

AVRASYA ETÜDLERİ

50
2016-2

BALKANLAR
ÖZEL SAYISI

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

Turkish Cooperation and
Coordination Agency

Avrasya Etüdleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

Kapak Fotoğraf: Drina Köprüsü

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, GMK Bulvarı No:140 Çankaya-ANKARA
Tel: +90(312)9397000 • **Faks:** +90(312)9397515-16
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 22, Sayı: 50 (2016/2)

TİKA Adına Sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Mehmet Süreyya ER
Dr. Zülküf ORUÇ
Tolga KESKİN

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Zülküf ORUÇ

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Konu Editörü

Prof. Dr. Rıdvan CANIM
(ridvancanim@trakya.edu.tr)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • Ankara Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bülent AKYAY • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Rıdvan CANIM • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer ÇAHA • Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur DOĞAN • Ankara Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DOĞAN • Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Nihat IŞIK • Kırıkkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şükrü İNAN • İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cengiz SAMUR • Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nasuh USLU • Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet UZUN • Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • Kırıkkale Üniversitesi

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Zerrin TORUN

Strengths and Weaknesses of the European Union Police Mission in Bosnia-Herzegovina / 7-24
Bosna-Hersek'teki Avrupa Birliği Polis Operasyonu'nun Güçlü ve Zayıf Yönleri

Ali HÜSEYİNOĞLU

Past and present of Islam in the Balkans: The case of Greece / 25-48
Balkanlarda İslam'ın Dünü ve Bugünü: Yunanistan Örneği

Utku KIRLIDÖKME

Yunanistan'ın Türkiye Algısı Çerçevesinde Oluşan Balkan Politikası / 49-72
Greece's Balkan Policy in the Frame of the Perception of Turkey

Kader ÖZLEM

Bulgaristan Romanlarının Güncel Sorunlarına Yönelik Bir Değerlendirme / 73-97
An Evaluation About the Current Problems of the Romans of Bulgaria

İrfan KALAYCI - Barış AYTEKİN

Türkiye-Balkan İlişkileri Üzerine (Geçmişten Geleceğe) Ekonomi-Politik Notlar / 99-126
Political Economy Notes (From Past to Future) on Turkey – Balkans Relationships

Engin ÇAĞMAN

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İlaşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in Önemi / 127-151
*The Importance of the Balkans and the Black Sea in the Provisioning of Istanbul
During the Second Half of the 18th Century*

Mümin Yaşarov İSOV

Bulgaristan'da Balkanolojinin Kurumsal Araştırma ve Eğitimsel Gelişimindeki İlk Teşebbüsler / 153-180
Initial Steps of Organizing Balkanistic Science in Bulgaria

Ali DİKİCİ

Bosna Savaşı'nda Srebrenica Savunmasının Komutanı Naser Orić'in Hikâyesi / 181-217
The Story of Naser Orić who Defended Srebrenica during the War in Bosnia

Fatma RODOPLU

İkinci Bulgar Devleti'nin Kuruluşunda Kumanların Rolü / 219-234
The Role of Cumans in the Foundation of the Second Bulgarian State

Vahit Cemil URHAN

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması / 235-258
Gaining Independence of Montenegro in the Process of San Stefano and Berlin Treaties

Mustafa BUDAK

Balkanlarda Osmanlı Hoşgörüsü mü Osmanlı Adaleti mi? / 259-277
Is the Ottoman Justice or the Ottoman Tolerance in Balkans?

Selim Hilmi ÖZKAN

Balkanlar'da Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878) / **279-314**
An Ottoman City in the Balkans: Sofia (1385-1878)

Mustafa KAHRAMANYOL - Fahriye EMGİLİ

Tito ve Balkan Siyaseti / **315-349**
Tito and Balkan Politics

Djuneis NURESKİ

Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve
Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi / **351-388**
*Turkish Culture In Macedonia From The Ottomans Until Today And
The Importance Of Macedonia In Turkish Cultural History*

Meral JAHJAJİ

Osmanlı Yazısı İle Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri / **389-404**
Albanian Literature with the Ottoman Language Written in Religious Characters

Hüseyin MEVSİM

Yazarın Kahramanına Âşık Olma Hâli: Vera ve Cem Olayı / **405-418**
The Author Who Fell in Love with Her Character: Vera and Cem Case

İbrahim GÜLTEKİN

Sevdalinka Sevdalinka mıdır? / **419-452**
Is Sevdalinka Sevdalinka?

Musa DEMİR

İvo Andriç'in Drina Köprüsü Adlı Romanında Osmanlı Algısına Genel Bir Bakış / **453-470**
A General Overview to Ottoman Perception in the Novel Drina Bridge by Ivo Andric

Mehmet KAHRAMAN

Türk Anlatı Geleneği ve *Saltıknâme* / **471-489**
Turkish Narrative Tradition and Saltıknâme

Mustafa BALCI

Necati Cumalı'nın *Dila Hanım* Kitabında Dil ve Üslup / **491-506**
Language and Style in Dila Hanım by Necati Cumalı

Selma SOL

Kadının Dönüşüm Mekânı: Rumeli Türküleri Örneği / **507-528**
Women's Transformation Space: The Case of Rumeli Folk Songs

Deniz MELANLIOĞLU

Bosna Hersek Örneğinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Çocukların Dinleme Alışkanlıkları / **529-546**
*The Listening Habits of Children Learning Turkish as a Foreign Language: An Example
from Bosnia and Herzegovina*

Strengths and Weaknesses of the European Union Police Mission in Bosnia-Herzegovina

Zerrin TORUN¹

Abstract

This article analyses the strengths and weaknesses of the European Union Police Mission in Bosnia-Herzegovina. First, it provides an overview of the mission through the changes in its mandates. Then, it outlines the mission's performance with a view to present its achievements and failures. Third, it focuses on the problems the mission faced with regard to coherence and local ownership. The article argues that the mission shows the importance of coordination between different instruments of the EU and the degree to which the host society embraces reform initiatives. During the mission's lifetime the problem regarding the coordination between the EU missions in the field was resolved; however, police reform could not be followed through due to the intransigence of local actors.

Keywords: *European Union Police Mission, Bosnia-Herzegovina, EUFOR Althea, Police Reform.*

¹ Assist. Prof. Dr., Middle East Technical University, Department of International Relations, zerrin@metu.edu.tr

Bosna-Hersek'teki Avrupa Birliği Polis Operasyonu'nun Güçlü ve Zayıf Yönleri

Öz

Bu makale Bosna-Hersek'teki Avrupa Birliği Polis Operasyonu'nun güçlü ve zayıf yönlerini incelemektedir. Öncelikle, değişen görev tanımları üzerinden operasyonun çerçevesi sunulacaktır. Daha sonra, başardıkları ve başaramadıklarını sunmak üzere operasyonun ulaştığı ve ulaşamadığı hedeflerin özeti sunulacaktır. Üçüncü olarak, operasyonun tutarlılık ve yerel sahiplenme bakımından karşılaştığı sorunlara yoğunlaşılacaktır. Makale, bu operasyonun AB'nin farklı enstrümanları arasındaki eşgüdümün ve reform girişimlerinin yerel halk tarafından ne kadar benimsendiğinin önemini gösterdiğini iddia etmektedir. Operasyon süresince, alandaki AB operasyonları arasındaki eşgüdüm sorunu çözülsede, polis reformu yerel aktörlerin izin vermemesi sebebiyle devam ettirilememiştir.

Anahtar kelimeler: *Avrupa Birliği Polis Operasyonu, Bosna-Hersek, EUFOR Althea, Polis Reformu*

1. Introduction

The European Union's Security and Defence Policy was developed in response to the Union's failures in dealing with the disintegration of Yugoslavia. The fact that the EU did not have capabilities to prevent and stop the wars in its neighbourhood provided the impetus for establishing the institutional structure for this new policy in 1999. As a result of the neutral (explain) and Nordic member states' insistence, ESDP comprised of both military and civilian capabilities. The civilian crisis management tools were developed in order to deploy rule of law, police, civil administration and civil protection missions.

The EU decided a police headline goal to have 5000 police officers by 2003 and welcomed the creation of a Committee for Civilian Crisis Management (CIVCOM) at the Feira European Council in June 2000. Following this a Police Action Plan was adopted at the Gothenburg European Council in June 2001. In December 2001 at the European Council in Laeken the EU declared the operational capability of ESDP.²

In mid-2001 the UN Special Representative of the Secretary General (SRSG) in Bosnia- Herzegovina (BiH), Ambassador Jacques-Paul Klein during his visit to the Council Secretariat of the European Union suggested that the EU take over the task of international policing in BiH. This led to preparations in the Council Secretariat, and in the autumn of 2001 an exploratory mission composed of officials from both the Council Secretariat and the European Commission was sent to Bosnia and Herzegovina. The Council Secretariat delegation in this mission recommended that the EU should take over the responsibility of international policing after the United Nations (UN). In March 2002 the Council formally decided to launch EUPM – the EU's first ESDP mission. Then, a planning team was established. On the basis an agreement between the EU and the UN, Sven Frederiksen became the last UN/IPTF Commissioner, while at the same time being the head of the EU's planning team for the mission.³

European Union Police Mission in Bosnia-Herzegovina (EUPM) served for a decade between 2002 and 2012 in the country. The mission was the first civilian mission deployed within the framework of Euro-

² Michael Matthiessen, "The institutional genesis of the EUPM", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 13-14.

³ Ibid, pp. 15-16.

pean Security and Defence Policy (now Common Security and Defence Policy - CSDP). Hence its strengths and weaknesses provided the CSDP with important lessons. The mission provided an opportunity of learning by doing for the European Union. Throughout its lifetime, its mandates changed reflecting the needs on the ground.

This article analyses the strengths and weaknesses of the European Union Police Mission in Bosnia-Herzegovina. First, it provides an overview of the mission through the changes in its mandates. Second, it outlines the mission's performance with a view to present its achievements and failures. Third, it focuses on the problems the mission faced with regard to coherence and local ownership. The article argues that the mission shows the importance of coordination between different instruments of the EU and the degree to which the host society embraces reform initiatives. During the mission's lifetime the problem regarding the coordination between the EU missions in the field was resolved; however, police reform could not be followed through due to the intransigence of local actors.

2. Overview of EUPM Mandates

European Union Police Mission (EUPM) had an evolving mandate throughout its lifetime. Therefore, EUPM is considered to have gone through five phases: EUPM I (2003–2005), EUPM II (2006–2007), EUPM III (2008–2009), EUPM IV (2010–2011) and EUPM V (2012 – 30 June 2012). EUPM I was given the task to 'establish sustainable policing arrangements under BiH ownership in accordance with best European and international practice, and thereby raising current BiH police standards'. In order to realize this, the mission was to 'monitor, mentor and inspect'.⁴

In the meantime, the EU-Western Balkans Summit, held in Thessaloniki on 21 June 2003 concluded that the future of the Balkans is within the European Union. "The European Security Strategy: Comprehensive Policy towards Bosnia and Herzegovina" was adopted at the Brussels European Council of 17 and 18 June 2004. The strategy stated that "the long-term objective of the EU is a stable, viable, peaceful and multiethnic BiH, cooperating peacefully with its neighbours and irreversibly on track towards EU membership", while the signing of a Stabilisation and Association Agreement with BiH was identified as the Union's medium-term objective. As part of broader rule of law approach, the second mandate of EUPM once again

⁴ Amelia Padurariu, "The Implementation of Police Reform in Bosnia and Herzegovina: Analysing UN and EU Efforts", *Stability: International Journal of Security & Development*, Vol, 3(1), No 4, 2014, p. 7.

aimed at establishing in BiH “a sustainable, professional and multiethnic police service operating in accordance with best European and international standards” through monitoring, mentoring and inspecting. This police mission was to act in accordance with commitments that were part of the Stabilisation and Association Process. The fight against organised crime and police reform were emphasized as the objectives of second EUPM. It was given the leading role in the coordination of policing aspects of the ESDP efforts in the fight against organised crime. The mission was given the explicit task to “assist local authorities in planning and conducting major and organised crime investigations”.⁵

The third EUPM mandate repeated above-mentioned goals of the second EUPM. It also repeated EUPM’s leading role in the coordination of the policing aspects of the ESDP efforts in the fight against organised crime. In addition, it stated that “the EUPM shall assist local authorities in planning and conducting major and organised crime investigations, in contributing to an improved functioning of the whole criminal justice system in general and enhancing police-prosecutor relations in particular.” Therefore, the third EUPM’s range of activities expanded to include police relations with actors in the justice system. The third EUPM was also tasked with, together with the European Commission, assisting “BiH authorities to identify remaining police development needs which could be addressed through Community assistance.”⁶

The fourth EUPM mandate, which covered the period between 1 January 2010 and 31 December 2011 stressed that EUPM was to operate as part of the broader rule of law approach in BiH and in the region, while retaining residual capacities in the fields of police reform and accountability. It stated that EUPM shall primarily support state level Law Enforcement Agencies in the fight against organised crime and corruption, on enhancement of the interaction between police and prosecutor and on regional and international cooperation. EUPM was also given the task to provide operational advice to the European Union Special Representative (EUSR). In order to achieve these goals, the key tasks of EUPM were identified as: 1. strengthening the operational capacity and joint capability of Law Enforcement Agencies in the fight against organised crime and corruption; 2. assisting and supporting in the planning and conduct of investigations in the fight against organised

⁵ Council Joint Action 2005/824/CFSP of 24 November 2005 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).

⁶ Council Joint Action 2007/749/CFSP of 19 November 2007 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).

crime and corruption; 3. assisting and promoting development of criminal investigative capacities; 4. enhancing police-prosecution cooperation; 5. strengthening police-penitentiary system cooperation; 6. contributing to ensure a suitable level of accountability.⁷

Final mandate of EUPM stated that it should be continued until 30 June 2012, which is the date of closing the mission. EUPM's mandate to support relevant Law Enforcement Agencies (LEAs) and the criminal justice system in the fight against organised crime and corruption, in enhancing the interaction between police and prosecutors and in fostering regional and international cooperation continued. EUPM was once again tasked to provide operational advice to the European Union Special Representative (EUSR). Since the mission was to close in June 2012, it was required to prepare a hand-over of the remaining key tasks to the EUSR Office. The mandate enumerated key tasks of EUPM to be 1. providing strategic advice on combating organised crime and corruption; 2. promoting and facilitating coordination and cooperation mechanisms between relevant LEAs, with a particular focus on State level agencies; 3. ensuring a successful hand-over between EUPM and the EUSR Office; 4. contributing to the coordination of Union and Member States' efforts in the field of the rule of law.⁸

As the overview of mission mandates show, EUPM's tasks evolved in order to reflect the needs on the ground and take into consideration the lessons learnt in the field. The mission's tasks first expanded to include an EUPM role in the fight against organized crime and police reform. Then it incorporated activities in the justice sector in order to improve police-prosecutor relations.

3. Performance of EUPM

First of all, EUPM in Bosnia demonstrated that the EU's crisis management structures became operational. Second, the mission advanced the process of transforming the Bosnian police from an instrument of ethnic warfare into a professional service by continuing the work of the UN International Police Task Force (IPTF). Third, it brought Bosnian policing mentalities, institutions and practices closer to European norms and standards.⁹

⁷ Council Decision 2009/906/CFSP of 8 December 2009 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).

⁸ Council Decision 2011/781/CFSP of 1 December 2011 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).

⁹ Michael Merlingen, "The EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina (EUPM)", G. Grevi, D. Helly

The IPTF had been in Bosnia between 1996 and 2002. It was an executive police mission which had police officers in the field in order to support rule of law in Bosnia. It carried out a certification process in the police force, improved the standards of the police forces, introduced public oversight mechanisms and contributed to the establishment of the State Border Service (SBS) and the State Investigation and Protection Agency (SIPA). The idea was that the IPTF completed the certification process, which required an executive mandate. Therefore, EUPM was not given an executive mandate by the EU. It was given the role of monitoring, mentoring and inspecting. Although EUPM sought to dissociate from the IPTF's legacy, it took over most of the IPTF programmes.¹⁰ EUPM's non-executive mandate meant that it could not do much if its advice was not taken into consideration and it could not interfere in the decision-making process. Its role was to share and incorporate EU standards and develop sustainable, efficient, transparent and democratic security institutions in Bosnia.¹¹

EUPM aimed to support the Stabilisation and Association process of Bosnia and Herzegovina with a view to prepare the country for eventual accession to the EU. To that end, the mission worked closely with the European Commission in order to complement Community assistance projects, including in the area of the fight against organised crime and corruption. However, main goal of the mission was to contribute to the peace building and stabilisation efforts in the country and to minimise risks for the European Union and its member states. Advancing the European identity in the area of foreign and security policy was the third objective of the mission. In the words of Tobias Flessenkemper "by 2010, in all three aspects progress could be registered and was duly noticed".¹²

and D. Keohane (eds.), *European security and defence policy: the first 10 years (1999-2009)*, European Union Institute for Security Studies, Paris, p. 162.

¹⁰ Ana E. Juncos, "Police Mission in Bosnia and Herzegovina", Michael Emerson and Eva Gross (eds.), *Evaluating The EU's Crisis Missions in the Balkans*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2007, pp. 51-52.

¹¹ Edina Bećirević and Maida Čehajić, "Politics, Policing and Security Sector Reform in post-war Bosnia and Herzegovina", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, p. 45.

¹² Tobias Flessenkemper, "Support to the fight against organised crime and corruption: between standards, structural reform and pragmatism", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, p. 33.

The mission encountered severe problems in the start-up phase with regard to procurement of mission equipment. Due to cumbersome Commission procedures, the final delivery of office computers took place about a year into the mission. Second, after a good first batch, the quality of seconded police officers decreased and they lacked qualifications for mentoring and monitoring mid- and senior-level police managers.¹³

During its first and a half year, there was a tendency in EUPM to conceive police operations in an executive way. This has been corrected after a conference in the summer of 2004, which led to adjustments in the organisational structure of EUPM towards a more programmatic management approach based on monitoring, mentoring and inspecting.¹⁴

The mandate of EUPM 1 (January 2003-December 2005) was a broad one. It was tasked to establish sustainable policing arrangements in line with best European and international practice. However, what these terms meant in practice was not clarified. Moreover, there was no catalogue of best European practices. The mission was to engage in mentoring, monitoring and inspecting activities in order to reach its objectives. Although ‘mentoring’ and ‘monitoring’ were clear assignments, what was to be understood by ‘inspections’ was not clear, as the mission had not been granted executive powers, such as arresting and prosecuting.¹⁵ A solution to the problem about imprecise ‘best European practices’ was found by putting nationals or national teams from EU countries in charge of different reform projects.¹⁶

EUPM focused on strengthening police accountability and sustainability through various capacity-building projects; institution-building at the state level by supporting the establishment of and strengthening the State Border Service (SBS), the State Investigation and Protection Agency (SIPA) and the Ministry of Security and the restructuring of police districts.¹⁷ It helped the establishment of functional roles for each state-level security agency and supported legislative initiatives for standardising intelligence-led policing at the state level. The mission assisted Bosnian police forces through the methodology of co-location and partnership and by engaging in on-site mentor-

¹³ Michael Merlingen, *The EU Police Mission*, p. 167.

¹⁴ Ana E. Juncos, *Police Mission in Bosnia*, p. 53.

¹⁵ Michael Merlingen, *The EU Police Mission*, p. 164.

¹⁶ *Ibid.*, p. 168.

¹⁷ Dominik Tolksdorf, “Incoherent Peacebuilding: The European Union’s Support for the Police Sector in Bosnia and Herzegovina, 2002–8”, *International Peacekeeping*, Vol. 21, No 1, 2014, pp. 64-65.

ing, monitoring of performance, inspections, specialised training, equipment provision and operational and legal advice and support.¹⁸

By setting up, training and mentoring internal control units, which investigate police misconduct, the mission succeeded in making the local police more accountable. Through curriculum development it assisted in professionalising police training and by elaborating a gender- and ethnicity-blind recruitment and promotion system, it incorporated a modern human resource management in the Bosnian police apparatus. The mission also helped in changing how the police deals with crime scene management through capacity-building measures aimed at enabling detectives to rely on forensic evidence rather than confessions.¹⁹

EUPM provided assistance in legislative initiatives, “lobbied for the adoption of legislation (i.e. the Agreement on Restructuring of Police), participated in drafting laws, such as the Immigration Service Law, and worked closely with law enforcement agencies to meet the requirements of the EU roadmap for visa liberalisation and the Stabilisation and Association (SAA) process.”²⁰ The mission worked towards countrywide legal and regulatory harmonisation. It also engaged in revision of legislation covering areas such as the fight against corruption, data exchange, forensic expertise or interception of telecommunications. Assessment, review and amendments of secondary and primary pieces of legislation were made in close coordination with local counterparts at all levels of government.²¹ EUPM launched, together with the Office of the High Representative, the drafting process for the Law on Police Officials, to regulate employment matters for police officials in order to have a sufficient legal framework on employment matters for police officials. EUPM aimed to create multi-ethnic institutions by harmonising the legislation between state-level, entity and cantonal levels. However, since many police officers were not open to working further away from home, in areas with a different ethnic balance than their own, the ethnic quotas provided for within institutions could not be filled in.²²

¹⁸ Susan E. Penksa, “Measuring impact: specific achievements and outcomes”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, p. 69.

¹⁹ Michael Merlingen, *The EU Police Mission*, pp. 169-170.

²⁰ Susan E. Penksa, *Measuring impact: specific achievements and outcomes*, p. 69

²¹ Eric Fréjabue, “Lessons from EUPM: a Legal Approach”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, p. 34.

²² Amelia Padurariu, *The Implementation of Police Reform*, pp. 11-12.

EUPM contributed to the drafting of the law transforming State Investigation and Protection Agency (SIPA) into an investigative agency. The first SIPA (2002–2004) was an information agency, with responsibilities limited to collecting information, which meant that the entities were also conducting investigations on those issues on which the state had competency. The second SIPA (2004 – present) was transformed into an investigative agency capable of conducting investigations over the whole territory of Bosnia.²³ SIPA became the only police agency with competence across the country in June 2004. An increased number of searches, statements, and interviews and large number of successful organised crime and corruption cases carried out by SIPA officers and reports submitted to prosecutors demonstrates the growth in capacity among SIPA personnel. However, the degree to which reports submitted by SIPA to the State Prosecutor’s Office result in arrests and convictions has not been satisfactory. EUPM established the Criminal Justice Interface Unit to advance cooperation between police and prosecutors. Eventually, EUPM worked with personnel throughout the criminal justice system, such as police and customs officials, chief prosecutors, judges, and prison directors.²⁴

Thus, EUPM turned the Bosnian police into a professional service and it brought Bosnian policing mentalities, institutions and practices closer to European norms and standards. It engaged in capacity and institution building and assisted with legislation regarding the police.

4. Weaknesses of European Union Police Mission

4.1. The Problem of Coherence between the EU’s civilian and military crisis management missions

EUPM faced a challenge when EUFOR *Althea* was also deployed to Bosnia in order to replace NATO’s SFOR in December 2004. EUFOR *Althea* was to provide a safe and secure environment and to implement other aspects of Annexes 1.A and 2 of the Dayton Agreement. It had an executive mandate, while EUPM did not. The EUPM’s mandate aimed at the long-term capacity-building of the police forces, while EUFOR was deployed with a view to provide deterrence against resumption of violence. During the first year of EUFOR’s mandate, tensions arose between EUFOR and EUPM, when EUFOR actively engaged in fight against organized crime. While the fight against organised crime was only one of EUFOR’s support-

²³ Ibid, p. 11.

²⁴ Susan E. Penksa, *Measuring impact: specific achievements and outcomes*, p. 70

ing tasks, under the command of the former EUFOR Commander, General David Leakey EUFOR launched several operations in an attempt to combat illegal activities such as weapons and drug smuggling, human trafficking and illegal logging.²⁵

These operations were conducted with a view to reassure Bosnian citizens who were concerned about the robustness of the EU's military mission because of the inability of the EU to prevent atrocities during the dissolution of Yugoslavia. EUFOR officials were trying to send a signal that their mission is robust.²⁶ Through EUFOR, the EU aimed at demonstrating that it had learned its lesson from its failures and that it now had the capabilities to manage peacekeeping operations. EUFOR was also asked by Javier Solana, the EU's then High Representative for CFSP to do something "new and distinct" for state building process in Bosnia. In a way, EUFOR's engagement in the fight against organized crime was a response to these different pressures to prove the EU's added value in post-conflict transformation in Bosnia.²⁷

However, EUPM officials, who thought that the fight against organized crime should be conducted through civilian means, criticized EUFOR's activities. The EU missions were not setting a good example for Bosnian police forces by failing to clearly delineate between civilian and military involvement in police work. For EUPM officials, EUFOR's operations were also problematic for not involving Bosnian law enforcement agencies and this undermined local ownership.²⁸ Actually EUPM and other police experts had tried to prevent this from happening during the strategic planning phase of EUFOR, but their advice did not receive attention as the Council Secretariat and political masters in Brussels and Sarajevo wanted to take advantage of integrated police units of EUFOR.²⁹

The EUFOR leadership was willing to cooperate with EUPM on how to fulfil the task on organized crime at the beginning of their mission, but at that time the EUPM leadership did not show interest in coordination as they thought that the military should not get involved in fight against organized

²⁵ Ana E. Juncos, *Police Mission in Bosnia*, pp. 58-59.

²⁶ Cornelius Friesendorf and Susan E. Penksa, "Militarized Law Enforcement in Peace Operations: EUFOR in Bosnia and Herzegovina", *International Peacekeeping*, Vol. 15, No 5, 2008, p. 687.

²⁷ Dominik Tolksdorf, *Incoherent Peacebuilding*, p. 62.

²⁸ *Ibid*, p. 62

²⁹ Thomas Muehlmann, "EU Civil-Military Cooperation and the Fight against Organised Crime: Lessons to be Learned from the Bosnian Example", *European Security*, Vol. 17, No 2-3, 2008, p. 400.

crime.³⁰ EUFOR and EU Special Representative were of the opinion that EUFOR's activities were useful in countering the impression that organised crime was beyond reach. However, the lessons learnt exercise after the first wave of operations showed that findings that would lead to operations could not be made. Moreover, local police were frustrated because EUFOR operations did not involve them and the reappearance of military checkpoints was seen as a step back by the population. Therefore, EUFOR started to bring together the senior staff of all Bosnia and Herzegovina crime and security related organizations with EU agencies in meetings and provided information on its operations while inviting local authorities to the planning and conduct of operations.³¹

Although it is unlikely that EUFOR significantly reduced illegal logging, smuggling and other illicit activities, the mission "encouraged BiH law enforcement agencies to do more against crime; provided police and prosecutors with valuable capabilities, information and intelligence; and facilitated cooperation among the various crime-fighting actors, from the police to tax authorities". However, EUFOR's operations were not based on a systematic law enforcement approach which established a chain of evidence useable in court; therefore its success was at the tactical, not strategic level.³²

It was only at the end of 2005 that the representatives of the EUPM, EUFOR and the EUSR agreed on seven principles for coordination and on general guidelines for increasing cooperation.³³ In May 2006 this agreement led to operational guidelines for coordination. Accordingly, EUFOR would support Bosnian police forces if there was a lack of capacity at the local level or if the Bosnian police lacked confidence despite the existence of capacity. Moreover, EUFOR's support would have to be endorsed by the EUPM.³⁴

While these were happening on the ground, the Council secretariat reviewed the EU's activities in Bosnia and made adjustments in the EU strategy. By strengthening EUPM's mandate, the Council turned the mission into the lead international actor in the fight against organized crime. It also decided that EUFOR would gradually reduce its involvement in this area and thus

³⁰ Ibid, p. 400.

³¹ Ibid, p. 401.

³² Cornelius Friesendorf & Susan E. Penksa (2008) *Militarized Law Enforcement in Peace Operations*, 690.

³³ Ana E. Juncos, *Police Mission in Bosnia*, pp. 59-60.

³⁴ Ibid, p. 61.

boosted the local ownership approach that the EUPM leadership defended.³⁵ These show that the EU's civilian and military crisis management missions suffered from coordination problems. The EU activities in the field of organized crime lacked coherence in Bosnia and the EU engaged in learning by doing and rectified this problem after a while.

4.2. The problem of local ownership in police restructuring process

On the basis of the constitution of the GFAP (General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina) the police forces in Bosnia were highly decentralised. Ten cantons in the Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska each have their own police structures. Few competences are shared at the state level in policing.³⁶

This fragmentation is harmful to the operational capacities of the police. The structure limits cooperation and coordination across police agencies. However, after successful military and intelligence reforms in Bosnia, local political elites considered their policing competences to be the last real source of sovereign power that was still in the hands of the entities. Therefore, especially for the RS political parties, police reform was a highly political issue and they resisted centralization efforts of the international community and the EU.³⁷

The European Commission pointed out police reform as a priority in the pre-accession process in 2003. And a 2004 report by a consultancy firm stated that a high number of autonomous police services was not a problem in itself, but improved coordination between different levels was a necessity. The issue gained salience when NATO rejected Bosnia and Herzegovina's membership to the Partnership for Peace programme arguing that its cooperation with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) was insufficient. The High Representative/ EU Special Representative (HR/EUSR) Paddy Ashdown attributed this to the inability of the BiH police structures to effectively search for indicted war criminals and to confront organised crime groups. Upon his instruction, a Police Restructuring Commission (PRC) was established in order to draft legislation for a 'single

³⁵ Dominik Tolksdorf, *Incoherent Peacebuilding*, p. 63

³⁶ Dominik Tolksdorf, "Police reform and conditionality", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, p. 20.

³⁷ Antoine Vandemoortele, "Adaptation, resistance and a (Re)turn to functionalism: the case of the Bosnian police restructuring process (2003–2008)", *European Security*, Vol. 21, No 2, 2012, p. 204.

structure of policing for Bosnia and Herzegovina under the overall political oversight of a ministry or ministries in the Council of Ministers'.³⁸

Centralisation was also seen as a solution to the problem of political interference in the police work. Depoliticisation of the police became one of the principles of EU reform agenda in Bosnia. Depoliticisation required that the police become an independent institution, able to do their work without undue influence from local politicians.³⁹ In a similar fate with centralisation efforts, depoliticisation of the police also failed due to local intransigence in Bosnia and Herzegovina.

Ashdown set up three principles for implementation "1) all legislative and budgetary competencies for all police matters must be administered at the state level; 2) the functional local police areas must be determined by technical policing criteria, where operational command is exercised at the local level (and not at the entity level); and finally 3) no political interference with police operations."⁴⁰ Ashdown's model was criticized by some Peace Implementation Council ambassadors since similar federal police structures in EU member states, such as Germany and Austria functioned effectively.⁴¹ Bosnian Serb politicians also criticized the first two principles and Ashdown for trying "to implement state centralization and the break-up of the autonomy or even the existence of the Republika Srpska (RS) within Bosnia." In this atmosphere, in order to increase his leverage, Ashdown asked EU Enlargement Commissioner Chris Patten to adopt the three principles as requirements of the pre-accession process. Upon Patten's initiative the principles became part of the conditions for signing a Stabilization and Association Agreement (SAA) with the EU.⁴²

The Office of the High Representative (OHR) and EU officials failed to push the Bosnian officials to reach an agreement on police restructuring in 2004 and 2005. After the RS parliament rejected an OHR proposal, the European Commission suspended the negotiations on the SAA with Bosnia in 2005. The negotiations resumed after the leaders of the major Bosnian parties had signed a statement of intention on the adoption of a police reform.⁴³ The

³⁸ Dominik Tolksdorf, *Police reform and conditionality*, pp. 20-21.

³⁹ Edina Bećirević and Maida Čehajić, *Politics, Policing and Security Sector Reform in post-war Bosnia and Herzegovina*, p. 45

⁴⁰ Dominik Tolksdorf, *Incoherent Peacebuilding*, p. 65.

⁴¹ Dominik Tolksdorf, *Police reform and conditionality*, p. 21

⁴² Dominik Tolksdorf, *Incoherent Peacebuilding*, p. 65.

⁴³ *Ibid*, p. 66.

top-down approach to reform was continued until the end of Ashdown's mandate in January 2006. However, increased pressure on local authorities just increased the tensions. Bosnia's Serbian politicians accused Ashdown and the international community (including the EU) of promoting the interests of the Bosniak politicians, who were mostly in favour of state centralisation.⁴⁴

EUPM 2 had the task of police reform in its mandate due to the expectation that the necessary laws would be passed by the parliament in its lifetime. But this did not materialize.⁴⁵ In fact, in 2006 the process stopped due to the general election which was to take place in October. In 2007, the process restarted and led to the Mostar Agreement of October 2007, in which all Bosnian political parties agreed on the substance and form of the reform. However, this was achieved since the EU waived the conditionality of Ashdown's three principles. The Action Plan for the Implementation of the Mostar Agreement in November 2007 led to the adoption of two new laws on police restructuring in April 2008. The EU accepted these as sufficient for the signing of the Stability and Association Agreement (SAA) in June 2008.⁴⁶ With these new police laws which strengthened state-level policing authority, EUPM 3 has been able to monitor and guide the centralisation of Bosnia's police.⁴⁷

During the process, the intransigence and harsh reactions of Bosnian Serb authorities played a role in the EU's postponement of application of three principles set up by Ashdown. Other factors that led to the final agreement between the EU and Bosnian authorities were political. In 2008, the EU wanted Bosnia to move on in its stabilisation process through the signing of the SAA due to the upcoming decision on Kosovo's independence in February 2008 and the parliamentary elections in Serbia in May 2008. These led to the joint decision of Javier Solana and Olli Rehn to postpone the implementation of the three police principles and accept a compromise which had been formulated by the leaders of the major Bosnian parties in October 2007. The compromise solution did not incorporate anything that would change the decentralised police structure in Bosnia. The result has been the establishment of seven new police coordination bodies at the state level that did not affect the entity competences over police.⁴⁸

⁴⁴ Dominik Tolksdorf, *Police reform and conditionality*, p. 22.

⁴⁵ Michael Merlingen, *The EU Police Mission*, p. 165.

⁴⁶ Antoine Vandemoortele, *Adaptation, resistance and a (Re)turn to functionalism*, p. 205.

⁴⁷ Michael Merlingen, *The EU Police Mission*, p. 165.

⁴⁸ Dominik Tolksdorf, *Police reform and conditionality*, p. 24.

As can be seen, the top-down, interventionist approach did not lead to the preferred outcome.⁴⁹ The EU leaders underestimated the potential of resistance against centralisation of the police structure. In the end, they had to give up on their conditionality based on a centralisation agenda due to lack of local ownership of this agenda.

The financial sustainability of the police framework, the continued fragmentation of the police system and the lack of independence of the police from politics remained as problems of the police forces as the EU closed EUPM. To overcome these challenges and to ensure police reform, the EU needs to pay particular attention to the political level, as political authorities who are afraid of losing influence prevent the implementation of police reform. After EUPM, the EU Delegation/ Office of the EU Special Representative was given the task of supporting police reform in Bosnia. With the closure of EUPM, the EU follows an approach based on reinforcing Bosnia's prospects of EU membership.⁵⁰

5. Conclusion

Throughout its lifetime European Union Police Mission's tasks evolved in order to reflect the needs on the ground and take into consideration the lessons learnt in the field. The mission's tasks first expanded to include an EUPM role in the fight against organized crime and police reform. Then it incorporated activities in the justice sector in order to improve police-prosecutor relations. EUPM turned the Bosnian police into a professional service and it brought Bosnian policing mentalities, institutions and practices closer to European norms and standards. It engaged in capacity and institution building and assisted with legislation regarding the police. The mission faced two serious challenges. First challenge concerned the coordination problems between the EU's civilian and military crisis management missions. The EU activities in the field of organized crime lacked coherence in Bosnia. However, the EU engaged in learning by doing and rectified this problem by giving EUPM a leading coordination role. The second challenge arose as the EU encountered resistance against its police restructuring plan which was based on centralisation of the police structure. In the end, the EU had to give up on conditionality based on a centralisation agenda due to the lack of local ownership of this agenda. The fragmented nature of the police, financial sustainability of the force and political interference in the police work remained as challenges after the closure of the mission in 2012.

⁴⁹ Dominik Tolksdorf, *Incoherent Peacebuilding*, p. 69.

⁵⁰ Amelia Padurariu, *The Implementation of Police Reform*, p. 15-16.

BIBLIOGRAPHY

- Bećirević, Edina and Maida Čehajić, “Politics, policing and Security Sector Reform in post-war Bosnia and Herzegovina”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 44-50.
- Council Decision 2009/906/CFSP of 8 December 2009 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).
- Council Decision 2011/781/CFSP of 1 December 2011 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).
- Council Joint Action 2005/824/CFSP of 24 November 2005 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).
- Council Joint Action 2007/749/CFSP of 19 November 2007 on the European Union Police Mission (EUPM) in Bosnia and Herzegovina (BiH).
- Flessenkemper, Tobias. “Support to the fight against organised crime and corruption: between standards, structural reform and pragmatism”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 27-33.
- Fréjabue, Eric. “Lessons from EUPM: a Legal Approach”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 34-43.
- Friesendorf, Cornelius and Susan E. Penksa. “Militarized Law Enforcement in Peace Operations: EUFOR in Bosnia and Herzegovina”, *International Peacekeeping*, Vol.15, No 5, 2008, pp. 677-694.
- Juncos, Ana E. “Police Mission in Bosnia and Herzegovina”, Michael Emerson and Eva Gross (eds.), *Evaluating The EU’s Crisis Missions in the Balkans*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2007, pp. 46-80.
- Matthiessen, Michael. “The institutional genesis of the EUPM”, Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 13-19.

-
- Merlingen, Michael. "The EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina (EUPM)", G. Grevi, D. Helly and D. Keohane, (eds.), *European security and defence policy: the first 10 years (1999-2009)*, European Union Institute for Security Studies, Paris, 2009, pp. 161-171.
- Muehlmann, Thomas. "EU Civil–Military Cooperation and the Fight against Organised Crime: Lessons to be Learned from the Bosnian Example", *European Security*, Vol. 17, No 2-3, 2008, pp. 387-413.
- Padurariu, Amelia. "The Implementation of Police Reform in Bosnia and Herzegovina: Analysing UN and EU Efforts", *Stability: International Journal of Security & Development*, Vol. 3(1), No 4, 2014, pp. 1-18.
- Penksa, Susan E. "Measuring impact: specific achievements and outcomes", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 66-72.
- Tolksdorf, Dominik. "Incoherent Peacebuilding: The European Union's Support for the Police Sector in Bosnia and Herzegovina, 2002–8", *International Peacekeeping*, Vol. 21, No 1, 2014, pp. 56-73.
- Tolksdorf, Dominik. "Police reform and conditionality", Tobias Flessenkemper and Damien Helly (eds.), *Ten years after: lessons from the EUPM in Bosnia and Herzegovina 2002-2012*, Joint Report, European Union Institute for Security Studies, Paris, January 2013, pp. 20-26.
- Vandemoortele, Antoine. "Adaptation, resistance and a (Re)turn to functionalism: the case of the Bosnian police restructuring process (2003–2008)", *European Security*, Vol. 21, No 2, 2012, pp. 202-218.

Past and present of Islam in the Balkans: The case of Greece

ALİ HÜSEYİNOĞLU¹

Abstract

Since the end of the Cold War era, there have been an increasing number of scientific studies about Muslims in Europe. Particularly in recent years, religious freedoms of Muslims living in non-Muslim countries started to attract more attention of scholars so as to understand how and to what extent Islam is incorporated within the majority culture. In this respect, this paper examines rights and restrictions of Muslims in Greece by exploring both legal and institutional framework of Islam as well as provision of rights in practise. It shows that Greece treats those Muslims living on its soil differently; the ones living inside Western Thrace have more religious liberties than their coreligionists residing anywhere outside of the region. This paper argues that Muslims in Greece have never enjoyed full autonomy in the realm of religious freedoms emanating from either international or Greek Law. Rather, Greece prefers to have the absolute state control over different issues of Islam across the country, thus limiting Muslims involvement in their own religious affairs.

Keywords: *Greece, Islam, Muslims, rights, Western Thrace, Athens, Dodecanese*

¹ Assistant Professor, Balkan Research Institute, Trakya University, Edirne-Turkey, alihuseyinoglu@trakya.edu.tr

Balkanlarda İslam'ın Dünü ve Bugünü: Yunanistan Örneği

Öz

Avrupa'daki Müslümanlar üzerine yapılan bilimsel çalışmaların sayısı Soğuk Savaş sonrası dönemden artmaya devam etmektedir. Özellikle son yıllarda, Müslüman olmayan ülkelerde yaşayan Müslümanların dini özgürlükler bağlamındaki hakları bilim insanlarının dikkatini celbetmekte ve bu da Müslümanların içinde yaşadıkları çoğunluk toplumu içinde İslam olgusunun ne derece yer edindiğini anlamalarına yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, hâlihazırdaki çalışma Yunanistan'daki Müslümanların dini hakların hukuki ve kurumsal çerçevesini incelemektedir, kâğıt üzerinde vadedilen hakların pratiğe ne derece yansıdığını sorgulamaktadır. Çalışmanın ortaya koyduğu sonuç, Yunanistan'ın kendi toprakları üzerinde yaşayan Müslüman gruplarına farklı davrandığı yönündedir: Batı Trakya bölgesi sınırları dâhilinde yaşayan Müslümanlar, bölge dışında yaşayan aynı dine mensup kişilere nazaran daha fazla dini özgürlüklere sahiptir. Bu araştırmanın temel argümanı Yunanistan'da yaşayan Müslümanların, tarihte veya günümüzde, uluslararası anlaşmalara ve Yunan hukukuna bağlı dini özgürlüklerinden tam anlamıyla faydalanmalarına Yunanistan tarafından izin verilmediğidir. Bunun yerine Yunanistan, dini otonomi alanına müdahale ederek bu alandaki kontrolünü daha da arttırmış, böylece Müslümanların kendileri ile ilgili dini konulardaki söz sahibi olmaları kısıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Yunanistan, İslam, Müslümanlar, haklar, Batı Trakya, Atina, Oniki Ada*

1. Introduction

Survival of Islam in Greece is an old phenomenon that goes back to the pre-Ottoman times. Yet, the primary reason for development of Islam and its coexistence with other religions is the Ottoman Empire that governed territories of today's Greece for more than five centuries. It was the Millet system through which all forms of non-Muslim faiths were provided necessary grounds for survival under the Ottoman regime. Revolutions all over the Balkan Peninsula led to wars of independence and formation of new nation states *vis a vis* the Ottoman administration. This change would actually sow the first seeds of minoritization of Islam across the Balkan Peninsula, including Greece. Thus, the status of groups under the Millet system was revered in a variety of Balkan countries; Christianity became the dominant faith while Muslims turned into followers of a minority religion, i.e. Islam.

In this framework, Orthodox Christianity has been the primary religion in Greece since its establishment as an independent country in 1830. Greek citizens followers of any religion other than Greek Orthodoxy started to be given various rights and liberties to practise their own faiths. Yet, as it is emphasized, Greece, together with Bulgaria, would start treating Muslims of the ex-Millet system as "second-class citizens" whose rights would be violated by Greek state authorities for the purpose of controlling them and their internal affairs, thus preventing any possible threat coming from Muslims against the state sovereignty.² Yet, among all minority religions in Greece, Islam has always ranked in the first place in terms of their followers since 1830.

In the immediate aftermath of Greece's independence, concentration of Muslims on Greek territories was highly low. The number of Muslims in Greece gradually increased after the annexation of territories lying in the north of the country.³ Greece provided a variety of liberties to Muslims living on its newly-acquired lands, which contributed for the protection and promotion of their religious identities as well. Still, many of the Muslims either feeling unhappy or threatened with new Greek administration fled their historical lands and found refuge in other regions under the Ottoman rule. Yet, the mandatory exchange between Greece and Turkey constitutes

² Stefanos Katsikas, "Millets in Nation-States: The Case of Greek and Bulgarian Muslims", 1912-1923, *Nationalities Papers*, 37/2, 2009, p. 177.

³ The regions with high Muslim concentration became territories of new Greece as follows: Thessaly (1881), Epirus and Macedonia (1913) and Western Thrace (1920-1923).

the most severe blow for the Muslim demography in Greece. During the Lausanne meetings, the two neighbouring countries decided to swap their co-ethnies across the Aegean Sea. As a result, almost half million of Turks living on Greek territories were exchanged with around one and a half million of Greeks living in the Asia Minor. This transfer of populations not only plummeted the presence of Muslims in Greece but also contributed to process of homogenization and Hellenization of Greece.

During the Lausanne talks, Western Thrace was decided to be a part of Greece while leaving Eastern Thrace under the sovereignty of the newly-founded Republic of Turkey. Henceforth, the presence of Islam was fortified with around 120.000 Muslims who became citizens of Greece as of 1923. From the Lausanne Treaty until the annexation of the Dodecanese Islands in 1947, which also constitutes the final phase of Greece's territorial expansion started in 1830, Islam in Greece was represented by two groups of Muslims living in a compact mass on their historical lands; Turkish Muslims in Western Thrace and Albanian Muslims in Epirus. Based on the official census of 1928, the number of Muslims in Thrace and Epirus was stated as 103.000 and 25.000 respectively, constituting 2% of the overall population of Greece.⁴ Even though Albanian Muslims were forced to leave Greece by 1946 on the grounds that they had assisted Italian and Albanian forces during the Second World War, the number of Muslims would still increase with the inclusion of Muslims living in Rhodes and Kos islands of the Dodecanese in 1947. Still, the main contribution to demography of Islam came in the early 1990s with the arrival of immigrant Muslims primarily from different countries of MENA region, Southeast Asia and Balkans (Albania in particular). Thus, in the beginning of the post Cold War era, Greece turned into a host country of the EU for the Muslim immigrants seeking survival or a better future for themselves and/or their families. Till then, the inflow of immigrants has been contributing to the increasing number of Muslims living in different parts of Greece.

In the light of the abovementioned historical framework, it is useful to emphasize that there are two primary groups of Muslims living in today's Greece: Old Muslims composed of the autochthonous and historical Muslim Turkish minority inhabiting in the region of Western Thrace and the Dodecanese islands (Rhodes and Kos) and New(coming) Muslims comprised of Muslim immigrants with different ethnic origins living primarily

⁴ A. A. Pallis, "The Greek Census of 1928", *The Geographical Journal*, 73 (6), 1929, p. 546.

in urban areas across Greece and Muslims of Greek ethnic origin who converted to Islam (Greek Muslims). As it is explored in this study, from a legal point of view it is only the Muslims of Western Thrace who enjoy specific freedoms (including those in the realm of religion) provided only for minorities that emanate from bilateral and international treaties that Greece and ratified after its independence, the 1923 Lausanne Treaty in particular. All the rest enjoy the same rights provided for all citizens of the country and their Islamic identity is safeguarded primarily through general principles of the Greek Constitution and the Greek Law. As a result, there are fundamental differences among Muslims in Greece regarding enjoyment of religious freedoms and their religiosities. For instance, mosques are available at all districts inhabited by Muslims across the region of Western Thrace. However, despite unabated demands from the Muslims of the capital city, Greece still failed to construct an official mosque in Athens where hundreds of thousands Muslims live.

In this respect, this research proceeds in three main sections. The first part commences with exploring the fundamental legal basis for promotion of Islam in Greece. It focuses on main national and international obligations of Greece and questions to what extent such provisions contribute to survival of Muslims across the country. Second section focuses on Islam in Western Thrace and questions to what religious liberties of the two autochthonous Muslim Turkish communities in Western Thrace and the Dodecanese are protected by Greek state authorities. In this respect, this section reflects also upon institutionalization of Islam that is applicable only for these two groups of Muslims. The third section sheds light on religious freedoms of the two groups of New Muslims. It finishes with a concluding part where a general evaluation of Islam in Greece is presented.

While dealing with both Old and New Muslims of Greece, this research attempts to find answers to questions as follows: What is the legal framework that safeguards Islam in Greece? How does Greece manage the concept of Islam and Muslims on its national territories? To what extent and why Greece does treat differently to its Muslims citizens? What are the commonalities and differences between the Old and New Muslims of Greece? Having found answers to such questions, this study argues that Greece's treatment to its Muslim nationals varies depending on the community (New or Old Muslims) and places (inside or outside of Western Thrace). It asserts that Muslims in Western Thrace have much more freedoms in the realm of religion than any other group of their coreligionists

living outside Western Thrace. Therefore, Islam keeps being highly vivid in Western Thrace than any other part of the country. Yet, there are still many problems regarding protection and promotion of rights of Muslims inside and outside of Western Thrace, which altogether restrict the continuity of Islam in Greece.

2. Legal Framework

Greece's gradual expansion of its territories *vis a vis* the Ottoman regime enabled inclusion of Muslims under the sovereignty of Greece. In the immediate aftermath of the formation of Greece in 1830, the numbers of Muslims were highly limited. Even though Great Powers obliged Greece to protect rights of Muslims based on the Protocol 3 of 1830, no special law was driven by the Greek state.⁵ It was the Convention of Constantinople (1881) through which Muslims in Greece started to be given some specific rights.⁶ Thus, Muslims living in the newly acquired territories of Thessaly and Arta began enjoying from some rights emanating from this Convention. Balkan Wars ended with inclusion of Macedonia and Epirus regions in which a significant number of Muslims were living. Then, the need for further protection of their rights was depicted in the Treaty of Athens signed between Greece and the Ottoman Administration in 1913. Ranging from election of the Grand mufti to functioning of properties belonging to religious charitable foundations (*awqaf*), the 1913 Treaty of Athens stands as the first and the most comprehensive international text signed and ratified by Greece, which regulates a number of religious issues of Muslims in Greece in detail. Provisions of the Athens Treaty would later be put into practice and became part of the Greek national law under the Law 2345/1920.⁷ Before the 1923 Peace Treaty of Lausanne, Greece signed the Sevres Treaty in 1920 that provided special provisions for minorities of Greece. Article 14 safeguarded the continuity of family law with its traditional Muslim usage as well as full functioning of *awqaf*. Yet, compared to the 1913 Athens Treaty, it stood as a text providing rights for all minorities in Greece, not Muslims in particular.

The 1923 Peace Treaty of Lausanne marks a watershed for the Muslim Turks of Western Thrace since it marks the beginning of 'minoritization' of

⁵ Konstantinos Tsitselikis, "The Legal Status of Islam in Greece", *Die Welt des Islams*, 44 (3), 2004, pp. 403-404.

⁶ For the full text of the Convention see *Greek Official Gazette*, FEK' A, 14, 13.5.1882.

⁷ *Greek Official Gazette*, FEK A'148, 3.7.1920.

Islam in one of the newly-acquired of Greece after the First World War. Articles between 37 and 45 are dedicated to rights of non-Muslims in Greece and those of non-Muslims in Turkey. Religious liberties of both minorities are safeguarded under Article 40, 42 and 45 in particular. From its adoption at the Greek Parliament till this day, the 1923 Lausanne Treaty has been the most frequently-attributed text not only by native Western Thrace Muslims themselves, but also Greece and Turkey while referring to human and minority rights in Western Thrace. Even though, Greece became party to various interstate and international institutions such as the EU, OSCE and UN where rights of minorities are under international protection, the Lausanne Treaty has never lost its importance and popularity at all levels regarding minority rights in Greece.

Liberties of Muslims in Greece are actually under the protection of the Greek Constitution. Nevertheless, no single article refers particularly to rights of Muslims in Greece. Rights such as freedom of worship, are protected under the Article 5 and Article 13 where the main principles of non-discrimination and equality is enshrined and any kind of religious-based discrimination is prohibited. Thus, compared to those rights enjoyed solely by Muslims in Western Thrace, they are far from being sufficient and effective for preserving fundamental characteristics of Islam in Greece.

Before finishing this section, it is useful to note that Greece officially recognizes the existence of only one minority on its national soil that is 'Muslim minority in Thrace'. Even though the Lausanne regime provides rights and responsibilities for all Muslims in Greece, it is only those Muslims residing inside the region of Western Thrace who can benefit from religious freedoms enshrined in the 1923 Lausanne Treaty. The rest of Muslims who live in different parts of the country are left out of the Lausanne measures and cannot enjoy from similar privileges of their coreligionists living in Western Thrace. This is because Greece adopts the principle of territoriality while interpreting the Lausanne Treaty of 1923. In this respect, those Muslims living in Western Thrace have the right to benefit from the special freedoms while Muslims living in other regions of Greece, including the ones who are still registered in Western Thrace but live outside of the region, can only enjoy from broader rights and principles enshrined in the Greek constitution and applied to all citizens of the country.

Providing the legal status and types of Islam in Greece, this research starts dealing with each group of Muslims separately in the next two sections. It underscores the reasons and consequences of the abovementioned differentiation of Greece in providing rights for its Old and New Muslims.

3. Old Muslims of Greece

3.1. Islam in Western Thrace

Members of the Muslim Turkish minority who live in Western Thrace are the most advantageous group of Muslims across Greece given that their religious and other types of freedoms emanating from their officially-recognized status by the Greek state plays vital role for the survival of Islam in that part of the country. This article does not aim to focus on various debates over ethnic or religious identification of the Western Thrace minority since it has highly been politicized. Suffice it to say here that Islam and Turkish ethnic identity has highly been intertwined in the context of Western Thrace since the Ottoman times. As of 2016, talking to members of the Minority one can easily spot how robust the ethnic Turkish identification is among autochthonous Muslims as well as their affiliation to Greek citizenship. This is one of the main reasons why this paper uses both types of ethno-religious and religious identification interchangeably while referring to the Western Thrace minority. Yet, this does not mean that all persons belonging to the Minority define their identities as Muslim Turkish or Turkish; some may express their ethnic identities as Pomak, Roma, Greek Pomak, Greek Roma, Muslim or Greek Muslim while some others may refrain from any kind of self identification for personal reasons.⁸

In the beginning of 1920s, native Muslims of Western Thrace were numbering around 120.000. Precise figures about the demography of Islam in Western Thrace are not available as of 2016 due to the lack of criterion of religion from the Greek censuses after 1950s. Yet, based on the most recent data provided by the highest regional Greek authority, the number of Muslims residing in Western Thrace had been estimated to vary between 140.000 to 145.000.⁹ The vast majority of Muslims are followers Sunni

⁸ For further discussions about the identification of the Minority see Tassos Kostopoulos, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης: Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους [The 'Macedonian' of Thrace: National plans for the Pomaks]*, Bibliorama, Athens [In Greek], 2009.

⁹ Region Office of Eastern Macedonia and Thrace, 2011, <www.remth.gr> (accessed 21 July 2011). The same datum is not available anymore, [In Greek].

Islam; only a small group of Minority members belong to the Alevi/Bektashi sect.¹⁰

Since 1923, Western Thracian Muslims, compared to other Muslim communities in Greece, have always benefitted from main advantages of having a privileged status emanating from the official minority hood granted by Greece. They always had the right to freely practice their religion, establish and function their houses of worship, teach their holy book, Quran, and provide religious education inside madrasahs. Thanks to their status, Islam has found necessary grounds to flourish among the Minority and has been kept alive till this day without getting assimilated into the dominant Orthodox Christian majority culture of the country. Nevertheless, even if members of the historical Muslim community are provided a variety freedoms, there are a number of problems in the realm of religion that persist as of this day.

The first fundamental problem of Muslims in Western Thrace has to do with their religious representation. The 1913 Athens Treaty and the Law No. 2345/1920 regulated various issues about the Grand Mufti of Greece as well as that of the local muftis across the country. The office of Grand never existed in Greece mainly because the vast majority of Muslim Turks left the country as a result of the compulsory population exchange across the Aegean Sea during the 1920s. Since then, this issue has never been a matter of great concern for the Minority as well as the Greek state apparatuses.

The main problematic area regarding religious representation at the highest local level has to do with muftis, the way that they are defined as well as their judicial power. Being the highest local religious elites located in cities of Komotini, Xanthi and Didymoticho, the impact of muftis over interpretation of Islam and Minority members' way of thinking has always been of great importance. Muftis are not only on clergyman but also the highest Minority authority over functioning of religious schools, religious charitable foundations (awqaf) and mosques. As an Ottoman tradition, Muftis continued to be defined by Minority members after 1923. Along with their status as religious heads of Muslims, muftis also have the power of a judge in the application of Shari'a on matters of family law, e.g. Islamic marriage, divorce, inheritance.

¹⁰ The Tekke of Seyyid Ali (Kizil Deli) Sultan still stands as one of the most significant tekkes of the Alevi/Bektashi creed and it is located in northern part of the Evros Prefecture where the vast majority of Minority's Alevi/Bektashi followers live.

Until the death of the Mufti of Komotini in 1985, no major controversy had occurred between the Greek state and Muslims over issues about muftis and their offices across Western Thrace. Nevertheless, starting from the beginning of 1990s, Greece rejected the right of the Western Thrace Muslims to define their own and muftis and rather started to appoint them based on the Law 1920/1991.¹¹ Thus, the Law 2345/1920 that enabled the right to define muftis was clearly abrogated. The reason behind this policy change was stated as follows: Along with their religious power, Muftis had also judicial authorities over family law of the Muslims. So, similar to all other judges of the country, they needed to be appointed by the Greek state.

Contrary to this manner of Greece, members of the Minority rejected the appointment of muftis and rather continued to define their own muftis. For this sake, in the early 1990s those who were determined by the Minority as Muftis, i.e. İbrahim Şerif in Komotini and Mehmet Emin Aga in Xanthi were trialled and sentenced for usurping the authority of mufti. Even though they won their cases at the ECtHR against Greece,¹² nothing has changed for their acceptance as religious leaders by Greece. Henceforth, two types (elected and appointed) of muftis emerged in Western Thrace in the beginning of the 1990s still prevails. As of 2016, there is a total number of five muftis functioning across Western Thrace; one elected and one appointed in Komotini, the same for Xanthi and one appointed vice mufti in Didymoticho.

Looking deeper in this debate over the dyadic religious representation, it is obvious that rights and responsibilities of muftis increased in the passage of time after 1923. Yet, their judicial power, which is used as a pretext by Greece so as to appoint them, was not something new; Muftis kept functioning as public prosecutors of Sharia for decades from 1920s until the early 1990s. Therefore, this study argues that Greece's policy change for appointment of Muftis had more political and pragmatic concerns than their authorities on judicial matters in the realm of Islamic Law. In one way or the other, Greece actually sought to control religious liberties of the Minority through controlling Muftis, which will strengthen the overall state rule over of the Muslim Turkish minority.

¹¹ *Greek Official Gazette*, FEK A' 11, 4.2.1991.

¹² *Serif v. Greece* (14 December 1999-Case No: 38178/97)] <[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{"itemid":\["001-58518"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{)> (accessed 1 November 2015); *Agga v. Greece* (No.1-2) (17 October 2002-Case No: 50776/99 & 52912/99), *Agga v. Greece* (No.3) (13 July 2006 – Case No: 32186/02) and *Agga v. Greece* (No.4) (13 July 2006 – Case No: 33331/02) <[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{"itemid":\["001-58518"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{)> (accessed 1 November 2015).

In fact, limitations in the realm of Islam in Western Thrace are not restricted with representation of the Minority. Functioning of religious charitable foundations (awqaf) constitute another area of major controversy between the native Muslims and the Greek state. These foundations, the ones particularly based in major cities, are remnants of the Ottoman administration and constitute the backbone of social and religious life of Muslim Turks in Western Thrace because they own numerous immovable properties used for philanthropic purposes. It was the beginning of the 1967 junta regime when the dispute over functioning of these foundations arose. Muslims to these boards started to get appointed by the Greek state authorities, similar to what would happen with Muftis two decades later. Thus, Muslims right to define members of these boards was abolished. No voting has taken place at awqaf since 1967 even though the Law 3647/2008¹³ foresees elections for governance of religious endowments of Muslims in Thrace.

The main reason behind is similar to the abovementioned dispute regarding muftis. Given that awqaf in major cities of the regions, especially Komotini and Xanthi, had high revenues emanating from properties, administrative boards of these foundations had a massive impact and power over religious affairs of Muslims and autonomy of Islam in Western Thrace. Appointments to awqaf resulted in restricting Muslims' control of their own foundations. Thus, starting from 1970s until this day, awqaf lost many of their properties to Greeks or the Greek state since they lacked transparency and accountability.

Therefore, state control over these foundations was accomplished through the appointment of Muslims to these boards by Greece. Even though the military regime ended in mid 1970s and democracy returned back to Greece, no elections have been held since then. In fact, the Law 3647/2008¹⁴ foresees elections for governance of religious endowments of Muslims in Thrace. Yet, no step has been taken in the last six years. As a result, those Muslims appointed by the Greek dictatorial regime of 1967 keep functioning as members of administrative boards of awqaf in three major cities of the region.

Western Thrace is the only region in Greece where one can find functioning mosques. Unlike in other part of Greece, they are abundant across

¹³ *Greek Official Gazette*, FEK A' 37, 29.2.2008.

¹⁴ *Ibid.*, 29.2.2008.

the region (numbering more than 300) and available at each and every locality inhabited Muslims. Also, the call for prayer is echoed regularly, five times a day. Each mosque has an imam and a muezzin without whom collective praying is impossible. From 1920s until mid 2000s, a male member of the Minority registered as clergyman (either an imam or muezzin) were exempted from compulsory military service. However, this policy changed in 2005 by the Act 3421¹⁵ and Muslim clergyman also started to serve for the Greek army.

Mosques have also been functioning as places where basics of Islam and recitation of Quran is taught particularly to Muslim pupils under the name 'Kuran Kursu' (Qoranic Courses in English). Recently, such courses provided by imams under the term Quran Courses (*Kuran Kursu*) increased across Western Thrace for both Muslim pupils and female Muslim adults. Almost all of them keep functioning under the auspices of the Elected Muftis' Offices in Komotini and Xanthi.

In spite of the abovementioned freedoms, various problems about establishment and/or functioning of mosques in Western Thrace occurred some of which still continue to cause friction between the Minority and the Greek state authorities. Based on the Mandatory Law 1369/1938, all religions other than the Orthodox Greek Church needed to get permission from the local Greek Church authority for construction of their places of worship. From time to time, this caused controversy in case necessary permits for restoration of mosques or minarets were delayed by the local Orthodox bishop. In 2006, the authority of the local Orthodox bishop was transferred to the Ministry of Education and Religious Affairs with the Law 3467.¹⁶ As a result, the local church lost its official say on matters about construction of mosques in Western Thrace. Nevertheless, the main dispute over the height of minaret which was not allowed to be taller than the nearest clock tower of the local church, i.e. not taller than 16 meters, continues for many years. As it is underlined,¹⁷ even though the General Building Regulations provided an exception to the maximum height of buildings constructed across the country for clock towers of churches, so for minarets of mosques as well, this never happened.

¹⁵ *Ibid*, 13.12.2015.

¹⁶ *Ibid*, 21.6.2006.

¹⁷ Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff, Leiden; Boston, 2012, p.262.

Like the abundance of mosques and masjids, cemeteries number more than 300 and they are available for the needs of Muslims across Western Thrace. All matters regarding cemeteries in Western Thrace are fully governed by Muslims; no major intervention by Greek local authorities is observed. Yet, together with mosques, cemeteries located in Western Thrace cannot escape from being victims of Islamophobic attacks. Looking to Minority newspapers printed in Western Thrace, it is occasional to come across with news about targeting of Islamic monuments, primarily mosques and cemeteries, both inside¹⁸ and outside¹⁹ of Western Thrace.

As for religious education, Western Thrace is the only region in Greece where madrasahs keep functioning since Ottoman times. In 1925, there used to be 16 madrasahs across Western Thrace, most of which stopped functioning with the outbreak of the Second World War.²⁰ From the early 1950s until this day, there are only two religious schools at the secondary and lyceum level that provide secondary education. Both schools are closed during the Islamic holidays and Fridays. In the past, both religious schools functioned as institutions for candidates of local Muslim clergymen who would serve to satisfy religious needs of the Muslim Turkish community. In this respect, many of the courses taught at these schools were about Islam. Thus, many graduates of madrasahs used to function either as imams and muezzins across the region while only a few of them continued their religious studies further at universities located primarily in the MENA region.

However, with the beginning of penetration of Greek state in internal matters of these schools in the 1970s, the number of courses about Islam was decreased while the ones with non-Islamic content increased. As a result, even though their official status as religious schools remained the same, the main character of madrasah as a religious school was actually downgraded. This study underlines that both madrasahs have ceased func-

¹⁸ ‘Sümela ayini öncesi Batı Trakya’da çirkin provokasyon [Provocation in Western Thrace before the 15th of August ritual in Sumela/Turkey], *Azınlıkça*, 59, 2010, s. 38; ‘Yenicemahalle Camii’nde şüpheli yangın [A suspicious fire in Yenicemahalle Mosque], *Gündem Gazetesi*, 927, 24 Nisan 2015.

¹⁹ As of 2016, there are still a number of Islamic monuments across Greece. However, compared to the past, many of them do not exist any more. For more information see Ersi Mpouriskari, *The Ottoman Architecture in Greece*, Greek Ministry of Culture, Athens, 2008 [In Greek]; Neval Konuk, *Ottoman Architecture in Greece*, SAM, Ankara, 2010.

²⁰ K. G. Andreadis, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης [The Muslim Minority of Western Thrace]*, IMXA, Thessaloniki, 1956, p.74.

tioning as an institution to prepare next-generation clergies (both males and females²¹) of the Minority for a long period of time.

Similar to madrasahs, all students attending to minority primary schools have the same opportunity to celebrate Islamic holidays given that their schools are closed as well. All other Muslim students enrolled at public schools do not have the same right since primary Islamic feasts are not fully included within the public holidays of the country. Still, they are exempted from the course on religion where basics of the Orthodox Christianity faith are taught. Recently, Greece introduced the Law 4113/2013²² which foresees the beginning of a new course about fundamentals of Islam available only for those Muslim students registered at public schools inside Western Thrace. But, debates about its application still causes friction between Muslims and the Greek state.²³

Having elaborated characteristics of Islam in Western Thrace, next section focuses on Islam of their co-ethnics in the islands of Rhodes and Kos.

3.2. Islam in the Dodecanese Islands

Like Western Thrace, Islam in Rhodes and Kos is an old phenomenon as well. Many Muslims from inner Anatolia were settled on the islands after the conquest by Ottomans while others arrived towards the end of the 19th century. Starting from 1912, the region of the Dodecanese was ruled by Italians for 35 years. In 1947, the territorial integration of Greece was completed with the annexation of the Dodecanese islands. Many of the islander Muslims are farmers while a small number of them either own shops or small businesses or deal with touristic activities. Similar to Western Thrace Turks, the overwhelming majority of them are absent from the Greek public sector. Muslim Turks of Kos live in a compact mass while the ones in Rhodes are scattered in different parts of the island.

²¹ Female students were first accepted to madrasahs in the beginning of the new millennium. See Ali Hüseyinoğlu, *The Development of Minority Education at the Southeasternmost Corner of the EU: The Case of Muslim Turks in Western Thrace, Greece*, PhD dissertation (unpublished), University of Sussex, Brighton/UK, 2012, pp.251-256.

²² *Greek Official Gazette*, FEK A' 24, 30.1.2013.

²³ For more information about this law see Ali Hüseyinoğlu, "Batı Trakya'da Dini Özerklik Bağlamında '240 İmam Yasası' [Religious Freedoms in Western Thrace and the '240 Imam Law']", *International Symposium on the Past and Present of Western Thrace Turks*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2016, pp. 157-170.

As of this day, the number of Muslims in both islands is quite small; estimated to vary between 4000 and 6000. In the beginning of 1950s, there used to live approximately 20.000 Muslim Turks on both islands. However, around 10.000 of them migrated to Turkey²⁴ because they had no special freedoms like their coreligionists in Western Thrace and Greece never gave them an official minority status that would protect their distinct ethnic, religious and cultural characteristics. As for those who remained, many kept their silence for a long time; they would rather not to raise their voices against decades-long violations of their rights, including religious ones, by Greek authorities.²⁵

Regarding religious liberties of Muslims residing in both islands of the Dodecanese, there were many changes before and after its annexation by Greece. Under the Italian rule, a tripartite system was introduced for the administration of religious matters of Muslims composed of the Office of Mufti, the Muslim Community Administration and the Awqaf.²⁶ Being members of these local institutions, Muslims were actively involved in matters of their own faith. This triadic type religious administration continued after the annexation of both islands but it was gradually abolished after 1965. The Office of Mufti remains vacant from 1991 till this day while the one in Kos was abolished in 1938.²⁷ The Muslim Community Administration was also dissolved after the involvement of representation from Greek governments who started to have major say on functioning of Islamic properties in both islands. Thus, Muslim pious foundations stand as the sole official institution managing religious matters of Dodecanese Muslims.²⁸

Similar to those in Western Thrace, members of administrative boards of Islamic pious endowments in Rhodes and Kos have been appointed by Greece for a long time, which infringes the autonomy of Muslims over their own properties of awqaf. Thus, discussions persist about the way that

²⁴ Tsitselikis, 2012, op. cit., p103.

²⁵ Mustafa Kaymakçı, "Current Problems and Solutions Concerning Turkish Identity in Rhodes and Kos", Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, p.17.

²⁶ Ibid, p.4.

²⁷ Cihan Özgün, "Social, Economic and Cultural Life in Rhodes and Kos Turks", Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, pp.196-197.

²⁸ There are also two waqf properties in Rhodes owned and managed by families: Fethi Pasha and Melek Mehmet Pasha. Dilek Kurban and Konstantinos Tsitselikis, *A Tale of Reciprocity: Minority Foundations in Greece and Turkey*, TESEV, Istanbul, 2010, p.42.

these foundations are administered. As Gross²⁹ noted, appointed members of waqf boards in both islands of the Dodecanese have been criticized for lack of accountability and excessive sell of waqf properties to Greeks for a long time. In fact, the decreasing number of awqaf is something that is clearly spotted even by walking in central locations of both islands; shops nearby of mosques used as cafes, renovated mosques used as museums or cultural centres, etc.³⁰

Being a former Ottoman land, there used to be numerous mosques on both islands. But as of 2016, the total number of mosques on both islands is not more than 20 and only two of them function on a daily basis: Ibrahim Pasha Mosque in central Rhodes and Kermentes (Germe) Mosque in Kos. Still, while the former is not open for each and every prayer – open only for some daily prayers³¹ – the latter fully functions for all prayers five times a day. A few other mosques, e.g. Süleymaniye Mosque in Rhodes, Defterdar İbrahim Paşa Mosque in Kos, are normally kept close and only opened for special days for Islam, such as Eid Al Fitr or Ramadan.³² All the rest are either used as museums or for public purposes such as cultural or health centers while demands for restoration of the rest old and dilapidated Islamic monuments continue to fall on deaf ears of Greek officials.

As for the teaching of Islam, there has been no bilingual schooling on both Islands since 1972 so as to serve for language and religious needs of Muslim school children. Therefore, all children of Muslims have no other option but attend to Greek public schools where education is only in titular language. However, similar to those in Western Thrace, all Muslim school children are exempted from the course of religion taught at their schools but there is no alternative course so as to teach them fundamentals of Islam. Therefore, it is only their families and mosques where they can learn more about their own faiths. Similar to Turkish schools, there used to be many madrasahs functioning for the religious needs of the Minority children. But, they were all closed in 1937 and they never opened under

²⁹ Andreas Gross, Rapporteur-Committee on Legal Affairs and Human Rights (PACE), "The Situation of the Inhabitants of Rhodes and Kos with a Turkish Cultural Background", Doc. 12526, 23 February 2011, p.6, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref_ViewPDF.asp?FileID=12646&lang=en> (accessed 5 January 2016).

³⁰ The author personally paid several visits to Rhodes in the last eight years.

³¹ Personal notes of the author, 8 July 2010, Rhodes.

³² "The problems of the Turks in Rhodes, Kos and the Dodecanese", A/HRC/30/NGO/94, Written statement submitted by FUEN, UN Human Rights Council, Thirtieth session, 7 September 2015, p. 4, <https://www.ecoi.net/file_upload/1930_1443084799_g1520229.pdf> (accessed 10 January 2016).

the Greek administration of the islands.³³ In fact, the course over Islam started to be taught at Turkish schools under Italian regime and continued until the closure of these schools in the early 1970s. Since then, Muslims of Rhodes and Kos have been deprived of their rights to get religious education as well as education in their own Turkish mother tongue. Only in recent years, imams of the two functioning mosques initiated Quran courses. However, the number of children enrolled remains highly limited. Thus, it becomes easier for many of the younger-generation Muslim children who have either poor or no education in Turkish to use the Greek language as means of communication between themselves.³⁴

4. New Muslims: Immigrant Muslims of Greece and Greek Converts

Having focused on both types of historical Muslims in Greece, this section explores religious rights of New Muslims of Greece. Given that they constitute the main demographical chunk of all Muslims across Greece, be it Greek citizens or non-citizens, this section starts focusing on religious rights of immigrant/newcomer Muslims and continues with the second category of New Muslims, ethnic Greeks who converted to Islam.

Demographically speaking, Muslim immigrants constitute the biggest group of Muslims in Greece. The vast majority of them arrived Greece after 1980s primarily from the MENA region, Southeast Asia and southern Balkans, Albania in particular. There are no official numbers but it is estimated that there are more than half a million immigrant Muslims living across the country.³⁵

This group of Muslims is generally settled in urban centres of country. The majority of them are either undocumented or not able to get Greek citizenship despite they have been living in Greece for decades.³⁶ Only a

³³ Written statement, Rhodes, Kos and the Dodecanese Turks Culture and Solidarity Association, OSCE Human Dimension Implementation Meeting, 21 September - 2 October 2015, Warsaw, HDIM. NGO/0379/15.

³⁴ Bahadır Selim Dilek, "Through the Eyes of a Journalist: Forgotten Turks of the Aegean", Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, p.118. On the day of a religious festival inside the mosque, I also witnessed some school children sitting next to me who used Greek while talking to each others. Personal notes of the author, 8 July 2010, Rhodes.

³⁵ Anna Triandafyllidou and Hara Kouki, "Muslim Immigrants and the Greek nation: The emergence of nationalist intolerance", *Ethnicities*, 13 (6), pp.715-716.

³⁶ For instance, one of the interviewees highlighted that her husband did not manage to get Greek citizenship who was living in Greece for the last 25 years. Maria Louka, "Το Ισλάμ στην Ελλάδα [Islam in Greece]", *Bimagazino (To Vima)*, 18 October 2015, p. 34.

small number of them who arrived before 1990s managed to obtain Greek citizenship. Given that they do not reside inside Western Thrace, they are exempted from minority rights protection regime of the Lausanne Treaty similar to their coreligionists in Dodecanese. Even Western Thrace Muslims, who permanently live in Athens as a result of internal migration, do also fall under this category of Muslims.³⁷ Then, it is only the norm of citizenship that can protect their ethnic, religious and cultural identities under general principle of the Greek Constitution and the Greek Law. Nevertheless, as it is elaborated in the following paragraphs immigrant Muslims continue to be devoid of even fundamental rights for their freedom of religion, conscience and belief, which contradicts with liberties of their coreligionists in Western Thrace and the Dodecanese.

First of all, there is no single religious authority, e.g. Office of Mufti that regulates religious affairs of immigrant Muslims. It is only the Ministry of Education and Religious Affairs that has a say on fundamental matters of Islam outside Western Thrace. Even if there are few associations belonging to Muslim immigrant groups such as Pakistanis, they fall far from pushing Greek state mechanisms to find solutions to long-standing problems of Muslims across the country except Western Thrace.

Second, the overwhelming majority of New Muslims live in Athens and Thessaloniki. However, as of this day, no official houses of prayers function in both cities. It is estimated that there are around 70 privately-owned places used as masjids (halls of prayers) in main Greek urban cities, primarily Athens and Thessaloniki.³⁸ Yet, almost all of them are makeshift mosques located inside garages, basements, storehouses or small shops owned by Muslims. In recent years, only three of these masjids were given the necessary official permission to function as houses of prayer for Muslim worshippers in Athens.³⁹ All the rest keep functioning as informal and invisible houses of prayers for Muslims which may constitute another source for growing scepticism of some Greeks towards this type of mas-

³⁷ For a detailed study about this group of Muslims see Dimitris Antoniou, "Western Thracian Muslims in Athens: From Economic Migration to Religious Organization", *Balkanologie*, IX, 1-2, 2005, 10-25. <<http://balkanologie.revues.org/index579.html>> (accessed 9 January 2016).

³⁸ Tsitselikis, op. cit., 2012, p.269. Antoniou gives the number of masjids in Athens to be around 20 for the early 2000s, showing a significant increase of Muslims and so masjids in the last 15 years. Dimitris A. Antoniou, "Muslim Immigrants in Greece: Religious Organization and Local Responses", *Immigrants & Minorities*, 22:2, 2003, p. 166.

³⁹ Tasos Telloglou, "Νομιμοποιήθηκαν τρία τζαμιά στην Αθήνα [Three mosque have been already been registered in Athens]", *Kathimerini*, 22 November 2015.

jids and their attendants, thus strengthening their Islamophobic and racist attitudes towards Muslims and their makeshift mosques.

In fact, there are actually some Ottoman mosques that can be used as places of worship in many cities of Greece including Athens and Thessaloniki. However, Greece has never shown willingness to open them for Muslims as places for prayers. Rather, they are generally used for other public purposes. Nor Greece replied positively for various demands that came from authorities of Saudi Arabia, Qatar and Turkey about letting them construct houses of prayers in Athens or restore and open the already-existing ones without any extra economic burden for the Greek economy. As a result, Athens still stands as the only European capital city without an official house of prayer for Muslims, be it locals or the ones visiting Athens; story of “the Athenian Odyssey of mosques” that started in 1880 has not finished yet.⁴⁰

Similar to mosques, newcomer Muslims do not also have Muslim cemeteries to bury those Muslims who pass away on Greek soil. Many of them who die are either sent to Western Thrace for Islamic funeral or to their own countries. Provided that it is economically too costly to send corpses back to their countries of origin, Muslim immigrants are generally buried inside Western Thrace. Similar to mosques, their demands for Islamic cemeteries in Athens and Thessaloniki continue to be ignored by Greek state mechanisms.

While in Western Thrace sacred places of Muslims are occasionally targeted but not the Muslims themselves, in urban Greek centers, Athens in particular, both the Muslim immigrants themselves and their places of worship turn out to be main targets of racial, hate-motivated and Islamophobic attacks, primarily by members/supporters of Golden Dawn.⁴¹ Many of Muslim immigrants are undocumented and their proficiency with in Greek remains quite low. Such drawbacks of Newcomer Muslims, which do not exist for many of their coreligionists in Western Thrace and Dodecanese, increase their marginalization inside the Greek society. Although Greece has recently passed new legislation introducing stricter penalties for rac-

⁴⁰ Anna Triandafyllidou and Ruby Gropas, “Constructing Difference: The Mosque Debates in Greece”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (6), 2009, p.963; Tsitselikis, 2012, op.cit., pp. 265-269.

⁴¹ “Αφησαν κεφάλι γουρουνιού στην είσοδο του Ελληνοαραβικού Κέντρου [They left head of a pig in front of the Greek-Arabic Centre]”, *Kathimerini*, <<http://www.kathimerini.gr/788514/article/epikairothta/ellada/afhsan-kefali-goyroynioy-sthn-eisodo-toy-ellhnoaravikoy-kentroy>>, (accessed 17 October 2014).

ism and hate speech,⁴² many Muslim immigrants cannot escape from getting targeted based on their skin colour or faith.

After exploring the legal framework of Muslim immigrants as well as main issues in the realm of their religious liberties, next, this paper finishes with tackling the second group of New Muslims, i.e. Greek converts.

Known also as Greek Muslims, those ethnic Greeks converted to Islam constitute the smallest and least-visible group of Muslims across the country. In spite of the lack of official figures, one of the most prominent figures of this group, Anna Stamou, estimates that the number of ethnic Greek Muslims living in Greece is around 3.000 while there are many others who live abroad permanently.⁴³ There is almost no limited literature and academic studies regarding the Greek Muslims. Also, they actually became more apparent in the Greek media and online platforms only in recent years. A few of these Muslims are known to talk about ethnic Greeks choosing Islam online⁴⁴ while the great number of them prefer not to show their religious identities as well as their religiosities in the public sphere so as to avoid any kind of stigmatization and otherization by their Orthodox Christian coethnies. In fact, they also prefer to escape any possible pressures coming from their own close environment such as family members, friends, etc. or some state mechanisms. Therefore, given that they are very fluent in titular language since it is their mother language, then, unlike their immigrant coreligionists it becomes rather difficult to spot an ethnic Greek Muslim in case she/he does not indicate her/his faith in various ways such as (wearing headscarf/hijab for women). Furthermore, As Stamou notes, many ethnic Greeks who converted to Islam prefer to hide from their own parents and close friends in initial years since they want to escape from the “bombardment” of questions why they chose Islam and fundamental principles of it. Therefore, many of them tend isolate themselves temporarily from their own families and friends.⁴⁵

5. Conclusion

Religion has always functioned as one of the strongest glues keeping members of a given community together as a single and united body. For

⁴² Greece 2014 International Religious Freedom Report, U.S. Department of State, <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm?year=2014&dldid=238386>>, (accessed 19 January 2016).

⁴³ Interview (Skype) with Anna Stamou, 26 January 2016.

⁴⁴ Many information about Islam in the Greek language are available at <<http://greekmuslim.wordpress.com>> (accessed 20 January 2016); <www.islam.gr> (accessed 25 January 2016).

⁴⁵ Interview (Skype) with Anna Stamou.

smaller and disadvantaged ones, individual affiliations with a common religion even gets more significant since it reinforces the notions of unity and harmony among the community. Also, it is one of the means that enables community members to act together against any threat to their distinct characteristics.

As of 2016, Islam seems to survive in different parts of Greece. This study has shown that Muslims are not treated equally by Greek authorities. The ones who reside in Western Thrace are given more rights and opportunities to keep their religious identities alive than any other Muslim residing outside of the region even though they continue facing fundamental problems about enjoyment of their religious liberties enshrined primarily in 1923 Lausanne Convention. Compared to Muslim worshippers of Western Thrace, the other group of autochthonous Muslims living in the Dodecanese enjoy much less religious freedoms, which seems to be insufficient to keep Islam in these two islands alive. It is only the New Muslims of Greece for whom no special measures are provided by Greece. Although the principle of equality and freedom of conscience, religion and thought are safeguarded under the Greek constitution, both Muslim immigrants and ethnic Greek converts have been deprived of even basic religious rights; they have no right to establish and function official houses of prayers and Islamic cemeteries. Even though they numerically constitute the majority of Greece's Muslims, they suffer the most regarding enjoyment of Islamic freedoms across the country.

This study has argued that Greece insists on involvement of internal affairs of both types of Muslims across the country, thus leaving them to have only a little say over their own religious affairs. Since the independence of Greece, it has never been possible to talk about the existence of a dialogue and cooperation mechanism between the Greek state and its Old-New Muslims. As a result, Muslims have never had major say in decision-making mechanisms over matters of Islam across Greece. Equally important, nor any major collaboration within the Islamic community has ever existed since 1923. That is to say, Muslims who have a relatively privileged position keep showing both solidarity with issues of Islam across the country and sensitivity towards violation of rights of their coreligionists residing outside of Western Thrace. Nevertheless, a great number of them refrain from engaging actively and directly in struggles of New Muslims who keep demanding fundamental religious freedoms from Greek authorities.

BIBLIOGRAPHY

- “Sümela ayini öncesi Batı Trakya’da çirkin provokasyon [Provocation in Western Thrace before the 15th of August ritual in Sumela/Turkey]”, *Azınlıkça*, 59, 2010, p.38.
- “The problems of the Turks in Rhodes, Kos and the Dodecanese”, A/HRC/30/NGO/94, Written statement submitted by FUEN, UN Human Rights Council, Thirtieth session, 7 September 2015, p. 4, <https://www.ecoi.net/file_upload/1930_1443084799_g1520229.pdf> (accessed 10 January 2016).
- “Written statement, Rhodes, Kos and the Dodecanese Turks Culture and Solidarity Association”, OSCE Human Dimension Implementation Meeting, 21 September - 2 October 2015, Warsaw, HDIM. NGO/0379/15.
- “Yenicemahalle Camii’nde şüpheli yangın [A suspicious fire in Yenicemahalle Mosque]”, *Gündem Gazetesi*, 927, 24 April 2015.
- “Αφησαν κεφάλι γουρουνιού στην είσοδο του Ελληνοαραβικού Κέντρου [They left head of a pig in front of the Greek-Arabic Centre]”, *Kathimerini*, <<http://www.kathimerini.gr/788514/article/epikairothta/ellada/afhsan-kefali-goyroynioy-sthn-eisodo-toy-ellhnoaravikoy-kentroy>>, (accessed 17 October 2014).
- Agga v. Greece (No.1-2) (17 October 2002-Case No: 50776/99 & 52912/99), Agga v. Greece (No.3) (13 July 2006 – Case No: 32186/02) and Agga v. Greece (No.4) (13 July 2006 – Case No: 33331/02) <[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{"itemid":\["001-58518"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{)> (accessed 1 November 2015).
- Andreadis, K. G. *H Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης [The Muslim Minority of Western Thrace]*, IMXA, Thessaloniki, 1956, [In Greek].
- Antoniou, Dimitris. “Muslim Immigrants in Greece: Religious Organization and Local Responses”, *Immigrants & Minorities*, Vol. 22, No. 2, 2003, pp. 155-174.
- Antoniou, Dimitris. “Western Thracian Muslims in Athens: From Economic Migration to Religious Organization”, *Balkanologie*, Vol. IX, No. 1-2, 2005, 10-25. <<http://balkanologie.revues.org/index579.html>> (accessed 9 January 2016).
- Dilek, Bahadır Selim. “Through the Eyes of a Journalist: Forgotten Turks of the Aegean”, Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, pp. 95-123.

- Greek Official Gazette. FEK' A, 14, 13.5.1882.
- FEK A'11, 4.2.1991.
- FEK A'128, 21.6.2006.
- FEK A'148, 3.7.1920.
- FEK A'24, 30.1.2013.
- FEK A'302, 13.12.2015.
- FEK A'37, 29.2.2008.
- Greece 2014 International Religious Freedom Report, U.S. Department of State, <[http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm?year=2014 &dclid=238386](http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm?year=2014&dclid=238386)>, (accessed 19 January 2016).
- Gross, Andreas. Rapporteur-Committee on Legal Affairs and Human Rights (PACE), "The Situation of the Inhabitants of Rhodes and Kos with a Turkish Cultural Background", Doc. 12526, 23 February 2011, p.6, <[http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-XrefViewPDF.asp?FileID=12646 &lang=en](http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-XrefViewPDF.asp?FileID=12646&lang=en)> (accessed 5 January 2016).
- Huseyinoglu, Ali. "The Development of Minority Education at the South-easternmost Corner of the EU: The Case of Muslim Turks in Western Thrace, Greece", PhD dissertation (unpublished), University of Sussex, Brighton/UK, 2012.
- Hüseyinoğlu, Ali. "Batı Trakya'da Dini Özerklik Bağlamında '240 İmam Yasası' [Religious Freedoms in Western Thrace and the '240 Imam Law']", *International Symposium on the Past and Present of Western Thrace Turks*, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2016, pp. 157-170.
- Interview (Skype) with Anna Stamou, Responsible Person about Public Relations at the Muslim Association of Greece (MAG), 26 January 2016.
- Katsikas, Stefanos. "Milletts in Nation-States: The Case of Greek and Bulgarian Muslims, 1912-1923", *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 2, 2009, 177-201.
- Kaymakçı, Mustafa. "Current Problems and Solutions Concerning Turkish Identity in Rhodes and Kos", Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, 3-24.
- Konuk, Neval. *Ottoman Architecture in Greece*, SAM, Ankara, 2010.
- Kostopoulos, Tassos. *To 'Μακεδονικό' της Θράκης: Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους* [The 'Macedonian' of Thrace: National plans for the Pomaks], Bibliorama, Athens [In Greek], 2009.

- Kurban, Dilek and Konstantinos Tsitselikis. *A Tale of Reciprocity: Minority Foundations in Greece and Turkey*, TESEV, Istanbul, 2010.
- Louka, Maria. “Το Ισλάμ στην Ελλάδα [Islam in Greece]”, *Bimagazino (To Vima)*, 18 October 2015, [In Greek].
- Mpouriskari, Ersi. *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα [The Ottoman Architecture in Greece]*, Greek Ministry of Culture, Athens, 2008, [In Greek].
- Özgün, Cihan. “Social, Economic and Cultural Life in Rhodes and Kos Turks”, Mustafa Kaymakçı and Cihan Özgün (eds.), *Turkish Identity in Rhodes and Kos*, Rhodes, Kos, and the Dodecanese Islands Turks Culture and Solidarity Association, İzmir, 2014, 173-206.
- Pallis, A. A. “The Greek Census of 1928”, *The Geographical Journal*, 73 (6), 1929, 543-548.
- Personal notes of the author, 8 July 2010, Rhodes.
- Region Office of Eastern Macedonia and Thrace, 2011, <www.remth.gr> (accessed 21 July 2011). The same datum is not available anymore, [In Greek].
- Serif v. Greece (14 December 1999-Case No: 38178/97) <[http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{"itemid":\["001-58518"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518#{)> (accessed 1 November 2015).
- Telloglou, Tasos. “Νομιμοποιήθηκαν τρία τζαμιά στην Αθήνα [Three mosque have been already been registered in Athens]”, *Kathimerini*, 22 November 2015.
- Triandafyllidou, Anna and Hara Kouki. “Muslim Immigrants and the Greek nation: The Emergence of Nationalist intolerance”, *Ethnicities*, Vol. 13, No. 6, 2013, pp. 262-284.
- Triandafyllidou, Anna and Ruby Gropas. “Constructing Difference: The Mosque Debates in Greece”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 35, No. 6, 2009, pp. 957-975.
- Tsitselikis, Konstantinos. “The Legal Status of Islam in Greece”, *Die Welt des Islams*, Vol. 44, No. 3, 2004, 402-431.
- Tsitselikis, Konstantinos. *Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff, Leiden; Boston, 2012.
- <<http://greekmuslim.wordpress.com>> (accessed 20 January 2016)
- <www.islam.gr> (accessed 25 January 2016)

Yunanistan'ın Türkiye Algısı Çerçevesinde Oluşan Balkan Politikası

Utku KIRLIDÖKME¹

Öz

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Türkiye ile paralel bir yol alan Yunanistan, Batı sistemi içerisinde yer alarak komünist rejimle yönetilen Balkan ülkeleri ile ilişkilerini alt düzeyde tutmuştur. Türkiye ile Kıbrıs meselesi yüzünden ilişkilerin giderek kötüleşmeye başlaması ve 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı, Yunanistan'ı dış politika açısından yeni arayışlara itmiştir. Bu tarihten itibaren temel önceliği Türkiye tarafından tehdit olarak algılanan Yunanistan hem Avrupa'ya hem de Balkan ülkelerine yönelmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından 1990'ların ilk yarısında Yunanistan yine bu Türkiye algısı çerçevesinde hareket etmiştir. Ancak izlediği politikanın, kendisini, uluslararası ortamda ve bölgede yalnızlaştırdığını fark eden Yunanistan, 90'ların ikinci yarısında Balkanlarda ekonomi politikaları ile yer almaya başlamıştır. Önceliği Türkiye tehdidini bertaraf etmek olan Yunanistan eski politikasını değiştirmiş ve bu yolda daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır

Anahtar kelimeler: *Yunanistan, Türkiye, Balkanlar, dış politika, algı.*

¹ Öğretim Görevlisi, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı; outkoukirlintokme@trakya.edu.tr

Greece's Balkan Policy in the Frame of the Perception of Turkey

Abstract

At the first years of the cold war era Greece, following a parallel path with Turkey, took part in the Western system and kept its relations with the communist Balkan countries at a low level. The deterioration of relations with Turkey due to the Cyprus issue followed by the Cyprus Operation conducted by Turkey in 1974, Greece embarked on a new quest in foreign policy. From this date on Greece put its main priority on Turkish threat perception and thus turned its steps towards Europe and the Balkans. After the end of cold war era, in the first half of 1990s Greece persisted its policy in the same Turkish threat perception. Nevertheless Greece began to understand that this policy it carried out isolated it both in the international arena and the region and thus in the second half of 1990s Greece tried to appear in the Balkans with the economic policies. Therefore it is understood that until the second half of 1990s, primary political issue of Greece had been established on the perception of Turkish threat but then Greece changed this old policy and endeavored to become more active in the economic field.

Keywords: *Greece, Turkey, Balkans, foreign policy, perception.*

1. Giriş

Soğuk Savaş sonrası dönemin temel özelliklerinden birisinin uluslararası aktörler arasında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda artan etkileşimin ve karşılıklı bağımlılığın olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Lâkin devletlerin tehdit algılamasını ve ulusal çıkarı öznel bir şekilde yorumlaması nedeniyle devletlerin dış politikaları bu kapsamda oluşturulmakta ve yürütülmektedir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Yunanistan'ın Balkanlar'a yönelik politikasının incelenmesinin ulusal çıkar ve tehdit algılamasının dış politikaya etkisi açısından uygun bir örnek olacağı değerlendirilmektedir. Yunanistan, Soğuk Savaş döneminin son bulması ile birlikte Balkanlar'da tek liberal ekonomiye sahip, demokratik rejimle yönetilen, AB ve aynı zamanda NATO üyesi bir ülke olarak yıllarca komünist rejim ile yönetilmiş Balkan ülkelerine iyi bir örnek olma potansiyeline sahip bir ülke konumunda bulunmaktaydı. Ancak Soğuk Savaş'ın ertesinde Yunanistan, bir kısmı komşusu olan bu ülkelere örnek olmak ya da önderlik etmek yerine Yunanlı akademisyen Βαλντέν'in yorumundan hareketle 'Balkan sendromunun-probleminin'² bir parçası olmuştur. Çünkü Yunan dış politikası özellikle 1990-1995 yıllarında Balkanlar'da milliyetçi ve hırçın bir söylemin tuzağına düşmüş ve uygulamalarında da bu çerçevede hareket etmiştir. Yunanlı akademisyen ve yazarlar Yunan dış politikasındaki bu durumunu açıklamak için Yunanistan'ın Soğuk Savaş sonrası uluslararası ve bölgesel gerçeklere kendisini adapte edememek, iç politika öncelikleri ile dış politika önceliklerini karıştırmak gibi açıklamalar getirmiş olsalar da söz konusu yıllarda, tıpkı 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası olduğu gibi Türkiye tehdidi algılaması ve Türkiye tarafından 'çevrelenme' endişesinin hâkim olduğu görülmüştür.

Bu makalenin amacı temelde Yunanlı akademisyen ve araştırmacıların Yunanca ve İngilizce kaleme aldıkları çalışmalardan yararlanarak Yunanlıların 1990'larda ülkelerinin Balkan politikasını nasıl değerlendirdiklerini sunmaktır. Bu çerçevede ilk olarak Soğuk Savaş yıllarında Yunanistan'ın Balkan ülkeleri ile ilişkilerine değinilecek ve yine Soğuk Savaş dönemi kapsamında Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler sonrasında Yunan dış politikasında ve tehdit algılamasında nasıl bir değişim-dönüşüm yaşandığı ifade

² Σωτήρης Βαλντέν, "Η Βαλκανική Πολιτική της Ελλάδας Κριτικός Απολογισμός της Μεταπολεμικής Περιόδου και Προοπτικές", *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, επιμ. Παναγιώτης Τσακωνάς, Τόμος 2, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, p. 408.

edilecektir. İkinci olarak 1990'ların ilk yarısında Yunanistan'ın Balkanlar'a yönelik politikası (Bosna Savaşı, Makedonya Cumhuriyeti ile isim sorunu) Türkiye algısı çerçevesinde analiz edilecek ve son olarak 1995 sonrası Yunanistan'ın Balkanlar'a yönelik dış politikasındaki değişiklikler ele alınacaktır.

2. Soğuk Savaş Sonuna Kadar Yunanistan'ın Balkan Politikası

2.1. 1949-1974: Temel Tehdit Komünizm

19. Yüzyıl boyunca ve 20. Yüzyıl başlarında Yunanistan'da bir Balkan federasyonu oluşturmak için çeşitli siyasi girişimler olsa da döneme ilişkin hakim Yunan anlatısı dikkate alındığında bu girişimler marjinal olarak nitelendirilmiş³ ve yayılcı *Megali İdea*⁴ (Büyük Ülkü) doktrinini farklı biçimleri olarak ortaya çıkarmıştır. Söz konusu süreçte Yunanistan'ın Balkan komşu ulusları çeşitli gelişmeler nedeniyle dönemsel olarak güçlü 'öteki' olarak gösterilmiştir. Bu hâkim Yunan anlatısı çerçevesinde örneğin Bulgaristan ve Bulgarlar özellikle 2. Balkan Savaşı (1913) sonrası 'Hellenizm'in⁵ en büyük düşmanı olarak tanımlanmıştır. Goumenos, Makedonya'nın Bulgaristan tarafından işgal edilmesi ve bu topraklar üzerinde taraflar arasındaki hâkimiyet mücadelesi; Bulgaristan'ın en azından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Yunanistan'da yaşayan Slav azınlığın 'patronu' olarak davranması nedeniyle söz konusu dönemde Bulgaristan ve Bulgar ulusuna ilişkin bu tanımlanmanın ülkede canlılığını korumuş olduğunu iddia etmektedir.⁶

³ Thomas Goumenos, "Greek Perception of the Balkans: Edgy Coexistence or Difficult Relationship?", *UACES 35th Annual Conference and 10th Research Conference, The European Union: Past and Future Enlargements*, Zagreb, Croatia, 5-7 September 2005, p. 21.

⁴ *Megali İdea*'ya ilişkin daha fazla detay için bkz., Stathis Gourgouris, *Dream Nation, Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, California, Stanford University Press, 1996, pp. 144-152; Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, pp. 251-347; Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Τρίσημη Ενότητα του Ελληνισμού, Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991, pp. 41-43; Paschalis M. Kitromilides, "On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea", *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. David Ricks and Paul Magdalino, London, Centre for Hellenic Studies, King's College, 1998, pp. 25-33; Θάνος Βερέμης, "Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα 1821-1912", *Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιομαθητικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα, 1983, pp. 59-67; Outkou Kırılı Ntokme, "Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü-Megali İdea", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, s. 401-424.

⁵ Αλέξης Ηρακλειδής, *Η Ελλάδα και ο "Εξ Ανατολών Κίνδυνος"*, Πόλις, Αθήνα, 2001, p. 71.

⁶ Goumenos, *ibid*, p. 22.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından bir İç Savaş⁷ yaşayan Yunanistan Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte Batı ittifakı içerisinde yer almış, komşusu Türkiye ile birlikte 1952 yılında Kuzey Atlantik Örgütü (NATO) üyesi olmuş ve 1974 yılına kadar dış ve güvenlik politikalarını Soğuk Savaş gerçeklerine göre şekillendirmiş ve bu çerçevede hareket etmiştir. Dolayısıyla 1974 yılına kadar Yunanistan açısından temel öncelik özellikle Kuzey komşularından kaynaklı 'komünist' tehdidin bertaraf edilmesi olmuştur.⁸ Yunanistan'da bu algının kuvvetlenmesinde İç Savaş'ın etkisinin de olduğunu belirtmek gerekmektedir. Yunanistan'a göre Kuzey komşuları olan Balkan ülkelerinden gelen tehdit Batı tarafından desteklenen ülkenin sadece demokratik rejimine yönelik bir tehdit değil, aynı zamanda ülkenin toprak bütünlüğüne ve statükosuna yönelik bir tehdit şeklinde algılanmıştır.⁹

Böylelikle bu dönemin hâkim Yunan anlatısında Yunanistan'ın Kuzey komşuları olan Balkan ülkeleri algısı ağırlıklı olarak Soğuk Savaş şartları çerçevesinde gelişmiştir. Çünkü Yunanistan'ın sınır komşusu olduğu tüm Balkan ülkeleri komünist rejimle yönetilmekteydi ve bu süreçte 'Slav' tehdidi komünist tehdit olarak değerlendirilmiştir. Hatta Yunanistan'daki komünistler dahi 'Slav' tehdidin bir parçası olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Yunanlı komünistlerin bu şekilde algılanmalarının nedenlerinden bir tanesi de 1948 yılına kadar Yugoslav lider Tito'nun Yunanlı komünistlere ve Yunanistan'da yaşayan Slav azınlığa yönelik desteğinden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla ele alınan bu dönemde Yunanistan'ın askeri dogması 'Kuzey'den gelen tehdit' üzerine kurulmuş ve Yunanistan Balkanlar'dan bu süreçte soyutlanmıştır.

Yine de 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren Arnavutluk¹¹ hariç Yunanistan'ın Balkan ülkeleri ile ilişkilerinde ufak ilerlemeler kaydedilmeye başlanmıştır. Ancak tedbiri elden bırakmayan Atina yönetimi Balkan

⁷ Yunan İç Savaşı'nın bir değerlendirmesi için bkz., David H. Close, "Εισαγωγή", *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 Μελέτες για την Πόλωση*, επιμ. David H. Close, μετάφ. Γιάννης Σπανδονής, Φιλίστορ, Αθήνα, 1997, pp. 15-51.

⁸ Γιάννης Γ. Βαλντέν, *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1949-1988*, 4^η Εκδ., Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2005, p. 20.

⁹ Βαλντέν, *ibid*, p. 397.

¹⁰ Nikos Marantzidis-Giorgos Antoniou, "The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1942-2002", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2, March 2004, p. 225.

¹¹ İkinci Dünya Savaşı sırasında iki ülke arasında yaşanan gelişmeler nedeniyle Yunanistan Arnavutluk'u düşman olarak algılamış ve 1987 yılına kadar Arnavutluk'a karşı "savaş durumu" statüsünü korumuştur. Bkz., Βαλντέν, *ibid*, p. 399.

lkelerine ihtiyatla yaklaşmıştır. Çünkü bu dönemde Yunanistan'ın dış politikası Soğuk Savaş dönemi mantığı ve gelişmelerine göre şekillenmiştir. Bu erevede Bulgaristan ile ilişkiler 1964, Romanya ile ise 1966 yıllarında normalleşmiştir. Bu zaman diliminde Arnavutluk ile herhangi bir diplomatik ilişki olmamıştır. Yugoslavya ile ilişkilere baktığımızda diğer Balkan ülkelerine nazaran daha üst seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Tabi burada yine bir Soğuk Savaş mantığı çerçevesinde ABD desteği ile gelişen, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan, kısa ömürlü olan Balkan Paktı, Dostluk ve İşbirliği Anlařması¹² örneğini düşünmek gerekmektedir.

Yunanistan'da demokratik rejim 1967 yılında Albaylar Cuntası olarak adlandırılan bir darbe ile kesintiye uğramıştır. 1974 yılına kadar ülke yönetimini elinde tutan Albaylar Cuntasının dış politikasına ilişkin olarak Yunanlı akademisyen Thanos Veremis Albayların iktidara geldiklerinde kendilerine ait tutarlı bir ideolojileri ya da politikalarını olmadığını ve dolayısıyla ülke yönetiminde de rejimi nasıl şekillendireceklerine dair istikrarlı bir görüşe sahip olmadıklarını belirtmektedir.¹³ Hatta Cunta yönetiminin dış politikası çeşitli ideolojilerin ve niyetlerin garip bir karışımı şeklinde yansımıştır.¹⁴ Amerika Birleşik Devletleri¹⁵ haricinde Avrupa ve özellikle Kuzey Avrupa lkelerinin askeri rejim nedeniyle Yunanistan'la ilişkilerini alt seviyeye indirmesi ve darbe yönetimini kınaması, 1960'ların sonları itibarıyla Kıbrıs meselesi yüzünden Türkiye ile ilişkilerin giderek gerginleşmeye başlaması ve uluslararası ortamda Yumuşama Dönemi'ne girilmesi ile birlikte, uluslararası camia tarafından bir nevi yalnızlaşan Albaylar Cuntası Yunanistan'ın Balkan lkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye yönlendirmiştir. Giderek Türkiye tarafından tehdit algısının güçlendiği bu süreçte sınır komşusu Arnavutluk ile 1971 yılında diplomatik ilişki tesis

¹² Balkan Paktı ve Soğuk Savaş politikalarına ilişkin bir değerlendirme için bkz., David R. Stone, "The Balkan Pact and American Policy", *East European Quarterly*, Vol. 18, No. 3, September 1994, pp. 393-405.

¹³ Thanos Veremis, *The Military in Greek Politics From Independence to Democracy*, New York, Black Rose Books, 1997, p. 159; George A. Kourvetaris, "The 1967 Military Coup and the Role of the Military in Greek Politics", *Studies on Modern Greek Society and Politics*, ed. George A. Kourvetaris New York, Columbia University Press, 1999, pp. 129-151.

¹⁴ Βαλντέν, *ibid*, p. 397.

¹⁵ Yunanistan'da Albaylar Cuntasının 'dış gçler', yani ABD tarafından gerçekleştirildiğine dair ciddi bir inanç bulunmaktadır, bkz., Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, 3η Έκδ., Τμος 1, Εστία, Αθήνα, 1997, p. 167; Keith R. Legg and John M. Roberts, *Modern Greece A Civilization on the Periphery*, Westview Press, Oxford, 1997, p. 63.

etmiştir.¹⁶ Tabii ki bu yönelimde Türkiye ile ilişkilerin kötüleşmeye başlaması Kıbrıs meselesi dışında iki ülke arasında karasuları, hava sahası, azınlıklar gibi konuların da bir anlaşmazlık konusu haline gelmesi etkili olmuştur. Ancak Yunanistan açısından kırılma noktası 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı olmuştur.

2.2. 1974-1989: Türkiye Tehdidinin ‘Çevrenmesi’

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın gerçekleştiği tarihe kadar giderek gerginleşen Türk-Yunan ilişkileri bu olay ile birlikte sıcak temasın eşğine kadar gelmiştir. Kıbrıs'taki gelişmeler Yunan dış politikasında ve güvenlik politikasında ciddi bir değişimin yaşanmasını tetiklemiştir. Böylelikle Yunanistanlı yazarın ifadesine göre Yunan dış politikasının önceliğinin Türkiye tarafından algılanan tehdidin çevrenmesi ya da bertaraf edilmesi olmuştur.¹⁷ Yunanistan'ın Türkiye ve Türkleri bir tehdit olarak algılaması sadece Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle değil aynı zamanda yukarıda da ifade edildiği üzere ikili ilişkilerde anlaşmazlığa neden olan sorunların da alevlenmesiyle etkili olmuştur. Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler, Ege denizinde karasularının sınırlandırılması, yine Ege'de hava sahasının belirlenmesi, FIR hattının belirlenmesi, Doğu Ege Adalarının silahlandırılıp silahlandırılmayacağı meselesi, belli ada ve adacıklar üzerinde egemenlik hakkının kime ait olduğu tartışması ve tabii ki azınlık hakları gibi konularda yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle krizler sarmalından oluşan bir ilişki sürecine girmiştir.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki bu problemler aynı zamanda her iki ülkenin buldukları aynı ittifak içerisinde, NATO içerisinde üyeliklerini ve ABD ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. Batı İttifak sistemi içinde yer alan NATO'nun iki müttefiki neredeyse çatışma noktasına gelmiş ve her ikisi de arabulucu, dengeleyici ya da hakem olarak ABD'ye başvurmayı seçmiştir.¹⁸ Yunanistan aynı zamanda ABD'yi Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalede bulunmasına engel olmamakla, sonrasında Türk ordusunun adadan çıkmasını sağlayacak gerekli adımları atmamakla suçlamış ve bu nedenle bu tarihe kadar katı bir şekilde izlediği ABD merkezli dış politika

¹⁶ John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Greece the Modern Sequel from 1831 to the Present*, Hurst and Company, London, 2002, p. 307. Albaylar Cuntasının dış politikasının bir değerlendirmesi için bkz., Stephen G. Xydis, "Coups and Countercoups in Greece, 1967-1973", *Political Science Quarterly*, Vol. 89, No. 3, Autumn 1974, pp. 507-538.

¹⁷ Θάνος Βερέμης, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-2005*, Σιδέρης, Αθήνα, 2005, p. 39.

¹⁸ Theodore A. Coulombis, *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, New York, Praeger, 1983, p. 133.

yerine Avrupa merkezli ve çok yönlü bir dış politikaya yönelmiştir. 1974 yılının, daha doğrusu Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Yunanistan açısından bir diğer önemi Albaylar Cuntası yönetimini sona erdirecek sürecin başlaması, demokratik rejim ve kurumların yeniden oluşturulması anlamını taşıyan μεταπολίτευση-*metapolitefsi* dönemine geçişi sağlamış olmasıdır.

Kıbrıs'taki gelişmeler sadece Yunan devletinde değil aynı zamanda Yunan kamuoyunda da tepkilere neden olmuştur. NATO'nun bir ittifak üyesi ülkenin Kıbrıs'ı 'işgal' etmesine izin vermesinin söz konusu ittifak içinde kalmanın anlamsızlığını gösterdiğini düşünen Yunan halkının bu görüşü Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından çekildiğini açıklaması ile sonuçlanmıştır.¹⁹ Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası birlikte Batı İttifak sistemi içerisinde yer alan Türkiye ve Yunanistan'ın izlediği paralel yol bu tarihten itibaren, özellikle Yunanistan'ın farklı bir dış politika çizgisine geçmesi ile birlikte değişmiştir. Yüzünü ABD yerine Avrupa'ya ve özelde AET'ye dönen Yunanistan bundan sonra Kıbrıs ve Türkiye ile anlaşmazlıklarını uluslararasılaştırmaya çalışmış ve yeni stratejisini buna göre belirlemiştir.²⁰ Böylelikle 1974 yılına kadar 'Kuzey'den gelen tehdit'-komünizm dogması yerine yeni tehdit dogması 'Doğu'dan gelen tehdit'-Türkiye olmuştur. Kısacası Yunanistan, Soğuk Savaş devam ettiği halde, Türkiye tehdidi algısı çerçevesinde hem dış politikasını ve güvenlik politikalarını geliştirmeye başlamış ve bu bağlamda özellikle kuzey sınırları üzerinde barışı sağlamak için kapsamlı bir Balkan politikası izlemiştir.²¹

Yunanistan'ın 1970'lerin ikinci yarısı itibarıyla kuzey komşularına yönelik nispeten daha rahat adımlar atmasını sağlayan bir diğer gelişme ise uluslararası ortamda yaşanmıştır. Temmuz 1975'te Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansının sonuç belgesi Helsinki Nihai Senedi'nin kabul edilmesi ile birlikte Soğuk Savaşta 'yumuşama' döneminin doruk noktasına ulaşılmıştır. Helsinki Nihai Senedi iki kutup arasında yumuşama sürecinin temsili oluş ve Doğu Avrupa ülkelerindeki komünist rejimlerin aşama-

¹⁹ Melek Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 750.

²⁰ Richard Clogg, özellikle demokrasiye yeniden geçiş sürecinin Başbakanı olan Karamanlis'in dış politika önceliklerinden bir tanesinin Yunanistan'ın hem Ege konusundan hem Kıbrıs konusunda olabildiğince fazla destek sağlamaya yönelik olduğunu ifade etmektedir. Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2013*, 3^ü Εκδόση, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2015, p. 241.

²¹ Goumenos, *ibid*, p. 24. Σωτήρης Βαλντέν Yunanistan'ın Balkan ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme çabalarının ve politikalarının nedeninin Türkiye tehdidini engellenmekten kaynaklandığını söylemektedir. Bkz, Βαλντέν, *ibid*, p. 407-408.

lı olarak erozyona uğramasına neden olmuştur.²² Helsinki'ye Yunanistan Başbakanı olarak katılan Karamanlis, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya arasında dışişleri bakanları seviyesinde Balkan devletleri arasında koordinasyon ve planlama toplantısının gerçekleştirilmesi yönünde bir karar alınmasını sağlamıştır.²³ Yunanistan'ın bu girişimine en sıcak bakan ülke Romanya olurken, en temkinli yaklaşan ülke ise Bulgaristan olmuştur. Yunanlı akademisyenler Yunanistan'ın bu girişiminin temel nedeninin de tekrar Türkiye tarafından algılanan tehdit çerçevesinde geliştiğini belirtmekten çekinmemektedirler.²⁴ Yunanistan'ın Balkanlara yönelmesi aynı zamanda Kuzey sınırlarını güvence altına alarak yeni tehdit Türkiye'ye karşı daha güçlü bir şekilde mücadele etme yöntemi olarak da gösterilmiştir.²⁵

Yunanistan 1979 yılına gelindiğinde ise Yunan-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesi için bir girişimde bulunmuş, Karamanlis Moskova'yı ziyaret etmiştir. Yunan devleti bu ziyareti yine Türkiye tehdidini bertaraf etmek için ve aynı zamanda ABD'ye de artık çok yönlü bir politika izlemeye başladığının mesajını vermek için gerçekleştirmiştir. Aynı yıl Yunan Başbakanı Karamanlis Bulgaristan'ın da onayını aldıktan sonra diğer Balkan ülkeleri liderlerine telekomünikasyon ve ulaşım uzmanlarının bir araya geleceği bir toplantının önerisinde bulunmuş ve anılan toplantı 26-29 Kasım 1979'da Ankara'da gerçekleşmiştir.²⁶ Lakin bu toplantı sonucunda Balkanların iki kutup arasında bölünmüş olması nedeniyle siyasi sorunlara çözüm getirilmesinin mümkün olamayacağını göstermiştir.²⁷ Balkanların geneli açısından sonuç bunu göstermiş olsa da Yunanistan takip ettiği politikayla Türkiye ile sorunlarında uzlaşıcı taraf olduğunu ve çok yönlü bir politika izlediğini göstermeye çalışmıştır.

²² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Πολιτική στα Βαλκάνια 1974-1981*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1987, pp. 74-79.

²³ Εμμανουήλ Αντ. Εμμανουηλίδης, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1989*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015, pp. 70-71.

²⁴ Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 65. Aynı Yunan siyasi ver askeri yönetiminin bu sonuca ulaşmalarının bir diğer nedeni olarak son 20 yıldır Balkan ülkelerinden Yunanistan'a yönelik herhangi bir tehdidin olmamasının etkili olduğunu belirtmektedir, bkz. Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 66.

²⁵ Μαριλένα Κοππά, "Ελληνική Βαλκανική Πολιτική: Τριάντα Χρόνια Μετά", επιμ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος-Μαριλένα Κοππά, *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής 1974-2004*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα, 2005, p. 48 (47-56).

²⁶ Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 211.

²⁷ John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History Since 1821*, Wiley and Blackwell, London, 2010, pp. 157-158

Bu çalışmada daha önce de ifade edildiği üzere Yunanistan'da Albaylar Cuntasının yönetime el koymasına en soğuk yaklaşan ve askeri yönetim ile ilişkilerini askıya alan Avrupa ve AET ülkeleri, ülkede demokrasiye yeniden geçiş ile birlikte Yunan iç siyaseti ve dış politikası açısından ayrı bir önem kazanmıştır. Demokrasiye geçiş sürecinin Başbakanı olan Karamanlis AET'ye üyeliği Yunan dış politikasının öncelikli konularından bir tanesi haline getirmiştir. Çünkü AET'ye üyelik hem Türkiye'ye karşı yeni bir koruma şemsiyesi altına girmek, hem de iç politikada yeni bir darbe teşebbüsünün ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi.²⁸ Dolayısıyla Yunan görüşüne göre AET'ye üyelik hem ülkenin demokratik kurumlarının sağlanmasına ve ülkenin ekonomik refah seviyesinin artmasına hem de dış politikadaki önemli problemlerde yalnız kalmamasını sağlayacaktı.²⁹ Bu çerçevede Yunanistan 1 Ocak 1981'de AET üyesi olmuştur.

İktidarının ilk döneminde 1981-1985 PASOK (Panhellenik Sosyalist Parti) lideri Andreas Papandreu 'söylem' bazında ABD'den ve hatta AET'den daha bağımsız bir politika izlemeye çalışmıştır. Bağlantısızlar Hareketi'nin etkisini yitirdiği bir dönemde Papandreu özellikle Afrika ve Ortadoğu ülkelerinden Batı karşıtı ülkelerle Yunanistan'ın ilişkilerini geliştirme yönünde adımlar atmıştır.³⁰ Papandreu tıpkı selefi Karamanlis gibi çok yönlü ancak kendisine has çok yönlü bir dış politika oluşturmuştur. Papandreu nükleer silahlardan arındırılmış bölge girişimi kapsamında Meksika, Arjantin, İsveç, Hindistan ve Tanzanya ile biraraya gelmiş ve hatta Balkanlar'da nükleer silahlardan arındırılmış bölgelerin oluşturulması düşüncesini savunmuştur.³¹ Örneğin Romanya'nın daha önce teklif etmiş olduğu bölgesel olarak nükleer silahlardan arındırılmış bölge teklifini yeniden canlandırmaya kalkmış ve Balkanlar'da bölgesel işbirliğine yönelik her adımın neredeyse sözcüsü gibi hareket etmiştir.³²

Papandreu 1985-1989 yıllarında ikinci Başbakanlık döneminde de ülkesinin Balkanlar'a yönelik açılımını devam ettirmeye çalışmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan krizler ve Yunanistan'ın Türkiye al-

²⁸ Fırat, *agm*, s. 750.

²⁹ Clogg, *ibid*, p. 240.

³⁰ Andreas Papandreu'nun dış politikasına ilişkin detaylar için bkz. Clogg, *ibid*, pp. 256-257.

³¹ Papandreu'nun söz konusu girişimi için bkz. Koliopoulos and Veremis, *ibid*, p. 168; Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 240.

³² Evangelos Kofos, "Greece and the Balkans in the '70s and the '80s", *Yearbook 1990*, Hellenic Foundation for Defense and Foreign Policy, Athens, 1991, pp. 217-220. Papandreu'nun bu girişimi ütopye olarak tanımlansa da özellikle Yunanistan'ın Romanya ve Bulgaristan ile ilişkilerinin bundan sonra daha da gelişmesinde etkili olmuştur. Bkz., Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 336.

gısı yine bu dönemde Yunanistan'ın çok yönlü bir dış politika izlemesine neden olmuştur. Yunanistan başbakanı ilk iktidara geldiği dönemde ABD ve hatta AET'ye yönelik sert söylemlerde bulunmuş olsa da Yunanistan ne tam olarak ABD politikalarının dışında hareket etmiş ne de seçim öncesi iddia ettiği gibi 1 Ocak 1981'de AET üyesi olan Yunanistan'ın üyelikten çıkması gerçekleşmiştir. Aksine Papandreu anılan üyelik statüsünü kullanarak Türkiye'ye karşı bir koruma kalkanı oluşturmaya çalışmıştır.

Balkanlar cephesinde bu süreçte gözlenen bir başka önemli gelişme, Papandreu'nun girişimi ile 27 Ağustos 1987 tarihinde Yunan Bakanlar Kurulu'nun Arnavutluk ile İkinci Dünya Savaşı'ndan beri süregelen savaş durumunu kaldırmış olmasıdır.³³ 1988 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen Davos Zirvesi ile birlikte iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi aslında önemli bir adım olarak değerlendirilse de anlaşmazlıkların krizlere neden olması devam etmiştir. 22-24 Şubat 1988 tarihinde Belgrad'da bir araya gelen Balkan ülkeleri kendi aralarında güven ve güvenlik artırıcı önlemlerle azınlık konularını ele almışlardır. Kuşkusuz Soğuk Savaş'ın neredeyse sona ermesine yakın bir tarihte anılan görüşmenin gerçekleşmesi ise Balkan ülkeleri arasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. İki kutuplu dünya sisteminin sona ermesinden kısa bir süre önce Balkanlarda son toplantı ise 18-20 Mayıs 1989 tarihinde Bükreş'te gerçekleşmiştir.³⁴

Son olarak 1980'lerin ikinci yarısı itibarıyla Yunanistan ve Bulgaristan'ın ilişkilerinde yeni bir ivme yaşanmıştır. Yunanlı yazarlar Yunanistan ve Bulgaristan'ın bir araya gelmesindeki en önemli noktanın ortak tehdit olarak algıladıkları 'Türkiye' faktörü olduğunu ifade etmişlerdir. Papandreu'nun ikinci iktidar döneminde özellikle Türkiye ile Ege denizinde yaşanan kriz, Kıbrıs konusunda adanın fiili bölünmüşlüğü'nün engellenememesi, özellikle Batı Trakya Türk azınlığına yönelik Yunan devletinin baskıcı bir politika izlemesi ve tepki olarak anılan azınlığın sesini duyurmaya çalışması Türk-Yunan ilişkilerinin başlıca konuları halini almıştır. Bulgaristan'da ise Jivkov yönetiminin ülkedeki Türklere yönelik isim değiştirme politikası ve diğer baskıcı uygulamaları ele alındığında Yunanistan ile bu ülkenin özellikle azınlıklar konusunda paralel bir çizgide ilerledikleri görülmüştür.³⁵ Bu bağlamda Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki ya-

³³ Βαλντέν, *ibid*, p. 399 ve Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 332.

³⁴ Κοφός, *ibid*, pp. 220-221.

³⁵ Yunanistan ve Bulgaristan'ın Türkiye'yi ortak 'düşman' olarak algılamasının bir değerlendirmesi için bkz., Εμμανουηλίδης, *ibid*, pp. 263-264.

kınlaşma 26 Mart 1986'da dönemin Yunanistan Dışişleri Bakanı Karolos Papoulias'ın Sofya'ya gerçekleştirdiği ziyaret ile canlanmıştır.³⁶ İlginçtir ki bu ziyaret Türkiye ile Ege denizinde Sismik deprem araştırma gemisi nedeniyle yaşanan kriz esnasında gerçekleşmiş ve açıktır ki Yunanistan Türkiye ile olası bir sıcak temas durumunda sadece Batı ülkelerinin değil aynı zamanda Bulgaristan'ın da desteğini almaya çalışmıştır.

3. Soğuk Savaş Sonrası Yunanistan'ın Balkan Politikası

3.1. Yunan Dış Politikası 'Türkiye Tehdidi' Kıskaçında: 1990-1995

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından özellikle Balkanlar'da hızla meydana gelen gelişmelere Yunanistan da birçok ülke gibi hazırlıksız yakalanmıştır. Çünkü Yunanistan'ın dış politika ve güvenlik politikası önceliği Türkiye üzerine inşa edilmişti ve uygulamalar bu tehdit algılaması üzerinden gerçekleşmekteydi. 1974 yılı sonrası kendi Soğuk Savaş gerçeklerine göre hareket eden Yunanistan her ne kadar birçok kez uluslararası camia tarafından Türkiye algısı nedeniyle eleştirilmiş olsa da bu çizgisini sürdürmeye çalışmıştır. Dolayısıyla 1970'lerin ortasından itibaren Yunan dış politikasında yaşanan bu kırılma sadece Yunan devleti açısından değil aynı zamanda Yunan kamuoyu, Yunan meclisi, ülkenin etkili aydınları, kısacası ülkenin her kesimi tarafından yaşanmıştır.³⁷ Türkiye'nin askeri olarak bir tehdit olduğu inancı Yunan dış politikasını akademik anlamda çalışan akademisyenler için de geçerli olmuştur.³⁸

Böylelikle Sovyetler Birliği'nin dağılması, Balkanlar'da Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte yaşanan gelişmeler karşısında hem Yunan diplomasi camiası hem de Yunan devleti hazırlıksızdı. Bu nedenle 1990'ların ilk yarısında Yunan dış politikasında bir muamma yaşanmıştır. Yıllardır iç politika malzemesi olan konular, yani Türkiye tehdidi, bu dönemde de etkili olmuştur. Öte yandan ülkede siyasilerin, toplumun bir kesimin ve belli başlı çıkar gruplarının, başta Yunanistan Ortodoks Kilisesi, hamasi bir söylem çizgisinde olması, bu ülkenin etrafında yaşanan gelişmelere eski alışkanlıklar ve eski gerçekler çerçevesinde yaklaşmasını sağlamıştır.³⁹

³⁶ Εμμανουηλίδης, *ibid*, p. 250.

³⁷ Panayotis J. Tsakonas, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations Grasping Greece's Socialization Strategy*, Palgrave MacMillan, London, 2010, p. 36.

³⁸ Panayotis J. Tsakonas, "Theory and Practice in Greek Foreign Policy," *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 5, No. 3, September 2005, pp. 427-437.

³⁹ Yunanistan Ortodoks Kilisesi'nin genel olarak Yunan iç siyasetindeki etkisi ve özelde Makedonya konusundaki rolü için bkz., Nikolaos Zahariadis, "Greek Policy Toward the Former Yugoslav Republic

Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte yıllardır bastırılmış olan Balkan milliyetçilikleri yeniden su yüzüne çıkmıştır. Lakin Yunanistan Balkanlar'daki bu gelişmeleri 1990'ların başlarında Türkiye'nin bölgede aktif bir politika izlemesi çerçevesinde değerlendirmiştir.⁴⁰ Türkiye'nin bölgede yoğun Müslüman ve Türk unsurunun yaşadığı Makedonya, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Arnavutluk'a yönelik politikaları ile bu ülkelerle ilişkilerini iyileştirmeye çalışması Yunanistan tarafından tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Birçok Yunanlı Türkiye'nin anılan ülkelerle ilişkilerini geliştirerek Yunanistan'ın Kuzeyinde bir 'İslam İttifakı'⁴¹ oluşturduğuna inanmış ve Türkiye'nin 'İslam' kartını oynayarak Yunanistan'ın kendi Batı Trakya Türk azınlığını etki altına alacağına inanmıştır.⁴² Bu çerçevede hareket eden Yunanistan, Balkanlar'daki gelişmeleri kendi penceresinden okumaya devam etmiş⁴³ ve bu çalışmanın giriş kısmında belirtildiği gibi Balkan sendromunun-probleminin çözümü yerine bu süreçte bunun bir parçası olmuştur.

3.2. Makedonya Cumhuriyeti ile İsim Sorunu

Yugoslavya Ağustos 1991'de neredeyse dağılmış bir devlet olarak sahneye çıkmıştır. Sosyalist Makedonya Cumhuriyeti'nde 8 Eylül 1991 tarihinde gerçekleşen halkoylamasında ülkede yaşayan Slav çoğunluk Makedonya'nın bağımsızlığını yönünde oy kullanmış ve 17 Eylül 1991 tarihinde Makedonya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir.⁴⁴ Yunan hükümetinin Makedonya'ya ilk tepkisi 4 Aralık 1991 tarihindeki Bakanlar Kurulu sonrası gerçekleşmiştir.⁴⁵ Söz konusu Bakanlar Kurulunda Yunanistan Makedonya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıması için üç şartının olduğunu belirtmiştir. İlk olarak Üsküp yönetiminin Makedonya

of Macedonia, 1991-1995", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 14., No. 2, 1996, pp. 303-327; Yannis Stavrakakis, "Religion and Populism: Reflections on the 'politicised' discourse of the Greek Church", *Discussion Paper No. 7, The Hellenic Observatory*, London School of Economics and Political Science, 2002, pp. 1-60.

⁴⁰ Stephen F. Larabee and Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND, Santa Monica, 2003, pp. 94-97.

⁴¹ Στέφανος Κωνσταντινίδης, "Τουρκική Εξωτερική Πολιτική Το Νεο-Οθωμανικό Μοντέλο Όπως Αναπτύσσεται Τα Τελευταία Χρόνια, επιμ. Στέφανος Κωνσταντινίδης-Θεόδωρος Πελαγίδης, *Ο Ελληνισμός στον 21^ο Αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, pp. 95-136.

⁴² Loukas Tsoukalis, "Is Greece an awkward partner?", ed. Kevin Featherstone-Kostas Ifantis, *Greece in a Changing Europe*, Manchester University Press, New York, 1996, p. 27.

⁴³ Κοπά, *ibid*, p. 50.

⁴⁴ Αριστοτέλης Τζαμπίρης, "Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Μακεδονικό Ζήτημα 1991-2002: Από την Σύγκρουση στη Συνεργασία", επιμ. Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 2, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 466-467.

⁴⁵ Τζαμπίρης, *ibid*, p. 467.

ismini kullanmaktan vazgeçmesi talep edilmiştir. Çünkü Yunanistan'a göre Makedonya bir coğrafi bölgeyi ifade etmektedir ve Makedon diye bir ulusun varlığını temsil etmemektedir.⁴⁶ İkincisi, Makedonya'nın Yunanistan'dan herhangi bir toprak talebinin bulunmadığını açıklaması ve son olarak, Yunanistan'da bir 'Makedon azınlık' varlığı talebinden vazgeçmesi istenmiştir.⁴⁷

Makedonya anayasasının bazı maddelerinin ve ulusal sembollerinin⁴⁸ de Yunanlılara it olduğunu savunan Yunanistan için temel sorun söz konusu cumhuriyetin ismi ile ilgili olmuştur. Yunanistan Makedonya'nın AB tarafından tanınmasını engellemiş, ekonomik yardım fonlarından yararlanmasını önlemiş ve Makedonya açısından ekonomik hayat damarı anlamını taşıyan Selanik limanını kapatarak 1993-1995 arasında bu ülkeye ekonomik ambargo uygulamıştır.⁴⁹ Öte yandan Türkiye'nin Makedonya'yı tanıyan ülkelerden bir tanesi olması ve bağımsızlığını kazanır kazanmaz bu ülke ile diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerini üst seviyeye taşıma arzusu Yunanistan'da daha önce değinildiği gibi Türkiye tarafından çevrenleme ya da Türkiye'nin 'İslam kartı'nı oynuyor olması olarak değerlendirilmiştir.⁵⁰

Uluslararası ortamda Yunanlı diplomatlar ve Yunanlı siyasiler Makedonya konusunda kendilerini anlatmada başarısız olmuşlardır. Yunanlı diplomatlar diğer ülkeleri Makedonya'nın isminin jeostratejik, siyasi ve tarihsel açıdan Yunanistan için ne denli önemli olduğu konusunda ikna edememişlerdir. Çünkü Avrupalılar Makedonya gibi fakir, küçük ve karasal bir ülkenin demokratik, liberal ekonomiye sahip, zengin ve daha büyük bir ülke olan Yunanistan için neden tehdit olduğunu anlamakta zorlan-

⁴⁶ Clogg, *ibid*, p. 283.

⁴⁷ Τζαμπίρης, *ibid*, pp. 467-468.

⁴⁸ Stephen F. Larabee, "Greece's Balkan Policy in a New Strategic Era", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 5, No. 3, September 2005, p. 408.

⁴⁹ Clogg, *ibid*, p. 283 ve Τζαμπίρης, *ibid*, p. 473. Yunanistan'ın Makedonya'ya ekonomik ambargo uygulaması AB ile arasında farklılık yaratmış ve aynı zamanda uluslararası camia tarafından Yunanistan'a yönelik baskıları da artırmıştır. Ekonomik ambargoyla Yunanistan istediğini elde edemeyince ve özellikle AB'den gelen baskılar sonucunda 1995 yılı sonunda kaldırmıştır. Βολντέν, *ibid*, p. 409. Ayrıca bkz., Akis Kalaitzidis, *Europe's Greece A Giant in the Making*, Palgrave MacMillan, London, 2010, pp. 136-138.

⁵⁰ Κοπιά, *ibid*, p. 54. Yunanlı yazar bu dönemde Yunanistan'ın özellikle Makedonya konusunda geliştirdiği politikaya eleştirel bir şekilde yaklaşırken sadece Yunanlı siyasileri değil aynı zamanda Yunan medyasının olumsuz rolüne de değinmektedir. Türkiye korkusunun etkili olduğunu söyleyen yazar Yunanistan'ın iddia ettiği gibi "İslam kartının" ya da "Türkiye ya da Türk çemberi"nin varsa bile çok da başarılı olmadığını savunmaktadır.

mışlardır.⁵¹ Bu konuda Loukas Tsoukalis, Yunanistan'ın dünyaya verdiği mesajın tamamıyla bulanık, oldukça duygusal ve yabancılar tarafından anlam taşımayan haklar üzerinden ifade edildiğini belirtmektedir. Dahası, dünyaya verilen mesajın o üslubunun sertliğinin mesajın içeriğinin kimse tarafından anlaşılmasına neden olduğunu söylemektedir.⁵²

Yunanistan'ın 1991-1995 yılları arasında Makedonya ile yaşadığı krizde iç politikanın da etkisi olmuştur. Özellikle Yunanistan Ortodoks Kilisesi önderliğinde 14 Şubat 1992'de Selanik'te düzenlenen ve milyonlarca kişinin katıldığı gösteri⁵³ Yunan iç siyasetinin karmaşıklığının yanı sıra Yunanistan'ın bu dönemde ne kadar içe kapanık ve Türkiye algısı çerçevesinde bir politika izlediğinin de göstergesi olmuştur. 1994 yılının ortalarına gelindiğinde aslında Yunanistan'ın genel olarak Balkan politikası bu ülkenin bölgeden izole olduğunu göstermiş ve Türkiye'nin ise halen ciddi bir güvenlik tehdidi olduğu algısının da devam ettiğini ispat etmiştir.⁵⁴

3.2.1. Bosna Savaşı: Sırp Yanlısı Tutum

Yunanistan'ın Yugoslavya'nın dağılma sürecinde ve sonrasında yaşanan gelişmelere ağırlıklı olarak Makedonya sorunu çerçevesinde yaklaşmıştır. Hem Yunan devleti hem Yunan halkı Bosna'daki savaşta Sırp tarafı bir tutum benimsemiştir.⁵⁵ Tarihsel müttefik Sırbistan'a destek vermek Türk tehdidi çerçevesinde Yunanistan açısından kaçınılmaz olmuştur. Yunanlı yazar Μαριλέλα Κοππά'nın dediği gibi 1990'ların başlarında Yunanistan'da yoğun bir şekilde 'eksen', 'çevreleme', 'çember' gibi kavramlardan bahsedilmiş ve Yunanistan bu süreçte 'Sırp-Yunan İttifakı', 'Ortodoks eksen', 'Ortodoks çemberi' gibi kavramlar içerisinde yer almayı tercih etmiştir.⁵⁶ Yunanistan'ın bu yaklaşımı gerçekçi olmaktan ziyade Yunan kamuoyunun etkisinden sıyrılmamasından ve kendisinin Türkiye tarafından çembere alındığını hissetmesinden kaynaklanmıştır.⁵⁷

⁵¹ Clogg, *ibid*, p. 284.

⁵² Loukas Tsoukalis, "Conclusion: beyond the Greek Paradox", *The Greek Paradox: Promise vs. Performance*, ed. G. Allison and K. Nicolaidis, MIT Press, Cambridge, 1997, p. 171.

⁵³ Selanik'te düzenlenen Makedonya karşıtı gösterinin detayları ve sonuçları için bkz., Aristotle Tziampiris, *Greece, European Political Cooperation and the Macedonian Question*, Ashgate Press, Aldershot, 2000, p. 97-101.

⁵⁴ Βαλντέν, *ibid*, p. 412.

⁵⁵ Clogg, *ibide*, p. 286.

⁵⁶ Κοππά, *ibid*, pp. 54-55.

⁵⁷ Türkiye'nin Şubat 1992'de Makedonya'yı anayasal ismiyle tanıması Atina'da Türkiye'ye karşı tehdit algısının yükselmesine neden olmuştur. Öte yandan Türkiye'nin 1991 sonrasında Arnavutluk ve daha sonra Bulgaristan ile 1991-1993 yıllarında ilişkilerinin normalleşmeye başlaması Yunanistan'ın

Toplumsal düzeyde Sırlara yönelik sempatinin yükselmesini açıklamaya çalışan Michas, bu sempati ve desteğin sosyolojik olarak yukarıdan aşağıya olmaktan ziyade aşağıdan yukarıya doğru olduğunu, yani elit sınıfın desteği olmadığını söylemektedir.⁵⁸ Devamında Makedonya sorunundaki tutumunun ve Yunan kamuoyunun Sırp lider Milosevic'e beslediği sempati ve desteğin Yunanistan ile Batı arasında bir mesafe yarattığını iddia etmektedir.⁵⁹ Böylelikle Yunanistan Bosna'daki savaşı kendi dünya görüşü çerçevesinde ve bu değerlendirmeye göre orada yaşananları güçlü yabancı güçlerin müdahalesi olarak görmüştür. Türkiye'nin ve ABD'nin Boşnakların yanında yer alması da bu algıyı güçlendirmiştir. Sırp milliyetçiliği Balkanlar'da Batı'nın yeni bir düzen kurmasına direniş olarak algılanmıştır.⁶⁰ Örneğin Srebrenica katliamında Yunanistan tepkisi 'gönülsüz' olmuş;⁶¹ Yunan medyası ise olayın detayları ortaya çıktıktan sonra Sırp'ların gerçekleştirdikleri katliamdan ve hatta bu katliamda yer alan gönüllü Yunan vatandaşlarından dahi bahsetmemeyi tercih etmiştir.⁶² Sırbistan lideri Milosevic dışında Bosnalı Sırp Ratko Mladic ve Radovan Karadzic bu süreçte Atina'da kahramanlar olarak yansıtılmıştır.⁶³

Diplomatik açıdan Yunanistan hassas bir çizgide politika izlemeye çalışmıştır. Bir taraftan NATO üyesi bir ülke olarak bir taraftan ise Sırbistan ile beraber hareket etmeye çaba göstermiştir. Yunanistan Sırp'ların gerçekleştirdiği saldırı ve katliamlara ne ABD ne de AB üyesi ülkeleri kadar kınamış ve 1994 yılının başlarına kadar Sırlara karşı kuvvet kullanılmasına karşı çıkmıştır. Öte yandan Yunan şirketleri, özellikle petrol şirketleri Yunan hükümetinin açık desteği olmamasına rağmen bölgeye uygulanan Birleşmiş Milletler ambargosunu sistematik bir şekilde ihlal etmişlerdir.⁶⁴

3.3. Yunan Dış Politikasının Modernleşmesi ve Balkanlar: 1995 ve Sonrası

1994 yılının sonlarına gelindiğinde Yunanistan diplomatik açıdan izole edilmiş ve Balkan politikası çökmüş bir ülke konumundaydı. Çünkü bu

bölgede Türk etkisini azaltmak için Sırp yanlısı bir politika izlemiş olduğu da iddia edilmektedir. Larabee, *ibid*, p. 417.

⁵⁸ Tachis Michas, *Unholy Alliance*, Texas, Texas A&M University Press, 2002, p. 5.

⁵⁹ Michas, *ibid*, p. 5.

⁶⁰ Öyle ki bu dönemde Yunan medyası ve Yunan halkı gözünde Batı "şeytanlaştırılmıştır". Κοππά, *ibid*, p. 55.

⁶¹ Michas, *ibid*, p. 76.

⁶² Michas, *ibid*, pp. 39-41.

⁶³ Κοππά, *ibid*, p. 55.

⁶⁴ Michas, *ibid*, pp. 68-73.

ülkenin Balkan coğrafyasında Sırbistan dışında anlaşmazlık yaşamadığı bir ülke bulunmamaktaydı. Öte yandan üyesi olduğu AB içinde de farklı hareket eden Yunanistan ABD ile de aynı çizgide değildi. Türkiye'yle ilişkiler zaten Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan itibaren krizler şeklinde devam etmekteydi. Yunanistan'ın bu süreçte izlediği Balkan politikasının ülkeyi yavaş yavaş bir çıkmaza götürdüğü fark edilmeye başlanmıştır. Yunanistan'ın uluslararası camiada yalnızlaşmış durumundan kurtulması ve daha geniş manevra özgürlüğü⁶⁵ elde etmesi için Balkanlara yönelik politikada değişiklik yapılmasına yol açmıştır. Bu çerçevede 1994 yılı sonu itibarıyla Yunan politikasının daha pragmatik bir çizgiye döndüğünü söylemek mümkündür. Ancak Yunan dış politikasının modernleşme sürecinin ivme kazanması 1996 yılı başlarında Andreas Papandreu'dan başbakanlık koltuğunu devralan Kostas Simitis yönetimi ile gerçekleşmiştir. Yunanistan eski geleneksel, milliyetçi ve halkçı bir dış politika yerine Avrupa gerçekçiliğine uygun bir politika izlemeye başlamıştır.⁶⁶

Kostas Simitis ile hız kazanan modernleşme süreci hem iç politikada etkili olmuş hem de dış politikada Yunanistan'ın Soğuk Savaş sonrası gerçeklikleri idrak etmesine neden olmuştur. Bu dönemin iktidarının temel dış politika önceliği özellikle AB nezdinde, bir önceki dönemde sarsılan ülke imajını düzeltmek ve güvenilirliğini yükseltmek olmuştur. Yunanlı araştırmacılar arasında, Yunan dış politikasının, 1990'ların ikinci yarısı itibarıyla Türkiye'yi her ne pahasına olursun izole etmek anlamını taşıyan 'saldırgan', 'statik', 'tepkisel', 'içe dönük' dış politika tanımlamalarından ziyade 'milliyetçilik sonrası', 'dışa dönük', 'önleyici', esnek tanımlamalarla adlandırılacağı yönünde bir mutabakat bulunmaktadır.⁶⁷ Ayrıca Yunan dış politikasının daha çok güven verici bir çizgide olduğu, bu bağlamda daha uzun vadeli planlamaların yapıldığı ve Yunanistan'ın ulusal çıkarlarının çok yönlü çabalarla daha iyi korunduğuna dair bir kanı da yerleşmeye başlamıştır.⁶⁸ Yunanistan'da bu görüş genel olarak olgunlaşmaya başlayınca

⁶⁵ Larabee, *ibid.*, p. 410.

⁶⁶ Fotios Moustakis, *The Greek-Turkish Relationship and NATO*, Frank Cass, London, 2003, p. 42. Kostas Simitis'in dış politika fikirleri ve uygulamalarının değerlendirmeleri için bkz., Δημήτρης Καρίδης, "Η Εξωτερική Πολιτική του Εκσυγχρονισμού: Από την Αντιπαράθεση στην Αλληλεξάρτηση", επιμ. Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 1, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 297-325; Στέφανος Κωνσταντινίδης, "Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Θεωρία και Πράξη", επιμ. Παναγιώτης Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 1, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 137-187.

⁶⁷ Charalambos Tsardanidis- Stelios Stavridis, "The Europeanization of Greece's Foreign Policy: A Critical Appraisal," *Journal of European Integration*, Vol. 27, No. 2, Haziran 2005, pp. 217-239.

⁶⁸ Tsardanidis and Stavridis, *ibid.*, pp. 217-239.

Yunanistan'ın Balkan komşuları ile ilişkileri normalleşmeye başlamış, AB içerisindeki üyeliği siyasi ve ekonomik olarak sağlamlaştırmıştır. Aynı zamanda, Kosova savaşında olduğu gibi Yunan kamuoyunda Amerikan karşıtlığı artış göstermiş olsa da, ABD ile ilişkileri güçlenmeye başlamıştır.⁶⁹

Yunan hükümeti açısından 1999'un bahar aylarında NATO'nun Kosova'daki gelişmeler üzerine Sırbistan'ı bombalaması ciddi bir sınav olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi NATO'nun bu harekâtı Yunanistan'da Amerikan karşıtlığını tetiklemiş ve tıpkı Bosna Savaşı'nda olduğu gibi Yunan kamuoyu Sırbistan'ın yanında yer almıştır. Yunan toplumunun %95'i NATO'nun Sırbistan'ı bombalamasını karşı çıkmıştır.⁷⁰ Dolayısıyla Yunan hükümeti, kamuoyu ve dış politika konusunda hassas bir çizgide hareket etmek zorunda kalmıştır. Ancak Yunanistan, kamuoyu tepkilere rağmen bu sefer NATO üyesi olarak hareket etmiş ve isteksiz olsa da NATO'ya destek vermiştir.

Yunanistan'ın Balkan politikası açısından Milosevic'in Eylül 2000'de seçimleri kaybetmesi yeni bir sayfanın açılmasına neden olmuştur. 1990'ların ikinci yarısından itibaren Balkanlar'da ekonomik açıdan aktif olan Yunan şirketleri açısından bu gelişme özellikle Sırbistan'da yeni faaliyet sahası yaratmıştır.⁷¹ Balkanlara yönelik politikasını yeniden gözden geçiren Yunanistan, ekonomik yatırımlarla ve AB'nin bölgeye yönelik insiyatiflerine destek vererek bir önceki dönemde zedelene imajını düzeltmeye çalışmıştır.⁷² Yunanistan'ın 1990'ların ikinci yarısından itibaren aynı şekilde Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve hatta isim konusunda iki ülke arasında bir mutabakat sağlanmış olsa da Makedonya ile de ilişkileri 1990'ların ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamıştır.⁷³

Türk-Yunan ilişkileri 1990'ların ikinci döneminde Kardak Krizi, Ege'de devam eden anlaşmazlıklar, azınlık konuları ve son olarak terörist

⁶⁹ Zinovia Lialioti, "Greek anti-Americanism and the war in Kosovo", *National Identities*, Vol. 13, No. 2, Haziran 2011, pp. 127-156. Yunan kamuoyunun Kosova krizi ve Sırbistan'ın NATO tarafından bombalanmasına ilişkin bkz., Margarita Kondopoulou, "The Greek media and the Kosovo Crisis", *Conflict and Communication online*, Vol. 1, No. 2, 2002, pp. 1-11, <http://www.cco.regener-online.de/>, Access date: 13.09.2013.

⁷⁰ Tsardanidis and Stavridis, *ibid*, p. 232.

⁷¹ Larabee, *ibid*, pp. 412-413. Balkan ülkelerinin dünya ticaret sistemine dâhil olmasıyla Yunanistan'ın elde ettiği ekonomik kazançlar hususunda bkz. Constantine Michalopoulos, "The Western Balkans in world trade: Some implications for Greece", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 2, No. 2, May 2002, pp. 101-128.

⁷² Larabee, *ibid*, pp. 414-416.

⁷³ Βαλντέν, *ibid*, pp. 415-418.

başı Abdullah Öcalan'ın Yunanistan'ın Kenya Büyükelçiliği'nde yakalanması gibi krizler yaşansa da, 1999 yılında her iki ülkede meydana gelen depremlerle toplumsal düzeyde başlayan bir yakınlaşma sürecine girilmiştir. İki ülke arasında devam eden sorunlara yönelik herhangi bir çözüm bulunmamış olsa da 2000'lere gelindiğinde giderek artan bir ticaret hacminden söz etmek mümkündür. Yunanistan açısından Türkiye halen Yunan Dış Politikasının temel öncelikleri arasında yer almaktadır, ancak Yunanistan eski döneme ait politikasından vazgeçerek daha uzlaşıcı bir tavır benimsemeye çalışarak Türkiye tehdidi algısını saldırgan ve hamasi bir söylem yerine diplomasi alanında bertaraf etmeye çalışmaktadır.

4. Sonuç

Yunanistan İkinci Dünya Savaşı'nda işgale uğramış ve ağır kayıplar veren bir ülke olarak bu büyük savaşın ardından bir iç savaş yaşayarak daha da büyük zorluklar yaşamış bir ülkedir. Soğuk Savaş sırasında Batı İttifakı'nın içinde yer alan Yunanistan 1974 yılına kadar dış ve iç politikasında Batı ile, yani ABD ile birlikte hareket etmiştir. Balkan yarımadasının güneyinde yer alan Yunanistan bu süreçte bazısı tarihsel geçmişten bazısı ise Soğuk Savaş gerçekliklerinden kaynaklanan tehdit algılamaları nedeniyle 1974 yılına kadar komşusu olan Balkan ülkelerinden uzak durmuştur. Bu tarihe kadar Yunan dış politikası ve askeri dogması "kuzeyden gelen tehdit" üzerine kurulmuştur.

Ancak Türkiye ile ilişkilerin Kıbrıs meselesi ile sıcak temas noktasına geldiği 1974 yılından sonra Yunanistan ABD eksenli bir politikadan ziyade çok yönlü bir dış politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda AT'ye yönelen Yunanistan aynı zamanda 'komünist tehdit' olarak gördüğü komşu Balkan ülkeleri ile de ilişkilerini geliştirme yönünde adımlar atmaya başlamıştır. Yunanistan'ın bu politika değişikliğindeki temel neden Türkiye olmuştur. Katı bir biçimde ABD şemsiyesi altında kalmanın Kıbrıs'a Türkiye'nin müdahalesini engelleyememesinden dolayı yaşanan hayal kırıklığı Yunanistan'ı böylelikle farklı arayışlara itmiştir. Dolayısıyla Soğuk Savaş'ın devam ettiği bir dönemde Yunanistan için temel tehdit algısı Kuzey'den değil 'doğu'dan gelen tehdit', yani Türkiye olmuştur.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte Balkanlarda yaşanan gelişmeleri, Yunanistan, Türkiye tehdidi algısı üzerinden okumaya devam etmiştir. 1990'ların başında bölgeye yönelik politikasını Türkiye ve Türkiye'nin bölgedeki hareketlerine göre belirlemeye devam eden Yunanistan, hem AB üyesi hem de NATO üyesi olarak bölgede öncülük rolünü Balkan

sorunsalının parçası olmaya tercih etmiştir. Özellikle Makedonya ile isim konusunda izlediği dış politika ülkenin uluslararası açıdan imajının zedelenmesine ve dış politikasının başarısızlığına neden olmuştur.

1990'ların ikinci yarısı itibarıyla dış politikasında değişim ve dönüşüme giren Yunanistan, Soğuk Savaş sonrası dönemin gerçeklerine kendini adapte etmeye başlamıştır. Zedelenen uluslararası imajını Balkanlar'da ekonomik yatırımlarda bulunarak ve AB'nin bölgeye yönelik girişimlerini destekleyerek gidermeye çalışan Yunanistan bu süreçte bölge ülkeleri ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır. Türkiye ile sorunları devam eden Yunanistan anılan ülkeye yönelik eski politika yerine yeni bir politika benimseyerek bugün halen dış politikasının temel önceliklerinden bir olarak tanımladığı Türkiye tehdit algısını siyasi platformda engellemeye, bertaraf etmeye çalışmaktadır.

ΚΑΥΝΑΚÇA

Βαληνάκης, Γιάννης Γ. *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1949-1988*, 4^η Έκδ., Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2005.

Βαλντέν, Σωτήρης. “Η Βαλκανική Πολιτική της Ελλάδας Κριτικός Απολογισμός της Μεταπολεμικής Περιόδου και Προοπτικές”, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, επιμ. Παναγιώτης Τσάκωνας, Τόμος 2, Σιδέρης, Αθήνα, 2003.

Βερέμης, Θάνος. “Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα 1821-1912”, *Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιομαθητική Αξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα, 1983, pp. 59-67.

Βερέμης, Θάνος. *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-2005*, Σιδέρης, Αθήνα, 2005.

Clogg, Richard. *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2013*, 3^η Έκδοση, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2015.

Close, David H. “Εισαγωγή”, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 Μελέτες για την Πόλωση*, επιμ. David H. Close, μετάφ. Γιάννης Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, pp. 15-51.

Couloumbis, Theodore A. *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, New York, Praeger, 1983.

Εμμανουηλίδης, Εμμανουήλ Αντ. *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1989*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2015.

- Fırat, Melek. “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Goumenos, Thomas. “Greek Perception of the Balkans: Edgy Coexistence or Difficult Relationship?”, *UACES 35th Annual Conference and 10th Research Conference, The European Union: Past and Future Enlargements*, Zagreb, Croatia, 5-7 September 2005.
- Gourgouris, Stathis. *Dream Nation, Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, California, Standford University Press, 1996.
- Ηρακλειδης, Αλέξης. *Η Ελλάδα και ο “Εξ Ανατολών Κίνδυνος”*, Πόλις, Αθήνα, 2001.
- Καιρίδης, Δημήτρης. “Η Εξωτερική Πολιτική του Εκσυγχρονισμού: Από την Αντιπαράθεση στην Αλληλεξάρτηση”, επιμ. Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 1, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 297-325.
- Kalaitzidis, Akis. *Europe’s Greece A Giant in the Making*, Palgrave Mac-Millan, London, 2010.
- Καραθανάσης, Αθανάσιος Ε. *Η Τρίσημη Ενότητα του Ελληνισμού, Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Kırlı Ntokme, Outkou. “Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü-Megali İdea”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, s. 401-424.
- Kitromilides, Paschalis M. “On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, *Byzantium and the Great Idea*”, *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. David Ricks and Paul Magdalino, London, Centre for Hellenic Studies, King’s College, 1998, pp. 25-33.
- Kofos, Evangelos. “Greece and the Balkans in the ‘70s and the ‘80s”, *Yearbook 1990*, Hellenic Foundation for Defense and Foreign Policy, Athens, 1991, pp. 217-220.
- Koliopoulos, John S. and Thanos M. Veremis. *Greece the Modern Sequel from 1831 to the Present*, Hurst and Company, London, 2002.
- Koliopoulos, John S. and Thanos M. Veremis. *Modern Greece A History Since 1821*, Wiley-Blackwell, London, 2010.

- Kondopoulou Margarita. "The Greek media and the Kosovo Crisis", *Conflict and Communication online*, Vol. 1, No. 2, 2002, pp. 1-11, <http://www.cco.regener-online.de/>, Access date: 13.09.2013.
- Κοππά, Μαριλένα. "Ελληνική Βαλκανική Πολιτική: Τριάντα Χρόνια Μετά", επιμ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος-Μαριλένα Κοππά, *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής 1974-2004*, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, Αθήνα, 2005, pp. 47-56.
- Kourvetaris, George A. "The 1967 Military Coup and the Role of the Military in Greek Politics", *Studies on Modern Greek Society and Politics*, ed. George A. Kourvetaris New York, Columbia University Press, 1999, pp. 129-151.
- Κωνσταντινίδης, Στέφανος. "Τουρκική Εξωτερική Πολιτική Το Νεο" Οθωμανικό Μοντέλο Όπως Αναπτύσσεται Τα Τελευταία Χρόνια, επιμ. Στέφανος Κωνσταντινίδης-Θεόδωρος Πελαγίδης, *Ο Ελληνισμός στον 21^ο Αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, pp. 95-136.
- Κωνσταντινίδης, Στέφανος. "Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Θεωρία και Πράξη", επιμ. Παναγιώτης Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 1, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 137-187.
- Larabee, Stephen F. and Ian O. Lesser. *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND, Santa Monica, 2003.
- Larabee, Stephen F. "Greece's Balkan Policy in a New Strategic Era", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 5, No. 3, September 2005.
- Legg, Keith R. and John M. Robets. *Modern Greece A Civilization on the Periphery*, Westview Press, Oxford, 1997.
- Lialiouti, Zinovia. "Greek anti-Americanism and the war in Kosovo", *National Identities*, Vol. 13, No. 2, Haziran 2011, pp. 127-156.
- Marantzidis, Nikos and Giorgos Antoniou. "The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1942-2002", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2, March 2004, pp. 223-231.
- Michas, Tachis. *Unholy Alliance*, Texas, Texas A&M University Press, 2002.
- Michalopoulos, Constantine. "The Western Balkans in world trade: Some implications for Greece", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 2, No. 2, May 2002, pp. 101-128.
- Moustakis, Fotios. *The Greek-Turkish Relationship and NATO*, Frank Cass, London, 2003.

- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Ελληνική Πολιτική στα Βαλκάνια 1974-1981*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1987.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, 3η Έκδ., Τόμος 1, Εστία, Αθήνα, 1997.
- Σκοπετέα, Έλλη. *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.
- Stavrakakis, Yannis. "Religion and Populism: Reflections on the 'politicised' discourse of the Greek Church", *Discussion Paper No. 7, The Hellenic Observatory*, London School of Economics and Political Science, 2002, pp. 1-60.
- Stone, David R. "The Balkan Pact and American Policy", *East European Quarterly*, Vol. 18, No. 3, September 1994, pp. 393-405.
- Tsakonas, Panayotis J. *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations Grasping Greece's Socialization Strategy*, Palgrave MacMillan, London, 2010.
- Tsakonas, Panayotis J. "Theory and Practice in Greek Foreign Policy," *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 5, No. 3, September 2005, pp. 427-437.
- Tsardanidis, Charalambos and Stelios Stavridis. "The Europeanization of Greece's Foreign Policy: A Critical Appraisal," *Journal of European Integration*, Vol. 27, No. 2, Haziran 2005, pp. 217-239.
- Tsoukalis, Loukas. "Conclusion: beyond the Greek Paradox", *The Greek Paradox: Promise vs. Performance*, ed. G. Allison and K. Nicolaides, MIT Press, Cambridge, 1997, pp. 163-174.
- Tsoukalis, Loukas. "Is Greece an awkward partner?", ed. Kevin Featherstone-Kostas Ifantis, *Greece in a Changing Europe*, Manchester University Press, New York, 1996, pp. 24-29.
- Tziampiris, Aristotle. *Greece, European Political Cooperation and the Macedonian Question*, Ashgate Press, Aldershot, 2000.
- Τζιαμπίρης, Αριστοτέλης. "Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Μακεδονικό Ζήτημα 1991-2002: Από την Σύγκρουση στη Συνεργασία", επιμ. Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας, *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική Μια Συνολική Προσέγγιση*, Τόμ. 2, Σιδέρης, Αθήνα, 2003, pp. 465-488.

Veremis, Thanos. *The Military in Greek Politics from Independence to Democracy*, New York, Black Rose Books, 1997.

Xydis, Stephen G. "Coups and Countercoups in Greece, 1967-1973", *Political Science Quarterly*, Vol. 89, No. 3, Güz 1974, pp. 507-538.

Zahariadis, Nikolaos. "Greek Policy Toward the Former Yugoslav Republic of Macedonia, 1991-1995", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 14., No. 2, 1996, pp. 303-327.

Bulgaristan Romanlarının Güncel Sorunlarına Yönelik Bir Değerlendirme

Kader ÖZLEM¹

Öz

Bulgaristan’da Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından demokrasiye geçilmesine karşın ülkenin önemli etnik gruplarından biri olan Romanlar yeni sisteme entegre olamamıştır. Bulgaristan Romanları toplumsal hayatın ekonomi, sağlık, eğitim, siyaset, din ve örgütlenme gibi alanlarında yapısal sorunlarla karşılaşmaktadır. Bununla birlikte, Roman azınlık ülkede nefret söylemine ve ayrımcılığa en fazla maruz kalan etnik grubu oluşturmaktadır. Bulgaristan yönetimi hâlihazırda Roman sorunlarının çözümüne yönelik Avrupa Birliği (AB) tarafından onaylanan Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) isimli bir proje yürütmektedir. Çalışmanın amacı Bulgaristan’daki Roman azınlığın toplumsal hayatın temel alanlarında yaşadığı güncel sorunları analiz etmektir.

Anahtar kelimeler: *Romanlar, Bulgaristan, Avrupa Birliği, entegrasyon, sorunlar.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı; kaderoziem@trakya.edu.tr.

An Evaluation About the Current Problems of the Romans of Bulgaria

Abstract

Although Bulgaria adopted democracy after the collapse of the Zhivkov regime, the Roma community, one of the important ethnic groups in the country, could not be fully integrated into the new system. They still face structural problems in realms of economy, health, education, politics, religion and organization. Besides, the Roma minority is the ethnic group, which is the most exposed to hate speech and discrimination. The government of Bulgaria is currently conducting an EU-funded project, named as National Roma Integration Strategy (2012-2020) aiming to solving the problems of this ethnic group. This study aims to analyze the fundamental problems of the Roma minority in their daily lives.

Keywords: *The Roma community, Bulgaria, European Union, integration, problems.*

1. Giriş

Bulgaristan Romanları nüfus verileri itibarıyla ülkenin önde gelen gruplarından biridir. Ancak 21. yüzyılda bulunulmasına rağmen, söz konusu nüfus grubunun toplumsal yaşamda dezavantajlı bir konumda oldukları görülmektedir. İstihdam, sağlık ve eğitim gibi bireyin en temel ihtiyacı olan somut hususlarda bile sorunlar yaşayan Romanlar, bu açıdan Bulgaristan toplumunun en marjinal grubunu oluşturmaktadır. Belirtilen alanlar dışında siyaset, örgütlenme ve dini hayat gibi diğer konularda da aynı durum kendisini göstermektedir. Bu bağlamda söz konusu sorunların hem nedeni hem sonucu olarak Romanlar ülkedeki çoğunluk kesim tarafından dışlanmakta ve nefret söylemine maruz kalmaktadırlar. Bulgaristan yönetimi Roman sorunlarına yönelik özellikle AB'nin de bu grubu sosyal hayata entegre etme konusundaki politikaları nedeniyle çözüm bulmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, AB Konseyi tarafından onaylanan Romanların entegrasyonuna yönelik bir proje gerçekleştirilmektedir. Ancak Roman sorunlarının uzun yıllara dayanan geçmişi, Romanların kendilerine özgü yaşam tarzı ve Sofya'nın konuya ilişkin geçmişten gelen ihmalkârlığı denklemi zorlaştırmaktadır.

Çalışmanın amacı Bulgaristan'daki Roman azınlığın güncel sorunlarını analiz etmektir. Bu çerçevede, Bulgaristan Romanlarına yönelik geliştirilen Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi'nin başarılı olmadığı ve buna bağlı olarak Romanların toplumsal hayattan izole bir şekilde yaşamlarını sürdürdükleri savunulmaktadır. İçerik analizi metoduyla ele alınan çalışma analitik yapısı itibarıyla üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Romanların Bulgaristan toplumu içerisindeki yerini saptamak için nüfus verileri ışığında etnik ve dini durumlarına yer verilmiştir. İkinci kısımda temel sorun alanlarını oluşturması nedeniyle ekonomi, eğitim ve sağlık alt başlıkları ele alınmıştır. Üçüncü kısımda ise siyaset, örgütlenme ve din alanında yaşanan sorunlar ile Romanlara yönelik toplumsal algı durumu incelenmiştir.

2. Etnik ve Dini Nüfus Dengeleri Bağlamında Bulgaristan Romanları

Avrupa'da Romanların en yoğun olarak yaşadığı ülkelerden biri olan Bulgaristan'da 2011 yılında yapılan son nüfus sayımında Roman-

lar 325.343 kişi olarak ülke nüfusunun yüzde 4,9'unu oluşturmaktadır.² Buna karşın resmi olmayan veriler itibarıyla Roman nüfusunun 750.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.³ Her iki veri arasındaki fark 2011 nüfus sayımında 600.000 kişinin etnik kökenini belirtmemesinden⁴ ve Müslüman Romanların kendilerini Türk olarak tanımlama eğiliminden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu durum ülkedeki Roman nüfusunun tespitini zorlaştırmaktadır. Söz konusu zorluk Romanların hangi dine mensup oldukları konusunda da geçerliliğini korumaktadır. Türkçe konuşan ve Müslümanların yoğun yaşadığı yerlerde bulunan Romanlar kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlarken, Bulgarların ve Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu yerleşim yerlerindeki Romanlar ise kendilerini Hıristiyan olarak tanımlama eğilimindedir.⁵ 2011 yılı nüfus sayımında Romanların yüzde 18'i kendisini Müslüman olarak tanımlamasına karşılık, yüzde 37'si Ortodoks, yüzde 10'u ise Protestan olarak belirtmiştir.⁶ Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Müslümanların toplam nüfusu içerisinde Türkler de göz önünde bulundurulduğunda Romanların dini inançları bakımından sağlıklı verilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Roman nüfus ülke geneline yayılan bir yerleşime sahip olup Filibe (Plovdiv), Eski Zağra (Stara Zagora), İslimiye (Sliven), Pazardık, Burgaz, Sofya, Montana ve Hasköy (Haskovo) gibi şehirlerde yoğun olarak yaşamaktadırlar.

² "Naselenie po Mestojuveene, Vızrast i Etničeska Grupa – Prebroyavane na Naselenieto i Jilištıniya Fond v Republika Bulgariya 2011", *Natsionalen Statističeski Institut*, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>, Erişim: 10.06.2016.

³ Söz konusu sayısal ifade Avrupa Konseyi tarafından ileri sürülmüş olup pek çok kaynak da bu doğrultuda görüş belirtmektedir. "European Union and Roma Factsheet – Bulgaria", *European Commission*, 4 April 2014, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 11.06.2016.

⁴ "Bulgaria 2014 Human Rights Report", Country Reports on Human Rights Practices for 2014, *United States Department of State*, p. 27, <http://www.state.gov/documents/organization/236720.pdf>, Erişim: 11.06.2016.

⁵ Nurcan Özgür, *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, Der Yayınları, İstanbul, 1999, s. 47-48; Ali Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul, Kasım 2005, s. 60-61.

⁶ Geriye kalan yaklaşık yüzde 35'lik kesim ise 'görüş belirtmeyenlerden' ve 'dini inancı olmayanlardan' oluşmaktadır. Bkz. "2011 Population Census – Main Results", *Natsionalen Statističeski Institut*, http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf, Erişim: 12.06.2016.

Tablo 1: 2011 Yılı Verileri İtibarıyla Bulgaristan'daki Etnik ve Dini Gruplar⁷

Etnik Gruplar		Dini Gruplar	
Bulgarlar	5 664 624	Ortodoks	4 374 135
Türkler	588 318	Müslüman	577 139
Romanlar	325 343	Katolik	48 945
Ruslar	9 978	Protestan	64 476
Ermeniler	6 552	Diğer Dinler	11 444
Ulahlar	3 684	Dine Sahip Olmayanlar	272 264
Yunanlılar	1 379	Görüş Belirtmeyenler	409 898
Yahudiler	1 162		
Karakaçanlar	2 556		
Rumenler	891		
Ukraynalılar	1 789		
Diğerleri	19 659		

Bu çerçevede resmi olmayan veriler ışığında etnik açıdan Romanların ülkenin en büyük ikinci etnik grubu olma potansiyeli taşıdığı görülmektedir. Ancak söz konusu veriler ışığında ülkedeki Türklerin nüfusunun da mevcudun altında gösterildiği tahmin edilmektedir.⁸ Buna karşın etnik grupların tanımlanması açısından Bulgaristan 7 Mayıs 1999'da Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşmesi'ne taraf olsa da iç hukuk bağlamında ülkede herhangi bir etnik ya da dini grubu 'azınlık' olarak kabul etmemektedir.⁹ Statü belirsizliğinin yanı sıra Romanlar toplumsal hayatın pek çok alanında yapısal sorunlara sahiptir. Aşağıda inceleneceği üzere Romanların sorunlarına yönelik Sofya yönetimi çözümler getirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, Bulgaristan son olarak

⁷ Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü verilerinden derlenmiştir. Bkz. "Naselenie po Mestojiveene, Vızrast i Etničeska Grupa – Prebroyavane na Naselenieto i Jilištניה Fond...", ibid.

⁸ Kader Özlem, "Bulgaristan Anayasası'nda Azınlık Hakları ve Bulgaristan Türkleri", *21. Yüzyıl*, Sayı: 77, Mayıs 2015, s. 33.

⁹ "Measures to Promote the Situation of Roma EU Citizens in the European Union", *European Parliament Policy Department C Citizens' Rights and Constitutional Affairs*, Brussels, 2011, p. 45, http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/news/node-23213/Romareview_2011_1.pdf, Erişim: 12.06.2016. Ayrıca bkz. Özlem, age, s. 32-37.

Avrupa Birliği (AB) Konseyi tarafından onaylanan Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisini (2012-2020) yürürlüğe koymuştur.

3. Bulgaristan Romanlarının Temel Sorunları: Ekonomi, Sağlık ve Eğitim

Romanların yapısal açıdan sorunlarına bakıldığında öncelikli olarak ekonomi, sağlık ve eğitim gibi temel alanlarda birbirleriyle yakından ilintili olan hususlar dikkat çekmektedir. Belirtilen alanlardaki sorunların kronik hale gelmesi Sofya yönetimini güç bir denklemin çözümüne itmiştir. Zira söz konusu durumun oluşmasında Bulgaristan'ın devlet olarak ihmalinin yanı sıra Romanların pek çok ülkede örnekleri görüldüğü üzere kendilerine özgü yaşam tarzları doğrudan belirleyici rol oynamıştır.

3.1. Ekonomik Sorunlar

1989'da komünist lider Todor Jivkov'un devrilmesinin ardından demokratik yaşama geçilmesinden itibaren ülkede yaşanan ekonomik sorunlar bütün toplumsal gruplar üzerinde etkisini gösterse de bu durum en fazla Romanlar üzerinde sonuç doğurmuştur. Ekonomik sistem değişikliğine bağlı olarak 1990'lı yıllarda yaşanan makro ölçekli iki ekonomik kriz Bulgaristan Romanlarını fazlasıyla etkilemiş ve Roman nüfus arasında işsizlik diğer etnik gruplara nazaran daha yaygın hale gelmiştir. Öyle ki 1994 yılında Roman iş gücünün yüzde 76'sı işsizlik sorunu yaşamıştır.¹⁰ Söz konusu durum 2000'li yıllarda da devam etmiştir. Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde gerçekleştirilen siyasi ve ekonomik reformlara rağmen Romanların ekonomik durumunda somut iyileşmeler yaşanmamıştır. Romanların istihdamından ve kötü ekonomik şartlarından duyulan memnuniyetsizlik Bulgaristan'ın AB İlerleme Raporları'nda dile getirilen bir husus olmuştur.¹¹ Diğer taraftan konuya ilişkin Bulgar karar alıcılar tarafından alınan önlemler yetersiz kalmıştır. Bulgaristan'ın 2007'de AB üyeliği sonrasında da Romanlara ilişkin sorunlar devam etmiş ve kronikleşen bir görünüm kazanmıştır.

Sofya yönetimi ülkedeki Romanların entegrasyonu ile ilgili olarak AB fonları kapsamında yürütülen ve AB Konseyi tarafından onaylanan "Ulu-

¹⁰ Maria Spirova, "Roma of Bulgaria", *Minorities in Southeast Europe*, CEDIME-SE, p. 8, <http://www.greekhelsinki.gr/pdf/cedime-se-bulgaria-roma.PDF>, Erişim: 13.06.2016.

¹¹ Bkz. "2004 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession", *Commission of the European Communities*, Brussels 6.10.2014, pp. 25-26. http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_bg_2004_en.pdf, Erişim: 13.06.2016.

sal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020)”¹² programını uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda ülkedeki Romanların sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarının iyileştirilmesi ve toplumsal entegrasyonunun gerçekleştirilmesi öngörülürken, elde edilmek istenen somut çıktılar da belirlenmiştir. Böylelikle Bulgaristan Romanlarının ekonomik sorunlarının çözümünde de adımların atılması hedeflenmiştir. Hâlihazırda ülkedeki Romanların istihdam edilmesi konusu ekonomik sorunların temelini oluşturmaktadır. Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü’nün 2011 yılı verileri itibarıyla Romanlar arasında 15 yaş üstü ekonomik olarak aktiflik oranı yüzde 38,8 olarak belirlenirken, bu oranın yüzde 50,2’si istihdam edilmiş durumdadır. Bu da ülkedeki 15 yaş üstü toplam Roman nüfusunun yüzde 19,35’ine tekabül etmektedir.¹³ Ayrıca Roman nüfus arasında yıllardır çalışmayan yaşlı insanlar ile özel sektörde kayıtlı ve sosyal güvencesi olmadan çalışan Romanların emekli maaşına sahip olmadıklarını belirtmek gerekir.

Güncel anlamda Romanların ekonomik şartlarının iyileştirilmesi konusunda başarılı olunamadığı görülmektedir. Örneğin 2013’te yapılan bir hükümet araştırmasında yetişkin Romanlar arasında işsizlik oranı yüzde 44,8 olduğu belirtilirken, sosyal güvenlik sahibi olmayan Roman nüfusun ise yüzde 68,1 olduğu ifade edilmektedir.¹⁴ AB Komisyonu’nun Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisine (2012-2020) ilişkin 2014 yılı Değerlendirme Raporu’nda konuyla ilgili atılan adımların kırsal alanda yaşayan Romanlar üzerinde etkili olmadığı ve Romanların pazar ekonomisine daha etkili bir şekilde entegrasyonunun sağlanması gerektiği yer almaktadır.¹⁵ 2015 yılı Raporu’nda ise istihdamı içeren alanlar da dâhil olmak üzere alınan önlemlerin yetersiz olduğuna ve harekete geçmeyen yerel yöneticiler için riskin yüksek olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁶ Konuya ilişkin izlenen programlara karşın Bulgaristan Romanlarının halen ekonomik yaşam

¹² Söz konusu Strateji Belgesi için bkz. “National Roma Integration Strategy of the Republic of Bulgaria (2012 - 2020)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_bulgaria_strategy_en.pdf, Erişim: 13.06.2016.

¹³ Ibid.

¹⁴ “Bulgaria 2014 Human Rights Report”, *Country Reports on Human Rights Practices for 2014*, United States Department of State, p. 34, <http://www.state.gov/documents/organization/236720.pdf>, Erişim: 14.06.2016.

¹⁵ 2014 Yılı Değerlendirme Raporu bkz. “Commission Assessment of Bulgaria’s National Strategy (2014)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/country_assessment_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 15.06.2016.

¹⁶ 2015 Yılı Değerlendirme Raporu için bkz. “Commission Assessment of Bulgaria’s National Strategy (2015)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2015/bulgaria2015_en.pdf, Erişim: 15.09.2016.

içerisinde yeterince yer bulamaması¹⁷ izlenen stratejinin başarı durumunu veya metodolojik araçların doğruluğunu tartışmaya açmaktadır. Roman nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerlerinde ağır ekonomik koşulların etkisini sürdürmesinin yanı sıra yüksek işsizlik oranı, düşük gelir, artan yoksulluk, sosyal güvence eksikliği gibi bir dizi husus bu nüfus grubunu yasadışı işlere ve Batı Avrupa ülkelerine göç etmeye yönlendirmektedir. Özetle Romanların pazar ekonomisinden izole bir halde yaşamlarını sürdürdüğü görülmektedir.

3.2. Sağlık Sorunu

1991 Bulgaristan Anayasası'nın 52. maddesi¹⁸ kapsamında ülkedeki vatandaşların sağlıkla ilgili sahip olduğu haklar düzenlenmiştir. Söz konusu maddede vatandaşların uygun tıbbi bakımı güvence altına alan sağlık sigortasına sahip olma hakkının bulunduğu ve sağlık bakımının devlet tarafından finanse edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aynı düzenlemede devletin vatandaşın sağlığını korumakla görevli olduğu ve buna dair bütün sağlık araç ve donanımlarını denetlemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca Bulgaristan Anayasası'nın 55. maddesinde de vatandaşların tesis edilen normlar ve standartlar uyarınca sağlıklı ve elverişli çevre şartlarına sahip olma hakkının bulunduğu yer almaktadır.

Belirtilen anayasa düzenlemesiyle Bulgaristan Romanlarının sağlık alanındaki fiili durumunun tezatlık içerdiği görülmektedir. Ülkedeki Romanlar büyük bir bölümü kötü ekonomik şartlara bağlı olarak, sağlığa elverişli olmayan ev ve çevre şartlarında yaşamlarını sürdürmektedir. Romanlar arasında genetik, kronik ve bulaşıcı hastalıkların yaygın olmasının yanı sıra Hepatit B ve C hastalıkları ile bebek ölüm oranları da yüksek durumdadır. Ayrıca Roman nüfusun önemli bir bölümünün sağlık hizmetlerinden yararlanmak için sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Romanların kötü sağlık koşullarına sahip olduğu ve sağlık bakımı servislerine erişimlerinde sorunlar yaşandığı hususu Bulgaristan'ın AB üyelik sürecindeki İlerleme Raporları'nda sıklıkla dile getirilmiştir.¹⁹ 2014 yılı İlerleme Raporu esas alınarak yapılacak bir değerlendirmede 2004-2015 arası dönemde Bulgaristan'ın, Romanların sağlık şartlarının kalıcı bir şekilde değişti-

¹⁷ Antoaneta Nenkova, "Millions Don't Help Roma Integration in Bulgaria", *Deutsche Welle*, 21.03.2013, <http://www.dw.com/en/millions-dont-help-roma-integration-in-bulgaria/a-16691459>, Erişim: 16.06.2016.

¹⁸ "Konstitutsiya na Republika Bılgariya", *Narodno Sıbranie na Republika Bılgariya*, <http://parliament.bg/bg/const>, Erişim: 17.06.2016.

¹⁹ "2004 Regular Report on Bulgaria's Progress...", *ibid*, p. 26.

rilmesi noktasında makro ölçekli bir başarı kaydedebildiğini ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Örneğin, AB Komisyonu'nun Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisine (2012-2020) ilişkin 2014 yılı Değerlendirme Raporu'nda herkes için sağlık sigortası kapsamının temin edilmesinin ana zorluk olarak durduğu belirtilmiştir.²⁰

Esasen Sofya yönetimi Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) çalışmaları kapsamında 2012 yılından beri sağlık araçlarıyla ülkenin pek çok bölgesinde Romanların sağlık şartlarının yükseltilmesi, bunun ülkenin geri kalan nüfusunun sahip olduğu ortalama imkânlarla yaklaştırılması ve sağlık araçlarına ulaşım olanaklarının artırılması yönünde adımlar atmıştır. Bu çalışmalar 2014 yılında 150 sağlık aracısıyla 25 ayrı bölgedeki 79 hedef belediyede devam ettirilmiştir.²¹ Bununla birlikte, 2015 yılı devlet bütçesinde de 170 sağlık aracısına söz konusu çalışmaların sürdürülmesi için ödenek ayrılmıştır.²² Bu gelişmelere karşın, Romanların sağlık alanındaki sorunlarının devam etmekte olduğu görülmektedir. Genetik, kronik ve bulaşıcı hastalıklar bu nüfus grubu arasında yaygın bir şekilde kendisini gösterirken, sağlık imkânlarından da yeterince yararlanılmamaktadır. Bu bağlamda, söz konusu durumun Romanların olumsuz yaşam koşulları altında hayatlarını sürdürmeye çalışmalarından kaynaklandığı²³ ve sağlık sorunlarının da ekonomik sorunlarla doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Eğitim Sorunları

Tarihsel süreç içerisinde Bulgaristan'da eğitimle ilgili en fazla sorun yaşayan grup Roman nüfus olmuştur. Eğitim sorunu zamanla kronik hale gelirken Romanların düşük okullaşma oranı ve lise-üniversite mezunu birey sayısının az olması bu grubun tipik özelliğini oluşturmaktadır.²⁴ Jivkov rejiminin devrilmesinin ardından Bulgaristan'daki bütün etnik grupların eğitim faaliyetlerinde hareketlilikler yaşanmasına karşın, bu durum Ro-

²⁰ "Commission Assessment of Bulgaria's National Strategy (2014)", http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/country_assessment_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 17.06.2016.

²¹ "Information from the Secretariat of the National Council for Cooperation on Ethnic and Integration Issues, National Roma Contact Point", *Decade of Roma Inclusion 2005-2015*, p. 3, http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9811_file3_bg-2014.pdf, Erişim: 19.06.2016; "Zdravni Mediatori v Romskite Mahali", *Bulgarskata Natsionalna Televiziya (BNT)*, 10.12.2014, <http://bnt.bg/news/zdravni-zdravni-mediatori-v-romskite-mahali-obzor>, Erişim: 18.09.2015.

²² Ibid.

²³ "Romskiyat Problem – İzmereniya i Reşeniya", 16 Dekemvri 2014, <http://economix.bg/romskiyat-problem-izmereniya-resheniya>, Erişim: 19.06.2016.

²⁴ Emin Atasoy, *Beşeri ve Kültür Coğrafyası Işığında Bulgaristan*, MKM Yayıncılık, Bursa, 2010, s. 179.

man nüfus için pek geçerli olmamıştır. Öyle ki komünist dönemde demokratik rejime geçiş aşamasında Bulgaristan Romanları ülkenin en marjinal grubu haline gelmiştir.

Romanların eğitimde ülke ortalamasının oldukça altında bulunmalarının çeşitli nedenleri bulunmaktadır.²⁵ Romanlar ile ilgili kökleşmiş etnik kalıplar,

- Diğer etnik gruplardan öğrencilerin Roman çocukları dışlamaları ve hor görmeleri,
- Öğretmenlerin Roman kültürünü ve aile yapısını tanımamaları,
- Öğretmenlerin azınlık öğrencileriyle nasıl eğitim yapmaları gerektiğini bilmemesi,
- Ülkedeki etnik gruplar arasında hoşgörü ve empatinin yeterince gelişmemiş olması,
- Okula giden Roman öğrencilerin karşılaştığı kültür, dil ve iletişim engelleri,
- Roman ailelerin bir bölümünün göçebe oluşu,
- Roman ailelerin ülke genelinden daha farklı bir değerler sistemine sahip olması,
- İçe kapanık yapıları ve toplumsal yaşamdan izole yaşam tarzları,
- Dinsel farklılığın ve gelenek-göreneklerin bazı Roman gruplarında güçlü olması.

Tablo 2: Bulgaristan'daki Etnik Grupların Eğitim Düzeyi (2001-2011)¹

Eğitim Düzeyi	Bulgarlar (%)		Türkler (%)		Romanlar (%)	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Yüksek Öğrenim	19,2	25,6	2,4	4,9	0,2	0,5
Ortaöğrenim	47,6	52,3	21,9	29,7	6,5	9,0
Ortaokul	24,9	18,0	46,9	44,5	41,8	40,8
İlkokul	6,9	3,4	18,6	13,4	28,3	27,9
Okuma-Yazma Bilmeyenler/ Okula Gitmeyenler	1,4	0,9	10,2	7,5	23,2	21,8

²⁵ Atasoy, age, s. 181.

Yukarıdaki tabloda Bulgaristan'daki etnik grupların 2001-2011 yılları arasındaki eğitim düzeylerinin yüzdelik değerler bazında değişimleri görülmektedir. Tablodan anlaşılacağı üzere, Bulgaristan Romanları eğitim düzeyi en düşük gruptur. Bununla birlikte 10 yıllık süre zarfında Romanların orta ve yükseköğrenim düzeylerinde sembolik artışlar dikkat çekmektedir. Özellikle 2011 yılı verileri itibarıyla yükseköğrenim düzeyinde Romanların sadece yüzde 0,5'lik bir orana sahip olduğu görülürken söz konusu rakam Türklerin yaklaşık 1/10'u kadardır. Farklı bir ifadeyle 2011 yılında Romanların yükseköğrenim sahibi 1 bireyine karşılık, Türkler 10, Bulgarlar ise 51 bireye sahip olmaktadır.

1991 Bulgaristan Anayasası'nın 53. maddesinde²⁶ herkesin eğitim hakkına sahip olup, 16 yaşına kadar zorunlu eğitim uygulamasının bulunduğu ile ilk ve ortaöğrenimde devlet ve belediye okullarında eğitimin ücretsiz olduğu belirtilmektedir. Ayrıca devletin okullar açarak ve okulları finanse ederek yetenekli öğrencileri destekleyeceği ve mesleki eğitim olanakları sağlayacağı yer almaktadır. Teorik açıdan Bulgaristan'daki Romanların eğitimle ilgili sorun yaşamasa da ana problem bu maddenin uygulama aşamasında ortaya çıkmaktadır. Esasen Bulgaristan'ın AB üyelik süreci içerisinde açıklanan İlerleme Raporları'nda Romanların okula gitmeme oranlarının yüksek, buna bağlı olarak eğitim seviyelerinin ise oldukça düşük olduğuna yönelik tespitler yer almıştır.²⁷ Dolayısıyla Romanların diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de ayrımcılığa maruz kalmalarının yaygın bir şekilde devam ettiği vurgulanmıştır.²⁸

Bulgaristan'ın Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) çalışmalarına ilişkin AB Komisyonu tarafından 2014 yılında eğitimle ilgili yapılan değerlendirmede bütün temel önlemlerin alındığı belirtilmekle birlikte,²⁹ yine de bunların yeterli bulunmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki konuyla ilgili daha güçlü çabaların ve yerel düzeyde katılımın eğitimde kapsayıcılığı desteklemesi ve ırk ayrımını ortadan kaldırması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Roman öğrencilerin erken yaşlarda okuldan ayrılmalarının önlenmesi ve eğitimde daha iyi ve kaliteli araçlara erişmelerinin

²⁶ Bkz. "Konstitutsiya na Republika Bılgariya".

²⁷ "2003 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession", *Commission of the European Communities*, p. 25, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/tr_bg_final_en.pdf, Erişim: 20.06.2016.

²⁸ Ibid.

²⁹ "Commission Assessment of Bulgaria's National Strategy (2014)", http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/country_assessment_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 20.06.2016.

sağlanması gerektiğine atıfta bulunulmuştur.³⁰ Öte yandan AB Komisyonu'nun 2015 yılı değerlendirme raporunda da eğitimle ilgili kısımda alınan önlemlerin yetersizliğine vurgu yapılmaktadır.³¹ Diğer bir deyişle son iki yılın raporundaki değerlendirmelerden atılan adımların Romanların eğitim sorunlarının çözümüne kısmi bir katkıda bulunduğu ancak nihai çözümün halen uzağında olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 2013'te yapılan bir hükümet araştırmasında okula hiç gitmeyen Romanların oranı yüzde 15,5 olarak gerçekleşmiştir.³² 2011 yılında 21,8 olduğu dikkate alındığında kısmi başarının olduğu gözükse de bu oranın yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir.

Güncel anlamda Roman öğrencilerin eğitim sorunlarının halen ağır bilançoya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Romanların eğitim faaliyetlerine katılma isteksizliği ve konuyla ilgili yeterince önlemin alınmamış olması Romanlarda eğitim düzeyinin oldukça düşük kalmasına yol açmaktadır. Roman öğrencilerin önemli bir bölümünün aileleri tarafından okula gönderilmemesi, okula gidenlerin ise kısa bir süre sonra okuldan ayrılması, Bulgar öğretmenlerin konuyla ilgili yeterince bilinçli olmaması, Romanların izole yaşam tarzları ve maddi imkânsızlıklar gibi bir dizi husus eğitim sorunlarının ana omurgasını oluşturmaktadır. Atılan adımlara karşılık melenin kronik hale gelmesi çözümü daha zor ve karmaşık bir hale getirmektedir.

Diğer taraftan, Bulgaristan Anayasası'nın 36. maddesi kapsamında ve hâlihazırda yürürlükte olan Okul Öncesi ve Okul Eğitim Yasası uyarınca ülkedeki Roman öğrenciler talepleri halinde seçmeli ders olarak kendi anadillerini öğrenme hakkına sahiptir. Esasen söz konusu hak diğer etnik gruplar için de geçerliliği korumakla birlikte, özellikle Roman nüfusun kendi anadilini öğrenebilme hakkı eğitimle ilgili yaşanan sorunlar bağlamında daha farklı bir anlam kazanmaktadır. Zira Romanca anadil dersinin haftada 2 saat serbest seçmeli ders olarak alınabilmesi için öğrenci velisinin talebi ön şarttır. Ebeveynlerin konuya olan uzaklığı dikkate alındığında, Romanların önemli bir bölümünün okula gönderilmemesi ve okuldan erken yaşlarda bırakılması gibi daha öncelikli sorunların bulunması anadili eğitimi konusunu arka plana itmektedir.

³⁰ Ibid.

³¹ "Commission Assessment of Bulgaria's National Strategy (2015)", http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2015/bulgaria2015_en.pdf, Erişim: 21.09.2016.

³² "Bulgaria 2014 Human Rights Report", *Country Reports on Human Rights Practices for 2014*, United States Department of State, p. 29, <http://www.state.gov/documents/organization/236720.pdf>, Erişim: 20.06.2016.

4. Siyasi, Örgütsel ve Dini Sorunlar ile Romanlara Yönelik Önyargı

Bahsedilen temel nitelikli sorunlara koştur olarak Roman nüfusun siyasi temsiliyet, örgütlenme ve din alanlarında da somut sorunlarla karşılaşmaları görülmektedir. Ayrıca ülkedeki çoğunluğun (özellikle aşırılık yanlısı milliyetçi grupların) Romanlara yönelik algı ve tutumları bu grubun toplumsal hayatın dışına itilmesine yol açmaktadır.

4.1. Romanların Siyasi Katılımı

1989'da Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından demokrasiye geçen Bulgaristan'da yeni bir siyasi yaşam başlamıştır. Söz konusu siyasi ortamın çok partili yapısı içinde ülkedeki bütün toplumsal grupların temsil edilebildiğini ileri sürmek güçtür. Öyle ki Bulgaristan'ın çok etnikli ve çok dinli yapısına karşın, ülkedeki siyasi partilerin etnik ve dini çizgide faaliyet göstermeleri 1991 Bulgaristan Anayasası'nın 11/4. maddesi kapsamında yasaklanmıştır³³ ve buna yönelik sıkı bir denetim uygulanmıştır. Bulgaristan Romanları da bu doğrultuda alınan tedbirlere maruz kalırken siyasi bir izolasyon ile karşılaşmıştır. Örneğin Temmuz 1990'da Romanların sosyal, kültürel ve siyasi haklarını savunmak üzere kurulan Demokratik Roman Birliği'nin siyasi bir parti olarak kaydedilmesi engellenmiştir.³⁴ 1990'lı yılların başından günümüze değin, ülkedeki Romanları temsil etmeye yönelik çeşitli siyasi oluşumlar kurulmuştur. Ancak bu partilerin hedef kitlesi her ne kadar ülkedeki Romanlar olsa da parti programlarında etnik bir çizgide olunmadığı, bilakis ülke geneline hitap etmeye çalışıldığı belirtilmektedir³⁵ ve böylelikle partinin kapatılma tehlikesi bertaraf edilmek istenmektedir. Bu partilerden bir kısmı halen faaliyet göstermektedir.

Güncel olarak Bulgaristan siyasetindeki aktif Roman kökenli siyasi partiler şunlardır:

- DROM (Движението за Равноправен Обществен Модел - Eşit Toplum Modeli Hareketi)

- Evroroma (Политическо Движение “ЕВРОПОМА” – “Evrroma” Siyasi Hareketi)

- “Evropeiska Sigurnost i İntegratsiya” - ESİ (“Европейска сигурност и интеграция” – Avrupa Güvenlik ve Entegrasyon)

³³ Bkz. “Konstitutsiya na Republika Bılgariya”.

³⁴ “Chronology for Roma in Bulgaria”, *REFWORLD*, <http://www.refworld.org/docid/469f386f14.html>, Erişim: 21.06.2016.

³⁵ Örneğin 1998 yılından beri Bulgaristan siyasetinde faaliyet gösteren Evroroma partisi için bkz. “Političesko Dvijenie ‘Evrroma’ – Za Nas”, <http://www.euroroma-bg.org/index.html>, Erişim: 21.06.2016.

- Solidarnost (Солидарност – Dayanışma Partisi)

- Natsionalno Dviljenje “Edinstvo” (Национално Движение “ЕДИНСТВО”– “Birlik” Ulusal Hareketi)

- “Obedinenie, Progres i Spravedlivost” - OPS (Обединение, прогрес и справедливост – Birlik, İlerleme ve Adalet)

Bulgaristan’da hâlihazırda 6 Roman kökenli parti faaliyet göstermesinin yanı sıra kayıtlı olan ancak pasif durumda bulunan Roman siyasi oluşumları da mevcuttur. Yukarıda belirtilen partilerden Evroroma ve ESİ partileri Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP)’nin öncülüğünde kurulan “Bulgaristan için Koalisyon” çatısı altında bulunurken³⁶ Edinstvo partisi de BSP’ye yakın bir siyasi duruş sergilemektedir. Solidarnost partisi lideri Hristo Mladenov GERB yanlısı bir politika takip etmektedir.³⁷ Buna karşın 2013 yılında kurulan OPS henüz ana akım Bulgar partilerine entegre olmamıştır. DROM lideri İliya İliev ise 5 Ekim 2014 tarihindeki erken genel seçimde üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hak ve Özgürlükler Hareketi’nden (HÖH) milletvekili olmuştur. Ayrıca yine aynı seçimde HÖH çatısı altında Roman kökenli Aleksandır Metodiev milletvekili olarak Bulgaristan Parlamentosu’na girmiştir.³⁸

Yukarıda bahsedilen Roman kökenli siyasi partilerin ana akım Bulgaristan partilerine yakın oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, söz konusu partiler içerisinde BSP diğerlerine nazaran daha ağırlıklı bir konumdadır. Böylesi bir tablonun oluşmasında temelde iki neden bulunmaktadır. Birincisi, Bulgaristan’daki merkez sağ partiler ile aşırı sağcı Bulgar milliyetçisi partilerin ülkedeki diğer etnik gruplar gibi Romanlara da sıcak bakmalarıdır. Bu durum, 2009 sonrasında Bulgaristan siyasetinde merkez sağın yükselişine bağlı olarak Romanların siyasi temsilinin kısıtlanmasına yol açmıştır. İkincisi ise Bulgaristan Komünist Partisi’nin (BKP) uzantısı olmasına rağmen, 2000’li yıllarla birlikte BSP’nin daha demokrat bir hüviyet kazanması ve toplumun farklı kesimlerine de hitap etme isteğidir.

³⁶ Bilyana Rilska, “Bez Romi-Partniori na İzbiraemite Mesta v Listite na BSP”, *Dnevnik*, 2 April 2013, http://www.dnevnik.bg/izbori2013/2013/04/02/2034235_bez_romipartnyori_na_izbiraemite_mesta_v_listite_na/, Erişim: 21.06.2016.

³⁷ “Meşereto Pred Frog: Vsički Tsigani Şte Podkrepyat GERB na İzborite”, *Frognews*, 08.04.2015, http://frognews.bg/news_89141/Meshereto-pred-Frog-Vsichki-tsigani-shte-podkrepiat-GERB-na-izborite/, Erişim: 21.06.2016.

³⁸ “DPS: Obştinite da Bıdat Zadıljeni da Osiguryavat Jilişta Pri Premahvane na Romski Geta”, *Cross*, 28 Noemvri 2014, <http://www.cross.bg/regisztratziya-adresna-hora-1441767.html#axzz3q5erx3Qw>, Erişim: 21.06.2016.

Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde hükümetin ortaklarından olan BSP, Romanların toplumsal hayata entegrasyonu ile ilgili sıkça yapılan uyarılar nedeniyle Romanlarla yakın diyalog içerisinde olmuştur. Dolayısıyla taraflar arasındaki bu diyalog ortamı günümüze değin sürmüştür. Roman kökenli siyasi oluşumlar BSP'nin bu tutumuna olumlu yanıt verse de güncel Bulgaristan siyasetinde BSP'nin azalan etkisi ülkedeki Romanların bu partinin milletvekili listelerinin üst sıralarında yer bulmasını zorlaştırmaktadır.³⁹ 2014 yılı itibarıyla Roman kökenli siyasi partiler BSP'ye daha mesafeli durmaya başlamışlardır.

Diğer taraftan, 2009 sonrası Bulgaristan siyasetinin ana çekim gücü olan Bulgaristan'ın Avrupalı Gelişimi için Vatandaşlar (GERB) partisi Roman nüfusa mesafeli bir tutum izlemiştir. Ancak son yıllarda GERB bu çizgisinden uzaklaşma eğiliminde olmuştur. Bu durumun oluşmasında siyasi çıkar kaygısı ve Roman siyasi oluşumlarının BSP dışı alternatiflere daha sıcak bakmaya başlamaları etkili olmuştur. Solidarnost partisinin GERB yanlısı tutumuna koşut olarak GERB'in Romanların toplumsal entegrasyonuna yönelik söylemler geliştirmesi bu açıdan önemli bir bulgudur. Örneğin GERB lideri Boyko Borisov'un Nisan 2014'te Romanların entegrasyonu ile ilgili düzenlenen bir konferansta "Romanların Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Bakanlık ve Milletvekili olduklarında böylesi toplantılara gerek olmayacağına"⁴⁰ yönelik vurgusu GERB'in Romanların siyasi temsiline ve toplumsal entegrasyonuna verdiği önemi söylem düzeyinde yansıtmaktadır.

Ana akım Bulgar partilerinden biri olmasa da siyasi temsil açısından Romanlara en fazla yer veren parti HÖH'tür. 5 Ekim 2014 parlamento seçimlerinde 2 Roman kökenli milletvekilini seçilebilecek yerlerden aday gösteren HÖH, aynı zamanda listesinde Bulgar milletvekillerine de yer vermektedir. Bu bağlamda, HÖH'ün seçmen kitlesi olarak ana ağırlık noktası Türkler olsa da ülkedeki diğer etnik grupları da kapsayan bir politik yörüngede olduğu ileri sürülebilir. HÖH'ün Romanlara yöneliminin diğer yüzünde ise bu nüfus kitlesinin önemli bir bölümünün kendilerini Türk olarak tanımlama eğilimi ve Müslüman olmaları bulunmaktadır. Dolayısıyla Bulgaristan Romanlarının bu kesimi HÖH'ün potansiyel seçmen kitlesi kapsamında yer almaktadır. HÖH'ün bu genel politikasına bağlı olarak dönemin parti lideri Lütfi Mestan partinin 5 Ekim 2014 genel se-

³⁹ Bkz. Rilska, ibid.

⁴⁰ "Borisov za Integratsiyata na Romite: Obrazovanie i Rabota Taka, Kakto Raboti Vseki Drug Çovek", 24 Chasa, 07.04.2014, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=3971095>, Erişim: 21.06.2016.

çiminde Romanlar arasında en fazla oy alan parti olduğunu açıklamıştır.⁴¹ Ancak Aralık 2015'te HÖH'ten ihraç edilen eski genel başkan Mestan'ın ve HÖH'ten istifa eden 5 milletvekilinin DOST partisini kurmasının ardından Romanların politik tercihlerini HÖH ekseninden DOST'a değiştireceği konusu henüz netlik kazanmamıştır. Zira DOST partisi de ana çekim noktası Türklerden oluşan ve Romanlar dahil olmak üzere ülkedeki bütün etnik gruplara hitap etme uğraşında olan bir parti görünümündedir.⁴²

Söz konusu değerlendirmeler itibarıyla Bulgaristan Romanlarının siyasi arenada temsilinin nüfuslarına oranla yetersiz olduğu görülmektedir. Ayrıca Bulgaristan'da genel olarak halkın seçimlere katılımının düşük seviyelerde bulunduğu dikkate alındığında, bu durumun Romanlar için de geçerli olduğu tahmin edilmektedir. Bulgaristan Romanlarının siyasi açıdan yaşadığı sorunlar şu şekilde özetlenebilir:

- *Roman siyasi partilerinin yasaklanması.* Bulgaristan'da etnik çizgi- de siyasi parti kurulamaması, Roman partilerin seçimlere katılamamasına ve oyların ana akım partilere yönelmesine yol açmaktadır.

- *Siyasi açıdan bölünmüşlük ve bölünme eğiliminin sürmesi.* Hâlihazırda aktif olarak Roman ağırlıklı 6 siyasi parti faaliyet göstermektedir.

- *Roman parti liderlerinin ana akım Bulgar partilerine yönelik talebi ve bireysel menfaat çabaları.* Bu durum, Romanların etki gücünü azaltmakta ve ana akım partilerin müdahalelerine açık bir ortam yaratmaktadır.

- *Oyların toplu olarak satın alınması.*⁴³ Roman toplum önderlerinin ana akım Bulgar partileriyle oy ticareti içinde bulunması Romanların siyasi bölünmüşlüğü derinleştirmektedir.⁴⁴

- *Roman adaylara yönelik ayrımcılık uygulanması.* Ana akım Bulgar partileri Romanları seçilemeyecek sıralardan aday göstermekte ve parti içi mücadelede Roman siyasilere pasifleştirmeye çalışmaktadır.

⁴¹ Bkz. "Mestan: Gotovi sme da Podkrepm GERB, Ako Tselite Ni Sıvpadat", *24 Chasa*, 06.10.2014, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4351446>, Erişim: 21.06.2016.

⁴² "Mestan: Nyama Razlika Mejdu Turski i Bılgarski Polititsi, Kogato Govoryat za Mayçinia Ezik", *Dnevnik*, 11 April 2016, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2016/04/11/2740388_mestan_niama_razlika_mejdu_turski_i_bılgarski_politici/, Erişim: 22.06.2016.

⁴³ Chuck Sudetic, "Roma in Political Life: Bulgaria – Manipulation and the Damage Done", *Open Society Foundations*, September 10, 2013, <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/roma-political-life-bulgaria-political-manipulation-and-damage-done>, Erişim: 22.06.2016.

⁴⁴ Bu durum sadece ana akım Bulgar partileri için değil, diğer siyasi partiler için de geçerliliğini korumaktadır. Örneğin Ekim 2014 genel seçimlerinde Roman nüfusunu yoğun olarak yaşadığı Vratsa'da HÖH Türk milletvekili çıkarmıştır.

- *Aşırı milliyetçi Bulgar partilerinin ırkçı söylemleri*. 2005 sonrası dönemde Bulgaristan siyasetinde aşırı milliyetçi siyasi partilerin güçlenmesi ülkedeki Romanları ötekileştiren ve dışlayan siyasi söylemleri beraberinde getirmiştir.

4.2. Örgütlenme Hak ve Özgürlükleri

1991 Bulgaristan Anayasası'nın 44. maddesi düzenlemelerine göre ülkedeki her bir vatandaş örgütlenme özgürlüğüne sahiptir. Bu örgütlerin ulusal egemenliğe ve ülke bütünlüğüne karşı faaliyet gösteremeyeceği belirtilirken etnik, dini ve ırksal açıdan nefret yayan bir çizgide olamayacağı ve paramiliter bir nitelik taşıyamayacağı da düzenlemede bulunmaktadır.⁴⁵ Ayrıca Bulgaristan Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşmesi'nin 8. maddesi kapsamında “ulusal bir azınlığa mensup her ferde, dinini ve inancını uygulama hakkı ve dini kurum, örgüt ve dernekler kurma hakkı”⁴⁶ taahhüt edilmiştir.

Belirtilen çerçevede, Bulgaristan Romanlarının örgütlenme eğilimlerinin Bulgaristan'ın AB üyelik sürecine bağlı olarak artış kaydettiği ileri sürülebilir. Zira gerek Sofya yönetiminin Romanları toplumsal hayata entegre etme çalışmaları gerek AB üyelik müzakerelerinde Romanların etkin bir şekilde gündeme gelmesi Romanlar arasında örgütlenme faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bunda 2000'li yılların başlarından itibaren AB'nin ve Sofya'nın Romanlara yönelik artan ilgisine bağlı olarak bu topluluk arasında muhatap bulma arayışları oldukça etkilidir. 1990'lı yıllarda Romanların kurduğu derneklere oldukça mesafeli duran Bulgar karar alıcılar Batı'ya yönelişin etkisiyle zamanla bu örgütlenme hareketliliğine daha ılımlı bakmaya başlamıştır.

2007'de Bulgaristan'ın AB'ye üye olmasının ardından Romanlara yönelik bu ilgi artarak devam etmiştir. Özellikle Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) kapsamında Roman derneklerinden daha etkin faydalanılma yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda, güncel anlamda Romanların yoğun olarak yaşadığı illerdeki sivil toplum örgütleriyle⁴⁷ (hem Roman-

⁴⁵ Bkz. “Konstitutsiya na Republika Bılgariya”.

⁴⁶ “Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report”, *Council of Europe*, Strasbourg, February 1995, [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_atglance/PDF_H\(95\)10_FCNM_ExplnReport_en.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_atglance/PDF_H(95)10_FCNM_ExplnReport_en.pdf), Erişim: 22.06.2016.

⁴⁷ Romanların entegrasyon süreciyle ilgili ön plana çıkan Roman sivil toplum kuruluşları için bkz. “Information from the Secretariat of the National Council for Cooperation on Ethnic and Integration Issues, National Roma Contact Point”, *Decade of Roma Inclusion 2005-2015*, p. 6, <http://www.>

ların dernekleri hem de Romanlara yönelik faaliyet gösteren dernekler) işbirliği gerçekleştirilmek istenmiştir. Örneğin Sofya, Filibe (Plovdiv), İslimiye (Sliven), Yanbolu (Yambol) gibi Roman nüfusun yaşadığı şehirlerde aktif çalışma grupları oluşturulmuştur.⁴⁸ Bulgar resmi makamları ile Roman sivil toplum örgütleri arasında sıkı bir diyalog ve işbirliği süreci tesis edilmiştir. Ancak yürürlükte olan bu işbirliği sürecinin Romanların temel meselelerinin çözümünde sembolik düzeyde kaldığı görülmektedir. Örgütlenmeyle ilgili yasal bir engel olmamasının yanı sıra yürütülmekte olan Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) bağlamında Roman derneklerle yürütülen işbirliği de dikkate alındığında, Romanların temel sorununun örgütlenmeden ziyade mevcut örgütlerin işlevselliği olduğu anlaşılmaktadır. Sivil toplum örgütlerinin karşılaştığı sorunlara ilaveten Romanların kendine özgü toplumsal durumunun karmaşık olması denklemin zorluğunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Roman kökenli dernekler ile Romanlara yönelik faaliyet gösteren derneklerin AB projeleri kapsamında iyi bir finans kaynağına sahip olmalarına karşın Romanların temel meselelerinin devam ettiğini belirtmek gerekir.

4.3. Dini Hak ve Özgürlükler

Bulgaristan Romanları din alanında çeşitli sorunlarla karşılaşsa da diğer yaşamsal nitelikteki sorunların yanında dini sorunları çok fazla gündeme gelmemektedir. Örneğin AB Komisyonu tarafından Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisine (2012-2020) ilişkin 2015 yılı Değerlendirme Raporu'nda din kısmına yer verilmemiştir.⁴⁹ Bulgaristan Romanları dini kimlik olarak homojen bir yapıya sahip olmasalar da dini tercihlerini daha ziyade İslamiyet ve Ortodoks Hıristiyanlık yönünde kullanmışlardır. Dini inançlarını yaşama noktasında çoğunluk grubun dini olan Ortodoks inanca mensup Romanlar makro ölçekli bir sorunla karşılaşmazken, söz konusu durum Müslüman Romanlar için geçerli olmamaktadır.

Ülkedeki bütün Müslüman grupların karşılaştığı temel dini sorunlara ek olarak Müslüman Romanların dini hayatta karşılaştığı problemleri iki temel başlık altında toplamak mümkündür: misyonerlik çalışmaları ve

romadecade.org/cms/upload/file/9811_file3_bg-2014.pdf, Erişim: 23.06.2015; “Nepravitelstveni Organizatsii”, *Natsionalen Sivret za Sitrudničestvo po Etničeskite i Integratsionnite Vıprosi*, <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=99>, Erişim: 23.06.2016.

⁴⁸ Ibid, p. 6.

⁴⁹ “Commission Assessment of Bulgaria’s National Strategy (2015)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2015/bulgaria2015_en.pdf, Erişim: 21.09.2016.

terör örgütleriyle ilişkilendirilme durumu. Bulgaristan'daki Roman nüfusa yönelik yoğun bir misyonerlik faaliyeti yürütülmektedir. Romanların yaşamsal sorunları üzerinde yoğunlaşan dini propaganda faaliyetlerinde çeşitli Hıristiyan gruplarının yanı sıra aşırılık yanlısı İslami gruplar da bulunmaktadır. Diğer taraftan, çeşitli radikal İslami grupların Bulgaristan Romanları arasında faaliyet gösterme girişimlerine bağlı olarak Romanların yoğun olarak yaşadıkları yerlere güvenlik güçlerince operasyonlar yapılmaktadır. Örneğin Mart 2014'te Pazarcık şehrinde Romanların yaşadığı mahalledeki 13 Müslüman din adamına "yasadışı İslam Vakfı'na üye oldukları" gerekçesiyle ceza verilirken⁵⁰ Kasım 2014'te yine Pazarcık'ta IŞİD propagandası yapıldığı gerekçesiyle Roman mahallesine operasyon düzenlenmiştir.⁵¹ 2014 yılında IŞİD'in Balkanlar'da artan faaliyetleri nedeniyle Bulgar güvenlik güçleri kendi ülkelerinde önlemlerini almaya çalışsa da söz konusu operasyonlar kamuoyunda Müslüman Romanların terör örgütleriyle ilişkili olduğu şeklinde bir algının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Pazarcık şehri bu açıdan önemli bir örneklem olmakla birlikte, ülke genelinde Müslümanların Bulgar güvenlik güçlerinin konuyla ilgili keyfi girişimlerinden rahatsız oldukları görülmektedir.⁵²

4.4. Romanlara Yönelik Toplumsal Tutum ve Algılar

Bulgaristan Romanları ülkenin sosyo-kültürel ve ekonomik bağlamda ülkenin en alt sınıfını oluşturmaktadır. Romanlar ülkenin en yoksul, en eğitimsiz, en zor iş bulan, dışlanan, ayrımcılığa maruz kalan grubu olmasının yanı sıra⁵³ zaman zaman nefret söylemine de hedef olmaktadır. Söz konusu durum komünizm sonrası dönemde de kendisini göstermiş ve Romanlar ülkenin en marjinal grubu haline gelmiştir. Bu dönemde Romanlara yönelik toplumsal tutum ve algılarda negatif öğeler daha somut hale gelirken günümüze değin Romanların ülkedeki diğer toplumsal gruplar nezdinde imajı düzelmemiştir. 1990'lı yılların başında Bulgaristan'da yapılan bir araştırmada diğer etnik grupların Romanları "hırsız, endişesiz, tembel, disiplinsiz" vb. kavramlarla tanımladıkları görülmüştür.⁵⁴

⁵⁰ "Müslüman Din Adamlarına Ceza!", *Haber Türk*, 19 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/931202-musulman-din-adamlarina-ceza>, Erişim: 22.06.2016.

⁵¹ "Bulgaristan'da Romanlara 'IŞİD' Operasyonu", *Dünya Bülteni*, 25 Kasım 2014, <http://www.dunyabulteni.net/haber/315357/bulgaristanda-romanlara-isis-operasyonu>, Erişim: 22.06.2016.

⁵² "Bulgaristan'daki Müslümanlara Polis Baskısı", *Al Jazeera Türk*, 14 Aralık 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristandaki-musulmanlara-polis-baskisi>, Erişim: 22.06.2016.

⁵³ Atasoy, age, s. 186.

⁵⁴ Ali Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria*, Routledge, New York, 1997, p. 120.

Romanların toplumsal hayattan izole olmuş bir durumda bulunmaları ve Roman sorununun ulusal bir nitelik kazanması karar alıcıları harekete geçirmiştir. Bu bağlamda, Bulgaristan'ın AB üyelik sürecinde adımlar atılmışsa da sorun devam etmiştir. Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) kapsamında konuya ilişkin somut hedefler belirlenmiştir. Ancak AB Komisyonu'nun 2015 yılı Değerlendirme Raporu'nda Romanlara yönelik ayrımcılıkla mücadelede daha sistemik bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği belirtilirken, Romanlara karşı nefret söylemi ve fiziksel saldırılara ilişkin önlemlerin alınması gerektiği yer almaktadır.⁵⁵

Bulgaristan Romanları ülkede nefret söylemine en fazla maruz kalan toplumsal grubu oluştururken Türkler ikinci, eşcinseller ise üçüncü sırada bulunmaktadır.⁵⁶ Bu durum Bulgaristan'da hoşgörü temelinde bir etnik modelin olmadığını işaret etmektedir. Özellikle aşırı milliyetçi Bulgar partilerinin (VMRO, Ataka, Vatansverlik Cephesi) Romanlara yönelik dışlayıcı ve ötekileştirici siyasi söylemler geliştirmeleri ve böylelikle oy elde etmeleri dikkate değer bir husustur. Örneğin 2005 yılında kurulmasının ardından Bulgaristan'da etnik grupları hedef alan Ataka partisi lideri Volen Siderov'un ve sempatizanlarının 2006'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Romanlara yönelik kullandığı "Çingeneleri sabun yapacağız" söylemi⁵⁷ meselenin dışlamanın da ötesine geçtiğini göstermektedir. Buna koşut olarak 2011 yılında Romanların sebep olduğu adli bir vaka, ülke çapında ırkçı protestolara yol açarken özellikle Filibe'de Roman mahallelerine saldırı girişiminde bulunmuş ve polis geniş güvenlik önlemleri almak zorunda kalmıştır.⁵⁸ Özetle Romanlara yönelik olumsuzluk içeren tutum ve algılar toplum genelinde taban bulmakla birlikte, bu durum özellikle aşırı milliyetçi gruplar tarafından sert söylemlerle dile getirilmektedir.

⁵⁵ "Commission Assessment of Bulgaria's National Strategy (2015)", http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2015/bulgaria2015_en.pdf, Erişim: 21.09.2016.

⁵⁶ Bkz. "Public Attitudes Towards Hate Speech in Bulgaria", *Open Society Institute Sofia*, 28 November 2013, Sofia, http://eeagrants.org/content/download/10153/140133/version/1/file/131128Hate_speech_report_ENG_interactive.pdf, Erişim: 22.06.2016.

⁵⁷ Söz konusu haberler için bkz. "Strahit ot Siderov Tlasnal Romite kım Pırvanov", *Segabg*, 31 Oktomvri 2006, <http://www.segabg.com/article.php?issueid=2456§ionid=2&id=0000202>, Erişim: 24.06.2016; "DROM: Siderov e Zaplaha za Etničeskiya Mir", *Darik News*, 5 Yuni 2006, http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=67486, Erişim: 24.06.2016.

⁵⁸ "Türkleri Bıçaktan Geçirelim, Çingeneleri Sabun Yapalım", *TRT Haber*, 3 Ekim 2011, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/turkleri-bicaktan-gecirelim-cingeneleri-sabun-yapalim-11303.html>, Erişim: 24.06.2016.

5. Sonuç

Nüfusları itibarıyla ülkenin önemli etnik gruplarından birini oluşturan Bulgaristan Romanları, toplumsal hayatın temel alanlarında yapısal sorunlar yaşamaktadır. Söz konusu sorunların iç içe geçen ve birbirlerini besleyen kısır bir döngü oluşturdukları dikkat çekmektedir. Ekonomik açıdan ülkenin en alt gelir grubunu oluşturan Romanlar istihdam sorunu yaşamaktadır. Roman nüfusun bir kısmı kayıt dışı olarak üretim ilişkilerinde yer alırken, önemli bir bölümü de eğitimsiz durumları nedeniyle işgücü piyasasında rekabet edebilir durumda değildir. Roman öğrencilerin erken yaşlarda okuldan ayrılma eğilimi de eğitim sorununu derinleştirmektedir. Ekonomi ve eğitim alanında yaşanan sorunlar sağlık açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Roman nüfus arasında salgın ve kronik hastalıklar yaygın bir şekilde görülmektedir.

Toplumsal hayatın en temel bölümünü oluşturan ekonomi, sağlık ve eğitimin yanı sıra diğer alanlarda da olumlu bir tablodan bahsetmek mümkün değildir. Siyasi alanda kendi içinde bölünmüş bir görüntüye sahip olan Romanlar Bulgar ana akım partileri tarafından oy deposu olarak değerlendirilmekle birlikte, siyasi temsiliyet açısından nüfuslarıyla tezat bir görüntü oluşturmaktadır. Sivil toplum örgütlenmesi anlamında Romanlara yönelik ilgi son dönemde artış kaydetse de bunların sorunların çözümünde oldukça pasif kaldıkları görülmektedir. Dini açıdan ise Müslüman Romanların misyonerlik faaliyetleri ve terör gruplarıyla ilişkilendirilme gibi sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Romanların ülke genelinde olumsuz bir imaja sahip olduğu, nefret söylemine yoğun bir şekilde maruz kaldığı ve toplumsal yaşamdan dışlanma eğilimlerinin devam ettiği görülmektedir.

Bulgaristan AB Konseyi tarafından onaylanan Ulusal Roman Entegrasyon Stratejisi (2012-2020) kapsamında Roman sorunlarına yönelik ekonomi, eğitim ve sağlık başta olmak üzere pek çok alanda çeşitli adımlar atılmaktadır. Bu sorunların çözüm süreci Romanların kendilerine özgü yaşam tarzı ve Sofya yönetiminin yıllardır kayıtsızlık içinde olması gibi iki temel dezavantajı barındırmaktadır. Buna bağlı olarak söz konusu süreç Bulgar yöneticilerin konunun içeriğine ve yöntemine ilişkin hataları nedeniyle zarar görmektedir. Konuyla ilgili AB Komisyonunca hazırlanan raporların ve sahadaki gerçekliğin ışığı altında Sofya'nın Roman sorunlarının çözümüne yönelik izlediği politikaların etkili sonuçlar yaratamadığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- “2003 Regular Report on Bulgaria’s Progress towards Accession”, *Commission of the European Communities*, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_bg_final_en.pdf, Erişim: 20.06.2016.
- “2004 Regular Report on Bulgaria’s Progress towards Accession”, *Commission of the European Communities*, Brussels 6.10.2014, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_bg_2004_en.pdf, Erişim: 13.06.2016.
- “2011 Population Census – Main Results”, *Natsionalen Statistiğeski Institut*, http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf, Erişim: 12.06.2016.
- “Borisov za İntegratsiyata na Romite: Obrazovanie i Rabota Taka, Kakto Raboti Vseki Drug ovek”, *24 Chasa*, 07.04.2014, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=3971095>, Erişim: 21.06.2016.
- “Bulgaria 2014 Human Rights Report”, *Country Reports on Human Rights Practices for 2014*, United States Department of State, <http://www.state.gov/documents/organization/236720.pdf>, Erişim: 14.06.2016.
- “Bulgaristan’da Romanlara ‘İşİD’ Operasyonu”, *Dünya Bülteni*, 25 Kasım 2014, <http://www.dunyabulteni.net/haber/315357/bulgaristanda-romanlara-isid-operasyonu>, Erişim: 22.06.2016.
- “Bulgaristan’daki Müslümanlara Polis Baskısı”, *Al Jazeera Türk*, 14 Aralık 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristandaki-muslimanlara-polis-baskisi>, Erişim: 22.06.2016.
- “Chronology for Roma in Bulgaria”, *REFWORLD*, <http://www.refworld.org/docid/469f386f14.html>, Erişim: 21.06.2016.
- “Commission Assessment of Bulgaria’s National Strategy (2014)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/country_assessment_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 15.06.2016.
- “Commission Assessment of Bulgaria’s National Strategy (2015)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2015/bulgaria2015_en.pdf, Erişim: 15.09.2016.
- “DPS: Obştinite da Bıdat Zadıljeni da Osiguryavat Jilişta Pri Premahvane na Romski Geta”, *Cross*, 28 Noemvri 2014, <http://www.cross.bg/regisztratziya-adresna-hora-1441767.html#axzz3q5erx3Qw>, Erişim: 21.06.2016.

- “DROM: Siderov e Zaplaha za Etničeskiya Mir”, *Darik News*, 5 Yuni 2006, http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=67486, Erişim: 24.06.2016.
- “European Union and Roma Factsheet – Bulgaria”, *European Commission*, 4 April 2014, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_country_factsheets_2014/bulgaria_en.pdf, Erişim: 11.06.2016.
- “Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report”, *Council of Europe*, Strasbourg, February 1995, [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_atglance/PDF_H\(95\)10_FCNM_ExplanReport_en.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_atglance/PDF_H(95)10_FCNM_ExplanReport_en.pdf), Erişim: 22.06.2016.
- “Information from the Secretariat of the National Council for Cooperation on Ethnic and Integration Issues, National Roma Contact Point”, *Decade of Roma Inclusion 2005-2015*, http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9811_file3_bg-2014.pdf, Erişim: 19.06.2016.
- “Information from the Secretariat of the National Council for Cooperation on Ethnic and Integration Issues, National Roma Contact Point”, *Decade of Roma Inclusion 2005-2015*, http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9811_file3_bg-2014.pdf, Erişim: 23.06.2015.
- “Konstitutsiya na Republika Bılgariya”, *Narodno Sıbranie na Republika Bılgariya*, <http://parliament.bg/bg/const>, Erişim: 17.06.2016.
- “Measures to Promote the Situation of Roma EU Citizens in the European Union”, *European Parliament Policy Department C Citizens’ Rights and Constitutional Affairs*, Brussels, 2011, http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/news/node-23213/Romareview_2011_1.pdf, Erişim: 12.06.2016.
- “Mestan: Gotovi sme da Podkrepim GERB, Ako Tselite Ni Sıvpadat”, *24 Chasa*, 06.10.2014, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4351446>, Erişim: 21.06.2016.
- “Mestan: Nyama Razlika Mejdu Turski i Bılgarski Polititsi, Kogato Govoryat za Mayçinia Ezik”, *Dnevnik*, 11 April 2016, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2016/04/11/2740388_mestan_niama_razlika_mejdu_turski_i_bulgarski_politici/, Erişim: 22.06.2016.
- “Meşereto Pred Frog: Vsiçki Tsigani Şte Podkrepyat GERB na İzborite”, *Frognews*, 08.04.2015, http://frognews.bg/news_89141/Meshereto-pred-Frog-Vsichki-tsigani-shte-podkrepiat-GERB-na-izborite/, Erişim: 21.06.2016.

- “Müslüman Din Adamlarına Ceza!”, *Haber Türk*, 19 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/931202-musluman-din-adamlarina-ceza>, Erişim: 22.06.2016.
- “Naselenie po Mestojiveene, Vızrast i Etničeska Grupa – Prebroyavane na Naselenieto i Jiliştniya Fond v Republika Bulgariya 2011”, *Natsionalen Statističeski İnstitut*, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>, Erişim: 10.06.2016.
- “National Roma Integration Strategy of the Republic of Bulgaria (2012-2020)”, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_bulgaria_strategy_en.pdf, Erişim: 13.06.2016.
- “Nepравителstveni Organizatsii”, *Natsionalen Sivet za Sitrudničestvo po Etničeskite i Integratsionnite Vıprosi*, <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=99>, Erişim: 23.06.2016.
- “Političesko Dvijenie ‘Evrroma’ – Za Nas”, <http://www.euroroma-bg.org/index.html>, Erişim: 21.06.2016.
- “Public Attitudes Towards Hate Speech in Bulgaria”, *Open Society Institute Sofia*, 28 November 2013, Sofia, http://eeagrants.org/content/download/10153/140133/version/1/file/131128Hate_speech_report_ENG_interactive.pdf, Erişim: 22.06.2016.
- “Romskiyat Problem – İzmereniya i Reşeniya”, 16 Dekemvri 2014, <http://economix.bg/romskiyat-problem-izmereniya-resheniya>, Erişim: 19.06.2016.
- “Strahıt ot Siderov Tlasnal Romite kım Pırvanov”, *Segabg*, 31 Oktomvri 2006, <http://www.segabg.com/article.php?issueid=2456§ionid=2&id=0000202>, Erişim: 24.06.2016;
- “Submission to the Committee on Economic, Social and Cultural Rights Regarding the Consideration of the Fourth and Fifth Periodic Reports of Bulgaria”, *Bulgarian Helsinki Committee*, 49th Session (12-30 November 2012), Geneva, 1 September 2012, Sofia – Bulgaria, s. 9, <http://www.bghelsinki.org/media/uploads/files/bhc-cescr-sumbission.pdf>, Erişim: 20.06.2016.
- “Türkleri Bıçaktan Geçirelim, Çingeneleri Sabun Yapalım”, *TRT Haber*, 3 Ekim 2011, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/turkleri-bicaktan-gecirelim-cingeneleri-sabun-yapalim-11303.html>, Erişim: 24.06.2016.

- “Zdravni Mediatori v Romskite Mahali”, *Bulgarskata Natsionalna Televiziya (BNT)*, 10.12.2014, <http://bnt.bg/news/zdrave/zdravni-mediatori-v-romskite-mahali-obzor>, Erişim: 18.09.2015.
- Atasoy, Emin. *Beşeri ve Kùltür Coğrafyası Işığında Bulgaristan*, MKM Yayıncılık, Bursa, 2010.
- Dayıoğlu, Ali. *Toplama Kampından Meclis’e Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul, Kasım 2005.
- Eminov, Ali. *Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria*, Routledge, New York, 1997.
- Nenkova, Antoaneta. “Millions Don’t Help Roma Integration in Bulgaria”, *Deutsche Welle*, 21.03.2013, <http://www.dw.com/en/millions-dont-help-roma-integration-in-bulgaria/a-16691459>, Erişim: 16.06.2016.
- Özgür, Nurcan. *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, Der Yayınları, İstanbul, 1999.
- Özlem, Kader. “Bulgaristan Anayasası’nda Azınlık Hakları ve Bulgaristan Türkleri”, *21. Yüzyıl*, Sayı: 77, Mayıs 2015.
- Rilska, Bilyana. “Bez Romi-Partniori na İzbiraemite Mesta v Listite na BSP”, *Dnevnik*, 2 April 2013, http://www.dnevnik.bg/izbori2013/2013/04/02/2034235_bez_romi-partnyori_na_izbiraemite_mesta_v_listite_na/, Erişim: 21.06.2016.
- Spirova, Maria. “Roma of Bulgaria”, *Minorities in Southeast Europe*, CEDIME-SE, s. 8, <http://www.greekhelsinki.gr/pdf/cedime-se-bulgaria-roma.PDF>, Erişim: 13.06.2016.
- Sudetic, Chuck. “Roma in Political Life: Bulgaria – Manipulation and the Damage Done”, *Open Society Foundations*, September 10, 2013, <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/roma-political-life-bulgaria-political-manipulation-and-damage-done>, Erişim: 22.06.2016.

Türkiye-Balkan İlişkileri Üzerine (Geçmişten Geleceğe) Ekonomi-Politik Notlar

İrfan KALAYCI¹
Barış AYTEKİN²

Öz

Balkanlar, tarihsel anlamda bir Osmanlı bakiyesidir. Eskiden İpek Yolu'nun Avrupa'daki giriş kapısı idi; şimdi ise Orta Doğu'daki savaşlar yüzünden 'mülteci' kamplarından biri oldu. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Balkan ülkelerinin sayısı 12'ye çıktı. Balkan bölgesi ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından 'Avrupa'nın taşrası' sayılmaktadır. Merkez (Kuzey) –Çevre (Güney) ayrımına göre, Balkanlar Çevre (Güney) konumundadır, çünkü küresel ekonomiye etkisi azdır. Balkan bölgesinden şu anda üç ülke Avrupa Birliği (AB) üyesidir ve Türkiye de üyelik için müzakere masasındadır. Türkiye'nin AB'ye katılması Balkanlar için de bir kazanım olacaktır. Türkiye'nin, bir parçasıyla ait ve komşu olduğu bu bölgeyle tarihsel ve kültürel bağları kuvvetlidir. Balkan ülkeleriyle Türkiye arasında artan bir ticaret ve yatırım hacmi vardır. İki taraf da turizm sektöründe belirgin ve ortak bir çekiciliğe sahiptir. Türkiye'nin 'sürdürülebilir' bir Balkan politikası oluşmuş durumdadır. Zira Balkanlar, coğrafi ve tarihsel nedenlerle Türkiye'nin etki alanına girmektedir. Bundan sonra Balkan topraklarının savaş sahnesi yerine barış ve istikrar sahası olabilmesi için Türkiye'nin anahtar rolüne büyük ihtiyaç var. Balkanlar 'düello alanı' olursa, herkes kaybeder ve hatta AB bile çökebilir.

Anahtar kelimeler: *Türkiye-Balkan ekonomik ilişkileri, sürdürülebilir Balkan politikası.*

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü; irfan.kalayci@inonu.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü; baytek02@gmail.com

Political Economy Notes (From Past to Future) on Turkey – Balkans Relationships

Abstract

The Balkans is historically an Ottoman remainder. It was the former entrance of the Silk Road in Europe; now it has been one of the ‘refugees’ camps because of the wars in the Middle East. The number of Balkan countries became 12 after the breakup of Yugoslavia. Balkan region is considered as ‘Europe’s rural area’ in terms of the level of economic development. According to “Center (North) – Periphery (South)” division the Balkans is located in Periphery (South), because its impact is narrow on the global economy. Three countries from the Balkan region are currently the European Union (EU) members and Turkey is a member of the negotiating table for membership. There will also be a gain for Balkans at participation of Turkey to the EU. Historical and cultural links of Turkey, which partly belongs to the region, with the Balkans, are strong. There is a growing volume of trade and investment between Turkey and the Balkan countries. Both sides have a clear and common attractiveness in the world tourism sector. Turkey’s ‘sustainable’ Balkan policy has already formed. Because the Balkans enters in impact area of Turkey due to the geographical and historical reasons. From now on there will be need to Turkey’s key role for the Balkans in order to be an area of stability instead of being a scene of wars. Everyone loses and even the EU may even crash if Balkans would be ‘duel area’.

Keywords: *Turkey-Balkans economic relations, sustainable Balkan policy.*

1. Giriş

Türkiye’de ‘Rumeli’ olarak da bilinen Balkanlar, Türkçe bir sözcük olup, ‘sık ormanlarla kaplı sıradağ’ anlamına gelir ve Balbay’ın bugünkü duruma göre yaptığı uyarlamayla,³ bir tür, ‘sık sorunlarla kaplı iç içe girmiş uluslar mozaığı’dir. Bu mozaik nasıl oldu da, Balkan coğrafyasına 600 yıl boyunca –hem siyasal ve hem de ekonomik olarak- egemen olan Osmanlı zamanında kırılmadı ya da dağılmadı? Bu sorunun, ‘imparatorluk gücü ve yeteneği’ dâhil, bu makalenin sınırlarını aşan birçok yanıtı⁴ vardır. Aynı mozaığın geçmişten günümüze devam eden ve gelecekte de varlığını koruması arzu edilen yapısı, Balkanlar’ın aynı zamanda bir ‘diaspora uygarlığı’⁵ gibi bir özelliğine dayanmaktadır.

Balkanlar, Balkan Yarımadası ya da Güneydoğu Avrupa denilen bu bölge, arz ettiği yüksek jeo-ekonomik değer bakımından ‘Batı’nın Çin Seddi’ olarak anılmaktadır. Eskiden Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya’dan oluşan Balkanlar; Doğu bloğunun çökmesiyle eş zamanlı olarak Yugoslavya’nın dağılmasından sonra ortaya çıkan Bosna-Hersek, Hırvatistan, Kosova, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Slovenya ile birlikte 12 ülkeli –yeni ya da yenilenen- bir bölgeye dönüştü.

20. yüzyılın başında Balkan ülkeleri ile –I. Paylaşım Savaşı yüzünden toprakların kaybedilmesi sonucunda- bir ayrılık yaşayan Türkiye, aynı yüzyılın sonunda, bu ayrılık dönemini -ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla- adım adım geride bıraktı. Bu olumlu gelişmede, büyük ölçüde 1989’dan itibaren sosyalist Doğu bloğunun çöküp liberal-kapitalist Batı bloğu ile bütünleşmesine koşut olarak Balkanlarda yaşanan ekonomik ve siyasal dönüşüm rol oynamıştır.

³ Mustafa Balbay, *Balkanlar*, 2.b., İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1998, s. 5.

⁴ Bu sorunun çarpıcı bir yanıtını Balbay vermektedir: “*Osmanlı Balkanlar’a girişte bölge halkları arasındaki çelişkilerden nasıl yararlandıysa, yönetirken de aynı yöntemi izlemiş(tir): Balkan halklarını birbirine karşı, ortak hareket etmeyecek kadar dost, boğazını kesmeyecek kadar düşman tutmuş(tur)*”. (M. Balbay, age, s. 7.)

⁵ Milas’ın bir Fransız tarihçisinden esinlenerek deyimlendirdiği ve kişisel olarak da bağlı olduğunu söylediği ‘diaspora (dağılımlılık) uygarlığı’, Balkanların herhangi bir ülkesinde yaşayıp da kendisini pek dışında bırakamayacağı bir uygarlık çeşidi olsa gerektir. (Bkz. Herkül Milas, *Türk – Yunan İlişkilerine Bir Önsöz: Tencere Dibin Kara*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1995, s.17.) Kendini Yunan kökenli bir azınlıktan gelip Hıristiyan kökenli bir Türk olarak gören Milas gibi, etnik olarak bir Makedon’un Yunanistan’da, bir Sırp’ın Bosna-Hersek’te, bir Boşnak’ın Hırvatistan’da kültürel baskı ya da iş arama gibi nedenlerle yaşaması ve hatta ‘mübadele’den kalma Türklerin ve Yunanlıların birbirlerinin ülkelerini ‘vatan’ kabul etmeleri mümkündür ve zaten somut olan bu durumlar başından beri ‘Balkanlar-içi diaspora’ denilebilecek bir sosyolojik yapısının doğmasına neden olmuştur. Bu yapı, biraz da ‘enternasyonal’ yoğunluğundan dolayı, Yunanlıların Türkiye’yi tarihsel planda rahatsız eden ‘Megalo İdea’sını bastırmaktadır.

Ancak bu dönüşüm, yapısal ve devresel gelişmelere bakılırsa, neredeyse hiçbir zaman Balkanları, Avrupa'nın 'ötekisi' ya da 'taşrası' olmaktan kurtaracak kadar etkili olmamıştır, olamamıştır. Emre'nin dediği gibi, Balkanlar'da kadim bir 'öteki' sorunu vardır: Balkanlar, Avrupa açısından, tarihsel olarak, hangi din, ulus ve dilden olursanız olun Avrupa'nın ötekisidir; bir tür Avrupa'nın taşrasıdır. Bu algıda Balkanların Osmanlı etkisinde olması kadar Hıristiyan nüfusun Ortodoks olması da belirleyici bir etmendir.⁶ Balkanlar'ın bir de kendi iç-ötekileştirme sorunu var ki, Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra yaşanan, Sırp'ların benzeştirmeye (asimilasyona) ve birlik olmaya zorladığı Müslüman kitleyle giriştiği ve yakın tarihe 'Bosna ve Kosova savaşları' olarak geçen etnik çatışmalar bunun dramatik kanıtlarından biridir.

Balkan ülkeleriyle kurulan sosyo-ekonomik ve/ya ekonomi-politik ilişkilerin geliştirilmesi, 'Osmanlı bakiyesi' rumuzuyla bilinen bu coğrafyaya 'mülkiyetçi' değil, 'kültürel mirasçı' ve 'tarihsel birikimci' güdüsüyle yaklaşan Türkiye için özel bir önem taşımaktadır. Büyük fotoğrafa Balkanların yanısıra Avrupa Birliği (AB) ve Rusya da eklendiğinde, Türkiye'nin bu üçgendeki ekonomik ve ticari potansiyeli daha da netleşecektir.

Balkanlar, 'Merkez'de yer alan sanayileşmiş Avrupa ülkelerine karşı, az gelişmişliğe, katıksız dış bağımlılığa ve dış müdahale risklerine açık olmaya işaret eden 'Çevre'de yer alan bir bölgedir. 'Güney' ya da 'Üçüncü Dünya' olarak da bilinen 'Çevre'; bilim ve teknoloji üretip pazarlayabilen, hammaddeyi yatırım ve sermaye malına dönüştürebilen, dünyaya yeni kavram ve anlayışlar aktaran, ileri emperyalist ve kapitalist ekonomilerden oluşan 'Merkez', 'Kuzey' ya da 'Birinci Dünya'nın zıddı olarak kullanılan bir terimdir.

Balkanlar, AB'nin az gelişmiş doğu sınırını çizmekte ve bu sınırın Türkiye'nin en gelişmiş batı bölgesiyle (Marmara) komşu olması da dikkat çekmektedir. Türkiye'nin AB'ye açılan kapısı, ekonomik olarak güçlü bir konumda yer almaktadır. Bu sonuç bölgesel etki-yoğunlaşma alanının güçlü olmasının önemini de göstermektedir. Bu açıdan Türkiye'nin bu etki alanında ekonomik ve sosyokültürel alanda daha yoğun ilişkilere sahip olması, bir bakıma AB ile Türkiye ekonomisi arasında bağımlılık derecesinin yoğunlaşmasının bir anahtarı olmaktadır.

⁶ Akif Emre, "Sırbistan Neyimiz Olur?", *Yeni Şafak Gazetesi*, 29 Aralık 2015.

Bu etki alanında, sanıldığı gibi aksine Türkiye'nin AB'ye tek yönlü bağımlılığı yoktur. 21.yüzyılın enerji ve göç gibi kritik sorunları, halen göçmen cenneti sıfatını taşımaktan memnunmuş gibi gözüküyor ve sanayisini ithal ettiği enerjiyle döndürdüğü için en çok Avrupa yaşamaktadır. Böyle bir Avrupa, bu tür sorunlarını enerji transferinde ve göç trafiğinde kıtalar arası bir kavşak noktası olan Türkiye olmadan çözememekte ya da en azından bu sorunların olumsuz etkilerini hafifletememektedir. Bu durum Avrupa'yı Türkiye'ye 'bağımlı' yapmasına yapmaktadır, ancak sözkonusu 'birlik' olunca da Avrupalıların bağları daha da sıkılaştıracağına gevşemesini önleyememektedir. Balkanlardaki Osmanlı izleri aslında Batılılaşmanın da ayak izleridir ve salt bu izlere bile kalsaydı, Türkiye'nin de bazı Balkan ülkeleri (Yunanistan, Slovenya ve Hırvatistan) gibi çoktan AB'nin tam üyesi olması gerekirdi ki, bu, -şimdi ziyadesiyle ihtiyaç duyulan ve 'Osmanlı barışı' nı ikame eden- 'Avrupa barışı' (pax-Europeana)⁷ olgusuna da hitap ederdi. Sözkonusu izler silindikçe ve geriye karşılıklı çıkarlar gereği ekonomik ve ticari ilişkiler odak alındıkça, Türkiye'nin AB projesi gerçekçilikten uzaklaştırıldı ve romantik bir hayal düzeyinde canlı tutulmaya devam edilmektedir. Balkanlar'ın geçmişteki gibi güçlü bir sahibi olmak, Türkiye'nin AB üyeliği için nitelikli bir referans olmadı ve tam tersine Avrupalı kamuoyunda itici bir etmene dönüştü.

Bu kanaat ya da izlenim, eğer bir gerçek ise, Türkiye'nin AB ile kurduğu etkileşim alanında kalmaya devam etmesine mi, yoksa seçenek bölgesel bütünleşme projelerine yönelmesine mi yol açıp açmayacağını tartışma konusu yapar. Türkiye her ne kadar Balkanların eski mülkiyetçiliğini yapmasa da Avrupalıların 'beyaz Avrupalı' milliyetçiliği yaptığı ve bu yüzden Balkanları da Müslüman 'nüfus' ve 'nüfuz' paydalarına göre ikiye böldüğü ortadadır. Geriye sadece sosyal bilimler ekseninde Türkiye'nin katılması halinde AB'nin ne kazanıp ne kaybedeceğine ilişkin yazılan senaryolar kalmaktadır. Coğrafyasının bir parçası olduğu halde Balkanların tamamını bile içine almakta kısıtları olan bir AB'nin, her yönüyle -iki ayrı anlamda da- tam sınırda bulunan bir 'Türkiye kontenjanı' var mı, var olabilir mi?

⁷ "Avrupa barışı", burada, II. Paylaşım Savaşı'nın ardından günümüze dek Batı'da sürmekte olan ve ABD'nin dünyanın en büyük ekonomik, askeri ve diplomatik gücü olduğu döneme rastlayan - son derece tartışmalı- görece barış dönemini ve Rusya'nın etkili muhalefetine rağmen eski Roma İmparatorluğu'nun temsilciliğine soyunan bugünkü emperyal ABD'yi tanımlamak için kullanılan 'Amerikan barışı' (pax-Americana) teriminin yaptığı çağrıştırmaya; ayrıca, çok sayıdaki üyeye rağmen AB'nin neden halen Orta Doğu'da ya da Orta Asya'da çıkan bir savaşa ABD gibi müdahil olmadığını eleştirisine dayanmaktadır.

Bir başka açıdan, yeni tam üyelikler ya da Balkanlara doğru yeni genişleme sürecinde bir Balkan ülkesinin (Sırbistan, Karadağ, vs.) ekonomik açıdan zayıf ya da yeterli olması AB açısından sadece bir ayrıntıdır. Buradaki kritik etmenler; sözkonusu bölge ülkesi ya da ülkelerinin AB'nin değerlerine kökten bağlı olması, Doğu bloğu zihniyetinden tümüyle kopması, AB dengelerine katkı sağlaması, bir olasılıkla da AB'ye önceden katılarak Türkiye'nin tam üyelik hevesini kırması şeklinde gözükmektedir.

Balkan ekonomilerinin birçoğu (eski üyelere Bulgaristan ve Romanya ile olası adaylardan Arnavutluk, Kosova, vb.) günümüzde ekonomik olarak halen Avrupa'nın zayıf bir halkasıdır. Bu ekonomilerde merkezi planlamanın uygulandığı dönemde, Karpat'ın da vurguladığı gibi,⁸ geniş bir sanayileşme süreci gerçekleşmiş olsa da, bu sanayileşme düzeyi günümüzde yetersiz kalmakta iken pazar ekonomisine uyma (kapitalizme dönme) çabaları ekonomiyi zayıflatarak kalkınma çabası da güçlü olmamıştır.

Çünkü Sosyalist ülkelerin yaşadıkları ekonomik sorunlar bu ülkeleri 1990'lı yılların başında piyasa ekonomisine geçmeye zorlamıştır. Uzun bir dönem süren bu geçiş hikâyesi özellikle siyasal alanda ciddi kargaşalara neden olurken, ekonomilerinde de yüksek enflasyona ve küçülmeye (milli gelir düşüşüne) neden olmuştur. Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler olarak adlandırılan bu ülkeler arasında yer alan Balkan ülkeleri geçişin en zorlu olduğu ülkeler gurubu içerisinde yer almışlardır.⁹ Buna karşılık Türkiye ekonomisi de yavaş gelişmekle birlikte, dünya koşullarını ve rekabeti göz önünde tuttuğu için Balkan ülkelerinin ekonomilerine göre daha elverişli durumdadır. Böylece Türkiye ekonomisinde Balkanlar'da başarılı yatırımlar ve ortaklıklar sağlayarak ekonomik etkisini daha da güçlendirebilme potansiyeli ortaya çıkmaktadır.¹⁰

Ancak Türkiye ile Balkan ekonomileri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilebilmesi siyasal ve toplumsal iletişim alanında bu ülkeler arasında terazinin ayarının iyi yapılmasına da bağlı olacaktır. Çünkü terazinin bir kefesinde Türkiye'nin tarihsel algısı olarak olumlu bakışa sahip olan ülkeler yer alırken, diğer kefedeki ise olumsuz bakışa sahip ülkeler yer almaktadır.

⁸ Kemal Karpat, "Geçmişten Bugüne Balkanlar", *Çerçeve Dergisi*, Yıl 21, S. 62, 2013, s. 36.

⁹ Faruk Çolak, "Balkan Ülkelerine Yönelik Sermaye Hareketleri: Bulgaristan Örneği", *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Balkanlarla İlişkiler ve Türkiye Ekonomisi, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2012, s. 25.

¹⁰ K. Karpat, age.

Ekinci'nin vurguladığı gibi,¹¹ günümüzde popüler kültürün kuşattığı Balkanlar, Ortodoks Slav-Rus, Katolik Avrupa ve İslami kültürlerinin karşılaştığı ve hayat bulduğu bir sahadır. S. Huntington'un kuramına göre de Batı, Slav ve İslam bloklarının çarpıştığı bir saha olmaktadır.

Bu saha, dünyanın benzer alanlarını betimlerken ilk akla gelen bir sahadır ve o yüzden kolay bir betimleme aracı olarak 'Balkanlaş(tır)ma' (Balkanization) kavramına başvurulmaktadır. Balkan bölgesinden adını alan bu kavram uluslararası ilişkilerde, çatışma ve istikrarsızlık gibi benzer özellikleri bünyesinde bulunduran ya da bulundurma potansiyeline sahip dünyanın bazı bölgelerine gönderme yapmak amacıyla bir olumsuzluk - bir olumsuzlama terimi olarak kullanılmaktadır. Avrupa'da 'Balkanlar' terimi büyük ölçüde etnik çatışmalara ve bölgesel büyük güç rekabetine vurgu yapmaktadır.¹² Bu açıdan büyük güçlerin parçalama ve boyunduruk altına alma (emperyal) politikası, yüksek jeo-stratejik boyutu nedeniyle Balkanlar'da II. Paylaşım Savaşı öncesinde olduğu gibi 1990'lı yıllarda da tekrar uygulanmıştır. Bundan dolayı da 'Balkanlaştırma' teriminin gereği ortaya çıkmaktadır. Eski Yugoslavya'nın parçalanması ve yedi küçük devlet çıkması da, bu Balkanlaştırma politikasının dramatik ve somut sonuçlarından biri olmuştur.¹³

Bu nedenle Sancaktar'ın vurguladığı gibi, dünyada aynı anda Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'ya ait olan tek ülke olması nedeniyle, Türkiye'nin hassas bir coğrafi konumu bulunmaktadır. Bu bağlamda denge politikaları izlemesi, sadece kendi güvenliği için değil aynı zamanda bu bölgeler için de gereklidir. Türkiye'nin 'coğrafi determinizmi' çok yönlü bir politikayı zorunlu kılmaktadır.¹⁴

Diğer yandan bölgenin az gelişmiş ekonomik yapısına eşlik eden siyasal istikrarsızlık sorununun çözüm noktası yine ekonomik yapının gelişmişlik düzeyine bağlı olacaktır. Bölgenin ve Türkiye'nin daha yüksek bir refah yapısına sahip olarak daha güçlü olması, dış çevreden yapılacak müdahaleleri önemli derecede yumuşatacaktır. Ekonomik gelişme için karşılıklı olarak sosyokültürel ilişkiler güçlendirilmeli, az olan ticaret

¹¹ Deniz Ekinci, "Balkan Coğrafyasının Jeopolitik Özellikleri Üzerine Düşünceler", *Çerçeve Dergisi*, Yıl 21, S. 62, 2013, s. 22.

¹² Muharrem Gürkaynak, "Türk Dış Politikasında Batı Balkanlar: Dostluk ve İşbirliği Dinamikleri Üzerine", *Çerçeve Dergisi*, Yıl 21, S. 62, 2013, s. 14.

¹³ D. Ekinci, age, s. 28.

¹⁴ Caner Sancaktar, "Türkiye'nin Balkanlar Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Amaçlar ve Yapılması Gerekenler", TASAM, 04.08.2010.

hacmi artırılmalı, beşeri sermaye gücü ve eğitim olanakları daha ileri bir düzeye taşınmalıdır.

2. Balkanlarda Geçmişe Bağlı Bir Ekonomi - Politik Çerçeve

Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle ilişki düzeyini belirleyen etmenler ekonomik ve ekonomi dışı bileşenler olarak ifade edilebilir. Bu bileşenler geçmişin günümüze taşıdığı siyasal alanı da önemli derecede ve karşılıklı olarak etkilemektedir. Geçmişe ait birikim ve tarihsel hafıza bugünü büyük ölçüde belirlemektedir. Çünkü ekonomik faaliyetler, politik ve sosyokültürel ilişkiler yanında karşılıklı üretim, ticaret, emek ve sermaye değerlerinin ya da hareketlerinin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Bu durum bölgenin Osmanlı devleti ile yaşadığı geçmişe ait birikimin günümüzü de etkilemesi açısından önemli olmaktadır.¹⁵

Osmanlı devletinin başkentleri, (Bursa'nın önemi baki kalmakla birlikte) hep Balkanlar'da olmuştur. Bugün dahi Türkiye topraklarının ve nüfusunun yaklaşık %10'u (İstanbul'un batı yakası ve Trakya) Balkanlar'ın içindedir. Öyleyse, bugünden bakıldığında Türkiye'nin bir Avrupa ülkesi olduğu kadar bir Balkan ülkesi de olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.¹⁶

Roma'nın daha doğusu, Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) topraklarının bir parçası olan Anadolu ve Rumeli tarihi birbirinden ayrılmaz şekilde gelişmiştir. Gerçekten Osmanlı Beyliği, Osman Gazi tarafından Kuzeybatı Anadolu'da kurulmuşsa da devlet ve imparatorluk haline gelmesi ancak 1354 yılından sonra Balkanlar'a yayılmasıyla mümkün olmuştur. Ayrıca beyliklerin belkemiğini oluşturan Türkmen ve Yörükler, Balkanlar'da yerli ve çoğunluğu Hıristiyan olan halkların yanında ve devletle olan ilişkileri sayesinde onların üstünde, aslında öncül bir modern millet oluşturmuşlardır.¹⁷ Balkanların önemi ilk önce Doğu ile Batı arasında bir geçiş noktası olması ile dikkat çekmektedir.

¹⁵ Osmanlı geçmişinin Türkiye'nin Balkanlar'daki politikalarına etkisi iki yanı keskin kılıç gibidir. Bu geçmiş bazı bölge halkları üzerinde olumlu etki yaparak dostlukların kurulmasını ve sağlamlaştırılmasını sağlarken, bazılarında ise güvensizlik ve şüphe uyandırarak ilişkileri zorlaştırmaktadır. Nitekim 'Gallup Balkan Monitor'un Balkan halkları arasında yaptığı bir araştırma bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Gallup'un saptadığı oranlara göre Bosna ve Hersek halkının %60,2'si, Arnavutluk'un %75,1'i, Makedonya'nın %76,6'sı, Kosova'nın ise %93,2'si Türkiye'yi 'dost ülke' olarak kabul etmektedir. Ancak bu oran Sırbistan'da sadece %18,2; Karadağ'da %33,5; Hırvatistan'da ise %26,7 olurken terazinin bu kefesinde ayrıca Yunanistan ve Bulgaristan'da da benzer algının olduğu unutulmamalıdır (Bilgesan, "Balkanlar ve Türkiye", *Bilge Adamlar Kurulu Raporu*, No: 64, Aralık 2014).

¹⁶ Kemal Karpat, "Geçmişten Bugüne Balkanlar", *Çerçeve Dergisi*, S. 62, 2013, s. 36.

¹⁷ K. Karpat, age.

Doğu ile Batı arasında bir geçiş noktası olan Balkanlar, tarihte Doğu-Batı çekişmesinin de ortasında yer almıştır. İyonların Anadolu kıyılarına geçmesi de yarımadanın Yunanistan kıyılarından denizyoluyla olmuştur. Persler İstanbul ve Çanakkale Boğazları yoluyla Balkanlar'dan Avrupa'ya çıkarırken Makedonya Kralı Büyük İskender Balkanlar'dan hareket ederek Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu ve Asya'ya geçmiştir. Romalıların Asya'ya geçişi de Balkanlar'dan deniz ve karayoluyla olmuştur. Osmanlıların Balkanlar'a geçişi de Çanakkale Boğazı üzerinden olmuştur. Avrupa ve Asya arasında ticaret Balkanlar üzerinden karayoluyla ya da limanlardan denizyoluyla yapılmıştır.¹⁸

Balkanlarda geçmişten beri gelişmenin ve değişimin, bunun içerisinde olmak üzere dağılmanın ve bütünleşmenin yapıtaşlarından biri, belki de birincisi 'milliyetçilik'tir. Milliyetçiliğin sadece romantik bir hülya olmadığını belirten Kalaycıoğlu'nun Cviic'ten alıntıladığı gibi; milliyetçi duygular köylülerin kentlilere, Slav tacirlerin kendilerinden çok önce bu işe başladıkları için bir dizi ayrıcalığa sahip olan Yunanlı tacirlere, toprak sahiplerinin zanaatkârlara duyduğu çıkar farklarıyla da yakından ilgili olmuştur. Balkanlardaki bölgesel farklılıklar, aile ve kan bağılıklarının yansıdığı grupların ördüğü farklı yapıdan da kaynaklanan ayrıcalıklar, milliyetçi akımların tehdidi ya da savunusu altında, örneğin bir Arnavut kabileciliği olgusu olarak 19. yüzyıl sonunda doğarken, Balkan yarımadasını da bir kültürler ya da uluslar mozaikine¹⁹ çevirmiştir. Hırvat, Sırp, Arnavut, Yunan, vd. milliyetçilikler kimlerin, hangi tür meslekleri edinecekleri, kimlerin ise işlerinden ya da topraklarından koparılacakları ile ilgili bir ayrıcalıklar ve kayıplar silsilesi oluşturmuştur. Milliyetçilere olan destek kadar onların kurduğu hükümetlerin izlediği politikaları da dersinden etkileyen bu çıkarlar Balkanlar'daki yeni ulus

¹⁸ D. Ekinci, age, s. 29.

¹⁹ Dünyanın, çok renkli ve yoğun uluslar-kültürler mozaikine benzetilen bölgelerinden biri olan Balkanlar'da bu mozaik, imparatorlukların çöktüğü I. Dünya Savaşı'nın ve de o savaşın ardından – özellikle Avrupa'da- kitlesel taraftarlar bulan faşist ideolojilerin 'hükümet' haline geldiği II. Paylaşım Savaşı'nın etkilerine rağmen hiç kırılmadı, sadece yıprandı. Akşin'in O. Bauer'e atıfta vurguladığı gibi, 'faşizm', ekonomi üzerinde gelişen şu üç sürecin genel bir sonucu olmuştur: i- I. Paylaşım Savaşı'nın burjuva sınıfından dışlayıp 'sınıfsız' hale getirdiği insanlar savaş sonrasında askercil, demokrasi karşıtı, milliyetçi, faşist örgütler kurdular; ii- Savaş sonrası ekonomik kriz (1929) aşağı orta sınıfı ve köylüleri yoksullaştırdı, onlar da faşistlere katıldılar; iii- Ekonomik kriz kapitalist sınıfın kârlarını azaltınca, kârlarını eski düzeyine getirmek için sömürüyü arttırmak, yani işçi sınıfının direncini kırmak gerekiyordu ki, bunu demokratik düzen içinde sağlamak zordu. (Sina Akşin, "Faşizm Üzerine Genel Gözlemler", iç. *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika* (Murat Sarıca Anısına Sempozyum 30-31 Ocak 1993), Aybay Yayınları, İstanbul, 1993, s. 13.

devletlerin siyasal kaderlerini (ve hatta ekonomik gelişme çizgilerini) de belirlemiştir.²⁰

Günümüzde de Balkanlar'ın denizyolu, karayolu, demiryolu ulaşımı yanında Asya petrol ve doğalgazının Avrupa'ya nakledilmesinde boru hatlarının geçiş yolu olarak tercih edilmesi açısından jeopolitik önemi bulunmaktadır. Balkanlar coğrafi açıdan üç tarafı denizle çevrili bir yarımadadır. Anadolu Yarımadasını çevreleyen dört deniz (Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz) Balkan yarımadasını da çevreler ve yarımadanın İtalya ile arasına Adriyatik denizi girer. Deniz bir bölgenin jeopolitik önemini artıran bir etmendir.²¹ Balkanların toprağı biraz dağınıktır; toplamı oluşturan yüzölçümünde bazı ülkelerin tamamı (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya ve Yunanistan), bazılarının da (Hırvatistan, Sırbistan, Slovenya, Türkiye ve hatta Moldova ve Macaristan) değişen oranlarda küçük bir bölümü hesaba alınmıştır. Türkiye sadece Batı Trakya bölümüyle Balkan sınırlarına dâhildir. Balkanların toplam yüzölçümü 500 bin km²'den biraz fazladır ve Türkiye'nin 2/3'ü kadardır. Balkan coğrafyasında yaşayan nüfus da yaklaşık 50 milyon kişiden oluşmakta olup o da, Batı Trakya bölümü ile birlikte Türkiye nüfusunun 2/3'üne eşittir.

Osmanlı ekonomisinin de belkemiğı olan Balkanlar, dış ticaretlerinin 2/3'ünü Batı Avrupa ülkeleriyle yürütmekteydi. Türkiye'nin halen Batı Avrupa ile olan ticaret yollarının ve Avrupa'da yaşayan Türklerin önemli bir kısmının güzergâhı Balkan ülkelerinden geçer. Osmanlı döneminde, İstanbul'un beslenmesi geniş çapta Balkanlar'dan gelen buğday, arpa, peynir, bal gibi gıda malzemeleriyle sağlanırdı.²²

Karpat'ın vurguladığı gibi Türkiye için Balkanlar'ın anlamı ve önemi başka bir yerde görülmediğı kadar çok ve çeşitlidir: Her şeyden öne tarihsel bakımdan bugünkü Türkiye ile Balkanlar'ı oluşturan 12 kadar ülkenin tam 800 yıllık tarihi birlikte oluşmuştur. Türkiye bir Balkan ve dolayısıyla bir Avrupa ülkesi olma özelliklerini geçmişten günümüze ka-

²⁰ Ersin Kalaycıoğlu, "Balkanlar'da Milliyetçilik ve Siyasal Yaşam: 1839-1939", age, s. 51. *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika*, Murat Sarıca Anısına Sempozyum, 30-31 Ocak 1993, Aybay Yayınları, İstanbul, 1993, s. 51.

²¹ D. Ekinci, age, s. 29.

²² K. Karpat, age, s. 36.

dar korumuştur.²³ Diğer yandan 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 I. Dünya Savaşı bölge ile Türkiye'yi birbirinden koparmıştır.²⁴ Bu kopuş aynı zamanda bir uzun ve zorlu dönemi temsil etmektedir. Savaşlar yanında genel olarak Balkan ülkelerinin Türkiye ile farklı ekonomik ve siyasal blokların etkisi altına girmesi sonucu ilişkiler de düşük düzeyde olmuştur.

Tüm dünya gibi Batı Balkan ülkeleri de 2008 küresel krizinden etkilendi. Ştiblar'ın vurguladığı gibi,²⁵ bunun nedeni bölge ülkelerinin (Slovenya ve Hırvatistan hariç) yurtdışı borçlarının – gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYH) göre %9-25 arasında değişen oranlarda- yüksek olması, dış ödemelerdeki yüksek açıkları ve döviz kurundaki dalgalanmalardır. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra 'geçiş ekonomileri' grubunda adlandırılmaya başlayan Balkan ülkeleri liberal ekonominin kurum ve kurallarına sahip çıktı, fakat 2008 krizi kredi, ihracat, turizm sektörlerine zarar verdi. Geçmişle bağlantılı olarak, ekonomik sistemlerinde ve politikaları arasında var olan 'dayanışmacılık' (solidarizm), bölgenin, hem krizi biraz daha hafif atlatmasını ve hem de gelişmiş Avrupa kanadıyla tekrar bütünleşmesini kolaylaştıracaktı.

3. Günümüzde Balkanlarda Gözükten Ekonomi - Politik Gelişmeler

Geleneksel tarihçilerin sevdiği kalıplarla sorarsak; Balkanlar Avrupa ve Asya arasında (etrafı Akdeniz, Ege, Karadeniz ve Adriyatik denizleriyle çevrili) bir köprü, bir kavşak, bir 'halk salatası', 'karışım potası', Avrupa'da bir 'barut fıçısı' ya da bir 'düello alanı' mıdır?²⁶ Bu soruları gündeme getiren Castellan'a göre, bunların hepsi doğru idi ya da bir zamanlar için doğruduymuş gibi algılanmıştır.

Zira yine Castellan'ın da dediği gibi, Balkanlar, Yunanistan hariç, çeyrek yüzyıl önce bağımsızlık mücadelesiyle henüz 'sosyalist kamp'tan çıkan, dün 'Avrupa'nın barut fıçısı', bugün ise 'yap-boz oyuncak' olan

²³ K. Karpat, age.

²⁴ Muharrem Gürkaynak, "Türk Dış Politikasında Batı Balkanlar: Dostluk ve İşbirliği Dinamikleri Üzerine", *Çerçeve Dergisi*, S. 62, 2013, s. 128.

²⁵ Franjo Štiblar, "The Western Balkans in the turmoil of global crisis", *Pecob's Papers Series*, No 4, October 2010, p. 4.

²⁶ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi: 14.-20.Yüzyıl*, Çev. A. Yaraman (Başbuğu), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 15.

küçük devletlerden oluşmaktadır. Bu devletler etnik kavgalar ve eski sınırlar talepleriyle ulusal kimliklerini kabul etme gereğini yeniden keşfetmişe benzemektedirler.²⁷ Castellan'a ekleme yapmak gerekirse; sözkonusu bu keşif süreci uzadıkça ekonomi ve ticaret için ayrılan zaman ve enerji verimli bir şekilde kullanılmamış olacaktır. Balkan ülkeleri de, bu ülkelere yatırım yapmak isteyen yabancı sermaye çevreleri de bunun farkındadır. Balkanlar, bugün turistik güzelliklerinden çok daha fazlasını ifade etmektedir ki, o yüzden buraya turizm şirketleri dışında, ekonominin tüm pencerelerinden dikkatli gözlerle de bakılmalıdır.

Günümüzde Avrupa-Atlantik entegrasyon bölgesinde beş kıtada 7,1 milyarı aşan nüfusu ile dünyada yaşandığı gibi 52 milyon nüfusu ile Balkanlar karmaşık iletişim sistemleri ve toplumsal, ekonomik, siyasal karşılıklı etkilenmelerle bir küresel köy haline gelmiştir. Bir yandan ileri iletişim teknolojisi ile birbirlerine gittikçe daha çok bağlanmış, öte yandan da eski devletlerinden bağımsız hale gelmesi ve yeni devletlerin oluşmasıyla daha çok parçalara ayrılmış, farklılıklar ön plana çıkmış, böylece devletler birbirinden uzaklaşmıştır.²⁸

20. yüzyılın sonlarında Doğu bloğunda ortaya çıkan dönüşüm Balkan ülkelerini de önemli derecede etkilemiştir. Bu dönüşüm Türkiye açısından uzun yıllardır kopan ilişkilerin yeniden kurulması anlamına gelmektedir. Diğer yandan AB gibi bir bütünleşme hareketine hem Türkiye'nin hem Balkan ülkelerinin katılma isteği –tüm zorluklarına rağmen– bir başka birleştirici araç olarak rol oynadığı düşünülebilir. Balkanlardan AB'ye ilk katılan Yunanistan'ın, Türkiye'ye 'üyelik vizesi' verilmesi konusundaki tavrı konjonktüre ve hükümetlerin güncel siyasetine göre değişmekle birlikte, eskisi kadar belirleyici olamayacağı varsayılmaktadır. Bunda 'Yunan paradoksu'²⁹ denilen bir iç çelişkiler zincirinin etkisi olabilir; zira

²⁷ G. Castellan, age, s. 9.

²⁸ D. Ekinci, age, s. 28.

²⁹ Yunanistan için artı ve eksilerden oluşan 'Yunan paradoksu'na göre; Yunanistan, zengin doğal ve beşeri sermayesi, Doğu-Batı kavşak noktasındaki geo-stratejik konumu, AB'nin bölgede sürekliliği olan bir ekonomik refah ortamı yaratması yönündeki ihtiraslı projesinde oynadığı rol, halkının dünyadaki en büyük, en liyakatli en başarılı diasporalarından birinin desteğindeki güçlü millî kimlik duygusu ve tarihsel mirası gibi iyi bilinen 'artılar'ına karşılık; sağlam demokratik kurumlarına rağmen siyasal sistemin hem etkili olmaması hem de "yanaşmacılık" (klientalizm) denilen konudan dertli olması, yabancı sermayeyi çekmekte başarısız kalması, kişi başına gelirden İspanya ve Portekiz'in gerisine düşmesi ve bugün daha çok 'Avrupa'nın kara koyunu' olarak görülmesi gibi "eksiler"e sahiptir. (Kalipso Nikolaydis, "Giriş: Yunan Paradoksu Nedir?", iç. *Yunan Paradoksu*, Der: G. T. Allison ve K. Nikolaydis, Çev. B. Tanatan, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 12.)

bu zincir Yunanistan'ın başka ülkelerinin üyeliğine müdahale etme gücünü ve kapasitesini azaltacak ekonomik ve politik içerikli birçok kriz halkasından oluşmuş ve ağırlaşmıştır.

1990'lı yılların ikinci yarısında sonunda Balkan ülkelerin birçoğunda görel olarak ekonomik istikrarın sağlanmış olmasının yanında, piyasa ekonomisine geçiş yönündeki yapısal düzenlemeler de hızla yerine getirilmişlerdir. Yapılan düzenlemelerin etkinleşmesi ile birlikte bu ülkelere yönelik sermaye hareketleri de dünya ekonomisindeki konjonktürel gelişmeye paralel olarak hız kazanmıştır³⁰

Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler artan bir eğilim taşımaktadır. Balkanlar Türkiye ile ivme kazanmış olan ilişkilerinde kabuğunu kırmıştır. Dışa açılmadan dolayı iki taraf da bir süreden beri karşılıklı ekonomik faydalar elde etmeye başlamıştır. TASAM raporları, bu durumu doğrulayan gelişmelere işaret etmektedir. Özetle:³¹

i-Türkiye, hiçbir anlaşmazlık yaşamadığı, her türlü 'müttefik' olduğu ve 'mükemmellik' 'dinamiklik' ve 'çok boyutluluk' bağlamında aynı bölgesel vizyonu paylaştığı Kosova ile, 2015 verilerine göre 300 milyon avro düzeyinde ticaret gerçekleştirmiştir. Bunda Kosova'da iş yapan yaklaşık 400 şirketimizin etkisi vardır.

ii-Arnavutluk, Türkiye açısından enerji yatırımı üstünlüğü taşıyan bir ülkedir: AB, Dünya Bankası ve İsviçre'nin %60 oranlarında desteklediği, 5 MW üstündeki elektrik santrali kurulumlarında ciddi teşvikler mevcuttur. Tekstil sektöründe bir işçinin maliyeti Türkiye'de 700 avro civarında iken bu rakam Arnavutluk'ta 400 avro civarındadır.

iii- Türkiye, 9. büyük ticaret ortağı Bosna-Hersek'ten tarım, mineral yakıtlar, elektrik enerjisi, mobilya, kâğıt gibi; Arnavutluk ve Makedonya'dan ise demir-çelik, metal, havayolu, eğitim gibi alanları yatırım ve ticaret konusu yapmıştır. Türkiye, Makedonya'dan her yıl 25 milyon doları aşan demir-çelik ithal etmektedir.

³⁰ Ö. Faruk Çolak, "Balkan Ülkelerine Yönelik Sermaye Hareketleri: Bulgaristan Örneği", *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Balkanlarla İlişkiler ve Türkiye Ekonomisi*, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, 2012, s. 25.

³¹ TASAM (Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi), 8. Uluslararası Balkan Forumu İstanbul Deklarasyonu 21-22 Nisan 2016 (Taslak), 17.05.2016a; TASAM, Stratejik Vizyon Belgesi (8. Uluslararası Balkan Forumu: "Ticaret, Yatırım, Finans ve Rekabet", 20-22 Nisan) 2016b.

iv-Türkiye sadece Balkanlar için değil, Avrupa için de 7. ithalat, 5. ihracat ülkesidir. Türkiye'nin yurtdışına yatırım stoku 2004 ve 2013 yılları arasında 7 milyar dolardan 33 milyar dolara yükselmiştir. Bunun %5,2'si Balkanlar'a yönelik olup en fazla yatırım yaptığı ülkeler Romanya, Hırvatistan ve Bosna Hersek'tir. Örneğin, Türkiye 2009'da enerji, metal, orman ürünleri, madencilik tekstil gibi alanlarda Bosna Hersek'e 95 milyon avroluk rekor derecede yatırım gerçekleştirmiştir.

v-Yugoslavya'dan ilk ayrılan ve AB'nin Balkanlar'daki ilk üyesi olan Slovenya ve 28. -ve şimdilik son- üyesi olan Hırvatistan, Balkanlar'ın en ileri ve yabancı sermaye girişi bakımından en çekici ekonomileri olup Türkiye'nin onlarla ekonomik ilişkileri sürekli büyümektedir. İkili ticaret hacmi 2014'te 1,05 milyar dolara, sağlık turizminde ise son 5 yılda 70 bin kişiden 500 bin kişiye ulaşmıştır. Ancak Türkiye'de sadece 34 Sloven, Slovenya'da ise sadece 10 Türk şirketinin yatırımcı olması gerçek potansiyeli yansıtmayan sembolik düzeyde olduğu belirtilmektedir.

vi-2014 yılı itibariyle Türkiye'nin, 12 Balkan ülkesi ile arasındaki ticaret hacminin 21 milyar dolara ulaştığı ve bunun 7 milyar doları Türkiye'den 12 Balkan ülkesine ihracat, 11,6 milyar doları da Türkiye'nin Balkan ülkelerinden ithalatıdır. Balkan ülkelerinin ihracat hacmi 500 milyar dolara yakinken, Türkiye'nin bu bölgeye ihracat hacmi 20 milyar doları aşmıştır. Bu ülkelerden ithalat hacmimiz ise 15 milyar doları aşmıştır. 10 binden fazla işverenimiz de bölgede faaliyetlerini sürdürmektedir.

Ayrıca, Aytüre ve Berki'nin vurguladıkları gibi,³² 'Demir Perde'nin yıkılışı bu sermaye için yeni piyasalar sunmuş ve uluslararası dolaşımda olan sermaye, Türkiye'ye yönlenecekken, zaman olarak ortaya çıkan bu çakışma nedeniyle Türkiye'den çok, demokrasiye geçen yeni ülkelere kaymıştır. Türkiye yabancı sermaye çekebilmek için 10 yıl daha bekleyecek, bu alanda 2001 içsel krizinden sonra atılım yapacaktır.³³

³² Selma Aytüre ve Ömer Berki, "Avrupa Birliği, Türkiye ve Balkan Ülkeleri Ticaret İlişkileri", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi* Yıl: 14, Özel Sayı: 28, Güz, 2015, s. 207.

³³ Burada özellikle 1990'larda Avrupa'da yatırıma yönelen sermaye, Balkan ülkelerinden çok Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti odaklı olmuşsa da, Balkan ülkeleri de belli oranlarda doğrudan yatırım çekmiştir (S. Aytüre ve Ö. Berki, age.).

Ancak bu dönüşüme rağmen Balkan ülkeleri günümüzde ekonomik, demografik, kültürel, siyasal ve teknolojik göstergelere göre kalkınmış değildir. Bu durumun temel nedenleri; Batılı güçlere bağımlılık, modernleşmede gecikme ve refahın eşit olmayan dağılımı olarak ifade edilebilir. Güncel büyüme ise zayıf kalırken, BM İnsani Kalkınma raporuna göre kaçınılması gereken 'işsiz, acımasız, sessiz, köksüz ve geleceksiz' beş büyüme tarzı maalesef Balkanlarda ortaya çıkmaktadır.³⁴

Sancaktar'ın belirttiği üzere, 1990 sonrası dönemde Türkiye her ne kadar Balkanlar'a açılım konusunda önemli başarılar sağlamış olsa da, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve tabii ki en büyük küresel güç ABD kadar başarılı olamadı. Bunun başlıca nedenleri şu şekilde sıralanabilir:³⁵

i-Türkiye ekonomisi adı geçen ülkelerin ekonomileri kadar güçlü ve istikrarlı değildir.

ii-Türkiye kendi içinde ciddi ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlar yaşayan bir ülkedir.

iii-Adı geçen ülkelerin şirketleri Türkiye'dekilerden daha güçlüdür.

vi-Uluslararası siyasal sistemde bu ülkelerin güçleri Türkiye'den daha çoktur.

v-Sosyalizmden kapitalizme geçiş yapan Balkan ülkeleri Türkiye'den çok AB ülkeleri ile ilişkiler geliştirmeye özen gösterdiler.

Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmişlik düzeyi açısından ticaret boyutuna bakılması açıklayıcı olacaktır. Gelişme boyutu açısından bu ekonomilerde dönüşümün yoğunlaştığı dönem ile bugünün karşılaştırılması da önemli olmaktadır. Türkiye'nin Balkan Ülkeleri ile 1989 ve 2014 yıllarına ait ithalat/ihracat büyüklükleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Buna göre Türkiye'nin 2014'te Balkan ülkeleriyle yaptığı ticaret, Türkiye'nin toplam ticaret hacminin yaklaşık %5'ini oluşturmuştur (1989'da ise yaklaşık %2 oranındadır). 2014'te 1989 yılına göre nispi olarak önemli bir artış yüzdesi ortaya çıkmasına rağmen, ticaret oranı mutlak olarak çok düşük olarak değerlendirilebilir. Bu sonuç bölgenin azgelişmişlik düzeyini de bir ölçüde açıklamaktadır. Diğer yandan ticaretin büyük oranının belli ülkelerle yapıldığını göstermektedir (Bu ülkeler Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya olmuştur).

³⁴ Deniz Ekinci, "Balkan Coğrafyasının Jeopolitik Özellikleri Üzerine Düşünceler" *Çerçeve Dergisi*, S. 62, 2013, s.22.

³⁵ Caner Sancaktar, "Türkiye'nin Balkanlar Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Amaçlar ve Yapılması Gerekenler", TASAM, 4 Ağustos 2010.

Tablo 1: Türkiye'nin Balkan Ülkeleri ile İhracat ve İthalatı (Milyon, ABD Doları)

	İthalat		İhracat	
	1989	2014	1989	2014
Arnavutluk	1	96	4	319
Bulgaristan	3	2.846	27	2.040
Romanya	239	3.363	53	3.008
Yunanistan	101	4.044	125	1.537
Yugoslavya	17		13	
Bosna - Hersek		171		322
Karadağ		7		35
Kosova		13		276
Makedonya		79		348
Hırvatistan		137		287
Sırbistan		274		506
Slovenya		302		743
Liste Toplamı	361	11.332	222	9.421
Türkiye Toplamı	15.792	242.177	11.625	157.617

Kaynak: Selma Aytüre ve Berki Ömer, "Avrupa Birliği, Türkiye ve Balkan Ülkeleri Ticaret İlişkileri", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Yıl: 14, Özel Sayı: 28, Güz, 2015, s. 207.

Türkiye, bölgesel ve küresel etki alanına çekmek bakımından Balkanlar'da tek değildir. Türkiye'nin genel olarak AB ülkeleri, özelde de Almanya'nın etki alanına girmiş olan Balkan pazarlarını etkileme mücadelesine –yoğun tarihsel, kültürel ve duygusal bağlarına rağmen- oldukça geç başladığı, bunun da bölge ülkelerindeki yatırım fırsatları ve yerel pazarların büyük bir kısmının çoğunlukla paylaşıldığı anlamına geldiği saptamasından hareket eden Nuroğlu ve Nuroğlu'na göre;³⁶ Türkiye, 'yumuşak güç alanı' ve 'olası bir ticari çatışma bölgesi' olan Balkanlar'daki ticaret ve yatırım politikalarında şu aşamada Almanya'ya rakip değil onu tamamlayıcı bir rol oynadığını belirtmektedirler. Tablo 2, Türkiye'nin ihracatta Almanya'ya küresel çapta rakip olmadığını, fakat Balkanlar bazında bu dünya ihracat şampiyonuna karşı görünürlüğü ve farkındalığını arttırdığını gösteren karşılaştırmalı veriler içermektedir.

Buna göre, 2008-2015 yıllarında Almanya'nın Balkan ülkelerine olan ihracatı, toplam ihracatı içindeki payı itibariyle Türkiye'ninkinin çok altında olmak üzere %2'lerle ve istikrarlı bir tempoyla ifade edildiği halde,

³⁶ Elif Nuroğlu ve Hüseyin H. Nuroğlu, *Balkanlarda Almanya ve Türkiye: İhracat ve Yatırımlar*, SETA Yayınları, İstanbul, 2016, s. 8.

ihracat geliri bakımından Türkiye'ninkinden 3-4 kat daha fazla olarak gerçekleşmiştir. Örneğin, 2015'te Almanya, Balkanlar'a yaklaşık 30 milyar \$ ihracat (genele oranla %2,3) yaparken, Türkiye ise 8 milyar \$'a yakın (genele oranla %5,4) bir ihracat hacmi elde etmiştir. Balkanlar'a ihracatta Almanya'ya kıyasla Türkiye'nin oransal olarak önde fakat toplam ihracat gelirinde ise geride olması; salt dış ticaret tekniğine değil, ileri teknolojiyle üretim yapma ve yüksek teknolojileri ihraç etme kapasitesi ile de ilgilidir.

Tablo 2: Türkiye ve Almanya'nın Birbirleri ve Balkan Ülkeleri İhracat Hacmi (2008-2015)

YIL	Ülkelerin Toplam İhracat Rakamları (milyon dolar)		Ülkelerin Balkanlara Olan İhracat Rakamları (milyon dolar)		Balkanlara Yapılan İhracat Toplam Payı (yüzde)	
	ALMANYA	TÜRKİYE	ALMANYA	TÜRKİYE	ALMANYA	TÜRKİYE
2008	1.450.572	132.027	38.383	10.858	2,6	8,2
2009	1.121.034	102.143	27.699	6.826	2,5	6,7
2010	1.261.480	113.883	26.639	7.157	2,1	6,3
2011	1.477.278	134.907	30.072	7.747	2,0	5,7
2012	1.404.355	152.462	28.216	7.192	2,0	4,7
2013	1.444.858	151.803	29.574	7.810	2,0	5,1
2014	1.492.539	157.610	32.766	8.678	2,2	5,5
2015	1.326.360	143.883	29.962	7.821	2,3	5,4

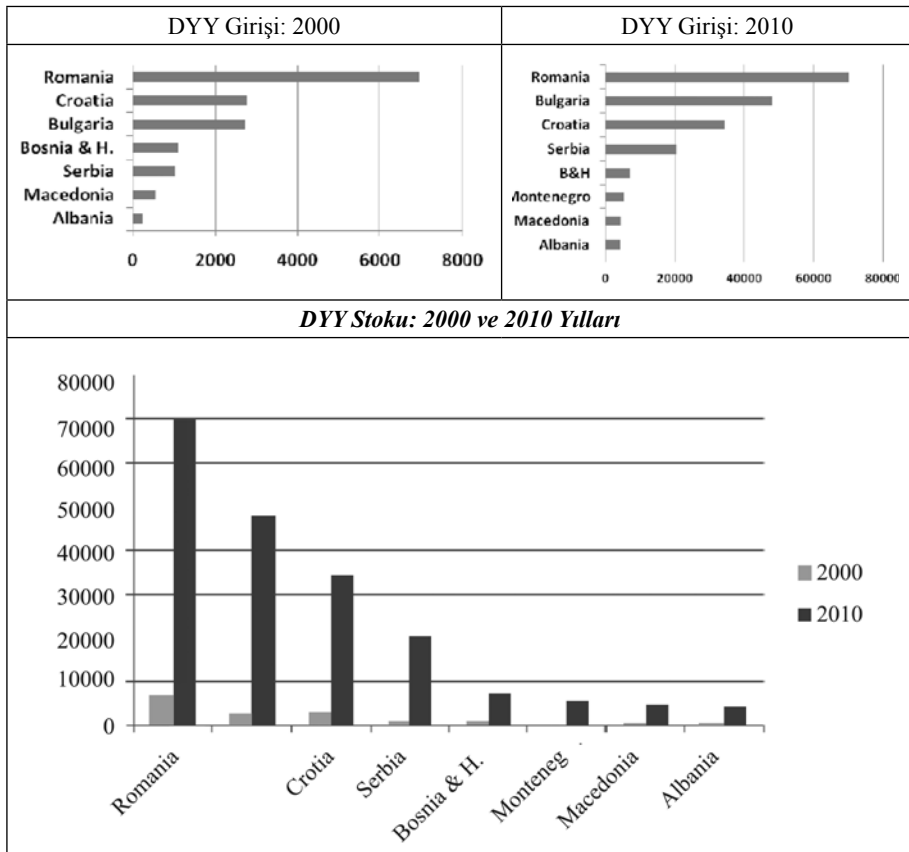
Kaynak: TÜİK ve Statistisches Bundesamt, 2016'dan aktaran Elif Nuroğlu ve Hüseyin H. Nuroğlu, Balkanlarda Almanya ve Türkiye: İhracat ve Yatırımlar; SETA Yayınları, İstanbul, 2016, s. 8.

Balkanlar'ın ekonomik ve politik haritası liberalizm ve küresel kapitalizm (küreselleşme) yönünde değiştiğinden beri finans, iletişim ve petrol gibi alanlarda doğrudan yabancı yatırımları (DYY) çekme yeteneği de artmıştır.

Geçiş ekonomilerinde DYY girişini 1990-2011 dönemi için inceleyen Estrin ve Uvalic, bu göstergenin neden Balkanlar'da farklı olduğu sorusuna verdikleri yanıtta, önce, DYY'nin Batı ve dünya nezdinde olumsuz Balkan görüntüsünü zayıflattığını; ardından DYY'nin Balkan ekonomilerini en az Orta ve Doğu Avrupa ekonomileri kadar olumlu etkilediğini

belirtmişlerdir.³⁷ 2000 ve 2010 yıllarında kendi ülkesine giren DYY stoku bakımından en yüksek değerleri elde eden ilk üç Balkan ülkesi Romanya, Hırvatistan ve Bulgaristan iken, en düşük değerlerde ise Makedonya ve Arnavutluk gözükmetedir. 2000 yılında hiçbir ülke 10 milyar doların üzerine çıkamazken, 2010'da ise üç ülke 30 milyar doları aşmayı başarmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Balkan Ülkelerine Giren Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) Stoku (Milyon dolar)

Kaynak: Estrin, Saul Estrin & Milica Uvalic. "Foreign direct investment into transition economies: Are the Balkans different?", *LSE Europe in Question' Discussion Paper Series (LEQS,)* No. 64/2013, July 2013, s.12, 16 ve 17.

³⁷ Saul Estrin & Milica Uvalic. "Foreign direct investment into transition economies: Are the Balkans different?", *LSE Europe in Question' Discussion Paper Series (LEQS,)* No. 64/2013, July 2013, pp. 5 and 38.

DYY ile ilgili görece olumlu seyreden gelişmeleri birkaç Balkan ülkesi açısından inceleyen Nuroğlu ve Nuroğlu'nun vurguladıkları gibi, Almanya'nın Türkiye'ye kıyasla bu bölgede daha etkin bir yatırımcı olduğu görülmektedir.³⁸ Almanya Balkanlar'daki DYY stokunda büyük bir paya sahipse, bu durumu olumlayan etmenler arasında Almanya'nın lokomotif güç olduğu AB'nin fonlarını bölge ülkelerine aktarması, AB üzerinden stratejik ortaklıklar kurması ve ayrıca bölge ülkeleri için büyük göç kapısı özelliğini taşıması, vb. sayılabilir.

Türkiye de son on yılda artan oranda Bulgaristan ve Romanya gibi komşularından Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova, Karadağ ve Arnavutluk'a kadar tüm bölgede toptancılık, bankacılık, otomotiv, inşaat ve eğitim gibi alanlarda şirketleşmiştir. Türkiye'nin ve Balkanlar'ın ortak ekonomik çıkarlarına uygun olan bu DYY gelişmelerinde Türkiye'nin girişimci marka şirketlerinin bölgeyi kârlı pazarlar olarak görmesinin yanı sıra bölge ülkelerinin de liberal eksenli yatırım ve vergi kolaylıklarını sağlaması rol oynamıştır.

Ayrıca, Balkanlar'ı değişik amaçlarla ve değişik yöntemlerle etkin istikrarsızlaştıran ya da bu bölgenin istikrarsızlaşmasına karşı edilgen tutum takınan küresel güçlerin bu kez demokratikleştirilmesi, Avrupa-ABD ittifakına kaydırılması ve çok uluslu şirketlere yeni müşteri haline getirilmesi amacıyla zenginleştirilmesi ve/ya toplumun yaşam standartlarının yükseltilmesi için çeşitli fonlar (örneğin AB nezdinde 'Katılım-öncesi Mali Yardım Programı' IPA) adı altında bölge ülkelerini milyarlarca dolar ya da avro değerinde finanse ettikleri görülmektedir.³⁹

4. Balkanlar'ın Geleceği için Ekonomi - Politik Öngörüler

Balkanlar için de geçerli olmak üzere, bugünkü gelişmeler gelecekte tarih olarak değerlendirilirken, 2000'li yılların başından bugüne bakmak da bir gelecek tahlili yapmak anlamına gelmektedir. Buna göre, örneğin, C. Amatu'nun başkanlığında (Türkiye'den de eski ekonomi bakanlarından K. Derviş'in katkıda bulunduğu) Balkanlar'ın Avrupa'daki geleceğine ilişkin yazılan bir uluslararası komisyon raporunda, yeni-sömürgeci güçlerin hedefi olduğu savlanan Balkanlar için sosyal mühendislik çerçevesinde -Balkanların sorun ve çözüm barındıran dinamik özelliğinin unutulmasına bağlı olarak- statükocu üç tehlikeden sözedilmiştir:⁴⁰ i- toplumun geleceğe

³⁸ Elif Nuroğlu ve Hüseyin H. Nuroğlu. *Balkanlarda Almanya ve Türkiye: İhracat ve Yatırımlar*, SETA Yayınları, İstanbul, 2016, s. 15- vd.

³⁹ ABD'nin ve AB'nin dış politikasında Balkanlar'a mali yardımın gerekliliği için bkz. Steven Woehrel, *Future of the Balkans and U.S. Policy Concerns*, CRS Report for Congress, May 13, 2009, pp. 9-10.

⁴⁰ International Commission on the Balkans, *The Balkans in Europe's Future*, R. Bosch Stiftung – K.

dair zayıf umutlar beslediğine vurgu yapan ‘beklentiler boşluğu’; ii- bölgenin itibarlı gelişen piyasalarına karşı gettolaşan Balkanlı ve göçmen karması bir bölüm nüfusun varlığı nedeniyle somutlaşan ‘kalkınma boşluğu’; iii- AB ile bütünleşme olmadan bölgenin hiçbir zaman refah ve istikrara kavuşamayacağı konusunda hükümetleri ve insanları uzlaştıran ‘entegrasyon tuzağı.’

Balkanlar bölge olarak ya da bu bölgedeki bir ülke bakımından süper güçlerden biri değildir, dengeleyici devletlere sahip değildir, hatta bölgesel güç denilebilecek, Türkiye’nin dışında devlet mevcut değildir. Çokuluslu küresel bir şirketi bilinmeyen Balkanlar, birkaç yıl öncesine kadar B. Avrupa, ABD ve Sovyet bloğunun çekim sahasında yer alırken günümüzde AB ve ABD’nin çekim sahasına girmiştir. Bölge ayrıca G-7, G-8, G-10, G-15 gibi küresel politikada etkili olan BM eşgüdüm gruplarına dâhil değildir. Ancak Türkiye’nin de yer aldığı G-20’de, Balkan devletlerinden sadece üye olanlar AB çatısı altında bir temsiliyet elde etmişlerdir.⁴¹ Türkiye açısından ise Balkanlar, Karpat’ın vurguladığı gibi, Avrupa ile olan dış ticaretinin ‘nefes borusu’ olarak nitelendirilebilir. Bulgaristan özellikle anayol üzerinde olduğu için bu ülke ile olan ekonomik ve ticari ilişkiler daha da önemli olmaktadır.⁴²

Türkiye’nin Balkan ülkeleriyle (Şubat 1934’te Atina’da Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile) Atatürk zamanında imzaladığı ve II. Paylaşım Savaşı’ndan sonra dağılan ‘Balkan Antantı’ ve Menderes zamanında (Şubat 1953’te Ankara’da Yunanistan ve Yugoslavya ile) imzaladığı ve 1960’ta istikrarlı bir ittifaka dönüşmeden dağılan ‘Balkan Paktı’ üzerinden uzun yıllar geçti. Yugoslavya’nın ‘bağlantısızlık’ hareketine girmesi, Sovyetler’in bölgedeki gölgesi, Kıbrıs sorunu, vb. nedenlerle entegrasyona dönüşemeyen bu anlaşmaların yarattığı boşluk; istikrar ve barışı amaçlayarak kurulan NATO ve AB ile doldurulmaya çalışılmaktadır. Tahirovic’in dediği gibi,⁴³ ‘Balkanlar’daki istikrar, özellikle Batı Balkanları önemseyen AB ve NATO entegrasyonları için gereklidir. Fakat Türkiye’de istikrar olmadan, ne Avrupa’da ne de Balkan bölgesinde istikrar olabilir.’

Balkan ülkeleriyle olan ilişkiler açısından gelecek için söylenecekler, büyük ölçüde geçmiş ve bugüne ait olan fotoğrafın yeniden değerlendirilmesi ve bazı öngörüler yapılmasına bağlı olacaktır. Öncelikle

Baudoun Foundation – German Marshall Fund of the US –C. S. Mott Foundation, 2005, pp. 10-12.

⁴¹ D. Ekinci, age, s. 22

⁴² K. Karpat, age, s. 36.

⁴³ Mehmedin Tahirovic, “Relations between Turkey and the Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability”, *Adam Akademi*, Vol. 4/2, 2014, p. 59.

bölgenin ekonomik ve politik gelişmeler açısından geleceğe yönelik nasıl bir yol izleyebileceği ve Türkiye ile de bu süreçte ilişkilerinin boyutunun nasıl olacağı düşünülmelidir. Bugüne ait fotoğraf AB'nin Orta Doğu kaynaklı savaş mültecilerinden ve politik / etnik terörizmden dolayı zor bir dönemden geçtiğini göstermektedir.

Balkan Bölgesi geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ile ilişkileri açısından önemli konumunu korumaktadır. Örneğin, Osmanlı'nın Avrupa ile ticaretinin arttığı 18. yüzyılda Balkanlar'da üretilen tarım ürünlerinin dağıtımını İtalya'nın Ancona ve Avusturya'nın Viyana şehirlerinde açılan yüzlerce ticari temsilcilikleriyle yürütülürdü. Müslüman ya da gayrimüslim olan sahipleri çoğunlukla Balkan kökenli idi ve Anadolu ile yakın ilişkileri vardı. Günümüzde de bu temel gerçekler aynı kalmıştır. Türkiye açısından ise ilişkilerin geleceği bu güç merkezleri arasında dengeleyici politikaları etkin uygulanmasına bağlı olmaktadır. Bunun yanında geçmişin bağları ile birlikte bölgenin zayıf ekonomik yapısından kurtulabilmesi büyük önem arz etmektedir.⁴⁴

Türkiye-Balkanlar arasındaki ilişkiler salt iki bölgeli ilişkiler olarak anlaşılmalıdır; zira her bir tarafın üyesi olduğu ya da üye olmak istediği uluslararası kuruluşlar ve yüklendiği sorumluluklardan dolayı karşılıklı ekonomik ve siyasal ilişkileri doğrudan ya da dolaylı etkilemektedir. Burada iki tarafı da AB'nin genişleme ve derinleşme politikaları eşit olmayan derecede etkilemektedir. Yanı sıra Gümrük Birliği Türkiye'nin AB'ye üye olmayan Balkan ülkelerine ticaretine çeşitli kısıtlar getirirken, AB'nin ABD ile imzaladığı ve yakında dünya kamuoyunu etkilemesi beklenen 'Trans-Atlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı'ndan (TTIP)⁴⁵ hem Balkanlar hem de Türkiye kendini soyutlayamaz. Balkanlar da Türkiye de, temel felsefesi ve mantığı birleştirici olduğunu düşündüğü AB'nin tüm Avrupa adına, bundan sonra bölgede hiçbir şekilde bir bölünmeye yol açmayacağına, hatta bir bölünme duygusu yaratmayacağına, bölgeyi bir 'tecrit' (izolasyon) ve 'kenarda tutma' (marjinalleştirme) politikası malzemesi yapmayacağına⁴⁶ düşünebilir, fakat dünya emperyal tarihine bakıldığında, Avrupa'nın bir yüzünde 'birleştiricilik' varsa diğer yüzünde ise 'ayrımcılık' ve 'parçalama' olduğu bilinmektedir.

⁴⁴ K. Karpat, age, s. 36; D. Ekinci, age, s. 22.

⁴⁵ Tersine de düşünülebilir: Türkiye'nin belirsiz Avrupa geleceğinin de Transatlantik etkileri sözkonusudur. (Bkz. Nathalie Tocci, "Turkey and the European Union: A Journey in the Unknown", Brookings: *Turkey Project Policy Paper*, No 5, Nov. 2014, pp.11-2.

⁴⁶ Bülent Aras, "Turkey and the Balkans: New Policy in a Changing Regional Environment", *GMF: The German Marshall Fund of the United States on Turkey*, Oct. 31, 2012, p. 3.

Smith'in ifade ettiği gibi, Avrupa'da 1990-1999 yılları arasında toplam 57 ayrı (dünya genelinde ise 580'den fazla) kitlesel silahlı çatışma çıkmış ve eski Yugoslavya'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan krizde belirginleştiği üzere 'etnik (iç) savaş' halinin nedeni bölgedeki etnik farklılığın kendisinden çok siyasetçilerin yürüttüğü kötü etnik politikaları olmuştur. Bu durumda etnik sorunlar diye adlandırılan sorunların aslında etnik maskenin altında bir iktidar ya da ekonomik kaynak savaşı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Arnavutluk ve Kosova'da çoğunluğu oluşturan Müslümanların, Bosna-Hersek'te hemen hemen toplam nüfusun yarısına eşit olması sözkonusu gerçeği değiştirmemektedir.

Balkan ailesi içinde ortaya çıkan etnik ağırlıklı sorunların diyalogla çözülmesi bölgenin ekonomik gelişmesine önemli katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkilerin önemli bir halkası Balkan ülkeleriyle kurulacak ilişkiyle biçimlenecektir. Diğer yandan Türkiye'nin AB ile olan yakınlaşma süreci de bölge ekonomileriyle olan ekonomik ve politik ilişki düzeyini etkileyecektir. Balkan ekonomilerinin 2014-2015 döneminde ortalama %6 oranında ihracatta reel büyüme göstermesi olumlu bir gelişmedir (Tablo 4) ve bu ilişkiler için bir hareket noktası sayılabilir.

Tablo 4: Bazı Balkan Ülkelerinin İhracatta Reel Büyüme Oranları (2014-2016)

<i>Bölge ve Ülkeler</i>	<i>Yıllara Göre Yaklaşık Reel İhracat Büyüme Oranı (%)</i>		
	2014	2015	2016 (t)
Güneydoğu Avrupa Bölgesi (AB'ye dâhil olan ülkeler; Bulgaristan, Hırvatistan, Romanya)	6,5	6	6
Güneydoğu Avrupa Bölgesi (AB'ye dâhil olmayan ülkeler; Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Sırbistan, Makedonya)	6	6	5,5
Türkiye	7	0	0

Kaynak: IMF. Regional Economic Issues Central, Eastern, and Southeastern Europe How to Get Back on the Fast Track, May 2016, p. 1.

⁴⁷ Das Smith, *Kriz Bölgelerinde Savaş Çıkma Eğilimleri ve Nedenleri*, Çev. Friedrich Naumann Vakfı, Berghof Research Center, Germany, 2002, s. 3 ve 11.

Batı Balkanların dışında kalan Balkan devletleri (Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya) AB üyesidirler ve bu ülkelerle Türkiye'nin ilişkileri ikili ilişkilerin yanında AB perspektifinden de devam etmektedir. Bu nedenle özellikle (AB üyesi olan Slovenya ve Hırvatistan hariç) AB'ye mevcut aday ve potansiyel aday ülkelerle ilişkilerimiz daha bir önem ve özgün bir hal arz etmektedir. Eğer Türkiye AB dışında kalır ve bu ülkelerin tamamı AB üyesi olurlarsa sıkı ilişkiler eskisi gibi olamayacak, Türkiye-AB ilişkileri biçimine de dönüşecektir. Türkiye'nin tarihsel, kültürel, toplumsal ve coğrafi yakınlığı bulunan bu ülkelerle AB aracılığıyla bağının kopartılması olasılığı bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye bu olasılığı göz önünde bulundurarak, hem AB ile tam üyelik sürecini ısrarla devam ettirmeli ve hem de kendisine çok yakın ve gönül bağı olan Batı Balkan ülkeleri ile ilişkilerini daha da kuvvetlendirmelidir.⁴⁸

Diğer yandan Bölge bir 'iktisadi güvenlikleştirme' unsuru olarak enerji nakli açısından büyük güçlerin çatışmasının odağında yer almaktadır. Bu durum müdahale yoğunluğunun artmasına ve aynı zamanda gelişme olanaklarının kısıtlanmasına da yol açabilmektedir. Bu durum çeşitli örneklerle ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Bu çatışma hem enerji nakil hatları hem de savunma alanında olmakta bu durumun da ekonomik olarak önemli sonuçları ortaya çıkmaktadır.

Stiblar, Balkanlar için gelecekteki bölgesel işbirliği/entegrasyon üzerine düşünürken şu üçlü sıralamayı yapmaktadır: Vizyon - strateji (sistem reformu) - politika (önlemler). Onun Balkanlar için ortaya koyduğu '2022 Balkan kalkınma vizyonu'; i-toplumsal yaşamın tüm alanlarında bölge içi işbirliğinin yoğunlaştırılması; ii-Balkan ülkelerinde kişi başı gelirin ve refahın yükseltilmesi; ekolojik ve politik bilincin arttırılması dahil tüm ekonomik, toplumsal ve siyasal kalkınma düzeylerinin geliştirilmesi; iii-Balkanların küresel topluluk, AB ve Doğu ve Batı'daki diğer ittifaklara daha

⁴⁸ M. Gürkaynak, *age*, s. 128.

⁴⁹ Boğazların ve Trakya'nın jeopolitik önemini gösteren "Nabucco Projesi"ne Rusya karşı çıkmış ve proje yürürlüğe girememiştir. "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi" (TANAP) Azerbaycan'ın Şah Deniz havzasının doğalgazının Türkiye üzerinden geçerek Bulgaristan'a kadar uzatılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Rusya'nın "Güney Akım Projesi" (GAP) ile de Rus doğalgazı Karadeniz altından Bulgaristan, Macaristan, Sırbistan, Slovakya üzerinden Batı Avrupa'ya taşınacaktır. Bir başka proje olan "Doğu Avrupa Boru Hattı Projesi" (SEEP) Türkiye'de BOTAS'ın mevcut boru hatlarının kullanılmasına dayanmaktadır. Böylece bütün bu enerji boru hatları projeleri (yani Nabucco, TANAP, GAP, SEEP) birbirine rakiptir ve hepsi için de Balkanlar önemlidir. Bir diğer örnek olarak ABD, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nde füze savunma sistemi kurma programını dondurarak Balkanlar'a yönelmiştir. ABD'nin Balkanlar'da iki büyük üssü bulunmaktadır ve ABD Balkanlar'ı askeri üs olarak kullanmaktadır. Rusya enerji hatlarını bu bölgeden geçirmektedir. (Ekinci, *age*, s. 289-30).

yoğunlaştırılmış entegrasyonu şeklinde üç eksene oturtulmaktadır. Balkan ekonomileri bu eksenlerde kalmak üzere ‘sürdürülebilir büyüme’ hedefi için makroekonomik istikrar, açıklık, bilgi dolaşımı, ihracatın çeşitlendirilmesi, sermaye derinleşmesi, kamu yatırımı, istihdam ve eğitim, politikaların belirlenmesi, enerji tüketimi, kentsel yoğunluk ve ulaşım gibi bir dizi stratejik bileşene ihtiyaç duymaktadır.⁵⁰

Türkiye, geçmişten günümüze devam eden ve gelecekte de var olması gereken Balkan politikasını, ‘bölgesel sahiplenme’ ve ‘kapsayıcılık’ ilkelere bağlı olarak resmileştirmiştir. Buna göre Türkiye’nin resmi Balkan politikası; ‘üst düzeyli siyasal diyalog’, ‘herkes için güvenlik’, ‘yüksek ekonomik entegrasyon’ ve ‘bölgedeki çok etnikli, çok kültürlü, çok dinli toplumsal yapıların korunması’ olmak üzere dört noktada sürdürülmektedir.⁵¹

5. Sonuç Yerine

Balkan bölgesi, kendisini oluşturan ekonomilerin farklılığı dolayısıyla aynı (homojen) kalıba sokulamaz. Ortak yönleri kadar farklı yönleri de çok olan bu bölgedeki ülkelerinin geçmişinin çakıştığı, günümüzde çeliştiği ve gelecekte ise belirsizleştiği birçok ekonomi-politik olgu ve olaydan sözedilebilir.

Balkan ülkeleri, Suriye ve Irak iç savaşlarına bağlı olarak ortaya çıkan göç ve mülteci hareketlerinin yoğun olduğu şu güncel konjonktürde, tarihinde, Türkiye’den sonra en zor süreçlerden birini yaşamaktadır. Özellikle Suriye savaşı ve terör olayları yüzünden ülkesini terk etmek zorunda kalan binlerce insan önce Türkiye’ye gelmekte; Batı ve Güney Avrupa’ya gitmek istediklerinde ise güzergâh olarak seçtikleri özellikle Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya’yı ara duraklar olarak kullanmaktadırlar. Bir zamanlar İpek Yolu’nun Avrupa’daki ‘giriş kapısı’ olan Balkanlar, şimdi ise Orta Doğu’nun yangınından kaçmak isteyenler için ‘mülteci kampları’ndan biri haline geldi. Ancak kaynakları, mekânları ve refah olanakları sınırlı olan bu ülkelerin Suriyeli göçmenlere ‘ev sahipliği’ yapmaktan kaçınmaları, AB devletlerinin yasadışı saydığı göçmen kitlesini Türkiye’de tutma ya da kaçakları Türkiye’ye gönderme yönünde Türkiye ile ‘geri kabul anlaşması’na itmiştir. Bu anlaşma –göçmenler için harcanmak ya da gittikçe artan masrafları karşılamak üzere Türkiye’ye gönderilmesine söz

⁵⁰ Franjo Štiblar, “Economic Vision 2022 For Balkan Countries”, TASAM.

⁵¹ TC Dışişleri Bakanlığı, “Balkan Ülkeleri İle İlişkiler”, http://www.mfa.gov.tr/balkanlar_ile-iliskiler.tr.mfa (14/09/2016)

verilen fakat henüz yerine getirilmeyen- birkaç milyar avroluk gibi sembolik bir parasal yardım karşılığında imzalanmıştır.

Geçmişte Osmanlı'nın Batı sınırlarını, günümüzde AB'nin Doğu sınırlarını çizen ve gelecekte de –'kaynayan kazan' potansiyeli azalmazsa ya da ortadan kalkmazsa- sınırlarının yeniden çizilme olasılığı bulunan Balkanlar, Avrupa kıtasının bir alt coğrafi bölgesi olmak dışında aynı zamanda Avrasya'nın Batı'daki ayağını oluşturması bakımından hassas bir 'ekonomi-politik bölge'dir. Fakat bu bölgede yer alan tüm ülkeler, Batı Avrupa'da gözükenin aksine, kalkınma düzeyleri bakımından standart değildir. Birçok çelişkisi ve ikilemi bulunan Balkanlar'ın, başından beri kendisiyle ilişkileri bulunan Türkiye'ye her türlü sorununu yansıttığı izlenmektedir.

Bu makalenin bir tezi olarak, iddia edilebilir ki; Balkanlar 'Avrupa'nın diasporası' olmaktan çıkmadan, Türkiye'nin, diğer yazılı olan ve olmayan ölçütlerini (Kopenhag'dan Maastricht'e uzanan kriterleri) yerine getirirse bile, AB'ye üyeliği düşünülemez. Daha açık bir ifadeyle, gelişmelerden ve AB lokomotifleri olan devletlerinin (Almanya ve Fransa) niyetlerinden öyle anlaşılmaktadır ki, Balkan ülkelerinin tamamı, en yoksul Arnavutluk da dâhil olmak üzere, AB'ye katılmadan Türkiye'nin tam üyeliği beklenmemelidir. Nesnel düşünmek gerekirse, Balkanlar, coğrafi sınırlar ve çoğunlukla da kültürel değerler bakımından Türkiye'den daha önce ve daha fazlasıyla Avrupalıdır, Avrupa'dadır. Zaten AB, öncelikle bir farklı kültürler ya da kültürel değerler entegrasyonu değil midir? Eğer AB, önümüzdeki çeyrek yüzyılda, Balkanlar'a kısmi diaspora yaklaşımını sergilemekten vazgeçip Slovenya ve Hırvatistan'a açtığı kapıdan eski Yugoslav cumhuriyetleri başta olmak üzere tüm Balkan ülkelerini içeriye alırsa, ayrıca bununla yetinmeyip Sovyet bakiyesi olan Baltık ülkeleri için uyguladığı genişleme politikasına Ukrayna ile Beyaz Rusya'yı da dahil ederse, artık Türkiye 'AB defteri'ni –bir daha açmamak üzere- kapatabilir, kapatma cesaretini gösterebilir.

Tartışmaya açık bu savın temelinde; i-AB'nin eski üyelerini (durumu henüz netleşmeyen İngiltere gibi) kaybetmeyeceği ve 'dağılma' (dezentegrasyon) sürecine girmeyeceği; ii- AB'nin Türkiye'ye tüm bunlardan sonra Türkiye'ye sıra gelince genişleme kapasitesini tamamladığına dair bir ilanda bulunacağı; iii- yeni kuşak Avrupalı siyasetçilerin büyük orkestra şeflerinin (Almanya ve Fransa) öncülüğünde koro halinde artık Türkiye'yi istemediklerini ve bunu yazılı belgelere taşıyacakları; iv- son olarak, Türkiye'nin –AB'ye benzer olmasa da- seçenек entegrasyon pro-

jelerine (Şanghay İşbirliği Örgütü gibi) dahil olmayacağı, vb. varsayımlar yatmaktadır.

Bir zamanlar Balkanları uzun bir süre bir arada tutmayı başarmış olan ‘Osmanlı Barışı’ını ikame ettiği izlenimini veren fakat bu izlenimde pek net olmayan ‘Avrupa Barışı’ının bir ayağında Türkiye’nin var olduğu unutulmamalıdır. Türkiyesiz Avrupa Barışı mümkün mü? O halde AB’nin uzun vadeli bölgesel ve küresel planlarında (çıkarlarında) Türkiye varsa, onu herhangi bir yanlış senaryosunun konusu yapma lüksü de olmamalıdır. Türkiye’nin –sahip olduğu ‘sürdürülebilir Balkan politikası’ının da gösterdiği gibi-, salt AB’nin değil tüm dünyanın ‘ekonomi-politik etkileşim alanı’nda varlığını büyük oyuncuların biri olarak devam ettirmeye çalıştığı görülmektedir. ‘G-20’ ülkelerinden biri olmak bunun kanıtlarından biri değil mi?

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina. “Faşizm Üzerine Genel Gözlemler”, iç. *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika (Murat Sarıca Anısına Sempozyum 30-31 Ocak 1993)*, Aybay Yayınları, İstanbul, 1993.
- Aras, Bülent. “Turkey and the Balkans: New Policy in a Changing Regional Environment”, *GMF: The German Marshall Fund of the United States on Turkey*, Oct. 31, 2012.
- Aytüre, Selma ve Ömer Berki. “Avrupa Birliği, Türkiye ve Balkan Ülkeleri Ticaret İlişkileri” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Yıl:14, Özel Sayı:28, Güz, 2015, s. 197-212.
- Balbay, Mustafa. *Balkanlar*, 2.b., İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1998.
- BİLGESEM. “Balkanlar ve Türkiye”, *Bilge Adamlar Kurulu Raporu*, Rapor No: 64, Aralık 2014.
- Castellan, Georges. *Balkanların Tarihi: 14.-20.Yüzyıl*, Çev. Ayşegül Yaraman (Başbuğu), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Çolak, Ö. Faruk. “Balkan, Ülkelerine Yönelik Sermaye Hareketleri: Bulgaristan Örneği” “Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Balkanlarla İlişkiler ve Türkiye Ekonomisi”, *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2012/10.

- Estrin, Saul Estrin and Milica Uvalic. "Foreign direct investment into transition economies: Are the Balkans different?", *LSE Europe in Question' Discussion Paper Series (LEQS)*, No. 64/2013, July 2013, [http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS%20Discussion %20 Paper%20Series/LEQSPaper64.pdf](http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS%20Discussion%20Paper%20Series/LEQSPaper64.pdf) (15/12/2015)
- IMF. *Regional Economic Issues Central, Eastern, and Southeastern Europe How to Get Back on the Fast Track*, May 2016.
- Ekinci, Deniz. "Balkan Coğrafyasının Jeopolitik Özellikleri Üzerine Düşünceler", *Çerçeve Dergisi*, (Yüzyıl Sonra Balkanlar), Yıl 21, S. 62, 2013.
- Emre, Akif. "Sırbistan Neyimiz Olur?", *Yeni Şafak Gazetesi*, 29 Aralık 2015.
- Gürkaynak, Muharrem. "Türk Dış Politikasında Batı Balkanlar: Dostluk ve İşbirliği Dinamikleri Üzerine", *Çerçeve Dergisi*, (Yüzyıl Sonra Balkanlar), Yıl 21 S. 62, 2013.
- International Commission on the Balkans. *The Balkans in Europe's Future*, R. Bosch Stiftung – K. Baudoun Foundation – German Marshall Fund of the US – C.S.Mott Foundation, 2005. <http://www.cls-sofia.org/> (16/12/2016)
- Kalaycıoğlu, Ersin. "Balkanlar'da Milliyetçilik ve Siyasal Yaşam: 1839-1939", iç. *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika*, Murat Sarıca Anısına Sempozyum, 30-31 Ocak 1993, Aybay Yayınları, İstanbul, 1993.
- Karpat, Kemal. "Geçmişten Bugüne Balkanlar", *Çerçeve Dergisi*, (Yüzyıl Sonra Balkanlar), Yıl 21, S. 62, 2013.
- Milas, Herkül. *Türk – Yunan İlişkilerine Bir Önsöz: Tencere Dibin Kara*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1995.
- Nikolaydis, Kalipso. "Giriş: Yunan Paradoksu Nedir?", iç. *Yunan Paradoksu*, Der: G. T. Allison ve K. Nikolaydis, Çev. B. Tanatan, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- Nuroğlu, Elif ve Hüseyin H. Nuroğlu. *Balkanlarda Almanya ve Türkiye: İhracat ve Yatırımlar*, SETA Yayınları, İstanbul, 2016.
- Sancaktar, Caner. "Türkiye'nin Balkanlar Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Amaçlar ve Yapılması Gerekenler", *TASAM*, 2010.

- Smith, Das. “Kriz Bölgelerinde Savaş Çıkma Eğilimleri ve Nedenleri”, Çev. Friedrich Naumann Vakfı, *Berghof Resarch Center*, Germany, 2002, <http://www.yumpu.com/tr/document/view/18231440/kriz-bolgelerinde-savas-ckma-egilimleri-ve-nedenleri-berghof-/2> (8/9/2015)
- Štiblar, Franjo. “The Western Balkans in the turmoil of global crisis”, *Pecob’s Papers Series*, No 4, October 2010.
- Štiblar, Franjo. “Economic Vision 2022 For Balkan Countries”, TASAM, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/12_Franjo_Stiblar_EN_pdf_e8d1ab09-a9e1-46d1-a978-6569636f94e2.pdf
- Tahirovic, Mehmedin. “Relations between Turkey and the Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability”, *Adam Akademi*, C. 4/2, 2014, pp. 59-76.
- TASAM (Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi). 8. *Uluslararası Balkan Forumu İstanbul Deklarasyonu*, 21-22 Nisan 2016 (Taslak), 17.05.2016a,
- TASAM. *Stratejik Vizyon Belgesi*: 8. Uluslararası Balkan Forumu: “Ticaret, Yatırım, Finans ve Rekabet”, 20-22 Nisan 2016b,
- TC Dışişleri Bakanlığı. “Balkan Ülkeleri İle İlişkiler”, http://www.mfa.gov.tr/balkanlar_ile-iliskiler.tr.mfa (14/09/2016)
- Tocci, Nathalie. “Turkey and the European Union: A Journey in the Unknown”, *Brookings: Turkey Project Policy Paper*, No 5, Nov. 2014.
- Woehrel, Steven. *Future of the Balkans and U.S. Policy Concerns*, CRS Report for Congress, May 13, 2009, <https://fpc.state.gov/documents/organization/125503.pdf>

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İaşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in Önemi

Engin ÇAĞMAN¹

Öz

Tarihin her döneminde gerek nüfus yoğunluğu, gerek stratejik konumu ve büyük imparatorluklara başkentlik yapmış olması sebebiyle İstanbul'un iâşesinin sağlanması büyük önem arz etmiştir. Osmanlı Devleti de konuya hassasiyetle yaklaşmış ve özellikle bu sebeple çok önemli organizasyonlar teşkil etmiştir. Bu organizasyonların amacı temelde İstanbul'un ihtiyaç duyduğu malların kesintisiz ve uygun fiyatla temin edilmesidir. İstanbul'un iâşesinin sağlanmasında Balkanlar ve Karadeniz çok önemli bir rol üstlenmiştir. Balkanların Osmanlılar tarafından alınmasıyla birlikte bölge ekonomik ve siyasi bir bütünlük kazanmıştır. Osmanlı döneminde Balkanlar ekonomik yönden çok ilerlemiş, tarımsal üretim artmış; birçok yeni şehir ve kasaba kurulurken daha önceden var olanları da gelişip büyümüştür. Diğer taraftan fetihlerle birlikte Karadeniz yabancılardan arındırılarak bir iç pazar haline gelmiş ve İstanbul, Balkanlar ve Karadeniz arasında üç kutuplu bir ticaret ve entegrasyon ağı ortaya çıkmıştır. Böylece belirli zirai, ticari ve sınai mamullerin üretimi ve dağıtımında uzmanlaşmaya gidilmiştir. Osmanlı döneminde Balkanlar, İstanbul'un temel besin maddelerinden olan zahire ve etin (canlı koyun ve sığır) tedarik edildiği çok önemli bir merkez konumundaydı. Hububat ve bunun dışındaki zahirenin büyük kısmı özellikle Tuna ve civarındaki iskelelere getirilerek deniz yoluyla, canlı hayvanlar ise sürüler halinde karayoluyla İstanbul'a sevk edilirdi. 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar-Karadeniz ve İstanbul havzasındaki ekonomik istikrar bozulmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan savaşlar ve Rusya'nın Karadeniz'de ikinci bir güç olarak ortaya çıkması üzerine Balkanlarda hem üretim düşmüş hem de İstanbul'a mal akışı nispeten azalmaya başlamıştır. Daha önce devlet, iâşe sistemini yöneten ve denetleyen konumunda iken bu dönemden itibaren gittikçe merkezîyetçi eğilimler ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Anahtar kelimeler: *Balkanlar, Karadeniz, İstanbul'un iâşesi, zahire, koyun ticareti, iâşe.*

¹ Dr., İstanbul Büyükşehir Belediyesi-Metroistanbul AŞ; cagman@istanbul-ulasim.com.tr

The Importance of the Balkans and the Black Sea in the Provisioning of Istanbul During the Second Half of the 18th Century

Abstract

For its strategic location, dense population and historical position as the capital of great empires, Istanbul's provisioning has always been a matter of vital importance in all periods of history. Likewise, the Ottoman Empire treated the matter with utmost seriousness, creating various significant institutions and mechanisms particularly to this end. These institutions and mechanisms were basically intended to ensure smooth and continuous supply of Istanbul's needs at affordable prices. Both the Balkans and the Black Sea served very important roles in the provisioning of Istanbul. With the Ottoman conquest, Balkans reached a considerable degree of economic and political integration. Under the Ottoman rule, the Balkans prospered greatly, with a boom in agricultural production. Similarly, new cities and towns were founded, with the existing ones experiencing growth and expansion. Further, as a result of the conquests, the Black Sea was entirely excluded from foreign powers, turning into a domestic market. As a result, a new, tripartite integrated network of trade emerged between Istanbul, Balkans and the Black Sea. This in turn brought about specialization in the production and distribution of certain agricultural, commercial and industrial products. Under the Ottoman rule, Balkans served as a major center of supply for grain and meat (livestock, i.e. cattle and sheep), which constituted the staple for the people of Istanbul. The majority of grain and other foodstuff were shipped by sea particularly through the quays on and around the Danube, while livestock was dispatched to Istanbul by land as herds. The economic stability between Istanbul, Balkans and the Black Sea was gradually disrupted starting from the mid-18th century. As a result of the rise of Russia as a second power in the Black Sea following the Russo-Ottoman wars, production in the Balkans shrank, with the flow of goods to Istanbul experiencing a relative decline. While the government formerly acted as rather regulator and supervisor of the provisioning system, centralist tendencies now began to rise to prominence starting with the period in question.

Keywords: *Balkans, Black Sea, provisioning of Istanbul, grain, sheep trade, provisioning*

1. Giriş

İstanbul; coğrafi konumu, Osmanlı Devleti'nin başkenti olması, bünyesinde barındırdığı asker ve bürokrasisi sebebiyle çok yoğun bir nüfusa sahipti. Bu özelliklerinden dolayı dönemin sayılı birkaç metropolünden biri olan İstanbul, imparatorluğun diğer eyaletlerinin üretim fazlalarının öncelikle aktarılması gereken bir yer olarak görülürdü.² Üretim ve ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu, savaşlar ve kıtlıkların zaten çok hassas olan üretim ve tüketim dengelerini kolayca etkileyebildiği şartlar altında İstanbul gibi büyük bir şehrin iâşesini sağlamak geniş çaplı organizasyonları gerektirmekteydi. Bundan dolayı iâşe meselesi en ince detaylarına kadar planlanır, hatta olağandışı durumlar için önceden hazırlık yapılırdı.³ Devlet yetkilileri İstanbul halkının, saray, ordu ve yüksek düzeydeki memurların temel ihtiyaçlarının, taşradan kesintisiz ve uygun fiyatla temin edilmesi için çok hassas davranır ve gerekli hallerde müdahalede bulunurlardı.⁴

Bizans döneminde İstanbul için temel ihtiyaç maddelerinin teminine yönelik gelişmiş bir kontrol sistemi mevcuttu. Osmanlı Devleti bu hususta Bizans İmparatorluğu'nun tecrübelerinden faydalanmıştır. Diğer bir deyişle şehrin iâşe sisteminde etkilenme ve tarihî devamlılık söz konusudur.⁵

Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir coğrafyaya hâkim olması İstanbul için gerekli olan malların temin edilmesinde kendisine önemli avantajlar sağlıyordu. Mısır, Arabistan, Kırım ve Balkanlar sürekli olarak İstanbul'a mal sevkiyatının yapıldığı bölgelerdi. Fakat temel gıda maddelerinden zahire ve etin çok büyük oranda temin edildiği Balkanların Osmanlı ekono-

² Tevfik Güran, "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.44, Sayı: 1-4, 1986, s. 245.

³ Sözelimi, 1797-1798 yıllarına ait bir belgede devlet ambarında bir-iki aylık zahire mevcut olmasına rağmen bunun yokmuş gibi düşünülerek yarın ihtiyaç olacaktı gibi zahire alınması emredilmiştir. "... Şikk-i Râbi' Defterdâri ve Zahire Nâzırı efendi kullarının takdim eylediği bir kut'a takrirden el hâletü hâzihî anbar-ı âmirede bir iki aylık zahire mevcûd ise de iktizâ-yı dikkat ve hâle göre der-anbar olan zahire mevcûd mesâbesinde tutulmayarak yarınki güne zahire lâzım gibi ... mübâya'a ve celbine ibtidâr olunmak ve ... zehâyir-i vefire iştirâ ve iddihâr kılınmak ferâ'iz-i hâliyeden ve zahire iştirâsıçün idâreye vâfi akçenin yeri bulunub zahire hazînesine i'tâsî lâzımeden olduğuna binâ'en ..." BOA, Hatt-ı Hümayun, No: 4624.

⁴ Ahmet Uzun, *İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1753-1857)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 1; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 173-174.

⁵ Ahmet Uzun, "Tarihsel Perspektifte İstanbul'un İâşesi", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 48, Kasım-Aralık 1997, s. 60.

misinde istisnai bir yeri vardı. Bu çalışmada, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un zahire ve et iâşesinde Balkanların ve Balkanlar bağlamında Karadeniz'in rolü incelenecektir. Her dönemde insanlığın zaruri ihtiyaçlarından olan bu ürün gruplarının Balkanlardan nasıl temin edildiği, bu amaçla teşkil edilen kurumlar, bu kurumların işleyişi ve bu faaliyetler esnasında karşılaşılan problemler ele alınacaktır.

2. Balkanlar ve Karadeniz'in Fethi

Müslüman Türklerin güneyden, Anadolu bölgesinden Balkanlara girip yerleşmesi Anadolu Selçuklu Devleti zamanında 1261 yılında vuku bulmuştur. Daha önce Kuzey Karadeniz bölgesinden Balkanlara giren Türk boyları zamanla Hıristiyanlığı kabul ederek Slavlarla karışırken, Anadolu'dan gelen Müslüman Türkler mensup oldukları din ve kültürlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.⁶

Osmanlı Devleti döneminde Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan yarımadasına geçerek 1361 senesinde Edirne'yi fethetmiş ve ardından Bulgar krallıklarını ve feodal devletleri ortadan kaldırdıktan sonra Balkanlarda hızla yayılmıştır. 1389 Kosova Meydan Savaşı'yla Sırbistan alınmış, 1396 Niğbolu savaşıyla Balkanlardaki Türk hâkimiyeti güçlenmiş ve Fatih Sultan Mehmet ile birlikte Türklerin Balkanlardaki genişlemesi devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Macar tehlikesini yok etmek için 1521'de Belgrad Kalesi'ni fethiyle birlikte Katolikliğin hâkim olduğu Kuzey Dalmaçya, Kuzeybatı Hırvatistan ve Slovenya bölgeleri hariç Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dâhil olmuştur.⁷

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda çok kısa sürede ve hızlı bir şekilde yayılması onun köylü kitleleri, kilise mensupları, yerli askeri sınıflar ve büyük arazi sahibi feodallere ayırım gözetmeksizin uygulamış olduğu uzlaşıcı, koruyucu ve hoşgörülü (istimalet) yaklaşımının sonucudur. Fethedilen topraklarda Osmanlı öncesi kanunlar, vergiler, örf ve adetler, Osmanlı kanunnameleri içine dâhil edilerek söz konusu uzlaşıcı politika en geniş kapsamıyla gerçekleşme imkânı bulmuştur.⁸ Osmanlı Devleti'nin bu çabaları sayesinde Balkanlar siyasi ve ekonomik bir bütünlük kazanmış, 200 yıl süren ve literatüre "Pax Ottomanica" (Osmanlı barışı)

⁶ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, (OBİV), Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 9-10.

⁷ Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1992, s. 29.

⁸ İnalçık, *age*, s. 17-18.

olarak geçen barış ortamı tesis edilmiştir. Bu dönemde Balkanlar ekonomik açıdan çok gelişmiş, zirai üretim artmış ve birçok yeni kasaba ve köy kurulmuştur. Ziraatın gelişmesinde söz konusu uzun süreli barış döneminin yanı sıra Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'ya göç ederek özellikle ormanlık ve bakir toprakları tarıma elverişli hale getiren Türk göçmenlerinin büyük katkısı olmuştur.⁹

Balkanlarla birlikte Karadeniz'in alınması ve bölgede siyasi birliğin kurulması neticesinde Karadeniz bir iç pazara dönüşmüştür. İstanbul'un, Avrupa'nın en büyük şehri haline gelmesinde birinci etken bu pazardır. Şehrin ihtiyaç duyduğu çeşitli malların üretilmesinde ve taşınmasında Karadeniz, hem İstanbul'a çok büyük katkılar sağlamış hem de imparatorluğun gelişmesinde önemli roller üstlenmiştir. Anadolu, Rumeli ve Karadeniz arasında üç kutuplu bir ticaret ve entegrasyon ağı kurulmuş; bu entegrasyon beraberinde belirli zirai, ticari ve sınai mamullerin üretiminde ve dağıtımında uzmanlaşmayı getirmiştir¹⁰.

Balkanlarda günümüzdeki yol ve şehir ağları, ana hatları ile Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Bugünkü önemli şehirler ve devlet merkezleri Filibe, Tatarpazarcık, Sofya, Belgrad, Saraybosna, Üsküp (Skopje), Yenişehir (Larissa), İlbasan, Manastır, Köstence, Ruscuk (Ruse) birer köy veya kasaba iken Osmanlı döneminde büyük şehirler haline gelmişlerdir. Edirne, Selanik, Niğbolu, Silistre gibi Osmanlı öncesi var olan şehirler de büyük gelişmeler göstermiştir. Söz konusu şehirlerin Osmanlı yayılışında birbirini izleyen uç bölgelerinde, uç merkezleri olarak kurulduklarını belirtmek gerekir.

Osmanlı döneminde, Balkan ticaretinin gelişmesinde üç ana istikamet bulunuyordu. Bunlardan biri, doğu-batı arasında Edirne-Dubrovnik ve Edirne-Avlonya yolu idi. Diğerleri ise Erdel'e giden Edirne-Niğbolu-Braşov yolu ve deniz üzerinden İstanbul-Akkerman-Lwow (Lehistan'da doğu ticaret merkezi) yoluydu.¹¹

Tuna'nın nehir taşımacılığı ve Karadeniz'e açılması açısından önemi ayrıca vurgulanmalıdır. İstanbul'dan gönderilen top ve cephane Karadeniz üzerinden Tuna nehrine, buradan da gemi veya kayıklarla ilgili yerlere

⁹ Karpat, age, s. 29.

¹⁰ Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 11. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 317-318.

¹¹ İncalcık, age, s. 22-24.

ulaştırılmaktaydı. Diğer taraftan Tuna'ya kıyısı bulunan veya yakın olan Rusçuk, Hazergrad, Şumnu, Eskicuma, Alakilise, Silistre, Çartak, Karasu, Yenipazar, Umurfakih, Maçın, Babadağı, vs. kazalardan Mübâyaa Mübaşiri ve Nüzul Emîni tarafından temin edilen zahire; Zıştovi, Rusçuk, Silistre, İsakçı, Niğbolu ve İbrail iskelelerinden Ambar Emîni ve mübaşirler tarafından gemilere yüklenerek İstanbul'a veya Avusturya ile Rusya sınırında bulunan kalelere nakledilirdi.¹² Doğal nedenlerle veya savaş ve abluka gibi olağanüstü durumlarda Tuna'dan zahire tedarik edilemediğinde her ne kadar Balkanlarla ve Batı Anadolu ile kıyaslanamazsa da Mısır, acil durum tedarik bölgesi olarak vazife görüyordu.¹³

3. Zahire İaşesi

3.1. Hububat

Balkanlar, Osmanlı Devleti ve özelde İstanbul için siyasi ve stratejik öneminin yanı sıra ekonomik olarak da çok müstesna bir coğrafya olmuştur. Döneme ait belgelerde özellikle Karadeniz sahilleriyle birlikte Tuna ve kollarındaki bölgelerin zahire açısından bol ve bereketli olduğu vurgulanmış, bölge için Osmanlı Devleti'nin 'kileri' deyimini kullanılmıştır.¹⁴

1755-1762 yılları arasında İstanbul'a gelen hububatın %85,8'i Karadeniz'den, %14,2'si Akdeniz'den tedarik edilmiştir. Görüldüğü gibi İstanbul'un hububat iaşesinde Karadeniz'in önemi çok açıktır. Toplam hububat içinde Karadeniz'den gelen hububatın %70,1'ini buğday oluşturmaktadır. Bu oran arpa için %23,6; darı için ise %0,8'dir.¹⁵

¹² Tahir Sevinç, "18. Yüzyılda Tuna Nehri'nde Ulaşım Ve Nakliye Faaliyetleri", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayınları, C.1, 2013, s. 595.

¹³ Rhoads Murphey, "Provisioning İstanbul: The state and subsistence in the early modern Middle East", *Food and Foodways*, Harwood Academic Publishers, Vol. 2, 1988, p. 232.

¹⁴ "... Vakt-i hazarda Rumeli ve Anadolu'da kesret-i zehâ'ir der-kâr ve ale'l-husûs Rumeli'de sevâhil-i Bahr-ı Siyah ve nehr-i Tuna ve dallarında vâki' kasabât-ı cesime ve havâfîlerinde zahîrede olan bereket ve vefret cümleye ma'lûm ve âşikârdır." "... Rumeli'nin Silivri'den Edirne ve Tekfurdağı ve Aydos ve Karınabad ve Hasköy kazalarından cak Niğbolu sancağının Şumnu taraflarına gelince bu arâzî Devlet-i Aliyye'nin kıları mesâbesinde olub sefer ve hazarda iktizâ iden zehâ'irin dört katı ve bârgîr ve sâi'r makûle mübâyaa'at ve iştirânın lâzım olan mikdârının izâ'af-ı muzâ'afı bu mahallerden tedârük olunmak...", *Reisülküttâb Vekili Firdevsî Emîn Efendi Lâyihası*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.447/10; İstanbul'un iaşesinin sağlanması kapsamında sadece buğday değil koyun da dâhil olmak üzere temel malların Rumeli bölgesinden sağlanması, Osmanlı dönemi için tüm dönemlerde görülen önemli özelliklerden biridir. Uzun, *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü*, s. 3.

¹⁵ Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 65.

18. yüzyılın ortalarında İstanbul'un ihtiyacı olan hububat için sermaye, özel teşebbüs ve devlet tarafından olmak üzere iki şekilde karşılanıyordu. Devlet sermayesinin alanı sınırlı olup, darlık zamanlarında kullanılmak üzere gereken stoklara matuftu. Şehrin günlük zahire ihtiyacı çok büyük oranda özel sermaye tarafından sağlanmaktaydı.¹⁶ 1757 senesinde, İstanbul'un işesi için alınan hububatın %91,4'ü özel sermaye ve %8,6'sı ise devlet tarafından temin edilmiştir. Devlet, İstanbul'a hububat tedariki gibi çok önemli bir konuda, mükellef olan bütün bölgeleri kapsayan merkezi ve bürokratik bir mekanizma kurmamış, aksine esnek bir imtiyaz usulü içinde emanet usulünü de kullanmış, kendi alanı ile özel sektöre ayırdığı geniş alanın sınırlarını net olarak tespit etmiştir.¹⁷

Zahire ticaretinin büyük bir kısmı kapan tüccarları¹⁸ tarafından gerçekleştirilirdi. Kapan tüccarları Karadeniz sahillerinde bulunan Bergos, Varna, Balçık, Kıvarna, Mangayla, Köstence, Karaharman, Beştepe, Tolca, İsakça, Maçın, Dayeköyü, İbrail, Kalas, Tomarabad, Kartal, İsmail, Kili, Akkirman, Acıdere, Balaban ve Özi iskelelerinden gemilerle İstanbul'a zahire sevkiyatı yapmaktaydı.¹⁹ Hububat cinsinden zahire, İstanbul Unkapanı'na getirilir ve gerekli resmi işlemler yapıldıktan sonra ilgili esnafa tevzi edilirdi. Bu semt İstanbul'un buğday ve un ihtiyacını karşılayan ambar, değirmen ve fırınların bulunduğu çok önemli bir merkezdi.²⁰ İstanbul'un hububat ihtiyacını karşılayan tüccarlar, Unkapanı'na bağlı olarak faaliyet gösteren ve üretim bölgelerinde hububatı öncelikli satın alma hakkına sahip olan Unkapanı

¹⁶ Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'un İşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.11, S.1-4, 1949-1950, s. 398-399.

¹⁷ Güçer, age, s. 410-411; Mantran, Güçer'in 18. yüzyılda devlet-özel sermayeye dağılımındaki bu oranın 17. yüzyılda da hemen hemen aynı olduğunu ifade etmektedir. Mantran, age, C. 1, s. 179.

¹⁸ "Osmanlı döneminde büyük şehirlerde özellikle zahire türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yerlere kapan adı verilirdi. Kapan tabiri Osmanlılarda daha ziyade Un kapanı (Kapan-ı Dakîk), Bal kapanı, Yağ kapanı vb. satılan malın adıyla birlikte kullanılmış, günümüz toptancı hallerine veya zahire borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Un, yağ ve baldan başka tahıl, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın alınarak başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki kapanlara getirilirdi. Buralarda kadı naibinin nezaretinde esnaf temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla mallar tartılır, ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tabi tutulduktan, fiyatları belirlendikten sonra esnaf aracılığıyla tüketiciye arz edilirdi. Buğday, arpa, pirinç gibi hububat dışında her çeşit yağ, peynir, işkembe, bal vb. içine alan zahire ticaretiyle uğraşanlara "kapan tüccarı" veya "kapan hacıları" denirdi. XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'un zahire ihtiyacının yüzde doksandan fazlasını bunlar karşılardı. Yağ ve bal mübayaasıyla meşgul tacirlerin statüsü hububat tacirlerinininkinden farklıydı." Salih Aynural, "Kapan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 338.

¹⁹ Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 21.

²⁰ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 2. Baskı, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Eren Yayınları, İstanbul, 1988, s. 162.

tüccarlarıydı. Bu tüccarlara tahsis edilmiş olan zahirelerin başkalarına satılması kesinlikle yasaktı.²¹

İstanbul'un zahire teminindeki en önemli problemlerden biri zahirenin zamanında gönderilememesi veya hiç sevk edilememesiydi. Bu durum, fiziksel engellerden kaynaklanabileceği gibi fiyat düşüklüğü veya zahirenin, rutin olarak alındığı bölgelerin kendisine yetmemesinden kaynaklanmaktaydı.²²

Hububatın çok büyük bir kısmı deniz yoluyla nakledilirdi. Deniz taşımacılığının önemli avantajları olmakla birlikte bazı dezavantajları vardı. Bunların başında, yılın her döneminde deniz taşımacılığının yapılamaması geliyordu. Zahirenin Kasım ayına kadar İstanbul'a taşınması gerekliydi. Bu aydan sonra gemilerin denizde seyri güçleşiyor, deniz nakliyatı kısmen veya tamamen yapılamıyordu.²³ Bu sebeple uygun mevsimlerde mümkün olduğunca seri hareket etmeye dikkat edilir ve gemiler atıl bırakılmamaya çalışılırdı.²⁴ Deniz nakliyatının kesinlikle yapılamadığı zamanlarda İstanbul halkının sıkıntı çekmemesi için zahireler develerle Karadeniz'den İzmit'e taşınır, buradan Tersane Ambarı'na naklolunurdu. Deniz nakliyatının diğer dezavantajı ise fırtına sebebiyle gemilerin batması veya zahirenin kullanılamaz hale gelmesiydi.²⁵ Bütün bunlara ilave olarak korsan saldırıları da önemli bir olumsuz etkendi. Bu hususta özellikle Akdeniz güvenli olmayıp korsan saldırılarına açıktı.²⁶

²¹ Aynural, age, s. 53.

²² Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları Ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 325.

²³ Aynural, age, s. 22; Şiddetli rüzgârlar sebebiyle yaz aylarında da Akdeniz ve Karadeniz'de gemilerin sefere çıkamadığı zamanlar olabiliyordu. Bundan dolayı fırınlardan ruz-ı Kasım'dan itibaren altı ay süreyle yetecek miktarda zahire stoklamaları isteniyordu. Mübahat Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temin Edilmesinde Devletin Rolü", *Ata Dergisi*, Sayı VII, 1997, s. 61; Zahire temini konusunda; ürünün yetiştirilmesi, tahsisi, kaydedilmesi ve adil olarak dağıtılmasından ziyade Osmanlı Devleti için en önemli problem nakliye meselesiydi. Kışın başlamasıyla birlikte fırtınalı denizler zahirenin Ukrayna, Trakya ve Mısır gibi üretim merkezlerinden İstanbul ve Hicaz gibi tüketim merkezlerine nakli için çok büyük engeller oluşturmaktaydı. Bazı bölgelerden elde edilen zahire çok dar zaman dilimleri içinde sevk edilmek durumundaydı. Karadeniz'den yapılan sevkiyat söz konusu olduğunda hem ürünün bozulmaması hem de hava şartları sebebiyle gemilerin kaybedilmemesi için optimum süre 15 Ağustos-30 Eylül arasındaki 6 haftalık dönemdi. Genelde ürünün toplanması ne kadar gecikirse kayıp riski de o kadar ne kadar büyüktü. Murphey, age, s. 221-222.

²⁴ İKS, İst., D. 65., s. 107; İKS, İst., D. 65, s. 111.

²⁵ Aynural, age, s. 21-23; Ahmet Kala (Proje Ve Yayın Yönetmeni), *İstanbul Ticaret Tarihi*, C.1, İstanbul, Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 153-155, Hüküm No: 5/206/629; s. 112-113, Hüküm No: 4/161/496.

²⁶ Aynural, age, s. 23.

Üreticilerin Tuna ve Rumeli sahillerinden İstanbul'a gönderilmesi gereken zahireyi, devlet tarafından ödenen fiyatın düşük kalması sebebiyle 'harbi kefere'ye satmaları veya İstanbul yerine Anadolu'ya göndermeleri sık rastlanan bir durumdu.²⁷ Özellikle Mora, Tırhala, Eğriboz ve İnebahtı taraflarında üretilen mahsullerin bir kısmı Avrupalılara satılmaktaydı. Bu durum tespit edilerek kaçakçılık yapanlar yakalandığında zahirelere el konulur ve parası yabancılara iade edilirdi. Zahirelerin yabancılara satılması veya Anadolu'ya gönderilmesi, zahire almaya gelen gemilerin aylarca zahire beklemesine ve atıl kalmasına sebebiyet verirdi.²⁸ Öte yandan devlet, tüccarın parasının geciktirilmemesine özen gösterirdi. Tüccardan hububat alan esnafın ödeme yapmaması, tüccarın sermayesiz kalarak zarar etmesine ve neticede İstanbul'a hububat tedarik ve naklinin aksamasına neden olacağından ilgili esnafın dikkati çekilirdi.²⁹

Konuyla ilgili olarak zaman zaman karşılaşılan başka bir problem hububata saman, ot, vb. yabancı maddelerin karıştırılmasıydı. Bunda mübâyaacıların önemli rolü vardı. Hububatın mahlût, yani yabancı maddelerle karışık olması sebebiyle İstanbul'da bazen ekmekler bozuk çıkıyor ve halkın sağlığını tehdit edebiliyordu.³⁰

18. yüzyılın sonlarında Sultan III. Selim'e sunulan ıslahat layihalarında Balkanlardan zahire tedarik ve sevkiyatı ve bununla ilgili problemler önemli bir yer işgal eder. Defterdar Mehmed Şerif Efendi, layihasında Selanik, Galos, Orfan, Karaağaç, Tekirdağ, Karadeniz'in Alçaklar iskelelerinden ve Tuna, Eflak ve Boğdan'dan tüccarların rayiç fiyatla zahire

²⁷ "...Tuna sevâhilinde Yerköyü, Ruscuk, Silistre vesâ'ir tarafeyn sevâhilinde ba'zı a'yân ve iktidâr sâhibleri ve zirâ'at erbâbı olanlar çiftliklerinde ve buldukları yerlerde olan zehâyiri berrânî sefînelere ziyâde behâya furuht için anbar ve mahzenlerde cem' ve iddihâr idüb mezbûrların kendü kâr ve kisbleriçün İstanbul'a gelecek zehâyiri İbrail'e indirtmeyüb ve kapan sefînelerine virdirtmeyüb ziyâde behâ ile berrânî sefînelerine bey' için cem' ve iddihâr ..." Fi 29 Ramazan sene 1196 (7 Eylül 1782) BOA, Cevdet İktisat, No:2187; İstanbul'a tahsis edilmiş olan zahirenin Tuna ve Rumeli sahilleri dışındaki bazı deniz ve limanlarda da satışları çokça rastlanan bir durumdu. BOA, Cevdet İktisat, No: 34; BOA, Cevdet Maliye, No: 8640; BOA, Cevdet İktisat, No: 2110; Karadeniz'den getirilen buğdayın, Çanakkale Boğazı'nın sıkı denetiminden dolayı Ege'ye kaçırılması riskliydi. Fakat buna mukabil denetimin daha zor olduğu Ege ve Makedonya buğdayı, kaçakçılığa daha fazla konu olmuştur. Mantran, age, C. I, s. 175.

²⁸ Aynural, age, s. 41-42.

²⁹ İKS, İst., D.65, s. 90.

³⁰ Fahrettin Tızlak, "Hatt-ı Hümayunlar Işığında III. Selim Döneminde İstanbul'da Fırınların Ve Ekmeklerin Tebdil-i Kıyafetle Denetimi", *CEDRUS* III, 2015, s. 339; Sadrazam Koca Yusuf Paşa Layihası, TSMA, E.447/9; Fatih Yeşil, "İstanbul'un İfaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu Ve İşleyişi (1793-1839)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.15, Bahar 2004, s. 120.

almalarının ve bizzat onların getirerek Tersane-i Amire ambarlarına teslim etmelerinin gerekliliğini tavsiye eder.³¹ Sadrazam Koca Yusuf Paşa da mübâyaacıların, İstanbul'daki bürokratlara güvenerek, zahire satın aldıkları yerlerdeki yöneticilerle işbirliği yaptıklarını, gerek zahireyi satın alma ve gerek ambarlara ve gemilere yükleme esnasında çeşitli hilelerle üreticileri zor durumda bıraktıklarını, bu sebeple üreticilerin ciddi zarara uğratıldıklarını ifade eder. Bu durumun önüne geçilmesi için bazı önerilerde bulunur.³² Reisülküttab Vekili Firdevsi Emin Efendi de Şumnu, Herzargrad, Tırnova, Prevadi, Aydos ve Babadağı gibi mahallerde, zahirenin bol olduğu zamanlarda devletin rayiç fiyatla alım yapmasını ve uygun ve güvenilir mahallerde stoklanmasını gerekli görür.³³

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet mübâyaacılarının ve kapan tüccarlarının zahire satın alması ve İstanbul'a sevkiyatı sırasında bazı problemler yaşanıyordu. Bunların başında devletin ve kapan tüccarlarının gönderdiği gemilerin sayıca az ya da çok olması, zahire satın almak için giden yazıcı ve mübâyaacıların sermayelerine göre zahire bulamamaları veya sermayelerinin yetmemesi gelmekteydi. Bu problemler sebebiyle devlet 1748 yılında bazı değişiklikler yaptı. Yeni düzenleme gereğince kapan defterlerine müracaat edilerek geçmiş dönemlerde hangi bölgelerden ne kadar zahire İstanbul'a gönderilmişse bir sonraki sene de buna göre ilgili bölgelerden, kaza ve iskelelerden zahire satın alınması kuralı getirildi. Bu uygulamaya 'mukayese nizamı' adı verilmiştir.³⁴ Fakat mukayese nizamı üretici arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuş ve zahirenin tedariki zorlaşmıştır. 35 yıl süren bu uygulama beklenen neticeyi verememiş, İstanbul'a sevk edilen zahire miktarı düşmüş ve bu sebeple 'zahire tertibi' usulüne dönülmüştür. Bu usulde zahirenin, miri ve rayiç üzerinden olmak üzere iki tür fiyattan alımı yapılmaktaydı. Aslında miri fiyat çok düşük olup adeta bir vergi niteliğindedeydi. Rayiç fiyat ise piyasa fiyatının çok altında olup o da maktu fiyat özelliği taşımaktaydı. Bundan dolayı zahire tertibi usulü de meseleyi tamamen halledememiş ve İstanbul'a zahire temin ve sevkiyatında sonraki dönemlerde de problemler çıkmaya devam etmiştir.³⁵

³¹ Defterdar Mehmed Şerif Efendi Layihası, TSMA, E.447/3.

³² Sadrazam Koca Yusuf Paşa Layihası, TSMA, E.447/9.

³³ Reisülküttab Vekili Firdevsi Emin Efendi Layihası, TSMA, E.447/10.

³⁴ Aynural, age, s. 5.

³⁵ Aynural, age, s. 11-12.

İstanbul'un iâşe problemlerini gidermek için 1793 yılında Zahire Nezareti kurulmuştur. Devlet böylece, zahire temin ve sevkiyatını sıkı denetim altına almak istemiştir. Nezaretin kurulmasındaki önemli hedeflerden biri her bölgedeki zahirenin öncelikle İstanbul'a gönderilmesini sağlamak ve bunun haricinde Rumeli'den Anadolu'ya zahire taşınmasını ve yabancılara zahire satışını önlemektir. Bu yolda atılan adımlardan biri, Nizam-ı Cedid programı doğrultusunda miri mübâyaa yönteminin haksızlıklarını ortadan kaldırmak amacıyla miri mübâyaa³⁶ yerine rayiç mübâyaa yönteminin getirilmesidir. Her ne kadar bu usulde, fiyatların piyasa fiyatına yakın olması gerekiyor idiye de uygulamada bir süre sonra satın almalarda ödenen miktar, piyasa fiyatlarının altında kalmıştır.³⁷

Zahire Nezareti'nin kuruluşuyla birlikte nazıra, zahire tüccarlarını denetlemekten İstanbul'a Balkanlardan gelecek hububat miktarını arttırmaya ve stoklamaya, ekmeğin fiyat ve kalitesini kontrol etmekten nezaretin gelir ve giderlerini ayrıntılı şekilde tutmaya kadar birçok görev ve yetki verilmiştir. Böylece devlet artık ilk defa sermayedar olarak ordu için değil İstanbul'un iâşesi için yapılan ticarete doğrudan katılmış oluyordu. Netice itibarıyla devlet, ekonomiyi düzenleme etkinliğiyle yetinmeyip kriz dönemlerinin dışında piyasaya birinci dereceden aktör olarak dâhil olmaya başlamış ve sosyo-ekonomik hayattaki ağırlığını artırmıştır.³⁸

18. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan savaşlar İstanbul'a buğday temin ve naklini zorlaştırmıştır. Her ne kadar 1768 harbi sırasında Karaharman civarı işgale uğramış ve bu sebeple Tuna havzasından zahire getirilememiş ise de Karadeniz yine de Türk hâkimiyetinde olduğu için gemiler buğday nakliyesi yapabilmıştır. Fakat 1787 yılında Kırım'ın Rusların eline geçmesi sonucunda Karadeniz'de Rus gemilerinin bulunması sebebiyle İstanbul'a zahire sadece Rumeli bölgesinden getirilebilmiş ve

³⁶ Miri mübâyaa: Devlet hesabına satın alma yapılması anlamına gelmektedir. Tanzimat'tan önce devlet için gerekli olan mallar devletin ilgili dairelerine bağlı memurlar tarafından pazarlıkla satın alınır. Tanzimat'tan sonra çıkarılan kanuna göre devlete ait olup satılacak mallar artırma, alınacak mallar ise eksiltmeyle satılmaya ve alınmaya başlanmıştır. (Mehmet Zeki Pakalın s. 545), *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Basımevi, Ankara, 1983, s. 545; Miri mübâyaa usulünde fiyatlar devlet tarafından belirlenmekteydi. Rayiç mübâyaa ise fiyatların piyasa şartlarında belirlenerek devletin buna göre gerçekleştirdiği satın alma işlemidir.

³⁷ Güran, age., s. 248-251; 3. Selim'e ıslahat layihaları veren müelliflerin ortak görüşü de zahirenin üreticilerden miri yerine rayiç fiyatla alım yapılması yönündedir. (Defterdar Mehmed Şerif Efendi, age; Sadrazam Koca Yusuf Paşa, a.g.e.); Reisülküttab Vekili Firdevsi Emin Efendi, age.

³⁸ Yeşil, age, s. 128-129.

gemiler ancak aralıklı olarak işleyebilmiştir.³⁹ Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar bir yandan İstanbul'a zahire temin ve sevkiyatını azaltırken diğer taraftan Balkanlarda üretimin düşmesine sebebiyet vermiştir.⁴⁰

3.2. Hububat Dışındaki Zahire

İstanbul'a Balkanlar ve Karadeniz'den deniz yoluyla hububat dışında halkın ihtiyacı olan çeşitli zahire getiriliyordu. Yağ, bal, peynir pastırma gibi zahire getiren tüccarlar Galata Yağkapanı ile İstanbul Balkapanı'na bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Bu tüccarlar söz konusu zahireyi genellikle Eflak ve Boğdan'dan, bunun dışında Silistre, Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu, Prevadi, İbrail, İsmail, Kili ve Akkırman kaza ve iskelelerinden almaktaydılar. Özellikle Eflak ve Boğdan, İstanbul'un ihtiyacı olan çerviş, don ve sadeyağlarının temin edildiği zahire kaynağı idi.⁴¹

Unkapanı tüccarları gibi diğer zahire tüccarları da taahhüt sistemine⁴² göre faaliyet gösterirdi. Hangi cins zahire getirileceği ihtisaslaşma ve iş bölümüne göre tespit ediliyor, kapan tüccarlarının hangi bölgeden satın alma yapacağı önceden belirleniyordu. Tüccarların birbirlerinin bölgelerine giderek satın alma yapmaları yasaktı.⁴³

Kapan tüccarları ortaklıklar halinde çalışırlar, genellikle pazar yerlerinde ve iskele başlarında kendilerine tahsis edilen yerlerde ikamet ederek satın alma işlemlerini gerçekleştirirdi. Fiyatlar üretimin durumuna göre bölgenin voyvodası tarafından tespit edilir ve tüccarlar ödemeyi peşin yapardı. Fakat üretimin yetersiz olduğu zamanlarda üretici belirlenen rayiç fiyata zahireyi satmak istemez, bu da İstanbul'a belirli miktarda zahire getirme taahhüdünde bulunmuş olan tüccarı yüksek fiyat ödemek zorunda bırakırdı.⁴⁴

³⁹ Kütükoğlu, age, s. 59-60.

⁴⁰ Yeşil, age, s. 132.

⁴¹ Aynural, *İstanbul Değirmenleri Ve Fırınları*, s. 65-66.

⁴² Taahhüd sistemi: Yağ ve Balkapanı tüccarlarının çalışma sistemleridir. İlgili tüccarlar kadı huzuruna çıkarak, getirebilecekler yağ ve bal miktarlarını taahhüd eder ve herkes taahhüd ettiği malın ticaretini yapardı. Hangi tüccarın nereden, ne kadar alacağı da önceden belirlenmiş olup tüccarlar birbirlerinin mübâyaa bölgesinden mal satın almazdı. (Aynural,, "Kapan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 338).

⁴³ Salih Aynural, "18 Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kapan Tüccarları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 80, Ekim 1992, s. 211-212.

⁴⁴ Aynural, age, s. 212-213.

Kapana gelen yağlar tahrir olunarak mühürlenir, depolanır ve ihtiyaç oldukça piyasaya arz edilirdi. Yağlar cinslerine göre ayrı ayrı kaydedilir, bu işlem sırasında mübaşir ve İstanbul kadısı tarafından görevlendirilen bir kâtip bulunurdu.⁴⁵ Kapan tüccarlarının İstanbul'da kapan yakınlarında depoları mevcuttu. Mübâyaa edilen don ve çerviş yağları Galata Yağ kapanına, sade ve cilgi yağ, bal ve benzeri zahire ise kapan tüccarlarının depolarına konulurdu.⁴⁶

Don ve çerviş yağlarının İstanbul'a naklinde fiçı yerine hayvan derisinden yapılan ve 'yedik' denilen torbalar kullanılmaktaydı. Kapan tüccarları sade, don ve çerviş yağlarını 'süreççiler' adı verilen celeplerden temin ederlerdi. Süreççiler belirli mevsimlerde kestikleri hayvanlardan elde ettikleri yağları kapan tüccarlarına satarlardı.⁴⁷ 1775 yılında Galata Yağkapanı'nda 11, Balkapanı'nda 19 tüccar mevcuttu.⁴⁸ Tarihini tespit edememekle birlikte 18. yüzyılın sonlarına ait olduğunu düşündüğümüz bir belgeye göre ise 28 Galata ve 20 Balkapanı tüccarı vardı. Kapana getirilen mallar esnafa sırasıyla dağıtılırdı. Bunun hilafına hareket edilmesine müsaade edilmezdi.⁴⁹ Kapana zahire getiren gemilerin yüklerini en kısa sürede boşaltarak tekrar sefere çıkmaları mal arzının devam etmesi ve fiyat istikrarının sağlanması açısından çok önemliydi. Bu hususa özellikle riayet edilerek gemiler mallarını boşalttıktan hemen sonra tekrar zahire tedariki için gönderilirdi. Bu sebeple yüklerini boşaltan tüccarlara paralarının kısa sürede ödenmesine dikkat edilirdi.⁵⁰

İstanbul'a zahire temin eden tüccarlara herhangi bir zorluk çıkarılmaması için devlet hassas davranıyor ve konuyla ilgili olarak zahirenin temin edildiği bölgelerdeki devlet görevlileri uyarılıyordu. Bunlardan birinde Eflak, Boğdan ve havalisinde hâsıl olan asel, şem-i asel, revgan-ı don, çerviş, revgan-ı sade, peynir, pasdırma, gön ve yapağı gibi malları İstanbul'a getiren tüccarlarla süreççilere zorluk çıkarılması karşısında,

⁴⁵ "... İstanbul kâdısı fazîletlü efendi ashâb-ı arz-ı hâl tüccarânın der mahzen ve temhîr olunan revganlarının ta'yîn olunan mübaşir ve tarafınızdan bir mu'temed kâtip ta'yîni ile cümle yedeklerini vesâ'irlerini tahrîr ve don yağını başka ve çerviş yağını başka defter eyledikten ...", fi 9 Safer aene 1188 (21 Nisan 1774), İKS, İst. D.36, s. 108.

⁴⁶ Aynural, age, s. 213.

⁴⁷ Aynural, *İstanbul Değirmenleri Ve Fırınları*, s. 68-69.

⁴⁸ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında Ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev.) Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 104.

⁴⁹ İKS, İst., D.65, s. 28-29; İKS, İst., D.64, s. 8.

⁵⁰ İKS, İst., D.65, s. 5-6.

bunun önlenmesi için bölgedeki voyvodalara, kadılara, gümrük ve iskele eminlerine, subaşılara, ayanlara, serdarlara ve kethüdalara emir gönderilmişti.⁵¹

Yağların birbirlerine karıştırılarak satılması yasaktı. 1777 yılına ait bir belgede İbrail, Kalas ve İsmail iskelelerinde don ve peynir yağlarını karıştırarak sade yağ olarak satan tüccarların bu faaliyetlerinin önlenmesi ve gerek Eflak ve Boğdan gerek İstanbul ve Galata'da alım-satımlarda yağ cinslerinin açık bir şekilde belirtilmesi istenmiştir.⁵² Bazen de sadeyağ, don ve çerviş yağı katılarak halka satılıyordu. Fakat bu şekilde hileli satış yapanlardan Müslüman olanların ticaretten men edilerek memleketlerine sürgüne gönderilecekleri, zımmî iseler küreğe vaz edilecekleri bildiriliyordu.⁵³ İstanbul'a zahire götüren tüccarlardan haksız yere vergi alınmasına kesinlikle müsaade edilmiyordu. 1777 yılında Tuna ve sair yerlerden İstanbul'a zahire nakleden kapan tüccarı ve gemi reislerinden refiye adı altında vergi alanların engellenmesi için hüküm gönderilmişti.⁵⁴

Zahire çeşitleri de deniz yoluyla İstanbul'a getirildiği için hububat sevkiyatında geçerli olan, mevsim şartlarının her zaman deniz taşımacılığına elverişli olmaması ve gemilerin sayıca yetersizliği gibi risk ve problemler bunlar için de söz konusuydu. Özellikle gemilerin çeşitli sebeplerle kazaya uğraması ve batması sık görülen olaylardandı.⁵⁵

3. Selim döneminde Galata Yağ ve Balkapanında yeni düzenlemelere gidilmiş ve kapan tüccarlarının içlerinden mutemet kişiler nazır tayin edilmeye başlanmıştır. Söz konusu nazırların görevleri kapan tüccarları arasında muhtemel anlaşmazlıkları önlemek, kapandaki zahirelerin satışının narha uygunluğunu denetlemek, buna riayet etmeyenleri ikaz ve netice alınmıyorsa Bâb-ı Âlî'ye şikâyet etmektir.⁵⁶

⁵¹ BOA, Cevdet İktisat, No: 1838.

⁵² İKS, İst., D.40, s. 95.

⁵³ "... Sevâhil-i Tuna ve Eflak ve Boğdan memleketlerinden bu sene-i mübâreke de Galata kapanına sâde olmak üzere gelen yağlar don ve çerviş ile mahlût ve bir dürlü ekle sâlih olmadığından ... hilâf-ı ta'ahhüd hareket ider olur ise Müslim olanları ticâret-i mezkûreden men'ü def' ve vilâyetlerine nefy ü iclâ ve zımmîleri küreğe vaz olunub ...", (İKS., İst., D.43, s. 48.)

⁵⁴ Kala, age, C.1, s. 327, Hüküm No: 9/140/513.

⁵⁵ Kala, İTT, s. 39-40, Hüküm No: 2/256/858; s. 55, Hüküm No: 3/53/203; s. 104, Hüküm No: 4/130/407 .

⁵⁶ Aynural, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kapan Tüccarları", s. 214.

4. Et İaşesi

İstanbul'un iaşesi için temel gıda maddelerinden ikincisi olan et çok büyük oranda Balkanlardan yani Osmanlı Rumeli'sinden temin edilmekteydi. Özellikle canlı koyun sürüleri, karayoluyla Balkanlardan İstanbul'a getiriliyordu. Trakya'nın düzlükleri Balkanlardan erişimi oldukça kolaylaştırıyor, koyunun semizlemesi ve tedarik edildiği ilk bölgeden getirildikten sonra uzun bir yürüyüşün ardından kışlaması için daha uygun otlak alanları sağlıyordu. Bunun aksine Boğaziçi, koyunun Anadolu'dan gelişinde ve İstanbul tarafına geçirilişinde önemli bir engel teşkil etmekteydi.

Şehrin koyun arzını düzenlemeye çalışan resmi makamlar ilk olarak Balkanlara yönelmiştir. 16. yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'dan koyun getirmeyi teşvik etme çabaları özellikle Rumeli'deki siyasi ve askeri gelişmelerden kaynaklanan kıtlığa karşı alınan önemlerden kaynaklanmıştır. 18. yüzyılda ise şehir nüfusunun talepleri çok fazla artış gösterdiği için Anadolu platosundan da ciddi sayıda koyun getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Fakat yine de saraya ve devlete bağlı nüfus, 18. yüzyıl sonlarına kadar tamamen Balkanlara bağımlı bir tedarik sistemi kullanmaya devam etmiştir. Tuna'nın ikiye böldüğü nehrin güneyinden Trakya, Bulgaristan, Makedonya, ve Teselya'dan gelen koyun, şehre sunulan arzın önemli bir bölümünü teşkil etmiştir.⁵⁷

Kuzey Bulgaristan'ın orta ve doğu kesimlerinde çok sayıda kasaplık koyun yetiştirilmekteydi. Rumeli'de tahıl ürünlerinin bol miktarda yetiştirilmeye müsait bölgeleri aynı zamanda küçükbaş hayvancılığının yaygın olduğu yerlerdi. Bu bölgede yetiştirilen "kıvırcık" türü koyun lezzet bakımından hem saray mutfağında hem de halk arasında Anadolu'dan getirilen koyunlara tercih ediliyordu.⁵⁸ Eflak ve Boğdan tarafından getirilen koyunların bir kısmı kış aylarına dayanıklı "mosturgan" ve "pornar" cinsi koyunlar olduğu için devlet bu tür koyunların kış mevsimine yakın zamanlarda temin edilip, İstanbul yakınlarındaki kışlaklarda bekletilmesi ve gerektiğinde İstanbul'a getirilmesini hedeflemekteydi. Eflak ve Boğdan taraflarından temin edilen bir diğer koyun türü olan "çorgan" ise kış mevsimine daha az dayanıklı olduğu için bu

⁵⁷ Antony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1988, pp. 20-21.

⁵⁸ Halime Doğru, "Rumeli'de Celepkeşanlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi - Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 4-8 Ekim 1999, C.III, III. Kısım, s. 1680.

cins koyunlar kış mevsiminden önce temin edilip doğrudan şehre sevk edilmekteydi.⁵⁹

Büyük ve küçükbaş hayvanların İstanbul'a getirilmesi ve dağıtılması da yine hububat ve zahirede olduğu gibi çok büyük bir organizasyonu gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin kentli tüketici kitlelerine düşük fiyatlı ve sürekli et tedariki sağlama girişimlerinin temelinde "celepkeşan sistemi"⁶⁰ olarak adlandırılabilir uygulama yatıyordu. Esasında sistemin amacı, İstanbul kasaplarına yıllık sabit bir miktarda koyun satma görevi verilen bir grup taşra halkı teşkil etmektir. Devlet taşrada koyunların toplanmasından İstanbul'daki tüketiciye satışına kadar sürecin her aşamasını denetliyordu. Böylelikle koyun arzının sürekli olmasını ve fiyatların tüketici, devlete bağımlı ve sıradan halkın satın alma gücünün üzerine çıkmamasını hedefliyordu. Bu hizmet karşılığında taşradaki tedarikçiler olan celepkeşan, tüm olağanüstü vergiler ve devlete karşı diğer yükümlülüklerden muaf tutuluyordu.⁶¹

Yeni celepleri yazan yetkililere verilen talimatlar; bu görevlileri tefeciler, zenginler, uygunsuz yollarla tımar sahibi olmuş kimseler, doğancılar, muhtesipler, köy ağaları ve diğer yetkililer, tüccar ve iş adamları ve genel anlamda kapıkulu ve tımarlı sipahi olmayan herkes arasından seçmeleri yönündeydi. Koyun işiyle uğraşan kimselere ise öncelik veriliyordu. İlk önce bu kimseler, ardından diğer kategorilerde olanlar kaydediliyordu. Celepkeşanın seçiminde üç faktöre bakılıyordu: Öncelikle aday kimsenin koyunu olup olmadığı ya da koyun işiyle uğraşıp uğraşmadığı, ikinci olarak aynî ya da nakdi, harcanabilir sermayesi olup olmadığı ve üçüncü olarak bu serveti gayri kanuni ya da şüpheli yollarla elde edip etmediği ve/veya devlete karşı yükümlülüklerinden kaçıp kaçmadığı. Bu faktörlerden ikincisi olan servet, başlıca ön şart idi. Diğer ikisi ise öncelik verilme nedeniydi.⁶²

⁵⁹ Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İşçisinin Temini, Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 47-48.

⁶⁰ Celepkeşan sistemi: İstanbul'un fethinden sonra artan nüfusun, saray halkının ve kapıkullarının et ihtiyacını karşılamak üzere kurulan sistemdir. Balkanlar'da Tuna'nın güneyinden her yıl belirli miktarda koyun getirmekle yükümlü olan hayvan tüccarları bunun karşılığında diğer vergilerden muaf tutuluyordu. Anthony Greenwood, "Osmanlı Provizyonizm Uygulama Alanlarına Bir Örnek: "İstanbul'un Et İşçisi", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sıma*; İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2006, s. 117.

⁶¹ Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, p. 62.

⁶² *Ibid*, pp. 76-77.

Tüm bu özellikler aslında celepkeşan olmanın bir nevi cezalandırma yöntemi olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple celepkeşan olan kişiler işin riskli olması sebebiyle çoğu zaman istememelerine rağmen bu göreve getiriliyorlardı.⁶³

Celeppler tarafından toplanan koyun ve bunun dışında keçi ve sığır gibi hayvanların satılması için özel olarak İstanbul dışında pazarlar kurulurdu. Rumeli bölgesinden toplanan hayvanların satışı için kurulan pazar Edirnekapı'daydı. Belirli bir düzene tabi olan bu pazarlarda satışlar öğleye kadar devam eder ve kasaplar aldıkları hayvanları, kesim için kendilerine tahsis edilmiş olan selhanelere götürürlerdi.⁶⁴ Celeplerin ikinci satış türü ise getirdikleri koyunları kendilerine tahsis edilmiş olan selhanelerde keserek yine kendilerine tahsis edilmiş olan kasap dükkânlarında et olarak satmaları şeklindeydi.⁶⁵

Celepplerin koyunları nerelerden toplayacakları, ne zaman ve hangi yolları kullanarak İstanbul'a getirecekleri önceden belirlenmiş ve kayıtlara geçmiştir. Güzergâhların belirlenmesinde fetih yolları belirleyici olmuştur. Osmanlı Devleti, Balkan fetihleri esnasında daha önce Romalıların yaptığı ve Bizans'ın da kullandığı yollardan faydalanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren bu yollar askeri amaçla kullanılmakla birlikte İstanbul için talep edilen canlı hayvanların toplanmasında ve nakliyesinde de mühim bir fonksiyon icra etmiştir. Bunlar içinde Balkanların en fazla koyun yetiştirilen ve celepkeşan kaydedilen bölgesini İstanbul'a bağlayan ve sağ kol olarak tabir olunan yol üzerinde Aydos, Burgaz, Varna, Balçık, Mangayla, Tulçe, Kili, Akkerman, Silistre, Tırnova, Hazergrat, Eski Cuma, Şumnu ve Rusçuk kazaları bulunmaktaydı. Celepkeşanlar koyunları ile birlikte İstanbul'a ulaşmak için bu güzergâhı kullanırlardı.⁶⁶ Devlet koyun temin alanı içerisindeki en uzak nokta olan Eflak ve Boğdan'dan alacağı koyunlardan kış için ayrılacak bölümleri için daha ilkbaharda harekete geçmekte ve bu amaçla bölgeye celepler gönderip koyunları temin etme yoluna gitmekteydi.⁶⁷

⁶³ Uzun, age, s. 9.

⁶⁴ Kala, age, s. 112-113.

⁶⁵ Ahmet Kala, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, 37-38. Kitaplar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 111.

⁶⁶ Doğru, age, s. 1679.

⁶⁷ Türkhan, age, s. 49.

Osmanlı Devleti İstanbul'a koyun getirilmesini teşvik etmek için tüccarlara bazı avantajlar sağlamıştır. Bunlardan en önemlisi koyunların sevkiyat esnasında geçtikleri yerlerden toprak bastı, otlak hakkı, gümrük, bac vb. herhangi bir vergiye tabi tutulmamalarıydı.⁶⁸ 1767 yılında bu kuralı ihlal ederek çeşitli isimler altında koyun tüccarlarından vergi almak isteyenlerin engellenmesi için daha önce verilmiş olan hüküm, Eflak, Boğdan ve İstanbul arasında kalan bölgelerin yöneticilerine teyiden tekrar edilmiştir.⁶⁹

Zahirede olduğu gibi koyunların da İstanbul'a getirilmeden satılması zaman zaman karşılaşılan bir durumdu. Celepler devletin yasaklamasına rağmen koyunları Balkan yarımadası limanlarına gelen yabancı tüccara satıyordu.⁷⁰ Bazen de Rumeli koyun tüccarları daha fazla kazanç sağlamak için koyun sürülerini Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Bergos, Silivri, Ereğli, Tekfurdağı, Şarköy, Gelibolu ve İnoz gibi mahaller yoluyla Rumeli'den Anadolu'ya geçirerek Bursa ve İzmir gibi şehirlere götürüp satıyorlardı. Bu sebeple devlet ilgili bölgelerin yöneticilerine gerekli tedbirlerin alınması için emirler yazıyordu.⁷¹

Balkanlar ve Rumeli'den temin edilen sığır, manda ve inek sürüleri Yedikule'de Tokad denilen mahalle getirilerek %15'inin Yahudilere kalanlarının da sığır kasaplarına tahsis edilmesi kural idi. Fakat bunun hilafına hayvanları yolda karşılayıp satın alan kişilerin bu faaliyetlerden men edilmesi için zaman zaman hükümler gönderiliyordu.⁷² 1770 yılında Rumeli'de Eflak, İslimye, Filibe, Zağra-yı Atık, Yanbolu ve sair yerlerden gelen inek, öküz ve sığır Edirne'de pastırmacı ve muhtekirler tarafından satın almaları İstanbul halkının sıkıntı çekmesine sebep olmuş ve sığır

⁶⁸ Fakat bu muafiyetin celeplerin sadece İstanbul'a getirdikleri koyunlar için tanındığını, bunun haricinde getirilen koyunlar için böyle bir muafiyetin olmadığını ifade etmeliyiz. (Uzun, age, s. 18.)

⁶⁹ BOA, Cevdet İktisat, No: 37.

⁷⁰ Doğru, age, s. 1679.

⁷¹ Uzun, age, s. 16.

⁷² Ahmet Kala, (Proje Ve Yayın Yönetmeni), *İstanbul Esnaf Tarihi*, C.1, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 120, Hüküm No: 4/31/85; s. 156-157, Hüküm No: 4/182/556; C.2, s. 191-192, Hüküm No: 8/264/865. İstanbul'a getirilen hayvanlar sur dışında belirli otlak ve kışaklarda bekletilir ve bilahare dağıtım yapıldı. Bekletilen alanlar tarihsel süreçte değişiklik arz etmiştir. 16 ve 17. yy.'da Kasap Pınarı olarak bilinen bölge ile bugünkü Küçükköy semti yakınlarında Saya Ocağı olarak adlandırılan bölge iken 18. Yüzyılın başlarında yukarıda belirttiğimiz Yedikule dışındaki Tokat olarak bilinen yerd. 18. yüzyılın sonlarında ise kara Ahmetli çiftliğiydi. Özellikle Deliorman ve diğer Karadeniz sahillerinden deniz yoluyla getirilen koyunlar ise 18.yy.da Baltalimanı'nda toplanmış ve buradan kasaplara dağıtılmıştır. (Türkhan, age, s. 53-54).

kasabı kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustaları tarafından şikâyete konu olmuştur. Üstelik gayrı meşru bu faaliyetin birkaç seneden beri tekrar ettiği ifade edilmiştir.⁷³

16. yüzyılın ortalarında İstanbul'a et tedarikinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için Koyun Eminliği görevi ihdas edilmiştir. Koyun emini, genel tedarik ve devlet tahsisatının tümünden ve özellikle Balkanlardan gelen yıllık belirli sayıda koyunun garanti edilmesi yoluyla celepkeşan sisteminin düzenlenmesinden, koyunun kasaplara dağıtımından ve satışından sorumluydu. 17. yüzyıl başlarında celepkeşan sisteminin niteliği değişim geçirmiş ve diğer yandan ekonominin parasallaşmasına paralel olarak, koyun üretmeye yönelik aynı yükümlülük nakdi bir vergi şeklini almıştır. Bu verginin tahsilinden mesul kimseye Koyun Emini denilmeye devam etmiştir. Şehre yeterli sayıda koyun getirilmesini temin etme sorumluluğu için de Kasapbaşılık adında ayrı bir makam kurulmuştur.⁷⁴

16. yüzyılda Osmanlı Devleti taşrada çok güçlü iken 17. ve 18. yüzyıllarda ayanların gücü artmış ve özellikle Balkanlarda yerel unsurlar ön plana çıkmıştır. Buna bağlı olarak üretim fazlası, söz konusu unsurların kontrolüne girmiştir.⁷⁵ Bunun yanı sıra 1774 yılında Osmanlı Devleti için çok ağır maddeler içeren Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla ve 1783'te Kırım'ın Ruslara geçmesiyle Karadeniz'deki deniz taşımacılığı üzerinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti zayıflamış ve Rumeli'den yapılan alımlar olumsuz yönde etkilenerek İstanbul'un iâşesinin karşılanması zorlaşmıştır. Devlet bu problemleri ortadan kaldırmak için merkezi iktidarı kuvvetlendirmek istemiş, bu sebeple yerel kaynakları yeniden ele geçirmeye ve özel sektörün faal olduğu alanlara el atarak ekonomik gücünü geliştirme-

⁷³ "... Rumeli cânibinden diyar-ı Eflak'da İslimye ve Filibe ve Zağra-yı Atik ve Yanbolu arasında vesâ'ir o havâfilerde hâsıl olan sığır ve öküz ve inek kadîmden doğru Asitâne-yi Aliyye'ye gelüb Yedikule hâricinde kasab ustaları beynerinde tevzi' ve zebh ve ibâdullâha narh-ı rûzîsi üzre bey' olunmak nizâm-ı kadîmî iken birkaç seneden berü Edirne'de basdırmacı ve muhtekir tâ'ifesinden ba'zı kimesneler zuhûr ve zî-kudret olanlara istinâde ile Asitâne-yi Aliyye'ye gelecek hayvanâtı mesâfe mahallerden karşılayub ziyâde behâ ile bey' idüb ... kadîmden Asitâne-yi Aliyye'ye gelecek sığır ve öküz ve ineği ashâb-ı ihtikâr ve basdırmacı tâ'ifesi ol tarafda iştirâdan men' olunmalarıçün Edirne kâdisına ve Bostancıbaşı ağaya ve a'yân-ı beldeye hitâben ...", Fi Cemaziye'l-evvel sene 1184" (9 Ağustos 1770), İKS, İstanbul, D. 34, s. 27.

⁷⁴ Geenwood, *ibid*, pp. 40-41.

⁷⁵ Akt: Uzun, *age*, s. 12.

ye çalışmıştır.⁷⁶ Bu çabalar en temel ihtiyaç maddeleri olan hububat ve et iâşesinde kendisini göstermiştir. 1793 yılında kurulan Zahire Nezareti, hububat arz etme vazifesinin özel sermayeden devlete geçmesini sağlamıştır. Benzer şekilde koyun temininde devlet kendi adına ve kendisinin belirlediği ölçüde (onda bir) ve fiyatlarla piyasadan profesyonel tüccarlarla alım yapma yoluna gitmiştir. Önceki dönemlerden ayrılan husus ise satışların daha önce isteğe bağlı olmasına karşın ondalık ağnamla birlikte gerekirse zorla yapılmasıdır. Ondalık ağnam 18. yüzyılın ikinci yarısında artan siyasi ve askeri kargaşaların hammadde teminini zorlaştırması ve devletin, iâşe sürecine yönelik doğrudan müdahalesini zorunlu hale getirmesi sonucunda ortaya çıkarak 1783-1857 yılları arasında uygulanmış olan bir sistemdir. Devletin fiyatları kendisinin belirlemesi ve satışın gerekirse zorla yaptırılması sebebiyle uygulama bir tür vergi niteliği kazanmıştır.⁷⁷

Ondalık ağnam esas olarak askeri birliklerin ve devlet memurlarının et ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir. Bununla birlikte zamanla ondalık uygulamasının kapsamının genişletilmesi ve tahsil edilen miktarların artmasıyla İstanbul halkının et ihtiyacına katkıda bulunmak için bir miktar ondalık koyun, kasap esnafına satılmaya başlanmıştır. Fakat asker ve memurların iâşesi öncelikli konumunu hiçbir zaman kaybetmemiştir.⁷⁸

19. yüzyıl başında Eflak ve Boğdan'dan gelen koyun, aynı 17. yüzyıl başında olduğu şekilde kent için hayati önemi haizdi. Aradaki bir buçuk yüzyıl için elimizde rakamlar olmasa da bu durumun tüm dönem için geçerli olduğunu varsaymak mümkündür. Örneğin 1755-56'da Eflak Voyvodasına gönderilen bir emirde bu bölgeden gelen koyun, keçi ve sığırın İstanbul halkının et ihtiyacının temel kısmını teşkil ettiği vurgulanıyor; bunların tedarikine yönelik hiçbir müdahaleye izin verilmeyeceği ve resmi makamların ödeme şartlarını hem üreticilerin hem de aracılardan girdiği zahmete değmesini sağlayacak şekilde düzenlenmesini istiyordu. 1777 ve 1788 yılları sonbaharında her iki eyaletten sırasıyla 240.000 ve 230.000 koyun gönderilmesi bekleniyordu. Bu koyunlar şehrin kış aylarındaki iâşesini sağlayacaktı. Bunların yarısından fazlası 1 Ağustos-7 Kasım tarih-

⁷⁶ Uzun, age, s. 13; Güran, age, s. 245.

⁷⁷ Uzun, age, s.13; Greenwood, "Osmanlı Provizyonizm Uygulama Alanlarına Bir Örnek: "İstanbul'un Et İâşesi", s. 120.

⁷⁸ Uzun, age, s. 13.

leri arasında (Rûz-ı Kasım) gelecek; kalanı ise bundan kısa süre sonra ulaşacak ve şehrin bahara kadar idare edebilmesi için kışın şehir yakınlarında otlatılacaktı. 1818 Ekim’inde, Kurban Bayramından hemen önce, şehrin çevresindeki koyun stokuna dair yapılan bir sayıma göre kesilmek üzere 147.000 koyun getirilmiş olup bunların %42’si Memleketeyn’den (49.000’i Eflak ve 14.000 Boğdan’dan) gelmişti.⁷⁹

İstanbul’da 18. yüzyılda tüketilen hayvan sayısı konusunda net bir sayı ifade edebilmek zordur. Bununla birlikte 19. yüzyıla dair daha net sayılar mevcuttur. Sayıların farklı olmasının önemli bir sebebi, İstanbul’un nüfusunun tam olarak belirlenememesi ve nüfusun gerçek düzeyinin üstünde olduğunun kabul edilmesidir.⁸⁰

Greenwood’a göre Osmanlıların 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başına ait daha detaylı hesaplamalarını bulmak mümkündür. Bunların hiçbiri istenildiği şekilde eksiksiz olmamakla birlikte bu işle görevli Osmanlı yetkililerinin üstlendiği toplam rakamlar hakkında bize bir fikir vermektedir. Bunlar arasında belki en ikna edici olanı dokuz aylık bir döneme aittir. Bu zaman zarfında şehrin 550.000 baş koyuna ihtiyacı olduğu tahmin edilmiştir. Bu ise on iki aylık bir dönem için 735.000 koyun etmektedir. Ayrıca Padişah ve ordunun o sırada şehirde olması durumunda ilave 300.000 koyuna ihtiyaç duyulacaktı. Bu ise toplamda 1.035.000 koyun etmektedir.⁸¹

5. Değerlendirme

Tarihin her döneminde büyük şehirlerin temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması büyük problem teşkil etmiş ve bunun için ciddi organizasyonlar tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti, yüzyıllarca başkentlik yapmış olan dönemin sayılı kalabalık şehirlerinden İstanbul’da bu problemi çözmek için çok geniş bir ağ kurmuştur. İhtisaslaşma yoluyla nereden, ne kadar mal temin edileceği, İstanbul’a nasıl ulaştırılacağı ve hangi esnafa ne kadar tevzi edileceği önceden planlanmıştır. İstanbul’un iaşesinden sorumlu olan yöneticilerin hedefi temel gıda maddelerinden olan et ve zahirenin ucuz ve sürekli olarak İstanbul’a akışını sağlamak olmuştur.

⁷⁹ Akt. Greenwood, *İstanbul’s Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, pp. 26-27.

⁸⁰ Uzun, age, s. 24-26.

⁸¹ Akt. Greenwood, *ibid*, pp. 17-18.

İstanbul'un iâşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in ayrıcalıklı konumu özellikle vurgulanmalıdır. 15. yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz alındıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun iç denizi haline gelmiş ve Anadolu, Rumeli ve Karadeniz arasında üç kutuplu bir ticaret ağı ve entegrasyonu kurulmuştur. Gerek buğday ve arpa gibi hububatlar, gerek muhtelif yağ cinsleri ve peynir, pastırma vb. zahire Balkanlardan deniz yoluyla İstanbul'a getirilmiştir. Yine bu bölgeden temin edilen canlı hayvanlar ve özellikle koyunlar karayoluyla İstanbul'a sevk edilmiştir. 200 yıl süren Osmanlı barışı sayesinde Balkanlar ve Karadeniz'den İstanbul'a istikrarlı bir şekilde ürün ve mal sevkiyatı devam etmiştir

Her ne kadar şehrin iâşesi için gereken maddelerin satın alınması ve nakledilmesinde özel sektöre ağırlık verilmişse de devlet, süreçleri her zaman kontrol etmiştir. Balkanlar, Karadeniz ve İstanbul arasında tüccarların faaliyetlerini aksatmadan devam ettirmeleri ve böylece İstanbul'a kesintisiz mal akışının sağlanabilmesi için devlet, gerektiğinde özel teşebbüse sermaye ve gemi temin etmeye kadar destek vermiştir. İstanbul'un iâşesi ve bu amaçla konulmuş olan ticari sistemin düzenli olarak işlemesi için sık sık hükümler yayınlanmış, karşılaşılan problemleri çözebilmek için çareler aranmış ve bazen de iâşe sisteminde değişiklikler yapılmıştır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren zahirenin satın alınması ve nakliyesinde ortaya çıkan sorunları gidermek için 1748 yılında mukayese sistemi getirilmiş, 1793 yılında Zahire Nezareti kurulmuştur. İstanbul'un et iâşesinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle özellikle askerler ve tayinat sahiplerinin et ihtiyacını karşılamak üzere 1783 yılında ondalık ağnam uygulaması ihdas edilmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında meydana gelen savaşlar ve Karadeniz'de uzun zaman sonra ikinci devlet olarak Rusya'nın ortaya çıkmasıyla birlikte İstanbul ile Balkanlar-Karadeniz ticari istikrarı bozulmaya başlamıştır. Böylece hem üretim düşmüş hem de İstanbul'a mal akışı nispeten azalmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri (BOA)

Hatt-ı Hümayun, No: 4624; Cevdet Maliye, No: 8640

Cevdet İktisat, No: 34; No: 37; No:1838, No: 2110; No: 2187

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS)

İstanbul Defterleri D. 34, s. 27; D. 36, s. 108; D. 40, s. 95; D. 43, s. 48; D. 64, s. 8; D. 65, s. 5-6; D. 65, s. 28-29; D. 65, s. 90; D. 65, s. 107; D. 65, s. 111

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Defterdar Mehmed Şerif Efendi Layihası, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.447/3

Reisülküttab Vekili Firdevsi Emin Efendi Layihası, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.447/10

Sadrazam Koca Yusuf Paşa Layihası, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.447/9

Makale ve Kitaplar

Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri Ve Fırınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 2001

Aynural, Salih. “18 Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kapan Tüccarları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 80, Ekim 1992, s. 207-214

Aynural, Salih. “Kapan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 338-339

Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında Ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev.) Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999

Doğru, Halime. “Rumeli’de Celepkeşanlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, C.III, III. Kısım, s. 1675-1689

Genç, Mehmet. *Devlet ve Ekonomi*, 11. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014

- Greenwood, Anthony. *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1988
- Greenwood, Anthony. "Osmanlı Provizyonizm Uygulama Alanlarına Bir Örnek: "İstanbul'un Et İaşesi", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima*; İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2006, s. 115-121
- Güçer, Lütfi. "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II, S. 1-4, 1949-1950, s. 397-416
- Güran, Tefvik. "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 44, Sayı: 1-4, 1986, s. 245-275
- İnalçık, Halil. "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, (OBİV), Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 9-32
- Kala, Ahmet. (Proje Ve Yayın Yönetmeni), *İstanbul Ticaret Tarihi*, C.1, İstanbul, Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997
- Kala, Ahmet. "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, 37-38. Kitaplar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 111-117
- Karpat, Kemal. "Balkanlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1992, s. 25-32
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi. *XVII. Asırda İstanbul*, 2. Baskı, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Eren Yayınları, İstanbul, 1988
- Kütükoğlu, Mübahat. "İstanbul'da Ekmeğin Temin Edilmesinde Devletin Rolü", *Ata Dergisi*, Sayı VII, 1997, s. 55-74
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990
- Murphey Rhoads. "Provisioning İstanbul: The state and subsistence in the early modern Middle East", *Food and Foodways*, Harwood Academic Publishers, Vol. 2, 1988, s. 217-263
- Özkaya, Yücel. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları Ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Basımevi, Ankara, 1983

- Sevinç, Tahir. “18. Yüzyılda Tuna Nehri’nde Ulaşım Ve Nakliye Faaliyetleri”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. 1, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, s. 589-617
- Tızlak, Fahrettin. “Hatt-ı Hümayunlar Işığında III. Selim Döneminde İstanbul’da Fırınlarmın Ve Ekmeklerin Tebdil-i Kıyafetle Denetimi”, *CEDRUS III*, 2015, s. 337-349
- Türkhan, Mehmet Sait. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’un Et İaşesinin Temini, Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006
- Uzun, Ahmet. *İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1753-1857)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.1
- Uzun, Ahmet. “Tarihsel Perspektifte İstanbul’un İaşesi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 48, Kasım-Aralık 1997, s. 60-65
- Yeşil, Fatih. “İstanbul’un İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti’nin Kuruluşu Ve İşleyişi (1793-1839)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Bahar 2004, s. 113-142

Bulgaristan'da Balkanolojinin Kurumsal Araştırma ve Eğitimsel Gelişimindeki İlk Teşebbüsler

Mümin Yaşarov İSOV¹

Öz

Bu metin Bulgaristan'da Balkanoloji araştırmaları ve eğitimi üzerine ilk merkez olan Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Kurum tarafından yayımlanmış olan yıllıklara ve bilimsel dergilere, o dönemin basınına ve mevcut literatüre dayanarak kurumun Balkanolojiye yönelik eğitim ve araştırma amaçları ve etkinlikleri gözden geçirilmiştir. Bu amaçların gerçekleşmesiyle ilişkili olarak Bulgaristan'da iki dünya savaşı arasında sosyal ve siyasi ortam özellikle dikkat çekmektedir. Çünkü bu ortamın dinamikleri enstitü çatısı altında hayata gelmiş olan Balkanolojinin atmaya çalıştığı ilk adımları zorlamıştır.

Anahtar kelimeler: *Balkan tarihi, Balkan Araştırma Merkezi, Bulgaristan.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Tarihi Anabilim Dalı; mumunisov@trakya.edu.tr

Initial Steps of Organizing Balkanistic Science in Bulgaria

Abstract

This text highlights the activities of the first Balkan Studies center in Bulgaria - Balkan Middle East Institute. Based on published higher school yearbooks and journals, contemporary press and the existing literature a review is made of its educational and research purposes related to Balkan studies. In view of their practical realization paying special attention to the social and political environment in Bulgaria between the two world wars, as its dynamics influenced very heavily on the life of Balkan studies in the Institute.

Keywords: *Balkan history, Balkan Research Center, Bulgaria.*

1. Giriş

Balkanların karmaşık bir tarihi vardır. Bu kargaşa, ilk büyük göçlerin başlangıcıyla bin yıllar boyu adeta art arda gelen dalgalar gibi yarımadayı kapsamaktadır.

Eski Yunan, Roma ve Bizans döneminde, Slav devletlerinin kurulması, bu bölgelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ve asırlar boyu hâkimiyeti, zamanla Balkan milliyetçiliğinin doğuşu ve bundan kaynaklanan millî devletlerin meydana gelişi, Avrupa güçlerinin müdahaleleri ile oluşan ve çözülmesi güç olan düğümler, XX. yüzyılın savaş ve devrimler ile olagelen dönüşümler; bütün bunlar Balkanolojinin temelini ve kronolojik çerçevesini çizen art arda gelen, Balkanların zengin tarihinin dönemleridir.

Her dönemde ekonomik, politik, kültürel, dil, maddi yaşam, folklor gibi Balkan halklarında ortak olan özellikler boy gösterir. Bu karmaşık dokunun başarıyla ele alınıp incelenmesi, ayrı ayrı bilimsel metodolojilerin birleştirilmesini gerektirir.

2. Balkanoloji'ye Genel Bir Bakış

Balkan gerçeklerinin çeşitliliği ve ortak yönlerini anlamak, tarihî özelliklerini ve birtakım umumi niteliklerini kavrayıp izah etmek ancak böyle bir yaklaşımla mümkün olabilir.²

Bu bölgede yaşayan halkların tarihsel bağlantılarını anlayabilmek için, zaman içinde tarih ve dil, maddi ve manevi yaşam ile aralarındaki ilişkiden doğan sorunlara yönelik karşılaştırmalı araştırmalar yapılmalıdır. Bu olguların açıklanması, bilimsel yönlerinin izahı, bunların sebeplerini ve sonuçlarını araştırmak gibi bilimsel çalışmalar da Balkanolojinin araştırma sahasına girer.³ Balkanolojinin bilim ve görevleri hakkında, literatürde bir dizi tanımlar mevcuttur.⁴

Bulgar bilim adamı Nikolay Todorov'un genel tanımına göre Balkanoloji, Balkanların geçmişi ve bugünü, kıyaslamalı araştırmalar yaparak Balkan halkları ve ülkeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri, onların gelişiminde genel, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel hadiseleri inceleyen disiplinler arası bir bilimdir.⁵

² Nikolay Todorov, "Balkanistikata v Bilgariya i Nauçnoto Sytrudniqestvo na Balkanite", *Deveti Septemvri i Balkanite*, Sofya, 1974, s. 205.

³ Age, s. 206.

⁴ Konu ile ilgili literatür hakkında bk. Nikolay Todorov, "Balkanistikata v Bylgariya", *Studia Balcanica*, Cilt II, *Prouçvaniya po Sluçay II Kongres po Balkanistika*, Sofya, 1970, s. 6, dipnot 2.

⁵ Nikolay Todorov, *Razvitie, Postijeniya i Zadaçi na Balkanistikata v Bilgariya*, Sofya, 1977, s. 1-3.

Balkanoloji, komşu Balkan ülkeleri ile bilim ve fikir alışverişinde bulunmadan var olamaz ve sağlıklı bir şekilde varlığını sürdüremez.⁶

Bu bilimin oluşumu, Balkan yarımadasında yaşayan halkların işbirliğinin yeni bir dönemini teşkil eder. Bu gelişme Balkanolojinin doğasında zaten vardır.⁷

Günümüzde Bulgaristan'da Balkanları araştıran ana merkez, Bulgar Bilimler Akademisine bağlı olarak çalışan Balkanoloji Enstitüsüdür. Resmî olarak bu Enstitü Bakanlar Kurulu kararıyla 15 Ocak 1964 tarihinde kurulmuştur.⁸

Enstitünün kurulması, geçen yüzyılda altmışlı yılların başında, uluslararası ilişkilerde meydana gelen olumlu gelişmelerle alakalıdır. Bu dönem, Batı ve Sovyetler gibi iki karşıt blokun, Soğuk Savaş yıllarının başındaki zıtlaşmasının yumuşamasına rastlar. Buna bağlı olarak Balkan devletleri arasındaki ilişkiler de değişmiştir. Mevcut ideoloji ve milliyetçilik kaynaklı gerginliği azaltmak için çeşitli çözümler aranmaya başlanmıştır. Böylelikle Balkan ülkeleri arasındaki işbirliğini ve bilim ortamını da güçlendirecek koşullar sağlanmıştır.

Bölge halklarının dünü ve bugünü üzerine yapılan araştırmalar genişletilerek artık sadece millî tarihlerine değil bu tarih sürecinde oluşan ortak unsurlara da önem verilmeye başlanmıştır.⁹

Balkan ülkelerindeki bilim adamlarının birbirleriyle ilişkileri, onların politik önderleri tarafından da desteklenerek 1963 yılında Güneydoğu Avrupa Araştırmaları için uluslararası bir birliğin kurulmasını sağlamıştır.¹⁰

Yeni kurumun maksadı; *“Balkanoloji sahasında bilimsel araştırmaları teşvik etmek ve genellikle Güneydoğu Avrupasında tarih, arkeoloji, etnografya, dil bilimi, filoloji, edebiyat, folklor, sanat vs. gibi beşeri bilimleri en eski çağlardan günümüze kadar araştırmaktır.”* Bu birlik bütün Balkan ülkelerini bir araya getirmiş, hatta Balkan ülkesi olmayan devletleri de kendi

⁶ Nikolay Todorov, “Balkanistikata v Bılgariya i Nauçnoto Sytrudniqstvo na Balkante”, s. 206.

⁷ *Balkan i Balkantsi*, Beograd 1937, s. 158; “Balkanski İnstitut v Rumıniya”, *Dnevnik Gazatesi*, 22 Şubat 1914, S. 4127, s. 2; “Balkanski İnstitut i Balkanistikata”, *Utro Gazetesi*, 28 Ağustos 1935, S. 7810, s. 4; İliya Bobçev, “Balkanoznaniye”, *Mir Gazetesi*, 8 Temmuz 1936, S. 10789, s. 2; Hristo Peev, “Balkanskiyat İnstitut”, *Mir Gazetesi*, 17 Nisan 1937, S. 110222, s. 5.

⁸ Aleksandır Kostov, “Petdeset Godini İnstitut za Balkanistika”, *Spisanie na Bılgarskata Akademiya na Naukite*, 2014, S. 5, s. 5.

⁹ Age.

¹⁰ Association internationale d'études du Sud-Est européen.

bünyesine kabul etmiştir. UNESCO tarafından da desteklenen bu oluşum Balkan devletlerinde kurulan araştırma merkezlerini de teşvik etmektedir.¹¹

Elbette ki Balkan halklarının dün ve bugününün, sistemli olarak araştırılmasının başlangıcı çok daha eskiye dayanmaktadır. Yazının bundan sonradaki bölümlerinde, Bulgaristan’da bu alanda ilk kurulan benzer bir merkeze ışık tutularak bazı hususlarda komşu Balkan ülkelerinde mevcut olan araştırma kurumları ve onların çalışmalarıyla mukayeseler yapılacaktır.

Balkanlar’da bu alanda ilk merkez, 1904 yılında, Saraybosna’da özel olarak kurulmuş, 1914’te ise devlet enstitüsü hâlini almıştır. Balkan topraklarındaki arkeoloji, tarih ve doğa bilim araştırmalarını Carl Patsch başlatmıştır. Enstitünün yayın organı olan *Zur Kundeder Balkanhalbinsel*’in yayınlarında, 1904’ten 1918’e (kapatılıncaya kadar) kadar değişik ülkelerden, daha çok Bulgaristan’dan olmak üzere tarihçi, coğrafyacı, etnograf, edebiyatçı vs. bilim adamları çalışmıştır. Nispeten daha kısa bir zaman zarfında Saraybosna Balkan Araştırmaları Enstitüsü, o zamanki bilim dünyasında büyük saygınlığa sahip olmuştur.¹²

1914 yılında Bükreş’te açılan Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, kendi bülteninde Balkan ülkelerinde yayınlanan en önemli eserler hakkında kısa bildirimler ve bibliyografik tanıtımlar yayımlamıştır. Bütün bu çalışmalar Nicolae Iorga tarafından yönetilmiştir.¹³

1924 yılında durdurulmuş olan bültenin yerine, çok sayıda bilimsel araştırmalar içeren yeni bir yayın çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁴ Bunun da sorumlu yayımcısı tekrar Iorga olmuştur. Bundan on dört yıl sonra 1938 yılında, Bükreş’te, Victor Papacostea’nın yönetiminde Balkan Araştırma Enstitüsü açılmış¹⁵ ve ‘Balkania’ adında bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁶ Romen bilim adamları Balkanlarla ilgili onlarca cilt araştırma yayınlayarak Balkanoloji’nin öncülüğünü yapmışlardır.

¹¹ Nikolay Todorov, “Nova Mejdunarodna Organizacija za balkanistika”, *Istoričeski Pregled*, 1963, S. 3, s. 130-131.

¹² “Bosnensko-Hertsegovinskiyat Institut za Balkanski İzdırvaniya v Saraevo”, *Pryaporets Gazetesi*, 2 Kasım 1916, S. 238, s. 1; Nikolay Todorov, “Balkanistikata v Bylgariya”, s. 14.

¹³ “Balkanski Institut v Rumıniya”, *Dnevnik Gazetesi*, 22 Şubat 1914, S. 4127, s. 2; *Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale*, Bucarest, 1914-1923, Red. N. Jorga, G. Murgoci, V. Rârvan.

¹⁴ *Revue historique du sud-est européen*, Bucarest, 1924-1942. Dergi aylık çıkmıştır.

¹⁵ “Institut za Balkanski Prouqvaniya v Bukureşt. Zadaçite na Institutata”, *Zora Gazetesi*, 15 Ocak 1944, S. 7365, s. 4.

¹⁶ *Balkania*, Bucureşti, C. I-VIII, 1938-1947.

1934 yılında Yugoslavya'nın başkenti Belgrad'da Balkanoloji Enstitüsünün temeli atılmıştır. Bu Enstitü adına, Petar Skok ve Milan Budimir, *Balkan Araştırmalarına Uluslararası Bir Bakış* adında periyodik bir dergi yayınlamaya başlamışlardır.¹⁷ Saraybosna'daki gibi bu Enstitü de eğitimle ilgilenmemiş sadece araştırmalar yapmıştır.

Bunun yanı sıra bu yönetim, uluslararası platformda ve Balkanlardaki kuruluşları bir araya getirmek adına ilk ciddi denemeyi yapmış¹⁸, bunun ardından da Balkanlar ve Balkan halklarının yaşayışıyla ilgili değişik derlemeler ve monografiler yayımlamıştır.¹⁹

1930 yılında Yunanistan'da 'Balkani' adıyla aylık toplum dergisi çıkmaya başlamıştır. Derginin maksadı, Balkan milletleri ve ülkeleri ile ilgili sorunları farklı yönleriyle araştırmak ve böylece onların yaklaşmalarını desteklemek olmuştur. Bu yayın da farklı Balkan ülkelerinden bilim adamlarının geniş kürsüsü hâline dönüşmüştür.²⁰

Balkanoloji merkezlerinin faaliyetleri, 20. asrın 30'lu yıllarında Balkan ülkeleri arasındaki ilişkileri iyileştirdiği için toplumdan ve politik çevrelerden güçlü bir destek görmüştür. Bunun en bariz örnekleri, 1930'da Atina, 1931'de İstanbul, 1932'de Bükreş ve 1933'de Selanik'te düzenlenen Balkan konferanslarıdır.²¹ Bu konferanslarda, Balkan üniversiteleri arasında Balkan dilleri ve edebiyatları öğretim elemanlarının düzenli olarak değişimi, değişik ülkeler arasında hukuk fakülteleri nezdinde mukayeseli hukuk kürsülerinin açılması, bilim adamları arasında devamlı ilişkilerin kurulması, folklor ürünlerinin ve edebî eser çevirilerinin yapılması gibi öneriler ortaya atılmıştır. Bununla beraber millî edebiyatların en güzide eserlerini Balkan dillerine çevirecek ve yayımlayacak bir yayının evi kurulması fikri öne sürülmüştür.²²

¹⁷ *Revue internationale des Études balkaniques*, Beograd, C. I, 1934. 1941'e kadar yılda iki cilt yayınlanmıştır.

¹⁸ S. S. Bobçev, "Edna Nova Nauka - Balkanologiya", *Slavyanski Glas Dergisi*, 1936, Yıl XXX, Sayı 2, s. 9-19; "Balkanskiyat Institut i Balkanistikata", s. 4; Iliya Bobçev, "Balkanoznanie", s. 2; Hristo Peev, "Balkanskiyat Institut", s. 5.

¹⁹ *Kniga o Balkanu*, Cilt I, Beograd 1936. Serisinden, çeşitli konular hakkında, en fazla Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan ile ilgili çağdaş şiir sanatı ve edebiyatı içeren, on iki cilt kitap basılmıştır. Bk. Nikolay Todorov, "Balkanistikata v Bylgariya", s. 14, 50. dipnot.

²⁰ *Les Balkans, Athènes*, 1930-1940.

²¹ Nikolay Todorov, *Razvitie, Postijenija i Zadaçi na Balkanistikata v Bylgariya*, c. 7-8.

²² "Mejdubalkansko Duhovno Sbljenje", *Dnevnik Gazetesi*, 4 Temmuz 1931, S. 9466, s. 1.

Bu yılları müteakiben, ortak Balkan Üniversitesi²³ ve ortak Balkan Arkeoloji Enstitüsü²⁴ projeleri geliştirilmiştir. Kültürel işbirliği ruhu içinde yazar, bilim adamı ve aktörlerle bağlantılar kurulmuştur.²⁵

Uluslararası ortamın gittikçe ağırlaşması ve İkinci Dünya Savaşının patlak vermesi, bütün bu olumlu girişimlerin devamını zorlaştırmış ve Balkan halkları arasındaki dostluğun ve yardımlaşmanın zor bir döneme girmesine sebep olmuştur.²⁶

3. Bulgaristan’da ilk Balkanoloji Araştırma ve Eğitim Merkezinin Açılışı, Yapısı ve Akademik Faaliyetleri

Bulgaristan’da, kurumsal olarak ilk Balkanoloji araştırmaları ve Balkanoloji disiplini öğretiminin başlangıcı yaklaşık yüzyıl öncesine dayanmaktadır.

Resmî olarak Sofya’da ilk özel yükseköğretim okulu, 10 Ekim 1920 tarihinde kapılarını açmıştır.²⁷ Kuruluş belgesine göre okul, ‘Sofya Balkan ve Yakın Doğu Enstitüsü’ adını taşımaktadır.²⁸ Bu okulun açılışında, Sofya Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesinin ünlü hocalarından ve aynı zamanda eski Halk Eğitim Bakanı ve Büyükelçi olan Stefan Savov Bobçev’in büyük payı olmuştur.

Özel bir okulun kurulması fikri kendisine, 1918’de yılında Kiev’de, Ortadoğu Enstitüsünün kısa bir dönem için müdürlüğünü yapan P. M. Bogaevski tarafından verilmiştir.²⁹

21 Mayıs 1920’de Müteşebbisler Komitesi toplanarak, bilimsel ve pratik ihtiyaçlar açısından, Sofya’da kurulması düşünülen ve daha sonradan büyük bir Balkanoloji bilim merkezine dönüşmesi beklenen yüksek okulla ilgili konular tartışılmıştır.³⁰

²³ Edin Nov Balkanski Pakt, *Slovo Gazetesi*, 14 Aralık 1936, S. 4337, s.1.

²⁴ “Şte Bıde Sızdaden Balkanski Arheologiçeski İnstitut”, *Dnevnik Gazetesi*, 6 Ağustos 1938, S. 11585, s. 6.

²⁵ Georgi Gılibov, “Tretiyat Tsarigradski Festival”, *Zora Gazetesi*, 27 Ağustos 1937, S. 5451, s. 8; “Bılgarski Pisateli v Tsarigrad”, *Dnevnik Gazetesi*, 27 Mayıs 1939, S. 11828, s. 6; D. B., “Grytsko-Bılgarski Kulturni Vrızkı”, *Dnevnik Gazetesi*, 19 Nisan 1940, S. 12098, s. 4.

²⁶ Nikolay Todorov, *Razvitie, Postijeniya i Zadaçi na Balkanistikata v Bılgariya*, s. 8.

²⁷ “Reç, Proiznesena ot Direktora S.S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut”, *Godişnik na Sbobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İnstitut)*, Sofya, 1922, s. 33.

²⁸ “Ustav na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut v Sofiya”, *Godişnik na Sbobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İnstitut)*, Sofya 1922, s. 6, 14 (madde 1 ve madde 20).

²⁹ Lilyana Veleva ve Lilyana Piponkova, *Stefan Bobçev 1853-1940*, Sofya 2014, s. 259-260.

³⁰ Age.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Bulgaristan tam manasıyla diplomatik yalnızlık yaşamaya başlamış, derin ekonomik, politik ve ruhsal krizlere girmiştir. Müteşebbisler Heyeti, özel eğitim profilli yüksek okulun hizmete sokulması fikri ile, Bulgar Devleti'ni savaş sonrası yaşamış olduğu zor durumdan kurtarmak, ülkenin genel ihtiyaçlarını karşılamak, aynı zamanda da Balkan ve Yakın Doğu ülkeleri ile işbirliğini sağlayacak elemanlar hazırlamak amacı içinde olmuştur.³¹

Tüzük ve öğretim programları, Kiev Yakın Doğu Enstitüsü ve Paris'teki *École libre des sciences politiques*'e göre ayarlanmıştır. 5 Haziran 1920 tarihinde, tüzük onaylanmış ve 1920-1921 akademik yılında, okulun faaliyete geçmesi için yasa çıkarılmıştır.³²

Balkan Orta Doğu Enstitüsü'nün temel amacı, kendi öğrencilerine diploması, idari ve ekonomik alanda, iyi bir eğitim vermektir. Özel amacı ise, Balkanlar ve Ortadoğu ile ilişkin tarihsel-politik, etnografik-coğrafi alanda, aynı zamanda devlet hukuku ile mali ve idari konularda öğrencilerine 'geniş bilgiler' vermek ve böylece Bulgaristan'ın komşu ülkelerle 'bilinçli kültürel ve ekonomik ilişkiler' kurma ihtiyacını desteklemektedir.³³

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, diploması, en yeni politik ve sosyal tarih, aynı zamanda etnografya, siyasi ve ekonomik coğrafya ve uluslararası hukuk gibi dersler sadece ulusal düzlemde değil daha geniş bir Balkan perspektifinde öğretimi ön görülmüştür.³⁴ Balkanoloji bilimlerinin faydasını özümseyen akademik yönetim gelecekte Balkanlar hakkında yeni ders konularını programa almayı da düşünmüştür.³⁵

Enstitüde, özellikle dil öğretimine önem verilmiştir. Her üniversiteli zorunlu olarak bir batı bir de Slav dilini, isteğe bağlı olarak da Romence, Türkçe, Yunanca veya Arnavutça öğrenerek üç yıllık öğretimin sonunda, bu

³¹ Petir Pirvanov, "Za Tretiya Razsadnik na Naukata" (Stefan Bobçev i Svobodniya Universitet), <http://fe.swu.bg/en/wp-content/uploads/5-32013.pdf> (20 Haziran 2016); "Ustav na Balkanskiya Blizkoiztoçen Institut v Sofiya", s. 6-7; G. Kulev, "Otçet za Virveja i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1921-1922 Akademična Godina", *Godišnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen Institut)*, Sofya, 1922, s. 51; S. S. Bobçev, "Kak i Zašto se Osnova Svobodniya Universitet", *Mir Gazetesi*, 7 Ağustos 1940, S. 12004, s. 3.

³² P. Pirvanov, agm.

³³ "Reç, Proiznesena ot Direktora S. S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen Institut", s. 38 – 42; "Ustav na Balkanskiya Blizkoiztoçen Institut v Sofiya", s. 6-7; G. Kulev, "Otçet za Virveja i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1921-1922 Akademična Godina", s. 51; S. S. Bobçev, "Kak i Zašto se Osnova Svobodniya Universitet", s. 3.

³⁴ "Plan na Lekciite za Trite Kursi i v Trite Otdeleniya na Svobodniya Universitet", *Godišnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen Institut)*, Sofya, 1922, s. 16-21.

³⁵ *Zašto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademiquesko i Yuridicesko Položenie (Sporod Ofisialni Danni i Dokumenti)*, Sofya, 1928, s. 12.

dillerde yazılı ve sözlü olarak yetkin olması beklenmiştir.³⁶ Ayrıca Enstitü yönetimi öğrencilerini, önceden belirli Balkanoloji konuları üzerine ilmi çalışmalar yapmaları için, teşvik edici bir fon da kurmuştur.³⁷

Yapısal olarak enstitünün diplomatik-konsolosluk bölümü, idari ve finans bölümü, ticaret ve iktisat bölümü olmak üzere üç temel bölümü (fakültesi) vardır: Bu bölümler, bir kurul tarafından yönetilmiştir. Bu kurul genel toplantıda seçilen yedi profesör üyeden oluşmuştur. İdari işler bir müdür, iki müdür yardımcısı ve bir sekreter tarafından yönetilmiştir.³⁸

İlk müdür olarak Stefan Bobçev seçilmiştir ve Enstitüyü 16 sene (1936'ya kadar) idare etmiştir.³⁹ Öğretmenler, Bulgar aydınlarının elit kısmından ve en başarılı iktisatçılarından, aynı zamanda önceki, mevcut ve gelecekteki bakanlar, başbakanlar, milletvekillerinden seçilmiştir.⁴⁰ Balkan ve Yakın Doğu Enstitüsünün açılışında 32 öğretim görevlisi varken on yıl sonra bu sayı 49'a ulaşmıştır.⁴¹

Öğrencilere gelince, ilk ders yılında sayıları 568'dir. Üç yıl sonra mezun olanların sayısı ise 97'ye ulaşmıştır. Enstitü, on yıl zarfında 1624 mezun vermiş, bunlardan 196'sı (%12) diplomatik-konsoloslugu, 539'u (%33), idari-finansı ve 889'u (%55) ticari-iktisadi bölümünü bitirmiştir.⁴² Açık kaldığı yirmi yıl zarfında da (Nisan 1940'a kadar) üniversite kayıtlarında 20.954 öğrenci bulunmuş, Aralık 1938'e kadar mezuniyete erişen öğrenci sayısı ise 2.962 olmuştur.⁴³

³⁶ "Reç, Proiznesena ot Direktora S. S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut", s. 42; G. Kulev, "Otçet za Virveja i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1921-1922 Akademiçna Godina", s. 50-51.

³⁷ "Desetgodışinata na Svobodniya Universitet", *X - XII Godışnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1932, s. 54; P. Stoyanov, "Otçet za Jivota, Akademiçnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Uviversitet Prez Uçebnata 1931-1932 Godina", *X - XII Godışnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1932, s. 80, 105.

³⁸ "Ustav na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut v Sofiya", s. 7-8.

³⁹ "Upravlenie i Prepodavatski Personal na Svobodniya Universitet", *Godışnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İnstitut)*, Sofya 1922, s. 3; "Svedeniya iz Svobodniya Universitet", *Akademiçeski Glas Gazetesi*, 1 Kasım 1936, S. 45, s. 4.

⁴⁰ *Zašto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademiçesko i Yuridiçesko Polojenie (Spored Ofitsialni Danni i Dokumenti)*, Sofya, 1928, s. 54-57; Lilyana Veleva ve Lilyana Piponkova, age, s. 263-264.

⁴¹ S. S. Bobçev, "Otçet za Jivota, Akademiçeskata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1929-1930", *X - XII Godışnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1932, s. 56; S. S. Bobçev, "Kak i Zašto se Osnova Svobodniya Universitet", s. 3.

⁴² "Broy na Studentite, Zavırşili Svobodniya Universitet ot 1922-1923 do 1932-1933 Uçebna Godina", *XIII Godışnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1933, s. 55.

⁴³ *Stenografski Dnevniçti na XXV Obiknoveno Narodno Sbranie, Pırva Redovna Sesiya, Kniga 3*, Sofya, 1941, s. 1370.

Balkan ve Yakın Doğu Enstitüsü eğitimin dışında başka önemli faaliyetlerde de bulunacağını vaat etmiş, özellikle de Balkan ve Yakın Doğu bölgelerine ait olan konuları ve sorunları irdeleyeceğini belirtmiştir.⁴⁴

Doğal olarak ilk yıllarda öğretim üyelerinin temel hedefi, öğrencilerin normal eğitim süreçlerini devam ettirebilmek için kitap yazmak olmuştur.⁴⁵ Bu kitapların çoğu iktisadi bilgiler içermelerine rağmen bunların arasında ünlü Bulgar tarihçi Vasil Zlatarski'nin *Yeni Siyaset ve Sosyal Tarih*'i,⁴⁶ başbakanlık yapmış olan Stoyan Danev'in *Diplomasi Tarihi*⁴⁷ gibi Balkanoloji konusunda bilgi veren eserler de mevcuttur. Üniversite yönetimi, kendi öğrencilerine ders kitapları ve yardımcı ders kitapları hazırlamaktan başka, kendi tüzüğü doğrultusunda *Balkan ve Yakın Doğu Enstitüsü Haberleri* başlığı altında periyodik bir dergi yayınlama niyetine girmiş ve bu dergide Yakın Doğu ve Balkan halklarının hayatını araştırmak için özel gayret göstereceğini beyan etmiştir.⁴⁸

Bu dergi 1929 yılında *Revue Scientifique* (Bilimsel Bakış) adıyla yayın hayatına başlamış -aşağıdaki bölümde anlaşılacağı gibi- zamanla da Enstitünün Balkan profilinin nasıl önemini yitirdiği görülecektir. Akademik kurul özel yönerge hazırlamış, yayın komitesi oluşturmuştur. İlk sayıda, Bilimsel Bakış dergisinin içeriğini ve yönünü belirleyen, amaç ve görevlerini kapsayan bir program yayınlanmıştır.⁴⁹ Dergide bütün öğretim üyeleri bilimsel yazılarını yayınlarak bilimsel çalışmalarını tanıtabilmekte ve aynı zamanda da öğrencilerin eğitim için kaynak bulmalarına yardımcı olabilmekteydiler.⁵⁰

Ana kısımda, üniversitede okutulan derslerle ilgili araştırmalar, monografiler ve diğer ilmi konular içeren makalelere çok önem verilmiştir. Ayrıca ihtisaslaştırılmış Bulgarca ve yabancı dillerde yayınlanmış olan özellikle iktisadi karakterdeki bibliyografik tanıtımlara da yer almıştır. Resmî bölümde ise Akademik Kurulun bütün karar ve emirleri ve Bulgaristan'daki yüksek eğitimle ilgili devlete ait resmî belgeler yer almıştır. Ayrıca, Bilimsel

⁴⁴ *Zašto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademicesko i Yuridicesko Polojenie (Spored Ofitsialni Danni i Dokumenti)*, s. 11-12.

⁴⁵ Lilyana Veleva ve Lilyana Piponkova, age, s. 277-278.

⁴⁶ Vasil Zlatarski, *Nova Politiceska i Socialna İstoriya na Bulgariya i Balkanskiya Poluoströv*, Sofya 1921.

⁴⁷ Stoyan Danev, *Oçerk na Diplomaticeskata İstoriya na Balkanskite Dirjavi*, Sofya, 1922.

⁴⁸ *Zašto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademicesko i Yuridicesko Polojenie (Spored Ofitsialni Danni i Dokumenti)*, s. 45.

⁴⁹ "Zadaçi i Programa na Nauçen Pregled", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 1, s. 3-4.

⁵⁰ Petir Pirvanov, agm.

Bakış dergisi, yüksekokuldaki hayat hakkında farklı görüşlere ve bilgilere aynı zamanda Balkan Orta Doğu Enstitüsü gibi benzer diğer okulların faaliyetlerine de yer vermiştir.⁵¹

Balkanistik bilginin doğrultusunda ve özellikle Türkiye ile ilgili mevzuat ve Türkiye’deki reformlar hakkında yazılan makaleler dergide, oldukça geniş bir yer kaplamıştır. Bu makaleleri Stefan Bobçev kaleme almıştır.⁵² O bu konuları gıpta edilecek bir şekilde takip etmiş ve bu konular üzerine Bilimsel Bakış dergisinden önce, Sofya Üniversitesi Hukuk Fakültesinin saygın bilimsel dergisinde yayınlamaya başlamıştır.⁵³

Bobçev, Türkiye’deki gelişmelere büyük önem vermiştir. Bu önem, 1926 yılında Enstitünün bayram gününde, “Türkiye’nin bugünkü devlet düzeni” konusunda yapmış olduğu akademik konuşmada kendini göstermiştir.⁵⁴ Açıkça iddia edilebilir ki, Bobçev Bulgar entelektüelleri arasında, Türkiye Cumhuriyeti sorunları hakkında, en sistemli çalışmalar yapan bilim adamıdır. Onun makaleleri, Türkiye hakkında çok olumlu görüş içermekte ve bu yazılar sadece bilim adamları ve üniversite öğrencileri tarafından değil entelektüel Bulgar halkı tarafından da rağbet görmüştür.⁵⁵ Böylelikle Bobçev, iki dünya savaşı arasında, Bulgar kültür ortamında Türklere ve Türk devletine karşı pekişmiş olan olumsuz bakışı, menfaat gözetmeksizin yumuşatmaya çalışan Bulgar ilim adamlarının arasında en ön saflara çıkmıştır.⁵⁶

Bilimsel Bakış dergisinde, Bulgar ve yabancı araştırmacıların kültürel tarihini içeren aynı zamanda politik ve ekonomik sorunları dile getiren eserler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca dergide, düzenlenen ya da yakla-

⁵¹ “Zadaçi i Programa na Nauçen Pregled”, s. 3-4.

⁵² S. S. Bobçev, “Nay-Novite Konstitutsionni i Sotsialno-Kulturni Reformi na Turskata Republika”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 1, s. 5-32; S. S. Bobçev, “Kak, Koga i Zašto Premahnaha v Turtsiya Sultanata i Halifata?”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 2, s. 3-29; S. S. Bobçev, “V Nova Turtsiya. Sled Velikite Reformi – Po-Malki Finansovo-Stopanski Naredbi”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3, s. 247-260; S. S. Bobçev, “Preobrazovatelni Kopneji i Dostijeniya v Nova Turtsiya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1932, Yıl IV, S. 1-3, s. 11-28; S. S. Bobçev, “Vajni Politicheski, Sotsialni i Kulturni Reformi v Nova Turtsiya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1934, Yıl VI, S. 1-3, s. 71-82.

⁵³ S. S. Bobçev, “Za Nova Turtsiya i Neynata Konstitutsiya”, *Yuridiçeski Pregled Dergisi*, 1925, Yıl XXVI, S. 7-8, s. 281-300; S. S. Bobçev, “Dirjavno-Pravni i Obştestveni Reformi v Nova Turtsiya”, *Yuridiçeski Pregled Dergisi*, 1925, Yıl XXVI, S. 9, s. 361-368.

⁵⁴ “Dirjavniyat Stroy na Segaşna Turtsiya - Akademiçna Reç, Proiznesena ot Prof. S. S. Bobçev, Direktor na Svobodniya Universitet na 1 Noemvri 1926 Godina na Tirjestvenoto Sıbranie-Godişen Praznik”, *V Godişnik na Svobodniya Universitet*, Sofya 1926, s. 59-78.

⁵⁵ Stefan Bobçev’in yukarıdaki bahsedilen bir makalesi hakkında geniş ve olumlu bir değerlendirme için. Bk. *Uçilişten Pregled Dergisi*, 1933, Yıl XXXII, S. 5, s. 685-689.

⁵⁶ Mümin İsoy, “Bulgar Basınında Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt V, S. 1, Temmuz 2016, s. 135.

şan bilimsel toplantılar, diğer özel forumlar, bazı önemli girişimler, enstitülerin etkinlikleri ya da ileri gelenleri vb. hakkında bilgiler de yer almıştır. Okurlarına, Bulgar ve yabancı periyodik basın hakkında, neyi nerede bulup okuyacaklarını, ilgilendikleri sorunlarla ilgili çözümleri nerede bulacakları hakkında bilgiler verilmiştir.

Bilimsel Bakış dergisinin Balkanoloji hassasiyeti, komşu Yunanistan⁵⁷ ve Yugoslavya'daki⁵⁸ politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel hayata dair, yeni çıkan kitaplar hakkında yayınladığı tanıtım yazılarında da görülmektedir. Derginin editörlerinin gözünden etnografik içerikli kitaplar da kaçmamaktadır. Örnek olarak Romanya'da basılmış Balkan halklarının atasözlerini değerlendiren bir kitap gösterilebilir.⁵⁹

Aynı zamanda, Bulgaristan'ın güneydoğu komşusunda akademik ortamda meydana gelen gelişmelerin ve yeniliklerin de gözden kaçmadığı ortadadır. Örneğin, azimli bir şekilde çalışan Stefan Bobçev, Türk tarih ve hukuk biliminin teşkilatlanması, etkinlikleri ve bu çalışmalarla ilgili yayınlanan literatür hakkında bilgiler sunmuştur.⁶⁰

Geniş kitlelerin o günkü 'Yeni Türkiye'sine' karşı gösterdiği ilgiden dolayı, Stefan Bobçev Fransızca olarak yayınlanan Türkiye Cumhuriyeti Tarihi hakkında, yeniden tanıtım makalesi yazmıştır. (*Histoire de la Republique Turque*. Redige par la societe pour l'Histoire Turque, 5 tableaux - 12 cartes - 176 figures, İstanbul, 1935).⁶¹

Ayrıca Ali Haydar'ın Bulgaristan'daki kültür ve eğitim hakkında yazdığı kitap için de olumlu görüşler bildirmiştir. (*Bulgaristan Maarifi*, İstanbul, 1931).⁶²

Bu özel yüksekokul, Balkanolojiye önem verdiği için Balkanlar tarihi hakkında yayımlanan ve önem taşıyan eski kaynakları yayınlamayı ve incelemeyi kendine borç bilmiştir.⁶³ Fakat bunu ne yazık ki her zaman yapamamıştır.

⁵⁷ "Knigopis", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3, s. 80-82.

⁵⁸ Age, s. 83-85.

⁵⁹ "Etnografiya", *Nayçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3, s. 127-128.

⁶⁰ "Knigopisni Otvizi i Belejki", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1932, Yıl IV, S. 1-3, s. 105-109.

⁶¹ "Knigopis", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3, s. 88-94.

⁶² "Knigopisni Otvizi i Belejki", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, S. III, S. 3, s. 271-272.

⁶³ P. Stoyanov, Predgovor kim Bilgarskiya Prevod", *XVII Godişnik na Vişseto Uçilişte za Turgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938, s. 3.

1930 yılında Vasil Zlatarski, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşına katılmış bir askerinin mektuplarını yayınlamıştır. Bu mektuplar, Edirne'nin Ruslar tarafından işgaline ve Edirne Barış Antlaşması'nın imzalanmasına ışık tutmuştur.⁶⁴ Bu olaydan sekiz yıl sonra Ahmet Refik'in 1933 yılında Türkiye'de hazırlayıp yayınladığı Türk idaresinde Bulgaristan adlı belgelerden oluşan derleme tercüme edilip yayınlanmıştır.⁶⁵

1925 yılında Sofya Halk Kütüphanesinin müdürü, Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmanın çok önemli bilimsel bir vazife olduğunu ve bu arşivlerdeki çalışmalarla, Bulgarlarla Türkler arasındaki politik, etnografik ve kültürel ilişkilere ait birçok soruya cevap verme imkânı bulunacağını Eğitim Bakanlığına bildirmiştir.⁶⁶ Bu durumu iyi bilen enstitü bilim adamları, ürkekçe de olsa, hükümetten, Sofya Halk Kütüphanesinin Şarkiyat Şubesinde bulunan zengin Osmanlı arşivlerinin araştırılmaya başlanması ve bu konuda yoğunlaşılması için çağrıda bulunmuşlardır.⁶⁷ Bu çağrı, farklı sebeplerden dolayı özellikle Osmanlı idaresine duyulan ön yargılar nedeniyle sorumlu kurumlar tarafından yanıtız bırakılmıştır. Zaten uzun yıllardan beri bu hep böyle süregelmiştir. Bulgaristan'da uzun yıllardır yer alan ve konulan Osmanlı kaynaklarına kayıtsız kalınmış, bundan sonraki yıllarda da planlı bir gelişim sistemi oluşturulmamış, ayrı ayrı evrakların keşfedilmesi, onların bilimsel araştırmalar için açılması göz ardı edilmiştir.⁶⁸

Balkan Yakın Doğu Enstitüsü, birçok üniversite, ticari akademi, enstitü ve bilim adamları ile bağlantılar kurmuş, onlara mektup, broşür ve kendi periyodik yayınlarını göndermiştir.⁶⁹ Akademik hayatın kalitesini yükseltmek

⁶⁴ Vasil Zlatarski, "Kak Bil Zavzet Odrin ot Rusite i Bil Sklyuçen Odrinskiya Mir v 1829 Godina "Spored Pismata na Edin Oçevidets i Uçastnik", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3, s. 33-72.

⁶⁵ Ahmet, Refik, "Bylgariya Pod Tursko Upravlenie", *XVII Godişnik na Vişeto Uçilişte za Tyrgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938, 5-114. s. İlk baskısı hakkında. Bk. Ahmet Refik, "Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1933, C. VIII, S. 6, s. 62-96; S. 7, s. 1-44.

⁶⁶ Boris Nedkov, "Orientalistikata v Sofiyskata Narodna Biblioteka", *Godişnik na Bılgarskiya Bibliografski İnstituit za 1945-1946*, Sofya, 1948, s. 239.

⁶⁷ "Tyurkologiya i Borba za Pravo Prez Vreme na Osmanskoto Vladiqestvo", *Nauçen Pregled Derdisi*, 1934, Yıl IV, S. 1-3, s. 148-150.

⁶⁸ Vasil Şanov, "Za Starite Turski Arhivni Knigi v Bylgariya", *Mir Gazetesi*, 27 Nisan 1936, S. 10730, s. 3; Boris Nedkov, "Orientaliskiyat Otdel na Dyrjavna Biblioteka Vasil Kolarov", *İzvestiya na Narodna Biblioteka Vasil Kolarov za 1954*, Sofya, 1956, s. 114.

⁶⁹ Örnek olarak gösterilen Yıllıkların "Nauçni Obştuvaniya i Yubileyni Pozdravi" bölümlerine bk. *XIV Godişnik na Svobodniya Universitet za Dyrjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1934, s. 40-41; *XV Godişnik na Svobodniya Universitet za Dyrjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1935, s. 48-49; *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dyrjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937, s. 9.

amacıyla dış ülkelerden bilim adamları davet edilmiş ve bu bilim adamlarına kendi uzmanlık sahalarında halka açık konferanslar verme imkânı sağlanmıştı.

Balkanoloji sahasında Balkanlardaki azınlıkların dilleri,⁷⁰ Birinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Balkan politikası, Akdeniz bölgesinin jeopolitiği⁷¹ gibi konuları irdelenmiştir.

Diğer uluslarla bilimsel iletişim sürecinde ve uluslararası bilim çalışmalarında, Bulgar bilim adamlarının ve Bulgar basınının ilgisini en çok Belgrad Balkan Enstitüsünün çalışmaları çekmiştir. Bu Enstitü kurulur kurulmaz, Balkanoloji için “çok faydalı” bir bilim kurumu olarak nitelendirilmiş⁷² ve kısa bir zamanda Bulgaristan'da saygınlık kazanmıştır.⁷³ Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün kurucusu Stefan Bobçev nâhak yere ona “gerçek Balkanoloji” adını vermemiştir. Yugoslav Enstitüsünde yayınlanan Balkanolojinin gayesine ve önemine ait araştırma yazıları ve değişik ülkelerden bilim adamları ile güzide uzmanların makaleleri birçok Bulgar bilim adamının özentileri için örnek model hâline dönüşmüştür.⁷⁴ Belgrad Enstitüsü ile bu ilişkiler Bulgar tarihçilerine, etnograflarına, folklor ve coğrafya çalışması yapanlara ve dilbilimcilerine uluslararası yayınlarında eserlerini yayınlama ve bilimsel tartışmalara katılma imkânı sağlamıştır.⁷⁵

Balkan Yakın Doğu Enstitüsü oluşum sebeplerinden bir tanesi de Balkanoloji ile ilgili büyük bir kütüphane oluşturmaktır.⁷⁶ Enstitünün yıllık raporlarında, bu alanda somut adımlar atılıp atılmadığı görülmemektedir. Öyle veya böyle 1933 yılında kütüphanede mevcut kitap sayısı 5000 civarındaydı. Aynı yıllarda kütüphaneye 23 Bulgar ve 22 yabancı dergiden başka en saygın Bulgar gazeteleri ve birkaç yabancı gazete girmektedir.⁷⁷ Kütüphane,

⁷⁰ “Posešteniya na Svobodniya Universitet ot Çujdentsi i Obştestvenitsi”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3, s. 22-23.

⁷¹ “Nauçni obştuvaniya i Yubileyni Pozdravi”, *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqueski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937, s. 9.

⁷² “Balkanski Institut v Belgrad”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1934, Yıl VI, S. 1-3, s. 147.

⁷³ “Balkanskiyat Institut i Balkanistikata”, s. 4; İliya Bobçev, “Balkanoznanie”, s. 2; Hristo Peev, “Balkanskiyat Institut”, s. 5.

⁷⁴ S. S. Bobçev, “Mejdunaroden Pregled za Balkanski Prouçvaniya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3, s. 119-125; S. S. Bobçev, “Edna Nova Nauka - Balkanologiya”, s. 9-19.

⁷⁵ “Balkanski Institut v Belgrad”, s. 147-148.

⁷⁶ “Reç, Proiznesena ot Direktora S. S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen Institut”, s. 43.

⁷⁷ S. S. Bobçev, “Otçet za Jivota, za Akademiceskata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1932-1933 Godina”, *XIII Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqueski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1933, s. 26.

Sofya'daki yabancı elçiliklerden devamlı bağış olarak kitap ve dergi almaktaydı.⁷⁸ Enstitünün kapatıldığı tarihte mevcut kitap sayısı 7000'e ulaşmıştır.⁷⁹ Yeni alınan kitapların içeriği okutulan derslerle, bilimsel konularla ve üniversitelilerin pratik çalışmalarıyla ilişkili seçilmeye devam edilmiştir.⁸⁰

4. Balkan ve Yakın Doğu Enstitünün sorunları

Balkan Yakın Doğu Enstitüsü faaliyette bulunduğu süre zarfında sürekli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirileri eğitimi aksatma maksadıyla, en başta Sofya Üniversitesi yapmaktaydı. Bu saldırılara karşı Enstitü yönetimi birçok girişimlerde bulunmuş, meşrutiyetini kanıtlamak için eğitim kalitesini yükselterek kamu ve devletin bu Enstitüden ne kadar çok faydalandığını ispatlamaya çalışmıştır.⁸¹

Enstitüye yöneltilen bazı itirazlar taşıdığı isimle ilgili olmuştur. Yani böyle bir isim taşıyan yüksekokulların, akademik standartları tamamıyla kapsayamayacağı yönündedir.⁸² Ancak bir kurumun ismi öyle veya böyle onun profilini yansıttığına göre bu eleştiri, sadece akademik yapısı hakkında değil, Balkanolojik özeliğine de yöneliktir.

Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün ürettiği “millî değerler dışında bulunan”, yani Balkanolojik kapsamlı bilgilere karşı alınan tavır muhtemelen 20'li yılların sonuna doğru, Bulgar toplumunda meydana gelen bazı gelişmelerden kaynaklanmıştır.

Tam o sırada, toplum Birinci Dünya Savaşı neticesinde ortaya çıkan (psikolojik şok da dâhil olmak üzere) ana hasarları aşmış, 1923 ila 1925 yıllar arasında meydana gelen şiddetli siyasi çatışmalar sona ermiş ve ülke politik anlamda barışa kavuşmuştur. Gündeme yavaş yavaş ekonomik, sosyal ve kültürel konularla birlikte, iç ve dış siyasi durum hakkında yeniden değerlendirme yapılması gerektiğine dair talepler girmeye başlamıştır.

⁷⁸ Age, s. 26.

⁷⁹ “Svobodniyat Universitet i Vişite Spetsialni Uçilišta”, *Akademiçeski Glas Gazetesi*, 10 Mart 1939, S. 70, s. 3.

⁸⁰ T. Kulev, “Otçet za Akademiçnoto Sistoyanie i Deyatelnost na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1935-1936 Godina”, *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937, s. 31.

⁸¹ Petır Pırvanov, agm; Daha ayrıntılı bk. P. Stoyanov, “Otçet za Akademiçnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1936-1937 Godina”, *XVII Godişnik na Vişeto Uçilişte za Tyrgovsko-Stopanski i Obştstveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya 1938, s. 2-3; *Zašto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademiçesko i Yuridiçesko Polojenie (Spored Ofitsialni Danni i Dokumenti)*, s. 3.

⁸² Age, s. 44-45

Kamusal alanda, otoriter ve faşist programlarla, görevleri etkin bir milliyetçilik olan örgütler ortaya çıkmaya başlamıştır. Varsayımlara göre bunlar, farklı fikirlere, oluşumlara ve kimliklere hoşgörüsüdür.⁸³

Bu bağlamda Bulgar kültür ortamı yabancı değerlere ‘savunmasız ve suç mahiyetli bir açıklılık’ gösteriyor diye yapılan suçlamalar, aşırı milliyetçi çağruları da gittikçe artırmıştır.⁸⁴ Bu sebeple de Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün eleştirmenlerinin, sadece Enstitünün akademik yapısı ile ilgili değil sunduğu Balkanolojik bilgilere yönelik de keskin yorumlar yaptıkları söylenebilir. Bu yönde 1931 yılında tüzüğünde yapılmış olan bir değişiklik yeterince açık delildir. Buna göre Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün ismi Devlet (Siyaset) ve İktisat Bilimleri Serbest Üniversitesi olarak değiştirilmiştir.⁸⁵

Daha önce başlatılmış ders elemeleri yeni tüzüğün kabul edilmesiyle de sürdürülmüştür. Böylece zaten önceden ağırlık taşıyan idari-mali ve ticari-iktisadi eğitim,⁸⁶ daha da güç kazanmış ve bu gelişme sonraki yıllarda da devam etmiştir.⁸⁷ Aynı zamanda, Balkanolojik bilgiyi içeren derslerin hükmü azalmış, diploması, yeni politik ve sosyal tarih bilimleri, Balkanolojik karakterini kaybederek millî çerçevede hapsolmuştur.⁸⁸ Böylece eğitimde sadece Balkan dilleri kalmıştır.⁸⁹ Aynı zamanda, Enstitüdeki bilimsel araştırmaların etkinlikleri de gerilemiştir.

1928 yılına doğru açılışından sekiz yıl sonra Enstitü yönetimi, başta Yakın Doğu, Balkanlar ve Slav toprakları olmak üzere bilimsel araştırma etkinliklerini en yakın zamanda başlatacağını bildirmiştir.⁹⁰ Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün, Balkanoloji alanındaki çalışma isteği daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.⁹¹

⁸³ Rumen Daskalov, *Bilgarskoto Obştestvo. 1878-1939*, Cilt II, *Naselenie, Obştestvo, Kultura*, Sofya 2005, s. 435, 508-509, 512; Nikolay Poppetrov, ve Voin Bojinov, *Natsionalno Mogiştta i Obedinena Bilgariya Formatsiite na Radikalnata Desnitsa i Natsionalniyat Vıpros*, Sofya, 2014, s. 18; Sotsialno Nalyavo, *Natsionalizim – napred. Programni i Organizatsionni Dokumenti na Bilgarski Avtoritaristki Natsionalistiçeski Formatsii*, Yayına Hazırlayan Nikolay Poppetrov, Sofya, 2009, s. 7, 23, 30.

⁸⁴ Pepka Boyajieva, “Svobodniyat Universitet ili Tsenata na Pravoto da Bıdeş Razliçen”, <http://www.razum.org/bg/archive/49-svobodniqt-universitet-ili-tzenata-da-budesh-razlichen.html> (20 Haziran 2016)

⁸⁵ “Ustav na Svobodniya Universitet za Dırjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3, s. 3, 13 (madde 1 ve madde 21).

⁸⁶ “Podobreniya i Usvirşenstvaniya v Prepodavneto”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3, s. 24-25 (Serbest Üniversite’nin 10. Yıl dönemi ile ilgili özel sayı).

⁸⁷ P. Stoyanov, “Otçet za Akademıçnata Deyatelnost i Sistoyaneto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1936-1937 Godina”, s. 6-7.

⁸⁸ “Uçenie i İzpiti”, *X - XII Godiştik na Svobodniya Universitet za Dırjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1932, s. 17-20.

⁸⁹ “Uçenie i İzpiti”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3, s. 7-10.

⁹⁰ *Zaştto i Kak e Osnovan Svobodniyat Universitet, Osnovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademıçesko i Yuridıçesko Polojenje (Spored Ofıstialni Danni i Dokumenti)*, s. 12.

⁹¹ İliya Bobçev, “Balkanoznanie”, s. 2.

Ancak, bu adımlar büyük ölçüde atılamamıştır. 1935 yılına doğru üniversitenin kapatılmasına yakın, ders kitapları hazırlamak, üniversite yönetiminin bilimsel yayıncılık programında önceliklerinden biri olmuştur.⁹² Öğretim görevlileri ve bilim adamlarının araştırma kapsamı öylesine sınırlandırılmıştır ki üniversite mevcudiyetinin sonuna kadar kendi bilim kadrolarını yetiştirememiş, dışardan hoca ithal etmek zorunda kalmıştır.⁹³

Tabii ki Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün önündeki güçlükler ve özellikle Balkanolojinin gelişmesine yönelik belirli engeller sadece Sofya Üniversitesinin saldırılarından kaynaklanmamıştır. Özel bir merkez olarak kurulsun bile yönetimini devlet ve kamu kuruluşları tarafından maddi ve manevi desteğe ihtiyaç duymuştur.⁹⁴ Fakat Enstitü böyle bir destek almamış, tek başına var olma savaşı vermiştir.⁹⁵

Devletin Enstitüye karşı olan tutumunu, daha bariz bir şekilde anlayabilmek için genel bilim politikalarına daha geniş bir açıdan bakılması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman, savaş yılları esnasında bilimin, devlet politikası olarak ön sıralarda yer almadığı görülmektedir.

Devlet, yüksek bütçe açıkları, büyük iç ve dış borç sorunları ve benzer birtakım ciddi mali zorluklar da yaşamaktadır. Bu alanda yaşanan sorunlar, 1929 yılında küresel ekonomik krizin başlamasıyla hızla Bulgaristan sınırlarına ulaşmış ve daha da derinleşmiştir.⁹⁶ Bilime yönelik yapılan harcamalardaki sınırlamalar ve bu alandaki genel politik sıkıntılar Enstitünün gelişimini engellemiştir. Bu yüzden de ülkede güçlü araştırma merkezleri kurulamamıştır. Yurt dışında da rağbet gören büyük bilimsel başarılarla, bilim adamlarının kişisel azmiyle ulaşılmıştır.⁹⁷

⁹² D. Mişaykov, "Otčet za Akademičeskata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Učebnata 1934-1935 Godina", *XV Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Političeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1935, s. 48.

⁹³ P. Stoyanov, "Otčet za Jivota, Akademičnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Učebnata 1931-1931 Godina", *X-XII Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1932, s. 98; "Otčet za Jivota, Akademičnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Učebnata 1935-1936 Godina", *XVI Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Političeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya 1937, s. 29; "Otčet za Akademičnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Učebnata 1936-1937 Godina", *XVII Godišnik na Višseto Učilište za Trgovsko-Stopanski i Obštestveno-Političeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938, s. 6.

⁹⁴ "Reç, Proiznesena ot Direktora S.S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 Godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut", s. 43.

⁹⁵ Stefan Bobçev, "Svobodniyat Universitet i Negoviyat Priemnik – Dirjavnoto Višseto Učilište za Finansovi i Administrativni Nauki", *Mir Gazetesi*, 22 Temmuz 1940, S. 11990, s. 3.

⁹⁶ Elena Stelova ve Stoyço Grınçarov, *İstoriya na Bılgariya v Tri Toma*, Cilt III, *İstoriya na Nova Bılgariya 1878-1944*, Sofya 2006, s. 461-463; Positsa Stoyanova, "Demokratičeskata Partiya i naçaloto na Blokovoto Upravlenie (Yuni-Oktomvri 1931 Godina)", *İstoričeski Pregled Dergisi*, 1991, S. 2, s. 21-22.

⁹⁷ *İstoriya na Bılgariya*, Cilt IX, *İstoriya na Bılgariya 1918-1944*, Baş Editör Georgi Markov, Sofya, 2012, s. 655-656.

Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün çalışmalarını, doğrudan etkileyen bir faktör olmasa da dış siyaset de etkilemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi ter-tiplenen Balkan konferansları Balkanolojik bilimsel gelişmelere ciddi bir hız vermiştir. Bu büyük ölçüde Sofya dışında kalmıştır, çünkü Bulgar kamu-oyu bu uluslararası görüşmelere, en azından son yapılanlara, güven duyma-mıştır.⁹⁸ Daha sonraki dönemlerde Balkanlar'da diplomasi alanındaki geli-şmeler, Bulgar kamu çevresini daha da güvensiz duruma getirmiş ve böylece Balkanolojik araştırmalar için de elverişsiz bir ortam meydana gelmiştir.

Bilindiği üzere Bulgaristan, Neuilly Antlaşması'nı imzalamasına rağ-men Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği uluslararası düzen ile barışama-mıştır. Bu anlaşmanın teftişi, Bulgar dış politikasının temel stratejik unsu-ru hâline gelmiştir. Bu nedenle ülkenin, Güney Doğu Avrupa sorunlarının çözümünde aktif ve etkin katılım imkânı da azalmıştır.⁹⁹ Bu yüzden 30'lu yıllarda, Sofya'nın komşu ülkeler ile ilişkileri hep gergin olmuştur. Bulgar devletinin kendi komşularına karşı davranış biçimi, toprak talepleri ve bu taleplerin gerçekleşmesi, Güneydoğu Avrupa'da olagelen değişimler, iktisadi sorunlar ve azınlık sorunları vs. etkili olmuştur.¹⁰⁰

1934 yılında imzalanan Balkan Paktı'nın bu tabloda özel bir yeri olmuştur. Bu antlaşma, anti revizyonizm karakteri taşıdığı için¹⁰¹ Bulgaristan'da tartışmalara sebep olmuştur. Revizyonist hareketlerden dolayı da Bulgar kamuoyu tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰² Bulgaristan dâhil edilmeden kurulan Balkan Paktı, parlamentodaki siyasi parti temsilcilerinin de tepkisine neden olmuştur. Onlar bunu Bulgaristan'a yönelik karşı bir tavır olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰³

Buna basın da kayıtsız kalmamıştır. Bazı popüler gazeteler, Balkan Pak-tı'nın kurulması olayına fazlasıyla geniş yer ayırmış ve bu oluşumu Bul-gar millî menfaatine ağır darbe olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁴ Bununla beraber

⁹⁸ B. B., "Balkanskiyat Pakt", *Dnevnik Gazetesi*, 07 Şubat 1932, S. 9646, s. 1; G. P. Genov, "Pred Tretata Balkanska Konferentciya", *Zora Gazetesi*, 3 Ekim 1932, S. 3977, s. 2; B. B., "Tretata Balkanska Konferentsiya", *Dnevnik Gazetesi*, 23 Ekim 1932, S. 9859, s. 1; G. D. Tonçev, "Balkanskata Uniya e Çista Utopiya" (mülakat), *Dnevnik Gazetesi*, 29 Aralık 1932, S. 9914, s. 1.

⁹⁹ Kristyu Mançev ve Valerian Bistritski, *Bulgariya i Neynite Sisedi 1931-1939*, Sofya, 1978, s. 303.

¹⁰⁰ Age, s. 304.

¹⁰¹ Mehmet Gönülbol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 2013, s. 117.

¹⁰² N. P. Nikolaev, "Naşiyat Revizionizm", *Mir Gazetesi*, 5 Nisan 1934, S. 10118, s. 1.

¹⁰³ Kristyu Mançev, "Bilgariya i Diplomaticheskata Aktivnost na Balkanite v Kraya na 1933 i Naçaloto na 1934 Godina", *Studia Balcanica*, Cilt VI, Sofya, 1972, s. 160. Örnek olarak bk. "Balkanskiyat Pakt" (başyazı), *Zname Gazetesi*, 24 Ocak 1934, S. 18, s. 1.

¹⁰⁴ Rumen Karaganev, "Glavnite Problemi na Balkanskata Politika na Bylgariya, Otrazeni po Stranitsite

önemli bir bilim adamı zümresi de Bulgar kamuoyunun istekleri doğrultusunda fikirlerini beyan etmişlerdir.¹⁰⁵ Bulgar tarih bilimcileri de büyük bir tepki göstermişler ve keskin milliyetçilik ruhunu desteklemişlerdir.¹⁰⁶ Böylece oluşan bu toplumsal ve politik atmosfer, Balkanoloji bilimini ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Stefan Bobçev Balkan Yakın Doğu Enstitüsünün açılışında şöyle demiştir, “*Dile getirilen bu hedefler şimdilik sadece bir dilek niteliğindedir fakat biz Bulgar kamuoyu önünde bu ideallerimizi korkmadan dile getiriyoruz. Bunların hangisinin gerçekleşeceğini - zaman gösterecektir!*”¹⁰⁷

Bundan on sekiz yıl sonra zaman, onun temelini atmış olduğu yüksekokula, acımasızlığını göstermiştir. 19 Mayıs 1934 tarihinde Balkanoloji bilimi yeni bir sorunla karşı karşıya kalmış, Sofya’da askerî darbe yapılmıştır. Ülkede otoriter bir rejim, politikanın değişik alanlarını, iktisat ve toplum hayatını, çelik ellerle yönetmeye ve her işe karışmaya başlamıştır.¹⁰⁸

Devletin sert denetimi ilk olarak Serbest Üniversitenin öğrenci alımında kendini göstermiştir. Üniversite, 1934-1935 akademik yılında 1250 öğrenci kabul ederken 1935-1936 akademik yılında Eğitim Bakanlığı tarafından getirilen kısıtlamadan dolayı sayı 500’e düşürülmüştür.¹⁰⁹ Artık 30’lu yılların sonu ve 40’lı yılların başlarına doğru Eğitim Bakanlığı eğitim alandaki tüm etkinlikleri ve her türlü girişimi, kontrolü altına almıştır.¹¹⁰ Rejim, kendi otoriter hareketini haklı göstermek için, ideolojik meşrulaştırmaya ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyacı eğitim sistemi de dâhil olmak üzere¹¹¹ aşırı milliyetçiliğin sembolik kaynaklarından yararlanarak sağlamaya çalışmıştır.¹¹²

na Vestnik Mir (1934-1939)”, İzsledvaniya po Bilgarska İstoriya, Cilt VII, *Studii po Nova Bilgarska İstoriya (1878-1944)*, Sofya, 1985, s. 304-307.

¹⁰⁵ *İstoriya na Bulgariya*, Cilt IX, s. 657.

¹⁰⁶ age, s. 669.

¹⁰⁷ “Reç, Proiznesena ot Direktora S.S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 Godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen İnstitut”, s. 43.

¹⁰⁸ *İstoriya na Bulgariya*, Cilt IX, s. 297-299; 318-323; Örnek olarak bk. “Naredba-Zakon za Dirjaven Nadzor Virhu Drujestvata i Sdrjavaniyata”, *Dirjaven Vestnik*, 8 Nisan 1938, S. 77.

¹⁰⁹ İv. Dilov, “Svobodniyat Universitet i Negovoto Znaçenie”, *Akademiçen Glas Gazetesi*, 1 Temmuz 1936, S. 43, s. 2.

¹¹⁰ Pepka Boyadjieva, agm.

¹¹¹ Rumen Daskalov, age, s. 509.

¹¹² Age, s. 395.

Serbest Üniversitenin Akademik Kurulu yeni şartlara uyum sağlama-ya çalışmıştır. 1936 yılında, üniversitenin tüzüğü ikinci kez değiştirilmiştir. Bu bağlamda, Balkanoloji disiplininde yeni müfredat kabul edilmiştir. 1931 yılına ait olan müfredatla karşılaştırıldığında, yeni müfredatta Balkanoloji derslerinin sayısı büyük ölçüde azaltılmış, Balkan dilleri eğitimi ise tamamen kaldırılmıştır.¹¹³

1938 yılında otoriter rejim Serbest Üniversitenin hemen hemen yirmi yıllık faaliyetini gayri resmî, yükseköğrenim için verdiği diplomaların hükümsüz olduğunu açıklayarak söz konusu Üniversiteye karşı sıkı tedbirler koymuştur.¹¹⁴ Bu durumda özel eğitim ve bilim merkezinin varlığını sürdürmesi artık sorun teşkil etmiştir. Yüksekokulun hukuki statüsünün nihai yasal düzenlemesi iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Başbakanlık ve Eğitim Bakanlığı görevlerinde bulunmuş ünlü arkeolog Bogdan Filov 21 Mayıs 1940'ta Serbest Üniversitesi'nin Devlet Mali ve İdari Bilimler Yüksek Okuluna dönüşmesi için kanun hükmündeki tasarımı incelenmek üzere meclise sunmuştur.¹¹⁵

Balkanoloji ile ilgili olarak belirtilmesi gereken ilginç bir nokta da yüksekokulun yeni akademik yapısına ilişkin yapılan tartışmalarda, komşu ülkeler hakkındaki bilinenlerin çok uzakta bulunan ülkeler hakkındaki bilinenlerden çok daha az ve yetersiz olduğundan dolayı bu ülkeleri (komşu ülkeleri) tanıtan tarih, siyaset ve ekonomi derslerinin verilmesi önerisinde bulunulmuş olmasıdır.¹¹⁶ Elbette ki böyle bir teklifin otoriter rejim tarafından kabul edilmesi mümkün değildir, çünkü 'hayatın nabzı' (Bogdan Filov'a göre) artık Bulgaristan komşuları hakkında bilgilere ihtiyaç duymamaktadır. Başka bir deyişle, 30'lu yılların ortalarından itibaren Bulgar milliyetçiliği revizyonist iddialarını örtbas etme durumundan çıkmış ve komsularına karşı yavaş yavaş keskin bir tavır almaya başlamıştır. Belki de bundan dolayı, kanun teklifini hazırlayan Filov 'kısıtlı ve daha pratik hedefleri olan' ve ülkede mali ve idari alanda ihtiyaç duyulan uzmanları yetiştirecek olan eğitim kurumu modeli sunmuştur.¹¹⁷ Sonuçta Serbest Üniversitenin halefinin hukuki statüsünü belirleyen kanun meclis tarafından kabul edilmiştir. Buna göre

¹¹³ "Ustav na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Političeski) i Stopanski Nauki", *XVI Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Političeski) i Stopanski Nauki v Sofya*, Sofya, 1937, s. 9-13.

¹¹⁴ "Zašto se Otneha Pravata na Svobodniya Universitet", *Zora Gazetesi*, 7 Nisan 1938, S. 5638, s. 7; Naredba-Zakon za Častnite Višši Učilišta", *Dirjaven Vestnik*, 12 Nisan 1938, S. 80.

¹¹⁵ *Stenografski Dnevništvo na XXV Obiknoveno Narodno Sibranie, Prva Redovna Sesiya*, s. 1367.

¹¹⁶ Age, s. 1378.

¹¹⁷ Age, s. 1367.

eğitim kurumu özerk yapısını kaybetmiş ve tamamen Eğitim Bakanlığına bağlanmışır.¹¹⁸ Sunulan eğitim modelinde İktisat ve İdari olmak üzere iki fakülte ile sınırlandırılmışır. Balkanoloji dersleri tamamen eğitim programından çıkarılmışır, aynı zamanda Balkan dillerine de yer verilmemiştir.¹¹⁹ Böylece gelişiminde sadece kısa bir mesafe kat edebilen Balkanoloji, Bulgar bilim ve eğitim alanından zorla çıkarılmış ve yaklaşık yarım yüzyıl boyunca bertaraf edilmiş durumunda kalmıştır.

5. Sonuç

Bulgaristan'da Balkanolojinin kurumsal gelişimi için ilk denemeler, yaklaşık yüzyıl önce Balkan Orta Doğu Enstitüsü tarafından yapılmıştır. Yirmi yıl boyunca bu Enstitü ülkenin ticari-ekonomik, sosyo-politik ve idari ihtiyaçlarına yönelik iyi hazırlıklı Balkanlar ve Ortadoğu hakkında özel bilgiye sahip olan mezunlar vermiştir.

Yararlı eğitim programı ile birlikte, Balkan Orta Doğu Enstitüsünün, Bulgaristan sınırları içinde, Balkanları ve Orta Doğuyu bütün bir bölge olarak araştıran yeni bir ilim türünün kurulması ve geliştirilmesi hakkında büyük hedefi de söz konusudur. Ne yazık ki ideolojik, politik, finansal, kültürel vb. nedenlerden dolayı elde edilen sonuçlar amaçlanan seviyede değildir.

Kendine has 'özel' yapısı dolayısıyla çok hassas bir bilim disiplini özelliğini taşıması, yukarıda bahsedilen Bulgaristan örneğindeki Balkan çalışmalarının ilk adımları, belki de bu araştırmancının en önemli sonucudur. Başka bir deyişle, Balkanolojik bilgilerin, uç ideolojik görüşlere kolayca av hâline gelme, uluslararası konjonktürün olumsuz etkisi altında kalma veya kamunun şiddete dönüşebilen önyargılarına esir düşme ihtimali görülmektedir. Bu anlamda, Balkanoloji, ulusal bilgileri üreten geleneksel sosyal bilimler alanlarında mevcut olan rahat hareket alanına sahip değildir. Bu nedenle Balkanolojinin sağlıklı gelişmesi için daha sistematik kurumsal destek ve onun araştırma yöntembilim özeliği ile ilgili akademik çevrelerin daha sabırlı ve anlayışlı bakmasını gerektirir.

¹¹⁸ İstoriya na Bılgariya, Cilt IX, s. 650.

¹¹⁹ "Zakon za Dirjavnoto Vişşe Uçilişte za Finansovi i Administrativni Nauki", *Dirjaven Vestnik*, 7 Haziran 1940, S. 126, madde 4; "Novata Uredba na Bıvşiya Svobodnı Universitet", *Dnes Gazetesi*, 18 Mayıs 1940, S. 32, s. 3.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- B. B. "Balkanskiyat Pakt", *Dnevnik Gazetesi*, 07 Şubat 1932, S. 9646.
- B. B. "Tretata Balkanska Konferentsiya", *Dnevnik Gazetesi*, 23 Ekim 1932, S. 9859.
- "Balkanski İstitut i Balkanistikata", *Utro Gazetesi*, 28 Ağustos 1935, S. 7810.
- "Balkanski İstitut v Rumniya", *Dnevnik Gazetesi*, 22 Şubat 1914, S. 4127.
- "Balkanskiyat Pakt" (başyazı), *Zname Gazetesi*, 24 Ocak 1934, S. 18.
- "Bılgarski Pisateli v Tsarigrad", *Dnevnik Gazetesi*, 27 Mayıs 1939, S. 11828.
- Bobçev, İliya. "Balkanoznaniye", *Mir Gazetesi*, 8 Temmuz 1936, S. 10789.
- Bobçev, S. S. "Kak i Zašto se Osnova Svobodniya Universitet", *Mir Gazetesi*, 7 Ağustos 1940, S. 12004.
- "Bosnensko-hertsegovinskiyat İstitut za Balkanski İzdirvaniya v Saraevo", *Pryaporets Gazetesi*, 2 Kasım 1916, S. 238.
- D. B. "Grytsko-bılgarski Kulturni Vrızkı", *Dnevnik Gazetesi*, 19 Nisan 1940, S. 12098.
- Dilov, İv. "Svobodniyat Universitet i negovoto Znaçenie", *Akademiçen Glas Gazetesi*, 1 Temmuz 1936, S. 43.
- "Edin Nov Balkanski Pakt", *Slovo Gazetesi*, 14 Aralık 1936, S. 4337.
- Genov, G. P. "Pred Tretata Balkanska Konferentsiya", *Zora Gazetesi*, 3 Ekim 1932, S. 3977.
- Gılıbov, Georgi, "Tretiyat Tsarigradski Festifal", *Zora Gazetesi*, 27 Ağustos 1937, S. 5451.
- "İstitutit za Balkanski Prouqvaniya v Bukureşt. Zadaçite na İstitutata", *Zora Gazetesi*, 15 Ocak 1944, S. 7365.
- "Mejdubalkansko Duhovno Sblijenje", *Dnevnik Gazetesi*, 4 Temmuz 1931, S. 9466.
- "Naredba-Zakon za Çastnite Visşi Uçilišta", *Dirjaven Vestnik*, 12 Nisan 1938, S. 80.
- "Naredba-Zakon za Dirjaven Nadzor Vırhu Drujestvata i Sdrujavaniyata", *Dirjaven Vestnik*, 8 Nisan 1938, S. 77.
- Nikolaev, N. P. "Naşiyat Revizionizm", *Mir Gazetesi*, 5 Nisan 1934, S. 10118.
- "Novata Uredba na Bivşiya Svoboden Universitet", *Dnes Gazetesi*, 18 Mayıs 1940, S. 32.

- Peev, Hristo. "Balkanskiyat Institut", *Mir Gazetesi*, 17 Nisan 1937, S. 110222.
- "Svedeniya iz Svobodniya Universitet", *Akademiçeski Glas Gazetesi*, 1 Kasm 1936, S. 45.
- "Svobodniyat Universitet i Vişite Spetsialni Uçiliştâ", *Akademiçeski Glas Gazetesi*, 10 Mart 1939, S. 70.
- Şanov, Vasil. "Za Starite Turski Arhivni Knigi v Bylgariya", *Mir Gazetesi*, 27 Nisan 1936, S. 10730.
- "Şte Bıde Sızdaden Balkanski Arheologiçeski Institut", *Dnevnik Gazetesi*, 6 Ağustos 1938, S. 11585.
- Tonçev, G. D. "Balkanskata Uniya e Çista Utopiya" (mülakat), *Dnevnik Gazetesi*, 29 Aralık 1932, S. 9914.
- "Uçiliştâ za Finansovi i Administrativni Nauki", *Mir Gazetesi*, 22 Temmuz 1940, S. 11990.
- "Zaştõ se Otneha Pravata na Svobodniya Universitet", *Zora Gazetesi*, 7 Nisan 1938, S. 5638.
- "Zakon za Dırjavnoto Vişe Uçiliştâ za finansovi i Administrativni Nauki", *Dirjaven Vestnik*, 7 Haziran 1940, S. 126.

Kitaplar ve Makaleler

Balkan i Balkantsi, Beograd 1937.

Balkania, Bucureşti, Cilt I-VIII, 1938-1947.

"Balkanski Institut v Belgrad", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1934, Yıl VI, S. 1-3.

Bobçev, S. S. "Kak, Koga i Zaştõ Premahnaha v Turtsiya Sultanata i Halifata?", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 2.

Bobçev, S. S. "Nay-Novite Konstitutsionni i Sotsialno-Kulturni Reformi na Turskata Republika", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 1.

Bobçev, S. S. "Otçet za Jivota, Akademiçeskata Deyatelnost i Sıstoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1929-1930", *X - XII Godiştnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1932.

Bobçev, S. S. "Vajni Politiçeski, Sotsialni i Kulturni Reformi v Nova Turtsiya", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1934, Yıl VI, S. 1-3.

Bobçev, S. S. "Dirjavno-Pravni i Obştstveni Reformi v Nova Turtsiya", *Yuridiçeski Pregled Dergisi*, 1925, Yıl XXVI, S. 9.

- Bobçev, S. S. “Edna Nova Nauka - Balkanologiya”, *Slavyanski Glas Dergisi*, 1936, Yıl XXX, Sayı 2.
- Bobçev, S. S. “Otçet za Jivota, za Akademiçeskata Deyatelnost i Sıstoyanie-to na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1932-1933 Godina”, *XIII Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqueski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1933.
- Bobçev, S. S. “Preobrazovatelni Kopneji i Dostijeniya v Nova Turtsiya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1932, Yıl IV, S. 1-3.
- Bobçev, S. S. “V Nova Turtsiya. Sled Velikite Reformi – Po-Malki Finansovo-Stopanski Naredbi”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3.
- Bobçev, S. S. “Za Nova Turtsiya i Neynata Konstitutsiya”, *Yuridiçeski Pregled Dergisi*, 1925, Yıl XXVI, S. 7-8.
- Bobçev, S. S. “Mejdunaroden Pregled za Balkanski Prouçvaniya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3.
- Bobçev, S. S. “Svobodniyat Universitet i Negoviyat Priemnik – Dirjavnoto Vişe Uçilişte za Finansovi i Administrativni Nauki”, *Mir Gazetesi*, 22 Temmuz 1940, S. 1190.
- “Broy na Studentite, Zavırşili Svobodniya Universitet ot 1922-1923 do 1932-1933 Uçebna Godina”, *XIII Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1933.
- Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale*, Bucarest, 1914-1923, Red. N. Jorga, G. Murgoci, V. Rârvan.
- Danev, Stoyan. *Oçerk na Diplomatıçeskata İstoriya na Balkanskite Dirjavi*, Sofya, 1922.
- Daskalov, Rumen. *Bilgarskoto Obştestvo. 1878-1939*, Cilt II, *Naselenie, Obştestvo, Kultura*, Sofya, 2005.
- “Desetgodışninata na Svobodniya Universitet”, *X - XII Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1932.
- “Dirjavniyat Stroy na Segaşna Turtsiya - Akademiçna Reç, Proiznesena ot Prof. S. S. Bobçev, Direktor na Svobodniya Universitet na 1 Noemvri 1926 Godina na Tirjestvenoto Sıbranie-Godışen Praznik”, *V Godişnik na Svobodniya Universitet*, Sofya, 1926.
- “Etnografiya”, *Nayçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3.
- Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 2013.

- İsov, Mümin. “Bulgar Basımında Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt V, S. 1, Temmuz 2016.
- İstoriya na Bulgariya*, Cilt IX, *İstoriya na Bulgariya 1918-1944*, Baş Editör Georgi Markov, Sofya, 2012.
- Karaganev, Rumen. “Glavnite Problemi na Balkanskata Politika na Bylgariya, Otrazeni po Stranitsite na Vestnik Mir (1934-1939)”, İzsledvaniya po Bılgarska İstoriya, Cilt VII, *Studii po Nova Bılgarska İstoriya (1878-1944)*, Sofya, 1985.
- Kniga o Balkanu*, Cilt I, Beograd, 1936.
- “Knigopis”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1935, Yıl VII, S. 1-3.
- “Knigopisni Otvizi i Belejki”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, S. III, S. 3.
- “Knigopisni Otvizi i Belejki”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1932, Yıl IV, S. 1-3.
- Kulev, G. Otçet za Vıveja i Sıstoyanieto na Svobodniya Universitet Prez 1921-1922 Akademiçna Godina”, *Godişnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İstitut)*, Sofya, 1922.
- Kulev, T. “Otçet za Akademiçnoto Sıstoyanie i Deyatelnost na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1935-1936”, *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937.
- Les Balkans, Athènes*, 1930-1940.
- Mançev, Kristyu. “Bılgariya i Diplomatiçeskata Aktivnost na Balkanite v Kraya na 1933 i Naçaloto na 1934 Godina”, *Studia Balcanica*, Cilt VI, Sofya, 1972.
- Mançev, Kristyu ve Valerian Bistriski, *Bılgariya i Neynite Sısedı 1931-1939*, Sofya, 1978.
- Mışaykov, D. “Otçet za Akademiçeskata Deyatelnost i Sıstoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1934-1935 Godina”, *XV Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1935.
- Nalyavo, Sotsialno. *Natsionalizmit – napred. Programni i Organizatsionni Dokumenti na Bılgarski Avtoritaristki Natsionalistiçeski Formatsii*, Yayına Hazırlayan Nikolay Poppetrov, Sofya, 2009.
- “Nauçni obştuvaniya i Yubileyni Pozdravi”, *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiqeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937.
- Nedkov, Boris. “Orientalistikata v Sofiyskata Narodna Biblioteka”, *Godişnik na Bılgarskiya Bibliografski İstitut za 1945-1946*, Sofya, 1948.

- Nedkov, Boris. "OrientalSKIyat Otdel na Dyrjavna Biblioteka Vasil Kolarov", *İzvestiya na Narodna Biblioteka Vasil Kolarov za 1954*, Sofya, 1956.
- "Otçet za Akademiçnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1936-1937 Godina", *XVII Godişnik na Visşeto Uçilişte za Tirgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*", Sofya, 1938.
- "Otçet za Jivota, Akademiçnata Deyatelnost i Sistoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1935-1936 Godina", *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1937.
- "Plan na Lekciite za Trite Kurasa i v Trite Otdeleniya na Svobodniya Universitet", *Godişnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İstitut)*, Sofya, 1922.
- "Podobreniya i Usvirşenstvaniya v Prepodavaneto", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3.
- Poppetrov, Nikolay ve Voin Bojinov. *Natsionalno Mogişta i Obedinena Bilgariya. Formatsiite na Radikalnata Desnitsa i Natsionalniyat Vipros*, Sofya, 2014.
- "Poseşteniya na Svobodniya Universitet ot Çujdentsi i Obştestvenitsi", *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3.
- "Reç, Proiznesena ot Direktora S.S. Bobçev na 10 Oktomvri 1920 godina po Sluçay Otkrivaneto na Balkanskiya Blizkoiztoçen İstitut", *Godişnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İstitut)*, Sofya, 1922.
- Refik, Ahmet. "Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1933, Cilt VIII, S. 6, s. 62-96; S. 7, s. 1-44.
- Refik, Ahmet. "Bylgariya Pod Tursko Upravlenie", *XVII Godişnik na Visşeto Uçilişte za "Tirgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938.
- Revue historique du sud-est européen*, Bucarest, 1924-1942.
- Revue internationale des Études balkaniques*, Beograd, 1934-1941.
- Statelova, Elena ve Stoyço Grinçarov. *İstoriya na Bulgariya v Tri Toma*, Cilt III, İstoriya na Nova Bilgariya 1878-1944, Sofya, 2006.

- Stenografski Dnevnik na XXV Obiknoveno Narodno Sibranie, Purva Redovna Sesiya*, Kniga 3, Sofya, 1941.
- Stoyanov, P. “Predgovor kim Bilgarskiya Prevod”, *XVII Godišnik na Visşeto Uçilişte za Tirgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938.
- Stoyanov, P. “Otçet za Akademiçnata Deyatelnost i Sıstoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1936-1937 Godina”, *XVII Godišnik na Visşeto Uçilişte za Tirgovsko-Stopanski i Obştestveno-Politiçeski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1938.
- Stoyanov, P. “Otçet za Jivota, Akademiçnata Deyatelnost i Sıstoyanieto na Svobodniya Universitet Prez Uçebnata 1931-1931 Godina”, *X - XII Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1932.
- Stoyanova, Positsa. “Demokratiçeskata Partiya i naçaloto na Blokovoto Upravlenie (Yuni-Oktomvri 1931 Godina)”, *İstoriçeski Pregled Dergisi*, 1991, S. 2.
- Todorov, Nikolay. “Balkanistikata v Bilgariya i Nauçnoto Sytrudniqestvo na Balkanite”, *Deveti Septemvri i Balkanite*, Sofya, 1974.
- Todorov, Nikolay. “Balkanistikata v Bylgariya”, *Studia Balcanica*, Cilt II, *Prouçvaniya po Sluçay II Kongres po Balkanistika*, Sofya, 1970.
- Todorov, Nikolay. “Nova Mejdunarodna Organizaciya za balkanistika”, *İstoriçeski Pregled*, 1963, S. 3.
- Todorov, Nikolay. *Razvitie, Postitjeniya i Zadaçi na Balkanistikata v Bilgariya*, Sofya, 1977.
- “Tyurkologiya i Borba za Pravo Prez Vreme na Osmanskoto Vladiqestvo”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1934, Yıl IV, S. 1-3.
- “Uçenie i İzpiti”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3.
- “Uçenie i İzpiti”, *X - XII Godišnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni i Stopanski Nauki v Sofiya*, Sofya, 1932.
- “Upravlenie i Prepodavatelski Personal na Svobodniya Universitet”, *Godişnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İstitut)*, Sofya, 1922.
- “Ustav na Balkanskiya Blizkoiztoçen İstitut v Sofiya”, *Godişnik na Svobodniya Universitet (Balkanski Blizkoiztoçen İstitut)*, Sofya, 1922.

“Ustav na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofiya”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1931, Yıl III, S. 3.

“Ustav na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki”, *XVI Godişnik na Svobodniya Universitet za Dirjavni (Politiçeski) i Stopanski Nauki v Sofya*, Sofya, 1937.

VELEVA, Lilyana ve Lilyana Piponkova, *Stefan Bobçev 1853-1940*, Sofya, 2014.

“Zadaçi i Programa na Nauçen Pregled”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1929, Yıl I, S. 1.

Zašto i Kak e Osvovan Svobodniyat Universitet, Osvovanie, Zadaçi i Tseli, Ustrojstvo, Akademiçesko i Yuridiçesko Polojenje (Spored Ofitsialni Danni i Dokumenti), Sofya, 1928.

Zlatarski, Vasil. “Kak Bil Zavzet Odrin ot Rusite i Bil Sklyuçen Odrinskiya Mir v 1829 Godina (Spored Pismata na Edin Oçevidets i Uçastnik)”, *Nauçen Pregled Dergisi*, 1930, Yıl II, S. 3.

Zlatarski, Vasil. *Nova Politiçeska i Socialna İstoriya na Bulgariya i Balkanskiya Poluoströv*, Sofya, 1921.

Kostov, Aleksandır. “Petdeset Godini İstitut za Balkanistika”, *Spisanie na Bulgarskata Akademiya na Naukite*, 2014, S. 5.

Elektronik Kaynaklar

Boyadjieva, Pepka. “Svobodniyat Universitet ili Tsenata na Pravoto da Bideş Razliçen”, <http://www.razum.org/bg/archive/49-svobodniqt-universitet-ili-tzenata-da-budesh-razlichen.html> (20 Haziran 2016).

Pırvanov, Petr. “Za Tretiya Rzasadnik na Naukata (Stefan Bobçev i Svobodniya Universitet)”, <http://fe.swu.bg/en/wp-content/uploads/5-32013.pdf> (20 Haziran 2016).

Bosna Savaşı'nda Srebrenica Savunmasının Komutanı Naser Oriç'in Hikâyesi

Ali DİKİCİ¹

Öz

1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı sırasında, Sırp lar birçok yerleşim birimini ele geçirmiş, ancak Srebrenica uzun süre Sırp kuşatmasına direnmiştir. Mayıs 1992 tarihinden itibaren bu bölge, Naser Oriç'in komutasındaki Boşnak güçlerin kontrolü altında kalmıştır. Bosnalı Sırp yetkililer burasını ele geçirme konusunda ısrarcıydılar. Çünkü burası, Sırbistan sınırına yakın olması, Sırp ların yaşadığı yerleşim yerleriyle çevrili olması ve Belgrad ile aralarında engel teşkil eden stratejik bir konumda bulunması bakımından önemliydi. Uzun süredir Sırp kuşatması altında bulunan Srebrenica'da, insanların açlık sınırında bulunmaları ve silah ve mühimmatlarının tükenmesine rağmen, kasaba Naser Oriç'in komutasındaki Boşnak savaşıçılar tarafından savunuldu. BM ve NATO uzun süre bu insanları koruyacak adımları atmamakta direndi. Sonunda bölgenin içinde bulunduğu içler acısı durum karşısında BM Güvenlik Konseyi Srebrenica'yı "Güvenli Bölge" ilan etti. Ancak bu karar 11 Temmuz 1995'te Srebrenica'nın Sırp ların eline düşmesini ve hemen ardından yaşanan soykırımı önlemeye yetmedi. Bu soykırımın baş aktörleri olan Radovan Karaciç ve Ratko Mladiç, savaştan sonra uzun süre Bosna'da rahatça dolaştılar. Buna karşılık Srebrenica halkını Sırp katliam ve soykırımına karşı savunan Naser Oriç, savaş suçu işlediği gerekçesiyle yakalanarak Lahey'deki Savaş Suçları Mahkemesinde yargılandı. Oriç hakkında çeşitli suçlamalarla açılan davalar ve yargılamalar hâlâ devam etmektedir. Bu makalede Naser Oriç'in mücadelesi çerçevesinde Srebrenica'da yaşanan olaylar ve Avrupa'nın tutumu gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Srebrenica, soykırım, katliam, Hollanda Askeri Birliği, Mladiç, Karaciç, Sırp lar, Naser Oriç.*

¹ Doç. Dr., Emekli emniyet mensubu; alidikici40@yahoo.com.tr

The Story of Naser Orić who Defended Srebrenica during the War in Bosnia

Abstract

During the war in Bosnia, although the Serbs seized many places, they were not able to take Srebrenica itself. From May 1992 onwards, Bosnian government forces under the leadership of Naser Orić managed to control largely Muslim-inhabited Srebrenica enclave. The Bosnian Serb authorities remained intent on capturing the enclave, which, because of its proximity to the Serbian border and because it was entirely surrounded by Serb-controlled territory, was both strategically important and the biggest barrier on the way to Belgrade. Although the enclave was on the verge of starvation and ammunition began to cease, the city was defended by Naser Orić's troops. For a long time, UN and NATO resisted to take necessary steps to protect the Bosniacs in the town. Eventually, the plight of the city prompted the UN Security Council to declare Srebrenica as "safe area." However, this decision did not stop the fall of Srebrenica on 11th July 1995 and the coming genocide. While the principal perpetrators accused of this genocide, including Radovan Karadžić and General Ratko Mladić, roamed around Bosnia for years after they had committed their atrocities, Naser Orić, who used to command the Bosnian Muslim military forces in Srebrenica, has been transferred to The Hague where he appeared before the ICTY to answer charges of war crimes. He is still under trial for different accusations. So, the true story of Srebrenica Genocide and the policy of European countries will be reviewed in this article by use of Naser Orić's story.

Keywords: *Srebrenica, genocide, massacre, the Dutch Military Corps, Mladić, Karadžić, Serbs, Naser Orić.*

1. Giriş

1992 yılında Bosna Savaşı'nın başlamasının ardından Sırp lar Bosna'nın birçok bölgesini ele geçirirken, eski polis şefi Naser Oriç'in komutasındaki Boşnak savaşçıların sergilediği büyük direnişden dolayı Srebrenica'yı bir türlü ele geçirememişlerdi. Yaklaşık üç yıl sürecek bu direniş esnasında Srebrenica'da bulunan Boşnak halkı, yoğun Sırp saldırıları altında büyük bir sefalet ve hastalıkla boğuşmuş, tüm dünyanın gözü önünde bu insanlar Sırp ların acımasız saldırılarına terkedilmişlerdi. Sırp lar, nihayet 11 Temmuz 1995 günü BM'nin, NATO'nun ve Avrupa devletlerinin umursamaz tavırları ve hatta dolaylı ve doğrudan destekleri altında Srebrenica'ya girmiş ve bir hafta içerisinde daha sonraları soykırım² olarak nitelendirilecek büyük katliamı gerçekleştirmişlerdi.

Srebrenica Soykırımı Bosna Savaşı'nda bir dönüm noktası olmuş, barışa giden sürecin hızlanmasına yol açmıştır. Uluslararası camia Srebrenica katliamına kadar olaya seyirci kalmış, barış görüşmeleri ancak katliamdan sonra başlayabilmiştir. Bir zamanlar sadece madenleriyle ve şifalı sularıyla tanınan bu küçük kasaba o zamandan sonra, büyük bir toplu kıyım ve etnik temizliğin yaşandığı bir yer olarak dünya kamuoyunun hafızalarında yer almıştır. Srebrenica Soykırımı II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'da gerçekleşmiş en büyük toplu insan kıyımı olması ve Avrupa'da hukuksal olarak ilk kez belgelenmiş soykırım olması açısından da önem taşımaktadır.³ Uluslararası Adalet Divanı, 26 Ocak 2007 tarihinde ICTY'in Srebrenica'da gerçekleştirilen katliamın bir 'soykırım' olduğu yönündeki bulgularını teyit etmiştir.⁴ Ancak anlaşılmaz bir mantıkla Sırp Cumhuriyeti'nin eliyle işlenen bu devlet teröründen Sırbistan'ın sorumlu tutulamayacağına ve herhangi bir tazminat ödemesine gerek olmadığına karar vermiştir.

Avrupalıların bu süreçte sergilediği politikayı makalemizin konusu olan Naser Oriç'in şahsında daha net görmek mümkündür. Yugoslav ordusu tarafından desteklenen Sırp lara karşı elindeki kısıtlı imkânlarla 3 yıl direnen Oriç'e yardım etmek için harekete geçmeyen Avrupalılar, Dayton Antlaşması'ndan sonra Oriç'i yargılamak üzere derhal harekete geçtiler. Soykırımın asıl suçlularına birer diplomat muamelesi gösteren Avrupalılar,

² ICTY resmi internet sayfası, http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf, (Erişim: 6.7.2016); 2016 yılında Radovan Karaciç, soykırımdan suçlu bulundu ve 40 yıl hapis cezasına çarptırıldı, CNN, <http://edition.cnn.com/2016/03/24/europe/karadzic-war-crimes-verdict/index.html>, (Erişim: 4.5.2016).

³ *Institute for War and Peace Reporting*, Tribunal Update: Briefly Noted (TU No 398, 18-Mar-05)

⁴ "Court Declares Bosnia Killings were Genocide", *The New York Times* (26 February 2007).

adeta Sırlar adına Oriç'ten intikam almak için çaba göstermeye başladılar. Sırlar ise, Bosna'yı ele geçirme ve Büyük Sırbistan'ı kurma hayallerine engel olan Naser Oriç'i hapse attırmak için ellerine geçen her fırsatı değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

Her yıl 11 Temmuz'da hatırlanan ve ortaya çıkarılan her toplu mezarla birlikte yeniden gündeme gelen Srebrenica halkının BM askerleri tarafından Sırlara teslim edilmesinden önce neler yaşanmıştı? Bu sorunun cevabını bulmak ve tüm dünyanın gözü önünde ve uluslararası kuruluşların yardımıyla gerçekleşen bu soykırımın öncesinde ve sonrasında yaşanan trajediyi hatırlamak üzere bu makale, Srebrenica halkını kahramanca savunan Boşnak komutan Naser Oriç'in hayat hikâyesi çerçevesinde kaleme alınmıştır.

2. Sırların Önündeki En Büyük Engel: Srebrenica

27 Mart 1992'de İzzetbegoviç'in Bosna'nın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Bosna Sırp ordusu çok önceden planlanmış bir şekilde Bosna'yı ele geçirmek üzere saldırıya geçti. Büyük Sırbistan'ı kurma hayalindeki Sırlar, Belgrad'ta Cumhurbaşkanı Miloseviç ve Genelkurmay Başkanı Perisiç'in tam desteğini almış şekilde, sözde Bosna Sırp Cumhuriyeti ve Sırp Demokrat Partisi (SDS) Başkanı olan psikiyatri doktoru Radovan Karaciç ve General Ratko Mladiç başkanlığında, Bosna-Hersek'teki terör faaliyetlerine başladılar. Altı hafta içinde Sırlar Bosna topraklarının yüzde 60'ını ele geçirdi ve yılsonunda Sırp askerleri ve paramiliterleri kitlesel katliamlara, tecavüzlere ve her türlü vahşi şiddet yöntemlerine başvurarak nerdeyse Boşnak nüfusun yarısını, yaklaşık iki milyon kişiyi büyük bir etnik temizliğe tabi tuttular.⁵

Bir yandan dört yıl sürecek başkent Saraybosna kuşatması sürdürülürken, diğer yandan da kuzeyde ve özellikle Bosna'nın doğusunda yer alan Drina Nehri civarında etnik temizliğe maruz kalan Boşnaklar, savaşın en dehşet verici acılarını ve katliamlarını yaşamaktaydılar. Bosna'nın en doğusunda, Sırbistan sınırında yer alan ve adını aldığı gümüş madenlerinden dolayı Balkanların en zengin kasabalarından birisi olan Srebrenica direnişine devam ediyor, Bosna Sırlarının Belgrad'la aralarındaki engellerden birini oluşturuyordu. Aslında Bosna Savaşı başlayıp Sırlar Srebrenica'yı kuşatmadan çok önce Boşnaklar ve Sırlar arasında gerginlik ve çatışmalar başlamış bulunuyordu. Polisler birbirlerine tehdit ve hakaretlerde bulu-

⁵ Mark Danner, "Clinton, The UN, and the Bosnia Disaster", December 18, 1997, <http://www.markdanner.com/articles/clinton-the-un-and-the-bosnia-disaster>, (Erişim: 1.5.2016).

nuyorlar, hatta birbirlerine silah çekiyorlardı. Başta Kravica olmak üzere Srebrenica'ya bağlı diğer köylerde yaşayan Boşnak ve Sırp köylüler, bir çatışma için hazırlık yapmaya ve silahlanmaya başlamıştı. Saraybosna'da, Sırbistan'da veya yurt dışında yaşayan erkekler işlerini bırakarak yakınlarını korumak için köyelerine dönüyorlardı.⁶

Mart 1992'de Sırp'ların Srebrenica'ya saldırısı başladıktan sonra, hemen yakınlardaki Zvornik kasabasında, 'Arkan'ın Kaplanları'⁷ ve 'Ses-lj'in Çetnikleri' denilen paramiliter Sırp'ların yüzlerce insanı vahşi bir şekilde öldürdüklerine dair haberler, Srebrenica halkı arasında yayılmaya başlamıştı. Bir hafta içinde Sırp ordusuna ait tanklar Srebrenica'ya ve yakınlardaki Bratunac kasabasına doğru ilerlemeye ve Arkan çetesinin üyeleri bölge Müslümanlarını kaçırmaya ve öldürmeye başladı. Sırp'lar tarafından kaçırılan Boşnak eczacı, polis, fabrika işçileri, Sırp Demokrat Partisi liderlerinden oluşan bir mahkemede yargılanıyor ve ölüm cezasına çarptırılıyordu. 17 Nisanda yerel hâkim ve Sırp lider Goran Zekiç, Srebrenica'da bulunan Boşnaklara ellerindeki tüm silahları ertesi sabah teslim etmelerini söyledi.⁸ Ancak Boşnaklar benzer bir ultimatoma uyararak Bi-yelyina, Zvornik ve Vişegrad'ta silahlarını teslim eden diğer Boşnakların başlarına gelenleri çok iyi biliyorlardı.

Nisan 1992'de Sırp'lar Srebrenica üzerine saldırılarını yoğunlaştırdılar. Sırp'lar, Srebrenica'yı sadece zengin gümüş madenleri, turizm kapasitesi veya mevcut fabrikalarından dolayı değil, Sırbistan'la sınırı teşkil eden Drina vadisinde stratejik öneme sahip yer olarak görüyorlardı. Sırp'lar, birleşik Büyük Sırbistan'ı kurma hayalini gerçekleştirebilmek için, nüfusunun dörtte üçü müslüman olan bu kasabayı ele geçirmeyi ve etnik olarak burasını temizlemeyi büyük bir iştahla istiyorlardı.

⁶ Srebrenica halkının yaşadığı bu trajedi ile ilgili anlatımlar bir çok yerli ve yabancı kaynakta yer almakla birlikte, bu olaylar çoğunlukla Srebrenica Soykırımı'nın canlı tanığı Hasan Nuhanović'in anlatımları çerçevesinde kaleme alınmıştır. 1999-2001 yılları arasında görev yaptığım BM Bosna Hersek Polis Misyonu'nda iki yıl tercümanım olarak görev yapan Hasan Nuhanović, bu soykırım esnasında annesini, babasını ve erkek kardeşini kaybetmiş birisidir. Savaşın sonra soykırımı dünyaya duyurmak ve ailesini bulmak için büyük bir mücadele yürüten Nuhanović, uluslararası kuruluşlarda ve mahkemelerde tanıklığına başvurulmuş Bosna'nın sembol isimlerinden birisi olması, söylediklerini önemli ve güvenilir kılmaktadır.

⁷ Arkan olarak bilinen ve eski bir gizli polis şefi olan Zeljko Rasnatović, caniliğiyle, ahlâksızlığıyla ün salmış, meşhur bir banka soyguncusu ve hapishane kaçını bir mafya babasıydı. 15 Ocak 2000'de Belgrat'da bir otelde öldürüldü. Bkz. "Arkan's Paramilitaries: Tigers Who Escaped Justice", *Balkan Transitional Justice*, (Balkan Geçiş Sürecinde Adalet), <http://www.balkaninsight.com/en/page/balkan-transitional-justice-home>, (Erişim: 12.12.2016).

⁸ Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict*, Vol. 1, 2002, p. 317.

Boşnaklar, Sırpların kontrolü ele almasını ve katliam yapmasını beklemek yerine Srebrenica'yı boşaltmanın daha mantıklı olduğuna karar verdiler ve eşyalarını yükleyip kasabayı terketmeye başladılar. Bu toplu kaçış Sırpların hiç savaşmadan ödül kazanmaları anlamına geliyordu, ancak Boşnakların hepsi Srebrenica'yı terketmemişti. Birkaç yüz Müslüman erkek ellerine geçirdikleri tüm silahları alarak ormanda saklanmaya başladılar. Bu grup saklandıkları yerden, Arkan'ın ağır silahlarla donatılmış ve kaplanlar adı verilen askerleriyle birlikte Srebrenica'ya girişlerini, yerli Sırplarla birlikte evleri ve iş yerlerini yağmalamalarını izliyorlardı.⁹

Böylece diğer birçok kasaba Sırpların eline geçerken, açıklıkla ve Sırp bombardımanı ile boğuşan Srebrenica'nın bu trajik manzarası, kasabanın erkeklerini büyük bir kahramanlıkla kasabalarını Sırp işgalinden kurtarmak için savaşmaya yönlendirmişti.

3. Naser Oriç'in Sahneye Çıkışı

Dünyanın en büyük ordularından olan Yugoslavya ordusunun tüm imkânlarıyla saldırıya geçen Sırp için herşey yolunda gitmişti: Arkan'ın sınırsız uyguladığı vahşet söylentileri Müslümanların kasabayı terketmesini sağlamıştı veya en azından öyle görünüyordu. Aslında ormanda saklanmakta olan Boşnak savaşçılar savaş stratejilerini tartışıyorlardı. Aylarca önce Saraybosna'daki Boşnak görevliler tarafından bu grubun liderine böyle bir durum için hazırlık yapması talimatı verilmişti. Bu lider, kısa boylu, atletik bir vücuda sahip, sık ve koyu renkli saçları olan ve sakallı, yirmibeş yaşındaki Naser Oriç'ten başkası değildi. Oriç, vücut geliştirme çalışmış, barlarda fedailik yapmış, önce Yugoslavya Ulusal Ordusu'nda (JNA), daha sonra Yugoslav özel kuvvetlerde polis olarak çalışmış, Miloşević'in yakın korumalığını yapmış eski bir polis şefiydi. Oriç, Sırp Çetniklerin, 1992 yılında Bosna-Hersek topraklarına saldırması üzerine kurulan, Bosna-Hersek Ordusu'na katılmıştı. Bu genç komutan kurduğu direniş örgütüyle savaşı sona erdiren Dayton Antlaşması'nın imzalandığı 1995 yılına kadar üç yıl boyunca, kısıtlı imkânlar içerisinde kendi memleketi olan Srebrenica'nın savunmasını yönetecekti.

Oriç, Bosna Savaşı başlamadan önce bulunduğu konum itibariyle Yugoslavya Devleti'nin en tepesini işgal eden Sırp yetkililerin yakınında bulunma ve onların gerçek niyetlerini yakından gözleme imkânı bul-

⁹ Ayhan Demir'in Oriç'le yaptığı röportaj için bkz. "Efsane Komutan: Naser Oriç...", *Akit*, 17 Haziran 2015.

muştı. O zamandan Sırp'ların Müslümanlara ne yapmak istediğini ve işin hangi noktaya kadar gidebileceğini fark ederek Müslümanları uyarmaya, hazırlıklar yapmaya başladı. Sırp milliyetçiliğinin travması haline gelen I. Kosova Savaşı'nın 600'üncü yılına tekabül eden 28 Haziran 1989 tarihinde Miloşević, Gazimestan Ovası'nda toplanan bir milyonu aşkın Sırp topluluğa hitap ederken, orada bulunan Oriç, Sırp'ların nasıl hazırlık yaptıklarını ve nasıl bir halet-i ruh içinde bulduklarını yakından görmüştü: "*Miloşević ile birlikte Gazimestan'a gittiğimde orada tüm Çetnik işaretlerini gördüm. İşte o zaman Miloşević ve diğer Sırp Çetniklerin, Balkanları nasıl bir felakete sürüklediklerini çok net gördüm.*"¹⁰ Oriç bu olaydan sonra Bosna'ya dönüp Kosova'da olup bitenleri, Sırp'ların silahlanmasını ve yaklaşmakta olan tehlikeyi Boşnaklara anlatmaya karar verdi. Ancak 1992'de Sırp saldırganlığı başlayınca kadar kimseyi bu yaklaşan tehlikeye inandıramadı.

Şimdi ise Oriç, etrafı Sırp bölgeleriyle çevrili olmasına rağmen, direnişi örgütleyip Srebrenica'yı bir bütün olarak Müslüman bölgesi haline getirecek planlarını yapmaya başlamıştı. Arkan'ın saldırısından sonra Oriç, Srebrenica'yı savunmak için çok dikkatli bir şekilde hazırladığı planını uygulamaya koydu ve Sırp'ların kasabayı ele geçirmelerinden iki gün sonra ellerinde bulunan zayıf mühimmata rağmen adamlarıyla birlikte, tepelerden aşağı doğru hücumu geçerek Sırp'ları büyük bir şaşkınlığa uğrattılar ve birçoğunu öldürdüler veya yaraladılar. Bundan sonra Boşnakları katleden Sırp Çetnikleri yakalayıp infaz eden Oriç ve adamları, bölgede Sırp'ların en çok çekindikleri isim haline geldi.¹¹ Çünkü bu direniş yüzünden Srebrenica Sırp'ların 1995 yılına kadar ele geçiremedikleri bir kale konumuna gelmişti. Sırp'ları oldukça kızdıran bu durum, Oriç'in bir kahraman haline gelmesine ve isminin adeta bir efsaneye dönüşmesine yol açtı. Çünkü ağır silahlarla donatılmış Sırp ordusuna karşı hafif silahlarla mücadele eden bu Müslüman direnişçiler, Sırp'ların hedeflerine giden yolda Belgrad'la aralarındaki en büyük engeli teşkil ediyorlardı.

Mayıs ayının başlarında Oriç'in savaşçıları, tepelerde konuşlanmış Bosna Sırp Ordusunun yoğun top atışı ile desteklenen Zekiç'in askerlerine karşı bir kaç defa peş peşe gözüpek ve cesur saldırı düzenlediler. 8 Mayıs'ta Boşnak bir üniversite öğrencisi, Srebrenica'da Sırp lider Ze-

¹⁰ Demir, *agr.*

¹¹ Sarah E. Wagner, *To Know Where He Lies: DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*, University of California Press., Berkeley, California, 2008, p. 29.

kiç'i vurarak öldürdü.¹² Liderlerinin öldürülmesi Srebrenica Sırplarını çılgına çevirdi. Buldukları tüm Boşnak erkekleri öldürdüler, her yeri yakıp yıktılar ve kasabayı Oriç'in kontrolüne bıraktılar. Ancak Sırplar asıl intikamlarını ertesi günü aldılar. Sırbistan'dan gelen kırmızı bereli polis birlikleri Bosna'ya geçerek civar yerleşim yerlerinde buldukları tüm Boşnak erkekleri öldürdüler ve köyleri yaktılar.¹³ Srebrenica'dan birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Bratunac'ta sokaklarda ellerindeki megafonlarla Boşnaklara evlerinden çıkmalarını söyleyen Sırplar, topladıkları binlerce Boşnakı bir stadyuma doldurdular. Kadınları ve çocukları otobüslere ve kamyonlara bindirerek uzaklaştırdılar. Daha sonra yediyüz elli kadar erkeği Bratunac sokaklarında yürüterek bir okulun spor salonuna doldurdular. Sırp askerleri kalabalığın arasından cami hocasını öne çıkararak, tırmanma halatına tırmanmasını istediler, kafasından aşağı bira döktüler, istavroz çıkarmaya zorladılar ve sonra da sopalarla ve demir çubuklarla dövdüler. Hocayı öldüresiye dövdükten sonra ensesinden bıçakladılar ve kafasına ateş ederek öldürdüler. Sonra bütün erkekleri dövmeye başladılar ve üç gün içerisinde üçyüz elliden fazla erkeği öldürerek cesetlerini Drina Nehri'ne attılar.¹⁴ Burada yaşananlar hakkındaki bilgiler, ancak aylar sonra katliam sırasında çekilen görüntülerin yayınlanması ile anlaşıldı. Sırpların bu vahşet siyasetinin dünyada duyulması, düşünülenin aksine Avrupa Devletlerinin harekete geçmesine yol açmadı.

Bu katliamdan sonra iki tarafın birbirinden intikam almak için fırsat kollayacağı bir süreç başladı. İki taraf da karşı cepheden herhangi bir merhamet beklemiyordu. Oriç'in fakir köylülere oluşturduğu birliği ile Srebrenica'yı bu şekilde ele geçirmesi Boşnaklar için büyük bir zafer olmuştu. Bundan sonra bu insanlar tepelerden, ormanlardan her taraftan gelen Sırp ateşi altında, açlık baş gösterene kadar kasabanın hâkimiyetini de bırakmayacaklardı.

Baharın sonuna doğru yaz başlarında Naser Oriç, yardımcısı komutanlarla birlikte kuvvetlerini tahkim etti, silah ve mühimmat elde etmek için baskınlar düzenledi. Oriç bu konuda şunları söylüyor:

"İnsan gücümüz vardı ama yeterli silahımız yoktu. Bunun için bir yandan Saraybosna ve Tuzla'dan yardım talep ederken, diğer yandan

¹² Central Intelligence Agency, *ibid*, p. 336.

¹³ Danner, *ibid*.

¹⁴ *Ibid*.

kontra savaşa giriştik. Savaşmadan silah temin etmemiz mümkün değildi. Ancak sadece tek bir kurşun atma hakkımız vardı. Çetnikler bize iyice yaklaşıncaya kadar bekleyip, ondan sonra tek bir kurşunla Çetnikleri öldürüyorduk. Bu hedefimizde büyük ölçüde de başarılı olduk ve Mayıs 1993'den itibaren adım adım tüm Srebrenica bölgesini Müslüman bölgesi haline getirdik.”¹⁵

Bu başarı daha çok insanın kendilerine katılımını ve böylece daha hırslı bir şekilde Sırlara saldırmalarını sağladı. Oriç bu savaşta sadece beklenmedik ani saldırı, sabotaj, suikast gibi klasik gerilla savaşı taktiklerini kullanmakla kalmıyor, işgale karşı üniformalı olsun olmasın tüm erkekleri gerçek ve potansiyel bir savaşçı olarak istihdam ediyordu. “*Batı kamuyunda bu savaşçıların radikal İslamcılar olarak algılanmasına karşın, bu insanların çoğunluğu ibadet etmeyen, dini hassasiyetleri ve aşırılıkları olmayan insanlardı. Bunların arasında başka ülkelerden gelmiş mücahitler de yoktu.*”¹⁶ Yaz ve sonbaharda Oriç’in adamları pusu kurmak suretiyle Sırlara saldırmaya devam ettiler ve birçok Sırp’ı esir aldılar. Sonbahar geldiğinde birkaç yüz Sırp askerini öldürmüş bulunuyorlardı. Böylece Srebrenica civarında hâkimiyet alanlarını genişlettiler. Oriç’in kuvvetleri Bratunac’tan ve diğer kasabalardan kaçıp gelen insanların katılımıyla daha da arttı. Ancak bu insanlar bu savaşta yenilirlerse onları kesin ölümün beklediğini biliyorlardı. Oriç’in etrafında bu kadar fazla kalabalık insanın toplanması, bazı avantajların yanında sakıncaları da beraberinde getiriyordu. Evlerini-barklarını bırakarak kaçıp gelmiş bu insanlar, Oriç’in askerleri bir yere baskın düzenlediğinde, yiyecek bulmak için köyleri talan ediyorlar ve çoğu zaman da yakaladıkları Sırlardan intikam alıyorlardı. Kendileri yakalanacaklarını anladıkları zaman da Sırlara esir olmaktansa intihar etmeyi seçiyorlardı. Sırtlarındaki çantalardan ve torbalardan başka ellerinde bir şey olmayan ve ordunun arkasından giderek artçı birlikleri veya yaralı askerlerin eşyalarını, erzaklarını yağmalayan bu insanlar bir süre sonra *Torbari* olarak anılmaya başladılar. Ancak bu insanların çoğunluğu Oriç’in kontrolünün dışında hareket ediyordu.

¹⁵ Demir, *agr*.

¹⁶ Srebrenica Soykırımı esnasında Potoçari’de konuşlu Hollanda Askeri Birliği (DUTCHBAT) bünyesinde görev yapan İngiliz asker Nick Cameron’un röportajı için Bkz. “Bosnia: Witness to betrayal – 1”, *Sunday Mirror*, 31 Ekim 2011, <http://www.arsse.co.uk/community/threads/srebrenica-nick-cameron.171698/>, (Erişim: 20.6.2016).

4. Kravica Zaferi

Oriç'in Sırlara karşı yürüttüğü savaşın dönüm noktası, 7 Ocak 1993'te Ortodoks Yılbaşısında Kravica köyüne yaptıkları bir saldırı oldu. Sırp kadınlar açlık çeken Boşnakları tahrik edici bir şekilde, günlerce yılbaşı kutlamaları için domuz eti pişirdiler, ekmekler yaptılar, domates ve biber turşuları hazırladılar. Bu arada Oriç günlerdir bir saldırı için hazırlık yapıyordu. Yılbaşı arefesi akşamı 3.000 kadar Boşnak savaşçı Kravica'yı çevreleyen yarı erimiş karlı, cıvık çamurlu tepelerde toplandı. Onların hemen arkasında ise ısınmak için ateş yakmış bekleyen Torbariler vardı. Şafakla birlikte beyaz kıyafetler içerisindeki Boşnak savaşçılar, "Allahü-ekber" nidalarıyla ve kadınların ellerindeki kapkacaklara vurarak çıkardıkları gürültü eşliğinde saldırıya geçtiler. Sayıca çok üstün olan Sırlar telaşla siperlerine kaçmaya çalışıyorlardı. Öğleden sonra yaklaşık 30 Sırp öldürüldü ve Sırların ilk savunma hattı çöktü. Sırlar Kravica'nın merkezine doğru kaçıyor ve herkese kaçmaları için bağıryorlardı.¹⁷ Böylelikle Sırlar, yaralı askerleri ve kadınları geride bırakarak kaçtılar. Oriç yarım düzine Sırp'ı da esir aldı. Bunlardan birisi Sırbistan'dan savaşmaya gelmiş bir Sırp idi. Bu esirler bir ay sonra gerçekleşecek olan esir takasında kullanılacaktır. Askerlerden sonra Kravica'ya gelen ve günlerdir ağızlarına bir lokma yiyecek girmeyen Torbariler, Ocak ayında karşılarında büyük bir ziyafet sofrası buldular. Karınlarını doyuran Boşnaklar, alabildikleri yiyecek ve hayvanları da yanlarına alarak Srebrenica'ya götürdüler.¹⁸

Oriç'in yaptığı saldırılar askeri amaçlıydı. Savaşın ilk aylarında, ele geçirdiği silahlarla kendi kuvvetlerini oluşturmak ve civar köylerden yiyecek toplamak amacının yanısıra, Oriç ve adamları iki stratejik hedef için mücadele etmeye başladılar. Birincisi, Zepa ve Cerska gibi etrafı çevrilmiş yerleşim yerlerini tekrar ele geçirerek, Boşnakların kontrolünde güçlü bir bölge oluşturmaktı. Oriç'in adamları Eylül 1992'de Zepa çarpışmaları ve Kravica baskınından sonra Cerska'ya ulaşarak bunu başarmışlardı. Ancak Mladiç'in zırhlı birlikleri Oriç'in üzerine yürümeye başlayınca kadar çok kısa bir süreliğine bu bölgeyi ellerinde tutabileceklerdi.

Oriç'in ikinci amacı, Mladiç'in diğer cephelerdeki kuvvetlerini zayıflatmak, böylece iyi silahlanmış, ancak yeterince insan gücü olmayan Sırp-

¹⁷ Hasan Nuhanoviç'in anlatımı.

¹⁸ Srebrenica kuşatmasından beri Naser Oriç ile çok sıkı bir arkadaşlık bağı olan Hasan Nuhanoviç, kendi gözlemlerinin yanı sıra gerek Oriç'in gerekse Kravica baskınına katılan diğer Boşnak savaşçıların anlatımlarını tarafıma aktarmıştır.

ları, diğer bölgelerdeki Boşnakların kolayca saldırılabileceği hedefler haline getirmektir. Ancak Oriç'in askeri harekâtlarının mantıksal açıklaması ne olursa olsun, şurası tartışmasız bir gerçek ki; Boşnakların amacı kuşatma altında yaşadıkları sefalet ve perişanlığı duyurarak BM'yi ve Batı ülkelerini müdahale etmeye zorlamaktır.

Kravica saldırısı ile Oriç tam anlamıyla gücünün zirvesine ulaştı. Srebrenica ve çevresinde Boşnakların kontrol ettiği alan 900 kilometrekareyi bulmuştu. Oriç Srebrenica'da sıkıyönetim ilan etti ve bütün gücü elinde bulunduran bir komutan olarak temayüz etti. Kravica baskınından bir hafta sonra Oriç ve askerleri bu sefer Skelani'ye saldırdı ve Drina Nehri üzerindeki köprüyü ele geçirmeye çalıştılar. Boşnakların bu gözüpek saldırısı Sırbistan'ı kızdırmaya yetmişti. General Ratko Mladiç, bu köprü üzerine derhal tanklarını ve toplarını gönderdi ve Oriç'in adamlarını geriye püskürttü. İlerleyişine devam eden Mladiç, köyleri ve kasabaları tek tek ele geçirerek Srebrenica'ya iyice yaklaştı. Bundan sonra Srebrenica'ya top ve mermi yağmuru başladı.¹⁹

5. Kuşatma Altında Ölüm-Kalım Mücadelesi

Srebrenica'da tekrar dehşet ortamının oluşması çok sürmedi. Etrafı Sırp topçuları ve zırhlı birlikleri tarafından çembere alınan kasaba, civar yerleşim yerlerinde yaşayan ve Sırp'ların etnik temizliğinden kaçan insanların hücumuyla nüfusunun bir kaç katı insan barındırmaya başlamıştı. Binlerce insan savaştan önce 10 bin kişilik nüfusunun 8 bini Boşnak olan Srebrenica'ya sığınmış, böylece kasabanın nüfusu 50 bine yükselmişti. Bu savunmasız insanlar Sırp'lar için çok kolay hedefler olmaya devam ettiler. Kuşatmadan bir saat sonra Sırp'ların attığı top mermileri çoğu çocuk olan 64 insanın ölümüne ve yüzden fazla insanın yaralanmasına yol açtı.²⁰ 1993 yılının ilk aylarından itibaren Sırp Çetniklerin Srebrenica'yı çevreleyen tepelerden kasabayı yoğun bir saldırı başlatması ile kasaba bir anda her gün açlıktan insanların öldüğü ve insan dışkısının pis kokusunun hâkim olduğu büyük bir mülteci kampı haline gelmişti.

Kış ayları olmasına rağmen on binlerce insan sokaklarda yatıyor, insanların yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere tarlalarına veya marketlere

¹⁹ Charles Ingrao, *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2012, p. 218; Tim Judah, "Muslim Offensive Turns War Against Serbs in Bosnia", *The Times of London*, 28 September 1992.

²⁰ Laura Silber and Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin, London, 1997, pp. 269-270.

ulaşma imkânı bulunmadığı için açlık bütün kasabayı kasıp kavuruyordu. Birleşmiş Milletler görevlilerinin Şubat raporlarında “bizim bildiğimiz anlamda yiyecek bulmak mümkün değil.” diye itiraf ettikleri bir manzara ortaya çıkmıştı. Kuşatma altındaki bu insanlar hayvanlara yem olarak verilen şeyleri yiyorlar, bazen de akla gelmedik bitkilerden yemek yapmaya çalışıyorlardı. Aylarca gerçek anlamda bir “yiyecek” bulamayan bu insanlar, buğday samanı ve ağaç kökleri yiyerek yaşamaya çalışıyorlar ve hergün birçok insan açlıktan ölüyordu.²¹ Srebrenica sokakları çöpten ve pislikten geçilmiyor, avurtları çökmüş kadınlar ve erkekler, ferî kaçmış gözlerle biraraya geliyorlar, içten içe yanmakta olan büyük ot ve saman yığınlarını karıştırarak yiyecek birşeyler bulmaya çalışıyorlardı. Sokaklarda uluslararası yardım kuruluşu mensuplarının vereceği bir tane bisküviyi almak için yanlarında çocuklarıyla bekleyen, iskelete dönmüş ve boş boş bakan kadınlar, alışılmış manzaralardandı.²²

Bütün bu feci manzaraya karşın Batı dünyası olan biteni seyretmekle yetiniyordu. BM yetkilileri ise Srebrenica’ya yapılan yardımların, Boşnakların yaptığı saldırılardan dolayı sekteye uğradığı yalanını söylemekten çekinmiyorlardı. Hatta BM’nin yaptığı yardımlar sayesinde Boşnakların bu saldırıları gerçekleştirdiğini ileri sürenler de vardı.²³ Bütün bunlar Sırpların uyguladığı ambargoyu daha da kuvvetlendirdi ve Boşnaklar yine açlıktan ve hastalıktan kırılmaya devam etti.

Şubat 1993’ün ortalarından itibaren Mladić’in saldırıları mültecilerle tıklık tıklım dolu hale gelmiş olan Srebrenica ve Cerska’yı iyice yaşanmaz hale getirmişti. İnsanlar ya Mladić’in top atışlarından veya açlıktan ölüyorlardı.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiseri Sadako Ogata, BM Genel Sekreteri Boutros-Ghali’ye gönderdiği acil içerikli bir yazıda “Burada gözümüzün önünde cereyan eden bir katliamı hiçbirşey yapamadan seyrediyoruz.” diyor ve Srebrenica’nın acilen boşaltılmasını öneriyordu.²⁴ Ancak bu zaten Sırpların istediği birşey olduğu için, BM ve başta Aliya İzzetbegović olmak üzere Boşnak liderler tarafından kabul edilmiyordu.

²¹ From “Report of the United Nations High Commission on Refugees, February 19, 1993”; Jan Willem Honig and Norbert Both, *Srebrenica: Record of a War Crime*, Penguin, London, 1996, p. 82, http://www.bosnia.org.uk/about/bi_books/long_reviews.cfm?book=37, (Erişim: 23.4.2016).

²² Hasan Nuhanović’in anlatım.

²³ Danner, *ibid.*

²⁴ Danner, *ibid.*

Srebrenica'nın tahliyesi Naser Oriç ve savaşçıları için de bir yıkım olacak, savaşta en büyük destekçileri olan Torbarileri kaybedecekti.

Tuzla havalanında gazetecilerle konuşan Birleşmiş Milletler Bosna Koruma Gücü'nün (UNPROFOR - United Nations Protection Force) Fransız Komutanı General Morillon “Ben herhangi bir katliam belirtisi görmüyorum, bu çok önemli bir husus, çünkü biz buradaki korkuları yatıştırmak zorundayız. Srebrenica herhangi bir tehlike içinde değil” diyordu.²⁵ Oysa bu sırada günde yirmi-otuz kişi açlıktan, zatürreden veya başka hastalıktan hayatını kaybediyordu. İnsanlar yağmurun ve karın altında sokaklarda çamurlar içinde yatıyor, olmadık otları ağaç köklerini yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı.²⁶

6. General Philippe Morillon'un Srebrenica'yı Ziyareti

10 Mart 1993 günü General Philippe Morillon, General Mladiç'tan izin alarak Srebrenica'ya giden bir yardım konvoyuyla birlikte Srebrenica'ya girdi. Srebrenica sokaklarında insanlık dışı şartlarda yaşamaya çalışan Boşnak mültecileri seyrederek yoluna devam eden Morillon, ertesi sabah bazı sivillerin de katılımıyla Naser Oriç ve komutanları ile Srebrenica'nın geleceği hakkında bir görüşme yaptı. Morillon, Boşnaklara şehri kuşatma altında tutan Sırları tahrik etmemelerini tenbih etti. Ateşkes için çabalayacağını ve bazı yardım konvoylarının şehre girişine izin vermeleri için Sırlarla görüşeceğini söyledi. General daha sonra asıl niyetini ifşa etti: “Srebrenica askerden arındırılmış bir bölge haline getirilebilirdi.” Oriç ve komutanları bu tekliflerden çok memnun olmadılar, çünkü aldıkları cevaplardan daha fazla soru kafalarında belirmişti. Eğer Boşnaklar silahlarını teslim ederse, kasabayı Sırlardan kim koruyacaktı? BM'nin gerçekten kendilerini koruyacağına inanabilirler miydi? Srebrenica'da durum daha da korkunç bir hale gelebilirdi. Morillon'un bu teklifi üzerine Oriç ve komutanları Saraybosna'daki siyasi liderlerle görüştüler. Kendilerine bu teklifleri kabul etmekten yapacak başka bir şey olmadığı söylendi.²⁷

Bu görüşmeden sonra Oriç, Srebrenica belediye başkanı, Murat Efendiç'in tavsiyesiyle kadınları ve çocukları Morillon'un arabasının etrafını sarması için harekete geçirdi. Kalabalığın “Bizi bırakırsanız, öldürürler”, “Açız, Bize Ekmek Verin!”, “Bizi Bırakmayın” çığlıkları ile arabaların

²⁵ Danner, *ibid.*

²⁶ Hasan Nuhanoviç'in anlatımı.

²⁷ Mark Danner, *Stripping Bare the Body: Politics, Violence, War*, Nation Books, New York, 2009, p. 196.

etrafını sarması üzerine Morillon, arabanın üstüne çıkarak toplanan kalabalığa kasabayı terketmeyeceği sözünü verdi. Ancak etkili bir konuşma yapmasına rağmen çoğunluğu kadınlardan ve çocuklardan oluşan kalabalık dağılmadı. Bunun üzerine Morillon yolu açması için Oriç'ten yardım istedi. Oriç ise elinden birşey gelmeyeceğini söyledi.²⁸

Sonunda Morillon kasabanın 3,5 kilometre dışındaki Potoçari Askeri kampına yürüyerek gitmek zorunda kaldı. Ertesi gün Morillon süklüm püklüm bir şekilde tekrar arabasının yanına geldiğinde, eskisinden daha kalabalık bir kadın ve çocuk kitlesinin hâlâ arabanın etrafını sarmış vaziyette beklediklerini gördü. Sırp Çetniklerden hayatlarını ve namuslarını kurtarmak için bu bölgeye sığınmış ve tüm dünya ile ilişkisi kesilmiş 50 bine yakın Boşnak'ın içler acısı halini gördükten sonra, General bu sefer taktik değiştirdi ve postanenin penceresine çıkarak, bir elinde BM bayrağıyla bu kalabalık gruba bir konuşma yaptı. Aşağıda bekleyen kadınlara, “*Siz şu anda BM'nin koruması altındasınız, sizi asla terketmeyeceğim!*” diyerek güvence verdi.²⁹

Morillon'un bu hiç beklenmedik şaşırtıcı konuşması, BM yetkililerinin aslında çok tasvip etmedikleri bir çıkıştı. Morillon esasında kendisinin burada sıkışıp kalmasını, kasabayı BM koruması altına almak için kullanmıştı. Ertesi günü Oriç ve komutanları Morillon'a kasabadan ayrılabilceğini söylediler. Ancak General, Srebrenica'nın içinde bulunduğu bu perişan durumu bizzat müşahade ettiğini, kasabaya yardım girişine izin verilmesi, mültecilerin tahliyesi ve nihayet bölgenin askerden arındırılarak ateşkesin sağlanması için müzakere edeceğini söyledi. Bu karar Sırp-ları öfkeliendirdi ve ancak Morillon kasabadan ayrıldıktan sonra yardım konvoylarının girişine izin verebileceklerini söylediler. Bu arada Sırp-lar, Srebrenica civarındaki köyleri bombalamaya ve birer birer ele geçirmeye devam ediyorlar, git gide Srebrenica'ya yaklaşıyorlardı. Srebrenica'nın daha fazla dayanamayarak Sırp-ların eline düşeceğini anlayan Naser Oriç, Morillon'a burasının BM'nin koruması altında ‘açık bir kasaba’ ilan edilip edilmeyeceğini sordu. Morillon ise şartlarını söyledi. “Bazı polisler hariç, kasabada kalmak isteyen erkekler ellerindeki silahları BM'ye teslim etsinler, savaşmak isteyenler ise tepelere çıksınlar.”³⁰

²⁸ Danner, *ibid*, p. 197.

²⁹ Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, Picador, New York, 2002, p. 56.

³⁰ Danner, *ibid*, p. 198.

Sırp, Morillon'un Boşnakları silahsızlandırma teklifinden hoşlanmadılar ve kasabayı ele geçirmek için ilerlemelerine devam ettiler. 19 Mart'ta Sırp nihayet bir yardım konvoyunun kasabaya girişine izin verdiler. Gelen kamyonlar umutsuz insanların hücumuna uğradı. Yiyecek ve ilaçlar kamyonlardan indirilir indirilmez, yedi yüze yakın kadın ve çocuk kamyonlara doluştular. Çok soğuk havaya rağmen, bütün gece kamyon- da beklediler. Bazı kadınlar ve çocuklar havasızlıktan boğularak hayatını kaybetti. Bu kamyonlar nihayet Tuzla'ya ulaştığında bu insanların durumu doktorları şok etmişti. Aç, susuz, üşümüş, pislik içerisinde idiler ve çok iğrenç bir koku yayıyorlardı. Yaraları uzun süredir tedavi edilmemişti ve kangrene dönüşmüş uzuvları derhal kesilmek durumundaydı.³¹

7. BM Marifetiyle Srebrenica'nın Boşaltılması

26 Mart'ta Morillon, Belgrad'ta Milošević ve Mladić ile yaptığı bir görüşmede Srebrenica'ya yiyecek konvoylarının girişine ve isteyenlerin kasabadan tahliye edilmesine izin verilmesi konusunda anlaştılar. Tekrar kasabaya yardım getiren ve geriye 700 kişiyi götürmesi planlanan kamyonlara bu sefer 2400 kişi binmişti. Genç kadınlar yaşlılarla kavga ediyor, birbirlerini yaralıyor, bazı kadınlar da kucağındaki bebeklerini kamyonun içine atıyorlardı. Kamyonlar Tuzla'ya vardığında doktorlar araçların içinin kan ve kusmukla kaplı olduğunu, mülteciler kamyonları boşalttıktan sonra çoğunluğu bebekler olmak üzere birçok cesedin kamyonlarda kaldığını gördüler.³²

Şimdi Mladić'in yapmak isteyip de yapamadığı şeyi artık BM yapıyordu. Mladić, kasabayı daha çabuk boşaltmak için en az günde 300 kamyonun gönderilmesini istiyordu. Oysa Boşnak Hükümeti büyük bir endişe içerisinde Srebrenica'nın tahliyesine karşı çıkıyordu. Boşnaklar kasabanın BM koruması altında 'Güvenli Bölge' olmasını istiyorlardı. Şayet tahliyeler bu hızla devam ederse, yakın zamanda burada hiç sivil vatandaş kalmayacaktı. Hiç sivilin kalmadığı bir kasabada BM'nin bir askeri güç bulundurması anlamsızlaşacaktı. 26 Mart'ta Boşnak askerler, içi Boşnak mültecilerle dolu konvoyun yolunu keserek bunları geri Srebrenica'ya göndereceklerini söylediler, ancak dediklerini yapmadılar. Şimdi roller değişmiş gibi bir görüntü ortaya çıkmıştı. Daha önce Srebrenica'ya hiçbir

³¹ Danner, *ibid*, p. 198.

³² Chuck Sudetic, "Thousands Jam U.N. Trucks to Flee Bosnian Town", *New York Times*, March 30, 1993; Danner, *ibid*, p. 198.

yardım konvoyuna izin vermeyen Sırp lar, şimdi BM'nin mümkün olduğu kadar çok Boşnağı tahliye etmesine izin veriyor, öte yandan yardım konvoylarının kasabaya girmesini ve sivillerin tahliyesini isteyen Boşnaklar şimdi buna karşı çıkıyordu.

Boşnakların savunma gücünü kıran bu gelişmede Morillon'un payı büyüktü. Önce Srebrenica'da sıkışıp kalan Boşnakların bu perişan vaziyetine uzun süre göz yummuş, sonra da onları, BM'nin hazırladığı tahliye kararına mecbur bırakmıştı. Ayrıca Morillon'un daha sonraki süreçte Srebrenica'da yaşanan dramı sona erdirmeye konusunda samimi olmadığı ve aldığı kararların Sırp ların işlerini kolaylaştırmaktan öteye gitmediği görülecekti. Morillon kendi ifadesi ile 1992 ve 1993 yıllarında hemen hemen her hafta Mladiç'le görüştüğünü ve hatta onunla bazen satranç oynadığını söylemektedir.³³

Bu arada Boşnak savaşçıların, BM'nin kasabayı boşaltmasına karşı çıktığını farkederek Mladiç, kasabayı ele geçirmeye karar verdi. Top ve tank saldırısı ile Srebrenica'nın yakınlarındaki köyleri birer birer ele geçirmeye başladı. 12 Nisan'da Sırp askerlerinin yaptığı top atışları 56 kişiyi öldürdü ve onlarca insan yaralandı. Takip eden günlerde Sırp saldırıları gittikçe yoğunlaştı. Bu esnada Boşnakların elindeki mühimmat gittikçe azalıyordu.³⁴ Sırp lar Naser Oriç'in askerlerini mağlup edip Srebrenica'yı ele geçirdikten sonra ondan intikam almak için adeta yanıp tutuşuyorlardı.

Bu sırada Miloseviç'le görüşen BM arabulucusu David Owen, Srebrenica'da olacıklardan Miloseviç'in çok endişe ettiği yalanını söylemekten çekinmiyordu.³⁵ Oysa herkes Miloseviç'in, Mladiç'i ve Karaciç'i desteklediğini ve onlardan daha fazla Srebrenica'yı ele geçirmek istediğini biliyordu.

Miloseviç'le Owen, Morillon ile Mladiç görüşmelerine devam ederken, Mladiç'in askerleri Boşnakların savunmasını yarararak iyice kasabaya sokuldular. Bu esnada yaşananları bir tanık şöyle naklediyor: "*Bodrumda bekleyiyorduk. Her beş saniyede bir top patlıyordu. Bir ara balkona çıktım. Biraz sonra yanımdaki duvara makineli tüfek mermileri saplandı. Tekrar*

³³ "Mladic thought he was like Napoleon" *Euronews*, 27.05.2011, <http://www.euronews.com/2011/05/27/mladic-thought-he-was-like-napoleon-exclusive-interview/>, (Erişim: 08.05.2016).

³⁴ Hikaru Yamashita, *Humanitarian Space and International Politics: The Creation of Safe Areas*, Ashgate Publishing, Aldershot, England, 2004, p. 88.

³⁵ Colin Powell & Joseph E. Persico, *My American Journey*, Ballantine, 1996, p. 561.

bodruma gittim. Silah sesleri çok yakınımızdan geliyordu ve artık burada öleceğimize kanaat getirdik. Birden kasabadan dışarı doğru atılan top sesleri işittik. Dedik, ya Sırlar kasabaya girdi veya bizimkiler ateş ediyor. Tekrar yukarı çıkıp camdan dışarı baktım. Yüzden fazla adamın tepede bulunan Sırlara doğru koştuğunu gördüm ve birisi 'Naser, Naser' diye bir bağıırıyordu. Daha sonra işittim ki Naser Oriç ve 150 kişilik grubu o gün Sırları 500 metre geriye püskürtmüşlerdi... Konuştuğum bir Boşnak topçu bana, ellerinde kritik bir durum için sakladıkları 50 top mermisinin kaldığını söyledi.”³⁶ O gün Oriç ve adamları Sırları geri püskürttükten iki saat sonra bir telsiz anonsunda, Srebrenica'nın güvenli bölge ilan edildiği duyuruluyordu.

8. BM'nin Srebrenica'yı 'Güvenli Bölge' İlan Etmesi

1993 yılında Srebrenica'nın etrafındaki çember iyice daraltılmaya başladı. Belgrad'ta bulunan Rus ve Amerikan diplomatları ve New York'ta BM Güvenlik Konseyi'nde diplomatları harıl harıl çalışıyorlar, ancak Srebrenica'daki insanların ve Saraybosna'daki Bosna-Hersek Hükümeti'nin tüm uyarılarına rağmen BM ve NATO gerekli önlemleri almamakta direniyordu. Sürekli toplanan ve ciddi bir karar almaksızın dağılan BM Güvenlik Konseyi, nihayet 16 Nisan 1993 yılındaki olağanüstü toplantının ardından yayınladığı 819 sayılı Kararla Bosna'daki 6 bölgeyi Güvenli Bölge ilan etti. BM daha sonra yayınladığı 836 sayılı Karar Srebrenica'nın her ne şekilde olursa olsun korunacağını garanti altına alıyordu.³⁷ Kuşatmanın üzerinden aylar geçmesine rağmen umudunu kaybetmeyen Boşnaklar, bu haber üzerine kurtulduk diye birbirlerine sarılarak ağlamaya başladılar.³⁸ Şimdi New York'da bulunan farklı ülkelerin diplomatları ve politikacılar gözünü Srebrenica'ya çevirmiş, sadece kâğıt üstünde kalan 'güvenli bölge' masalının Srebrenica halkını Sırların katliamından korumasını bekliyorlardı.³⁹

Oysa Güvenli Bölge iyi tanımlanmamış, amacı belli olmayan, muğlak bir kavramdı. Bu ilanın üzerinden geçen iki yıl içerisinde değişen hiçbir şey olmadı. Fransız yetkililer Güvenli Bölge ilan edilen Srebrenica'nın herhangi bir saldırıya karşı savunulması için 40 bin kişilik bir kuvvet ge-

³⁶ Danner, *ibid.*

³⁷ United Nations Security Council, Resolution 819 (1993), 16 April 1993, para. #1. <http://www.nato.int/ifor/un/u930416a.htm>, (Erişim: 01.03.2007).

³⁸ Hasan Nuhanović'in anlatımı.

³⁹ Danner, *ibid.*

rektiğini ileri sürdüler. Ancak Srebrenica'nın Güvenli Bölge ilan edilmesi için yapılan oylamaya büyük destek veren ülkelerden sadece birkaçı bu bölgeye asker göndererek kendi askerlerini riske atmayı göze aldılar. General Mladiç'in askerlerinin saldırısına karşı koymak için binlerce asker değil, sadece Kanada hafif silahlarla donatılmış 140 askerini gönderecekti. Bir sene sonra ise 570 Hollandalı asker Kanadalılardan bu görevi teslim aldılar. Hollandalı birlik ise, oluşturulan sözde güvencelerden sonra katliama giden yolu açacak olan ve Sırpların işlerini kolaylaştıracak tutarsız kararlarını hemen uygulamaya başladı. Buna göre Güvenli Bölge kavramı gereği Sırpların ve Boşnakların ellerinde bulunan silahlarını Barış Gücü'ne teslim etmesi gerekiyordu. Oysa Sırplara hiçbir ciddi yaptırım uygulanmazken Boşnakların savunması kırılıyor, Sırplar için hazır hedefler haline getiriliyordu. Ayrıca BM, Srebrenica'ya kendisinin gerekli gördüğü zaman değil, hem kuşatma altındaki Boşnakların hem de ellerinde ağır silahlarla saldıran Sırpların onayını aldıktan sonra harekete geçebilecekti. Sırplar bu Güvenli Bölgelere saldırdıklarında Barış Gücü olayları sadece seyretmekle yetinecekti.⁴⁰

Bir avuç insanın savunmasına terkedilmiş Srebrenica Güvenli Bölge ilan edildikten sonra ne değişmişti? Bir BM görevlisi manzarayı şöyle resmediyor. “*Şiddet, karaborsa, fuhuş ve hırsızlık sıradan olaylar haline gelmişti. Kasabanın yerli halkıyla mülteciler arasındaki gerginlik gittikçe artıyordu. Her zaman olduğu gibi kadınlar, çocuklar ve yaşlılar en tehlikeye açık gruplardı. Şimdi bölgenin tamamı 50.000 kişinin yaşamaya çalıştığı bir mülteci kampı haline gelmişti.*”⁴¹

Buradaki sığınmacıları korumak için konuşlandırılan BM askerleri ise dışarıdan gelen yardımların bu insanlara ulaşmasını sağlayamıyordu. Çünkü bu yardımlar Sırpların bilgisi ve izni olmadan kasabaya sokulmuyordu. Sırplar kasabaya gelen tüm yardım konvoylarını engelliyor, nadiren izin verdikleri yardım konvoylarındaki yiyecek ve içecekleri, hatta kasabanın yakınından geçen ırmağı bile zehirliyorlardı. Karadan ulaştırılan yardımlar Sırp engeline takılınca Amerika'nın gönderdiği yiyecek yardımı paraşütlerle kasabaya ulaştırılmaya çalışılıyor, bu yardımları kapmaya çalışan bazı insanlar yardım sandıklarının altında kalarak can veriyorlardı. Ancak bu yiyecekler ihtiyaç sahiplerine ulaşmak yerine kısa sürede karaborsacı-

⁴⁰ Hasan Nuhanović'in anlatımı.

⁴¹ David Owen, *Balkan Odyssey*, Harcourt Brace & Company, New York, 1995, pp. 134-135.

ların eline geçiyor ve fahiş fiyatlarla satılmaya başlıyordu.⁴² Kasabaya ulaşan yardım konvoylarından bazen insanların hiç işine yaramayacak şeyler de çıkıyordu.

Barış gücünde görev yapan BM askerlerinin burada korumakla görevli oldukları insanlara karşı takındıkları iğrenç tavır da yaşanan trajediyi bir kat daha artırıyordu. Kendilerinden yiyecek ve yardım istemeye gelen kadınları, verecekleri bir paket sigara veya bir parça yiyecek karşılığında seks yapmaya zorluyorlardı. Hatta bu işin bir pazarı oluşmuş, bu işten para kazanmaya başlayanlar olmuştu. Birçok kadın bir parça yiyecek uğruna kendi çocuklarının gözü önünde askerlerle ilişkiye girmeye razı olmuştu. Burası adeta her türlü saldırıya açık, yardım ve destekten mahrum meşrulaştırılmış bir toplama kampına dönüşmüştü.⁴³ Mülteciler burada bulunan Kızıl Haç vasıtasıyla gönderdikleri mektuplarla dış dünyaya buldukları durumu duyurmaya çalışıyorlardı. Ancak mektuplar Kızıl Haç yetkilileri tarafından sansür ediliyor, yaşanan dramı anlatan veya ima eden kelimeler mektuplardan çıkartılıp öyle gönderiliyordu.⁴⁴

9. Naser Oriç'in Tuzla'ya Çağırılması ve Sırların İlerleyişi

Savaş boyunca Sırp Çetniklerin korkulu rüyası haline gelen Naser Oriç, 1995 yılı başlarında Bosna Hersek Ordusu tarafından Tuzla'ya çağırıldı. Onun Srebrenica'dan ayrıldığını duyan Sırlar, saldırılarını yoğunlaştırdılar. Naser Oriç, bu gönderilme olayını şöyle anlatıyor:

“Askerlerimiz, sanki bir şey yapacakmışız gibi beni Tuzla'ya çağırdılar. Ama bir şey yapamadık. Srebrenica... Bu benim içimdeki en büyük yaradır. Ne kadar yaşayacağım bilemiyorum ama sanırım beni öldürecek tek yara budur. Acımı biraz olsun hafifleten tek bir şey var: Bosna-Hersek'in hiçbir komutanı; ben ve askerlerimin, Srebrenica bölgesini savunduğu kadar başka bir bölgeyi savunamadı. Hiçbir komutan ben ve askerlerimin Srebrenica bölgesini birleştirdiğimiz kadar; diğer bölgeleri birleştirmeyi başaramadı. Diğer bölgelerdeki komutanların birçoğu kamera ve fotoğraf makinelerinin önünde üniforma ve silah ile poz vermekten savaşımaya vakit bulamadılar. Onlar poz verirken bizim hiçbir şeyimiz yoktu. Ben bir

⁴² Paul Mojzes, *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the 20th Century*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2011, p. 179.

⁴³ Bianca Jagger, “The Betrayal of Srebrenica”, *The European*, (25 September-1 October 1997). <http://www.haverford.edu/relg/sells/srebrenica/BiancaJagger1.html>, (Erişim: 22.05.2005).

⁴⁴ Hasan Nuhanović'in anlatımı.

tek defa; Hollandalılar geldiğinde üniformamı giydim. Çocuklarım, babalarının, kim olduğunu bilsinler diye üniforma giydim.”⁴⁵

Oruç kendisine ve askerlerine geri çekilme emrini kimin verdiği konusunda ise şunları söylemektedir:

“Rahmetli Aliya (İzzetbegoviç) hiçbir zaman geri çekilme emri vermedi. Geri çekilme emri politik değil, askeri bir emirdi. Daha net söylemem gerekiyorsa geri çekilme emrini veren General Rasim Deliç idi. General Enver Hadzihasanoviç, General Deliç’in emri doğrultusunda, geri çekilme anlaşmasını kendisinin imzaladığını söylemişti. Hollandalı askerlere güvenerek geri çekilmek büyük bir hataydı. Size bir örnek vereyim: Çetnikler, asker bulunmayan bir bölge olan Suçeska Belediyesini işgal edip, o bölgenin bir kısmını aldılar. Biz bölgedeki Hollandalı askerlerden, Boşnak Müslümanların evlerine elli metre mesafeye kadar yaklaşan Sırları o bölgeden çıkarmalarını talep ettik. Ama Hollandalılar bunu yapamıyorlar. Gece bölgedeki Çetnikleri temizlediğimizde bu sefer Hollandalı askerler, “Boşnaklar köye gelip Çetnikleri öldürdüler” diye rapor tutuyorlardı.”⁴⁶

Bundan sonraki süreçte Bosna-Hersek’te devam eden soykırım karşısında dünya kamuoyunun yükselen tepkisi, BM’ye ve batılı ülkelere yöneltilen ağır eleştiriler ve Saraybosna’nın Sırlar tarafından ele geçirilemeyeceğinin anlaşılması üzerine bir hava operasyonu yapılması gündeme geldi. Ancak yıllarca üzerinde tartışılan bu düşünce bir türlü hayata geçirilemiyordu. Bunda, Sırların rehin aldıkları ve çoğu Fransız olan 350 kadar BM askerinin yanısıra, bizzat Bosna’daki Barış Gücü’nün Komutanı Fransız General Bernard Janvier tarafından dile getirilen Srebrenica ve Gorazde gibi kuşatılmış bölgelerin “barışın önünde en büyük engel olması” fikri de etkili oluyordu.⁴⁷ Bu nedenle 1995 kışında ilan edilen geçici ateşkesin ardından, Sırlar önlerinde en büyük engel olarak gördükleri Srebrenica’yı ele geçirmek için harekete geçerek çemberi iyice daraltmaya başladılar.⁴⁸

Ancak Sırp güçleri Srebrenica’ya doğru hızla ilerlerken BM hâlâ bir hava saldırısı yapalım mı yapmayalım mı tartışmasını sürdürüyordu. BM Özel temsilcisi Yasuski Akashi de Janvier gibi hava saldırısına karşı çı-

⁴⁵ Demir, *Agr*:

⁴⁶ Demir, *Agr*:

⁴⁷ Ali Dikici, “Bosna Savaşının Unutulmayan Trajedisi: Srebrenica Katliamı”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 10, Sayı: 1, Ankara, 2004, s. 223.

⁴⁸ “How Britain and the US decided to abandon Srebrenica to its fate”, *The Guardian*, (4 July 2015).

kıyordu.⁴⁹ Dönemin BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali de NATO'nun hava saldırısına karşı şahsi veto hakkını kullanıyordu. Janvier ve Akashi krizin müzakare yoluyla çözüme kavuşturulabileceğine ve siyasi bir antlaşmaya varıncaya kadar beklemenin doğru olacağına inanıyordu. Diğer yanda Bosna'da bulunan İngiliz UNPROFOR birliklerinin komutanı General Rupert Smith Sırlarla pazarlık yapılmasına karşı çıkarak, Sırların rehineleri öldürmeye cesaret edemeyeceklerini söylüyor ve ancak kuvvet kullanmanın sorunu çözeceğini savunuyordu.⁵⁰

Janvier ve Mladić Haziran ortalarında Zvornik'te yaptıkları bir görüşmeden sonra, Sırlar rehineleri serbest bırakmaya karar verdiler. Janvier bu görüşmede Sırların saldırılarını durdurdukları takdirde NATO'nun bir hava saldırısı düzenlemeyeceği garantisini veriyordu. Akashi 17 Haziran'da Milošević'le yaptığı bir görüşmede benzer teminatlarda bulunuyordu.⁵¹ Janvier ve Akashi böylelikle Sırlara, BM'nin Güvenli Bölgedeki insanları korumak gibi bir kaygılarının olmadığı mesajını iletiyorlardı.

Bu ikili antlaşmadan sonra Janvier, Sırlara misilleme yapma fikrine her zeminde karşı çıkıyor, hatta bu bölgelerin askerlerin güvenliği açısından savunulması zor yerler olduğu gerekçesiyle BM'nin burayı boşaltması gerektiğini savunuyordu. Janvier'in tek endişesi uluslararası toplumun böyle bir teklifi asla kabul etmeyeceğiydi. Ancak "böyle bir ihanet uluslararası topluluk tarafından büyük bir hüsnü kabul gördü. BM adına Mladić'le birlikte bu ihaneti planlayan Janvier, Srebrenica halkını ölüme mahkûm etmişti bile."⁵²

Bütün bu tartışmalar yaşanırken General Mladić komutasındaki Sırlar Temmuz 1995 başlarında saldırılarını iyice sıklaştırarak ağır bir bombardımana başladılar. Sırların ilk saldırı harekâtı 6 Temmuz 1995 sabahı tank ve top ateşiyle başladı. Sırbistan'dan gelen ağır silahlarla saldıran Sırp askerlerinin yanısıra Arkan adlı komutanın emrindeki paramiliter Sırp çeteleri de dağlarda görünmeye başlamışlardı. Ancak Sırlar bu kuşatma esnasında yalnız değillerdi. Ratko Mladić'in silâhlı kuvvetlerine yaklaşık

⁴⁹ David Rohde, *Engame: The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War II* (New York: Farrar Stratus and Giroux, 1997), pp. 364-365.

⁵⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Netherlands Institute for War Documentation), <http://www.cnj.it/documentazione/Srebrenica/NIOD/NIOD%20Part%20III.pdf>, p. 10. (Erişim: 13.12.2016).

⁵¹ Ivo H. Daalder, *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*, Brookings Institution Press, Washington, 2014, p. 43.

⁵² Jagger, *ibid.*

yüz kişilik Yunanlı ve belli bir miktar Rus ve Ukraynalı gönüllünün yardımcı olduğu bilinmektedir.⁵³ Asker ve silah sevkiyatı dışında, Yunanistan'dan kara yoluyla, Rusya ile Ukrayna'dan ise Tuna nehri yoluyla, o sıralarda BM ambargosu altında olan Sırbistan'a ve Bosnalı Sırlara petrol ve diğer yardımların sevkiyatı yapılmıştır.⁵⁴

Gelişmelerden hem CIA'nın, hem de BM'nin bilgisi vardı. General Rupert Smith Sırların Srebrenica'yı ele geçirmek için büyük bir saldırıya hazırlandıkları istihbaratını almıştı.⁵⁵ Bu istihbarat ya aktarılmadı veya BM yetkilileri bu tehlikeyi umursamadılar. 7 Temmuzda Sırlar Hollandalı askerleri tehdit etmeye başladılar ve 30 kadarını tekrar rehin aldılar. Bütün bu gelişmelere rağmen Hollandalı Komutanlar ve UNPROFOR'un komutanları bu saldırıların fazla büyütülmemesi gerektiğini, Srebrenica halkına yönelik bir saldırı olmayacağını düşünüyorlardı. Bu saldırıdan sonra Srebrenica yakınlarına yeni bir savunma hattı oluşturuldu ve Sırlara karşı muğlak bir misilleme tehdidi gönderildi. 10 Temmuz'da Mladić bu yeni savunma hattına saldırdı. Bunun özerine Hollandalı birliğin komutanı Thom Karremans NATO'dan hava desteği talep etti. Janvier buna da karşı çıkarak hava saldırısına gerek olmadığını söyledi. NATO uçakları Srebrenica üzerinde ikaz mahiyetinde bir kaç saat uçtuktan sonra hiçbirşey yapmadan geri döndüler.⁵⁶

⁵³ Sırlar bu katliamlar sırasında birçok ülkeden gelen Ortodoks savaşçıların desteğini almışlardı. Agence France-Presse (AFP) bir düzine Yunan gönüllünün Srebrenica katliamına katıldığını bildirmiştir. Bkz: AFP, "Greek Volunteers Fought Alongside Bosnian Serbs" (13 July 1995). General Ratko Mladić'in talebi üzerine Mart 1995 tarihinden Yunanlılardan oluşan *kontraktniki* adlı bir Yunan Gönüllü Muhafaza Birliği kurulmuştur. (GVG-EEΦ) adlı bu birliğe ait savaşçılar üzerlerinde taşıdıkları siyah zemin üzerine çift başlı kartal amblemleriyle düzenli bir birlik oluşturarak savaş aktıldı. Yaklaşık 100 askeri bulunan GVG adlı birlik Tuzla yakınlarındaki Vlasenica kasabasına konuşlandırıldı. GVG Birliği tamamen Sırp Ordusunun Drina Birlikleriyle ortak hareket ediyor ve Sırp komutanlar tarafından yönetiliyordu. Sırlar Güvenli Bölge ilan edilen Srebrenica'ya saldırmaya başlayınca, Yunanlı gönüllüler de saldırıya katıldılar ve Srebrenica'nın düşmesinin ardından Yunan bayrağını gururla yanlarında taşıdılar. Bkz: Takis Michas, *Unholy Alliance: Greece and Milošević's Serbia*, Texas A&M University Press: Eastern European Studies (College Station, Tex.), 2002, p. 22. Eylül 1995'te bu Birliğin dört üyesi Radovan Karacić tarafından Beyaz Kartal Şeref madalyası ile ödüllendirildi. Bkz: Michas, *op. cit.*, p. 23. Yunanlılar bu savaşa "Ortodoks" kardeşlerini desteklemek için katılmışlardı. Bkz: Karolos Grohmann, "Greece starts probe into Srebrenica massacre", *Reuters* (27 June 2006). Ancak Sırlara destek verenler sadece Yunanlılar değildi, Ruslar ve Ukraynalılar da bu savaşta Sırların yanında yer almışlardı. Bkz: Helena Smith, "Greece Faces Shame of Role in Serb Massacre", *The Observer* (5 January 2003).

⁵⁴ Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Aşkın Karadağlı (çev.), Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 342-374.

⁵⁵ Roy Gutman, "UN's Deadly Deal How troop-hostage talks led to slaughter of Srebrenica", Washington Bureau, *Newsday*, (29 May 1996).

⁵⁶ Ali Dikici, "An International Betrayal during the War in Bosnia: Srebrenica Genocide", *Turkish Review of Balkan Studies*, No. 12, Obiv-Bigart, İstanbul, (Annual-2007), p. 12.

Ertesi sabah Hollandalı komutanlar Srebrenicalılara NATO uçaklarının saldırı için her an hazır beklediğini söylediler. Bu arada BM'den ve NATO'dan hava saldırısı yapılsın isteğine hiçbir olumlu cevap gelmiyor, bu talep Janvier tarafından ısrarla geri çevriliyordu. Nihayet 11 Temmuz'da iki F16 uçağı Srebrenica üzerinde uçtu, bıraktıkları iki bombadan birisi bir Sırp zırhlı personel taşıyıcıyı vurdu, diğeri ise bir tanka isabetsiz atış yaptı. Mladiç hava saldırıları durdurulmadığı takdirde elindeki esir Hollandalı askerleri öldürmekle tehdit etti. Bunun üzerine bu göstermelik hava saldırıları da durduruldu ve BM bununla yetinmeye karar verdi. Böylece Srebrenica savunmasız ve Sırp askerlerinin insafına terkedilmiş oluyordu. Ertesi gün hem Srebrenica'ya saldırıyı, hem de sonrasındaki soykırımı bizat yöneten Sırp General Mladiç Srebrenica yakınlarında görüldü.⁵⁷

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Boşnaklar, Bosna'nın diğeri birçok bölgesinde Sırlara karşı başarılı savaşlar yapmaya ve birçok yeri geri almaya başlamıştı. Bu süreçte Dayton Görüşmeleri gündeme gelince, Sırlar, barış müzakerelerinden önce avantajlı konuma geçmek için iki stratejik kent olan Srebrenica ve Jepa'yı ele geçirmek için saldırılarını yoğunlaştırdılar. Son ana kadar BM'nin ve NATO'nun kendilerini kurtaracağını zanneden Boşnaklar, Sırların bu yoğun saldırısı karşısında, kendilerinden toplanan silahlarını geri istediklerinde, Albay Karremans⁵⁸ Boşnaklara savaş düşüncesinden vazgeçmelerini, çünkü NATO'nun uçaklarla bir hava saldırısı başlatacağını söylüyordu. Ancak bu saldırı hiç gerçekleşmediği gibi Sırların saldırısı daha da yoğunlaştı. Sonunda Hollandalı askerler Janvier'den aldıkları emir doğrultusunda tek bir kurşun bile atmadan kasabayı boşaltarak yakındaki Potoçari kampına çekilmeye karar verdi.⁵⁹

10. Sırların Srebrenica'yı Ele Geçirmesi

11 Temmuz 1995, sıcak bir yaz sabahı, Ratko Mladiç, burada bulunan uluslararası Hollanda askeri birliğinin hiçbir direnişiyile karşılaşmadan, büyük bir zafer kazanmış komutan edasıyla Srebrenica'ya girdi. Silahlardan arındırılmış kenti ele geçirmek Sırlar için hiç de zor olmamıştı. Daha sonra ortaya çıkan bir video kasedinde Mladiç Srebrenica'yı ter-

⁵⁷ Dikici, *ibid*, p. 12.

⁵⁸ Yıllar önce Lübnan'da görev yapan Hollandalı Birlik burada bulunan bir caminin hemen yanında bir pop konseri düzenlemiş, ancak Birlik komutanı Karremans Şii militanlar tarafından yola yatırılarak kendi askerlerinin gözü önünde silahları ve elbiseleri üzerinden alınmıştı. Robert Fisk, "Our Shame Over Srebrenica", *Independent*, (12 July 2001).

⁵⁹ Dikici, *ibid*, p. 12.

keden Hollandalı askerlerin komutanı Karremans'a, bir hediye verirken görülüyordu. Bu hediyeden çok duygulandığı gözlenen Komutan Karremans, Mladiç'e "Bu hediye eşime mi?" diye soruyor, Mladiç de başıyla onaylıyordu.⁶⁰ Sırlar Hollandalı askerlerin civar kasabalara kadar gidip yiyecek, sigara almalarına müsaade ediyor, karşılıklı birbirlerine iltifatlarda bulunuyorlardı.

Şehrin düştüğü akşam katliamlar devam ederken, New York'da bulunan BM Barış Koruma Misyonu Şefi Kofi Annan'a durumu yazılı olarak bildiren BM Özel temsilcisi Akashi raporunda şu ifadeye yer veriyordu: "*Konvoy halinde ilerlemeye çalışan Boşnakların yakınlarında patlayan bazı patlayıcılar, grup içerisinde paniğe yolaçıyor.*"⁶¹ Oysa bu esnada insanlar dağlarda ve yollarda vahşi hayvanlar gibi kıtır kıtır doğranıyordu.

11. Potoçari Ölüm Kampı

Felaket yalnızca Srebrenica'nın düşmesiyle kalmadı. Şehrin düşmesinden sonra yaklaşık 25 bin kişi büyük bir korku içinde Srebrenica yakınlarındaki Potoçari köyündeki BM Hollanda askeri kampına doğru kaçmaya başladılar. Bunlardan 6 bin kadarı kampa girmeyi başarırken geri kalanı ya kampın çevresinde toplandılar veya Tuzla'ya gitmek üzere dağlara kaçtılar. Srebrenica'dan kaçan bu insanların peşinden yarım saat sonra kampın kapısına kadar gelen General Mladiç, "*Kimseye bir kötülük yapılmayacak, zarar verilmeyecek!*" diyor ve elindeki çikolataları Sırp kameraları önünde Boşnak çocuklara dağıtıyordu. Mladiç kampa sığınan Boşnaklara ayrıca şunları söylüyordu: "*Elinizdeki silahları teslim edin. Allah size yardım edemez, ancak Mladiç yardım edebilir.*" Mladiç burada bulunan kadınlara hiç endişe etmemelerini kocalarına, çocuklarına ve kardeşlerine hiçbir şey yapmayacaklarını söylüyor, kadınlar da hep bir ağızdan "*Hvala*" –*teşekkürler*- diye karşılık veriyorlardı.

Srebrenica düştükten sonra, BM'in tek endişesi Hollandalı askerlerin güvenliği idi. Hollanda Hükümeti için de elbette kendi askerlerinin hayatı orada bulunan bir kaç bin Boşnak'ın hayatından daha değerliydi.

Potoçari kampında ve çevresinde toplanan binlerce Boşnak korku içerisinde bekleyiyordu. Hollandalıların Srebrenica'yı hiç bir zorluk çıkarmadan teslim ettiğini gören Mladiç, Albay Karremans'la yaptığı bir toplantı-

⁶⁰ Simon Kuper, "The tulips of Srebrenica", *Financial Times*, (2 July 2011).

⁶¹ Jagger, *ibid.*

da aşağılayıcı bir üslupla kampın içindeki ve etrafındaki Boşnakların bir an önce kendisine teslim edilmesini istiyor, aksi takdirde kampı bombalayacağı blöfünü yapıyordu. Mladiç, adil bir yargılamadan sonra savaş suçu işlemeyen erkeklerin serbest bırakılacağını, kadınlarla çocukları sağ salim Tuzla'ya ulaştıracaklarını söyledi. Sonunda korkulan oldu ve Hollandalılar, mültecileri, kampı büyük bir kuşatma altında tutan Sırlara teslim etmeye karar verdi. Bundan sonra kampta bulunan tüm Boşnaklar, Hollandalı BM askerleri tarafından silah zoruyla dışarı çıkmaya zorlandılar. Kendilerinin Sırlara teslim edildiğinde öldürüleceklerini söyleyen Boşnakların feryatlarına ve çığlıklarına aldırış etmeden onları zorla Sırların ellerine teslim ettiler.⁶² Bu insanlara hiçbir şey yapmayacağını söyleyen Sırlar 11 Temmuz 1995 ile 17 Temmuz 1995 tarihleri arasında, kadınları ve çocukları ayırdederek yaklaşık 8 binden fazla genç ve yetişkin erkeği katlettiler. Bütün bu vahşet 72 saat sürdü, Sırlar 72 saatte tüm Srebrenica halkını ortadan kaldırmıştı. Kayıp İnsanlar Federal Komisyon'unun bugüne kadar kayıp ya da ölü olarak tespit ettiği insan sayısı 8.373'tür.⁶³ Böylece Bosna savaşının belki de en hunhar katliamları, bu insanların güvenliklerini sağlamakla yükümlü BM yetkililerinin gözleri önünde, onların desteği ve onayı ile gerçekleştirilmişti. Katliamda sadece erkeklerin değil bir kısım kadın ve küçük yaşta çocuğun da öldürüldüğü, belgelerle kanıtlanmıştır.⁶⁴ Bosna Sırp ordusunun dışında katliama 'Akrepler' olarak tanınan Sırbistan özel güvenlik güçleri de katılmıştır.

Potoçari kampından zorla dışarı çıkarılıp Sırlara teslim edilen erkekler ya derhal kampın yakınlarında öldürülüyorlar ya da Bratunaç, Nova Kasaba, Karakay gibi en yakın yerleşim yerlerine götürüp orada katlediyorlardı. Sırlar öldürülmeyi bekleyen insanlara namluların gölgesinde önce çukur kazdıyorlar, sonra kazdıkları çukura topluca öldürdükleri insanları bazen de diri diri bu insanları doldurarak gömüyorlardı.⁶⁵ Yaptıkları katliam daha sonra ortaya çıkmasın diye cesetleri tanınmaz hale getiriyorlar, ayakkabılarını ve diğer giysilerini topluyorlardı. İşledikleri cinayetlere ortak etmek için kamyon ve otobüs şoförlerini de kurbanların

⁶² Rohde, *ibid*, pp. 260-262.

⁶³ Federal Commission for Missing Persons, "Preliminarni Spisak Žrtava Genocida U Srebrenici 1995. Godine (Preliminary List of Missing and Killed in Srebrenica)", 2005, Available online at http://www.domovina.net/srebrenica/page_006/Preliminarni_spisak_Srebrenica_1995.pdf, (Access: 01 March 2007).

⁶⁴ ICTY, *Prosecutor vs Krstic, Trial Chamber Judgement*, Case No. IT-98-33-T, paras 43-46.

⁶⁵ CNN, "Srebrenica: A Triumph of Evil" (3 May 2006).

üzerine ateş etmeye zorluyorlardı.⁶⁶ Görgü tanıkları bunun gibi yüzlerce inanılmaz vahşet öyküleri anlatıyorlardı. Cesetlerin altında kaldıklarından, öldü zannedilip katliamdan kurtulmayı başaran ender insanlardan Mevludin Oriç'in anlattıklarına göre, her kimde en ufak bir hayat belirtisi görülürse hemen ateş edip öldürüyorlardı. Çukurlara doldurdukları cesetlerin üzerinde dolaşarak hâlâ canlı kalan olup olmadığını kontrol ediyorlar, bazen cesetlere bile defalarca hınçla ateş ediyorlardı.⁶⁷

Boşnakların hepsi Sırlara teslim edilip tahliye işlemi bittikten sonra Hollandalı askerler kampa 2-3 kamyonet dolusu bira ve sigara getirterek bir kutlama partisi verdiler. Onlar eğlencelerine devam ederken katliamdan kurtulmak için dağlara kaçan ve Tuzla'ya ulaşmaya çalışan binlerce insan hâlâ dağlarda vahşi hayvanlar gibi boğazlanmaktadır.⁶⁸ Daha sonraki yıllarda Hollandalı generallerin, katliam devam ederken Sırp generallerle birlikte yemek yediklerinin, içki kadehi tokuşturduklarının ve sohbet ettiklerinin görüntülediği kasetlerin basına yansımaları olayın danışıklı dövüş olduğu şüphesini doğuruyordu. Hollandalılar, mültecileri Sırlara teslim etmekle yetinmemiş, onlara her türlü yardımı yapmış, hatta Sırp askeri araçlarına yakıt bile sağlamışlardı.⁶⁹

12. Tuzla'ya Doğru Ölüm Yürüyüşü

Gerek Srebrenica düştükten sonra gerekse Potoçari kampı boşaltıldıktan sonra Sırp katliamından kurtulmak için terkedilmiş binalara, fabrikalara veya ormanlara kaçmaya çalışan yüzlerce Boşnak, buralarda ya hunharca katledildi ya da mayınlara basarak hayatlarını kaybetti. Hollandalı Birlik, Potoçari kampını boşaltıp ülkesine döndükten sonra bile dağlara ve ormanlara kaçan bu insanlar günlerce öldürülmeye devam etti. Srebrenica'dan kaçan bu insanların peşine düşen Sırların komutanı General Radislav Krstić, yaptığı telsiz konuşmasında "Herkesi öldürün. Hiçkimseyi canlı olarak ele geçirmeyin"⁷⁰ emrini veriyordu. Ormanlar içindeki dağlık araziye aşarak 100 kilometre ileride Boşnakların kontrolündeki Tuzal bölgesine ulaşmaya çalışan 15 binden fazla insan, her an ölümün nefesini enselerinde hissederek bu ölüm maratonunu bitirmeye çalışıyorlardı.

⁶⁶ The Advocacy Project, *ibid.*

⁶⁷ Elizabeth Neuffer, "Survivors' Accounts of Summer Killings", *Boston Globe*, (3 November 1995).

⁶⁸ Rohde, *ibid.*, p. 327.

⁶⁹ Jagger, *ibid.*

⁷⁰ Mark Danner, "Bosnia: The Great Betrayal", *New York Review of Books*, 26 March 1998, p.76.

Dağlardan Tuzla'ya ulaşmaya çalışan bu insanlar savaşın belki de en acımasız katlimalarından birisine maruz kaldılar. Sırlar tarafından kendilerine yapılan teslim ol çağrılarına aldanıp teslim olan Boşnaklar ya hemen katledildiler ya da yakınlardaki toplama kamplarına götürülüp orada öldürüldüler. Konvoylar halinde ilerlemeye çalışan bu insanlara yaklaşan Sırlar, bazen onların üzerine kimyasal silahlar kullanıyorlar, bazen de kendileri de onlardanmış gibi gösterip önlerine düşerek, onları katledecekleri yere götürüyorlardı. Bazen bu insanlara halüsünasyon görmelerine yol açan veya zehirleyici gazlar kullanarak öldürüyorlardı. Ağaçların arkasına saklanan Boşnakların üzerine uçaksavarlarla ateş edip ağaçla birlikte insanları delik deşik etmek Sırlara ayrı bir zevk veren bir oyun gibiydi. Hatta Sırların bazıları BM üniforması ve kasketleri giyerek bu insanlara sahte güvenceler verip emellerine ulaşıyorlardı.⁷¹ Bu durum ise mülteciler arasında bir korku ve paranoyanın oluşmasına yol açmış ve etrafındaki insanlardan şüphelenerek birbirlerini öldürmeye başlamışlardı.⁷² Birçok insan bu ızdıraba daha fazla dayanamayarak intihar ediyor, intihar etmeyi beceremeyenler ise kendilerini öldürmesi için arkadaşlarına yalvarıyorlardı. Bazıları belki Sırlar yaralı insanlara merhamet eder düşüncesiyle kendilerini yaralıyorlardı. Tuzladan gelen Boşnak birliklerin açtığı koridorun da yardımıyla çok az sayıdaki Boşnak ölüm maratonu adını verdikleri uzun bir yürüyüşten sonra Tuzlaya ulaşmayı başararak bu katliamdan hayatlarını kurtardılar.

Akashi 12 Temmuz'da Annan'a yazdığı bir raporda katliamdan kaçıp kurtulan insanlarla ilgili bilgi veriyor, Sırların, Boşnakları otobüslerle sanki hiçbir şey yapmadan getirip uluslararası güçlere teslim etmiş gibi haber veriyordu. Akashi'nin bu raporda belirttiği inanılması güç yalanlardan birisi de şöyleydi:

*“Kampın boşaltılması sırasında bazı Sırp askerlerin sivillere silah doğrulttukları iddia edilmiş, ancak yapılan araştırmalar bunun doğru olmadığını, askerlerin bilakis şeker ve çikolata dağıttıklarını ortaya koymuştur... Potoçari kampında havanın sıcak olması, sağlık ve tedavi imkânlarının bulunmaması ve aşırı kalabalık başa çıkılması güç bir durum ortaya çıkarmıştır. Ancak şu ana kadar Sırların herhangi bir sivile yönelik bir saldırısı rapor edilmemiştir.”*⁷³

⁷¹ “Bosnia: Srebrenica, synonym for savagery and genocide”, *Report from Agence France-Presse*, 11 July 2002, <http://reliefweb.int/report/serbia/bosnia-srebrenica-synonym-savagery-and-genocide>, (Erişim: 14.12.20016).

⁷² “Srebrenica: Five Years After”, *The Advocay Project*, http://www.advocacyproject.org/srebrenica_five_years_after_1/, (Erişim: 14.12.2006).

⁷³ Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35.

Sırp Srebrenica'yı ele geçirdiklerinde Oriç Tuzla'da bulunmakta ve adeta içi içini yemektedir. Srebrenica'nın düşmesinin ardından Sırp Çetniklerin gerçekleştirdikleri büyük katliam, Oriç'i adeta çılgına çevirdi. Bosnalı yazar İsnam Talyiç, *Srebrenica'nın Öyküsü* isimli eserinde, onun gidişinin meydana getirdiği boşluğu şöyle ifade ediyor: “Naser burada olsaydı, onu kimse aldatamazdı. O, Çetniklerin Srebrenica'ya girmesine izin vermezdi. O burada olsaydı kendilerini neyin beklediğini bilen Çetnikler saldırmaya cesaret edemezlerdi.”⁷⁴

13. Soykırım Suçluları Serbestçe Gezerken Naser Oriç Yargılandı

Srebrenica'da yaşanan bu katliamın dünya kamuoyunda yer almasıyla gündeme bomba gibi düştü. Katliamla ilgili çok şeyler söylendi, katliam resmi raporlara, mahkeme tutanaklarına geçirildi. Avrupa'nın ortasında insanın tüylerini diken diken eden bu vahşetin en dehşetli ve ürperten yanı ise katliamın BM'nin, NATO'nun ve birçok uluslararası kuruluşun gözleri önünde ve hatta onların dolaylı ya da doğrudan destek ve yardımıyla gerçekleştirilmiş olmasıydı. Vahşet adım adım gerçekleştirilirken; Sırp bu kuruluşlardan açık veya gizli bir destek görmüş, adeta teşvik edilmişlerdi. Nitekim görgü tanıklarının verdikleri ifadeler, mahkeme kararları ve resmi raporlar bu iddiayı doğrular niteliktedir.

Uluslararası camianın bu aymazlığı ve ihaneti soykırımdan sonra da devam etti ve katliamın sorumluları Karaciç ve Mladiç katliamdan sonra uzun süre Bosna'da serbestçe dolaştı. Yaşanan katliamların arkasındaki isim olan ve başından itibaren tüm Bosna savaşını yönlendiren eski Yugoslavya Devlet Başkanı Slobodan Miloşeviç, savaş boyunca BM ve diğer uluslararası kuruluş yetkililerince bir savaş suçlusundan çok diplomatik müzakere yapılan bir insan muamelesi gördü.

Nihayet Temmuz 1999'da, ICTY, Mladiç ve Karaciç'in askeri komuta zinciri yoluyla Belgrad'tan yani Slobodan Miloşeviç'ten emir aldığına karar verdi ve bu savaşta ilk defa “uluslararası bir çatışma” olarak niteledi. 250 binden fazla insanın öldüğünün tahmin edildiği ve 1,8 milyon kişinin evlerinden sürüldüğü Bosna Savaşı'nın bitmesinden sonra, ICTY, başta Srebrenica olmak üzere Bosnalı Müslümanlara ve Hırvatlara karşı savaş suçu işlediği gerekçesiyle Miloşeviç'in, Mladiç'in ve Karaciç'in yakalanmasını talep etti. Miloşeviç 1 Nisan 2001 tarihinde Sırp Hükümeti tarafından yakalanıp ICTY'ye teslim edildi ve yargılanmasına 30 Ocak 2002'de başlandı. Ancak 11 Mart 2006 tarihinde tutuklu kaldığı hücrede kalp krizi

⁷⁴ Demir, *agr.*

geçirerek öldü. Sırp kasabı olarak adlandırılan ve ABD tarafından başına 5 milyon dolar ödül konulan Karaciç, nihayet, 2008 yılında Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da yakalandı. Bosna Savaşı'nda işlenen savaş suçlarının bir diğer sorumlusu olan ve özellikle Srebrenica Soykırımının baş sorumlularından olan Ratko Mladiç ise, 16 yıl Sırbistan'da saklandıktan sonra, gelen uluslararası baskılar üzerine, 26 Mayıs 2011 günü Sırp Hükümeti tarafından yakalanarak ICTY'a teslim edildi. Mladiç'in yakalanması, Sırbistan'ın Avrupa Birliği'ne üyeliği yolunda en büyük engellerden birisinin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu.

24 Mart 2016 günü ICTY, 11 ayrı suçlamayla yargılanan Karaciç'i, aralarında soykırım, insanlığa karşı suç işlemek ve savaş kurallarını ihlal etmek suçlarının da bulunduğu 10 davadan suçlu bularak, 40 yıl hapis cezasına çarptırdı. Konsey, Karaciç'in savaş döneminde kuşatma altında tutulan başkent Saraybosna'da sivillere yönelik saldırılar nedeniyle insanlığa karşı suç işlediğine ve savaş kurallarını ihlal ettiğine hükmederken, Temmuz 1995'te gerçekleşen Srebrenica Soykırımı'nın da baş suçlusunu olarak Karaciç'i gösterdi.

Srebrenica'daki katliamın planlayıcısı ve sorumluları uzun süre serbestçe gezerken, kuşatma sırasında Srebrenica halkını Sırlara karşı kahramanca savunan Boşnak komutan Naser Oriç ise, savaş suçu işlediği gerekçesiyle 2003 yılında Lahey'de yargılandı. Bu yargılama Avrupa'nın Srebrenica sorununda en baştan beri devam ettirdiği çifte standartlı yaklaşımının bir örneğini teşkil etmiştir. Bosna Savaşı sona erdikten sonra, dünya kamuoyu Srebrenica'da yaşanan katliamdan haberdar olduktan sonra bu büyük soykırımı imza atan Sırlar, Srebrenica'da yaşananları örtbas etmek için karşı propagandaya geçtiler. Bunun için, Naser Oriç komutasındaki Boşnakların, Srebrenica'da 3 binden fazla Sırp sivili öldürdüğü iddiasını ortaya attılar. Sırbistan Hükümeti tarafından da sık sık tekrarlanan bu kara propagandaya karşın, Araştırma ve Dökümantasyon Merkezi (Research and Documentation Center) tarafından ortaya konulan ve ICTY'nin uzmanları tarafından da teyit edilen raporlara göre Srebrenica'da 1992 - 1995 yılları arasında sadece 150 sivil hayatını kaybetmişti. Diğer yandan, 1992 yılında Podrinje'de Sırların saldırıları, katliamları ve etnik temizlik çabaları sonucu 14.000'den fazla Boşnak öldürülmüştü. Yapılan propagandaya göre, Oriç'in adamları bu 3.000 kişiyi özellikle Sırların kutsal günlerinde kafalarını keserek veya evlerine kapatıp yakmak suretiyle öldürtmüştü.⁷⁵

⁷⁵ Grey Carter, "There Must be Justice", <https://theremustbejustice.wordpress.com/2015/01/04/memorial-service-for-158-serbs-killed-in-kravica-to-be-served-tomorrow-on-january-5th/>, (Erişim: 14.12.20016).

Oysa Oriç'in yaptığı şey Sırların gerçekleştirdiği katliamların ve etnik temizliğin karşısında kendilerini savunmaktan başka bir şey değildi. Bu savunma Srebrenica'nın daha 1992'de Sırların eline geçmesinin ve katliamların o zaman yaşanmasının önüne geçmiştir. Ayrıca Oriç, Boşnaklara uygulanan ambargoyu delerek yiyecek bulmak için bu mücadeleyi yapmak zorundaydı. Sırların Oriç hakkında ortaya attığı bu iddialar üzerine ICTY bir soruşturma başlattı ve 28 Mart 2003'te iddianameyi açıkladı. Bunun üzerine Oriç 10 Nisan 2003 tarihinde kendi isteğiyle giderek teslim oldu ve 11 Nisan'da nezarethaneye kondu.

Yargılama 6 Ekim 2004'te başladı. Mahkeme 30 Haziran 2006 tarihinde "27 Aralık 1992 ve 20 Mart 1993 tarihleri arasında esir aldığı Sırlara işkence yapılmasını ve öldürülmesini önlemediği ve failleri cezalandırmadığı" gerekçesiyle Oriç'i 2 yıl hapis cezasına çarptırdı. Mahkeme Srebrenica'yı savunanların civardaki Sırp nüfusun yaşadığı köylere saldırmış olduğuna kanaat getirmiş, ancak Srebrenica'daki ağır kuşatma koşullarında yaşamı devam ettirebilmek için bu şekilde erzak vb. sağlanmasının meşru olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme, gözaltında geçirdiği üç yılı hesaba katarak Oriç'i 1 Temmuz'da serbest bıraktı. Ancak Temyiz Mahkemesi bahsi geçen suçları işleyen Bosna Ordusu üzerinde Oriç'in herhangi bir kontrolü olmadığı gerekçesiyle mahkûmiyet kararını bozmasının ardından 3 Temmuz 2008'de beraat etti.⁷⁶ Bu karar Belgrad yönetimini ve Sırları oldukça kızdırdı. Çünkü Boşnaklar için efsanevi bir kahraman olan Oriç'i, Sırlar bir katil olarak görmektedir.

Bundan sonraki süreçte Sırlar, "ben yaşadıkça Sırlar beni suçlamaya devam edecek" diyen Naser'ı haklı çıkarır teşebbüslerine devam ettiler. Oriç 3 ay sonra Eylül 2008'de Boşnak-Hırvat Federasyonu polisi tarafından, tehditle vatandaşlardan haraç isteme ve illegal silah, patlayıcı ve mühimmat bulundurma suçlaması ile gözaltına aldı. Ancak Oriç bu suçlamalardan beraat etti. Bu kez Haziran 2009'da Saraybosna Kantonu Mahkemesi Oriç'e 2 yıl hapis cezası verdi, bir yıl sonra cezaı 4 yıl gözetim altında tutulmaya çevirdi. 2012 yılında Bosna-Hersek Federasyonu Cumhurbaşkanı Jivko Budimir, Oriç'i affetti.⁷⁷

Bosna'da sembol isim haline gelen, birçok Boşnak'ın gözünde gerçek bir kahraman olarak algılanan Oriç, bu süreçte Saraybosna'da bir vücut

⁷⁶ Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi (ICTY) Resmi İnternet Sayfası, <http://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>, (Erişim: 13.12.2016).

⁷⁷ "Cumhurbaşkanı Oriç'i Affetti", *Haber Boşnak*, <http://www.haberbosnak.com/balkanlar/14/01/2012/cumhurbaskani-orici-affetti/#.WFBkpDokrcs>, (Erişim: 13.12.20016).

geliştirme salonu işleterek geçimini sağlamaya çalıştı. Oriç'e karşı büyük bir hınc besleyen Sırplar ondan intikam almak için çeşitli kumpaslar kurmaya devam ettiler. 2013 yılında Naser Oriç'in Srebrenica yakınlarındaki Potoçari'de bulunan babasının evine, Bosna Hersek Araştırma ve Koruma Ajansı'na (SIPA) bağlı özel harekât polislerince yapılan operasyonda, mayın ve patlayıcı madde ele geçirildiği ileri sürüldü. Ancak Naser Oriç, söz konusu olayın, Sırp istihbaratı güçleri tarafından hazırlanmış bir komplo olduğunu ve tüm bunların arkasında Bosna Sırp Cumhuriyeti Başkanı Milorad Dodik'in olduğunu savundu. Oriç'e göre bu operasyonla Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan Boşnaklar'a 'Bakin eğer komutanınız Oriç'e bile bunu yapabiliyorsak, size neler yapabiliriz düşünün' mesajı verilmek istenmektedir.⁷⁸

Oriç'e karşı intikam hisleri bir türlü yatışmayan Sırplar, Lahey'de yargılanan Radovan Karaciç ve Ratko Mladiç'e karşılık misilleme yapmak için, Interpol üzerinden, yeni bir hamleye girişerek Naser Oriç hakkında, "12 Temmuz 1992'de, Srebrenica yakınlarındaki Zalazye köyündeki 9 Sırp'a karşı savaş suçu işlemek" suçlamasıyla yakalama kararı çıkarttı. Bu yakalama kararı, Bosna'nın müdahalesiyle kaldırılmış olmasına ve üstelik daha önce yargılandığı ICTY tarafından suçsuz bulunup hakkında beraat kararı verilmesine rağmen, Oriç 10 Haziran 2015 tarihinde İsviçre'de gözaltına alındı. Bunun üzerine Bosna Hersek'in birçok kentinde Naser Oriç'e destek gösterisi düzenlendi. Başta başkent Saraybosna olmak üzere, Zenitza, Tuzla, Bihaç ve diğer kentlerde Oriç'in gözaltına alınmasını protesto eden Boşnaklar, "efsane" komutanın bir an önce serbest bırakılmasını istedi. Bosna Hersek Meydanı'nda düzenlenen protestoya katılanlar, "Naser Oriç'e destek", "Hepimiz Naser Oriç'iz" dövizleri taşıyarak, Oriç'e destek sloganları attı.⁷⁹ 14 gün gözaltında tutulduktan sonra, İsviçre'den Bosna Hersek'e iade edilen Naser Oriç, Bosna Hersek Savcılığı tarafından ifadesi alınarak serbest bırakıldı. Savcılık tarafından yapılan açıklamada, Oriç'e ikamet ve hareket etmesi konusunda belirli kısıtlamalar getirildiği belirtilerek, davaya dâhil olan tanık ve şüphelilerle görüşmesinin yasaklandığı ifade edildi. Verilen yasalara uymaması durumunda Oriç hakkında yasal işlem yapılacağı kaydedildi.⁸⁰ Boşnakları büyük öfkeye sevkeden bu yargılama hala devam etmektedir.

⁷⁸ "Efsanevi Bosnalı komutana komplo", *Sabah*, 6.9.2013, (Erişim Tarihi: 20.4.2016).

⁷⁹ "Naser Oriç serbest bırakıldı", *Anadolu Ajansı*, 26.06.2015, <http://aa.com.tr/tr/dunya/naser-oric-serbest-birakildi/32118>, (Erişim: 20.4.2016).

⁸⁰ "Naser Oriç serbest bırakıldı", *Akşam*, (27 Haziran 2015).

Sırplar tarafından tutuklanma ihtimaline rağmen 2012 yılında “en büyük hayalim” dediği Potoçari Anıt Mezarlığı’ndaki toplu cenaze törenine katılan Oriç, ikinci büyük hayali olan, soykırımdan kurtulabilenlerin geçtiği ölüm yolu yürüyüşünün başında olmayı çok istediğini vurgulamaktadır. Törende “*Kendimi yeniden doğmuş gibi hissediyorum. Hem sevinç hem hüznün, ikisini de bir arada yaşadım. Potoçari’ye geldiğiniz zaman düşmanların bu zavallı insanlara neler yaptığını daha iyi anlayabiliyorsunuz*” diye konuşan Oriç, herkesin Potoçari’ye gelip şehitliği görmesi gerektiğini söylemektedir. Sırplar tarafından hakkında ortaya atılan iddialara da değinen Oriç, bu konuda içinin rahat olduğunu belirterek şunları söylemektedir:

*“Ben yaşadıkça Sırplar beni suçlamaya devam edecek. Onlar tüm bunlardan benim galip çıktığımı kabulleniyorlar. Ben yaptıklarımın utanmıyorum. Sırpların aslında bizim onlara soykırım yaptığımız iddiaları suya düştü. Güya onlar buna sinirlenerek Srebrenica soykırımını işlemişler. Bizim Srebrenica’da 1992’den beri kendimizi koruduğumuzu unutuyorlar. Bir Boşnak bir Sırp’a bir kez ateş edene kadar onlarca Boşnak öldü. Sadece Podrinje’de 15 binden fazla Boşnak hayatını kaybetti.”*⁸¹

14. Sonuç

20. yüzyılın son çeyreğinde Sırplar, Avrupa’nın ortasında ve tüm dünyanın gözü önünde yıllardır birlikte yaşadıkları müslüman komşularını tamamen yoketmek için merhametsizce saldırdılar ve kısmen de amaçlarına ulaştılar. Boşnaklar sadece sahip oldukları kimliklerinden dolayı vahşice öldürüldüler, işkenceye uğradılar, tecavüz edildiler, yurtlarından sürüldüler. Batılı devletler ise küçük bir askeri müdahale ile çok rahatlıkla önleyebilecekleri böyle bir soykırımı, büyük bir vurdumduymazlıkla seyrettiler.

Yaşanan insanlık dışı bu utanç tablosu tam anlamıyla aydınlığa kavuşmadan adeta tarihin tozlu dehlizlerinde unutulmaya terk edilmek isteniyor. Uluslararası camia bu katliamın sorumlularını açığa çıkarmak şöyle dursun, bu ayıplarını ört-bas etmek için ellerinden geleni yapmakta ve konunun sık sık gündeme getirilmesinden rahatsız olmaktadırlar. Savaşın sonra Sırpların katliamın kanıtlarını saklama çabalarına, batılı gazeteciler, askerler ve diplomatlar da yardımcı olmuşlar. Dünyanın gözü önünde gerçekleşen soykırımla ilgili “Srebrenica’da soykırım yapıldı, ancak soykırımı yapan belli değil” gibi tutarsız kararlara imza atıyorlar. Ama zaman

⁸¹ Demir, *agr.*

geçtikçe ortaya çıkan toplu mezarlar, bu utanç tablosunu bir kez daha Batı dünyasının yüzüne çarpmaya devam ediyor.

Batılılar Srebrenica Soykırımını gerçekleştirilirken sergiledikleri ikiyüzlü politikalarını savaştan sonra da devam ettirmiştir. Sırp kuşatması altındaki Srebrenica'da tüm dünyanın gözüönünde büyük bir insanlık dramı yaşanırken harekete geçmeyen Avrupa devletleri, soykırım işlendikten sonra göstermelik bazı girişimlerle kendini aklamaya çalışmıştır. Bu amaçla Lahey'de kurulan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde Bosna'da yaşanan vahşetin sorumlularının yargılanmasına başlanmıştır. Başta Srebrenica olmak üzere tüm Bosna'da yaşanan katliamların baş sorumluları olan Miloşević, Karaciç ve Mladiç'in uzun süre Sırbistan'da serbestçe gezmelerinden rahatsız olmayan Batılılar, kamuoyundan gelen baskılar neticesi bu şahısları yakalayıp yargılamak üzere mahkemeye sevk etti. Ancak Batılılar bu şahıslara karşı uzun süre sergilediği müsamahayı, Srebrenica halkını Sırp Çetniklere karşı yıllarca kahramanca savunan Naser Oriç'e karşı göstermedi. Srebrenica'da Sırp kuşatmasna karşı Boşnak halkını korumak için bir savaş yürüten Oriç'in çilesi ve mücadelesi savaştan sonra da devam etti. Çeşitli kereler farklı suçlamalarla mahkeme önüne çıkarılan Oriç ölmeden de Avrupa'nın ve Sırp'ların intikam hislerinin yatışmayacağı açıktır.

Lahey'deki mahkeme yalnızca birinci dereceden suçluları yargılamak üzere kuruldu. Ama bugün adaletten yana görünenler arasında dış politikaları gereği Bosnalı Sırp'ları desteklemeyi, uluslararası platformlarda onlara karşı yaptırımlara karşı çıkmayı görev bilen ülkeler, bu katliamda ikinci derecede suçlular. Ancak kimse bu ülkelere ve katliama doğrudan veya dolaylı yardımcı olan kişi ve kurumlara yapılacak yaptırımlardan söz etmemektedir. Gazeteci Güneri Cıvaoğlu haklı olarak bu ikiyüzlülüğe dikkat çekiyor: *“Karaciç'in sürekli temas içinde olduğu Sırbistan iktidarı, kıyım olacağını bile bile Srebrenica'dan ve toplama kampından kuvvetlerini çeken Hollandalı komutan, Bosna'daki, Hırvatistan'daki insanlık suçlarına, işkencelere, kadın tacizlerine rağmen çok uzun süre sessiz ve seyirci kalan Avrupa. Onlar da suçlu değil mi? 40 yıl hapis kararı aslında Karaciç'in ötesinde onları da kapsamaktadır.”*⁸²

Bosna Savaşı ve özellikle Srebrenica katliamı uluslararası camia tarafından unutturulmak istenen ama asla unutulmaması gereken trajedilerdir. Çünkü Sırp'lar kendi ırkından olan ve yaşantı olarak kendilerinden çok

⁸² Güneri Cıvaoğlu, “İbret”, *Milliyet*, 25.3.2016.

farklı olmayan binlerce insanı, sadece taşıdıkları kimliklerinden dolayı öldürdüler. Sırp ve Hırvatlar, Boşnaklar'a 'Türk' diyorlardı ve bu insanlar, "Burada Türkleri İstemiyoruz, Bütün Türkleri Türkiye'ye Göndereceğiz" sloganlarıyla öldürüldüler. Geçmiş yıllarda Srebrenica'da duvarlarda katliam esnasında Sırp tarafından yazılmış "Sve Turci u Turciju-Bütün Türkler Türkiye'ye" sloganlarına rastlamak mümkündür.⁸³ Ratko Mladić komutasındaki VRS (Bosna Sırp Cumhuriyeti Ordusu) birlikleri Srebrenica'ya girerken, Mladić kameralara şunları diyordu: "Bugün 11 Temmuz 1995. Sırp için kutsal bir günün yıl dönümünü kutlamadan önce Sırp Srebrenica'dayız. Bu kenti Sırp milletine armağan ediyoruz. Osmanlı'ya karşı gerçekleştirdiğimiz ayaklanmanın anısına, Türklerden öğ alma vakti gelmiştir."⁸⁴ "Bosna Hersek'te bir Türk birliği olsaydı Srebrenica katliamı olmazdı"⁸⁵ diyen Boşnaklar, tarihten gelen büyük sorumluluğumuzu bir kez daha hatırlatıyor ve istemesek de tarih, bizi eteğimizden çekiyor.

KAYNAKÇA

- "Arkan's Paramilitaries: Tigers Who Escaped Justice", *Balkan Transitional Justice*, (Balkan Geçiş Sürecinde Adalet), <http://www.balkaninsight.com/en/page/balkan-transitional-justice-home>, (Erişim: 12.12.2016).
- "Bosnia: Srebrenica, synonym for savagery and genocide", *Report from Agence France-Presse*, 11 July 2002, <http://reliefweb.int/report/serbia/bosnia-srebrenica-synonym-savagery-and-genocide>, (Erişim: 14.12.20016).
- "Bosnia: Witness to betrayal-1", *Sunday Minor*, (31 October 2011), <http://www.arrse.co.uk/community/threads/srebrenica-nick-calemron.171698/>, (Erişim: 20.6.2016).
- "Court Declares Bosnia Killings were Genocide", *The New York Times* (26 February 2007).
- "Cumhurbaşkanı Oruç'ı Affetti", *Haber Boşnak*, <http://www.haberbosnak.com/balkanlar/14/01/2012/cumhurbaskani-orici-affetti/#.WFBkp-Dokres>, (Erişim: 13.12.20016).
- "Efsanevi Bosnalı komutana komplo", *Sabah*, 6.9.2013.

⁸³ Boşnakların Türk olmamasına karşın bu niteleme, Osmanlı döneminde Balkanlarda yaşayan farklı kökenden insanlar İslamiyet'i seçtiklerinde onlara "Siz Müslüman oldunuz" anlamında "Siz Türk oldunuz" diye hitap edilmesi, Türklük ve Müslümanlık tabirlerinin aynı anlamda değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

⁸⁴ Lara J. Nettelfield, *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 80.

⁸⁵ Hasan Nuhanović bu düşüncesini bir çok kez dile getirmiştir.

- “How Britain and the US decided to abandon Srebrenica to its fate”, *The Guardian*, (4 July 2015).
- “Mladic thought he was like Napoleon”, *Euronews*, 27.05.2011, <http://www.euronews.com/2011/05/27/mladic-thought-he-was-like-napoleon-exclusive-interview/>, (Erişim: 8.5.2016).
- “Naser Oriç serbest bırakıldı”, *Akşam*, (27 Haziran 2015).
- “Naser Oriç serbest bırakıldı”, *Anadolu Ajansı*, 26.06.2015, <http://aa.com.tr/tr/dunya/naser-oric-serbest-birakildi/32118>, (Erişim: 20.4.2016).
- “Srebrenica: Five Years After”, *The Advocay Project*, http://www.advocacynet.org/srebrenica_five_years_after_1/, (Erişim: 14.12.2016).
- AFP*, “Greek Volunteers Fought Alongside Bosnian Serbs” (13 July 1995).
- Carter, Grey. “There Must be Justice”, <https://theremustbejustice.wordpress.com/2015/01/04/memorial-service-for-158-serbs-killed-in-kravica-to-be-served-tomorrow-on-january-5th/>, (Erişim: 14.12.20016).
- Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict*, Vol. 1, 2002
- Civaoğlu, Güneri. “İbret”, *Milliyet*, 25.3.2016.
- CNN*, “Srebrenica: A Triumph of Evil” (3 May 2006).
- CNN*, <http://edition.cnn.com/2016/03/24/europe/karadzic-war-crimes-verdict/index.html>, (Erişim: 4.5.2016).
- Daalder, Ivo H. *Getting to Dayton: The Making of America’s Bosnia Policy*, *Brookings Institution Press, Washington, 2014*.
- Danner, Mark. “Bosnia: The Great Betrayal”, *New York Review of Books*, 26 Mart 1998.
- Danner, Mark. “Clinton, The UN, and the Bosnia Disaster”, December 18, 1997, <http://www.markdanner.com/articles/clinton-the-un-and-the-bosnia-disaster>, (Erişim: 1.5.2016).
- Danner, Mark. *Stripping Bare the Body: Politics, Violence, War*, Nation Books, New York, 2009.
- Demir, Ayhan. “Efsane Komutan: Naser Oriç...”, *Akit*, 17 Haziran 2015.
- Dikici, Ali. “An International Betrayal during the War in Bosnia: Srebrenica Genocide”, *Turkish Review of Balkan Studies*, No. 12, Obiv-Bigart, İstanbul, (Annual–2007), pp. 5–33.

- Dikici, Ali. "Bosna Savaşının Unutulmayan Trajedisi: Srebrenica Katliamı", *Avrasya Dosyası*, S. 1, C. 10, Ankara, 2004, s. 219–239.
- Federal Commission for Missing Persons. "Preliminarni Spisak Źrtava Genocida U Srebrenici 1995 Godine (Preliminary List of Missing and Killed in Srebrenica)", 2005, http://www.domovina.net/srebrenica/page_006/Preliminarni_spisak_Srebrenica_1995.pdf, (Eriřim: 01 Mart 2007).
- Fisk, Robert. "Our Shame Over Srebrenica", *Independent*, (12 July 2001).
- Grohmann, Karolos. "Greece starts probe into Srebrenica massacre", *Reuters* (27 June 2006).
- Gutman, Roy. "UN's Deadly Deal How troop-hostage talks led to slaughter of Srebrenica", Washington Bureau, *Newsday*, (29 May 1996).
- Honig, Jan Willem & Norbert Both. *Srebrenica: Record of a War Crime*, Penguin, London, 1996, http://www.bosnia.org.uk/about/bi_books/long_reviews.cfm?book=37, (Erişim: 23.4.2016).
- ICTY resmi İnternet Sayfası, http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf, (Erişim: 6.7.2016).
- ICTY Resmi İnternet Sayfası, <http://www.icty.org/x/cases/oric/acjug/en/080703.pdf>, (Erişim: 13.12.2016).
- ICTY, *Prosecutor vs Krstic, Trial Chamber Judgement*, Case No. IT-98-33-T, paras 43–46.
- Ingrao, Charles. *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2012
- Institute for War and Peace Reporting*, Tribunal Update: Briefly Noted (TU No 398, 18 March 2005)
- Jagger, Bianca. "The Betrayal of Srebrenica", *The European*, (25 September-1 October 1997). <http://www.haverford.edu/relg/sells/srebrenica/BiancaJagger1.html>, (Erişim: 22 Mayıs 2005).
- Judah, Tim. "Muslim Offensive Turns War Against Serbs in Bosnia", *The Times of London*, (28 September 1992).
- Kuper, Simon. "The Tulips of Srebrenica", *Financial Times*, (2 July 2011).
- Malcolm, Noel. *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Aşkım Karadağlı (çev.), Om Yayınları, İstanbul, 1999.
- Michas, Takis. *Unholy Alliance: Greece and Milořević's Serbia*, Texas A&M University Press: Eastern European Studies (College Station, Tex.), 2002.
- Mojzes, Paul. *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the 20th Century*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2011.

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Netherlands Institute for War Documentation), <http://www.cnj.it/documentazione/Srebrenica/NIOD/NIOD%20Part%20III.pdf>, (Erişim: 13.12.2016).
- Nettelfield, Lara J. *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Neuffer, Elizabeth. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, Picador, New York, 2002.
- Neuffer, Elizabeth. "Survivors' Accounts of Summer Killings", *Boston Globe*, (3 November 1995).
- Owen, David. *Balkan Odyssey*, Harcourt Brace & Company, New York, 1995.
- Powell, Colin and Joseph E. Persico. *My American Journey*, Ballantine, 1996.
- Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35.
- Rohde, David. *Engage: The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War II*, Farrar Stratus and Giroux, New York, 1997.
- Silber, Laura and Allan Little. *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin, London, 1997.
- Smith, Helena. "Greece Faces Shame of Role in Serb Massacre", *The Observer* (5 January 2003).
- United Nations Security Council, Resolution 819 (1993), 16 April 1993, para. #1. <http://www.nato.int/ifor/un/u930416a.htm>, (Erişim: 01 Mart 2007).
- Wagner, Sarah E. *To Know Where He Lies: DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*, University of California Press, Berkeley, 2008.
- Yamashita, Hikaru. *Humanitarian Space and International Politics: The Creation of Safe Areas*, Ashgate Publishing, Aldershot, England, 2004

İkinci Bulgar Devleti'nin Kuruluşunda Kumanların Rolü

Fatma RODOPLU¹

Öz

Doğu Avrupa ve Balkanlar Hunlardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinden gelen çok sayıda Türk boyunun yerleşim alanı olmuştur. Bu Türk kavimleri uzun yüzyıllar bölgede askerî, siyasî ve kültürel alanlarda etkili olmuşlardır. Balkanlar ve Bulgaristan'a Karadeniz'in kuzeyinden en son gelen Kumanlar, İkinci Bulgar Devleti'nin (1185-1393) kuruluşundan Osmanlı Türklerinin idaresine geçtiği döneme kadar bu devletin tarihinde belirleyici rol oynamışlardır. Çalışmada, özellikle İkinci Bulgar Devleti'nin kuruluşunu sağlayan Peter ve Asen kardeşlerin isyanı ve bu isyanda Kumanların rolü Türk ve Bulgar kaynaklarına dayanılarak ele alındıktan sonra İkinci Bulgar Devleti'nin hanlarının Kumanlarla soy ilişkileri irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: *İkinci Bulgar Devleti, Kumanlar, İvan Asen, Bizans, Bulgaristan.*

¹ Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Balkan Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi;
fatmarodoplu@trakya.edu.tr

The Role of Cumans in the Foundation of the Second Bulgarian State

Abstract

Eastern Europe and the Balkans have been a settlement area for many Turkish tribes which came through the north of the Black Sea coastline beginning from Huns. These Turkish tribes have been effective in military, political and cultural areas for centuries. The Cumans who was the last tribe that came from the north of the Black Sea to the Balkans, played an important role in the foundation of Second Bulgarian State (1186-1393) until the coming of the Ottoman Turks. This study's purpose is, after the discussion about Peter and Asen who founded the Second Bulgarian State and the role of the Cumans whose debate was analyzed according to Turkish and Bulgarian resources, to examine the genealogical relation of lineage between the khans of the Second Bulgarian State and Cumans.

Keywords: *Second Bulgarian State, Cumans, Ivan Asen, Byzantium, Bulgaria.*

1. Giriş

Kadim Türk boylarından biri olan Kumanlar Türk tarihinde çok geniş bir coğrafyada etkinlik göstermeleri ve dinamik yapıları ile özel bir yere sahiptir. Kumanlar ortaya çıktıkları coğrafyadan binlerce kilometre uzaklarda bulunan Bulgaristan'ın tarihinde de bir dönem belirleyici bir rol oynamışlardır.

Kumanlar Bizans ve Latin kaynaklarında Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani Arap kaynaklarında Kıpçak, Macar kaynaklarında Kun, Rus kaynaklarında Polovets, Alman ve diğer batı kaynaklarında Valwen, Pallidi, Valani, Falben, Ermeni kaynaklarında ise Khartes, Hartesk olarak adlandırılmışlardır.² Kumanlara verilen bu isimlerin ortak anlamları sarı, sarımsı, açık sarı ve saman sarısıdır.³ Adlarının geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Torklar (Uz)'la aynı cinsten oldukları belirtilmiştir.⁴

Türkistan sahasındaki adlarıyla Kıpçaklar hem bir Türk kavmi hem de bu kavmin önderliğinde kurulan kavimler birliğinin adını ifade etmektedir.⁵ Kuman-Kıpçak birliği X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzey-batı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Kuman isminin yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanması da Kunların Kıpçaklara 1012-1013 tarihlerinde dâhil olmasından sonradır. Kuman-Kıpçaklar IX. ve XI. asırlarda İrtiş Irmağı, Balkaş Gölü civarından kuzey Sır Derya ve Orta-Batı Kazakistan bozkırlarında yaşamışlar, 1030'larda ise İtil Irmağı'na gelmişlerdir. Kuman-Kıpçakların batıya doğru hareketleri bu tarihten sonra da aralıklarla devam etmiştir.⁶

Kumanlar yaptıkları ilerlemeler ile 1050'de Doğu Avrupa'ya ulaşmışlardır. Kumanlar otuz yıllık bir zaman diliminde Mançurya'dan Kiev'e kadar olan yolu kat etmişlerdir.⁷ Doğu Avrupa-Batı Sibiryaya bozkır bölgelerinin tamamını işgal eden Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren Deşt-i

² Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK. Yay., Ankara, 2007, s. 56.

³ Svetlana Pletneva, *Polovtsi*, İzdatelstvo Lomonosov, Moskova, 2010, p. 41.

⁴ Yücel, *age*, s. 56.

⁵ Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar" (Kıpçaklar), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 541.

⁶ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, TTK. Yay., Ankara, 2004, s. 72-73. Kuman Kıpçakların erken dönemdeki etnik oluşumları ve tarihleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s. 46-96.

⁷ Laszlo Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, Çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1984, s. 86.

Kıpçak adını almıştır.⁸ Ruslarla uzun yıllar devam edecek olan savaşlara tutuşmuşlar, 1071’de Kiev sınırlarında ganimet savaşları yapmışlar ve Uzların Boğdan bölgesindeki konaklama yerlerini istila etmişlerdir. Böylece Karpatlar ve Balkanlara doğru daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır.⁹

1103’te birleşik Rus orduları Kuman ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış ve Arslanoba, Cengeraba, Kuman, Altunaba gibi birçok han öldürülmüştür. Bu savaştan sonra Kumanların hücum gücü zayıflamış, ilerleyen zamanlarda ise tekrar canlanmıştır. Kumanlar doğuda Yaropolk’un 1116, 1120 ve 1140 yıllarındaki saldırıları ile Doneç ve Don bölgelerine, güneyde ise Tuna yakınındaki düzlüğe püskürtülmüştür. Böylece iki grup arasındaki bağlantı kopmuştur.¹⁰ Rus prenslerinin kendi aralarında çekişmeler yaşadığı bir sırada 1152’de Kumanlar doğudaki yerleşim yerlerinden tekrar Özü’ye ulaşmışlar ve hatta kısa bir süre sonra Aşağı Tuna’daki kardeşleri ile (1178, 1190, 1192) tekrar bağlantı kurmuşlardır.¹¹

2. Kumanların Bulgaristan’da Görülmeleri

Bulgaristan coğrafyası tarih boyunca çeşitli Türk kavimlerinin hem geçiş hem de yerleşim sahası olmuştur. Özellikle Karadeniz’in kuzeyinden gelen göçebe Türk boyları bölgenin etnik olarak şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.

Doğu Avrupa’ya ilk Türk göçü Hunlar ile başlamıştır.¹² Hunların 378 yılında Tuna’yı geçerek Trakya’ya kadar ilerledikleri bilinmektedir.¹³ Hunların ardından da çeşitli aralıklarla birçok Türk kavmi Doğu Avrupa ve Balkanlarda görülmüştür. Asya’dan batıya gelen Avarların hareketi neticesinde Turfan civarındaki yurtlarından olan Sabarların baskısı ile V. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya’daki topraklarından çıkarak ağır ağır geçen Ogur boylarının büyük kütlesi Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara gelmiş bulunmaktaydı. Kısa sürede Besarabya bölgesi ve onun kuzeyinde yaşayan Hun toplulukları Ogurlarla karışmaya başlamışlardır. Böylece Doğu

⁸ Yücel, age, s. 60; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yay., İstanbul, 2000, s. 129.

⁹ Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 87.

¹⁰ Rasonyi, age, s. 89.

¹¹ Rasonyi age, s. 90.

¹² Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK. Yay., Ankara, 2001, s. 21-59.

¹³ Ali Ahmetbeyoğlu, “Türkistan’dan (Orta Asya) Doğu Avrupa’ya Yapılan Türk Göçleri”, *Türkler*; Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, C. 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 523.

Avrupa tarihinde ileride Bulgar olarak anılacak olan yeni bir dönemin temeli atılmıştır.¹⁴ Rus yıllıklarında kendilerine ait ilk kayda 915¹⁵ yılında rastlanan ve Doğu Avrupa Türk tarihinin en etkili Türk kavimlerinden olan Peçenekler de bu coğrafyadaki yer isimlerinde günümüze kadar gelen izler bırakmışlardır. XI. yüzyılın başlarında Uzlar doğudan gelen Kumanların baskısı neticesinde İtil'in batısına geçmiş ve Don boyuna yerleşmeye başlamışlardır.¹⁶

Rus kaynakları Kumanların Doğu Avrupa'da ilk defa 1030-1050 yılları arasında görüldüklerini kaydetmiştir.¹⁷ Kumanlar, 1060'dan sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerlemişler ve 1064'de Uzları Tuna'nın güneyine atmışlardır. Aynı zamanda Kumanların Transilvanya Macaristan istikametinde ilerledikleri anlaşılmaktadır.¹⁸ Karadeniz'den kuzeye uzanan bozkırda Uz ve Doğu Peçenek kırıntılarını da içinde eriterek 1080 yılına gelindiğinde ilerleyişlerinin batı sınırı olan Aşağı Tuna ve Karpatlara ulaşmışlardır.¹⁹ Böylece ilk defa Bizans'ın Tuna boyundaki sınırında XI. yüzyılın sonlarına doğru görülmüşlerdir.²⁰

Bizans İmparatorluğu'nun kuzeyinde, Bulgaristan sınırında meskûn olan Peçeneklerle ittifak yapan Kumanlar 1078'de Edirne'yi kuşatmış, 1087'de de Trakya'ya hücum etmişlerdir.²¹ 1087'de Bizanslılar ile Peçenekler arasında Silistre yakınlarında vuku bulan meydan muharebesi esnasında, Peçenek Başbuğu Tatuş'un Tuna'nın epey doğusundaki Kumanlardan yardım istediği bilinmektedir. Kumanlar da Peçeneklerin bu yardım talebini karşılıksız bırakmamışlardır. Bu vesileyle Kumanlar, Peçenekler sayesinde Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan yolunu keşfetmiş-

¹⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 107-187; Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", *Genel Türk Tarihi*, Ed. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Ali Birinci, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 597-621.

¹⁵ Yücel, *age*, s. 36.

¹⁶ Yücel, "Uzlar (Oğuzlar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 537 ve 540.

¹⁷ Ahmet Gökbek, "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türklerinin Yeri", *Bulgaristan Türk Folkloru, II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Prof. Dr. İrfan Ünver Nasrattınoğlu ve Metin Turan, Folklor Araştırmaları Kurumu Yay., Ankara, 2001, s. 37.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK. Yay., Ankara, 1972, s. 73.

¹⁹ Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 86.

²⁰ D. A. Rasovskiy, "Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları", Çev. Mualla Uydu Yücel, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul, 2005, s. 161.

²¹ Kossanyi Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", *Belleten*, C. 8, S. 29, 1944, s. 126-127; Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 88.

lerdir.²² Balkan istikametinde yapılan seferlerinin neticesi olarak önce Peçeneklerin, daha sonra özellikle Kumanların yani Kıpçakların, çoğu defa binlerce Ulahı kendileriyle birlikte götürdükleri görülmektedir. Kendilerinden önceki diğer Türk kavimleri de yerli halkı ve onların iş gücünü kazanmak için aynı yolu kullanmışlardır. Ulahların bir kısmının verimli ovalara ve daha önceden oralara giden akrabalarına kavuşma istekleri de gönüllü olarak Kumanlara katılmalarında etken olmuştur.²³

Kumanlar Balkanlarda hızla önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. 1091'de Bizans'a yardıma gelen Kumanlar Meriç nehri boyundaki Levunion (Omurbey mevkii)'de Peçeneklere önemli bir darbe vurmuşlardır. Bu savaşla Peçenekler siyasî varlıklarını kaybetmişler, Kumanlar ise bu zaferden sonra Macaristan'a doğru harekete geçmişler, ancak Erdel'i istila eden Kumanları, Aziz Laszlo geri püskürtmüştür. Hatta Aşağı Tuna'da bekleyen Ağuş komutasındaki başka bir Kuman ordusunu dahi yok etmiştir.²⁴

3. İvan Asen-Peter Kardeşlerin Bağımsızlık Hareketi ve İkinci Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

I. Bulgar Devleti diğer adıyla Tuna Bulgar Devleti Asparuh Han tarafından 681'de kurulmuştur.²⁵ Tuna Bulgar Devleti kurulduğu günden itibaren Bizans'la mücadeleye girişmiş ve zaman zaman önemli başarılar elde etmiştir. Krum Han ve Omurtag Han dönemlerinde Tuna Bulgar Devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Krum Han Bizans İmparatoru Nikephoros'u mağlup etmiş ve İmparator savaş meydanında ölmüştür. Daha sonra Krum Han 814'te İstanbul'u kuşatmıştır. Ancak saldırıların en yoğun olduğu bir dönemde 13 Nisan 814 tarihinde ansızın ağzından ve burnundan kan gelmek suretiyle ölmüştür.²⁶ Omurtag Han döneminde (814-831) Belgrad ve çevresi alınmış, Bizans'taki karışıklıklardan faydalanılarak sakinlerinin çoğunluğu Slavlardan oluşan Makedonya da ele geçirilmiştir. 852 yılında iktidara gelen I. Boris döneminde devlet resmen Ortodoksluğu kabul etmiş

²² Kurat, *age*, s. 73.

²³ Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 87.

²⁴ Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 89; Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", s. 526.

²⁵ Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, Der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. 1, Karam-Vadi Yay., Ankara, 2006, s. 107. Tuna Bulgarlarının konuştuğu dilin günümüzdeki tek temsilcisi Çuvaşcadır. Tuna Bulgarlarının konuştuğu dil ve Tuna Bulgarlarından kalma Türkçe yazıtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yay., Ankara, 1987, s. 33-60.

²⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984, s. 192-193.

(864),²⁷ bölgede zaten Hıristiyan olan Slavlarla kaynaşma artmıştır.²⁸ Bu tarihten sonra Bulgar tarihi artık Hıristiyan Slav devletinin tarihi olarak incelenmektedir.²⁹ Bizans ve Slav kültürünün ülkede etkisini arttırmaya başlamasıyla Türk kültüründen uzaklaşmaya başlayan Bulgar Devleti I. Simeon (893-927) döneminden sonra zayıflamaya başlamış ve 1018’de tamamen Bizans topraklarına katılmak suretiyle ortadan kalkmıştır.³⁰

Bulgarlar 1018’den 1185’teki bağımsızlık ayaklanmalarına kadar uzun yıllar Bizans idaresinde kalmışlardır. 1185’te İkinci Bulgar Devleti’nin kurulmasında XI. yüzyıldan itibaren Balkanlarda egemen olmaya başlayan başka bir Türk kavmi Kumanların rolü büyük olmuştur. XI. yüzyılda Tuna nehrinin sağ kıyısında Bizans’ın rakipleri Peçenekler ve Oğuzlardır. Bizanslılar Peçenek egemenliğine son vermek için Kumanları kullanmışlardır. Kumanlar 1091’den itibaren Balkanlarda egemenliği ele geçirmişlerdir.³¹

İkinci Bulgar Devleti’nin kuruluşunda Kuman etkisi ve rolünün anlaşılması için bu Devletin kurulmasını sağlayan İvan Asen ve Peter kardeşlerin isyanının çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Belgun olarak da bilinen İvan Asen, Teodor-Peter’in küçük kardeşi, Kaloyan’ın da büyük kardeşidir. En büyük kardeş olan Peter’in adı isyan başladıktan ve kendisine kraliyet simgeleri olan mor kıyafetler giydirildikten sonra Teodor olarak

²⁷ I. Boris’in Hıristiyanlığı kabul ettiği tarihi 863 ve 865 olarak gösterenler de vardır. Bunun için bk. Vasil Zlatarski, *İstoriya na Bılgarskata dirjava prez srednite vekove*, C.1/2, Akademično izdatelstvo Prof. Marin Drinov, Sophia, 2002, p. 30; Petır Mutaftçiev, *İstoriya na bılgarskiya narod*, İzdatelstvo na Bılgarskata Akademiya na naukite, Sophia, 1992, s. 139; Konstantin Meçev, “Pokrıstvaneto na bılgarskiya narod prez devetiya vek”, *681-1948 İz istoriyata na bılgarskata narodnost i dirjava*, Pelikon Alfa, Sophia, 1993, p. 14; Ayşe Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*; Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, C. 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 636.

²⁸ Richard J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, New York 2005, p. 20.

²⁹ Osman Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 294.

³⁰ Crampton, *ibid*, p. 20. Ünlü Türkolog Laszlo Rasonyi’ye göre Bulgarların sürekli şekilde Slavlaşması IX. yüzyılda hemen hemen tamamlanmıştır. Omurtag Han’ın Çatalardaki sütununda 821 tarihinde henüz Bulgar-Türk yıl hesabı takvimi görülür. Hanedanlıkta Türk isimlerine çok az yer verilmiştir. Mesela Simeon’un oğlu “Bayamuş”, 927’de Kumandan Alpbagatur, daha sonra Çar Samuel’in devrindeki Berat Kumandanı Elinag, daha sonra Kavkan kardeşler göze çarpmaktadır (Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993, s. 93).

³¹ Istvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar; Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler 1185-1365*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008, s. 10.

değiştirilmiştir.³² Kardeşler Paristrion³³ temasında³⁴ yeni Bulgar aristokrasinin ilk temsilcileri olarak gösterilmekte ayrıca kaynaklar tarafından çok desteklenmese de Bizans sarayına at yetiştirdikleri bilgisi de mevcuttur.³⁵

Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum ve özellikle de Balkanlarda Norman akını ve Bizans İmparatoru II. İsaakios Angelos'un Macar kralının kızı ile evliliği nedeniyle alınan vergilerin halkta yarattığı hoşnutsuzluk Bulgarların ayaklanma planını körüklemiştir. İpsala'da seferde bulunan Bizans İmparatoru'ndan Hemus (Koca Balkan)'da bir köy talep eden İvan Asen ve Peter kardeşlerin bu isteği reddedilmiş, bunun yanı sıra Bizans Nedimi Joan, İvan Asen'e tokat atmıştır. Bu olay kardeşlerin ayaklanmayı başlatması için bir vesile olmuştur. Halkta zaten var olan memnuniyetsizlik hat safhaya çıkmış ve iki kardeşin etrafında toplanan halk isyan hareketini başlatmıştır.³⁶

İvan Asen'in uygun zamanı ve ayrıntıları kullanabilme yeteneği Bulgar halkını isyana ve neticesinde de başarıya götüren en önemli faktör olmuştur. İvan Asen başarıyı yakalayabilmek için kendine fırsat yaratabilecek olayları kullanmaktan çekinmemiştir. Bunlardan biri Demetrius hikâyesidir. Selanik şehri 24 Ağustos 1185'te Normanlar tarafından ele geçirilmiştir. Bu olay neticesinde şehrin koruyucusu olduğuna inanılan Aziz Demetrios'un Selanik şehrini terk ettiği ve başka milletlerin yanına sığındığı söylentileri dolaşmaya başlamıştır.³⁷ Halkın ilk başta isyana destek konusunda tereddüt yaşadığını gören kardeşler, Bulgarların korkularını gidermek ve onları rahatlatmak için bu efsaneyi tereddüt etmeden kendi lehine kullanarak yüksek sesle Selanikli Azizin Tırnova'daki Bulgarların yanına geldiğini halkın önünde beyan etmişler ve Demetrios adına bir mabet dikmişlerdir. Kalabalık halk kitlesini bu ibadethane önünde toplamışlar ve tanrının iki halkın (Bulgar ve Ulah) uzun yıllar süren esarettten kurtulmasını istediğini beyan etmişlerdir. İvan Asen ve kardeşi tarafından ustaca şişirilen ve kullanılan bu efsaneler Tırnova'daki Bulgarlara isyan için gereken manevi enerjyi vermiştir. Böylece isyanı ateşleyecek olan doğal

³² İvan İvanov, "Vıstanieto na bılgarskiya narod v kraya na 12 v. pod rıkovodstvoto na Asen i Petır", *Voennostoričeski Sbornik*, XXX, Sophia, 1961/2, p. 53.

³³ Merkezi Silistre olan ve Kuzey Bulgaristan'ı kapsayan bölge.

³⁴ Bizans Devleti'nin VII. asırdan itibaren uygulamaya koyduğu mali, idari ve askeri sistemi ifade eder.

³⁵ İvan Bojilov, *Familiyata na Asenevsi genealogiya i prosopografiya*, İzdatelstvo na Bılgarskata Akademiya na naukite, Sophia, 1985, p. 27.

³⁶ Crampton, *ibid*, p. 22-24.

³⁷ Bojilov, *ibid*, p. 28.

zemin oluşmuştur.³⁸ İsyana destek vermesi beklenen esas kitle Bizans yönetiminden memnun olmayan köylüler ile Asen ve Peter kardeşlerin birleştirip örgütlediği Bulgar ve Kuman kökenli boyarlardır.³⁹

İsyanın başlangıcında dikkate değer bir diğer husus da isyan eden halkın ilk adımı oldukça önemli bir hareketle alakalı olmasıdır. Peter'e çarlık simgeleri olan altın taç takılıp mor ayakkabı giydirilmiştir. Teodor Skutariot⁴⁰ da Peter'in halkın önünde "Ben Bulgarların Çarıyım" dediğini yazmıştır. İsyancılar eski Bulgar çarlığının başkenti Preslav'a doğru hareket etmişlerdir. Lakin şehri ele geçirme planını gerçekleştirememişlerdir. Bu hareketlerin amacını açıklamak zor değildir. İki kardeş oldukça net ve sert bir şekilde niyetlerini ortaya koymuşlardır. Onlar tarafından yönetilen isyan sıradan bir isyan değildir. Bu, Bulgar devletini tekrar kurmaya yönelik bir harekettir. Peter'in çar unvanını kullanması ve Preslav'da taç giyme töreni düşüncesi, isyan hareketinin yeni bir devlet kurma amacından ziyade, tarih sahnesinden silinmiş olan eski Bulgar devletini (Tuna Bulgar Devleti) canlandırma düşüncesine yönelik olduğunun kanıtıdır. Amacın devlet kurma olması, isyan eden halka önemli bir manevi enerji vermiştir.⁴¹

1186 baharında isyancılar Hemus (Koca Balkan)'un ötesinde bulunan kasaba ve yerleşim yerlerini ele geçirmişlerdir. İvan Asen'in önemli bir stratejik hedefi vardır: Tuna nehri ile Hemus arasında bulunan toprakları ele geçirmek ve bağımsızlığa ulaşmaktır. Ayrıca bu toprakları Hemus'un güneyine ilerlemek için güvenli bir nokta olarak kullanma amacı gütmüştür. İvan Asen'in ilk eylemlerinin başarılı olması karşısında İmparatorluktan bir karşılık beklenmiş nitekim de bu tepki gecikmeden gelmiştir. 1186 yılı yazı başında İmparator II. İsaakios Angelos bizzat kendisi isyancılara karşı harekete geçmiştir. Bulgarlar Koca Balkan geçitlerini tutmuşlar, ancak imparatorluk ordusu buralardan geçerek isyanın merkezine ulaşmayı başarmıştır. İvan Asen paniğe kapılmamıştır ancak sayıca ve nitelik olarak kendinden oldukça üstün olan Bizans ordusuyla savaşarak başa çıkamayacağını anlayınca müzakere yolunu denemiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde II İsaakios Angelos Tuna ve Hemus arasındaki bölgenin yönetimini iki kardeşe bırakmıştır. Bizans askerlerinin geri çekilmesi ayaklanmacıların yeniden harekete geçmesi için bir fırsat olmuştur. İvan

³⁸ Bojilov, *ibid*, p. 28.

³⁹ İvanov, *ibid*, p. 57.

⁴⁰ XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Bizanslı kronik yazarı.

⁴¹ Bojilov, *ibid*, p. 28.

Asen'in bizzat kendisi veya onun tarafından gönderilmiş olan kişiler Tuna'nın kuzeyine geçerek birleşik Kuman askerlerinden oluşan kalabalık bir grupla geri dönmüştür. D. A. Rasovsky'ye göre Kumanlar Bulgarlara sadece ilkbahar, sonbahar ve kış döneminde yardım etmişlerdir. Çünkü yazı güney Karpatlardaki dağlarda kendi bölgelerinde geçirmekte ve güneye sefer yapmaya sıcak bakmamaktaydılar. İsyandan sonra Bizans'la mücadelelerde Kumanlar sürekli Bulgarların müttefiki olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴² İvan Asen'in hedefi zamanla daha belirgin hale gelmiştir: "*Bulgarlar sadece Moesia yönetimini ele geçirmeyecek, Moesia ve Bulgar yönetimlerini bir zamanlar olduğu gibi tek bir yönetim altında birleştirecekti.*"⁴³

Peter ve Asen kardeşler 1187 yılında Bizans'ın Paristrion temasında hâkimiyetlerini kurarak Trakya'ya saldırmışlardır. Aynı yıl, Bizans ile Bulgarlar arasında barış anlaşması imzalanmış, üçüncü kardeş olan Kaloyan İstanbul'a rehine olarak verilmiştir. Bu barış antlaşması ile Bizans İmparatorluğu İkinci Bulgar Devleti'nin kuruluşunu resmen tanıyarak Balkan sıradağları ile Tuna arasındaki bölgenin yönetimini Bulgarlara bırakmıştır.⁴⁴ İvan Asen'in yönetim tarzı ve ayrıca Bulgarların bağımsız hareket etmeleri İstanbul Patrikliği'ni rahatsız etmiştir. Bu durum Bulgarlar ve Bizans arasındaki barış halinin uzun sürmemesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Tırnova Başpsikoposluğu'nun da bu zamanda tesis edilmiş olduğu düşünülmektedir.⁴⁵

Bulgarlarla Bizans arasındaki mücadelenin devam ettiği sıralarda Balkanlarda Haçlı orduları görülmüştür. Bulgar elçiler III. Haçlı seferi için gelen Friedrich Barbarossa'nın ordusuna katılma sözü vermiştir. İlk önce bu Bulgar-Alman yakınlaşmasında İvan Asen ve Peter'in gerçek niyeti anlaşılabilmiştir. Ancak elçilerin ikinci girişiminde kardeşlerin niyeti açığa çıkmıştır. İvan Asen ve Peter kardeşler elçiler vasıtasıyla Friedrich'in Bizans hâkimi olarak Peter'i ilan etmesi halinde Bulgarların kırk bin kişilik

⁴² D. A. Rasovsky, *Polovtsi. Çerniye Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii (Raboti Raznih Let)*, Tsivoi, Moskova, 2012, p. 233.

⁴³ Bojilov, *ibid.*, p. 28. *İvan Asen'in hedefi 681-1018 yılları arasında* Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'nın Tuna Nehri'nin güneyindeki topraklarını kapsayan bölgeyi yönetimi altına alan Tuna Bulgar Devleti'ni canlandırmak ve aynı coğrafyada yeni bir devlet kurmaktır.

⁴⁴ Ayşe Kayapınar, "II. Bulgar Krallığı", *Balkanlar El Kitabı*, Der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. 1, Karam-Vadi Yay., Çorum-Ankara, 2006, s. 234.

⁴⁵ Vasil Zlatarski, *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove, Vtoro Bilgarsko tsarstvo*, C. 3, Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, Sophia, 1994, p. 1; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 376.

bir kuvvetle Bizans'a karşı onlara yardım edeceği vaadinde bulunmuşlardır. Bu isteğin amacı muhtemelen Simeon dönemindeki güçlü I. Bulgar Devleti'ni yeniden canlandırmaktır. Ancak Friedrich Balkanlarda bir savaş yerine Bizans'la anlaşmayı yeğleyerek kutsal topraklar yönündeki hareketini sürdürmüştür. Böylece Bulgarlar mücadelelerinde Bizans'la tekrar baş başa kalmışlardır.⁴⁶ Barbarossa'nın ayrılmasından sonra Bizans, Balkanlarda kendine daha rahat bir hareket alanı bulmuştur. II. İsaakios, Trakya bölgesine girmiş olan Bulgarlar üzerine sefere çıkmış ancak yapılan savaşlarda başarı sağlayamamıştır. 1190 yılında yapılan sefer büyük bir bozgunla sonuçlanmıştır. Bizans güçleri başşehir Tırnova'ya kadar gelmiş olsa da başarı kazanamamış ve ordu dönüşte Balkan dağlarında hezimete uğramıştır.⁴⁷

II. İsaakios'tan sonra tahta gelen III. Aleksios zamanında Bulgarlarla barış müzakereleri başlamıştır. Ancak Bulgarların ağır taleplerde bulunması sebebiyle görüşmelerde bir neticeye varılmamıştır. Savaşacak gücü olmayan Bizans devleti, barış için taviz verme noktasında da son derece isteksiz davranmıştır. Bizans bir diğer yolu kullanarak düşman ülkesindeki muhalefeti kullanmayı tercih etmiştir. İvan Asen 1196 yılında bir boyarın suikastına uğramış, onun yerine tahta geçen Peter de 1197 yılında bir cinayete kurban gitmiştir.⁴⁸ Bizans böylece yıllardır uğraştığı Bulgar tehlikesini zayıflattığını düşünmüştür. Ancak daha sonra iktidara gelen Kaloyan zamanında Bulgar devleti güçlenerek büyümesini sürdürmüştür.⁴⁹

4. İkinci Bulgar Devletinde Kumanlar

Yukarıda ayrıntılarıyla belirtildiği gibi Bulgaristan'da 1185'te Tırnova yakınlarında toprak sahibi olan Asen ve Peter kardeşlerin Bizans'a karşı ayaklanması neticesinde çıkan isyan hareketi tüm doğu Bulgaristan'a yayılmıştır. Sonunda Asen ve Peter halkın desteğini alarak Tırnova'da kendilerini çar ilan etmişlerdir.⁵⁰ Bu durum üzerine Bizans İmparatoru II. İsaakios 1186 yazında asilerin üzerine yürüyüp, onları yenilgiye uğratmıştır. Bizans yenilgisi üzerine Peter ve Asen'in ellerindeki kuvvetlerle Tuna'yı aşılıp Kumanlara sığındığı anlaşılmaktadır. Kumanlar Asen

⁴⁶ Bojilov, *ibid*, 31.

⁴⁷ Ostrogorsky, *age*, s. 377-378.

⁴⁸ Ostrogorsky, *age*, s. 380.

⁴⁹ Bojilov, *ibid*, p. 58.

⁵⁰ Crampton, *ibid*, p. 24.

ve Peter'e destek vererek onlarla birlikte Tuna'yı aşip Balkan ülkelerine yayılmıştır. Böylece Kuman desteği ile İkinci Bulgar Devleti'nin (1185-1393) kurulduğu görülmektedir. Özellikle Bizans ve Latin kaynakları bazen Bulgarları dahi görmezden gelerek Bulgaristan'daki bu bağımsızlık hareketi ile ilgili Kumanlara ve Ulahlara büyük rol vermektedirler. Bu nedenle sürekli Kuman desteği olmasa İkinci Bulgar Devleti'nin kurulamayacağı konusunda tarihçilerin çoğu hemfikirdir.⁵¹ İkinci Bulgar Devleti'nin kurulmasından sonra da ülke idaresinde Kuman etkisi çok büyük olmuştur. Kumanlar birbirini izleyen 3 Bulgar hanedanının (Asen, Terter ve Şişman) kurucularıdır. İvaylo (1277-1280) ve Smileç (1292-97) gibi gayrimeşru yöneticilerin tahtta bulunduğu ara dönem dışında İkinci Bulgar Devleti'nin tüm hanedanları Kuman kökenlidir.⁵² Laszlo Rasonyi'ye göre de Kumanlar İkinci Bulgar Devleti'ni kuran Çar Asen'in yalnız müttefik ve yardımcı-sı değildir, bizzat 'Asen' ismi de Kuman kökenlidir. Rus vakayinameleri 'Asen' adlı bir Kuman reisini daha yüz sene evvelinden zikretmektedirler. Asen sülalesinden sonraki Bulgar hükümdar hanedanları Şişmanlar, Dorman, Elitemir ve Terterler hep Kuman hanedanlarıdır.⁵³ Vasary'e göre de Bulgar boyar aileleri, yani Vidinli Şişmanlar ile Braniçevolu Dormanlar Kuman kökenli olup bu bölgeye 1241'deki yoğun Kuman göçünden sonra yerleşmişlerdir. Yine Köten'in akrabalarıyla onun kraliyet ailesinin önde gelen kişileri de Bulgar topraklarına yerleşmişlerdi. Köten Terter ailesinin üyesi olduğuna göre Tırnova'da Bulgar çarı seçilen I. Georgi Terter'in Köten'in ailesinden olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu durumda Georgi Terter'in babasının 1241'de Bulgaristan'a ilk giren Kuman sığınmacılarından olduğu da ortaya çıkmaktadır.⁵⁴ Kuman kökenli bir boyar olan Georgi Terter Bulgaristan'da 1280 yılında iktidara gelmiştir.⁵⁵

5. Sonuç

Hunlardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinden göç eden çok sayıda Türk boyu Doğu Avrupa ve Balkanlara ilerlemiş ve bu coğrafyanın tarihinde mühim roller oynamıştır. Nüfus bakımından kalabalık olan ve geniş bir coğrafyada etkinlik gösteren Kumanlar, Doğu Avrupa ve Balkanlara

⁵¹ Vasary, *age*, s. 30-31; Laszlo Rasonyi'ye göre de XII. yüzyılda İkinci Bulgar Devleti'nin temelini Bulgarlar arasında eriyen Kuman Türkleri atmıştır. (Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 93).

⁵² Vasary, *age*, s. 175.

⁵³ Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul, 2006, s. 139.

⁵⁴ Vasary, *age*, s. 77.

⁵⁵ A. Dyurastel, *Mejdnaroden almanah za Bulgariya*, Pridvorna peçatnitsa, Sophia, 1897, p. 763.

Karadeniz'in kuzeyinden gelen en son Türk kavmidir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Bulgaristan'da görülmeye başlanan Kumanlar o dönemlerde Bizans idaresinde bulunan Bulgaristan'daki isyana destek vererek isyanın başarılı olmasını sağladıkları gibi İkinci Bulgar Devleti'nin hem kuruluş hem de sonraki aşamalarında çok etkili olmuşlardır. Pek çok ünlü Türkolog isyan eden İvan Asen de dâhil olmak üzere iki gayrimeşru yönetici hariç İkinci Bulgar Devleti'nin bütün hükümdarlarının Kuman kökenli olduğunu zikretmektedir. Bir asırdan fazla bir süre Bizans idaresinde yaşayan Bulgarlar İvan Asen ve Peter kardeşlerin halkı uyandırması neticesinde bağımsızlık için ayaklanmışlardır. Bağımsızlığın hedef konduğu bu süreçte kardeşler amaçlarına ulaşmak için her fırsatı değerlendirmişlerdir. Dönemin yazarları ayaklanmaya destek verenlerin Bulgarlardan çok isyanı başlatan İvan Asen ve Peter kardeşlerin de akrabaları olan Kumanlar olduğuna işaret etmektedirler. Bağımsızlık hareketi esnasında ve kısa süre sonra Tuna'nın kuzeyinden Bulgarlara yardıma gelen kalabalık Kuman kütleleri Bizans'ın mücadele gücüne ciddi zarar vermiş, zaten içinde bulunduğu karışıklıklar nedeniyle zor durumda bulunan Bizans devleti Bulgarlarla uzun süre uğraşmak zorunda kalmıştır.

Kaynaklar incelendiğinde görülmektedir ki İvan Asen ve Peter kardeşlerin isyanı Bizans'a karşı sadece ekonomik hoşnutsuzluklardan kaynaklanan basit bir isyan değildir. Kardeşlerin I. Bulgar Devleti ile bağlantılı olan Preslav'a yürüyüp orada taç giymek istemeleri onların siyasi bir amaç taşıdıklarını göstermektedir. Amaçları I. Bulgar Devletini yeniden canlandırmaktır.

Bulgar tarihçilerin birçoğunun I. Bulgar Devleti'nin devamı olarak kabul ettiği İkinci Bulgar Devleti 1185 yılından, bölgenin Osmanlılar tarafından tamamen ele geçirildiği 1396 yılına kadar iki asırdan fazla bir süre Bulgaristan'da hâkim olmuştur. Devletin kuruluşunda ve idaresinde yoğun Kuman etkisi görülmektedir. İkinci Bulgar Devleti, Kumanların desteği sayesinde kurulmuş ve Bulgaristan başka bir Türk Devleti olan Osmanlı Devleti'nin idaresine geçene kadar da Kuman kökenli hükümdarlar tarafından yönetilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahincanov, Sercan M. *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yay., İstanbul, 2009.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yay., Ankara, 2001.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Türkistan’dan (Orta Asya) Doğu Avrupa’ya Yapılan Türk Göçleri”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, C. 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 522-529.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Avrupa Hunları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 2013, s. 107-187.
- Baştav, Şerif. “Avrupa Hunları”, *Genel Türk Tarihi*, Ed. Hasan Celal Güzel ve Prof. Dr. Ali Birinci, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 597-652.
- Bela, Kossanyi. “XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, Çev. Hamit Koşay, *Bellekten*, TTK Yay., C. 8, S. 29, 1944, s. 119-136.
- Bojilov, İvan. *Familiyata na Asenevtsi genealogiya i prosopografiya*, İzdatelstvo na Bılgarskata Akademiya na naukite, Sophia, 1985.
- Crampton, Richard J. *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- Dyurastel, A. *Mejdunaroden almanah za Bulgariya*, Pridvorna peçatnitsa, Sophia, 1897.
- Gökbel, Ahmet. *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yay., İstanbul, 2000.
- Gökbel, Ahmet. “Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türklerinin Yeri”, *Bulgaristan Türk Folkloru, II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Prof. Dr. İrfan Ünver Nasrattınoğlu ve Metin Turan, Folklor Araştırmaları Kurumu Yay., Ankara, 2001, s. 37-47.
- İvanov, İvan. “Vıstanieto na bılgarskiya narod v kraya na 12 v. pod rıkovodstvoto na Asen i Petır”, *Voennostoriçeski Sbornik*, XXX, Sophia, 1961/2.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984.
- Karatay, Osman. “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 273-294.
- Kayapınar, Ayşe. “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti”, *Balkanlar El Kitabı*, Der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. 1, Karam-Vadi Yay., Ankara, 2006, s. 105-128.

- Kayapınar, Ayşe. “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, C. 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 630-640.
- Kayapınar, Ayşe. “II. Bulgar Krallığı”, *Balkanlar El Kitabı*, Der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. 1, Karam-Vadi Yay., Çorum-Ankara, 2006, s. 232-251.
- Kurat, Akdes Nimet. *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yay., Ankara, 1972.
- Meçev, Konstantin. “Pokristvaneto na bilgarskiya narod prez devetiya vek”, *681-1948 İz İstoriyata na bilgarskata narodnost i dirjava*, Pelikon Alfa, Sophia, 1993.
- Mutaftçiev, Petır. *İstoriya na bilgarskiya narod*, İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na naukite, Sophia, 1992.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- Pletneva, Svetlana. *Polovtsi*, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva, 2010.
- Rasonyi, Laszlo. *Tuna Köprüleri*, Çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1984.
- Rasonyi, Laszlo. *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1993.
- Rasonyi, Laszlo. *Doğu Avrupa'da Türklük*, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- Rasovsky, D. A. *Polovtsi. Çerniye Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii (Raboti Raznih Let)*, Tsivoi, Moskva, 2012.
- Rasovsky, D. A. “Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları”, Çev. Mualla Uydu Yücel, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul, 2005, s. 159-186.
- Taşagıl, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, TTK Yay., Ankara, 2004.
- Tekin, Talat. *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yay., Ankara, 1987.
- Vasary, Istvan. *Kumanlar ve Tatarlar; Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.
- Yücel, Mualla Uydu. *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK. Yay., Ankara, 2007.
- Yücel, Mualla Uydu. “Kumanlar” (Kıpçaklar), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay, İstanbul, 2013, s. 541-575.

Yücel, Mualla Uydu. “Uzlar (Oğuzlar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 529-540.

Zlatarski, Vasil. *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove*, C. 1/2, Akademično izdatelstvo Prof. Marin Drinov, Sophia, 2002.

Zlatarski, Vasil. *İstoriya na Bilgarskata dirjava prez srednite vekove, Vtoro Bilgarsko Tsarstvo*, C. 3, Akademično izdatelstvo Prof. Marin Drinov, Sophia, 1994.

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması

Vahit Cemil URHAN¹

Öz

19. yüzyılda Avrupa devletlerinin de desteği ile Osmanlı yönetimine karđı birçok isyan çıkartan Karadağlılar, 1875 yılında Balkan Krizi'nin çıkmasından sonra Rusya'nın gözetiminde Sırbistan ile ittifak yaparak 2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Karadağ'ı destekleyen Rusya da 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Osmanlı Devleti, bu savaşlarda hem Rusya'ya hem Karadağ'a mağlup oldu. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi ve barış antlaşmasına esas olacak sulh mazbatası imzalandı. Osmanlı Devleti, sulh mazbatası ile Karadağ'ın, Sırbistan'ın ve Romanya'nın bağımsızlığını tanıdı ve sulh mazbatası esas alınarak 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Ancak bu antlaşma ile Rusya'nın Balkanlar'da kazandığı nüfuzdan rahatsız olan Avrupa devletlerinin teşebbüsleri ile 13 Temmuz 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nın yerini alacak Berlin Antlaşması imzalandı. Karadağ'ın bağımsızlığının tekrar tasdik edildiği Berlin Antlaşması'nda Karadağ'ın sınırları, Ayastefanos Antlaşması'na göre daraltıldı. Bu alışmada, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında Karadağ ile ilgili alınan kararlarda etkili olan faktörler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Ayastefanos Antlaşması, Berlin Antlaşması, Karadağ, Osmanlı Devleti.*

¹ Yrd. Doç. Dr, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Tarihi Anabilim Dalı; vahit.urhan@hotmail.com

Gaining Independence of Montenegro in the Process of San Stefano and Berlin Treaties

Abstract

Montenegrin people rebelled so many times against Ottoman Empire with the help of European states in 19th century. After the Balkan Crisis that broke out in 1875, allying with Serbia in trust of Russia, they declared a war against Ottoman Empire in 2 July 1876. Russia that supported Montenegro also started to fight against the Ottoman Empire in 1877. As a result, the Ottoman army was defeated by both Montenegrin and Russian forces. Edirne Armistice and peace record that was a basis to peace treaty were signed between Ottoman Empire and Russia on 31 January 1878. Ottoman Empire recognized Montenegro's independence as well as Romania and Serbia. Moreover, San Stefano Treaty was signed by taking peace record as a basis in 3 March 1878. However; this treaty gave many rights to Russia and that situation disturbed other European states, that's why Berlin Treaty was signed instead of San Stefano Treaty in 13 July 1878 with the attempts of European powers. In Berlin Treaty where the independence of Montenegro was reaffirmed, Montenegro's border was narrowed according to San Stefano Treaty. In this study, factors that affected the decisions of San Stefano Treaty and Berlin Treaty are examined.

Keywords: *San Stefano Treaty, Berlin Treaty, Montenegro, Ottoman Empire.*

1. Giriş

Tarih boyunca çeşitli toplulukların istilasına uğrayan ve Roma İmparatorluğu, Sırp Krallığı, Balşa Prensligi ve Crnojeviç Hanedanlığı'nın egemenliğine giren Karadağ'da, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyet kurmaya başladı. Osmanlı Devleti, Crnojeviç Hanedanlığı'nın egemenliğine son vererek 1479 yılına kadar Karadağ'ı büyük ölçüde idaresi altına aldı. Karadağ'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra 16. yüzyılda seçim ile göreve gelen vladika adlı Ortodoks din adamları, ülkenin yönetiminde etkili olmaya başladılar.² 1697 yılında vladika seçilen I. Danilo Petroviç, vladikalığı kendisinden sonra akrabalarına bırakarak hanedanlık kurdu ve böylece 1918 yılına kadar Karadağ'ı yönetecek olan Petroviç ailesinin iktidar dönemi başlamış oldu. Petroviç ailesine mensup vladikalar, Osmanlı Devleti'nin idaresinden kurtulmak için mücadele etmeye başladılar. Osmanlı yönetimine karşı 18. yüzyıla kadar zaman zaman Venedik ile ittifak yapan vladikalar, 18. yüzyıldan itibaren Rusya ve Avusturya ile yakınlaşmaya ve sık sık isyan çıkartmaya başladılar.³ Karadağlılar, 19. yüzyılın ilk yarısında da Hersek sınırında yaşanan anlaşmazlıklar sebebi ile birçok kez Osmanlı kuvvetleri ile savaştılar. Bu savaşlar, II. Petar'ın 31 Ekim 1851 tarihinde ölmesinden sonra vladika olan ve prenslik yönetimini ilan ederek Karadağ tarihinde yeni bir sayfa açan II. Danilo (1852-1860) döneminde de devam etti. Osmanlı Devleti, Karadağ'ın 1852 yılında Hersek'te yaşanan isyana destek vermesi sebebiyle çıkan 1852-1853 Osmanlı-Karadağ Savaşı'nda başarılı olmasına rağmen Avusturya'nın baskısı sonucunda askerî harekâtı durdurmak zorunda kaldı.⁴ Bu savaştan sonra da Hersek'teki tahriklerini sürdüren Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında 1858 yılının Mayıs ayında Grahovo'da yaşanan savaşta Osmanlı ordusu mağlup oldu⁵ ve 8 Kasım 1858 tarihinde Avrupa devletlerinin temsilcilerinin katılımı ile İstanbul'da düzenlenen konferansta Grahovo, Jupa (Župa) ve Rudine Karadağ'a bırakıldı.⁶

Karadağ'ın sınırlarını genişletmeyi başaran Vladika II. Danilo, 11 Ağustos 1860 tarihinde bir suikast sonucunda öldürüldü⁷ ve yerine 13 Ağustos'ta Nikola (Nikita) Petroviç Njegoş geçti.⁸ Karadağ'ın izlediği Hersek politikası, Vladika

² Vahit Cemil Urhan, "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetinin Zayıflaması (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2 (Aralık 2015), s. 114-128.

³ Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 397-398.

⁴ *agt*, s. 54-84.

⁵ *agt*, s. 110-116.

⁶ Zafer Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, Cilt LXXIII, Sayı 267 (Ağustos 2009), s. 504.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 4.

⁸ Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu, Karadağ'ın Ahvâl-i Târihiyye ve Coğrafiyyesiyle Kuvve-i Askeriyyesinden Bâhisdür*, 1. Baskı, Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî-Tüccârzâde İbrâhim Hilmi, Kostantiniyye, 1317, s. 23, Dip not: 1.

Nikola döneminde de devam etti. Vladika Nikola'nın 1860 yılının sonlarına doğru tekrar alevlenen Hersek İsyanı'nı desteklemesi sebebiyle çıkan 1862 Osmanlı-Karadağ Savaşı'nda Osmanlı ordusu zafer kazandı.⁹ Ancak İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın savaşın sona erdirilmesi için Osmanlı Devleti'ne nota vermelerinden sonra Osmanlı ordusu, askerî harekâtı durdurdu ve 31 Ağustos 1862'de, 1858 yılında çizilen sınırların korunmasının kararlaştırıldığı 14 maddelik İşkodra Antlaşması imzalandı. Ancak İşkodra Antlaşması'nın sınırlar ile ilgili olan maddesinin uygulanmasında sıkıntılar yaşandı. Bunun üzerine 3 Mayıs 1864'te, 1859 yılında kabul edilmiş olan sınırları esas alan 18 maddelik Çetine Mutabakatı (Protokolü) imzalandı. Çetine Mutabakatı da Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınır sorunlarını sona erdirmeyi amaçlamıyordu. Çetine Mutabakatı'nın uygulanmasında da sorunlar yaşanınca müzakereler yeniden başlatıldı ve görüşmelerin 26 Ekim 1866'da sona ermesinden sonra 5 maddelik İstanbul Protokolü adı verilen bir ek ile Çetine Mutabakatı tekrar uygulanmaya çalışıldı. Karadağlılar, bu protokol ile 1858 ve 1859 yıllarında yapılan sınır düzenlemelelerinde Osmanlı Devleti'ne kabul ettiremedikleri isteklerini kabul ettirdiler.¹⁰

Karadağ, sınırlarını genişletmeye ve bağımsızlığını kazanmaya yönelik politikasını Çetine Mutabakatı'nın ve İstanbul Protokolü'nün imzalanmasından sonra da devam ettirdi. Bu durum, Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında yeni bir savaşın çıkmasına yol açtı.

2. 1876-1878 Osmanlı-Sırp-Karadağ ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları

Vladika Nikola, 1862 yılında Osmanlı ordusuna mağlup olduktan sonra Sırbistan ve Rusya ile daha fazla yakınlaşmaya başladı. Bu dönemde Balkanlar'da Panslavist faaliyetler yoğunlaşmış ve Panslavist düşünceler Karadağ'da etkili olmaya başlamıştı. Sırbistan ve Karadağ yönetimleri Panslavizm'in, Avusturya-Macaristan'ın ve Rusya'nın Balkan politikalarının ve 1875 yılında çıkan Hersek İsyanı'nın etkisiyle Rusya'nın gözetiminde ittifak yaparak 1-2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.¹¹ Osmanlı ordusu, kısa sürede Sırbistan ordusunu mağlup etti ise de Karadağ ordusu karşısında istediği neticeyi elde edemedi. Avrupa devletlerinin diplomatik müdahaleleri sonucunda 1 Kasım 1876'da ateşkes ilan edildi ve Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında barış antlaşması imzalandı. Ancak Karadağ'ın toprak talepleri sebebiyle Karadağ ile anlaşma sağlanamadı. Osmanlı Devleti'nin Hersek'te Ortodoksların yaşadığı nahiyeleri Karadağ'a vermeyi kabul etmesine rağmen Karadağ'ın bu nahiyelere

⁹ Urhan, *agt*, s. 136-146.

¹⁰ Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, Cilt LXXV, Sayı 273 (Ağustos 2011), s. 525-537.

¹¹ Urhan, *agt*, s. 175-201.

ek olarak Müslüman nüfusun yoğun olduğu Nikşik (Nikšić)'te ısrar etmesi, müzakerelerin barış ile neticelenmesini engelledi.¹²

Rusya, Karadağ ile anlaşma sağlayamayan ve Avrupa devletleri tarafından hazırlanan 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü'nü reddeden Osmanlı Devleti'ne 24 Nisan 1877'de savaş ilan etti. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden sonra Karadağ ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş da tekrar başladı. Osmanlı ordusu, savaşın başlarında 1876 yılındaki savaşın aksine önemli başarılar elde etti ve Vladika Nikola, çok zor bir duruma düştü.¹³ Ancak Rus ordularının Haziran ayının sonlarında Tuna Nehri'ni geçmeleri üzerine Karadağlılar tekrar umutlandılar.¹⁴ Rusların ilerleyişi karşısında İstanbul'un güvenliğinin tehlikeye girmesi üzerine Osmanlı Devleti, Karadağ Cephesi'ndeki kuvvetlerinin önemli bir kısmını Süleyman Paşa komutasında Balkan Cephesi'ne göndermeye ve kalan kuvvetler ile Karadağ Cephesi'nde savunmaya geçmeye karar verdi.¹⁵ Bu gelişmeler, Osmanlı ordusu karşısında zor duruma düştükten sonra savaşı sona erdirmenin yollarını aramaya başlayan Vladika Nikola'nın tekrar savaşa devam etme kararı almasına yol açtı.¹⁶ Savaşı sürdürmesi konusunda Rusya tarafından da teşvik edilen¹⁷ Vladika Nikola, Süleyman Paşa'nın emrindeki taburlar ile Karadağ'dan ayrılmaya başlaması üzerine saldırıya geçti.¹⁸ Karadağ ordusu 9 Eylül'de Nikşik'i,¹⁹ 15 Eylül'de Bileke'yi,²⁰ 18 Kasım'da İspiç (Sutomore, Spiçi, Spizza)'i,²¹ 10 Ocak 1878'de Bar (Antivari)'i,²² 19 Ocak'ta Ülgün (Ulcinj, Dulcigno)'ü,²³ 26 Ocak'ta Grmozur Adası'nı, 30 Ocak'ta da Vranjina ve Lesendro adalarını ele geçirdi.²⁴ Osmanlı ordusu üst üste toprak kaybederken Sırbistan da 14 Aralık 1877'de Osmanlı Devleti'ne tekrar savaş ilan etti.²⁵ Rusya ile savaşılan cephelerden de kötü haberlerin gelmesi üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kaldı.

¹² *agt*, s. 401.

¹³ *gösterilen yer*.

¹⁴ İ. Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1936, s. 211.

¹⁵ Urhan, *gös.yer*.

¹⁶ Süleyman Paşa, *Ümdetü'l-Hakayık*, Cilt I, Askerî Matbaa, İstanbul, 1928, s. 51.

¹⁷ *ATASE, ORH*, Kutu: 56, Gömlek: 5, Belge: 5-1, 16. 05. 1293 (28. 07. 1877).

¹⁸ Urhan, *gös.yer*.

¹⁹ Sedes, *age*, s. 224.

²⁰ *ATASE, ORH*, K: 103, G: 123, B: 123-1, 03. 07. 1293 (15. 09. 1877).

²¹ Sedes, *age*, s. 241.

²² *age*, s. 248.

²³ Ali Fitri, (91-92) *Hersek Seferi, 92-293 Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Dârü'l-harekâtı*, İkinci Kitâb, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersaadet, 1327, s. 78.

²⁴ Akkan Suver, *Prenslük'ten Krallığa, Krallık'tan Cumhuriyet'e, Osmanlı'dan Türkiye'ye Karadağ*, Almanah Yayınevi, Podgorica, 2013, s. 105.

²⁵ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı. (1830-1878)*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 314.

3. Edirne Mütarekesi'nin ve Sulh Mazbatasının İmzalanması

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden sonra İngiltere ve Rusya arasında savaştan sonra yapılacak barışın hangi esaslara dayandırılacağı konusunda gizli yazışmalar yapılmaya başlamıştı. Bu yazışmalarda Avrupa devletlerinin belirleyeceği arazinin Osmanlı Devleti tarafından Sırbistan'a ve Karadağ'a bırakılması, Bulgaristan Prenslığı'nin kurulması, Bulgaristan'ın güneyinde ve Bosna-Hersek'te idarî reformlar yapılması ve Romanya (Eflak-Boğdan)'nın bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından müzakere edilmesi gibi hususlarda uzlaşmaya varıldı.²⁶

Osmanlı Devleti, Balkan Cephesi'nde Plevne'nin 10 Aralık 1877'de düşmesinden sonra 12 Aralık'ta, 30 Mart 1856 tarihli Paris Barış Antlaşması'na imza atmış olan devletlerden savaşın durdurulması için arabuluculuk yapmalarını istedi.²⁷ Osmanlı Devleti'nin bu konudaki teşebbüsleri, Aralık ayından sonra da devam etti.²⁸ Sultan II. Abdülhamid, 10 Ocak 1878'de İngiltere Kraliçesi Victoria'ya mütareke için arabuluculuk yapmasını isteyen bir telgraf çekti.²⁹ Ancak İngiltere'den arabuluculuk konusunda olumlu bir cevap gelmedi. Rusya ise isteklerinin kabul edilmesi halinde savaşı sona erdirmeye hazırды. Rusya'nın Balkan Cephesi Başkomutanı Grandük Nikola, barış şartlarının belirlenmesi koşuluyla mütareke yapılmasına sıcak bakıyordu. Grandük Nikola, İstanbul'a telgraf çekerek barış şartlarının görüşülmesi için Kızanlık'a temsilci gönderilmesini istedi. Bu teklif, Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi.³⁰ Sultan II. Abdülhamid de 13 Ocak'ta Çar II. Alexander'a telgraf çekerek savaşın sona erdirilmesi ve mütareke imzalanmasını istedi.³¹ Çar II. Alexander, İstanbul'a gönderdiği cevapta, mütareke imzalanmasının Grandük Nikola'nın teklif edeceği şartların kabul edilmesine bağlı olduğunu bildirdi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu görüşmeler gerçekleşirken İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1856 ve 1871 yıllarında imzalanan antlaşmaların hükümlerine aykırı maddeler içeren bir antlaşmayı tüm büyük devletlerin onaylamasının gerektiğini ve Paris Barış Antlaşması'nı imzalayan devletlerin görüşlerinin alınması gerektiğini aksi takdirde imzalanacak olan antlaşmanın geçerli olamayacağını Rusya'ya ve Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Bu konuda, 1872 yılında Almanya ve Rusya ile birlikte Birinci Üç İmparatorlar Ligi adı verilen birliği kuran Avusturya-Macaristan da İngiltere ile aynı görüşü benimsedi.³²

²⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, (haz: İsmet Miroğlu), Cilt I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul, 1983, s. 434.

²⁷ Özkan, *age*, s. 313.

²⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 521-522.

²⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 85.

³⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 522-523.

³¹ Gn.Kur. ATASE Bşk., *age*, s. 86.

³² Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 524-525.

İstanbul Hükûmeti, Kızanlık'a göndereceği heyete Karadağ sorunu ile ilgili olarak, Karadağ sınırının Kolaşin (Kolaşin) dışındaki yerlerden genişletilmesinin kabul edilmesi, liman istenirse İstanbul'a danışmadan Avusturya-Macaristan menfaatlerine dokunan Sutorina Limanı'nın verilmesi ve başka bir liman istenirse İstanbul'dan izin alma gereği ileri sürülerek mazeret belirtilmesi talimatını verdi.³³ Hariciye Nazırı Server Paşa'nın başkanlığını yaptığı ve Hazine-i Hassa Nazırı Müşir Namık Paşa, Askerî Müşâvir Ferik Necip Paşa, Mirlivâ Osman Paşa ve Kaymakam Ağâh Bey gibi isimlerin yer aldığı heyet,³⁴ 15 Ocak 1878'de İstanbul'dan ayrıldı³⁵ ve 19 Ocak'ta Rus Başkomutanlık Karargâhı'nın bulunduğu Kızanlık'a ulaştı. Heyet, Grandük Nikola tarafından kabul edildi.³⁶ Bu arada cephedeki ilerleyişini sürdüren Ruslar, 20 Ocak'ta Edirne'yi işgal ettiler. Rus ilerleyişinin devam etmesi üzerine Sadrazam Ahmed Hamdi Paşa, serasker yaverlerinden İzzet Bey vasıtası ile Kızanlık'taki Türk temsilcilerine, kendilerine daha önce verilen müzakere talimatlarından vazgeçildiğinden ve karşıdan gelen teklifleri titiz bir şekilde değerlendirerek İstanbul'a danışmadan gereken kararı vermeleri gerektiğinden bahseden şifreli bir yazıyı göndermek istedi. Ancak Ruslar, İzzet Bey'i engellediler.³⁷

Osmanlı heyeti ile Grandük Nikola arasında yapılan görüşmede Grandük Nikola, Karadağ'ın bağımsızlığının tanınması ve savaşta ele geçirdiği topraklara eşit miktarda sınırlarının genişletilmesi, Bulgaristan Prensiği'nin kurulması, Sırbistan'ın ve Romanya'nın bağımsız olması, Bosna-Hersek'te muhtariyet idaresinin kurulması, Rusya'nın boğazlardaki haklarının korunması için Padişah'ın Çar ile görüşmesi ve Rusya'ya tazminat ödenmesi gibi isteklerden oluşan barış şartlarını açıkladı. Başkenti ve Rumeli'deki toprakları tehlikeye giren Osmanlı Devleti, Karadağ üzerindeki hükümlerlik haklarından vazgeçti. Osmanlı heyeti, Karadağ'ın bağımsızlığına kavuşmasını ve sınırlarının genişletilmesini kabul etti. Bulgaristan ve Bosna-Hersek meselelerinde de Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya arasında 31 Mart 1877 tarihinde imzalanan Londra Protokolü'ndeki kararların benimsenmesini istedi ve Romanya ile Sırbistan'da tarafsız müstakil bir hükümet kurulmasını önerdi. Ancak Ruslar, tekliflerinin toptan kabulünü ya da reddini talep ettiler. Bunun üzerine Osmanlı heyeti, Rusların isteklerini İstanbul'a telgrafla bildirdi. Osmanlı Heyet-i Vükelâsı, telgrafın alınmasından sonra 25 Ocak 1878'de Seraskerlik Dairesi'nde bir danışma meclisi topladı. Mecliste gerçekleştirilen müzakereler neticesinde Ka-

³³ *age*, s. 523-524.

³⁴ Gn.Kur. ATASE Bşk., *age*, s. 87.

³⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 523.

³⁶ Gn.Kur. ATASE Bşk., *gös.yer*.

³⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 529.

radağ'ın devletin başına sürekli bela olduğu, devlete çok zarar verdiği, devletten ayrılmasının vereceği zararın devlete bağlılığı halindeki zararından fazla olmayacağı dile getirilerek Karadağ'ın bağımsızlığının kabul edilmesine ve Karadağ dışında Sırbistan'ın ve Romanya'nın da bağımsızlıklarının kabul edilmesine karar verildi. Diğer şartların kabul edilmesinde tereddüt gösterildiyse de Rusların İstanbul'a girmesini önleyecek bir güç kalmamasından dolayı diğer şartlar da kabul edildi.³⁸ Nitekim Ruslar, 26 Ocak'ta Dimetoka'yı, Uzunköprü'yü ve Lüleburgaz'ı işgal ettiler. Grandük Nikola, aynı gün Edirne'ye geldi. Osmanlı heyetinin Grandük Nikola'nın teklif ettiği şartları kabul etmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin mütareke isteğinin Rus Çarı II. Alexander tarafından kabul edildiği 30 Ocak'ta açıklandı. Bu gelişmelerden sonra mütareke mukavelenamesi ve barış antlaşmasının esaslarını içerecek olan sulh mazbatası hazırlandı. Sulh mazbatasını, 31 Ocak 1878'de Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Server Paşa ve Hazine-i Hassa Nazırı Namık Paşa, Rusya adına Grandük Nikola imzaladı.³⁹ Grandük Nikola'nın karargâhında imzalanan mazbatada şu maddeler yer aldı:

- Bulgar Prensiği kurulacaktır. Prenslik, vergi ile mükellef olacak, mahallî Hıristiyan bir hükûmet tarafından yönetilecek ve yerli askerleri olacaktır. Ayrıca Osmanlı askeri Bulgaristan'ı terk edecek, Bulgaristan hududu tayin edilirken Bulgar nüfusunun yoğunlukta olduğu yerler dikkate alınacak ve 23 Aralık 1876'da toplanan İstanbul (Tersane) Konferansı'nda belirlenen huduttan daha dar olmayacaktır.

- Karadağ'ın bağımsızlığı tanınacak ve hududu, savaşta elde ettiği topraklara eşit miktarda genişletilecek ve kesin hudut, ileride tespit edilecektir.

- Romanya'nın ve Sırbistan'ın bağımsızlığı tanınacak ve Romanya'ya yeterli miktarda toprak verilip, Sırbistan hududu da düzenlenecektir.

- Bosna ve Hersek'te yeterli miktarda teminat ile muhtariyet yönetimi kurulacak ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki diğer topraklarında da aynı ıslahatlar yapılacaktır.

- Osmanlı Devleti, Rusya'nın talep ettiği savaş masraflarını ödeyecektir.

- Padişah, Rusya'nın İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki haklarını ve menfaatlerini Çar ile müzakere edecektir.⁴⁰

Osmanlı temsilcileri ve Grandük Nikola, bu maddelerin dışında, barışa esas olacak konuların görüşülmesine hemen karargâhta başlanılması; mütareke imzalandığı andan itibaren Romanya ve Sırbistan-Karadağ orduları da dâhil olmak üzere tüm savaşan ordular arasındaki çarpışmalara son verilip, bu durumun barış

³⁸ *age*, s. 535-540.

³⁹ Gn.Kur. ATASE Bşk., *age*, s. 88-89.

⁴⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 540-543.

müzakereleri neticeleninceye kadar devam etmesi; Anadolu'da savaşan orduların başkumandanlarının da aralarında bir mütareke yapmaları için bilgilendirilmeleri; mütarekenin imzalanmasından sonra Vidin, Rusçuk, Silistre ve Erzurum kalelerini boşaltması için Osmanlı askerlerine emir verilmesi ve mütareke mukavelenamesinde belirlenen bazı harp noktalarında müzakerelerin bitimine kadar Rus askerlerinin kalmaya yetkili olması konularında da anlaşma sağlandılar. Mütarekenin imzalanması için Osmanlı Devleti tarafından Necip Paşa ve Osman Paşa, Rusya tarafından da Çar II. Alexander'ın harp yaverlerinden Başkumandan General Nepokoitschitsky ve yardımcısı General Levitsky tayin edildi.⁴¹ Sulh mazbatası ile aynı gün imzalanan ve 10 maddeden oluşan mütareke mukavelenamesinde Karadağ ile ilgili şu maddeler yer aldı:

- Mütareke, barış görüşmeleri sürdüğü müddetçe Rusya, Sırbistan ve Romanya orduları ile Osmanlı ordusu arasında geçerli olacak ve Rusya, askerî harekâtta vazgeçmesini ve mütarekenin şartlarını kabul etmesini Karadağ'a teklif edecektir. Osmanlı Devleti de Karadağ'a karşı askerî harekât düzenlemekten vazgeçecektir.

- Osmanlı askerleri ile Karadağlılar arasındaki sınır, aralarında bir Rus memurunun da bulunduğu Osmanlı temsilcileri ve Karadağlı temsilcilerden oluşan özel bir komisyon tarafından belirlenecektir.

- Rus, Sırp ve Karadağ askerlerinin bulunduğu bölgelerde kalacak olan yaralı ve hasta Osmanlı askerleri, Rusya'nın ve müttefiklerinin askerî yönetimlerinin muhafazası altında olacaklar, buldukları yerlerde Osmanlı doktorları varsa onlar tarafından tedavi edilecekler, savaş esiri sayılmayacaklar ancak özel izinleri olmadan buldukları yerlerden ayrılamayacaklardır.

Mütarekenin diğer maddelerinde mütarekenin yürürlüğe giriş tarihi, mütareke hattı, savaşan tarafların çeşitli bölgelerdeki askerlerinin ve memurlarının durumları ve tahliye edilecek yerler gibi konulara yer verildi.⁴²

Mütarekenin imzalanmasından sonra sınır tayini için bir komisyon oluşturuldu. Komisyonunda görevli olan Rus murahhaslar Miralay Baron Kaulbars ve Mülâzım Prens Obolenski, çalışmalara başlamak için İstanbul'dan Çetine (Cetinje)'ye gittiler.⁴³ Osmanlı Murahhası Veli Rıza Paşa ile Karadağ Murahhası Mašo Vrbiča da bunlara katıldılar.⁴⁴ Karadağlılar, Edirne Mütarekesi imzalan-

⁴¹ *age*, s. 543.

⁴² *Muâhedât Mecmûası*, Cilt IV, Tıpkı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 177-183; Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 543-545.

⁴³ *Sedes*, *age*, s. 251; *ATASE, ORH*, K: 54, G: 57, B: 57-1, 31. 11. 1293 (12. 02. 1878); *ATASE, ORH*, K: 51, G: 101, B: 101-1, 31. 11. 1293 (12. 02. 1878).

⁴⁴ *Sedes*, *gös.yer*.

masına rağmen ilerleyişlerine son vermediler⁴⁵ ve Podgoriçe (Podgorica), İşboz (Spuz) ve Jabyak (Žabljak) civarındaki bazı köyleri işgal ederek Müslüman köylüleri göçe zorlamaya ve Hristiyanları silahlandırmaya başladılar.⁴⁶ Osmanlı Devleti, bu duruma tepki gösterdi. İşkodra Kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa, Seraskerlikten aldığı emir üzerine Vladika Nikola'ya protestoname göndererek mütarekenin imzalanmasından sonra işgal ettikleri yerleri boşaltmalarını ve halka dağıttıkları silahları geri toplamalarını istedi.⁴⁷ Yaşanan bu sorun, sınır komisyonunun çalışmalarını güçleştirdi.⁴⁸

4. Ayastefanos Antlaşması'nın İmzalanması

Edirne'de başlatılmasına karar verilen barış görüşmeleri için Rusya, birinci temsilci olarak eski İstanbul Sefiri General Ignatiev'i, ikinci temsilci olarak da savaş başladığında maslahatgüzarlık görevi ile İstanbul'da bulunmuş olan Neli-dov'u tayin etti. Osmanlı Devleti ise birinci temsilci olarak Hariciye Nazırı Safvet Paşa'yı, ikinci temsilci olarak da Berlin Sefiri Sadullah Bey'i görevlendirdi. Osmanlı Hükûmeti, temsilcilerine barışa esas olacak sulh mazbatasının hükümlerinin biraz olsun lehte değiştirilebilmesi için talimatlar verdi. Bu talimatlarda Karadağ ile ilgili olarak, Karadağ'a verilecek toprakların İstanbul Konferansı'nda belirlenen araziye geçmemesinin sağlanmasına çalışılması, liman istenilirse kesinlikle İşkodra'dan verilmeyip, Dalmaçya tarafından verilmesi ve Karadağ gemilerinin İşkodra'daki Boyana (Bojana) Nehri'nden geçmesine izin verilmesi istendi.⁴⁹

Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın Edirne'ye ulaşmasından sonra Şubat ayında konferans meclisi toplandı ve müzakereler başladı. Barışa esas olacak olan sulh mazbatasının Karadağ ile ilgili olan 2. maddesi, birinci oturumda ele alındı. Ruslar, Karadağ'ın bağımsızlığını Osmanlı temsilcilerine tekrar tasdik ettirerek Bosna'dan, Arnavutluk'tan ve sahillerden büyük bir bölge ile İşkodra Gölü'nün yarısının Karadağ'a bırakılmasını istediler. Rusların Karadağ sorunu ve diğer konular ile ilgili istekleri, Safvet Paşa'ya ve Bâb-ı Âli'ye ağır geldi. Rusların görüşmelere Ayastefanos köyünde devam etmek istemeleri üzerine temsilciler, Edirne'den ayrılarak Ayastefanos köyüne geçtiler.⁵⁰ Bu arada İngiltere de gelişmeleri yakından takip ediyordu. 13 Şubat 1878'de Amiral Hornby komutasın-

⁴⁵ ATASE, ORH, K: 63, G: 111, B: 111-1, 26. 11. 1293 (07. 02. 1878).

⁴⁶ ATASE, ORH, K: 63, G: 115, B: 115-1, 06. 12. 1293 (18. 02. 1878); ATASE, ORH, K: 63, G: 110, B: 110-1, 22. 11. 1293 (03. 02. 1878). Konuya ilişkin olarak Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'nın İşkodra'dan çektiği 18 Şubat 1878 tarihli telgraf için bkz. EK-1.

⁴⁷ ATASE, ORH, K: 63, G: 112, B: 112-1, 31. 11. 1293 (12. 02. 1878); ATASE, ORH, K: 54, G: 56, B: 56-1, 29. 11. 1293 (10. 02. 1878).

⁴⁸ Sedes, gös.yer.

⁴⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 551-553.

⁵⁰ *age*, s. 563-567.

daki 6 gemiden oluşan İngiliz filosu, devletler hukukuna aykırı bir şekilde zorla Çanakkale Boğazı'nı geçerek Mudanya önlerinde demirledi. Müzakere süreci devam ederken Osmanlı Devleti'nin iç politikasında da önemli gelişmeler yaşanıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in emri ve hükûmetin kararıyla, 13 Şubat'ta Meclis-i Mebusan süresiz olarak tatil edildi.⁵¹

Ayastefanos köyündeki ilk toplantı, 24 Şubat'ta Rus Başkomutanlık Karargâhı'nda Grandük Nikola başkanlığında gerçekleştirildi. Burada da Osmanlı Devleti'ni Safvet Paşa ve Sadullah Bey temsil etti. Rusya'yı da yine Ignatiev ve Nelidov temsil etti.⁵² Ruslar, görüşmelerde Karadağ'ın durumunu güçlendirmek için özel bir çaba sarf ettiler.⁵³ Osmanlı temsilcileri, müzakerelerde Romanya'nın, Sırbistan'ın ve Karadağ'ın bağımsızlığını bir defa daha onayladılar. Müzakerelerin tamamlanmasından sonra 3 Mart 1878'de 29 maddeden oluşan antlaşma imzalandı. İngiltere'nin, Avusturya-Macaristan'ın ve Almanya'nın barış antlaşmasının düzenlenecek bir kongre ile hazırlanması yönündeki baskıları sebebiyle antlaşmaya Ayastefanos Mukaddemât-ı Sulhiyyesi (ön barış) adı verildi. Böylece Rusya, antlaşmanın geçici olacağını kabul etmiş oldu. Antlaşmanın 1. ve 2. maddelerinde Karadağ sorununa yer verildi. Karadağ'a arazi terk edilmesini öngören 1. maddede, Karadağ'ın hududu çizildi. Bu maddeye göre hudut, Dobrostrica Dağı'ndan başlayarak İstanbul Konferansı'nda gösterilen hat üzerinde Bileke'den geçerek Korito'ya uzanacak ve buradan da Metokya (Metochia) ile Gaçka (Gacko) Karadağ'da kalacak şekilde Gaçka'ya uzanacak ve sonra Piva ve Tara nehirlerinin birleşme noktasına giderek Drina Nehri'nin Lim Çayı ile birleştiği noktaya kadar kuzeyden yukarıya çıkacaktır. Karadağ'ın doğu hududu da Lim Çayı'ndan Prijepolje'ye kadar giderek Rojaye (Rožaje)'den Bihor ve Rojaye Karadağ'da kalacak şekilde Sukaplanina'ya kadar uzanacaktır. Söz konusu hat Rugovo, Plava ve Gusinye (Gusinje)'yi içeride bıraktıktan sonra İşlib ve Paklen'den sıradağlar boyuna doğru giderek ve Koprivnik, Babavik ve Borvik dağlarının tepelerinden Arnavutluk hududu boyuna giderek Prokleti Dağı'nın en yüksek tepesine kadar uzanacaktır. Bundan sonra da Biskaçik (Biskaschik) Dağı tepesinden Tjiceni Hoti Gölü'ne gidecek ve Tjiceni Hoti ve Tjiceni Kastrati'yi ikiye ayırarak İşkodra Gölü'nden geçip, Boyana'ya uzanacak ve Boyana Nehri'nin en derin mahallinden denize kadar gidecektir. Nikşik, Gaçka, İşboz, Podgoriçe, Jabyak ve Bar Karadağ'da kalacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ve Karadağ'ın birer üyesinin de bulunduğu bir Avrupa komisyonu, umumî haritada iki ülkenin karşılıklı menfaati ve güvenlikleri açısından gerekli göreceği değişiklikleri mahallinde gerçekleştirerek Karadağ'ın kesin hududunu çizecek

⁵¹ Gn.Kur. ATASE Bşk., *age*, s. 91.

⁵² *age*, s. 93.

⁵³ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl*, (ter: Zehra Savan, Hatice Uğur), Cilt II, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 36.

ve iki ülkeye bu değişikliklerden dolayı arazi açısından lüzumu tasdik olunacak bedelleri verecektir. Komisyon, Boyana Nehri'nde faaliyet gösterecek gemiler ile ilgili özel bir nizamname de hazırlayacaktır.⁵⁴

Antlaşmada çizilen bu sınır ile birçok stratejik nokta ve Nikşik, Gaçka, İşboz, Podgoriçe, Jabyak, Bar, Ülgün,⁵⁵ İspiç Limanı gibi önemli yerler Karadağ'a bırakıldı. Böylece Karadağ'ın deniz ile irtibatı sağlanmış oldu.⁵⁶ Karadağ'ın yüzölçümü, yeni kazandığı topraklar ile 4.405 km²'den 15.355 km²'ye çıktı.⁵⁷

Antlaşmanın Karadağ ile ilgili olan 2. maddesinde de şu kararlar yer aldı:

- Osmanlı Devleti, Karadağ'ın bağımsızlığını kesin olarak tanıyacaktır.
- Osmanlı topraklarında gerekli görülen yerlerde ve bilhassa İstanbul'da Karadağlı memurlar bulundurulacaktır.
- Her iki ülkeye iltica eden suçluların iadesi ve Osmanlı topraklarında seyahat ve ikamet eden Karadağlıların milletlerarası hukuk kurallarına ve Karadağlılar ile ilgili konulan usule göre saltanat kanunlarına ve memurlarına tâbi olmaları konusunda Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında cereyan edecek ilişkilerin mahiyeti, ileride Rusya, Osmanlı Devleti ve Karadağ arasında birlikte belirlenecektir.

● Osmanlı Devleti ile Karadağ hududunda bulunan halkın ilişkileri ve hudut üzerinde bulunan müstahkem mevkilere ait meseleler ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında bir mukavelename imzalanacak ve anlaşma sağlanamayan konuları Rusya ve Avusturya devletleri hakem sıfatı ile çözecektir. Osmanlı Devleti ve Karadağ, bundan sonra arazi terki ile ilgili yeni talepler hariç olmak üzere aralarında bir anlaşmazlık çıkarsa sorunun çözümünü Rusya ve Avusturya devletlerine havale edecekler ve bu iki devlet de hakem sıfatıyla sorunu birlikte çözeceklerdir.

● Karadağ askerleri, kendilerine terk edilen yerlerin dışındaki yerleri antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren 10 gün içinde tahliye edeceklerdir.⁵⁸

⁵⁴ *Muâhedât Mecmûası*, C. IV, s. 183-185; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s. 387; Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 573-575.

⁵⁵ Ali Fitrî, *age*, s. 79-80. Osmanlı Devleti, İşkodra Fırkası'nın kullandığı Bar ve Ülgün limanları Karadağlıların eline geçtikten sonra Drina ve Boyana nehirlerinin denize döküldüğü bölgenin arasını yeni sevk işlemlerinin yapılacağı yer olarak belirleyecektir. *ATASE, ORH*, K: 70, G: 31, B: 31-1, 13.03.1294 (25.05.1878).

⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 65.

⁵⁷ Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt 1: Tarih, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 465.

⁵⁸ *Muâhedât Mecmûası*, C. IV, s. 185; Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 575-576; Erim, *age*, s. 388.

Ayastefanos Antlaşması'nın savaş esirleri ile ilgili olan 28. maddesi de Osmanlı-Karadağ ilişkilerini ilgilendiren bir maddedir. Bu maddede, Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın ellerindeki savaş esirlerini tespit ederek özel memurlar vasıtasıyla Sivastapol'da ve Hocabey'de karşılıklı olarak iade etmesi ve Osmanlı Devleti'nin kendisine teslim edilen savaş esirlerinin masraflarını, söz konusu memurların yapacağı hesap gereğince 6 sene içinde 18 eşit taksit halinde ödemesi kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ arasında da esir değişiminin bu hüküm çerçevesinde yapılması ve Osmanlı Devleti'nin iade edeceği esirlerin miktarının, Karadağ'ın iade edeceği esirlerin miktarından hesap yapılırken düşülmesine karar verildi.⁵⁹

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Grandük Nikola'nın Politika Müdürü Nelidov'a Sırbistan ve Karadağ sınırlarının tayini konusunda bir yazı gönderilerek, Sırbistan ve Karadağ hatlarının mütareke mukavelenamesi gereğince antlaşmada yer alan umumî haritaya göre tayin olunmasında Bâb-ı Âli açısından bir mahzur olmadığı ve hatların tayini hususunun geçici olacağı, sınırların çizilmesi işinin antlaşmada yer alan kesin sınırların belirlenmesine ilişkin şartlara uygun olarak oluşturulacak komisyonlara havale edileceği belirtildi.⁶⁰

Rusya, bu antlaşma ile Balkanlar'daki siyasi dengeleri, Avusturya-Macaristan'ın aleyhinde değiştirmiş oldu. Karadağ, büyütülerek bağımsızlığına kavuşturuldu.⁶¹ Avusturya-Macaristan'ın Karadağ'a Adriyatik kıyısında liman verilmesine karşı olmasına rağmen antlaşma ile Karadağ'a liman verildi.⁶² Antlaşmada Avusturya-Macaristan'ın aleyhinde alınan bir diğer karar da Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında 15 Ocak 1877'de imzalanan Peşte Antlaşması'nda Avusturya-Macaristan'a bırakılan Bosna-Hersek'in, Avusturya-Macaristan'ın ve Rusya'nın ortak himayesine alınmasıydı.⁶³ Sırbistan'ın ve Karadağ'ın bağımsızlığına kavuşması ve Bulgar Prensiği'nin kurulması da Avusturya-Macaristan'ın idaresi altındaki Slavları etkileyebilirdi. Avusturya-Macaristan, Ayastefanos Antlaşması kararlarına tepki gösterdi.⁶⁴ Antlaşmanın maddeleri, sadece Avusturya-Macaristan'ı rahatsız etmedi. Rusya'nın kendi nüfuzu altındaki büyük Bulgaristan aracılığıyla ve doğuda stratejik konumdaki Kars yaylalarına

⁵⁹ *Muâhedât Mecmûası*, C. IV, s. 200; Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 580-581.

⁶⁰ *BOA, HR.TO.*, 497/6 1295.Ra.12 (16.03.1878).

⁶¹ Karal, *age*, C. VIII, s. 68.

⁶² *BOA, HR.TO.*, 130/15 1295.R.24 (27.04.1878).

⁶³ Necdet Hayta, "Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İlhakı (5 Ekim 1908)", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3 (1998), s. 22.

⁶⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 595-596.

hâkim olmasıyla Akdeniz'deki durumu tehlikeye giren İngiltere de antlaşmadan rahatsız oldu.⁶⁵

Osmanlı Devleti, son derece ağır şartlar taşıyan Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladıktan sonra antlaşmada kendi lehinde bazı değişiklikler yapılması için Rusya nezdinde teşebbüste bulundu. Fevkalade sefir olarak Petersburg'a gönderilen Serasker Rauf Paşa'ya talimat verilerek Karadağ'a bırakılan Bar Limanı ve Podgoriçe'nin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi karşılığında Karadağ'a Hersek'ten arazi verilmesini teklif etmesi istendi. Rauf Paşa, Petersburg'a ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti'nin isteklerini Çar II. Alexander'a ve bakanlarına ilettili. Çar II. Alexander, antlaşma hükümlerinin hafifletilmesinin Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı takınacağı tutuma bağlı olacağı cevabını verdi.⁶⁶

Karadağlılar, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da saldırılarını sürdürdüler. Sınıra tecavüz eden Karadağlılar, hayvanlarıyla birlikte Deriş Paşa ve İsmail Paşa istihkâmlarının bir hayli ilerisine geçtiler ve Podgoriçe istihkâmlarıyla karakollarının yakınında bulunan tarla ve bağları harap etmeye başladılar. Bu tecavüzlerin önlenmesi için Karadağlı kumandanlar nezdine gönderilen Osmanlı zabıtları saldırılara uğradılar.⁶⁷ Sonraki günlerde de Karadağlıların İşboz, Podgoriçe, Gusinye, Bar, Ülgün gibi yerlerde halka zulüm yaptıklarına ve Bar'da ve Ülgün'de açlık yaşandığına dair haberler alınmaya başlandı.⁶⁸ Vladika Nikola, Osmanlı-Karadağ ilişkilerinin tekrar bozulmaya başladığı bu dönemde savaş hazırlıkları yapmaya başladı.⁶⁹ Ancak Karadağ'ın ya da Osmanlı Devleti'nin yeni bir savaş ilan etmesi için uygun siyasî koşullar mevcut değildi. Zira başından beri Rusya'nın Osmanlı Devleti ile tek başına antlaşma yapmasına karşı olan ve Ayastefanos Antlaşması'ndan rahatsız olan Avrupa devletleri, yeni bir antlaşmanın hazırlanması için çalışmalara başlamışlardı.

5. Berlin Antlaşması'nın İmzalanması ve Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması

Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Balkanlar'daki siyasî dengeleri kendi lehine çevirmesinden sonra bu durumu değiştirmek isteyen İngiltere ve Avusturya-Macaristan birlikte hareket etmeye başladılar. Bu bağlamda İngiltere, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a bırakılmasını kabul etti.⁷⁰ Avusturya-Macaristan da toplanacak bir kongre ile Ayastefanos Antlaşması maddele-

⁶⁵ Hayta, *gös.yer.*

⁶⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 586-587.

⁶⁷ *BOA, HR.TO.*, 497/8 1295.Ra.14 (18.03.1878). Bu konu ile ilgili olarak Osmanlı Hariciye Nezaretinden Nelidov'a gönderilen 18 Mart 1878 tarihli tahriratın tercümesi için bkz. EK-2.

⁶⁸ *ATASE, ORH*, K: 69, G: 209, B: 209-1, 27. 03. 1294 (08. 06. 1878); *ATASE, ORH*, K: 69, G: 192, B: 192-1, 02. 03. 1294 (14. 05. 1878).

⁶⁹ *ATASE, ORH*, K: 79, G: 23, B: 23-1, 10.02.1294 (22.04.1878).

⁷⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 595-596.

rinin değiştirilmesini Avrupa devletlerinin gündemine getirdi.⁷¹ Balkanlar'daki gelişmeler ile yakından ilgilenen devletlerden birisi de 1871 yılında millî birliğini kurduktan sonra Şark Meselesi'nde rol oynayan önemli devletlerden birisi haline gelen Almanya idi. Almanya, hem Rusya'yı barış şartlarını hafifletmeye ikna etmek hem de Avusturya-Macaristan'ın ve İngiltere'nin tek başlarına Osmanlı topraklarında düzenleme yapmalarına mani olmak için kendi başkanlığında toplanacak uluslararası bir kongre ile Ayastefanos Antlaşması şartlarının tekrar ele alınmasını istiyordu.⁷² Alman İmparatoru I. Wilhelm, Ayastefanos Antlaşması'nın 30 Mart 1856 tarihli Paris Barış Antlaşması hükümlerini ihlâl ettiği gerekçesiyle Paris Barış Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin katılımı ile bir kongre toplanmasını önerdi.⁷³ İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury de 1 Nisan 1878'de İngiliz elçilerine bir genelge göndererek Ayastefanos Antlaşması hükümlerinin Paris Barış Antlaşması hükümlerini ihlâl ettiğini açıkladı. Avrupa devletlerinin baskıları sonucunda Ayastefanos Antlaşması'nın toplanacak bir kongrede tekrar müzakere edilmesini kabul etmek zorunda kalan Rusya, bu konudaki anlaşmazlıkları gidermek için İngiltere ile biri 9 diğeri 6 maddelik olan iki memorandum hazırladı.⁷⁴ İkinci memoranduma, Karadağ'a ve Sırbistan'a bırakılacak araziye ilişkin kararın birlikte alınması hükmü konuldu.⁷⁵

Ayastefanos Antlaşması kararlarının tekrar ele alınması konusunun Avrupa siyasetinin gündemine gelmesinden sonra Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki diplomatik temaslar da yoğunlaştı. Avusturya-Macaristan ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nden, toplanacak olan kongrede verecekleri destek karşılığında toprak talep ettiler. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Sefiri Graf von Zichy, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya Ayastefanos'tan sonra ortaya çıkan ortamda Sırbistan'ın ve Karadağ'ın Bosna-Hersek'e, İtalya'nın da Arnavutluk sahillerine hâkim olmak istediğini, bu durumu önlemeleri için Bosna-Hersek'in kendilerine bırakılması gerektiğini söyledi. Ancak Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan'ın isteğine olumlu yanıt vermedi.⁷⁶ Osmanlı yönetimi, Rusya karşısında düştüğü zor durumdan kurtulabilmek için İngiltere ile ittifak yapma yoluna gitti ve 4 Haziran 1878'de imzalanan antlaşma ile Kıbrıs'ın hükümlerlik haklarını geçici ve şartlı olarak İngiltere'ye bıraktı.⁷⁷

⁷¹ Karal, *gös.yer.*

⁷² Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 594-595.

⁷³ *age*, s. 573.

⁷⁴ *age*, s. 599-601.

⁷⁵ *age*, s. 619.

⁷⁶ Karal, *age*, C. VIII, s. 70-71.

⁷⁷ Gn.Kur. ATASE Bşk., *age*, s. 97.

Avrupa devletleri, Almanya Başbakanı Bismarck'ın kongrenin Berlin'de toplanmasına ilişkin teklifini kabul ettiler.⁷⁸ Berlin Kongresi, 13 Haziran 1878'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti temsilcilerinin katılımı ile Bismarck'ın başkanlığında toplandı. Kongrede Osmanlı Devleti'ni Nafia Nazırı Aleksander Karatodori Paşa'nın başkanlık ettiği ve eski Tuna Orduları Komutanı Mehmed Ali Paşa ile Berlin Sefiri Sadullah Bey'in yer aldığı heyet temsil etti.⁷⁹ Karadağ da kongreye Bojo Petroviç'i ve Voyvoda Stanko Radonjiç'i gönderdi.⁸⁰ Osmanlı temsilcileri, kongrede Karadağ'ın bağımsızlığının sakıncalı olacağını belirttiler⁸¹ ve Karadağ'ın eski sınırının Arnavutluk tarafında genişletilmemesini teklif ettiler.⁸² Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Kont Andrassy, Osmanlı Devleti'nden Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan'a bırakılmasına itiraz etmemesini istedi ve Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'da ve Karadağ'da Osmanlı Devleti lehinde bazı toprak düzenlemeleri yapılmasına yardım edeceği sözünü verdi.⁸³ Avusturya-Macaristan yetkilileri, 1 Temmuz 1878'de bir rapor hazırlayarak Bar ve çevresinin Karadağ'a, İspiç'in Dalmaçya'ya, Ülgün'ün Osmanlı Devleti'ne bırakılması gerektiğini belirttiler. Osmanlı Devleti Bar, Kolaşin, Plav, Gusinye ve Podgoriçe'nin Karadağ'a bırakılmasını öneren bu raporu kabul etmedi. Ancak Hersek tarafından Karadağ'a toprak bırakılması durumunda raporu kabul edeceğini belirtti. Anlaşma sağlanamayınca konu, Tahdid-i Hudud Komisyonu'na havale edildi. Komisyonun raporu ile Berlin Antlaşması'nın 29. maddesi hazırlandı. Kongrede Karadağ'a Arnavutluk'tan toprak verilmesinin ve bağımsızlığının tanınmasının yanında nakit olarak ve toprak karşılığında savaş tazminatı verilmesi de gündeme geldi. Osmanlı Devleti, bu istekleri ağır buldu ancak tazminat ödenmesi dışındaki istekleri kabul etmek zorunda kaldı.⁸⁴ 13 Temmuz'a kadar gerçekleştirilen görüşmelerden sonra 64 maddelik Berlin Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32 ve 33. maddeleri Karadağ ile ilgilidir.⁸⁵ Bu maddelerde şu kararlar alındı:

26. madde: Karadağ'ın bağımsızlığı, gerek Osmanlı Hükûmeti ve gerek bu bağımsızlığı henüz onaylamamış olup da antlaşmayı imzalamış olan diğer devletler tarafından onaylanmıştır.

⁷⁸ Hayta, *gös.yer.*

⁷⁹ Gn.Kur. ATASE Bşk., *gös.yer.*

⁸⁰ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 91.

⁸¹ Özkan, *age*, s. 323.

⁸² Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 642.

⁸³ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çev: Recep Boztemur), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 155.

⁸⁴ Özcan, *age*, s. 93-95.

⁸⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 691-693.

27. madde: Antlaşmayı imzalayan devletler aşağıdaki şartlarda mütefiktirler: Karadağ'da din ve mezhep ayrılığı sebebiyle hiç kimse idarî ve siyasi haklardan yararlanma, kamu hizmetinde görev alma veya nerede olursa olsun sanat ve sanayi icra etme haklarından mahrum bırakılmayacaktır. Yerli halkın ve yabancıların ayinlerini serbestçe yapmaları sağlanarak gerek cemaatlerin rütbeleri sırasına göre tertiplerinde ve gerek ruhanî liderleri ile olan ilişkilerinde hiçbir engel çıkarılmayacaktır.

28. madde: Karadağ'ın yeni hududu, Klobuk'un kuzey tarafında bulunan Ilino Brdo'dan başlayıp Hersek'teki Grançarevo'ya doğru yönelerek Trebinjica'ya inecek ve bundan sonra çayın, Çepelica Çayı ile birleştiği mahallin aşağısında bir kilometre mesafede bulunan noktaya kadar mecrası boyunca çıkacak ve buradan en kısa bir hat ile Trebinjica etrafındaki tepelere ulaşacaktır. Hudut hattı, bundan sonra Pilatova köyünü Karadağ'da bırakarak bu köye doğru yönelecek ve Somina-Planina ile Çurilo Tepesi arasındaki geçite kadar Bileke-Korito-Gaçka yolundan mümkün mertebe 6 kilometre mesafe uzakta durmak üzere, kuzey yönündeki tepelerden gidecek ve söz konusu geçitten, Vratkoviçi köyünü Hersek'e bırakarak, bu köyden Orlin Tepesi'ne kadar doğuya yönelecektir. Hudut hattı, bu noktadan itibaren de Ravno'yu Karadağ'a bırakarak Lebersnik ile Volujak zirvelerini geçmek üzere doğrudan kuzey ve kuzeydoğu istikametinde ilerleyecek ve bundan sonra en kısa bir hat ile Piva üzerine inip ve Piva'yı geçip, Crkvica ve Nedvina arasından Tara'ya ulaşacaktır. Bu noktadan da Moykovaç (Mojkovac)'a kadar Tara boyunca çıkacak ve buradan Şişko Gölü (Šiško Jezero)'ne kadar ve bu mahalden itibaren de Şekular köyüne kadar eski hudut ile karışacak ve oradan yeni hudut, Mokra-Planina tepelerinden giderek Mokra köyü Karadağ'da kalacaktır. Bundan sonra başlıca sıradağları ve bir taraftan Lim ve diğer taraftan Drina ile Sivna (Cievna) arasındaki su bölümü çizgisini tutarak Avusturya Erkân-ı Harb haritasının 2.166 işaretli noktasına ulaşacaktır. Hudut hattı, bir taraftan Kuçi-Drekalo-viçi aşireti ve diğer taraftan Kuçka-Krajna ile Klementi ve Grudi aşiretleri arasında bulunan bugünkü hudut ile Podgoriçe Ovası'na kadar karışacak ve oradan Klementi, Grudi ve Hoti aşiretlerini Arnavutluk'a bırakarak Plavnica üzerine yönelecektir. Hudut hattı, buradan da Gorica-Topal adlı adacığın yakınından gölü geçerek doğruca tepenin zirvelerine ulaşacak ve buradan Megured ve Kalimed arasındaki su bölümü çizgisini takip ederek Mirkoviçi'yi Karadağ'a bırakacak ve Kruci'den Venedik Körfezi'ne inecektir. Hudut hattının kuzeybatı tarafı, Suşana ve Zupçi köyleri arasında sahilden geçen ve Vrsuta-Planina üzerinden bugünkü Karadağ hududunun güneydoğu noktası sonuna ulaşan bir hat ile teşekkül edecektir.

29. madde: Bar ve sahilleri, aşağıdaki şartlar ile Karadağ'a ilhak olunmuştur.

- 28. maddede tayin edilen hudut gereğince, bu arazinin güney tarafında bulunan yerler, Ülgün de dâhil olmak üzere Boyana'ya kadar Osmanlı Devleti'ne iade edilecektir.

- İspiç kasabası, hududun ayrıntılı tarifinde gösterilen arazinin kuzey hatına kadar Dalmaçya'ya ilhak olunacaktır.

- Boyana Nehri üzerinde Karadağ için gemicilik tamamen serbest olacaktır.

- Boyana Nehri boyunca istihkâmlar inşa edilmeyecek, sadece İşkodra mevkiinin mahallî savunması için gerekli olan istihkâmlar olacaktır. Bu istihkâmlar, İşkodra şehrinden 6 kilometre ileriye gitmeyecektir.

- Karadağ'ın harp gemisi ve harp bayrağı olmayacaktır. Bar Limanı ve Karadağ suları, tüm milletlerin savaş gemilerine kapalı olacaktır.

- Karadağ topraklarında göl ile deniz sahili arasında bulunan istihkâmlar yıkılacak ve bu muntıkada yeni istihkâmlar yapılmayacaktır.

- Bar'da ve Karadağ sahili boyunda liman ve karantina zabıtası, Avusturya Devleti tarafından sahilleri korumaya mahsus ufak gemiler vasıtasıyla icra olunacaktır.

- Karadağ, Dalmaçya'da yürürlükte olan deniz kanunlarını kabul edecektir. Avusturya, Karadağ'ın ticaret gemilerini konsolosları marifetiyle himaye etmeyi taahhüt edecektir.

- Karadağ, yeni arazisinde bir karayolu ve bir demiryolu inşa ve idare etmek hak ve salahiyeti hususuna Avusturya ile birlikte karar verecek ve bu yollar üzerinde tam bir ulaşım serbestliği sağlanacaktır.

30. madde: Karadağ'a ilhak olunan arazide emlakı olup da Karadağ hariçinde yerleşmek isteyenler, emlaklarını iltizama vererek ya da diğerleri marifetiyle idare ettirerek muhafaza edebileceklerdir. Hiç kimsenin emlakı, kanunen kamu yararı için olmadıkça ve bedeli önceden ödenmedikçe alınamayacaktır. Osmanlı ve Karadağlı üyelerden oluşan bir komisyon, devlete ait emlak ve vakıfların Bâb-ı Âli hesabına olarak devredilmesine ve kullanılmasına dair işleri ve onlarda halkın ilişkisinin bulunması gibi meseleleri 3 yıl içinde halledecektir.

31. madde: Karadağ, İstanbul'a ve Osmanlı ülkelerinin lüzum görülecek diğer mahallerine Karadağ memurları tayin edilmesi hususuna doğrudan doğruya Bâb-ı Âli ile müzakere ederek karar verecektir. Osmanlı topraklarında seyahat veya ikamet eden Karadağlılar, milletlerarası umumî hukuk kaidelerine ve Karadağlılar ile ilgili olarak konulan adetlere ve teamüllere göre Osmanlı kanun ve mahallî memurlarına tabi olacaklardır.

32. madde: Karadağ askeri, Karadağ'ın yeni hududu dışında halen ellerinde bulunan araziyi, antlaşmanın tasdiknamelerinin mübadelesinden itibaren 20 gün içinde ve mümkün olduğu takdirde daha önce tahliye etmeye mecbur olacaktır. Osmanlı askerleri dahi Karadağ'a terk edilen araziyi yine 20 gün içinde tahliye edeceklerdir. Şu kadar ki, müstahkem mevkiileri terk etmek, zahire ve mühimmatını çıkarmak ve hemen ihracı mümkün olmayan harp malzemeleri vesairenin defterini tanzim etmek için kendilerine ilaveten 15 gün daha mühlet verilecektir.

33. madde: Karadağ'ın, barış antlaşması ile kendisine verilen yeni arazi için Osmanlı umumî borçlarından bir hisse alması gerekeceğinden İstanbul'da oturan yabancı devlet sefirleri, bunun miktarını Bâb-ı Âli ile birlikte adilane bir esas üzerine tayin edeceklerdir.⁸⁶

Karadağ ile ilgili alınan bu kararlarda, Avusturya-Macaristan'ın etkisi oldu.⁸⁷ Avusturya-Macaristan, böylece Ayastefanos Antlaşması'na göre Karadağ sınırlarının daraltılmasını sağladı.⁸⁸ Berlin Antlaşması'na bu maddelerin konulması ile Ayastefanos Antlaşması'nda Karadağ ile ilgili alınmış olan kararlarda şu değişiklikler yapılmış oldu:

- Doğu sınırı, Lim Nehri'nden Tara Nehri'ne çekildi.⁸⁹
- Karadağ'a bırakılan toprakların güneyinde Ülgün'ü de içine alan ve Boryana'ya kadar uzanan arazi, Osmanlı Devleti'ne iade edildi.⁹⁰
- Karadağ'a bırakılmış olan İspiç Limanı, Avusturya-Macaristan'a verildi.⁹¹

Karadağ'ın yüzölçümü, Berlin Antlaşması'nda alınan kararlar neticesinde Ayastefanos Antlaşması'na göre küçülmesine rağmen savaştan önceki duruma göre yine de büyüdü. Nitekim Piva, Nikşik, Kolaşin, Podgoriçe, Jabyak, İşboz, Ragnov, Peklin, Gaçka, Gusinye, Plav ve Bar Limanı'nı kapsayan geniş bir coğrafya Karadağ'a bırakıldı⁹² ve ülkenin yüzölçümü, 4.366 km²'den 9.080 km²'ye çıktı.⁹³

⁸⁶ *Muâhedât Mecmûası*, Cilt V, Tıpkı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 126-130; Mahmud Celâleddin Paşa, *gös. yer.*; Erim, *age*, s. 414-417; *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi*, 18 Temmuz 1878, No: 19, s. 1; Özcan, *age*, s. 91-94.

⁸⁷ Ali Fitri, *age*, s. 80.

⁸⁸ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Nilüfer Epçeli), (yayına haz: Erhan Afyoncu), Cilt V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 485.

⁸⁹ Ali Fitri, *age*, s. 81.

⁹⁰ *Muâhedât Mecmûası*, C. V, s. 128.

⁹¹ Karal, *age*, C. VIII, s. 76.

⁹² Özcan, *age*, s. 99. Gusinyelilerin ve Plavlıların Karadağ'ın hâkimiyetine girmek için isyan başlatmaları üzerine Avrupa devletlerinin de baskısıyla Gusinye ve Plav yerine 26 Kasım 1880'de Ülgün Karadağ'a verildi. Urhan, *agt*, s. 389-390. Bar, Podgoriçe ve İşboz taraflarının Karadağ'a terk edilmesinden sonra bazı köy ve kasabalarda yağmacılık başladı. *ATASE, ORH*, K: 72, G: 43, B: 43-1, 08. 05. 1294 (20. 07. 1878).

⁹³ Besim Darkot, "Karadağ", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 228. Palaiet, Berlin Antlaşması ile Karadağ'ın yüzölçümünün yüzde 87 oranında büyüdüğünü belirtmektedir.

Karadağ'ın nüfusu, yeni alınan yerler ile birlikte 92.000 kişi arttı.⁹⁴ Ali Fitri'ye göre yeni katılan nüfus, 116.000 kişidir.⁹⁵ Yeni katılan nüfus içinde 12.500 kişi Katolik Arnavut'tu.⁹⁶ Toplam nüfus ise 200.000 kişiyi geçti.⁹⁷ Berlin Antlaşması ile Karadağ'ın nüfus yapısı, etnik ve dinî açıdan daha heterojenleşti.

Karadağ'ın Adriyatik sahili ile irtibatının sağlanmasına Berlin Antlaşması'nda da izin verildi. Karadağ, Berlin Antlaşması ile 45 kilometre uzunluğunda bir sahile, İşkodra Gölü'nün yaklaşık olarak yarısına ve bazı adalara sahip oldu.⁹⁸ Karadağlılar, sahilde toprak elde ederek Avusturya-Macaristan'ın gözetimini kabul etmiş oldular. Avusturya-Macaristan, Karadağ'ın sahilde toprak elde etmesi vasıtasıyla Rusya'nın Adriyatik'te üs elde etmesini istemiyordu. Bu sebeple antlaşmaya, Karadağ sularının bütün milletlerin savaş gemilerine kapalı olması hükmü konuldu.⁹⁹ Avusturya-Macaristan, antlaşmanın 29. maddesi ile Karadağ'ın deniz ticaretini kontrol etme imkânına kavuştu.

Balkanlar'da Rusya ile birlikte hareket edebilecek büyük bir Slav devletinin kurulmasını istemeyen Avrupa devletleri, Berlin Antlaşması'nda Karadağ'ın Sırbistan ile birleşmesini önlemek için tedbir de aldılar. Antlaşmanın 25. maddesiyle Karadağ ile Sırbistan arasında bulunan Yenipazar, Avusturya-Macaristan'ın asker bulundurması ve askerî-ticarî iletişim imkânlarından faydalanması koşulu ile Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.¹⁰⁰

6. Sonuç

Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmasını, Rusya'nın 1877-1878 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni mağlup etmesi sağladı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın 24 Nisan 1877'de savaş ilan etmesinden sonra tekrar başlayan Osmanlı-Karadağ Savaşı'nda üstün durumda iken Balkan Cephesi'nde ilerleyen Rus ordusunu durdurabilmek için Karadağ'daki kuvvetlerinin önemli bir kısmını Balkan Cephesi'ne çekerek Karadağ Cephesi'nde mağlubiyete razı oldu. Ancak Osmanlı Devleti, Balkan Cephesi'nde ve Kafkasya Cephesi'nde de Rusya'ya mağlup

Michael Palaret, *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, (çev: Ayşe Edirne), Birinci Basım, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 242. Engelhardt'a göre Karadağ'ın yüzölçümü, Ayastefanos Antlaşması neticesinde 15.355 km²'ye ulaşmış iken Berlin Antlaşması ile 8.655 km²'ye düştü. EdouardPhilippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi: Ali Reşad), (yayına haz: Akın Bedirhan), 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 381, Dip not: 127.

⁹⁴ Özcan, *age*, s. 100.

⁹⁵ Ali Fitri, *age*, s. 82.

⁹⁶ Aleksandre Popovic, *Balkanlar'da İslâm*, (Türkçesi: Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 211.

⁹⁷ Darkot, *gös.yer*:

⁹⁸ Ali Fitri, *gös.yer*:

⁹⁹ Jelavich, *age*, s. 36.

¹⁰⁰ Karpat, *age*, s. 130. Karadağ ile Sırbistan'ı birbirinden ayıran Yenipazar sancağının durumu, kongrede en uzun süre müzakere edilen konu oldu. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar*, (ter: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç), Cilt I, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 390.

oldu. Rusya, barış isteyen Osmanlı Devleti'ne savaşı bitirmek için aralarında Karadağ'ın bağımsızlığının tanınmasının da yer aldığı barış esaslarının kabul edilmesini şart koştu. Rusya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın uzun zamandır takip ettikleri Karadağ'ın bağımsızlığına kavuşturulmasına yönelik politikalarına karşı Balkanlar'da statükonun korunmasına yönelik bir politika izleyen İngiltere de Osmanlı Devleti'nin aldığı mağlubiyetten sonra Karadağ'daki Osmanlı hâkimiyetinin devam etmesi yönündeki politikasını terk etti. Böylece 19. yüzyılda Şark Meselesi'nin konusu haline gelmiş olan Karadağ sorununun, Karadağ'ın bağımsızlığına kavuşturularak çözülmesi konusunda Avrupa devletleri arasındaki görüş ayrılığı ortadan kalkmış oldu. Başkenti tehlikeye girmiş olan Osmanlı Devleti'nin Karadağ sorusunda artık Rusya'nın isteğine boyun eğmekten başka seçeneği kalmamıştı. Osmanlı Devleti'nin 31 Ocak 1878'de imzalanan sulh mazbatasını ile Karadağ'ın bağımsızlığını tanımışından sonra başlayan barış müzakereleri, yeni Karadağ sınırlarının belirlenmesi açısından önem kazandı. Osmanlı Devleti, bu müzakerelerde Karadağ'a bırakılacak olan toprakların sınırlandırılmasını amaçladı ancak başarılı olamadı. Rusya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın izlediği politikalar sonucunda bağımsızlığına kavuşan Karadağ'ın yeni sınırlarını da büyük ölçüde Rusya ve Avusturya-Macaristan şekillendirdi. Rusya, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda Karadağ'ın yüzölçümünün iki katından fazla büyütülmesini sağladı. Ancak Karadağ'ın bu sınırları kalıcı olmadı. Avrupa devletlerinin teşebbüsleriyle 13 Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde tekrar görüşülen konular arasında Karadağ'ın sınırları da yer aldı. Karadağ'ın Rusya'nın kontrolünde büyümesini ve Adriyatik Denizi'ne inmesini kendisi için tehdit olarak gören Avusturya-Macaristan, Karadağ'ın bağımsızlığının uluslararası alanda tanınmasını sağlayan Berlin Antlaşması'nda Karadağ'ın sınırlarının daraltılmasını ve karasularının kendi kontrolü altına girmesini sağladı.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 130/15, 497/6, 497/8.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH): K: 51 G: 101 B: 101-1; K: 54 G: 56 B: 56-1; K: 54 G: 57 B: 57-1; K: 56 G: 5 B: 5-1; K: 63 G: 110 B: 110-1; K: 63 G: 111 B: 111-1; K: 63 G: 112 B: 112-1; K: 63 G: 115 B: 115-1; K: 69 G: 192 B: 192-1; K: 69 G: 209 B: 209-1; K: 70 G: 31 B: 31-1; K: 72 G: 43 B: 43-1; K: 79 G: 23 B: 23-1; K: 103 G: 123 B: 123-1.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

Muâhedât Mecmûası. Cilt IV, Tıpkı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Muâhedât Mecmûası. Cilt V, Tıpkı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

B. GAZETELER

Tercümân-ı Hakikat

C. KAYNAK VE TELİF ESERLER

Ali Fitrî. (91-92) *Hersek Seferi*, 92-293 *Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Dârü'l-harekâtı*, İkinci Kitâb, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersâdet, 1327.

Darkot, Besim. "Karadağ", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 221-230.

Engelhardt, Edouard-Philippe. *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi: Ali Reşad), (yayına hazırlayan: Akın Bedirhan), 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

Gölen, Zafer. "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, Cilt LXXIII, Sayı 267 (Ağustos 2009), s. 465-522.

Gölen, Zafer. "1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, Cilt LXXV, Sayı 273 (Ağustos 2011), s. 503-543.

Hayta, Necdet. "Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İlhakı (5 Ekim 1908)", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3 (1998), s. 19-37.

Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar*, (tercüme: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç), Cilt I, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl*, (tercüme: Zehra Savan, Hatice Uğur), Cilt II, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çeviren: Nilüfer Epçeli), (yayına hazırlayan: Erhan Afyoncu), Cilt V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Karatay, Osman. "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt 1: Tarih, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 459-471.

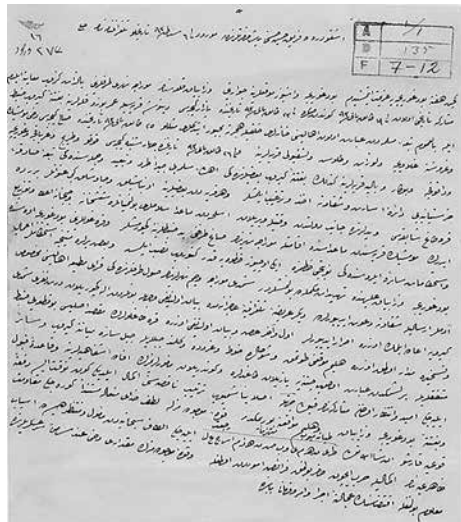
Karpat, Kemal H. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çeviren: Recep Boztemur), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Mahmud Celâleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, (hazırla-

- yan: İsmet Miroğlu), Cilt I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul, 1983.
- Mehmed Subhi. *Karadağ ve Ordusu, Karadağ'ın Ahvâl-i Târihiyye ve Coğrafiyyesiyle Kuvve-i Askeriyyesinden Bâhisdîr*, 1. Baskı, Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî-Tüccârzâde İbrâhim Hilmî, Kostantiniyye, 1317.
- Özcan, Uğur. *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Özkan, Ayşe. *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı, (1830-1878)*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Palairret, Michael. *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, (çeviren: Ayşe Edirne), Birinci Basım, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Popovic, Aleksandre. *Balkanlar'da İslâm*, (Türkçesi: Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Sedes, İ. Halil. *1875-1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.
- Suver, Akkan. *Prenslük'ten Krallığa, Krallık'tan Cumhuriyet'e, Osmanlı'dan Türkiye'ye Karadağ*, Almanah Yayınevi, Podgorica, 2013.
- Süleyman Paşa. *Umdetü'l-Hakayık*, Cilt I, Askerî Matbaa, İstanbul, 1928.
- Urhan, Vahit Cemil. *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Urhan, Vahit Cemil. "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetinin Zayıflaması (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2 (Aralık 2015), s. 113-135.

EKLER

EK-1. Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'nın 18 Şubat 1878 tarihli telgrafı¹⁰¹.

EK-2. Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Nelidov'a gönderilen 18 Mart 1878 tarihli tahriratın tercümesi¹⁰².

نقدتہ جمعیت فارسیہ (۱۸ مارچ ۱۸۷۸) تاریخہ روسیہ
 نلیدوف اریک اورناہ تحریراتک ترجمہ سید۔

استقودرہ مائوریہ محکمہ بندہ الہنویز ایچی قطعہ نقلہ افشاہ نہ
 مند باتن برورہ اتی بلیغہ ساریحتہ ایدرم
 (ایچ) قرہ مہ غولر فیہ کورہ مقدمہ خطہ خاصلی تجاوردہ ایدریا
 ر حکایتہ جیوانیم درولہ یا شا واسحاق یا شا استی کا مدنیہ
 ر یک ہرہ اوتہ سنہ قدر ایدرولندہ و اندہ یقہ یور دقوریک
 ر استی کا مدیم قرہ خونلہ قرینہ راقع ترلا و باغدی رض
 ر قراب اتیکہ باشلا قدر۔ مفاصلہ و توخمن اجابہ ای ملک
 ر یوشلہ حال در کتورہ ضو اتی بریک ایچیزہ مائورلر
 ر ایچہ کلہ بیفاتہ کہ حقو عدانہ انری نزونہ مائوریہ
 ر کورہ مدیم ضا بطرفی در ہار تجاوردات ایچہ کہ بلیغہ
 ایچہ بلیغہ ترجمہ اولانم
 ترجمہ سید

¹⁰² BOA, HR.TO., 497/8, 1295.Ra.14 (18.03.1878).

Balkanlarda Osmanlı Hoşgörüsü mü, Osmanlı Adaleti mi?

Mustafa BUDAK¹

Öz

Son yıllarda Osmanlı yönetim sistemini tanımlamada, sıklıkla hoşgörü kavramı dile getirilmektedir. Çünkü Soğuk savaş sonrası dönemde yapılan küreselleşme-postmodernizm tartışmaları içinde, hoşgörü kavramı siyasi bir çerçeve olarak yeniden keşfedilmiş ve Osmanlı Devleti'ne uygulanmıştır. Bu makalenin amacı, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında, Osmanlı yönetim anlayışını tanımlamada hoşgörü ya da adalet kavramlarından hangisinin uygun olup olmadığını ortaya koymaktır. Makalenin ikinci bölümünde, genellikle Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki yönetim uygulamaları anlatılmıştır. Bu bağlamda, özellikle gayr-i Müslimlere din hürriyetinin verilmesi, birkaç kiliseden başka kilisenin camiye çevrilmemesi gibi uygulamalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca yerel idarecilerin halka yönelik haksız uygulamalarına (vergi gibi) karşı Osmanlı Padişahlarının adaletnâmeler ilan etmeleri ve suçlu idarecileri cezalandırmaları dikkat çekicidir. Bu makale, sözkonusu siyasetin Osmanlı yönetim zihniyetinin bir ürünü olduğunu savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Balkanlar, adalet, tolerans, post-modernizm, küreselleşme.*

¹ Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, mubudak@hotmail.com

Is the Ottoman Justice or the Ottoman Tolerance in Balkans?

Abstract

In last years, It is frequently explained concept of the tolerance in defining the system of the Ottoman administration. Because, the concept of tolerance was rediscovered as a political framework and applied to the Ottoman Empire in discussions of globalism and postmodernism that made in period the post-cold war. This paper's aim is to show that whether the concepts of tolerance or justice are appropriate in defining the system of the Ottoman administration in light of the documents of the Prime Ministerial Ottoman Archive. In second part of the paper, the management practices of the Ottoman Empire in the Balkans are explained. Especially, in this context, it had been focused on practices such as permission the freedom of religious to non-muslims and non-conversion from church to mosque except a few churches and moreover, It is attention that being sentenced of criminal administrators and publication the justice decrees/firmans (adaletname in Turkish) by the Ottoman Sultans against unfair practices directed public of the local authorities. This article argues that this policy is a product the Ottoman administration mentality.

Keywords: *The Ottoman Empire, Balkans, justice, tolerance, post-modernism, globalization.*

1. Giriş

Son yıllarda, küreselleşme ve post-modernizm kavramları çerçevesinde yoğun tartışmaların yaşandığı/yaşanmakta olduğu bilinen bir gerçektir. Bu iki kavramın/ ya da gerçekliğin ortak özelliği, düşünce ve inançların göreceliğine vurgu yapmalarıdır. Tabiatıyla bu vurgu, düşünce ve inançların birbirlerine tahakküm kurmamaları, her düşünce ve inancın birlikte yaşamaları anlamına işaret etmektedir. Aynı zamanda bu vurgu, insanların kolaylıkla/serbestçe kendi farklılıklarını ifade edebilmesi anlamına gelmektedir. Türk siyaset bilimcileri E. Fuat Keyman ve A. Yaşar Sarıbay ikilisi, küreselleşmeyi bu bağlamda tanımlamaktadırlar. Onlara göre, küreselleşme “toplumların, toplulukların ve kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etme ve tanıma süreci”dir.² Öyle ki, Sarıbay’a göre, küreselleşme farklılığı meşrulaştırmış ve bu meşrulaştırma, devletin zemini olan siyasal topluluk anlamındaki ‘ulus’u postmodernleştirmiştir. Ulusun postmodernleşmesi, devletin dayandığı ve ulus adı verilen insanların/insan topluluklarının kimlik başta olmak üzere çeşitli taleplerini dile getirmeye başlaması anlamına gelmektedir.

Hemen belirtelim ki, farklılıkların tanınmasına dayalı bu kimlik siyaseti, medeniyetler çatışmasından medeniyetler arası diyaloga, dinî örgütlerin önderliğinde başlatılan etnik /dinî kıyımdan dinî hoşgörüyeye giden çizgide farklı boyut ve alanlarda tezahür etmiştir. Özellikle, kimlik temelli taleplerin siyaseten karşılanamaması, uzlaşma yerine çatışmaları (bu bağlamda, sadece, Bosna’da yaşananları hatırlamak bile yeterlidir) ortaya çıkarmıştır. Nitekim çatışmaların sorun çözücü olmayıp soruna süreklilik kazandırmasının ortaya çıkması ve üstelik bunun insanlara maliyetinin yüksek olması, insanları birtakım yeni fikri arayışlara yöneltmiştir. İşte bu süreçte insanlar, bir belirsizlik ortamı doğurmasına rağmen küreselleşmenin olumlu sonuçlarından biri olan farklılıkların normalleşmesine/normal karşılanmasına zemin teşkil edecek ve belki de siyasal bir çerçeve sunacak olan “tolerans/hosgörü” kavramını yeniden keşfetmişlerdir.

Yeniden keşfetmişlerdir diyorum; Çünkü bu kavram, Avrupa’da yaşanan yüzyıllık Katolik- Protestan mezhep savaşlarını sonlandıran 1648 tarihli Westfalya barışından sonra Avrupa’da önem kazanmaya başlamıştı.³

² E. Fuat Keyman ve A. Y. Sarıbay, “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm*, Derleyenler: F. Keyman ve A. Y. Sarıbay, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 9.

³ Tabiatıyla Avrupa bu noktaya kolay gelmemiştir. İlk önce, 25 Eylül 1555 tarihli Ausburg barışı ile Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Katolikliğin yanında Lutherciliğin varlığını onaylamıştı. Daha sonra, Fransa kralı IV. Henry, 13 Eylül 1598’de Nantes Fermanı’nı ilân ederek Protestan Huguenotlara

Her ne kadar Fransız İnsan Hakları Beyannamesi, insanların dini inanç ve düşüncelerini açıklama ve yayma haklarını garanti altına almışsa da, ilk defa tolerans kavramını resmî bir belgede ifade eden Avusturya İmparatoru II. Joseph oldu. II. Joseph, 1792’de ilan ettiği Tolerans Beratı (Tolerans Patent) ile insanların dini inanç ve düşüncelere sahip olmasını ‘vazgeçilmez bir hak ve hukuki statü’ haline getirdi.⁴

Aslında tolerans kavramı, Latince ‘tolere’ filinden gelen bir kelimedir. Felsefi kavram olarak XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus (1401-1464) tarafından De Pace Fidei adlı eserinde dile getirilmişti. Ayrıca, Thomas Moore, ünlü Utopyası’nda insanların birbirlerini hoşgörmek ve saygı göstermek zorunda olduklarını dile getirmişti. Bu düşünce, Ortaçağ sonrası Rönenans Avrupası için ileri bir adım niteliğinde olup XVII. Yüzyıldan itibaren Spinoza, Voltaire ve İngiliz liberali John Locke gibi düşünürlerce “özgürlük” kapsamında savunulmuştu.

Diğer taraftan tolerans kelimesinin Arapçadaki karşılığı tesamuh olup katlanma, tahammül gösterme hoşgörme anlamlarına gelmektedir. Aynı şekilde Türkçedeki karşılığı ise tahammül etme, katlanma, anlayış gösterme hoşgörmedir. Ayrıca bu kavram, din temelli olup din alanındaki aykırı düşüncelere ses çıkarmama anlamındadır. Daha da önemlisi, dini, siyasi ve sosyo-kültürel açılardan farklılık ve başkılıklara katlanma unsurlarını içermesi bakımından ‘düzenleyici ilke’ olarak algılanmasına sebep olmuştur.⁵ Oysa İlber Ortaylı’ya göre, toleransın Türkçe karşılığı hoşgörü değildir. Çünkü tolerans kavramının içinde hoşluk bulunmamaktadır. Rönesans’ın ve Aydınlanma’nın bir kavramıdır. Bu kavram, doğu dillerine ‘mümkünü’l-müsamaha’ ve ‘tesamuh fi’s-sabr’ veya ‘tesabih fi’s-sabr’ olarak tercüme edilmiştir. Daha Türkçe ifadeyle belirtirsek, “doğrudan doğruya bir şeye sabırla tahammül etme” anlamına gelmektedir. Daha sonra bu kavram Osmanlı Türk ve Arap düşüncesinde tesamuh ve müsamaha

geniş dinî özgürlükler tanımıştı. Westfalya Barışı’ndan sonraki dönemde ise 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan Hakları Beyannamesi ile dini inanç ve düşünceleri açıklama ve yayma özgürlüklerini güvence altına alınmıştı (madde 10, 11). Bkz., Mesut Karavaşan, *Yeryüzü Cennetinin Sonbaharı-İnsan Haklarının Serencamı*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 60-62.

⁴ Bu da sebepsiz değildi. Bu beratla, imparatorlukta Yahudiler, şehirlere yerleşme hakkı, bazı zanaatları icra etme hakkı ve Cizvit üniversiteleri dışındaki üniversitelerde okuma hakkı gibi sınırlı da olsa bazı haklar elde etmişlerdi. İlber Ortaylı, “Tolerans ve Tesamuh”, *Osmanlı’da Hoşgörü- Birlikte Yaşama Sanatı-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 25.

⁵ Ömer Asan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Sivas 2001, s. 358-361; www.eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/325.pdf, s. 2-4.

şeklinde doğruya yakın kullanılmıştır.⁶ Nitekim Mehmet Aydın da tolerans kavramında değiştirme ve ortadan kaldırma gücü olmasına rağmen katlanma özelliğine dikkat çekmiştir. Ona göre bu katlanmanın özelliği, hoş gitmeyen bir katlanmadır.⁷ Toktamış Ateş'in dilinde bu katlanma, hoşgörü anlamında farklı inanç, düşünce ve hayat tarzı sahiplerine "sevecen bir tahammül gösterme"dir.⁸

Günümüzde hoşgörü kavramı, küreselleşme tanımının içinde saklı insanların farklılıklarının tanınması/hosgörülmesi süreciyle daha da önem kazanmıştır. Öyle ki hoşgörü kavramı, evrensel bir değer olarak tanımlanmış; aileden topluma, toplumdaki devletlerarası ilişkilere, oradan da daha ziyade dinlerarası ilişki ve diyalog arayışlarına kadar geniş boyutlu bir kavram haline gelmiştir. İşte, Osmanlı hoşgürüsü anlayışı da bu tartışmalar ortamında, tarihin belli döneminde bir barış düzeninin adı olan Osmanlı adaletini bir 'barış modeli/düzeni' olarak günümüz dünyasına sunmak amacıyla gündeme getirilmiştir. Oysa İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi Batılı anlamdaki tolerans kavramının Türkçe karşılığı hoşgörü değildir. Daha da önemlisi tolerans kavramını doğuracak ne sosyal ne de siyasi ortam Türk tarihinde yaşanmıştır.

Her ne kadar tolerans kavramı, İlber Ortaylı'ya göre tamamen hoşgörü anlamına gelmemiş olsa da günümüzde tolerans, hoşgörü anlamında ya da onunla birlikte anılmaktadır. Bundan dolayı tolerans/hosgörü kavramı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde, insan hak ve hürriyetlerini, toplumsal barışı sağlayacak bir kavram niteliğine dönüşmek suretiyle medeniyetler arası diyalog düşünce ve tartışmalarının zeminini oluşturmuştur.⁹ Tabiatıyla bu tartışmalar içinde farklı din ve mezhep mensuplarına müsamahakâr bir düzen sunmuş olan Osmanlı Devleti'nin adil uygulamaları günümüz için bir 'barış modeli' olarak gündeme gelmiş bulunmaktadır. Gerçekten, Osmanlı hinterlandı olan coğrafyanın günümüzde 'yangın yeri'ne döndüğü göz önüne getirilir, en azından, Balkanlarda, XIV.-XIX yüzyıllar

⁶ Ortaylı'ya göre "toleransı hoşgörü diye çevirmek ucuzluktur, hiçbir anlam ifade etmez." Bkz., İlber Ortaylı, "Tolerans ve Tesamuh", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 20-21.

⁷ Mehmet Aydın'a göre, hoşgörü terimi Batı dillerinde kullanılan tolerans teriminin ilk kullanıldığı dönemlere nazaran daha genişlik ifade etmekte olup inanç ve düşüncelerin konuşulması, tartışılması ve gerekiyorsa uygulanmasında ikna yönteminden ayrılmamak anlamına gelmektedir. Bkz., M. Aydın, "Hoşgörünün İslami Temelleri", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 45.

⁸ Toktamış Ateş, "Hoşgörü ve Cumhuriyet", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 78.

⁹ Ömer Asan, agm, s. 4

arasında bir ‘Osmanlı barışı’ olduğu hatırlanır ise bu ‘Osmanlı modeli/barışı’¹⁰ tartışılmayı hak etmektedir.

2. Osmanlı Devleti’nde Adalet Anlayışı

Bilindiği gibi, Balkanlar, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin topraklarına katılmaya başlamıştı. Farklı soy, din ve mezhepler ile yönetim tarzlarına sahip bu kadar çetin bir coğrafyaya hükmetmek Osmanlılar için çok kolay değildi. Hiç şüphesiz bunun sihirli formülü, Osmanlı Devleti’nin adaleti esas alan yönetim tarzı idi. Hem dinî bakımdan ve hem de çeşitli angaryalardan bunalan Balkan halkları- yönetimleri değil- Osmanlıların gelişlerini sevinçle karşılamışlardı.

Bu ise sebepsiz bir sevinç değildi; Osmanlı Devleti, Bizans sınırında henüz küçük bir beylik iken dahi Bizans tekdürlüğü halkı arasında, insanların ne kadar rahat ve serbestçe yaşadıkları bir devlet olarak sözedilmekteydi. Bu durum, Paul Wittek’e göre Osmanlı’nın gaza temelli ‘uç kültürü’nün bir sonucuydu. Gerçekten Osmanlılar, sadece bir soya, dine veya mezhebe bağlı insanlara değil, fethedilen yerlerin halkına da tam bir müsamaha ile yaklaşmışlardı. Osmanlı’nın bu yaklaşımı, Bizans askerlerinin kitle halinde Osmanlılara iltihaka ve kale ile küçük surların kendiliklerinden teslimini kolaylaştırmıştı.¹¹

¹⁰ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 97-111.

¹¹ Ayrıca, Paul Wittek, Osmanlı’nın bu müsamahakâr siyasetinin esasının İslam yönetim geleneği olduğunu belirtmekle beraber bu siyasetin gayrimüslimlerin kendi dinlerinde kalmalarının verecekleri cizye vb vergilerden dolayı mali bakımdan da avantajları olduğunu düşünüyordu. Bkz. P.Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Çeviren: Fatmagül Bertay, 2.baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000, s. 65-66. Bu konudaki tartışmalar için bkz., Halil İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara 1954, s. 137-141. H. İnalçık da benzer görüşleri savunuyordu: “...köylünün bir vergi kaynağı olarak korunması, hem Ortadoğu devletinin geleneksel tutumu, hem de hoşgörülü davranmayı yüklediren bir politika idi.”, Bkz., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5. baskı, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13. Bununla beraber H. İnalçık, Balkanlardaki hızlı Osmanlı yayılmasında, aslen önceki Balkan devletlerinin askeri zedeğinin Hıristiyan tımar sahipleri olarak Osmanlı hizmetine girmelerinin de etkili olduğunu ve bunun Balkanlardaki Hıristiyan soylular için kesinlikle psiko-sosyal bir olgu haline geldiğini, taa 1951’de yazdığı ünlü bir makalesinde dile getirmişti. Bkz. H.İnalçık, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamic*, II (1954), s.103-129; Türkçesi için bkz., “Osmanlı Fetih Yöntemleri” *Cogito*, S. 19, İstanbul, 1999, s. 122-125. Heath W. Lowry ise, İnalçık’tan hareketle ve bu fikri geliştirerek, Balkanlarda Osmanlı’nın hızlı yayılmasında, gaza ideolojisinden daha ziyade Hıristiyan soyluların Osmanlı yönetiminde hızlı bir şekilde tımarlı sipahi olarak görev almaları olduğu ve bu suretle dil ve kültürünü bilmedikleri bir coğrafyada kolaylıkla ve hızlı bir şekilde genişlediği düşüncesindedir. Bkz., H. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 (Kuzey Yunanistan’ın Fetih, Yerleşme ve Altyapısal Gelişimi)*, Tercüme: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 7-8.

Nitekim Bursa fetholunduğu zaman Sultan Orhan Bey'in şu sözleri, kuruluş yıllarından beri Osmanlı Devleti'nin adaleti esas aldığı ve istimaleti uyguladığını göstermektedir: "hisardaki halka dahi emn ü aman ettiler, kimesnenin bir çöpünü bile aldırmadılar."¹² Aynı şekilde, II. Murad'ın fethettiği yerlerde tutsak düşenlerin öldürülmemelerini, sivil halkın hürriyetlerinin iade edilmesini ve hatta Venediklilerin ellerinden aldıkları mülklerin halka geri verilmesini istemesinin yanı sıra Müslümanların ibadetleri için camiye çevrilmesi gerekli olan birkaç kiliseden başka bütün kiliselerin Hıristiyanlara bırakılması gibi müsamahakâr uygulamalarını yeniden zikretmek gerekmektedir. Benzer bir uygulamanın Yanya'nın Osmanlıların tarafından fethinden (9 Ekim 1430) sonra da yaşandığını görmekteyiz. Nitekim Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa, kentin ileri gelenlerine bir mektup göndermiş ve bazı imtiyazlar verdiğini bildirerek onları rahatlatmaya çalışmıştı. Bu imtiyazlar arasında, halkın tutsak edilmemesi, kiliselerde adet olduğu üzere çan çalınması, başpiskoposun Roma devrindeki gibi yargı yetkisine ve kilisedeki bütün haklarına sahip olması, yöneticilerin eski durumlarını korumaları ile kendilerine bağlı olanların mal ve mülklerine dokunulmaması gibi hususlar vardı. Tabiatıyla bu imtiyazlar, feodal baskılar ile Latin idarecilerinin dini baskılarından bunalmış olan Yanya'nın Ortodoks Hıristiyan halkı için bulunmaz bir fırsattı. Bu yüzden hemen kabul ettiler.¹³

Aynı sebepledir ki, 1453'te Bizans halkı kendini Fatih Sultan Mehmed'e teslim etmişti. Buna karşılık Osmanlı Sultanı da halkı İslam'a davet etmekle beraber zorla din değiştirmeyi yasaklamış, halkın can ve mal güvenliği ile din hürriyetlerini güvence altına almıştı.¹⁴ Bu konuda Fatih'in İstanbul'un fethinden birkaç gün sonra Galata'da ikamet eden Cenevizlilere verdiği ahidnâme iyi bir örnektir:¹⁵

¹² H. İnalcık, *Adalenameler*, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II/3-4, 1965'nden ayrı basım), Ankara 1967, s. 54.

¹³ Melek Delilbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/1, Ankara 2002, s. 7.

¹⁴ Dimitri Kantemir ise, Fatih'in İstanbul'a girerken Rumlarla bir anlaşma aktetmiş olduğunu ve hiçbir kilise ve manastıra dokunulmayacağına dair söz verdiğini, sadece kentin bir kısmının silah kuvetiyle öbür kısmının da barış yoluyla teslim alınmış olması sebebiyle anveten alınan kısımdaki mabet ve kiliselerin camiye çevrilmelerini öteki kısımdakilerin ise Hıristiyanlara bırakılmalarını emrettiğini yazmaktadır. Bkz. D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I*, Çeviren Ö. Çobanoğlu, İstanbul, 1998, s. 59.

¹⁵ Galata Zimmilerine Verilen Ahidnâme, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku Tahlilleri*, I, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 477. Rhoades Murphy'ye göre bu ferman, daha önce Bizanslıların Cenevizlilere verdiği imtiyazların bir teyididir. Bkz., R. Murphy, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Osmanlı İç ve Dış Siyaseti", *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yayınları,

“Kabul eyledim ki, kendülerinin âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola-gelirse, yine ol-uslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getüreler. Ben dahi üzerlerine varub kal’aların yıkub harâb etmeyem.”

Aynı şekilde Fatih’in Kudüs ruhbanlarına verdiği 1458 tarihli ferman¹⁶ başka Bosna’nın fethinden sonra oradaki Hıristiyan ruhbanlara vermiş olduğu dinî hayatlarını serbestçe yaşamalarını garanti altına alan 4 Nisan 1478 tarihli ahidnâme de bir başka örnektir:

“Ben ki Sultan Mehmed Han’ım! Cümle avam havassa ma’lûm ola ki işbu darendegan-ı ferman-ı hümayun Bosna rahiplerine mezîd-i inayetin zuhura gelip buyurdum ki mezburlara ve kiliselerine kimse mani ve müzahim olmayub ihtiyatsız memleketimde duralar ve kaçib gidenler dahi emn ü eman olalar...”

Hemen belirtelim ki, bu fermanlar, gelişigüzel verilmemişti. Bu konuda Osmanlı Devleti, İslam hukukunun zimmîlerle /Müslüman olmayanlarla ilgili hükümlerini uygulamıştı. Daha açıkçası Osmanlı Devleti, dini hak ve hürriyetlerinin uygulanması/yaşanması bakımından Müslüman olmayanları Müslüman tebe’asından ayırmamıştı. Nitekim H. İnalçık da bu hususu doğrulamış ve İslam yönetim geleneğinin ehl-i zimmetle ilgili müsamaha ve himaye prensiplerinin Osmanlı Devleti’nin temelini oluşturduğunu belirtmiştir.¹⁷ Yine, 1355’te Osmanlılara esir düşmüş olan Selanik başpiskoposu Gregory Palamas, yazdığı mektuplarda, Osmanlı idaresindeki Hıristiyanların tam bir serbestlik içinde olduklarını kaydetmiştir.¹⁸ Öyle ki bir köyde zimmîlere zulmettikleri sabit olan iki sipahinin tumarları ellerinden alınmış ve gayr-i Müslim köylülerin haklarının iadesi emredilmiştir. Ayrıca, cizyedar ve gümrük eminleri gibi devlet görevlilerinin

Ankara 2002, s. 239; Bu durum, tipik bir Osmanlı yönetim tarzıdır. H. İnalçık’a göre Osmanlılar, fethedilen yerlerde daha önceden mevcut kanunları değiştirmeden bırakmış ve uygulamıştır. Mesela, Bosna’daki madencilik kanunları ile Eflakların örgütlenmesi hakkındaki fermanları verebiliriz. Bkz. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s.78.

¹⁶ Bu ferman h.862 tarihli olup eski beratların tecdid talebinin ardından verilmiştir. Aslında bu ferman, Macit Kenanoğlu’na göre, Kudüs Osmanlı hâkimiyetinde olmasa da Kudüs Patrikhanesine mensup ruhbanların Osmanlı ülkesinde serbestçe seyahat edebilmeleri için verilmiştir. Buna delil olarak Kenanoğlu fermandaki “Tasarıfımda ve hükmümden olan memleketler eğer deryada ve eğer karada hâkimü’l-vakt olanlar Kudüs-i Şerif Patriği ve ruhbanları mezburlara himâyet ve siyanet ve âherden kimesne rencide eylemeyer” ifadelerini göstermektedir. Geniş bilgi ve yorum için bkz., M. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları İstanbul 2004, s. 87-89.

¹⁷ H. İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna”, *Fatih Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, s. 184.

¹⁸ Agm, s. 143.

zulümlerine karşı da reyanın korunması için emirler verilmiştir.¹⁹ Hatta Dimetoka’da olduğu gibi gayr-ı Müslimler, kadılar hakkında bile rahatça şikayette bulunabilmişlerdi.²⁰

Buraya kadar söylediklerimizin özeti şudur: Genel anlamda Osmanlı Devleti İslam hukukunun uygulandığı bir devletti. Barbara Jelavich’in ifadesiyle Osmanlı Devleti’nde ana hedef, toplumsal denge ve adaletin tesisiydi. Hatta bu husus, Allah’ın bir buyruğuydu.²¹ En azından öyle algılanıyordu. Dolayısıyla adil yönetim, sadece dünyevi bir başarı değil dinî bir gereklilik ve görev idi. Bundan dolayı Osmanlı Padişahları için ‘adil hükümdar’ olmak önemliydi.²² Dikkat çekicidir ki, özellikle taşra idarecilerinin haksızlıkları -ki çoğunlukla, reâyâdan kanuna aykırı olarak alınan tekâlifdir.- sonucunda halkın şikâyetlerinin arttığı durumlarda Osmanlı Padişahları, bir eski doğu yönetim geleneği olan ‘adaletnameler’ yayımlama gereği duymuşlardı. Adaletnamenin gayesi “hilâf-ı şer’ ve kanun ve muga-

¹⁹ M. Kenanoğlu, age, s. 282.

²⁰ Age, s. 283.

²¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi (18. ve 19. Yüzyıllar) I*, Tercüme: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 45, 49.

²² Bu konuda doğu siyasetname türü kitaplarda adil hükümdar ve adalet üzerinde fazlasıyla durulmaktadır. Nitekim Sasani hükümdarı I. Hüsrev (531-579) der ki “Adalet ve denge olursa halk daha çok üretir, vergi geliri artar, devlet de zenginleşip güçlenir. Güçlü devletin temeli adalettir. Bkz., H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 71. Aynı şekilde Yusuf Has Hacıp de *Kutadgu Bilig* adlı eserinde devletin temelini adalet olduğunu defalarca tekrarlamaktadır. Ona göre, devlet üç temel üzerinde yükselir: Güçlü ordu, dolu hazine ve adil yasa. “Dünya hâkimi hakim bey niçin hazine toplar; asker nerede ise, oradan hazır hazine alır. Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır.(www.academia.edu/1200739Kutadgu_Biligin_Türkiye_Türkçesine_Aktarılmış_Hâli_Reşit_Rahmeti_Arat_Yayımları, 2056-2059. beyitler.) Görüldüğü gibi bu siyaset anlayışının merkezinde ‘adil hükümdar’ vardır. Ahmet Yaşar Ocak, eski Türk ile Hind-İran siyaset anlayışlarındaki bu benzer yaklaşımların, asrî saadet devrinde ortaya çıkan orjinal islam siyaset geleneğini Emevi-Abbasi devirlerinde etkisi altına alarak saltanat kavramı etrafında merkezileştiği düşüncesindedir. Sözüünü ettiğimiz orijinal İslam siyaset anlayışını yansıtan en mümtaz eser Maverdi’nin (ö.1058) *el-Ahkamü’s-Sultaniyye*’sidir. Hatta A.Yasar Ocak, bu tarz eserlerin etkisiyle *Tarih-i Ebü'l-feth* yazarı Tursun Beğ(ö.1490)’den *Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Umera*’nın yazarı Defterdar Sarı Mehmet Paşa’ya (ö.1717) kadar Osmanlı siyaset düşüncesini ele alan tüm yazarların esas itibarıyla adalet merkezli Hind-İran ve Arap düşünürlerinin ortaya koydukları fikirlerden öteye fikir geliştiremediklerini ileri sürmektedir. Bkz., A.Y.Ocak, “Düşünce Hayatı”, *Osmanlı Medeniyet Tarihi I*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 164-169. Bu şahsiyetlerden biri de Kınalızade Ali Çelebi olup *Ahlak-ı Alâî* adlı önemli bir eserin sahibidir. *Ahlak-ı Alâî*, üç bölümden oluşmaktadır. “Kitab-ı Sâlis” kısmında, siyaset, “ilmü tedbiri’l-medine” başlığı altında ele alınmaktadır. Yine burada da “Padişah-ı Adl”den bahsedilmekte ve eserin sonunda “Dayire-i Adliye” şematik olarak verilmektedir. Geniş bilgi için bkz., Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 485-489. Yine de Osmanlı Devleti’nde benzerlikler gösterse de zengin ve çeşitli siyaset düşüncesiyle ilgili eserler mevcuttur. Bkz. Çoşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnameler”, *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi (TALİD)*, 1/2, İstanbul 2003, s. 299-338.

yir-i emr-i hümayun ibda' olunan bid'atleri bil-küllüye ref'edüp vilayetin emn ü âmânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nanına" erişmekte.²³

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, daima adil bir yönetim anlayışını esas almıştır. Dolayısıyla adaleti yönetimin merkezine yerleştirmiş bir devlet olarak Osmanlı Devleti, kendi tebe'ası olan Müslüman olmayan halkının da her türlü hakkının korunmasını bu adalet anlayışının bir gereği saymıştır.

Nitekim Osmanlı Devleti, sözkonusu adil yönetim anlayışının en güzel uygulamalarını Balkanlar'da göstermiştir. Biz de bu çalışmamızda, bunun örneklerini vermeye çalışacağız.

3. Balkanlarda Osmanlı Adil Yönetim Uygulamaları

Şunu ifade etmeliyiz ki, klasik 'Osmanlı adaleti' kavramı, günümüzde genel anlamda 'Osmanlı hoşgörüsü' ya da dar anlamda 'Osmanlı'da dini hoşgörü' kavramlarıyla anlatılmaktadır. Konumuzla ilgili asıl kavram 'Osmanlı adaleti' olmalıdır.

Tabiatıyla adalet kavramı, sadece yönetim işlerinde adil davranmak olmayıp dini hürriyetlerin, -özellikle çoğunluğun dışındaki unsurların- güvence altına alınmasını da kapsamaktadır. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti'nde de bu kural geçerliydi. Bu yüzden, adaletin varlığının ispatı ise Müslümanlardan daha çok Müslüman olmayanların dini hakları dâhil her türlü haklarının güvencede olmasıydı.

Zaten adaletin uygulanması iki alanda kendini göstermekteydi: Birincisi, dini hayatın yaşanması; ikincisi ise Müslüman olmayanlara karşı Osmanlı Devleti'nin idari uygulamaları. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, birincisi için en iyi örnek, Fatih Sultan Mehmed tarafından 4 Nisan 1478'de, Bosna ruhbanlarına verilen ahidnâmedir. Bu ahidnâme, Avrupa'da farklı din mensuplarının dinlerinin serbestçe yaşamalarını güvence altına alan ilk belgedir. Hatta Avrupa'da ilk insan hakları beyannamesi niteliğindedir. Aynı şekilde, XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sırp kilisesinin, Avrupa'daki geleneksel Haçlı dayanışmasına katılmayarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması da dinî özgürlüklerin serbestçe yaşanmasıyla ilgilidir.

²³ Eğer bir yerde adalet çağrıları yapıyorsa, orada birtakım adaletsiz uygulamalar olduğu açıktır. Bu bağlamda Osmanlı Padişahlarının birtakım adaletnameler yayımlaması, tebeanın selameti/zulümden korunması açısından duyarlılıklarının birer göstergesidir. Halil İnalçık'ın işaret ettiği gibi adaletnameler, halka açık ilannameler olup mutlaka hükümlerinin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bkz., H. İnalçık, *Adaletnameler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/3-4, 1965'nden ayrı basım, Ankara, 1967, s. 51-52.

Bunun sebebi, Sırp tarihçisi Mikro Mirkoviç'e göre, Katolik kilisesinin tuzak ve çıkarlarının varlığı idi. Bu yüzden Sırp kilisesi, birçok yönden kilisenin özerkliğini tanıyan Osmanlı Devleti'ne bağlandı.²⁴ Böylece, Ortodoks Sırplar, kiliselerini koruyabildikleri gibi dinî hayatlarını serbestçe yaşadılar. Genel olarak Osmanlı Devleti ise, kilise ve manastırların korunması için de emirler yayınlamıştır.²⁵

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti, Hıristiyan halkının ibadetlerini serbestçe yapmalarını güvence altına alabilmek için çeşitli tedbirlere başvurmuş ve gerektiğinde bölge idarecilerini uyarmıştır. Mesela, 1617 (1026) tarihli bir mühimme kaydına göre Boğdan Voyvodasına gönderilen bir hükümde, vladika, metropolit ve papazların ibadetlerine karışılmaması istenmişti.²⁶ Hatta mahalli yöneticilerin haksızlıklarına karşı, tıpkı Bosna'daki Kruşevo, Varoş, Foyniça ve Svişka Katolik rahiplerinin başvurusu üzerine Bosna Valisi ve Kadısı'na ünlü 1478 tarihli ahidname²⁷ hatırlatılarak Mayıs 1775'te, "müceddiden muafiyetname" fermanı çıkarılmıştı.²⁸ Aynı durum, 1830 yılında da görülmüşse de merkezi idarenin adı geçen fermanı 10 Mart 1830'da, yenilemesiyle mesele halledilmişti.²⁹

Ancak, Osmanlı merkezî idaresinin bu tavrı, Fransız ihtilalinin etkisiyle Osmanlı gayri Müslimlerinin bazıları (Sırplar ve Rumlar) birtakım bağımsızlık hareketlerine yönelmelerine rağmen değişmemiştir. Mesela, II. Mahmud, "Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri Havrada tanımak isterim" sözünü söylemekten geri durmamıştı.³⁰ Aynı dönemde, Rıza Paşa'nın Midilli adasında ictimâ' eden İzmir, Sakız, Kavala Rum, Ermeni ve Musevi ruhani reislerine hitaben "...Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Zât-ı şevket-simât hazret-i şehriyarî bi'l-cümle tebaasının 'ırz ve nâmusunu, can ve malını taht-ı te'mîne elân kavânine memâ-

²⁴ Dr. Mirkoviç, bu görüşlerini *Pravni Položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašcu 1459-1766* (Türk Yönetimi Altında (1479-1566) Sırp Kilisesinin Hukuki Durumu ve Karakteri), Belgrad 1965 adlı eserinde yazmıştı. Bu kitabın bir değerlendirmesi için bkz., İskender Muzbeğ, "Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-III, VIII/24, Ankara, 1996, s. 858-859.

²⁵ M. Kenanoğlu, *age*, s. 285-286.

²⁶ *BOA, Mühimme Defteri*, Nr.82, hüküm nr 87'den naklen, *Gökkubbe...*, s. 58-59.

²⁷ Fatih'in Bosna ruhbanlarına verdiği ferman

²⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf*, 5688.

²⁹ *BOA, Cevdet-Adliye*, 1289'dan naklen, *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2009, s.392-398.

³⁰ Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* (Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islahatı) 1826-1882, Tercüme, Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s. 37.

*lik-i şahânelerinin her tarafında harfîyen ri'âyet edilmesi 'azm-i kat'î-sinde buldukları içün içinizde dûcâr-ı zulm ve gadr olan kimseler var ise hemân meydana çıksunlar, lâzime-i 'adâletin icrâsını taleb etsünler... Müslüman veya Hıristiyan, zengin ve fakir, me'mûrîn-i mülkiye, 'askeriyye veya ruhâniyye, elhâsıl, bütün teb'a-i Osmaniye mizân-ı 'adâleti herkes içün sûret-i mütesâviyede isti'mâl eden padişahın âmâl-i hayriyyesinden tamâmen emîn olmalıdırlar; Bir cürm ü kabâhatı olanlar havf-i mücâzât ile titresünler, iyi kimseler ve sâdık bendeler ise mükâfât beklesünler...'*³¹ şeklinde güçlü bir retorikle konuşması dönemin anlayışını yansıtmaya bakımdan önemliydi. Bu anlayışın Tanzimat ve Islahat fermanları ile hukukî bir statü kazandığını görmekteyiz.³² Nitekim bu fermanlarla Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşitliği sağlandı.³³ Belki de bu gelişmenin en önemli sonucu, Tanzimat öncesinde pek izin verilmeyen kilise inşasına, özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra izin verilmeye başlanmasıydı.

Tabiatıyla bu durum, ülkenin Müslüman olmayan halklarını sevindirmişti. Nitekim Bosna'nın Sırp Hıristiyan halkı, bu sevincini, yeni kiliseler inşasına izin vermesinden dolayı Osmanlı Padişahına Sırpça teşekkür mektubu göndererek göstermişti.³⁴ Yine, Bosna'da üç manastır müdürü, yeni kiliseler inşasına izin verdiğinden dolayı Osmanlı Padişahı Abdülmecid'e Sırpça teşekkür mektubu (20 Mayıs 1853) göndermişti.³⁵ Aynı şekilde, Yenişehir Sancağı'nın Taşlıca kazası Princa mevkiinde yapılan kilisenin hazine yardımıyla tamamlanmasından dolayı bölge halkı teşekkürlerini bir mektupla (12 Şubat 1872) bildirmişti.³⁶

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrası dönemde, sadece, kilise inşasına izin vermek suretiyle değil, ibadetlerini rahatça yapmaları için kolaylıklar sağlayarak da Hıristiyan tebaasını memnun etmeye çalışmıştı. Nitekim 1847 tarihli bir hükümde, Yenişehir-i Fener (Larissa)'de öteden beri her

³¹ Engelhard, *Age*, s. 67-68.

³² Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, 2. baskı, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 50-51; R. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, İkinci Basım, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 53-61.

³³ Roderic Davison'a göre, bu eşitlik anlayışı, daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin resmi politikası haline gelmiştir. Bkz, R. H. Davison, "Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren: Mehmet Moralı, Akılın Yayınevi, İstanbul 2004, s.168-169. (Bu makalenin aslı, daha önce *American Historical Review* (59/4, Temmuz 1954, s.844-964)'de yayınlanmıştır.

³⁴ *Gökkubbe...*, s. 10.

³⁵ *BOA, İrade-Hariciye*, 4860'dan naklen *Age*, s. 16-18..

³⁶ *BOA, İrade-Hariciye*, 15049'den naklen *Age*, s. 20-21.

Pazar, Çarşamba ve Cuma günleri kurulan pazarın Hıristiyan halkın yortu gününe rastlaması sebebiyle sadece Çarşamba ve Cuma günleri kurulması emredilmiş idi. Benzer bir uygulama, Niş eyaletine bağlı Ürgüp kazasında gerçekleşmiş ve Pazar günleri kurulmakta olan pazarın yortu sebebiyle Hıristiyanlar gelememesinden dolayı Pazartesi gününe alınması için ferman çıkarılmıştı (14 Ekim 1857).³⁷

Bunun adı olsa olsa adil olma isteğinden kaynaklanan “Osmanlı nezaketi” olurdu. Sözkonusu nezaket örneklerinden biri de Osmanlıların Bosna’da sağladıkları dini serbestlikten dolayı bazı manastır müdürlerinin Osmanlı Padişahına bir mektupla (20 Mayıs 1853) teşekkürlerini sunmuş olmalarıydı.³⁸ Aynı şekilde, Bosna’daki Tuzla şehri ve havalisi halkının da dini serbestlikten dolayı Osmanlı Padişahına 16 Nisan 1853 tarihli bir mektupla teşekkür etmeleri de her iki taraf açısından kutlanması gereken hareketlerdi.³⁹ Bu teşekkürlerin Kırım Savaşı’nın hemen öncesine rastlaması ise oldukça anlamlıydı.

Osmanlı adil yönetim anlayışını ortaya koyan çok sayıda belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mevcuttur. Bu husus, Balkanlar sözkonusu olduğunda da geçerlidir. Özellikle, Mühimme Defterleri’nden izleyebildiğimiz bu durum, daha ziyade yöneticilerin yanlış ve halkı rahatsız eden uygulamalarıydı. Nitekim Balkanların oldukça kuzeyinde kalan Macaristan’da bulunan Semendire’deki kadıya gönderilen 23 Nisan 1560 tarihli hükümde, kanuna aykırı vergi toplanmasının engellenerek haksızlıkların önlenmesi kesin bir dille emredilmişti.⁴⁰ Babası Eflak Voyvodası Mirço’nun ölümüyle tahta çıkan Petri’ye gönderilen 17 Ekim 1558 tarihli fermanla, devlet hizmetlerinde adaletin sağlanması ve halkın emniyetinin korunması için gerekli tedbirlerin alınması istenirken⁴¹ Vidin Sancak beyi ile Şumnu kadısına gönderilen 6 safer 975/1567 tarihli hükümde, Vidin voyvodaları ile adamlarının, sancak sipahilerinin tımar mahsullerini tahsil etmelerinden başka reayanın bal, yağ, arpa ve koyunlarını karşılıksız

³⁷ BOA, Tahvil Defteri, 66, s. 5.

³⁸ BOA, İrade-Hariciye, 4860-1’den naklen Gökkuşbe..., s. 12-14.

³⁹ Tuzla halkının mektubunda şu satırlar dikkat çekicidir: “Sultan Abdülmecid Han Efendimize sonsuz müteşekkir olduğumuzu bildiririz. Rumeli Müfettişi Kamil Paşa ve Bosna Valisi Hurşid Paşalar da Padişahımızın emirlerine uygun olarak İzvornik metropolidi ve piskoposu aracılığıyla inanç ve adetlerimiz üzerine tam bir serbestlik vermişlerdir.”, BOA, İrade-Hariciye, 4860-2’den naklen Gökkuşbe..., s. 6-8.

⁴⁰ BOA, Mühimme Defteri (MD) nr. 3, hüküm no: 1024; Benzer bir hüküm için bkz., MD, 3, hüküm no. 1445.

⁴¹ Yeni voyvoda Petri’den istenen ise “... devlet-i hümayûnuma müte’allik vâki’ olan hidemâtda kemâl-i adâlet ve hüsn-i istikâmet üzere olması idi.” Bkz., MD, nr. 3, hüküm no: 1024.

alarak zulmettikleri yolunda şikâyetlerin araştırılması talep edilirken reaya zulme kesinlikle izin verilmemesi uyarısında bulunulmuştu.⁴² Benzer bir uyarı, 9 Aralık 1567 (7 Cemaziyyel-ahir 975) tarihinde, Bosna'daki Pojega beyi'ne yapılmış ve Podgoriçe kalesinde reayanın zulme uğradığı yönünde şikâyetler alındığı ve haksızlık varsa giderilmesi gerektiği emredilmişti.⁴³ Mostar Müftüsü Mevlana Aliyüddin'e gönderilen bir hüküm de de, yasaklandığı halde her ay devre çıkan Hersek sancakbeyi, kaymakam, voyvoda, subaşı ve kadı gibi mahalli yöneticilerinin, "re'âyâ üzerine devre çıkmayup zulm ü te'addî eylemeyeler ve itdürmeyesün" denilerek uyarılması emredilmişti.⁴⁴ Boğdan (Moldavya) Voyvodasına 1760 tarihli adalet-name formunda gönderilen hükümde ise, halkın refahının yükseltilmesi ve gereksiz vergi alınmaması emredilmişti.⁴⁵ Benzer bir hükmün İbrail'deki yöneticilere gönderildiğini görmekteyiz. 29 Ağustos 1627 tarihli hükme göre, İbrail reayasından cizye gibi vergiler toplanırken zenginlerle fakirlerin eşit tutulduğu bildirildiğinden 'herkesin kudretine göre' vergi vermesi sağlanarak fakirlerin rencide ettirilmemesi emredilmişti.⁴⁶

Dikkat edilirse, Osmanlı merkezi idaresi, yapılan şikâyetler karşısında özellikle reaya zulm edilmemesi hususunda duyarlı idi. Bu husus re'âyâ tayifesine asla ol-vechile zulm ü hayf itmeyüp rencide itmeyeler", "herkesin kudretine göre vergi vermesi", "hidemâtda kemal-i adalet ve hüsn-i istikamet üzre" olunması gibi bir çeşit anahtar/şifre kelimelerle ifade olunmaktaydı ki bu, Osmanlı adil yönetim anlayışının bir gereği idi.

4. Sonuç

Küreselleşme ve post-modernleşme tartışmaları ortamında Batılı tolerans kavramının tam karşılığı olmamasına rağmen farklılıkların tanınması veya hoşgörülmesi bağlamında hoşgörü kavramı güncellik kazanmıştır. Ancak bu hoşgörü kavramı etrafında yapılan tartışmalar günümüzle sınırlı kalmamış, model amaçlı "Osmanlı hoşgürüsü"nden sözedilmek suretiyle tarihe de taşınmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, 'Osmanlı hoşgürüsü'nden maksat, daha ziyade Müslüman olmayanlara karşı gösterilen dinî müsamahadır.

Oysa geçmişteki Osmanlı yönetim uygulamalarından sözederken kullanılması gereken kavram hoşgörü değil adalet kavramı olmalıdır. Bu se-

⁴² 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, Ankara, 1998, Hüküm No. 62, s. 27-28.

⁴³ 7 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No. 488, s. 240.

⁴⁴ 85 Numaralı Mühimme Defteri, 1040/1047- 1630/1631, Ankara, 2002, Hüküm No. 482, s. 122.

⁴⁵ BOA, Dîvel-i Ecnebiye Defteri, No. 79-3, s. 6.

⁴⁶ BOA, MD, No. 83, Hüküm No: 22.

beple sözkonusu adil yönetim uygulamalarının adı “Osmanlı adaleti” diye tanımlanmalıdır. Bu da devletin otoritesinin kabul edilmesi şartıyla Müslüman olsun ya da olmasın herkese adil davranmayı şart haline getirmiştir.

Gerçekten Osmanlı Devleti, gösterdiği adil yönetim anlayışıyla tarihin kaydettiği ender büyük devletlerden biriydi. Nitekim Balkanlar da bu yönetim anlayışından nasibini almış ve 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı yönetiminden memnun kalmışlardı. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı yönetim tarzı bugün tarih araştırmalarının odak noktasıdır. Daha da önemlisi, Batı'nın hâlâ İrlanda'da bir Katolik ile Protestan'ı aynı kaldırımda yürütemezken, medeni dünyanın gözü önünde Bosna'da 20. yüzyılın en büyük soykırımı yaşanırken, Türkiye'nin içinde bulunduğu Balkanlar dahil Kafkasya ve Ortadoğu kronikleşmiş asırlık sorunlarla çıkmaz bir girdabın içinde boğuşurken bu üç bölgede en azından dört asır başarıyla hükmetmiş ‘Osmanlı yönetim tarzı’ cazip hale gelmiştir.

Nitekim tarihçi Jason Goodwin, bu ‘Osmanlı cazibesi’ni yıllar önce New York Times'ta yazdığı bir makalede dile getirmişti. Aslında tarihçi, Balkanlardaki istikrarsızlığa çözüm ararken Osmanlı modeli üzerinde durmuştur. Ona göre, Osmanlı idaresi altında topraklarda dini, kültürel ve etnik açılardan büyük farklılıklar bulunmasına rağmen 14 ve 19. yüzyıllar arası dönemde halkın hiçbir kesimine asla baskı yapılmamıştır. Bu sayede Osmanlı'nın istikrarı ve düzeni koruduğunu belirten Goodwin, bugün yer-yüzünde barışın ve huzurun sağlanması için Osmanlı'dan öğrenilecek çok fazla şeyin olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷

Bir başka tarihçi İngiliz F. Downey, Kanuni Sultan Süleyman'ın üstün vasıflarını anlattığı bir eserinde Osmanlı'nın adalet anlayışının zamanının diğer devletlerine göre çok üstün olduğunu belirtmiştir. Downey'e göre, birçok Hıristiyan kendi ülkesinden ayrılarak Osmanlı'nın adaletine sığınmıştır.⁴⁸

Aynı şekilde Türk tarihçisi Sina Akşin de, Osmanlı Devleti'nin başarılarından biri de hoşgörüsüyü. Ona göre böyle bir hoşgörü olmasaydı Osmanlı o denli ve görece kısa zamanda büyük bir imparatorluk haline gelemezdi.⁴⁹

⁴⁷ Jason Goodwin, “Learning From the Ottomans”, *New York Times*, 16.8.1999.

⁴⁸ F. Downey, *The Grand Turk Suleyman the Magnificent, Sultan of Ottomans*, New York, 1929, s. 84.

⁴⁹ Sina Akşin, “Osmanlı Devleti Üzerine”, *Mülkiye Dergisi*, XXIII/218, s. 14-15.

Diğer taraftan Amerikalı siyasetçi Paul Wolfowitz (dönemin ABD Savunma Bakan Yardımcısı), Mayıs 2002’de, California Dış İlişkiler Konseyi Formunda yaptığı konuşmada, ılımlı Müslüman ülkeleri barışçı ve gelişmeye açık geleneklere sadık kalmaya, teröre karşı çıkmaya çağırırken İslamın hoşgörü geleneği olarak 15. yüzyılda İspanya kralı Ferdinand’ın ülkeden kovduğu Müsevilere kucak açan Sultan II. Bayezid’i örnek göstermesi dikkat çekiciydi.⁵⁰

Son olarak diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti’nin bu başarısının anahtarı, mensubu oldukları İslam dininin adalet kavramına derin bağlılıklarıdır. Bu sebeptendir ki, Osmanlı Devleti’nin adil yönetimi Müslümanların olduğu gibi Müslüman olmayanların da her türlü haklarını korumuştur. Balkanlar ise bunun için iyi bir tarih laboratuvarıdır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Adliye, 1289

Cevdet- Evkaf, 5688

Düvel-i Ecnebiye Defteri, 79

Hatt- Hümayun, 33569

İrade-Hariciye, 4860-1, 4860-2, 15049

Mühimme Defteri, no. 3, 83, 85.

Tahvil Defteri, no. 66.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

7 Numaralı *Mühimme Defteri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998.

85 Numaralı *Mühimme Defteri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.

⁵⁰ *Hürriyet*, 7.5.2002

Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2009, s. 392-398.

B. YAYINLANMIŞ YAZMA ESERLER

Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

C. ARAŞTIRMA ESERLERİ-MAKALELER

Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, 2. baskı, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 31-58.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku Tahlilleri*, I, Fey Vakfı, İstanbul, 1990.

Asan, Ömer. “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Sivas, 2001, s. 357-380; www.eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/325.pdf.

Ateş, Toktamış. “Hoşgörü ve Cumhuriyet”, *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Aydın, Mehmet. “Hoşgörünün İslami Temelleri”, *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97-111.

Davison, Roderic, H. “Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları”, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren: Mehmet Moralı, Aklın Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 165-191.

Davison, Roderic. *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, 2. Basım, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

- Delilbaşı, Melek. “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/1, Ankara, 2002.
- Downey, F. *The Grand Turk Suleyman the Magnificent, Sultan of Ottomans*, New York, 1929.
- Engelhardt, Edouard. *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-İ Osmaniyye'nin Tarih-İ Islahatı) 1826-1882*, Tercüme, Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.
- İnalcık, Halil. “Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara, 1954, s. 137-141.
- İnalcık, Halil. *Adaletnameler; (Türk Tarih Belgeleri Dergisi II/3-4 - 1965'ten Ayrı Basım*, Ankara, 1967.
- İnalcık, Halil. “Ottoman Methods Of Conquest”, *Studia Islamic*, II (1954), s.103-129; Türkçesi İçin Bkz., “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito*, S. 19, İstanbul, 1999, s. 122-125
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5. Baskı, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004
- Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Ve Çöküş Tarihi I*, Çeviren Ö. Çobanoğlu, İstanbul, 1998.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi (18. Ve 19. Yüzyıllar) I*, Tercüme: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Karaşahan, Mesut. *Yeryüzü Cennetinin Sonbaharı-İnsan Haklarının Serencamı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Keyman, E. Fuat ve A. Yaşar Sarıbay. “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, *Küreselleşme, Sivil Toplum Ve İslâm*, Derleyenler: F. Keyman ve A.Y. Sarıbay, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Lowry, Heath. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 (Kuzey Yunanistan'ın Fetih, Yerleşme Ve Altyapısal Gelişimi)*, Tercüme: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Murphy Rhoedes. “Fatih Sultan Mehmed Döneminde Osmanlı İç Ve Dış Siyaseti”, *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 239-246.

- Muzbeğ, İskender. “Türkün Dini Hoşgörüsü Ve Sırp Kilisesi”, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-III), VIII/24, Ankara, 1996, s. 858-859.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Düşünce Hayatı (XIV-XVII.Yüzyıllar)”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Editör: Ekmelettin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 159-193.
- Ortaylı, İlber. “Tolerans Ve Tesamuh”, *Osmanlı'da Hoşgörü -Birlikte Yaşama Sanatı-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Yılmaz, Çoşkun. “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırmalar: İslahatnameler”, *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi (TALİD)*, I/2, İstanbul, 2003, s. 299-338.
- Witteck, Paul. *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Çeviren: Fatmagül Bertay, 2. Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000.

D. SÜRELİ YAYINLAR

Hürriyet, 7.5.2002.

New York Times, 16.8.1999.

Balkanlar'da Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878)

Selim Hilmi ÖZKAN¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarının büyük bir kısmını egemenliğine almadan önce fethettiği toprakların başında Balkan toprakları gelir. Balkan topraklarından da Bulgaristan ve Sofya, Osmanlı topraklarına en erken katılan yerlerdendir. Bu fetihler sonucu başlayan Balkanlar'daki ve Sofya'daki Osmanlı egemenliği 500 yıldan fazla sürmüş ve bu süre zarfında Balkanlar ile birlikte Sofya şehri de bir ilim ve kültür şehri haline gelmiştir. Türkler Balkanlar'da ilerlerken burada kurdukları egemenliğe paralel olarak yeni yerleşim yerleri kurdukları gibi yerleştikleri şehir, kasaba ve köyleri de şenlendirmişler ve ekonomik olarak zenginleştirmişlerdir. Ayrıca yerel halk ile bütünleşerek şehirlerin kültürel anlamda zenginleşmesine de katkı sağlamışlardır. Bu süreçte Sofya, Balkanlar'ın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Sofya Osmanlı döneminde vakıfları, camileri, hanları, hamamları ve Türk-İslam şehirlerinin ayrılmaz bir parçası olan kendine özgü çarşıları ile bölgenin merkezi konumundaki önemli şehirlerinden birisi olmuştur.

Anahtar kelimeler: *Sofya, Osmanlı Devleti, Balkanlar, Bulgaristan.*

¹ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı; shilmi@yildiz.edu.tr.

An Ottoman City in the Balkans: Sofia (1385-1878)

Abstract

The Balkan lands are the first that the Ottoman Empire has conquered before it ruled over a large part of the Anatolian's territory; Bulgaria and Sofia were the earliest places participating the Ottoman territory. The Ottoman rules began in the Balkans and Sofia as a result of this conquest has lasted over 500 years and during this time, Sofia along with the Balkans has become a city of science and culture. The Turks in the Balkans where they have established the rule that moves parallel to the built up areas, where they have settled as they establish new settlements cities, towns and villages ordered their jollify and economically enriching. They have also contributed to the enrichment of the cities culturally by integrating with the local population of those cities. In this process, Sofia has become the most important scientific and cultural cities of the Balkans. Sofia has been one of the major cities of the region's central location in the Ottoman era with its foundations, mosques, inns, baths and with its unique market which is an integral part of the Turkish Islamic cities.

Keywords: *Sofia, The Ottoman Empire, Balkans, Bulgaria.*

1. Giriş

Osmanlı Devleti Anadolu topraklarının büyük bir kısmını egemenliğine almadan önce fethettiği toprakların başında Balkan toprakları gelir². Balkan topraklarından da Bulgaristan, Osmanlı topraklarına en erken katılan yerlerdendir. Bu fetihler sonucu başlayan Balkanlardaki Osmanlı egemenliği 500 yıldan fazla sürmüştür.³

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en önemli sancaklarından biri olan Sofya⁴ Latince Serdica, Ulpin Serdica; Yunanca, Triaditsa; Bulgarca Sofiya adlarını taşımıştır. Şehir Sofya ismini şehir merkezinde bulunan "Aya Sofia" kilisesinden dolayı XIV. yüzyılın sonlarında almıştır.⁵

Sofya Vadisi'nin büyük bir alanını kapsayan şehrin Kuzeyinde Stara Planina sıra dağları, Doğusunda ve Güneydoğusunda Sredna Gora, Doğusunda Vitoşa Dağı, Batısında ise Lülin, Viskâr ve Çepin Dağları bulunur. Şehir, İskır Nehrinin ve soldaki kollarının şeritleri üzerine kuruludur. Sofya yakınında Pançerova ve Kocabalkan geçitleri bulunmaktadır. Sofya'nın denizden yüksekliği yaklaşık 500-550 metredir. Bunun için Sofya'da ılıman bir karasal iklim hüküm sürer. Yazları serin kışları ise soğuk ve karlıdır. Evliya Çelebi Sofya için, "*Sofya, Sofya sahrasının güneyinde, Vitoşa dağının eteğinde, Kurd bağları denen İrem bağının aşağısında düz bir alanda kurulmuş büyük bir yerleşim yeridir. Batı ve Kuzey tarafı verimli bir ovada güllük gülistanlık bir kazadır. Sofya birbirine yakın köylerden meydana gelmiştir.*" der.⁶

Sofya'nın tarihi eski çağlara kadar uzanır. M.Ö. 8 ve 7. yüzyıllarda, bugünkü merkezin bulunduğu yerde Serdi adında Trakyalı bir kabile yaşamıştır. Balkan yarımadasını ele geçirmeye başlayan Romalılar, Trakyalıların bağımsızlığına son vermişlerdir. Hâkimiyetleri altına aldıkları yerlerde idarî ve askeri düzen de kurmaya önem veren Romalılar, bu şehre Serdika adını vermişlerdir. Böylece Serdiler'in şehri anlamına gelen Serdika, önemli ticarî ve idarî merkez olmuştur.

² Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classic Age 1300-1600*, London, 1973, pp. 6, 7, 11; Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, (Çevr. Ahmet Cemal), İstanbul, 2008, s. 3.

³ Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Osmanlı Medreseleri", *Türkler-Osmanlı*, C, 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 463.

⁴ Bulgaristan'ın başkenti ve en büyük şehri olan Sofya'nın nüfusu yaklaşık 1,200 milyon (2012, Birleşmiş Milletler Verisi).

⁵ Nevin Genç, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası*, Eskişehir, 1988, s. 21.

⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 992.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun kavşak şehri olması itibarıyla Serdika, hep akınlara uğramış. Bu akınlardan esnasında şehir büyük ölçüde zarar görmüştür. VI. yüzyılda, Justinianus zamanında, Serdika tekrar Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli şehri haline gelmiştir. Bundan hemen sonra şehir, Balkan yarımadasına hücum eden Slavların akınlarına maruz kalmış ve tamamıyla Slavlaşmıştır. IX. yüzyıllarda Han Krum zamanında Serdika Slav ismi olan Sredets ismini alır ve geniş alana yayılmış olan Orta Çağ Bulgar Devleti'nin önemli askerî, siyasî ve kültür merkezi haline gelmiştir.⁷

2. Sofya'nın Osmanlıları Tarafından Fethi ve Osmanlı İdaresinde Sofya

Osmanlı Devleti'nin Bulgarlar ile ilk münasebetleri I. Murad döneminde Edirne ve Filipe'nin alınması sonrası başladı. Bulgar Kralı İvan Alexandır Osmanlı ilerlemesinden endişe duyarak bazı tedbirler alma yoluna gitti. Fakat Kral İvan 1365 yılında ölünce ülke iki oğlu arasında pay edildi. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı fethetmesini de kolaylaştırmış oldu. Bu arada Macarlar da Bulgaristan ve bölge üzerinde hak iddiasında bulunmaya başlamışlardır. Bu amaçla Macar Kralı Layoş 1365'te Vidin'i ele geçirdi. Hatta kral, 200 bin kadar Bulgar'ı Katolik yaparak onlar üzerinde dini bir baskı da kurmaya çalıştı.⁸ Bu arada Eflaklar 1373 yılında Niğbolu'yu işgal ettiler. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda fetih ve yerleşmesi devam etmekteydi. Bu fetihler sonucu Bulgaristan 1396 Niğbolu zaferi sonrası Osmanlı topraklarına katıldı. Sofya ise daha önce 1385 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Bulgaristan, tamamen Osmanlı egemenliğine girmesi üzerine Sofya sancak merkezi yapıldı ve bir kısım yerler Sofya'ya bağlandı.⁹

⁷ Genç, *age*, s. 22.

⁸ Batılıların egemen oldukları coğrafyalarda Katolikleştirme politikası sürekli devam etmiştir. Hatta sadece egemen oldukları coğrafyada değil Hristiyanların yaşadıkları her yerde bu politikalarını devam ettirmek istemişlerdir. Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan topluluklar sık sık batılı Hristiyan devletler ve misyonerler tarafından mezhep değiştirmeye zorlanmışlardır. Mesela Katolik misyonerler XVIII. yüzyılın başlarında Ermenilerin inanç sistemlerini bozmak ve Katolik yapmak için uğraşmışlardır. Bununla da yetinmeyen misyonerler Ermeniler üzerinde baskı kurmak için Ermeni din adamlarını kullanmışlardır. Katolik mezhebinin faaliyeti sonucu bir kısım Ermeni Katolikliği benimsemiştir. Bu durum Osmanlı Hükümetleri tarafından engellenmek istenmişse de Ermeni Katoliklerin sayısı giderek artmıştır. (Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*; C. 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, (Ed. Metin Hulagu), Kayseri, 2010, s. 87).

⁹ Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, The University of Chicago Press, USA, 1972, p. 13-14; M. Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlılar Döneminde Bulgaristan", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, Karam Yayınları, Ankara, 2006, s. 322.

Osmanlı Devleti'nin fetih ve genişleme sürecine bağlı olarak idari yapısında sürekli bir değişme her zaman olmuştur. İlk başlarda Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki beylerbeyliği mevcut iken bu sayı giderek artmıştır. Bunlardan Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi Manastır iken Kanuni devrinde Sofya olmuştur.

Rumeli eyaleti içerisinde yer alan Bulgaristan, Çirmen, Sofya, Silistre, Niğbolu ve Vidin olmak üzere beş sancağa bölündü.¹⁰ Tarihsiz olan TD 82 ve 1522 yılına ait TD 122'ye göre Sofya Şehirköy ve Berkövitsa(-Berkofça) kazalarından ibarettir. Sofya, 1525 yıllarında tutulan TD 130'a göre Sofya, Samakov, Şehirköy ve Berkövitsa kazalarından müteşekkildir. 1528 yıllarını içerisine alan TD 151'e göre Sofya livası Planina-i Küçük, Planina-i Büzürük, Şehirköy, Filipe, Tatarcık ve Samakov nahiyelerinden müteşekkildir. Kanuni devrinin ortalarına doğru tutulan TD 236 numaralı deftere göre Sofya, Samakov, Şehirköy, Berkofça kazalarından oluşmaktadır. Böylece bu dönemde kazanın yapısı tam anlamı ile şekillenmiştir.¹¹

Sofya da diğer Balkan şehirleri gibi Osmanlı idaresine girdikten sonra önemli değişiklikler geçirdi. Bunlardan en önemlisi şehrin bir Türk-İslam şehri görünümü kazanmasıdır. Türkler Bulgaristan'da kurdukları egemenliğe paralel olarak yeni yerleşim yerleri kurdukları gibi, geldikleri şehir, kasaba ve köyleri de şenlendirmişler ve ekonomik olarak zenginleştirmişlerdir.¹² Kırsal kesimlere yerleşen Türkler buralara yeni isimler vermişlerdir. Yer adları, bir bölgenin coğrafi yapısı ile ilgili olduğu gibi orada yaşayanların yaşam biçimleri ile de yakından ilgilidir. Bunun için yer adlarından yola çıkarak toplumun sosyal yapısı, dinî yapısı, yaşam tarzı gibi birçok alanı hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bir yere verilen ad, o bölge ile özdeşleşerek kültürün ve toplumsal değerlerin de ölümsüzleşmesini sağlamaktadır.¹³ Yer adlarının incelenmesi ile o bölgenin dil bilgisi, yerleşim tarihi ve etnik yapısına ilişkin önemli ipuçları elde etmek mümkündür.¹⁴ Bu durum Sofya için de geçerlidir. Bu cümleden olarak

¹⁰ Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, University of Washington Press, Washington, 1983, p. 24; Genç, *age*, s. 15.

¹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002, s. 36.

¹² Dennis P. Hupchick, *The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule*, McFarland & Company Publishers, North Carolina, 1993, pp. 2, 3; Emruhan Yalçın, "Türk-Bulgar Ortak Kültürü", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar, 2009, s. 557.

¹³ Selim Hilmi Özkan, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Tomarza, Tomarza ve Kayseri Çevresinde Oğuzlar", *History Studies*, 2/3 (2010), s. 274.

¹⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 101.

Sofya'daki köy ve yerleşim yeri isimleri Hacı Karaman, Doğancı, Musaca, Karaca Ahmedlü, Kuru Yayla, Beylerçiftliği, Ormanlu, Çukurova, Doğanova, Uluköy, Hacı Hamza, Bacılar, Doğanova, Ağaçevlü, Elmalu, Bayhanlu, Çamurlu, Timur'dur. Bu isimleri daha da çoğaltabiliriz. Sofya şehrinde kurulan mahalle isimlerine baktığımız zaman da aynı durumu görebiliriz. Mahalle isimleri genelde mescid veya camiye yaptıran kişilerin isimleridir. Bunlar buraya ilk defa gelerek yerleşen kişilerin isimleridir. Bu kişiler buralar da Türk ve İslam varlığının yerleşmesinde öncülük etmişlerdir.¹⁵ Bu özelliği ile Sofya tam anlamı ile bir Osmanlı şehri görünümündedir. 93 harbinde Rus orduları kumandanı, Sofya'yı görünce: "Bu minare ormanını yakıp yıkmalı" demiştir.¹⁶ Rus orduları komutanının yakıp yıkmak istediği bu şehir, Osmanlı şehirleri arasında en az sorunlu şehirler içerisinde yer almaktaydı. Bundan dolayı da belgelerde "Saadetli Sofya" şeklinde geçmiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti Sofya ve çevresine yerleştikten sonra diğer yerlerde olduğu gibi buradaki Hristiyan halkın hak ve hukukunun korunması hususunda da titiz davranmıştır. Mesela 1692 Kasım başlarında Sofya molasına gönderilen bir hükümde Kalo Yani mahallesinde yaşamakta olan Ermenilerin ibadet yapmak istedikleri kiliselerini tamir etmek istedikleri beyanla bu duruma mani olunmaması istenmiştir. Bu durumla alakalı Osmanlı kaynaklarında birçok bilgi ve belge bulmak mümkündür.¹⁸ Osmanlı Devletinde yaşayan gayr-i Müslim unsurların hukuki statüsü, İslâm hukukunun onlar için koymuş olduğu kurallara dayanıyordu. Bu düzenleme, onların özel ve siyasî yaşamlarını da etkiliyordu. Buna göre, gayr-i Müslimler özel hukuk alanında, mensup oldukları din veya toplulukların dinî veya toplumsal yaşama ilişkin kurallarını uygulamakta serbest bırakılmışlar, buna karşılık kamu hukukunun bazı dallarında (ceza hukuku gibi) Müslümanlar gibi şer'î hukukun emredici hükümlerine tâbi tutulmuşlardır. Kamu hukukunun diğer alanlarında ise Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı bir statü içinde yaşamışlardır.¹⁹

¹⁵ Yücel, *agm*, s. 77.

¹⁶ Osman Keskiöglü, "Şumnu'da Türk İslam Eserleri" *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Ankara, 1988, s. 391.

¹⁷ Mehmet Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 2, Aralık 2002, s. 2.

¹⁸ BOA, A. *İDVNS.MHM.d -111*, s. 57, 58.

¹⁹ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler" *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, 1992, s. 283.

Sofya ve çevresinde Osmanlı yönetiminde güvenlik sağlanmış, angarya kalkmış, ağır vergiler azaltılmış keyfiliğin yerini adalet almıştır.²⁰ XVI. asır başlarına kadar Sofya havalisinde timar sahiplerinin reâyadan öşür vergilerini aldıktan sonra fazladan ‘harman resmi’ adıyla başına başına iki kile buğday ve iki kile arpa alma usulü Kanuni döneminde kaldırılmıştır. Fakat Kanuni’nin Belgrad seferine giderken kaldırdığı bu vergi sipahilerin ısrarı üzerine daha sonraki dönemlerde defter kayıtlarına mugayir şekilde devam etmiştir.²¹ Bu verginin Osmanlı öncesi dönemden beri halk üzerinde bir angarya olduğunu da unutmamak gerekir.

Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslimler, kendi mezheplerine göre dinî ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içinde yapabiliyorlardı. Devlet, Gayrimüslimlerin ibadetleri konusunda son derece hoşgörülü davranmıştır. Durumu, fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin, bütünüyle dokunulmazlığı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmayarak bu yerlerin idaresini bütünüyle Gayrimüslim cemaat teşkilatlarına bırakmıştır.²²

2.1. Sofya’nın Yeniçağda Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Nüfus Durumu

Osmanlı idaresindeki bir bölgenin nüfus ve idari durumunu tespit edebilmek için elimizdeki en önemli verilerden birisi tahrir kayıtlarıdır. Osmanlı dönemine ait Bulgaristan ile ilgili yirmiden fazla tahrir kaydı bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan III. Murad döneminde tutulan tahrir verilerine göre Sofya’nın 39 Mahallesi vardır. Aynı defterde iki zaviye ve iki cemaat kaydedilmiştir. Bu mahallelerin 21’nde yalnızca Müslümanlar oturmaktadır.²³

Sofya’nın nüfusuna baktığımız zaman Osmanlı tahrir defteri kayıtları bu konuda bize bazı bilgileri vermektedir. 1530 yılında Sof-

²⁰ Yalçın, *agm*, s. 558.

²¹ Halil İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asır’da Rumeli’de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar-I*, TTKY, Ankara, 2014, s. 242.

²² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul, 1990, s. 39.

²³ Refet Yınanç, “Arşivlerdeki Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Bulgaristan’da Türk Varlığı”, *Bulgaristan’da Türkler Semineri 20-22 Mart 1986*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1986, s. 15.

ya’da 1.023 hane vergi nüfusu ve 182 bekâr nüfus kayıtlıdır.²⁴ Ömer Lütfi Barkan’a göre ise Sofya şehrinde (1520-1530) 471 hane Müslim 238 hane Gayrimüslim kayıtlıdır.²⁵ 1530 yılında Sofya’nın 32 mahallesi vardır. Bunlardan 18 tanesi Müslüman mahallesidir. XVI. yüzyılın sonlarında ise mahalle sayısı 38’e çıkmıştır. Mahalleler dışında iki zaviye ve iki cemaat ile birlikte Sofya merkezinde 1.390 hane ve 29 mücerred (bekâr) kayıtlıdır. Bu bilgiler ışığında şehrin nüfusunun XVI. yüzyılın başlarında 6.000 civarında olduğunu, yüzyılın sonlarına doğru da 7-8 bin civarına yükseldiğini söyleyebiliriz. Bu nüfusun yaklaşık %70’i Müslümanlardan, %23’ü Gayrimüslimlerden, %7 civarı ise Yahudilerden meydana gelmekteydi.²⁶ Sofya bu yüzyılda Edirne, Niğbolu, Selanik, Kratova, Üsküp, Silistre, Saraybosna gibi Balkan şehirlerinden, Diyarbekir, Tokat gibi Anadolu şehirlerinden küçüktür.²⁷

Balkanlardaki gelişmeye paralel olarak Sofya’nın nüfusu sürekli bir artış göstermiştir. Çünkü yeni yurt ve otlak arayan Türkmenler için Balkanlar çekici bir alandı. Bu artışta Müslüman nüfus dikkat çekicidir. Müslüman nüfusun artışında doğudan batıya olan göçler kadar İslamlaşmanın da etkisi belirgindir.²⁸ Bu özelliği ile Sofya’nın zamanla tam bir Anadolu şehri görünümü kazandığını söyleyebiliriz. Şehirde Hristiyanlar da yaşamakla birlikte Müslümanların baskın bir yapısı vardır. Çünkü XVII. yüzyılın sonlarında Sofya kadısına gönderilen bir hüküm ile beldenin ehl-i İslam memleketi olmasından dolayı ile meyhanelerin kapatılması istenmektedir.²⁹

²⁴ İlhan Şahin, “XV ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filipe- Eski Zağra ve Tatar Pazarı’nın Nüfus ve İskân Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 48, İstanbul, 1987, s. 251; Yusuf Halaçoğlu, “Bulgaristan”, *TDVİA*, İstanbul, 1992, s. 398.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI/1-4, 1949-50, s. 529vd.

²⁶ Dennis P. Hupchick, *The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule*, McFarland & Company Publishers, North Carolina, 1993, p. 39; Şahin, *agm*, s. 251.

²⁷ Erdoğan, *agm*, s. 3.

²⁸ Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 20.

²⁹ Ahmet Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)*, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C. VIII, S. 7, İstanbul, 1933, s. 6.

Tablo 1: XVI. Yüzyılda Sofya'daki Müslüman Mahalleleri

		Meslekler																Toplam									
		Mücerred	Bennak	Celep	Debbağ	Kasap	Sarraç	Mutraf	Hayyat	Müezzın	İmam	Beşe	Hatip	Katip	Ekmekçi	Haffaf	Boyacı		Dellal	Dellak	Gazzaz	Nalband	Bakkal	Arabacı	Abacı	Sabuncu	Takyacı
1	M. Mescid-i Saruhan			2	8	2	8	1	1	3	1	2															28
2	M. Merhum Karasahin	1		10			4	1		4	3	3	1	1	1	3	2	1	1	1							37
3	M. Beylerbeyi			12					1	2											1						22
4	Zaviye-i Habip Halife											1															1
5	M. Mescid-i Emine Hatun				1	3				1	1						2	2	2				3	1		16	
6	M. Mescid-i Bazar			1	1						3	2		2			1	1	1							11	
7	M. Cami-i Atik		8	2	1	4	7	4	1	1	1		1				3				2	3		3	1	42	
8	M. Merhum Şahin Bey			2			3			1	2			2			1				2	3		1	2	19	
9	Mahale-i Cunti Ahmet Bey			20	3	2	1	1				1	1	1	2							5	2	2	2	43	
10	M. Hacı İlyas									1								2								3	
11	M. Karagöz Bey			8	1		1	1		2												1		3		17	
12	Zaviye-i Şeyh Bali Efendi									1	1					1										3	
13	M. Hacı Kemal	8			16					1	2							1				1		1		30	
14	M. Alaca Mescid	3	1		10	1	2	2		1	1			1	1				1							6	30
15	M. Mescid-i Hacı Hamza				3	2	2	8	1	4	4	1		2	3	14	1	1	1	3	2	5	6	1		6	70
16	M. Mescid-i Turgut Hoca						1		1	1	2										1	1	1	1		9	
17	M. Hacı Yakşi						1			2	1				2							1	1			8	
18	M. Gul Cami									1	1															2	
19	M. Kassaban	3			2	2	1			5	4	2			1	3	1	1	2			1	6	3	1	38	
20	M. Cami-i Mescid-i M. Paşa	1			2					1	1		2		1							1	4			1	14
21	M. Cami-i Atik (Siyavuş P)	1				5	3	2	1	2	1	1	1				1	3			3	1				25	
TOPLAM		17	9	57	48	21	35	22	4	36	26	14	5	9	7	21	13	11	11	7	15	23	16	19	8	14	468

Sofya şehir merkezi XVI. yüzyılın sonlarında çoğunluğu Müslümanlardan meydana gelir iken köyler çoğunlukla Gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. XVI. yüzyılda, şehir merkezinde Müslümanlardan başka, çeşitli dini ve etnik gruplar bulunuyordu. Müslümanlar “Türkler ve Tatarlar”; Gayrimüslimler “Rumlar, Slavlar, Bulgarlar, Çingeneler, İtalyanlar, Latinler, Boğdanlılar, Dubrovnikiiler, XVII. yüzyılda Ermeniler ve Yahudiler”, Sofya’da farklı mahallelerde birlikte yaşamaktaydılar. Şehir nüfusunun %80’ini Müslümanlar %20’sini de Gayrimüslimler gruplar oluşturmaktaydı. Sofya sancağının genelinde 1552 yılında 5.007 hane cizye vermekle mükellef gözükmektedir. 1571 senesinde ise bu rakam 5.441 haneye yükselmiştir.³⁰

Osmanlı Devleti ve yöneticileri Balkanlar gibi Sofya şehrinde de planlı bir İslamlaştırma politikası gütmemişlerdir. Müslümanlar yeni kurmuş oldukları mahallelerde mescitler yaparak şehri veya mahalleyi bu mescit etrafında geliştirmişlerdir. Sofya her Balkan şehri gibi Anadolu ve İran

³⁰ Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya, 2007, s. 650.

coğrafyasından gelen göç hadisesine maruz kalmıştır. Şehirde ve çevresinde ani nüfus artışının temel nedeni budur. Buraya gelenler gelmiş oldukları yerlerin isimlerini de zaman zaman yerleştikleri yerlere vermişlerdir. Saruhan mescidi ve Karahisarî mescidi buna örnek gösterilebilir.³¹

Sofya'da Yahudi nüfusu da önemli bir miktar teşkil etmektedir. 1544 yılında Sofya'da kendi evinde oturan iki Yahudi aile ile kirada oturan sekiz İstanbullu Yahudi aile ve yirmi üç Selanik Yahudi'si vardır.³² Yahudi cemaati dışında Frenk olarak kayıtlarda geçen özellikle Dubrovniklilerin oluşturduğu bir grupta Sofya'da yaşamaktaydı. Daha çok ticaret ile meşgul olan bunlar Anadolu ve Avrupa arasındaki ticareti yönlendirmekteydiler. Bu açıdan Sofya ticari açıdan önemli bir şehirdi. Bunların gümrük vergisinden muaf tutulmuş olmaları ticaretin gelişmesinde ve şehrin ticari açıdan önem kazanmasında etkili olmuştur. 1544 yılında Sofya'da 36 hane Frenk cemaati vardır. Fakat XVI. yüzyılın sonlarında bu cemaatin mahalle ismi korunmakla beraber kayıtlarda olmadığını görmekteyiz. Veya bunlar diğer Gayrimüslimler cemaatler adı altında kayda geçmişlerdir.³³

Sofya'da yaşayan Ermeniler, Pop Raduslav ve Kalo Yani³⁴ mahallesinde otururlardı. 1544 yılında on hanenin yaşadığı Ermeni mahallesinin ismi Piyu Rayan'dır. Sofya'daki Monofizit Ermenilerin sayısı Polonya, Filipe, Nahçıvan ve imparatorluğun diğer yerlerinden gelenlerle artmıştır. Ermeniler dışında Gürcü cemaati ve Acem tarafından gelen Ermenilerde vardır.³⁵

Sofya'da yaşayan Hristiyanlar devletin ve halkın baskısına maruz kalmadan rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Yaşamış oldukları mahallelerdeki ibadethanelerde ibadetlerini özgürce yapabilmişler ve merkezden izin almak şartı ile kiliselerini de tamir ettirmişlerdir. Fakat devlet bu dönemde yeni kilise yapımına mümkün olduğunca müsaade etmemiştir.³⁶

³¹ Erdoğan, *agm*, s. 2.

³² Erdoğan, *agm*, s. 6.

³³ Erdoğan, *Agm.*, s. 6.

³⁴ Ahmet Refik, *age*, s. 3.

³⁵ Genç, *age*, s. 141; Erdoğan, *agm*, s. 7.

³⁶ Dennis P. Hupchick, *The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule*, McFarland & Company Publishers, North Carolina, 1993, pp. 128, 154; Ahmet Refik, *age*, s. 3.

Tablo 2: XVI. Yüzyılda Sofya'da Bulunan Gayrimüslimler Mahalleler

XVI. Yüzyılda Sofya'da Bulunan Gayr-i Müslim Mahallelerin Durumu																			
	Mahalle İsmi	Meslekler																	
		Gayri Müslim	Müslim	Mücerred	Şerbetçi	Kuyumcu	Paşmakçı	Dülgör	Bapuçu	Derzi	Haymene	Çorbacı	Bakkal	Börekçi	Müezzın	İmam	Celep	Debbağ	Toplam
1	M. Novesel	39			2	5	3	1	5	3	1	1							21
2	M. Benyasor	33		7					4										11
3	M. Drogan Papuçu	48			1	3	2	3	1	6	1								17
4	Cemaat-i Kiptiyan		7																0
5	M. Pop Miloy	59		1		1	1	1	1	6			2						13
6	M. İstoyan Kalo Yani	19		2		1		1	2	1	1								8
7	M. İstoyan Radoy	35		2	1			2			1			1					7
8	Pop Rodoslow	11																	0
9	Cemaat-i Kiptiyan	32	1																0
10	M. Vuk bin Rali		44					2		1		3	2	1	6	3	5		23
11	M. M. Kara Danişmend		72			3				1		3	4	2	2	1	18	4	38
12	M. Hasbu Bey		57			1				1				1	3	3	15	5	29
13	M. Mescid-i H.Mehmed		36							1		1	3		1	6		2	14
14	M. Mescid-i Kız Kasım		7												1	1	1		3
15	M. Emre		21												1	1	1	1	4
16	M. Vuk		25					2											2
17	M. Mercan Pınarı		21			2		1		1									4
18	M. Pop Balço		7																0
19	M. Bal Bazarı		18						1										1
20	M. Dragimır		4								3								3
21	M. Pop Yani		9																0
22	M. Sığrderesi		6																0
	TOPLAM	366	245	12	6	14	8	11	16	19	7	8	11	5	14	15	40	12	198

Sofya merkez dışında Sofya'nın köylerine baktığımız zaman XVI. yüzyılda 221 adet köy ve 36 adet mezra kaydı vardır. Köyde yaşayan halkın çok büyük bir çoğunluğu tarım ile uğraşır iken çok az da olsa sanayi kolu diyebileceğimiz işlerle iştigal edenler de vardır. Sofya kazasının köylerinden elde edilen toplam gelir 1.039.153 akçedir. Bu gelirin 438.186 akçesi hububat ve cinsinden elde edilmiştir. Bu gelirin dışında kalan bostandan 13.892 akçe, meyveden 6.059 akçe, ketenden 7.339 akçe, kendirden 10.777 gelir elde edilmiştir. Sofya'da bac-ı pay-ı ağnam ve resm-i ağıldan 2.234 akçe, adet-i ağnam ve resm-i ağıldan 21.577 akçe, bid'at-ı hınzır ve bojikten 13.056 akçe vergi almıştır. Geriye kalan gelirler ise diğer kalemlerden alınan vergilerdir.³⁷

³⁷ Genç, *age*, s. 35-38.

Tablo 3: Sofya’da Toplanan Vergilerin Dağılımı

Vergi Cinsi	Alınan Vergi	Vergi Cinsi	Alınan Vergi
Hububat Cinsi	438.186	Niyabet, Arusiye ve Adet-i Deştbanı	32.570
Öşr-i Bostan	13.892	Mahsul-i Müjdegan-i Kul ve Cariye	18.908
Öşr-i Meyve	6.059	Mahsul-i Beyt’el Mal ve Mal-ı Gaip	1.580
Öşr-i Keten	7.339	Öşr-i Sal-ı Cedid	10.240
Resm-i Kendir	10.777	Çivi Fırınından	105
Bac-ı Pay-ı Ağnam ve Resm Ağıl	2.234	Örs ve Çekiç	1.850
Adet-i Ağnam ve Resm-i Ağıl	21.577	Bedel-i Nukre-i Hums	800
Bidat-ı Hınzır ve Bojik	13.056	Resm-i Kantar	1.100
Öşr-i Kuvvare	16.568	Kiremit Fırınından	32
Resm-i İspenç	210.646	Öşr-i Kıç	300
Şıra	21.373	Değirmenlerden (506 bap)	13.325
Hayrabon-i Şire	948	Diğer	185.119
Bac-ı Fıçı-i Hamr	10.569		
TOPLAM			1.039.153

Şehir nüfusunun çalışma alanlarına baktığımız zaman 132 çeşit meslek grubu bulunmaktadır. Bu dağılım Müslüman mahallelerinde 104, Gayrimüslimler mahallelerinde 80 çeşit meslek bulunmaktadır. Meslek gruplarının bu kadar çeşitli olması Sofya’nın XVI. yüzyıl içerisinde önemini ve geçiş noktasında bulunmasının avantajını göstermektedir.³⁸

³⁸ Todorov, *ibid*, p. 118; Genç, *age*, s. 27; Yücel, *agm*, s. 76.

Tablo 4: XVI. Yüzyılda Sofya'da Bulunan Meslekler

Müslüman Mahallelerindeki Meslekler		Gayr-i Müslim Mah. Meslekler
Celep	Haffaf	Şerbetçi
Debbağ	Boyacı	Kuyumcu
Kassap	Dellal	Paşmakçı
Sarrac	Dellak	Dülger
Mut'af	Gazzaz	Bapuççu
Hayyat	Na'l-band	Terzi
Mü'ezzin	Bakkal	Heymane
İmam	Arabacı	Çorbacı
Beşe	Abacı	Bakkal
Hatip	Sabuncu	Börekçi
Kâtip	Takyacı	Celep
Etmakçı		Debbağ

Şehrin sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyabilmenin en önemli göstergelerinden birisi fiyatlar ve halkın alım gücüdür. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Sofya'da beyaz peynir 6 ile 12 akçe arasındadır. Aynı yıllarda Vidin'de beyaz peynir 18 akçe civarında seyretilmektedir. Tereyağı fiyatı 20 ile 40 akçe arasındadır. Zeytinyağı 30 ile 60 akçe arasındadır. 1790 yılında Sofya'da zeytinyağı fiyatı iki katına çıkarak 72 akçeye yükselmiştir. Aynı dönemde (1736) Ruse'de üzümün okkası 15-16 akçe arasında iken Sofya'da 1744 yılında 20 akçedir. 1750 yılında iç yağının okkası Sofya'da 26 akçedir. İç yağı Vidin'de aynı dönemde 20 akçe civarındadır. Sofya'da ki sabun fiyatlarına baktığımız zaman 1705 yılında 10 akçe iken 1741 yılında iki katına çıkarak 20 akçeye yükselmiştir.³⁹

Sofya'da XVIII. yüzyıl içerisinde ölenlerin bırakmış oldukları miraslar ile ev satışları da şehrin ekonomik yapısı ve yaşam tarzı hakkında bilgi vermektedir.⁴⁰

³⁹ Todorov, *ibid*, p. 140-148.

⁴⁰ Todorov, *ibid*, p.148.

Tablo 5: Ölenlerin Bıraktıkları Mirasın Dağılımı

Kuruş	Sayı	%
1000 ve üzeri	192	70,8
1001-2000	44	16,2
2001-3000	13	4,8
3001-4000	10	3,7
4001-5000	4	1,5
5000 ve üzeri	8	3,0
TOPLAM	271	

Tablo 6: 1000 Kuruşun Altında Olanların Dağılımı

Kuruş	Sayı	%
100 ve altı	30	15,6
101-200	43	22,4
201-300	29	15,1
301-400	22	11,5
401-500	19	9,9
501-600	10	5,2
601-700	10	5,2
701-800	10	5,2
801-900	8	4,2
901-1000	11	5,7
TOPLAM	192	100

XVII. yüzyılda Sofya’da satılan evlerin değerleri çok değişkenlik arz etmektedir. Kayıtlardaki 170 ev arasından 5.000 akçenin altında satılan evlerin oranı %65,8’dir. 5.000 ile 10.000 akçe arasında satılan evlerin oranı ise %23,7’dir. 30.000 akçenin üzerinde bir ev satılmıştır. Onun satılan evler arasındaki oranı 0,6’dır. Vidin, Ruse ve Sofya’daki evlerin oda sayısına baktığımız zaman karşımıza şöyle bir sonuç çıkmaktadır. Todorov’un yapmış olduğu araştırmaya göre Sofya’da satışı gerçekleşen 519 ev içerisinde 230 tanesi tek odalıdır. Bu da %44 bir orana tekabül etmektedir. İki odalı ev sayısı 164 adettir. Oranı %33,6’dır. Üç ve dört odalı ev sayısı 87 adettir.

Bunun oranı %16,8'dir. Az da olsa beş ve üzeri odalı ev bulunmaktadır. Bunu oranı ise %7,3'tür. Sofya, Ruse ve Vidin'deki evlerin %60'a yakınının iki odalı ve üzeri olduğunu söyleyebiliriz.⁴¹

Sofya sancağının önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması buranın güvenliğini de ön plana çıkarmıştır. Bunun için Sofya Sancağı'nda derbend⁴² teşkilatı ve yol güvenliği önem arz etmektedir. Bilhassa ticaretle uğraşan esnafın ve kervanların korunması devletin mali kaynağı için önemli bir konudur. Sofya Sancağı'nda on iki köyün ahali derbentçi olarak kaydedilmiştir. Bu köylerde yaşayan Gayrimüslimler hane toplamı 581'dir. 184 kişi de mücerred olarak kayıtlıdır. Köylerin toplam hâsılatı 44.146 akçedir.⁴³

Tablo 7: Derbentçi Köyler

S. N .	Karye Adı	Hane (G. Müslim)	Mücerred	Hâsıl
1	Kamanıçe	90	32	5.500
2	Tarik-i Derbend	23	13	4.205
3	Nigoşova	63	15	2.641
4	Rosoman	17	4	1.000
5	Buçine-i Küçek	32	10	2.300
6	Rakoça	76	12	8.400
7	İспенçe	40		800
8	Yablونیçe	44	18	2.100
9	Ugoy	70	25	5.800
10	Köstence	20	10	2.100
11	Çıkurova	50	31	8.000
12	Okolişte	56	14	1.300
TOPLAMLAR		581	184	44.146

⁴¹ Todorov, *ibid*, pp. 160-168.

⁴² Derbent, sınırlarda ve önemli geçit yerlerinde bulunan karakollara verilen isimdir. Osmanlı belgelerinde XV. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devletinde, önemli geçitlerin ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacı ile derbentçiler tutulmuştur. Derbentçiler yapmış oldukları bu görev karşılığında, olağanüstü durumlarda alınan bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967, s. 45)

⁴³ Genç, *age*, s. 45-54.

Tablo 8: Diğer Hizmet Sınıfı Olan Karyeler

S. N.	Karye Adı	Hane (Müslim)	Hane (G. Müslim)	Mücerred (G. Müsl)	Hane	Hâsıl	Hizmeti
1	Groplan	6	25	27	--	3.500	Köprücü
2	Boyana	12	111	--	--	5.000	Suyolu hizmeti
3	Bosmançe	11	51	--	--	5.000	Beygir beslemek
4	Kadı Köyü	5	81	--	--	6.300	Beygir beslemek
5	Novesel	10	135	37	69	14.000	Menzilci
6	Virinçe	5	15	3	12	1.900	
7	Kalogerişe	--	--	--	--	23.000	
Toplamlar		49	418	67	81	38.000	

2.1.1. Sofya'da Padişah Hasları

Osmanlı Devleti'nin toprakları gelir durumuna göre has, zeâmet ve timar olarak üç gruba ayrılırdı. Bu grupta yer alan has topraklar yıllık vergi geliri 100.000 akçeyi geçen mîrî topraklardandır. Bu arazilerden padişaha ayrılanlar için 'Havass-ı Hümâyûn' tabiri kullanılırdı. Havass-ı Hümâyûn gelirinin bir kısmı devlet hazinesine girerken, bir kısmı ise padişaha ait olurdu. Valide ve hanım sultanlar ile padişahların kızlarına ve kız kardeşlerine ait olan haslara 'paşmaklık' denilirdi. Beylerbeyi, sancakbeyleri ve vezirlere tahsis olunan haslara ise 'havâss-ı vüzerâ' adı verilirdi. Bu hasların yıllık gelirleri, bir milyonla bir buçuk milyon akçe arasında değişirdi. Has sahiplerinin vergilerini toplamak üzere, 'voyvoda' denilen görevliler tayin edilir, bunlar haraççılar ve cizyedârlarla birlikte has gelirlerini tahsil ederlerdi. Has sahibi, arazisini kullanan köylü toprağını iyi işleyemezse, elinden alıp başkasına verebilirdi. Sefer vukuunda, bütün has sahibi paşalar ve sancakbeyleri, hassının miktarına göre, Anadolu'da her 3.000 akçesi için, Rumeli'nde her 5.000 akçesi için, tam teçhizatlı ve savaşmaya kadir bir atlı askeri savaşa götürmeye mecburdular. Sulh zamanında bu paşaların ve sancakbeylerinin maiyetinde, 'daire halkı' denilen bir kısım kuvvet bulunurdu. Bunlar, çevrelerinde asayişî temin eden özel güvenlik görevlileri gibiydi. Kısaca jandarma ve polis görevini yerine getirirlerdi. Hassın, zeâmet ve timardan ayrılan yanı, has, memuriyetin bitmesiyle sahibinin elinden alınır, zeâmet ve timar evlâda intikal edebilirdi. Diğer hukukî menfaatler bakımından, haslarla zeâmet ve timarın bir farklılığı yoktur.⁴⁴

⁴⁴ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, 1978, s. 85 vd.

XVI. yüzyılın sonlarında Sofya'da padişah hassına ayrılan mukataa gelirleri toplamı 42.525 akçedir. Bu gelirler gümrük, ihtisap ve cizye gibi çeşitli mukataa gelirlerinden oluşmaktadır. Bunların dışında birçok köy geliri de padişah hassı içinde gözükmektedir. Padişah haslarının toplamı nefsi Sofya için 175.323 akçedir. Pireznik 96.417; Çetrofça 47.533; Samakov 98.201; Şehirköy 8.524; Berkofça 4.882; İtiman ise 5.231 akçedir.⁴⁵

2.1.2. Sofya Sancakbeyi, Rumeli Sancakbeyi ve Diğer Haslar

Mir-i arazi sistemi içerisinde, sancaklardaki sancak gelirinönemli bir kısmı padişah hassı olarak ayrıldıktan sonra geri kalan gelirlerden bir kısmı da sancak beyi hassı olarak ayrılmaktaydı. Sancakbeyi hasları en az 200.000 akçedan başlamak üzere kıdem durumlarına göre 400.000 ile 600.000 akçeye kadar yükselmekteydi. Sancakbeyleri seferlerde gelirlerine göre her 5.000 akçe karşılığında bir cebelü götürmekle yükümlü tutulmuşlardır.⁴⁶

1521-22 yıllarında Sofya'da sancakbeyi olarak görev yapan Ali Bey'in geliri 430.000 akçedir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Sofya sancakbeyinin Sofya'daki gelir toplamı 137.656 akçedir. Rumeli beylerbeyine ayrılan gelir miktarı 14.550 akçedir.⁴⁷

2.2. Osmanlı Devleti Açısından Sofya'nın Önemi

Balkanlardaki bugünkü önemli şehirlerin birçoğu Osmanlı döneminde gelişme kaydetmiştir. Filipe, Tatarpazarcık, Belgrad, Sarayaova, Üsküp, Yenişehir, İlbasan, Manastır, Köstence ve Sofya bunlardandır. Bu şehirler birer kasaba ve köy niteliğinde iken Osmanlı fütuhâtı sonrası şehir özelliğine sahip olarak gelişmiş ve sosyo-ekonomik açıdan büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Sofya, Osmanlı idaresine girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Osmanlı ordusu Avrupa üzerine sefere çıkacağı zaman çoğunlukla Sofya'yı bir üs olarak kullanmıştır. Bu açıdan Sofya askeri önemini uzun yıllar korumuştur. Sofya'nın askeri güzergâh üzerinde bulunması şehrin ekonomik açıdan da gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁸ Sofya akıncılar için de önemli bir yerleşim yeri idi. 1570 yılında 171 nefer akıncı beyi bu serhad

⁴⁵ TKA, *TT 61*, 10; BOA, *TT*, 370; Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, S. 77-80, Ankara, 1956, s. 256.

⁴⁶ Karaca, *age*, s. 167.

⁴⁷ TKA, *TT 61*, 10, 39, 40.

⁴⁸ Ahmet Refik, "Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255), *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VIII, S. 6, İstanbul, 1933, s. 51.

şehrinin merkezinde otururdu. Bunlar şehrin çeşitli mahallelerinde dağınık haldeydiler. Akıncıların bir kısmı da Hristiyanlardandı. Akıncılar ek iş olarak ticaretle de meşguldüler. Sofya savaş zamanında ordunun toplanma yeri idi. Rumeli beylerbeyi asker ve mühimmatı buraya sevk ederdi.⁴⁹ Bulgaristan ve Sofya'nın tarımsal üretim kapasitesi, stratejik konumu buranın askeri önemini daha da artırmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti batıya yapacağı seferlerde hep Sofya- Belgrad yolunu takip etmiştir.⁵⁰

Sofya ticari açıdan da İstanbul ve Bursa kadar önemli bir şehirdi. Sofya bu önemini Roma ve Bizans döneminden beri korumaktaydı.⁵¹ Sofya-Edirne yolu Osmanlı idaresinde Bulgaristan'ın önemli ticari şehirlerinden olan Tatar-Pazarcık'ın kalbi konumuna gelmiştir.⁵² Osmanlı belgelerinde Sofya'nın önemli bir güzergâh üzerinde olduğu açıkça dile getirilmiştir. Edirne ile Sofya arasında düzgün bir yol vardı. Bu yol, Sofya'dan Belgrad'a ulaşırdı. Bu anayolun sağ tarafındaki kadınlar, Osmanlı ordusuna zahire sağlamakla görevliydi. Avrupa'dan İstanbul'a gelen elçiler de genellikle bu yolu tercih etmişlerdir. Aynı zamanda Sofya'nın önemli bir güzergâhta bulunması şehrin gelişimi ile birlikte ekonomisine de çok büyük katkı sağlamıştır. Çünkü bu yolu kullanan tüccarlar buraya önemli miktarda vergi bırakmaktaydılar.⁵³ Bu merkezi yol kavşağı durumu ile Sofya, Rumeli beylerbeylik merkezi olmuştur. Sofya'dan Üsküp'e, Arnavutluk ve Bosna'ya giden yollar ayrılmaktadır. Sofya'dan Kuzeybatı'da Niş'ten Morava vadisine inmek ve Sırbistan'a varmak için uzun bir boğazdan geçmek gerekiyordu.⁵⁴

Havası ılıman olan Sofya, yaşam için çok elverişli bir şehirdi. Seyyah Dernschwam Sofya'dan övgü ile bahsetmektedir. Ona göre XVI. yüzyılda Sofya'da evler tek katlı ve ahşaptan yapılmıştır. Şehrin etrafında sur yoktur. Şehrin dışında on beş caminin varlığı ile birlikte her türlü sanatın yapıldığından bahseder. Dernschwam Sofya'da bulunan hamam ve hamamın yanındaki camiden övgü ile bahseder.⁵⁵ 1570 yılında on cami, otuz dört mahalle mescidi, dört okul, dört zaviye, bir bedesten, yedi hamam ve bir kervansarayın özelliklerini detaylı şekilde anlatır.⁵⁶

⁴⁹ Erdoğan, *agm*, s. 8-10.

⁵⁰ Emruhan Yalçın, "Türk-Bulgar Ortak Kültürü", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar, 2009, s. 557.

⁵¹ Barbara Jelavich, *History of The Balkans*, Cambridge University Press, New York, 1983, p. 9.

⁵² Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classic Age 1300-1600*, London, 1973, pp. 136, 147.

⁵³ Erdoğan, *agm*, s. 6, 9.

⁵⁴ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 13.

⁵⁵ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev: Yaşar Önen), Ankara, 1987, s. 33.

⁵⁶ Erdoğan, *agm*, s. 8.

3. Osmanlı Kültür Tarihi Açısından Sofya

Kültür, Bir milletin tarih boyunca meydana getirdiği maddî ve manevî unsurların bütünü, o milletin kendine has ‘değerleri’dir. Gündelik hayattan devlet hayatına kadar bütün bir yaşayışı içine alan bu değerler manzumesi ‘kültür’ün konusunu teşkil eder. Dolayısıyla, dil, edebiyat, sanat, içtimaî ve iktisâdî hayat vs. hep bir kültürün ortaya çıkardığı, şekillendirdiği ya da bir kültürü şekillendiren ve yaşatan unsurlardır. Bazı sosyologlara göre kültür; “her şey unutulduktan sonra akılda kalandır.” Yani hayatın tabîî akışı içerisinde aile ve çevreden kazanılan âdeta şuur altında mevcut bir davranış biçimidir. Kültür insanoğlunun öğrenme çabasıdır. Bunları gelecek kuşaklara aktarmasıdır. İnsanlığı iyiye ve sevgiye yönelten maddi unsurlardan biridir.

Türk kültürü, yüzyıllar boyunca Bulgaristan kültürünün en önemli kaynaklarından birisi olmuştur. Bulgaristan ve Sofya’daki Türk ve Osmanlı kültürü, tarihsel açıdan bir geleneğin devamıdır. Türklerin Bulgaristan ve Sofya’ya egemen olmasıyla başlayan siyasal bütünleşme akabinde kültürel bütünleşmeyi getirmiştir. Bulgarlar Türk kültüründen etkilenirken, Türkler de Bulgar ve Balkan kültüründen etkilenmiştir.⁵⁷

3.1. Sofyalı Âlim, Şair ve Bilim Adamları

Sofya şehri her Anadolu şehri gibi birçok âlim, şair, mütefekkir ve bilim adamı yetiştirmiştir. Bunlardan en önemlisi de divan şairleridir. Osmanlı Devleti’nde üç bin kadar divan şairi yetişmiştir. Bunlardan yaklaşık 15 tanesi Sofyalıdır: Cenânî, Fethî, Himmetî, Nazîrî, Resmî, Rusûhî,⁵⁸ Vaslî, Visâlî, Zühdi, Hazânî, Vuslati, Râsih, Hâdî, Vâhid, Feyzî.⁵⁹

3.2. Sofya’da Bulunan Türk Eserleri

Osmanlı döneminde başta Sofya olmak üzere tüm Bulgaristan’da yoğun bir imar faaliyetine girişilmiştir. Şehirler yeni bir anlayışla imar ve ihya edilirken yeni yerleşim yerleri de kurulmuştur. Şunu söyleyebiliriz

⁵⁷ Yalçın, *agm*, s. 570.

⁵⁸ Sofyalı olan şair kendini ilme adamıştır. Asıl adı Süleyman’dır. Medrese öğrencisi iken adını duyuran şair, ilk dönemlerinde hevâ ve heves içerisinde yaşamıştır. Bir ara hapiste yatan şair daha sonra Sofyalı Şeyh Bali Bey’e bağlanarak onun müritleri arasına katılmıştır. Şeyh Bali Balkanların Türkleşmesinde önemli katkıları olan bir şahsiyettir. Sofya’da zaviye kurarak İslam dininin buralarda yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Evliya Çelebi Bali Beyden bahsederken Balkanların fetih ve Türkleşmesindeki önemi üzerinde durur. Kanuni Bali Efendi’ye yaşadığı yerleri mülk olarak vermiştir

⁵⁹ İsmet Şanlı, “Sofyalı Divan Şairleri”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 477-481.

ki; bugünkü Bulgaristan ve Sofya’da bulunan kasaba ve şehirlerin birçoğu Osmanlılar tarafından imar ve ihya edilmiştir.⁶⁰ Osmanlı Devleti Bulgaristan coğrafyasında imar çalışmalarına ayrı bir önem vermiş yollar, çeşmeler, köprüler, camiler, medreseler, kütüphaneler, tekkeler, çarşılar olmak üzere ardında sayısız eser bırakmıştır.⁶¹ Osmanlı kültür mirası, mimari eserlerle sınırlı değildir; Balkan topraklarında yerleşen Müslüman-Türk gruplar, beraberlerinde halk ve tasavvuf edebiyatını, çeşitli sanat kollarını, yeme-içme kültürünü, daha doğrusu Müslüman-Türk medeniyetinin bütün unsurlarını bu bölgeye taşımış, yaygınlaştırmış ve günümüze kadar yaşamasını sağlamışlardır.⁶²

Sofya, Osmanlı idaresine girdikten sonra birçok alanda önemli ilerlemeler kaydetti. Bu ilerlemelerin başında Sofya şehrinin imar edilmesi ve her tarafın Osmanlı eserleri ile donatılmasıdır. Fakat bütün Bulgaristan’da olduğu gibi Ayasofya’daki Türk-İslam eserleri birer birer yok edildi. 93 harbinde Rus orduları kumandanı, Sofya’yı görünce; “Bu minare ormanını yakıp yıkmalı” demiştir. Maalesef tarih bu katliama şahitlik etmiştir. Bugün Sofya’da bir cami ile Şumnu’da birkaç cami ayakta kalabilmiştir.⁶³ Bu konuda Profesör A. Işirkov 1912 yılında Bulgaristan’daki bilhassa Sofya’daki Türk eserleri konusunda şu bilgileri vermektedir:

*“Yunanlıları bizim anıtlarımız tahrip etmiş olmaları yüzünden kınamak için yeteri kadar kelime bulamayan bizler; kendimiz Türk anıtlarını fanatik bir çılgınlıkla yıktık. Biraz zahmet ve iyi niyetle, bugün elimizde Sofya şehrinin tarihini yazabilmek için çok önemli Türk kayıtları bulunabildi. Genel düzenleme planının gerçekleştirilmesi sırasında tahrip edilmiş olan bütün binaların ve kamu anıtlarının planlarına ve fotoğraflarına şehrin, belli başlı binaların yer alacağı ve kurtuluş öncesi döneme ait bütün mahallelerin ve bütün sokakların isimlerinin belirtilebileceği ayrıntılı bir planına sahip olabilirdik. Bu esnada, söz konusu alanda pek az bir şey yapılmıştır ve Sofya şehrinin tarihçesi, Türk döneminin çağdaşı olan kişilerin mevcut olduğu bir sırada düzenleme esnasında ortadan kalkmış olan sokakların ve binaların yerlerini belirlemede zorluk çekmektedir.”*⁶⁴

⁶⁰ Yalçın, *agm*, s. 558.

⁶¹ Osmanlı Devleti Bulgaristan coğrafyasında 3,339 civarında Türk-Osmanlı eseri inşa etmiştir. Bu eserlerden günümüze kadar ayakta kalanların sayısı 150 civarındadır (Ekrem Hakkı Ayverdi, “Yugoslavya’da Türk Abideleri ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, C. IV, Ankara, 1956, s. 143; Ömer Turan ve Mehmet Z. İbrahimgil, *Bulgaristan’daki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Yayınları, Ankara, 2004, s. 156).

⁶² http://www.bilimarastirmavakfi.org/Turkiye_ve_Balkanlar_/Turkiye_ve_Balkanlar03.html, Erişim: 03.14.2011.

⁶³ Osman Keskioglu, “Şumnu’da Türk İslam Eserleri” *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Ankara, 1988, s. 391.

⁶⁴ Peter Mijatev, “Les Monuments Osmanlis en Bulgaria-Bulgaristan’daki Osmanlı Anıtları-”, *Rocnik*

3.2.1. Medreseler:⁶⁵

Sofu Mehmed Paşa Medresesi: 1547 tarihinde yapılan medresenin 16 hücreli olduğu belirtilmektedir.

Mevlana Alaeddin Medresesi: Kanuni döneminde yapılmış olan bu medresenin sekiz hücreli olduğu belirtilmektedir. Vakıftan maaş alan müderrisin yıllık geliri 5.400 akçedir. Muallimin vakıftan aldığı miktar 720, halifenin aldığı miktar 1.800 akçedir.⁶⁶

Sakallızâde Hacı Ahmed Medresesi: Sofya'da Kuru Çeşme semtinde tüccardan Sakallızâde Hacı Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Bu medresenin varlığını 1804 tarihli bir arzuhalde öğrenmekteyiz. Medresenin vakfiyesi 1762-63 tarihlidir.

Hacı Ahmed Medresesi: Medrese altmışlı bir medresedir. Vakfiyesi 1783-84'te kaydolmuştur. Rüstem Çelebi mahallesinde Ali bin Hacı Ahmed Medresesi'ne vakıf belgelerinde rastlanmaktadır.

Harmanlı Medrese: Medresenin yapılış tarihi 1585'tir.

Bunların dışında Sofya'da bulunan medreseler şunlardır: Sadrazam Siyavuş Paşa Medresesi, Benli Kadı Medresesi, Koca Mustafa Paşa Medresesi, Karatekke Medresesi.

3.2.2. Cami, Mescid ve Namazgâh:

Sofya'da Osmanlı dönemine ait birçok cami bulunmaktadır. Bu camilerin dışında hemen hemen her mahallede bir veya birden fazla mescitte yapılmıştır.

Siyavuş Paşa Camii: VI. Yüzyılda kilise olarak inşa edilen yapı Osmanlı döneminde camiye çevrilmiştir. 1818 depreminde minaresi yıkılan cami, 1838 depreminde büyük hasar görmüştür. 1910 yılında cami olmaksızın çıkarılmıştır.⁶⁷

Koca Mahmud Paşa Camii: 1444-1456 senelerinde Rumeli Beylerbeyi olan Koca Mahmud Paşa, beylerbeyliğinin merkezi olan Sofya'da bir cami yaptırmıştır.

Orientalistychny, XXIII/1 (1959), (çev: Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 1, 2.

⁶⁵ Sabev, *agm*, s. 465.

⁶⁶ TKA, *TT 61*, 354.

⁶⁷ Yalçın, *agm*, s. 564.

Cami-i Mehmed Paşa: Sofu Mehmed Paşa tarafından 1548’de yaptırılmıştır. Cami siyaha yakın granit taştan yapıldığı için “Kara Cami” olarak da anılır. Caminin mimarı Mimar Sinan’dır. Cami külliyesi ve müştemilatı ile Sofya’nın üçüncü büyük yapısıdır. Caminin etrafında kütüphane, imaret, hastane, hamam ve kervansaray olmasına rağmen bu yapılardan sadece cami günümüze kadar gelebilmiştir.⁶⁸

Banyabaşı Camii: Cami 1566 yılında Molla Efendi Kadı Seyfullah isimli bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır. Yaptıranın isminden dolayı Seyfullah Efendi Camii olarak ta anılmaktadır.⁶⁹

Namazgâh: Namazgâh Sofya şehir merkezinde Pazar yeri olarak kullanılan meydanda bulunmaktadır. Bu yapı halk arasında Rimska Stena veya Roma Duvarı olarak adlandırılmaktadır. Yapıdan kullanılan malzemelerden dolayı eserin 15. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰

Bunların dışında bulunan cami ve mescitler şunlardır. Gül Camii, Cafer Çelebi Camii, Hacı Bayram Camii, Sungurlar Camii, Cami-i Kebir, Mustafa Bey Camii, Yahya Paşa Camii, Karadanişmend Camii, Fethiye Camii, Cami-i Hoca Abdi, Cami-i Atik ve Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa Mescidi, Fatih Mescidi.⁷¹

Yukarıda saymış olduğumuz eserlerin dışında Sofya’da daha birçok Osmanlı dönemi Türk eseri vardı.⁷² Fakat bunlardan birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Mesela *Sofya Bedesteni* maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bu yapı XV. yüzyılda Yahya Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kare planlı yapı dokuz adet kubbe ile örtülüydü. Bedesten etrafında hanlarda vardı. Bedesten ticaret bölgesinin merkezi bir konumuna yapılmıştır.⁷³

3.3. Sofya’da Bulunan Vakıflar

Vakıf, en genel anlamı ile herhangi bir menkul veya gayrimenkul malı insanların yararına sunmaktır. Dini, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları olan vakıf müessesesi, Türk ve İslam kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda yaygın olarak kullanılmıştır. Vakıf müessesesi, dini bir kurum olmakla birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları da önemlidir. Vakıflar,

⁶⁸ Erdoğru, *agm*, s. 4; Yalçın, *agm*, s. 564.

⁶⁹ Yalçın, *agm*, s. 564.

⁷⁰ Ömer Turan-Mehmed Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Yayınları, Ankara, 2004, s. 161.

⁷¹ BOA, C. *EV.*, 593/29931.

⁷² BOA, *İE.EV.*, 34/3963.

⁷³ Yalçın, *agm*, s. 568.

Türk-İslam şehirlerinin teşekkül ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.⁷⁴ Vakfın en makbulü, insanların acil ihtiyaçlarını karşılayanıdır anlayışından hareketle “*İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir: Sadaka-i cariyeye, faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat*”⁷⁵ hadisi ve “*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe eremezsiniz*”⁷⁶ ayeti gereğince Osmanlı, vakıf işlerini ön plana çıkarmış hem dünya hem de ahirete bir hizmet vasıtası görmüştür. Camiler, mescidler, medreseler, hastaneler, tekkeler, çeşmeler, suyolları gibi dinî ve sosyal pek çok kurum zengin ve hayırsever kimseler tarafından hem hizmete açılmış, hem de hayatiyetlerini sürdürebilmeleri için kurulan vakıflarla ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bu vakıflara akar yani gelir, kimi zaman menkul yani para gibi, kimi zaman da tarla, bağ, bahçe, han, hamam, bedesten, dükkân gibi gayrimenkuller şeklinde vakfedilmiştir.

Selçuklu ve kendisinden önceki Türk-İslam mirasına tam anlamı ile sahip çıkan Osmanlı Devleti, diğer kurumlarda olduğu gibi vakıf kurumunu da kendine özgü bir şekilde geliştirerek Anadolu’nun ve egemen olmuş olduğu coğrafyanın tamamına yaymıştır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi başta Balkanlar olmak üzere Bulgaristan ve Sofya’da Osmanlı döneminde kurulan birçok vakıf vardır. Sofya’daki birçok sosyal, dini ve ticari kurumlar da vakıflar aracılığı ile desteklenmiştir. Şehrin zenginleri, idarecileri hatta normal gelire sahip halktan birçok kimse vakıf kurmuştur. Kurmuş oldukları bu vakıflara arazilerini, değirmenlerini, evlerini vakfederek vakfın devamlılığını da sağlamışlardır. Bunun dışında şehirde kurulan ticarethaneler, imaretler ve kervansaraylar vakıflar aracılığı ile desteklenmiştir. Bu vakıflardan tespit edebildiğimiz vakıflar şunlardır:

1. *Zağanos Paşa Vakfı*: Zağanos Paşa II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed döneminde devletin çeşitli kademelerinde görev yapan önemli bir devlet adamıdır. İstanbul’un fethinden sonra da Çandarlı Halil Paşa’nın yerine vezir-i âzam olmuştur. Zağanos Paşa Anadolu ve Balkanlarda birçok hayır eseri yaptırmıştır. Sofya’nın Bana(Banya) köyü de Zağanos Paşa vakfının arazisidir. Köyde 1 Müslim ve 68 Gayrimüslimler kayıtlıdır. Gayrimüslimlerin 13’ü mücerredir. Köydeki bulunan Müslüman bir hane 22 akçe çift resmi ödemektedir. İспенç resmi olarak da 1.700 akçe vergi alınmaktadır. Diğer vergiler ile birlikte toplam köyün hâsılı 3.958 akçedir.⁷⁷

⁷⁴ Özer Küpeli, “XV-XVI. Yüzyıllarda Homa Kazası’nın İdarî, Demoğrafik ve Sosyo Ekonomik Tarihi”, *Eskiçağlardan Cumhuriyet’e Homa Tarihi*, Gümüşsu, 2009, s. 66.

⁷⁵ Müslim, *Vasıyyet* 14; Ebû Dâvûd, *Vasâya* 14; Tirmizi, *Ahkâm* 36; Nesâî, *Vasâyâ* 8.

⁷⁶ *Al-i İmran*: 3/92.

⁷⁷ Tapu Kadastro Arşivi, (TKA), Tapu Tahrir Defteri, (TT), 61, 351; Genç, *age*, s. 80.

2. *Üveys Bey Oğlu şadi Bey Vakfı*: şadi Bey Karaman köyünde bir cami yaptırarak Sofya'nın Goleme Lozena karyesini bu cami için vakfetmiştir. Köyün gelirleri caminin giderleri ile birlikte camideki görevlilerin nafaka ihtiyaçları içinde harcanmıştır. Köyde Müslim ve Gayrimüslimler beraber yaşamaktadır. On bir Müslim hane reisi kayıtlıdır. Köyde üç çift, dört nim, iki bennâk ve bir mücerred kayıtlıdır. Gayrimüslimlerden 77 vergi mükellefi kaydedilmiştir. Bunlardan 26 baştına, 29 mücerred şeklindedir. Köyün geliri 11.300 akçedir. Caminin günlük masrafı 20 akçe yıllık masrafı ise 7.200 akçedir.⁷⁸

Vakfın Giderleri			
S. N.	Görevli	Gündelik	Yıllık
1	Hatip	4	1.440
2	İmam	3	1.080
3	Müezzin	2	720
4	Kayyum	1	360
5	Muarrif	1	360
6	Mütevelli	5	1.800
7	Haşır ve şem	1	360
8	Cibayet-i Cami	3	1.080
TOPLAM		20	7.200

3. *Zâviye-i Bali Efendi Vakfı*: Zâviye, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir yerleşim yeri veya yol üzerinde gelip geçenlerin yeme ve içme ihtiyaçlarını sağlamak amacı ile yapmış oldukları hayır binalarıdır.⁷⁹ Zâviyeler, Anadolu ve Balkanların fethi sonrası İslam dininin buralarda yayılmasında önemli görev ve sorumluluk üstlenmişlerdir. XV ve XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı tahrir kayıtlarında zâviye ile ilgili pek çok bilgi mevcuttur. Öyle ki bu yüzyıldan itibaren bu kurumlar Osmanlı Devleti'nde sosyal ve kültürel hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Arşiv belgelerine bakılırsa, XVI. yüzyılda zâviyelerin gerekli olan yerlerde hızla

⁷⁸ TKA, *TT 61*, 351; Genç, *age*, s. 82, 83.

⁷⁹ Ahmed Yaşar Ocak-Suraiya Faruqi, "Zâviye" *İ.A.*, C. XIII, MEB, Ankara, 1978, s. 468; Karaca, *age*, s. 65.

kurulup sayılarının arttırılması konusunda kesin kararlar alındığı anlaşılıyor. Şüphesiz ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı bu devirlerde zâviyelerin önemi açıktır.⁸⁰ Zâviyeler iskân ve imâr başta olmak üzere haberleşme, güvenlik, kültürel faaliyetler gibi birçok alanda devletin kasaba ve köylerdeki gözü kulağı gibi hizmet vermişlerdir.⁸¹

Bali Efendi Balkanların Türkleşmesi ve İslamlaşmasında emeği geçenlerden birisidir. Evliya Çelebi Bali Beyden bahsederken Balkanların fetih ve Türkleşmesindeki önemi üzerinde durur. Kanuni Beli Efendi'ye yaşadığı yerleri kendisine mülk olarak vermiştir.⁸² Zâviyenin gelirleri arasında 6 babluk 3 değirmen kayıtlıdır. Bu değirmenlerden yıllık ortalama 90 akçelik bir gelir elde edildiğini söyleyebiliriz. Vakfın yıllık geliri 6.400 akçedir.⁸³

Vakfın Giderleri				
S. N.	Görevli	Gündelik	Aylık	Yıllık
1	Hatip	4	--	1.440
2	İmam	3	--	1.080
3	Müezzin (2 Adet)	2	--	1.440
4	Muarraf	1	--	360
5	Fakirlere (7 Fakir)	--	25	2.100
TOPLAM		12	25	6.420

4. *Hanım Ağa bin Abdullah Vakfı*: Bu vakıf ailevi bir vakıf niteliğindedir. Ağa bin Abdullah ev ve ahırını satarak gelirini vakfetmiştir. Bu gelirden elde edilen meblağ 60.000 akçedir.⁸⁴

⁸⁰ Ahmed Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara, 1978, s. 265.

⁸¹ Hüseyin Çınar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntap Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 229.

⁸² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. III, s. 996.

⁸³ TKA, *TT 61*, 351, 352; Genç, *age*, s. 84.

⁸⁴ TKA, *TT 61*, 352; Genç, *age*, s. 85.

Vakfın Giderleri			
S. N.	Görevli	Gündelik	Yıllık
1	İmam ve Muallim	6	2.160
2	Halife ve Müezzın	5	1.800
3	Mütevelli	3	1.080
4	Kayyum	2	720
5	Şem-i Asel	--	80
6	Hasır Testi ve Hizam	1	360
7	Mukata-i Zemin-i Muallim	1	7.200
TOPLAM		18	13.400

5. *Zaviye-i Karaoğlan Vakfı*: Vakfın değirmen ve dükkânlardan sene-lik 2.308 akçelik geliri vardır. Vakfın gelirleri gelen ve giderlerin masraflarının karşılanması için bağışlanmıştır. Mescid için günlük 2 akçe masraf kaydı vardır.⁸⁵

6. *Sarrağ Kasım bin Ahmed Vakfı*: Vakfın gelirleri arasında Keçeciler çarşısındaki 5 bab dükkan ile demirci Gerger'in 2 bab dükkanından elde edilen meblağ vardır. Vakfın yıllık geliri 18.000 akçedir. Dükkânların aylık geliri 40 akçe civarındadır.⁸⁶

Vakfın Giderleri			
S. N.	Görevli	Gündelik	Yıllık
1	İmam	2	720
2	Müezzın	1	360
3	Kur'an Tilaveti	1	360
4	Tilavet	1	360
5	Tevliyet	1	360
6	Hasır ve Şem	1	360
7	Avarız (mahalle için)	--	250
TOPLAM		7	2.770

⁸⁵ TKA, *TT 61*, 352; Genç age, s. 86.

⁸⁶ TKA, *TT 61*, 352.

7. *Saruhan bin Koçi Vakfı*: Bu vakıf için çeşitli zemin ve dükkânlardan yıllık 1.872 akçe geliri görülmektedir. Vakfın giderleri arasında imam ve müezzinin maaşı, tevliyet, nezaret ve rakabe kalemleri vardır. Bu da yıllık 2.580 akçe tutmaktadır. Bunun için vakfın giderleri gelirlerinden fazladır.⁸⁷

8. *Kara Danişmend Vakfı*: Bu vakfın oldukça fazla bir gelirinin olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda kuruluş aşamasında da 5.000 akçe gibi iyi bir gelirle kurulduğu gözükmektedir.⁸⁸

Vakfın Gelirleri ve Giderleri			
Gelir Cinsi	Gelir	Gider Kalemi	Gider
Üç Bab Değirmen	45	İmamet	1.080
Kendüm	25	Te'zin	320
Dükkânlar (12x32)	384	Tevliyet (mütevelli)	360
Dükkânlar (12x150)	1.800	Haşır ve Şem	120
Nakdiye (Asl-i Mal)	5.000		
Murabaha	500		
TOPLAM	7.754		1.880

9. *Evhad Bey bin Hamza Vakfı*.⁸⁹ 12.000 akçelik bir gelir ile kurulan vakıf önemli bir gelir kaynağına sahiptir. Giderleri ise İmam mü'ezzin gibi görevlilerin maaşlarını karşılamak için harcanmıştır.

Vakfın Gelirleri ve Giderleri			
Gelir Cinsi	Gelir	Gider Kalemi	Gider
Asl-i Mal	12.000	İmam	300 akçe senelik
Murabaha	1.200	Mü'ezzin	300
		Mütevelli	300
		Tevliyet	300
		Nezareti Evkaf	10
TOPLAM	13.200	TOPLAM	1.210

⁸⁷ TKA, *TT 61*, 352; Genç, *age*, s. 86.

⁸⁸ TKA, *TT 61*, 352.

⁸⁹ TKA, *TT 61*, 352.

10. *Hacı Hamza Vakfı*.⁹⁰ Bu vakfın sadece ismi hakkında bir bilgi elde edebildik. İsmi dışında başka bir gelir ve gider kaydına rastlayamadık.

11. *Dursun bin Saltık Vakfı*: Vakfın gelir ve giderleri belli değildir. Vakfedilen ahır, fırın, ev ve bahçe evladına ve onun evladına kalacak şekilde ailevi bir vakıf konumundadır.⁹¹

12. *Kamer Hatun bint-i Ali Bali Vakfı*: Bu vakıfta iki bablık değirmenin hâsılı vakfedilmiştir. Vakıf ailevi bir vakıftır. Vakfın gelirleri Kamer Hatun'un ölümünden sonra evlatlarına ve torunlarına vakfedilmiştir.⁹²

13. *Kamer Hatun Vakfı*: Bu vakıf ailevi bir vakıftır. Vakfın gelirleri arasında beş bab dükkân ve 1 bab şemhane vardır. Bu taşınmazların kira gelirleri Kamer Hatun'un zevci Hacı Ahmed Halife'ye vakfedilmiştir.⁹³

14. *Zâviye-i Hacı Mehmed bin Mustafa ve Hacı Şuca bin Abdullah Vakfı*: Vakfın geliri yılda 20.000 akçedir. Bu gelirler çeşitli dükkan, değirmen ve zeminlerin mukataaya verilmesinden elde edilmektedir. Vakfın murabahası senede 2.000 akçedir. Bunların dışında 7.600 akçelik bir geliri daha vardır. Bunun murabahası ise 760 akçedir. Vakfın gelirleri vakfın görevlilerinin maaşı ve bir takım işlerin yapımı için şart koşulmuştur. Bu harcamalardan sonra artan miktarın zâviyenin diğer ihtiyaçlarının giderilmesi için kullanılması şartı vardır.⁹⁴

Vakfın Giderleri			
S. N.	Görevli		Yıllık
1	İmam	100x12	1.200
2	Müezzin	50x12	600
3	Tevliyet	7x360	2.520
4	Şem	10x12	120
5	Hasir	15x12	180
6	Tamir	14x12	168
7	Tilavet-i Aşer		300
8	Tilavet-i Ecza		440
TOPLAM			5.528

⁹⁰ TKA, *TT 61*, 352.

⁹¹ TKA, *TT 61*, 353.

⁹² TKA, *TT 61*, 353.

⁹³ TKA, *TT 61*, 353.

⁹⁴ TKA, *TT 61*, 353; Genç, *age*, s. 89.

15. *Mescid-i Hacı Mustafa bin Mustafa bin Musa Kethüda Vakfı*: Bu vakıf bir aile vakfidir. Vakfın gelirleri Hacı Mustafa'nın evladına, onun evladına ve evladı evladına şeklinde silsile yolu ile vakfedilmiştir. Vakfın gelir kaynakları arasında altı dükkân, altı bab değirmen, yedi adet ev, bir fırın ve ahır vardır. Vakfın gelirleri mescid görevlilerinin masrafları için vakfedilmiştir. Buradan artanlar da atasına vakfedilmiştir.⁹⁵

16. *Merhum Abdi Hoca Vakfı*⁹⁶: Vakfın yıllık gelir toplamı 2.000 akçedir. Gider toplamı ise 1.560 akçedir. Giderler daha çok görevlilerin maaşlarının ödenmesi için harcanmaktadır.

Vakfın Gelir ve Gider Durumu			
Gelir Cinsi	Gelir	Gider Kalemi	Gider
Buyut-ı Habbaz	600	Mü'ezzin	1.080
Serhane	440	Kayyum	360
Dükkân	840	Çera, Kandil ve Hasir İçin	96
TOPLAM	2.000	TOPLAM	1.560

17. *Hacı İbrahim bin Hızır Vakfı*: Vakfın kuruluşunda asl-ı mal 5.000 akçedir. Murabahası ise 500 akçedir. Vakfın giderleri 2.520 akçedir. Bu giderlerden imamet için 900 akçe, te'zin 840 akçe, muallim ve tevliyet 360 akçe, şem ve haşir 60 akçe harcanmaktadır.

Vakfın Giderleri			
S. N.	Görevli	Günlük	Yıllık
1	İmamet	--	900
2	Te'zin (Ezan Okutma)	--	840
3	Muallim	1	360
4	Tevliyet	1	360
5	Şem va Haşir	--	60
TOPLAM			2.520

⁹⁵ TKA, TT 61, 353.

⁹⁶ TKA, TT 61, 353.

18. *Abdi Bey bin Abdullah Vakf-i*: Vakıf sahibi sahip olduğu bağımlı vakfederek gelirini iki kuyu için vakfetmiştir.⁹⁷

19. *Cündi Ahmed Vakf-i*: Vakfın gelirleri arasına beş dükkân vardır. Dükkânların kirası aylık 75 akçedir. Buda yıllık 900 akçe tutmaktadır. Vakfın üzerinde kayıtlı olan iki odalı evin biri müezzine diğeri de imama vakfedilmiştir.⁹⁸

20. *Sarraç Hacı Davud Vakf-i*: Vakfın asl-i malı 4.000 akçedir. Bunun murabahasından ise 400 akçelik bir gelir elde edilmektedir.⁹⁹ Vakfın yıllık gideri 4.058 akçe tutmaktadır. Bu giderler imam, müezzin, tevliyet ve daha birçok harcama kalemi için harcanmaktadır.

Masraflar			
S. N.	Görevli	Günlük /Aylık	Yıllık
1	İmam	3	1.080
2	Müezzin	1	360
3	Müezzin		300
4	Tevliyet		840
5	Vezaret	1	360
6	Tamir		120
7	Öşr-i Çoban		48
8	Tilavet	1	360
9	Şem ve Haşır		60
10	Cibayet	20x12	240
11	Hasir ve Şem		66
12	Avarız-ı Fukara		100
13	Tilavet		24
14	Mevlud		50
15	Kır'at		50
TOPLAM			4.058

⁹⁷ TKA, TT 61, 353.

⁹⁸ TKA, TT 61, 353.

⁹⁹ TKA, TT 61, 353.

21. *Hacı İlyas bin Abdullah Vakfı*.¹⁰⁰ Vakfın as-i malı 21.000 akçedir; bunun murabahasından elde edilen gelir miktarı ise 2.100 akçedir. Vakfın asl-i mallarının %10 üzerinden murabahaya verildiğini anlamaktayız. Vakfın giderleri ise 6.840 akçe tutmaktadır.

S. N.	GELİR			GİDERLER	
	Gelir Cinsi	Miktarı	Murabaha	Gider Cinsi	Yıllık
1	Nakdiye	9.800	980	Tabbah, Te'zin	1.440
2	Def'a Nakdiye	7.200	720	İhracat	2.520
3	Asl-i Mal	1.000	100	Döşek	720
4	Def'a Nakdiye	3.000	300	Tilavet	2.160
TOPLAM		21.000	2.100	TOPLAM	6.840

22. *Hacı Kemal bin Abdullah Vakfı*: Vakfın 4.320 akçe gelir getiren 35 adet dükkânı ile palamud değirmeni yanmıştır. Bunun üzerine bu yerlerin arazisi mukataa usulü kiraya verilmiş ve aylık 123 yıllık 1.596 akçe geliri gözükmektedir.¹⁰¹

23. *Merhum Kâtip Mustafa Vakfı*.¹⁰² Vakfın gelirleri 2.000 akçedir. Vakfın giderleri 4.320 akçedir.

S. N.	GELİR		GİDERLER	
	Gelir Cinsi	Gelir	Gider Kalemi	Gider
1	Oda	3.400	Muallim	1.800
2	Dükkân	2.400	Halife	1.080
3			İmamet	360
4			Müezzin	360
5			Tevliyet	720
TOPLAM		2.000	TOPLAM	4.320

¹⁰⁰ TKA, *TT 61*, 354.

¹⁰¹ TKA, *TT 61*, 354; Genç, *age*, s. 93.

¹⁰² TKA, *TT 61*, 354.

24. *Yahya Paşa Vakfî*: Yahya Paşa II. Bayezid'in damadıdır. Bu kişi II. Bayezid zamanında Bosna Sancakbeyliği'nde ve Rumeli Beylerbeyliği'nde bulunmuştur. Yahya Paşa daha sonra da vezir olmuştur. Padişah Yahya Paşa'ya, Tatar Pazarı'nda bir köy ve bir mezra ile Filipe'de çayır ve çiftlik vermiştir. O'da bu mülklerini Üsküp'teki cami ve imareti için vakfetmiştir. Vakfın gelirleri bu yerlerin vergi gelirlerinden oluşmaktadır.¹⁰³ Yahya Paşa Sofya'da içinde 44 dükkân bulunan Rumeli'nin en büyük bedestenini yapan kişidir.¹⁰⁴

25. *Hasan Paşa Vakfî*: Hasan Paşa Rumeli Beylerbeyliği yapmıştır. Hasan Paşa kendi mülkünden olan bazı yerleri Akşehir'de yaptırdığı imaret ve mescitler için vakfetmiştir.¹⁰⁵ Vakfın gelirleri kapan ve şemhane mukataasından elde edilen 24.400 akçedir.¹⁰⁶

26. *Alâeddin Efendi Vakfî*: Vakıf çeşitli dükkân ve evlerden yılda 9.364 akçe civarında gelir getirmektedir. Vakfın giderleri ise 16.920 akçedir.¹⁰⁷

Masraflar		
S. N.	Görevli	Yıllık
1	Müderri	5.400
2	Muallim	720
3	Halife	1.800
4	Tevliyet	1.800
5	Hitabet	720
6	İmamet	5.400
7	Kayyum	180
8	Müezzin	180
9	Hitabet	720
TOPLAM		16.920

¹⁰³ TKA, *TT 61*, 354; Genç, *age*, s. 94.

¹⁰⁴ Erdoğan, *agm*, s. 4.

¹⁰⁵ BOA, *C. İKTS*, 21/1001.

¹⁰⁶ TKA, *TT 61*, 354.

¹⁰⁷ TKA, *TT 61*, 354.

27. *Seyfullah Efendi Vakfı*: 1566 yılında Molla Efendi Kadı Seyfullah isimli bir hayırsever tarafından yaptırılan camiye ait bir vakıftır. Vakfın camii Banyabaşı Camii olarak ta bilinmektedir.¹⁰⁸

4. Sonuç

Osmanlı öncesi döneminde küçük bir kasaba görünümünde olan Sofya, Osmanlıların burayı fethi sonrası gelişerek Balkanların en önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Şehir Osmanlı Devleti'nin elinden çıkıncaya kadar askeri, ekonomik, siyasi ve stratejik açıdan önemini hep korumuştur. Osmanlı Devleti Balkanlarda ve Anadolu'da egemenliği altına aldığı yerlerdeki şehirlere kattığı değer gibi, her alanda bu şehre de önemli değerler katmıştır. Bu değerlerin bir yansıması olarak Sofya, günümüzde de Balkanların önemli devletlerinden olan Bulgaristan'a başkentlik yapmaktadır. Şehrin bu derece önem kazanmasında Osmanlı Devleti'nin katkısı unutulmamalıdır. Çünkü Sofya'nın idari yapısı Balkanlar ile birlikte Osmanlı idaresi döneminde belirgin şekilde şekillenmiştir.

Önemli tarihi yollar üzerinde kurulan Sofya, Osmanlıların batıya yapacağı seferlerde de hep geçiş noktasında oldu. Tarihi süreçte birçok devletin hâkimiyetinde kalan Sofya, belki en müreffeh ve huzurlu dönemini Osmanlı hâkimiyetinde geçirdiği dönemlerde yaşadı. Ayrıca şehir Osmanlı Devleti'nin Batıya yapacağı askeri seferlerde üst olarak kullanılmasının ayrıcalıklarının da her zaman yaşadı. Belki günümüzde Bulgaristan'ın başkenti ve en önemli şehirlerinden birisi olmasında bunun payı büyüktür.

İncelemiş olduğumuz dönem itibari ile Sofya ve çevresinde dönemin ve bölgenin ekonomik şartlarına uygun olarak arpa ve buğday başta olmak üzere tahıl üretiminin yapılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Tarım faaliyetlerinin yanı sıra bölgede hayvancılığın da önemli bir geçim kaynağı olduğu tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Şehrin konumu ve Osmanlı ordusunun geçiş güzergâhında olmasından dolayı ticari faaliyetlerde oldukça gelişmiş durumdadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Tapu Kadastro Arşivi(TKA), *Tapu Tahrir Defteri (TT)*, 61.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *C. EV.*, 248/12364; 593/29931.

¹⁰⁸ BOA, *C. EV.*, 248/12364.

BOA, C. *İKTS*, 21/1001.

BOA, *İE.EV.*, 34/3963.

BOA, TD, 370.

BOA, A. {*DVNS.MHM.d -111*.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Refik. “Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)”, İstanbul, 1933, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VIII, S. 6, s. 62-96.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. “Yugoslavya’da Türk Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, C. IV, Ankara, 1956.

Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI/1-4, İstanbul, 1949-50.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.

Bozkurt, Gülnihal. “Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler” *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, 1992.

Cin, Halil. *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, 1978.

Çınar, Hüseyin. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntap Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

Dernswam, Hans. *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, (çev: Yaşar Önen), Ankara, 1987.

Erdoğan, Mehmet Akif. “Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVII, S. 2, Aralık, 2002, s. 1-15.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul, 1990.

Evliya Çelebi. *Seyahatname*, C. III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Genç, Nevin. *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası*, Eskişehir, 1988.

Gökbilgin, Tayyib. “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Bellekten*, C. XX, S. 77-80, Ankara, 1956, s. 247-285.

Halaçoğlu, Yusuf. “Bulgaristan”, *TDVİA*, İstanbul, 1992, s. 396-399.

http://www.bilimarastirmavakfi.org/Turkiye_ve_Balkanlar/Turkiye_ve_Balkanlar03.html, Erişim: 03.14.2011.

Huphick, Dennis P. *The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule*, McFarland & Company Publishers, North Carolina, 1993.

İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire The Classic Age 1300-1600*, London, 1973.

İnalcık, Halil. “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil. “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna, XV. Asır’da Rumeli’de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar-I*, TTKY, Ankara, 2014, s. 207-248.

Itkowitz, Norman. *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, The University of Chicago Press, USA, 1972.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*, Cambridge University Press, New York, 1983.

Keskioğlu, Osman. “Şumnu’da Türk İslam Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Ankara, 1988, s. 389-393.

Küpeli, Özer. “XV-XVI. Yüzyıllarda Homa Kazasının İdarî, Demografik Ve Sosyo Ekonomik Tarihi”, *Eskiçağlardan Cumhuriyet’e Homa Tarihi*, Gümüşsu, 2009.

Lowry, Heath W. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, (çev: Ahmet Cemal), İstanbul, 2008.

Mijatev, Peter. “Les Monuments Osmanlis En Bulgaria-Bulgaristan’daki Osmanlı Anıtları-”, *Rocnik Orientalistyczny*, XXIII/I (1959), (çev: Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

Ocak, Ahmed Yaşar ve Suraiya Faruqi. “Zâviye” *İ.A.*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1945, s. 468-476.

- Ocak, Ahmed Yaşar. “Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. XII, Ankara, 1978, s. 247-269.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967.
- Özkan, Selim Hilmi. “XVI. Yüzyıl Sonlarında Tomarza, Tomarza Ve Kayseri Çevresinde Oğuzlar”, *History Studies*, 2/3 (2010), s. 273-284.
- Özkan, Selim Hilmi. *Köprülü Amcazâde Hüseyin Paşa, Hayatı Ve Faaliyetleri (1644-1702)*, Vezirköprü, 2010.
- Özkan, Selim Hilmi. “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi Ve Ermeniler”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, (Ed. Metin Hulagu), Kayseri, 2010, s. 81-96.
- Sabev, Orlin. “Bulgaristan'da Osmanlı Medreseleri”, *Türkler-Osmanlı*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 463-472.
- Şahin, İlhan. “XV ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filipe- Eski Zağra Ve Tatar Pazarı'nın Nüfus Ve İskân Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 48, İstanbul, 1987.
- Şanlı, İsmet. “Sofyalı Divan Şairleri”, *Uluslararası Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 2005.
- Todorov, Nikolai. *The Balkan City 1400-1900*, University of Washington Press, Washington, 1983.
- Turan, Ömer ve Mehmet Z. İbrahimgil. *Bulgaristan'daki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Yayınları, Ankara, 2004.
- Yalçın, Emruhan. “Türk-Bulgar Ortak Kültürü”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar, 2009, s. 555-576.
- Yalçınkaya, M. Alaaddin. “Osmanlılar Döneminde Bulgaristan”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, Karam Yayınları, Ankara, 2006.
- Yinanç, Refet. “Arşivlerdeki Tahrir Ve Evkaf Defterlerine Göre Bulgaristan'da Türk Varlığı”, *Bulgaristan'da Türkler Semineri 20-22 Mart 1986*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1986.
- Yörük, Doğan. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya, 2007.

Tito ve Balkan Siyaseti

Mustafa KAHRAMANYOL¹
Fahriye EMGİLİ²

Öz

1920 yılında, Zagreb'te Komünist Partisiye katılarak siyasete giren Tito, Yugoslavya'daki halkların günlük hayatlarını ve siyasî görüşlerini derinden etkilemiş; Balkanlar'da ve Dünya'da mühim bir siyasetçi olarak kabûl edilmiştir. Yugoslavya ikinci defa, İkinci Dünya Savaşı sırasında Tito ve arkadaşları tarafından kurulmuş ise de, Tito bu işin ana ekmeni olmuştur. Arkadaşlarına sadece fikir ve yön vermemiş; bir yandan ruh verirken, öte yandan da barış ve adalet söylemlerine rağmen, devrimci şiddet ve zulümü de gerekli ve meşru görerek yoğun bir şekilde uygulanmasına cevaz vermiştir. Böylesi bir geçmişe rağmen, Tito'nun 2. Dünya Harbi'nden sonraki siyasî çalışmaları, Komünist ülkeler içinde yeni fikirlerin doğmasına ve Batı ile iyi ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Bu itibarla, Tito'yu tanımak, hem bölge ülkelerinin hem de büyük güçlerin Balkanlar'daki ve Dünya'daki siyasetini oldukça iyi tanımak için çok faydalı bir müktesebat temin eder. Tito'nun Yugoslavya'sını tanıyabilmek için, Tito'nun öncelikle kendi şahsını ve sonra da sırasıyla, bölgesel ve milletlerarası şartları ve mücadeleleri bilmek gerekir. Bu makalede, anılan alanlarla ilgili olarak etraflı bir inceleme sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Josip Broz Tito, Balkanlar, Yugoslavya, 2. Dünya Savaşı, Yugoslavya Komünist Partisi.*

¹ Profesör, T.C. Başbakan Eski Müşaviri ve Başbakanlık Balkan İşleri Eski Uyumlaştırıcısı; mkahramanyol@yahoo.com.

² Dr. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü; femgili@gmail.com.

Tito and Balkan Politics

Abstract

Tito, joined the Yugoslav Communist Party in 1920 and working as a professional revolutionary made a deep impact on daily life and politic orientation of the people of Yugoslavia. He has been widely praised by many; as an important politician both in the Balkans and in the World. Although Second Yudoslavia had been carved out by Tito and his camarades during the Secon World War, Tito was and remained the sole leader and spirit of that movement. He gained his goals by always influencing and directing his young camarades, bargaining with his opponents, getting powerfull allies or using force. Notwithstanding his public announcements on peace and justice, considering it both necessary and legitimate, he gave way to revolutionary terror and liquidation of opponents. Inspite of such a background, after the Second WW, his politic activities, unleshed new ideas throughtout the Communist countries and provided for starting good relations with the West. Therefore, getting to know Tito, would provide useful credentials towards thoroughly undersatanding the policies of the great powers both in the Balkans and in the whole World. To understand Tito's Yugoslavia and his politics, one has to start with his personality and to proceed with getting acquainted with the local and international circumstances and struggles.

Keywords: *Josip Broz Tito, Balkans, Yugoslavia, the Second WW, Yugoslav Communist Party,*

1. Giriş

Yeryüzü konumu itibarıyla Avrupa'dan ayrılamayan, ama kültür olarak hep içerideki 'öteki' konumunda algılanan Balkanlar'da, Alman, Arnavut, Boşnak, Bulgar, Çingene, Hırvat, Macar, Pomak, Sırp, Sloven, Türk, Yahudi, Yunan gibi etnik guruplar yaşamaktadır. Ancak, Romalılar, Hunlar, Gotlar, Avarlar, Franklar, Kumanlar ve Peçenekler de bu bölgede belirli zaman dilimlerinde hâkim olmuş ve derin izler bırakmışlardır. Doğu ve Batı arasında bir tür köprü görevi gören işbu yarımada, 1350'lerden itibaren Türkler'in bu bölgeyi hâkimiyetleri altına almasıyla farklı bir dünya ile tanışmış ve onun da parçası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, bölge devletleri dış güçlerin kışkırtması ve yardımıyla önce özerkliklerini, sonra da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu süreç ise, çok şiddetli savaşlar ve kanlı siyasî çatışmalardan geçmiştir. Uzun ve kanlı bir mücadele sürecinden sonra, Balkanlar, İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde göreceli bir sükûnet yaşamışsa da 1939 yılında patlayan İkinci Dünya Savaşı, bölgedeki dengeleri ve düzeni tamamen altüst etmiştir. Bu savaşın etkileri, Balkanlar'daki Komünist idarelerinin 1990-92 yıllarında yıkılmasına kadar çok çarpıcı bir biçimde devam etmiş; hâlen de başka bir kısımda devam etmektedir. Tito, bu karmaşanın içinde sivrilen önemli şahsiyetlerden birisi olmuştur.

Yugoslavya, Birinci Dünya Harbi'nin sonunda akdedilen Versay Barış Antlaşması ile kurulmuş bir ülkedir. Bu ülke, büyük güçlerin kararına göre, Sırbistan Krallığı, Karadağ Kırallığı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun elinden alınan Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya ve Adriya toprakları üzerine kurulmuş olup, idaresi Sırbistan'ın Karacorçeviç hanedanına verilmiştir. Ülkenin kuruluşunda, en çok büyük güçlerin menfaatleri etkili olmuş olmakla beraber, "Güney Slavcılık" adı verilen siyasî akımın da mühim bir katkısı olmuştur. Yugoslavya'nın kuruluş dönemindeki adı da "Sırp-Hırvat-Sloven Kırallığı" olmuştur. 1917 yılındaki Sovyet İhtilâli'nden önce de bölgede var olan komünistler, krallığın kuruluşundan sonra aralarında hızla ve resmen teşkilâtlanmış ve Sovyetler Birliği'nin teşviki ve izniyle "Yugoslavya Komünist Partisi" (YKP) kurulmuştur.³ Bu parti, Yugoslavya'daki ilk seçimlerde üçüncü parti olarak ortaya çıkmış ise de, üyelerinden birisinin İçişleri Bakanı'nı suikastla öldürmesi üzerine yasadışı ilân edilmiş ve üyeleri tutuklanmağa başlanmıştır. Bu arada, ül-

³ Bkz geniş bilgi için, Edvard Kardelj, *The Nation and International Relations*, Beograd, STP, 1975.

kedeki milletler de kendi aralarında anlaşıp kaynaşamayınca, Kral I. Aleksandar, 1929 yılında anayasayı askıya almış ve bütün yetkileri elinde toplamıştır. Bunun siyasî sonuçları, ülkede var olan Sırp hâkimiyetinin daha da koyu hâle gelmesi, Sırp milliyetçiliğinin azması ve muhalefetin susturulması, hapse atılması veya sürgün edilmesi şeklinde tezahür etmiştir. 06 Nisan 1941 tarihinde Hitler'in Belgrad'ı bombalamasıyla başlayan saldırı, 17 Nisan 1941 tarihinde imzalanan teslim antlaşmasıyla beraber bu devlete son vermiştir. Bundan sonra başlayan iç savaş ve işgâle karşı mücadele, ancak 1945 yılında son bulmuş ve Tito'nun idaresinde Yugoslavya Federe Halk Cumhuriyeti (YFHC) (İkinci Yugoslavya) kurulmuştur.⁴

2. Tito'nun Özgeçmişi

Josip Broz Tito, 07.05.1892 tarihinde Hırvatistan'ın Kumroves adlı köyünde ailesinin yedinci çocuğu olarak doğmuştur; babası Hırvat, annesi Sloven idi. O zaman, burası Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası olan Hırvat-Sloven Kırallığı'nın topraklarından sayılıyordu. Köyündeki ilkokulda öğrenime başlayan Josip, başarılı bir öğrenci olmadığından ikinci sınıfı iki defa okumak zorunda kalmış ve dördüncü sınıftan sonra resmî öğrenimi bırakmıştır.⁵

1907 yılında, 15 yaşına geldiğinde, köyündeki kıt şartlar dolayısıyla 97 km ötedeki Sisak kasabasına gidip bir tornacı-anahtarcının yanında çalışarak çalışmaya başlamış ve 1910 yılında buradan mezun olmuştur. Çıraklığı sırasında, *Hür Söz* (Slobodna Rec) adlı sosyalist gazeteyi okumağa ve satmaya başlamış ve 1 Mayıs kutlamalarına ilk defa 1909 yılında katılmıştır. Zagreb'te iş bulunca, Metal İşçileri Sendikası'na ve Hırvatistan-Slovenya Sosyal Demokrat Partisi'ne üye olmuştur.⁶ Daha sonra, Lüblana (Ljubljana), Kamnik(Kamnik-Slovenya), Çenkov(Çhenkov-Bohemya), Pıljen-Şkoda (Şkoda) -Slovakya, Manhayım-Benz-Bohemya, Griedil-Viyana, Daimler-Viener Nuştad gibi yerlerde çalışan Broz, buralarda iyi derecede Almanca ve bir miktar Çekçe öğrenme imkânını bulmuştur.⁷

⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Ankara, 1983, s. 183; Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1983, s. 221.

⁵ Geoffrey Swain, *Tito: A Biography*, I. B. Tauris, England, 2010, p. 5; Jasper Ridley, *Tito: A Biography*, Constable and Company, England, 1994, p.44; James Minahan, *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States*, Westport, Greenwood Publishing Group, 1998, p. 50.

⁶ Ridley, *Ibid*, 1994, p. 54.

⁷ *Ibid*, 1994, p. 57.

Mayıs 1913 yılında Avusturya-Macaristan ordusuna askere alınan Josip, astsubay okuluna yazılmak imkânını bulmuş ve buradan ordunun en genç başçavuşu olarak mezun olmuştur. Alayının kılıç yarışmalarının birincisi olarak 1914 yılında Budapeşte'deki Ordu kılıç yarışmalarına gidince de burada ikinci olabilmıştır.⁸

1914 yılında, 1. Dünya Harbi patlayınca, önce Sırbistan cephesine giden Josip Broz, daha sonra 1915 yılında Galiçya cephesine gönderilmiş ve orada cesaret madalyasına namzet gösterilmiştir. Mart 1915 tarihinde, Bukovina'da ciddî olarak yaralanınca, Ruslar'a esir düşmüş ve Kazan civarındaki bir hastahaneye nakledilmiştir. Hastahannede on üç ay geçiren Yosip, orada zatürre ve tifüs de geçirmiştir. Bu dönemde, kendisine bakan Rus hastabakıcıların getirdiği Tolstoy'un ve Turgenyev'in eserlerini okumuş ve iyi derecede Rusça öğrenmiştir.⁹

Şubat 1917 ihtilâlden sonra, Haziran ayında esir kampından kaçarak Petrograd'a giden Josip, kısa bir süre sonra oradaki Temmuz gösterilerine katılmış ve tutuklanarak Doğuya gönderilmişse de firar ederek, bir çok maceradan sonra, Omsk'a gelebilmiş ve oradaki Kızıl Ordu birliklerine katılmıştır.¹⁰ Ancak, Çek Ordusu'nun bölgede hâkimiyeti ele geçirmesi üzerine yoldaşları ile ormanlarda saklanmak zorunda kalmıştır. Nihayet, 1920 yılının sonbaharında da Narva-Stetin-Viyana üzerinden memleketine dönen Josip, Zagreb'te garson olarak iş bulunca burada Komünist Partisi'ne (KP) üye olmuştur.¹¹ KP'de üyelerinin azimli ve fedakâr çalışmalarının sonucunda 1920 seçimlerinde Kurucu Meclis'te 59 üyelik kazanarak ülkenin üçüncü büyük partisi olmuştur.¹² Bir Komünist'in İçişleri Bakanı'nı suikastla öldürmesi üzerine Komünist Partisi 1921 yılında gayrimeşru olarak ilân edilmiş ve üyeleri tutuklanmağa başlanmıştır.¹³ Komünist olduğu gerekçesiyle işinden atılan Josip Broz yeraltı çalışmalarına başlamış ve

⁸ *Ibid*, pp. 57 and 62.

⁹ Vilko Vinterhalter, *In The Path of Tito*, Abacus Press, England, 1972, p.64; Benjamin Frankel, *The Cold War, 1945–1991: Leaders and Other Important Figures in the Soviet Union, Eastern Europe, China, and the Third World*. 2., Gale Research, England, 1992, p.331; Ridley, 1994, p. 65.

¹⁰ Ridley, *Ibid*, pp. 67-68.

¹¹ *Ibid*, pp. 77-78; Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Faber & Faber, England, 2012, p. 1926.

¹² Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford, Oxford University Press, England, 2008, p. 134.

¹³ Geoffrey Swain, *Tito: A Biography*, I.B. Tauris, London, England, 2010, p. 9.

1924 yılında bölge yönetim kuruluna üye olarak seçilmiştir.¹⁴ 1925 yılında Adriyatik sahilindeki Kıralevisa (Kraljevica)'da tersanede iş bulan Josip burada da KP içindeki faaliyetine devam etmiş ve sendika yönetimine de seçilmiştir. 1927 yılında Metal İşçileri Sendikası'nın Zagreb şubesi sekreterliğine ve kısa bir süre sonra da aynı sendikanın Hırvatistan merkez sekreterliğine seçilmişse de tutuklanmış ve bir süre hapiste kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra ise, bir daha işe girmeyip bütün zamanını ve gücünü yeraltı faaliyete hasretmiştir.¹⁵

Hırvatistan KP'nin Şubat 1928 tarihinde Zagreb'te düzenlediği toplantıya katılan 32 delegeden birisi olan Josip, burada hizipçiliğe karşı çıkmış, partinin ihtilâlcî çizgiyi takip etmesini savunmuş ve şiddetli bir mücadelede sonra partinin yeni seçilen merkez kurulunun sekreteri olmuştur.¹⁶ Kısa bir süre sonra tutuklanan Yosip, beş yıl hapse mahkûm edilmiş ve gönderilmiş olduğu Lepoglava hapisanesinde hayat boyu öğretmeni olacak olan Yahudi Marksçı Moşa Pijde ile tanışmıştır.¹⁷ Mart 1934 tarihinde serbest bırakıldıktan sonra yeraltına giren Josip, önce Valter, daha sonra da Tito takma adlarını kullanmağa başlamıştır.¹⁸

1934 yılında, Hırvatistan Komünist Partisi (HKP) Tito'yu Viyana'de düzenlenecek YKP Merkez Kurulu toplantısına delege olarak göndermiş ve Tito orada bu kurulun üyesi olmuştur. Bu toplantıda Edvard Kardel, Milovan Cilas, Aleksandar Rankoviç ve Boris Kidric ile yakın arkadaşlık kuran Tito parti içinde bir çok arkadaşını önemli yerlere getirebilmiştir. 1935 yılında Sovyetler Birliğine giden Tito, Komintern'in Balkan şubesinde çalışmağa başladıktan sonra oradaki KP üyesi ve NKVD (Devlet Güvenlik Teşkilâtı) mensubu olmuştur.¹⁹ 1936 yılında Yugoslavya'ya dönen Tito, ertesi yıl Stalin tarafından YKP genel sekreterliğine atanmıştır.²⁰

3. İkinci Dünya Savaşı ve Tito

1941 yılında Yugoslavya'ya ittifak teklif eden Hitler'in bu konudaki isteklerinin Yugoslavya halkı ve Meclis tarafından kabûl edilmemesi üze-

¹⁴ Ridley, *ibid*, pp. 83-85.

¹⁵ Phyllis Auty, Tito: A Biography. New York, New York: McGraw-Hill, 1970, s.53; Ridley, *ibid*, pp. 88-89.

¹⁶ Ridley, *ibid*, pp. 95-96.

¹⁷ Ridley, *ibid*, pp. 102-103; West, *ibid*, p. 1931.

¹⁸ Ridley, *ibid*, p. 106.

¹⁹ Ridley, *ibid*, pp. 107-113.

²⁰ Vinterhalter, *ibid*, p. 147.

rine, 06 Nisan 1941 günü Belgrad bombalanmış; Alman, İtalyan ve Macar orduları Yugoslavya'ya saldırmıştır. 17 Nisan 1941 günü Kral Petar ve Bakanlar Kurulu üyeleri ülkeyi terk edince, kalan yöneticiler Alman ordusuna kayıtsız şartsız olarak teslim olmuşlardır.

Bunun üzerine Tito, YKP içerisinde bir Askerî Merkez Karargâhı oluşturmuş ve bunun başı sıfatıyla 1 Mayıs 1941 günü bir bildiri yayınlarak bütün halkı işgâlcilere karşı mücadeleye çağırmıştır. 27 Haziran 1941 günü YKP Merkez Kurulu Tito'yu istikbalde kurulacak bütün halkın kurtuluşu ordularının başkomutanlığına tayin etmiştir.²¹ Bunun üzerine, Komünistler hızla direniş birlikleri oluşturmağa başlamışlardır.

Öte yandan, Yugoslavya'nın yıkılmasından sonra, Hırvatistan, Slovenya ve Bosna-Hersek bölgelerini kapsayan bir 'Hırvat Bağımsız Devleti' kurulurken, kralcı düzene sadık olduklarını beyan eden Sırp subaylarının yönetiminde 'Çetnik' mukavemet kuvvetleri teşkil edilmeğe başlanmıştır. Albay Dıraja Mihayloviç Çetnikler'in komutanı olmuş ve daha sonra da 'Sürgündeki Yugoslavya Hükümeti' tarafından başkomutan ve savunma bakanı olarak tayin edilmiştir. Tito, 19 Eylül ve 27 Ekim 1941 tarihlerinde, ortak bir direniş oluşturmak maksadıyla Mihayloviç ile müzakerelerde bulunmuş ise de bundan bir netice alınamamıştır.²² Ne var ki, bu görüşme daha sonraları Tito'ya Çetnikler ile işbirliği yapmama hususunda eline çok güçlü bir koz vermiştir. Hep söylenen şu mazeret olmuştur: "*İşgâlcilere karşı vatani savunmak uğrunda, biz siyaseten rakip olduğumuz kimselerin ayağına gidip işbirliği teklif ettik. Ancak, onlar işbirliği yapmak şöyle dursun, düşmanla işbirliği yaptılar ve halka ve Partizanlar'a zulüm ettiler.*"

Çetnikler'in yoğun faaliyetine ve tedhişine rağmen, Tito'nun yönettiği Partizanlar, Sırbistan'ın Ujiçe şehrinde ve civarında bir "Cumhuriyet" kurmağa başlamışlardır. Bu ordunun en önemli özelliği, içinde inanmış Komünistler'den oluşan çekirdek yapının yanısıra, her miletten ve inançtan insanların da bulunmuş olmasıdır. Hatta, 2000 kadar Yahudi'nin de Partizanlar'ın aralarında bulunduğu yazılmıştır.²³

²¹ West, *ibid.*, p. 1933; Ridley, *ibid.*, pp. 116-117.

²² Vladimir Dedijer, *Tito Speaks: His Self Portrait and Struggle with Stalin*, London, Weidenfeld and Nicolson, England, 1953, p. 107.

²³ "Tito and His People", *Marxist International Archive*, Retrived 7 December 2011.

Tito'nun kurduğu silâhlı kuvvetlere, 'Partizan' denilmiştir. Bunlar, çete, bölük, tabur ve tugay olarak teşkil edilmişlerdir. Başlangıçta, her seviyedeki askerî birlik komutanlığı için tecrübeli, dürüst ve mücadeleye inanmış askerler tercih edilmiştir. Bu sebeple, Kraliyet Ordusu'nda, diğer ordularda veya İspanya İç Harbi'nde kendilerini ispat etmiş kimselere görev teklif edilmiştir. Ancak, bunların yanına Komünist eğitiminden geçmiş ve partiye (YKP) sadakatle bağlı siyasî komiserler verilmiş ve birliklerin asıl yönetici unsuru bunlar olmuşlardır. Her askerî birliğin meşruiyeti, YKP Merkez Karargâhı'nın onayına bağlı olmuştur. Yetenekli ve inançlı bir takım oluşturuluncaya kadar, bu karargâh uzun bir süre sadece Tito'nun kendisinden ibaret olmuştur.²⁴ İlk 'Proleter Tugayı' 21 Aralık 1941 tarihinde kurulmuştur.²⁵

Kaide olarak, partinin girişimi ile, Partizanlar, önce kendisini mücadeleye adanmış kimselerden küçük bir birlik oluşturuyor, belli bir bölgede üs kuruyor ve yönetimi eline alıyordu. Buraya da 'Kurtarılmış Bölge' adı verilerek, 'Halk Kurulu' ile mahallî Komünist Partisi Yönetim Kurulu müştereken yönetiyor ve ölüm-kalım dâhil, her konuda karar veriyordu. Daha sonra ise, bölge halkından olan işe yarar gençler mecburî askerliğe alınarak mevcut askerî birlik güçlendiriliyordu. Büyük birliklerin kuruluşu ise Merkez Karargâhı'nın (MK) kararı ile olmuştur.²⁶ Bu ordu, savaş boyunca Alman, Bulgar, Macar ve İtalyan işgâl kuvvetlerine ve Çetnik, Ustaşa gibi silâhlı iç rakiplerine karşı azimli bir mücadele ortaya koymuştur. Ne var ki, bu mücadelede insafsız ve canavarca bir çok hâdise de yaşanmıştır. Savaşın tarafların içinde masum ve merhametli olanları bulmak mümkün olmamıştır.²⁷

4. Müttefiklerin Siyasî Tutumu ve Yardımları

Başlangıç döneminde, Yugoslavya Kraliyet Ordusu'nun silâh, mühimmat ve levazım yığınakları baskınlarla soyulup malzeme dağlara, mağaralara taşınmıştır. Daha sonra ise İngilizler, Amerikalılar ve Ruslar her türlü malzeme yardımında bulunmuşlardır. İtalya, 1943 yılının Eylül'ünde teslim olunca, Balkanlar'daki bütün İtalyan birliklerine malzemelerini Partizanlar'a teslim etmeleri hususunda emir verilmiştir.²⁸

²⁴ Milovan Djilas, *Wartime, Harcourt Brace Jovanovich*, London, 1977, pp. 183, 370, 377.

²⁵ Sabrina Petra Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Bloomington, Indiana University Press, Indiana, 2006, p. 151.

²⁶ Cilas, *ibid*, p. 183.

²⁷ Cilas, *ibid*, pp. 182, 189, 196, 283, 290, 291, 312, 322, 326, 330, 338, 351, 376.

²⁸ Cilas, *ibid*, p. 330; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 2001, p. 298.

İngilizler, öteden beri Balkanlarla çok yakından ilgilenmişlerdir. Me-selâ, Yunanistan isyanı ve bağımsızlığı, büyük ölçüde bir İngiliz girişimi olarak yorumlanabilir. Birinci Dünya Savaşı'nda da İngilizler Balkanlar'a askerî birlik göndermişlerdir. İngilizler, millî menfaatleri gereğince, İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren, Balkanlar'da Mihver devletlerine düşman olan çeşitli unsurlar ile irtibat kurmuştur. Amerikalılar ise, İngilizler'in âdetâ himayesinde olarak bu işe soyunmuşlardır. Bu münasebetler çerçevesinde, İngilizler öncelikle Çetnikler'in ana karargâhına işgâlin daha ilk aylarında bir askerî heyet göndermişlerdir. Daha sonra, Partizanlar güç kazanınca, oraya da bir askerî heyet göndermişlerdir. Bu heyetlerin en önemli işlerinden birisi, Dünya ile irtibatı sağlayacak telsizleri ve bunların çalıştırıcılarını hem Çetnikler'in, hem de Partizanlar'ın karargâhına göndermek olmuştur.²⁹ Daha sonra, güç Partizanlar'ın tarafına kayınca, Mihayloviç'in nezdindeki heyet geri çekilmiş ve Partizanlar'ın nezdindeki heyet güçlendirilmiştir. Öyle ki, Başbakan Vinstın Çörçil'in (Winston Churchill) oğlu Binbaşı Randılp Çörçil (Randolph Churchill) de bu heyetin içinde bulunmuştur.

İngilizler'in Yugoslavya'daki güçlerle ilgili kanaati zaman içinde değişmiştir; Haziran 1942 tarihinde Askerî İstihbarat başkanı Korgeneral Frensis Deyvidsın (Frencis Davidson) Partizanlar'ı 'uç unsurlar ve eşkiya' olarak nitelmişken, Mart 1943 döneminden itibaren bu kanaat değişmeğe başlamış ve Askerî Harekât Başkanlığı'nda görevli Binbaşı Beytımın (Bateman) Partizanlar'ı 'faal ve azimli' olarak vasıflandırmıştır.³⁰ MI-3b kısmında görevli Binbaşı Deyvid Talbit Rays (David Talbot Rice) da şu yorumda bulunmuştur: "*Mihayloviç'e bağlı güçler, Almanlar'a karşı ancak seyrek olarak saldırı icra ederken, şüphe yok ki Partizanlar günün kahramanlarıdır.*"³¹

İngilizler, ilk defa 20/21 Nisan 1943 gecesi, bir astsubay ve iki gönüllüden ibaret üç kişilik bir istihbarat takımını Adriyatik denizinin kıyısındaki Senyi bölgesindeki Bırinye civarına indirmişlerdir. İşbu heyet, Partizanlar tarafında bulunup sorgulandıktan sonra Hırvatistan Merkez Karargâhı'nda çalışmasına imkân verilmiştir. Daha sonra, Binbaşı Vilyım Conıs (William Jones) bu heyete katılmıştır. Mayıs 1943 tarihinde de Yüzbaşı

²⁹ Tomasevich, *ibid*, p. 369; Cilas, *ibid*, pp.348, 349, 369, 399.

³⁰ Neven Andjelic, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, Frank Cass, 2003, p. 36.

³¹ Dominic McGoldrick, "Accommodating National Identity in National Law and International Law", *In Stephen Tierney*, 2000, p. 17.

Bil Dieykın (Bill Deakin) Tito'nun karargâhına gönderilmiştir. 17 Eylül 1943 tarihinde de Tuğgeneral Fitzroy Miklin (Fitzroy Maclean) aynı karargâha katılmıştır. General Miklin, komando subaylığı, sabık diplomatlık, Temsilciler Meclisi üyeliği ve çok iyi derecede Sırpça-Hırvatça bilme gibi özellikler taşıyordu. Miklean, gelişinden kısa bir süre sonra, Dışişleri Bakanı İdin'a (Eden) bomba tesiri yapacak bir bildirimde bulunmuştur. Buna göre, İngiltere Mihayloviç (Draža Mihailović) ile olan ilişkilerini kesmeli ve sadece Tito'yu desteklemeli idi. Bu teklif, Tahran toplantısından sonra benimsenmiştir.³² Nitekim, Çörçil(Winston Churchill), Tahran toplantısında bu kararını Stalin'e bildirmiş ve 22 Şubat 1944 tarihindeki Meclis konuşmasında da ifade etmiştir.³³

Aslında, İngilizler daha önce de Tito'ya büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Bu yardımların en büyüğü, İtalya'nın 03 Eylül 1943 tarihinde teslim antlaşmasını imzalamasından sonra yapılmıştır. Teslim antlaşması gereğince bütün İtalyan ordularının üst komutasını eline alan Müttefikler'in Akdeniz bölgesindeki komutanı General Henri Meytınd Vilsın (Henry Maitland Wilson) Yugoslavya'ya hitaben yayınladığı bildirisinde, İtalya ordusunun şimdi kendi emrinde olduğunu ifade etmiş ve Yugoslavyalıları Almanlar'ın tahriki üzerine İtalyan ordusu ile çatışmaktan kaçınmalarını ve bunlarla savaşmadan İtalyan ordusundan mümkün olduğu kadar çok miktarda silâh, askerî malzeme ve levazım malzemesi elde etmeğe dâvet etmiştir. Mussolini'yi deviren ve İtalya'nın Başbakanlık makamına oturan General Badolyo (Baddoglio) da hatıratında, müttefiklerin istihbarat teşkilâtları aracılığıyla İtalyan ordusuna Balkanlar'daki Partizan güçlerine katılmaları hususunda talimat vermiş olduğunu yazmıştır.³⁴

İngiliz ve Amerikan Hava Kuvvetleri'ne bağlı uçaklar, Mayıs-Haziran 1944 tarihlerinde, Partizanlar'ı desteklemek için Almanlar'ın Yugoslavya'daki bir çok askerî tesisini bombalarken birçok şehri de bombalamış ve binlerce masum sivilin ölümüne veya yaralanmasına sebep olmuştur.³⁵

Tito'nun bu hadiseyi müttefiklerin kasti bir işi olarak halka açıklama tehdidi üzerine, Müttefik uçakları, cinayetlerin üstünü örtmek gayreti

³² Shapiro, Susan- Ronald Shapiro, *The Curtain Rises: Oral Histories of the Fall of Communism in Eastern Europe*. McFarland, 2004.

³³ Martha L. Cottam, Beth Dietz-Uhler, Elena Mastors, Thomas Preston, *Introduction to political psychology*, Psychology Press, 2009, p. 243

³⁴ Tomasevich, *ibid*, p. 298.

³⁵ Cilas, *ibid*, p. 400.

içinde olacak, 22 Ağustos 1944 tarihinde tek bir gün içinde binlerce yaralı Partizanı Bayovo Polye düzlüğünden alarak tedavi için İtalya'ya götürmüşlerdir.³⁶

5. Tito'nun İkinci Yugoslavya'yı Kurması

Tito'nu girişimiyle, kurtarılmış bölgeleri yöneten Halk Kurulları'nın seçtiği temsilciler ile Tito'nun uygun gördüğü itibarlı vatanseverler, Yugoslavya Faşist Karşısı Millî Kurtuluş Meclisi (AVNOY) adı altında 26-27 Kasım 1942 tarihlerinde Bihaç'ta ve 29 Kasım 1942 tarihinde Yayçe'de toplanarak ülkenin yönetimi, savaş ve gelecekteki siyasî yapılanma konusunda temel kararlar almışlardır.³⁷ Meselâ, Yugoslavya'nın federasyon olacağı hususu bu toplantılarda kararlaştırılmıştır. Yayçe'de, 67 kişilik bir Başkanlık Kurulu ve başında Tito'nun bulunduğu dokuz kişilik Millî Kurtuluş Kurulu oluşturularak hukukî temel bir adım atılmıştır. Böylece Tito, ülkenin hem askerî, hem de siyasî ve idarî başı olarak kabûl edilmiştir. Bu kurulun beş üyesi Komünist, diğerleri de önde gelen vatansever düşünürler idi.³⁸

Müttefiklerin Balkanlar'a çıkarma ihtimalini yüksek gören Hitler, Balkanlara büyük bir güç nakletmiş ve mahallî direnişi yok etmek için büyük hazırlıklar yaptırmıştır. Ancak halkın ve Partizanlar'ın büyük bir direnişiy-le karşılaşan Almanlar (Ocak-Haziran 1943) gücünü kaybedince, Partizanlar giderek güçlenmiş ve ülkede bir çok kurtarılmış bölge oluşturmuşlardır. Bosna, Hersek ve Karadağ, yeryüzü yapısının haşin olması dolayısıyla bu işe en elverişli bölgeler olmuş, ilk idarî birimler buralarda oluşturulmuş ve Merkez Karargâh ile Millî Kurtuluş Kurulu buralarda barınmıştır.

Mihayloviç'in, Paveliç'in ve diğerlerinin Almanlar ile olan işbirliği açık olarak ortaya çıkınca, Tahran toplantısında (28 Kasım - 01 Aralık 1943), müttefikler Tito'yu ve Partizanlar'ı resmen tanımışlardır.³⁹

³⁶ *Ibid.*, p. 403.

³⁷ Ivo Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism*, Ithaca, Cornell University Press, New York, 1988, p. 64.

³⁸ Tomasevich, *ibid.*, p. 52; Ivan Kocon and Matej Jeliëæ, Ivan Škunca. *Svaranje Titove Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Yugoslavia, 1988.

³⁹ Marcia Kurapovna, *Shadows on the Mountain: The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, John Wiley and Sons, 2009, p. 87.

Nihayet, işi en can alıcı noktasında halletmek isteyen Almanlar, 25 Mayıs 1944 tarihinde, Tito'nun ve Askerî Karargâh'ın bulunduğu Dırvat (Bosna) bölgesine olağanüstü bir havadan indirme harekâtı yapmış ise de Tito ve yüksek kademedekiler, İngilizler'in yardımı ile kaçmayı başarmışlardır.⁴⁰ Bu olaydan sonra, Tito ve yüksek yönetim önce İtalya'ya kaçırılmış ve daha sonra da Vis adasına yerleştirilmiştir. Kısa bir süre sonra da Tito, bir İngiliz uçağına bindirilerek Napoli'ye götürülmüş ve 14 Ağustos 1944 günü Çorçil (Winston Churchill) ile görüşmüştür.⁴¹ Bu görüşmeden sonradır ki Müttefikler, Partizanlar'a siyasî ve askerî alanda yoğun bir şekilde yardım etmeğe başlamışlardır. Silâh, cephane, muhabere araçları, askerî araç, deniz aracı, giyecek, çizme, gıda, ilâç vs malzeme havadan veya denizden ulaştırılmıştır. Öyle ki, Belgrad'ı Almanlar'dan alan Partizan askerleri İngiliz üniforması giymekte idiler.

17 Haziran 1944 tarihinde Adriyatik denizindeki Vis adasında, sürgündeki Kral Petar'ın temsilcileri ile AVNOY temsilcileri arasında bir işbirliği antlaşması imzalanmıştır.⁴² Müttefikler tarafından Başbakan ve Silâhlı Kuvvetler başkomutanı olarak Tito'yu tanıyınca, Kral 2. Peter de 12 Eylül 1944 tarihinde, Yugoslavya halkını Tito'nun başkanlığı altında birleşmeye çağırdı ve uymayanların hain sayılacağını belirtti.

TASS ajansı 28 Eylül 1944 tarihinde, Tito'nun Sovyet Kızıl Ordusu'nun geçici olarak Yugoslavya topraklarına girmesine izin veren bir antlaşma imzalamış olduğunu bildirmiştir.⁴³ Böylece, doğu cephesi güveneye alınmış olan Partizanlar, nihaî taarruzu icra edip işgâl kuvvetlerini çekilmeğe veya teslim olmağa zorlayabildiler. Ne yazık ki bu taarruzda teslim olan karşı güçlerin askerlerinin ve yöneticilerinin çoğu kitle hâlinde kurşuna dizilmişlerdir.⁴⁴ Tito'nun bu dönemde yayınlanan ve rastgele idamları yasaklayan emirlerinin gösterişten ibaret olduğu kanaati vardır ve binlerce kişiyi ilgilendiren "Blaibourg katliamı" bunu kuvvetle düşündürmektedir.⁴⁵ İngilizler, bu katliama soğukkanlılıkla seyirci kalmayı tercih etmişlerdir.

⁴⁰ Roberts, Walter R., *Tito, Mihailović and the Allies: 1941-1945*, Duke University Press, New Jersey, 1987, p. 24.

⁴¹ *Army News*, Vol. 3, No. 933, Darwin, 15.08.1944.

⁴² "1941: Mass Murder", *The Holocaust Chronicle*, Retrieved 10 June 2011.

⁴³ Ramet, *ibid*, p. 157.

⁴⁴ "Rebirth in Bosnia", *Time Magazine*, 19 December 1943.

⁴⁵ Tomasevich, *ibid*, p. 104

07 Mart 1945 günü “Demokrat Federal Yugoslavya” geçici hükümeti ilk defa Belgrad’ta toplanmıştır. Bu hükümette, YKP ve sürgündeki hükümet temsilcileri yer almış ve Tito geçici Başbakan olmuştur. Kasım 1945 tarihinde yapılan seçimlerde sandık başlarında silâhlı Partizanlar beklerken sadece bir türlü oy kullanılabilmiştir: YKP pusulası ve kör sandık pusulası. Elbette ki bu şartlarda YKP ezici çoğunlukla seçimi kazanacaktı. Başka türlü oy atanlara da sonra ağır hesaplar ödetilmiştir. Esasen, kralcılar çoklukla bu seçimi boykot etmişlerdir. Müttefikler de bu oyunu bilerek kabûl etmişlerdir.⁴⁶ Seçim zaferinden sonra Tito resmen Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak ilân edilmiş ve ülkenin adı Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Bu isim de daha sonra Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti şekline dönüştürülmüştür. 29 Kasım 1945 günü Kral Petar resmen tahtından indirilmiştir.

Yeni devletin kuruluşundan sonra, Partizan ordusu, Yugoslavya Halk Ordusu şeklinde klâsik bir yapıya çevrilirken, bunun içindeki bâzı unsurlar alınarak UDBA (Devlet Güvenlik Teşkilâtı) ve OZNA (Halk ve Ordu Güvenlik Teşkilâtı) kurulmuştur. Bunlar, daha sonraki zamanlarda her türlü muhalefeti canavarca yöntemlerle yok etmek için acımasızca çalışmışlardır.

Siyasî durumunu güçlendirmek isteyen Tito, 4 Haziran 1945 tarihinde Yugoslavya Piskoposlar Konferansı’nın başkanı Aloyziyo Stepinas (Aloysius Stepinac) ile görüştü ise de bir anlaşmaya varamamıştır. Üstelik, bundan bir süre sonra, Stepinas’ın başkanlığındaki Piskoposlar Konferansı Partizanlar’ın Eylül 1945 tarihinde işlemiş oldukları savaş suçlarını kınayan bir bildiri neşredince, Stepinas tutuklanıp 16 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Buna bir cevap olarak da Vatikan, Tito’yu ve hükümet üyelerini aforoz etmiştir. Muhtemelen dış baskılar üzerine, Stepinas’ın cezası daha sonra ev hapsine çevrilmiştir.⁴⁷

1946 Anayasası ile milletler ilkesine göre kurulan Federatif Yugoslavya, altı cumhuriyet (Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Slovenya, Makedonya ve Karadağ) ve iki özerk bölgeden (1918’de Macaristan’dan alınan Voyvodina ve 1912-1913 Balkan Savaşı ile işgal edilen Kosova) oluşuyordu.⁴⁸ İkinci Yugoslavya, birçok bakımdan ilk Yugoslavya’dan

⁴⁶ Tomasevich, *ibid*, p. 121.

⁴⁷ Ramet, *ibid*, p. 158; Tomasevich, *ibid*, p. 157.

⁴⁸ Bkz. Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*,

farklı nitelikler arz etmekteydi. Siyasi açıdan sosyalist bir rejimin benimsendiği yeni Yugoslavya'da; Sırp, Hırvat ve Slovenler'in dışında kalanlara da devlet örgütlenmesi hakkı tanınmış, millî meseleler bu yolla aşılmaya çalışılmıştır. İkinci Yugoslavya, altı temel esas üzerine oturuyordu: sosyalist pazar iktisadı, özyönetim, federalizm, bağlantısız dış politika ve '1941 Kulübü'.⁴⁹

Savaşın sonraki ilk iki yılda, Tito'ya Moskova'ya çok bağlı bir lider gözüyle bakılmıştır. Aslında, bu dönemde muhaliflere çok zulüm edilmiş; bir çoğu hapsilere konmuş, mallarına el konulmuş veya kurşuna dizilmişlerdir. Ayrıca din kurumları kapatılmış, din adamları hapsilere konulmuş ve kişilerin elindeki özel mülkiyete ait topraklara zorla el konularak Halk Çiftlikleri kurulmuştur. Varlıklı kişilerin evlerine keyfi olarak girilip göze batan her türlü eşya ve gıda yağma edilmiştir.⁵⁰ Bu itibarla, böyle bir kanat haksız yere oluşmamış sayılmalıdır.

6. Tito'nun Dış Siyaseti

Savaşın sonra, Tito idaresi, yapılmış olan yardımları, desteği ve fedakârlıkları bir kenara iterek, Batılı müttefikleriyle ciddi çatışmalar yaşamıştır. Nitekim, İstria yarımadası, Zadar, Riyeka (Rijeka) ve Tıriyeste (Trieste) şehirleri yüzünden yaşanan çatışmalar neredeyse savaşa yol açmıştır. Hatta, en az dört tane ABD askerî uçağı Yugoslavya semaları üzerinde uçarken düşürülmüştür. Stalin, bu olayları kınayarak Müttefikleri tahrik etmemeye çalışmış, Tito'nun Yunanistan iç savaşında Komüstler'e verdiği desteğe de karşı çıkmıştır.

Tito, 2. Dünya Savaşı'nda Almanlar'a karşı savaşmış ve büyük itibar kazanmıştı. Böylece, Balkanlar'da faal bir rol oynamak imkânını elde etmiştir. Bu amaçla, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan ile işbirliği ve ittifak anlaşmaları yapılmıştır.⁵¹

Tito'nun Romanya ile Aralık 1947'de imzaladığı dostluk ve karşılıklı yardım antlaşması, İngiliz basınında "*Yugoslavya'nın komünist Başbakanı Mareşal Tito tarafından sevk ve idare edilen faaliyetteki son adımı teşkil*

Cambridge Mass, Harvard University Press, 1991, p. 167.

⁴⁹ Ülger, *age*, s. 53. 1941 kulübü, Partizan Hareketinin kuruluş dönemindeki adıydı. Bu grup içinde yer alanlar, 1945 sonrasında Tito tarafından kilit noktalara yerleştirildiler. Konu için bkz. J. Broz Tito, *Özyönetimli Sosyalizm*, Koza Yayınları, İstanbul, s. 197.

⁵⁰ Adil Zulfikarpaşic, *The Bosniak*, Hurst and Comp., London, 1998, pp. 79-81.

⁵¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl 2*, Küre Yayınları, 1999, s. 343; Fahir Armaoğlu, *age*, s. 450.

etmektedir.” şeklinde yer bulmuştu. Romanya’nın yanısıra, Bulgaristan ile de bir dirsek teması olmuştur. Güvenlik arayışı içinde olsa gerektir ki, Tito, savaştan kısa bir süre sonra, Atina hariç olmak üzere, bütün Balkan başkentlerini ziyaret etmiştir. Balkan devletleri arasındaki antlaşmalar ve işbirliğine yönelik olarak Bulgaristan Başbakanı Georgi Dimitrov’un şu sözleri ilgi çekicidir: “*Yugoslavya, Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya şimdi hep birer demokrat devlettirler ve omuz omuza yürüyerek, icabında silâh kullanarak emperyalist planları akamete uğratmaya hazırdırlar.*”⁵²

Bu sözlerin ardından, Yugoslavya ile Bulgaristan arasında 2 Ağustos ve 7 Kasım 1947 tarihlerinde imzalanan ikili antlaşmalar ile Yugoslav-Bulgar yakınlaşması sağlanmaya çalışılmıştır.⁵³

Türkiye ise, Balkanlar’daki bu gelişmelerden dolayı endişelenmekteydi. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak’ın TBMM’de konuşması, bu bloklaşmaya ne şekilde bakıldığını göstermektedir:

*“Balkanların komünist devletleri arasındaki görüşmelerde umumi bakımdan Balkan siyasetleri, Yunan ahvali ve Yunanistan’ın yeni inkişafı karşısında tutulacak müşterek yolun gözden geçirilmesi muhtemeldir....İmzalanan muahedelerin mukaddesinde, Alman tecavüzü ihtimali ileri sürülmekte ise de üçüncü maddede her türlü tecavüzler derpiş edilmektedir. Bu muahedenin, Türkiye ve Yunanistan’dan gelebilecek emperyalist tehlikeyi önleyeceği de ileri sürülmüştür....Balkanlar’da görülen bu zincirleme antlaşmaların hakiki sebebini bu devletlerin sınımsız bağlı olduklarını ilan ettikleri daha umumi bir siyasetin icaplarında aramak daha doğru olur.”*⁵⁴

Arnavutluk da Yugoslavya siyasetinin bir parçasıydı. Enver Hoca ile nerede ise bir federasyon oluşturulacaktı.

Bu sırada, Yunanistan’da iç savaş devam etmekteydi. Yunanistan, komünist bir idare altına girerse, Batı için tehlikeli bir durum ortaya çıkacaktı.⁵⁵ Bu yüzden, Batı Avrupa’nın güvenliğinin sağlanması için, ABD

⁵² BCA, 030.00.01, 101.625.3.

⁵³ *Ayın Tarihi*, 1953, Ağustos 1946, s. 72.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1947.

⁵⁵ Fransız basının yorumuna göre, son dönemde Belgrad hükümeti kralcı-faşist Atina hükümetinin adeta kucağına itilmişti. Bir askeri heyet ve Tito’nun yakınlarından Mosha Pijade’nin başkanlığında bir “mebuslar” heyeti Atina’ya harp ittifakı hazırlamaya gitmişlerdi. Akdenizdeki “emperyalist tecavüz cephesinin” Yugoslav halkası böyle hazırlanıyordu. Aynı zamanda Tito, Ankara’ya adamlarını gön-

Yugoslavya'ya yardım etmeye başladı ve bu durum batı ülkeleri ile Yugoslavya arasında bir yakınlaşmayı ve ilişkilerin yumuşamasını sağlamıştır. Yugoslavya'da uygulanan idare, bir süreliğine Rusya ağırlıklı bir zihniyet taşımışsa da 1948 yılında ortaya çıkan anlaşmazlık, Tito'yu Batı ile sıkı işbirliğine sevk etmiştir. Batı dünyası, Stalin ile anlaşmazlığa düşen Tito'ya, krediler, teknik danışmanlık ve her türlü yardım vermekte âdeta yarışır olmuştur. Öyle ki, Doğu ve Batı ittifaklarından Yugoslavya'ya akıtılan paranın miktarı hâlâ bir muammadır.

Tito, 1948 yılında Moskova'nın iznini almaksızın farklı bir iktisadî gelişme tasarımı geliştirince, Moskova ile gerginlik yaşanmış ve kısa bir zaman içinde bağlar kopmuştur. Stalin, 4 Mayıs 1948 tarihli mektubunda Tito'yu ve YKP'ni kınayınca içeride ciddi bir bölünme ortaya çıkmıştır. Bu defa, Stalin'i destekleyenlere karşı takibat ve zulüm başlamıştır. Bu takibatta, binlerce eski Komünist, hapislerde işkence görmüş veya işkence ile ölmüşlerdir.⁵⁶

Stalin, bu gelişmeler üzerine, Kızıl Ordu ve Macar Ordusu birliklerini Yugoslavya'nın kuzey sınırı üzerine sevk ederken Tito'ya karşı da suikastlar düzenlettirmişir. Bunu üzerine, Tito da bir mektubunda “*Beni öldürmek için adam yollamaktan vazgeç. Biz şimdilik bunlardan beşini yakalamış bulunuyoruz. Eğer sen katil yollamayı durdurmaz isen, ben de birisini Moskova'ya gönderirim ve ikincisine de ihtiyacım kalmaz*” şeklinde sert bir ifade kullanmıştır.⁵⁷ Mesele bununla da kalmamış, Yugoslavya Komintern'den ihraç edilmiş ve bir çok Komünist ülke Yugoslavya ile olan ilişkilerini kesmiştir. Dahası, bâzı ülkelerde “Titocu” avı başlatılmıştır.

Tito'ya göre ise; “*Yugoslavya Moskova'nın peyki olmayı kabul etmeyerek Kominform'dan sıyrıldıktan sonra sosyal demokrat bir rejime doğru seyir takip etmektedir.*” Tito, Sovyetler Birliği'ni olduğu yerde kalmış fanatik bir devlet olmakla vasıflandırmış, Yugoslavya'nın ise sosyal şartlara intibak eden bir ülke olduğunu söylemiştir.⁵⁸

dererek “Yugoslavya ile Türkiye'nin arasını açacak hiç mesele yoktur.” diyordu. Bkz. *Humanité*, 30 Ağustos 1952.

⁵⁶ Melvyn P. Leffler, *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, 2009, p. 201; “Excommunicate's Interview”, *Time Magazine*, 21 October 1946.

⁵⁷ Nolan Cathal, *The Greenwood Encyclopedia of International Relation*, S-Z. Greenwood Press, 2002, p. 1668.

⁵⁸ *BCA*, 030.00.01, 111.703.3/8.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Yugoslavya, Kominform'dan ayrılmasının ardından yeni tasarılar oluşturmaya yönelmiş; Rusya ve diğer Doğu Avrupa sosyalist ülkelerinin tersine, yeni ve çok farklı uygulamalar geliştirmiştir. Sonuç olarak, Kominform'daki ülkelerin ambargosu üzerine, Marshal yardımından 500 milyon dolar yardım alabilmiştir.⁵⁹ Diğer taraftan da, kutuplaşan Dünya'ya üçüncü bir yolun bulunduğunu göstermek amacıyla, Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucularından olmuştur.

Üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da, ABD'nin Yugoslavya'ya doğru yönelişinin bir nedeni de İngiliz-Amerikan rekabeti olsa gerektir. 1952 yılında, hem Amerika Savunma Bakanı Fırenk İyes (Frank Eace), hem de İngiliz Dışişleri Bakanı İdın (Eden) Belgrad'ı ziyaret etmişlerdi.⁶⁰ Fransız basınında, bu ziyaretlere yönelik şu yorum yer almıştır; “*Bütün bu üst üste misafirliklerle Belgrad bir entrika yuvası, bir fesat yatağı olmuştur; dahili güçlüklerden nefes alamayan Tito, emperyalist devlet ajanlarının itimadını kazanmak için her şeyi yapmaya hazırdır.*”⁶¹

Anlaşılan o ki, İngiltere, Yugoslavya'nın Yunanistan, Türkiye ve Avusturya ile olan dostane ilişkilerinde de etkili rol oynamıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı İdın (Eden), Eylül 1952'de, hem Yugoslavya'ya, hem de Avusturya'ya ziyarette bulunarak Balkanlar'da İngiliz varlığını canlı tutmaya çalışmıştır. Eden'in Belgrad'a gidişi, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'ın birbirleri arasındaki ilişkilerin canlanmaya başladığı döneme tesadüf etmektedir. Gerek Atina'da, gerekse Ankara'da tam heyet halinde müzakereler yapılması plânlanmıştı. Kısmen dahilî olmak üzere, bir takım sebepler nedeniyle, Yugoslavya henüz Türk ve Yunan komşularıyla ittifaklara girecek durumda değildi. Ancak, İngiltere'ye göre; doğu Akdeniz, Orta Doğu ve Güney Doğu Avrupa'daki Batı müdafaa plânları ile bir bağ husule getirecek olan Balkan müdafasının müşterek plânlarını çizmek herhangi bir resmî pakt imzalamaktan çok daha önemliydi. Bu sırada, Türk-Yunan birlikleri, Nato'nun Güney Doğu Avrupa (Balkan) bölgesinde, bir bütün hâline getirilmişlerdi. Ancak, Yugoslavya'nın işbirliği olmadıkça, bir Balkan Nato Komutanlığı, stratejik bakımından tam olgunlaşmış sayılmayacaktı.⁶² İngiliz basınına göre, Eden'in bu ziyareti sembolik mahiyetteydi: “*Tito'nun Stalin'le araları açıldıktan sonra, Rusya'nın Yugoslavya'ya'yı tehdidi ile başlayan ittifak, bugün hakiki bir menfaat birliğine ve dostluğa kalbolmuştur...Gerçi Tito Yugoslavyası, Stalin usulüne uymak-*

⁵⁹ İrfan ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2003, s. 62.

⁶⁰ BCA, 030.001.00, 102.636.5/2.

⁶¹ *Humanité*, 30 Ağustos 1952.

⁶² BCA, 030.00.01, 102.636.7/2.

la beraber, hâlâ Komünisttir. Fakat Mr. Eden, muhafazakâr hükümetin mümtaz bir temsilcisi olarak Belgrad'a gitmektedir. Gerek İngiliz, gerekse Yugoslav hükümetleri bu ziyaret hakkında realist davranmaktadırlar. İdeoloji farkının bu mevzuda yeri olmayacaktır."⁶³

26 Haziran 1950 tarihinde, Milovan Cilas tarafında hazırlanmış olan "Özyönetim" kanunu Millî Meclis'te kabûl edilmekle yeni bir dönem başlamıştır. Buna göre, işçiler çalıştıkları yerlerin yönetimine katılacaklar, kârdan pay alacaklar ve küçük işletmeler özel kişilere ait olabilecek idi. 13 Ocak 1953 tarihinde kabûl edilen bir kanuna ile, özyönetim Yugoslavya'daki siyasî düzenin temeli olarak kabûl edilmiştir.⁶⁴

Stalin'in 1953 yılında ölümü üzerine SSCB ile olan ilişkiler düzelmeğe başlamıştır. Ancak Tito, Batı-Doğu arasında taraf tutmaktansa, "Bağlantısızlar Konferansı"nı kurmayı tercih etmiş ve bu yolda Dünya siyaset sahnesinde ün ve etki kazanmıştır.⁶⁵ Nasır, Nehru, Sukarno ve Enkruma (Nkrumah) bu harekete candan destek veren siyasîlerden olmuşlar ve Tito'yu Eylül 1961 tarihinde "*Bağlantısızlar Hareketi'in Genel Sekrateri*" olarak seçmişlerdir.

Tito, tarafsızlık siyasetini güderken bir çok ülkeyi ziyaret etmiş ve başkanları ile dostluk kurmuştur. Bu arada, İngiltere, ABD, Almanya, Fransa, Yunanistan ve Türkiye gibi ülkeleri de ziyaret etmiş ve iktisadî ve ilmî işbirliğini kurmuştur.⁶⁶

Tito, Yugoslavya vatandaşlarının yurt dışına seyahatlerine izin verirken, başka ülke vatandaşlarının Yugoslavya'da serbestçe seyahat etmelerine de izin vermiştir. Bu sayede bir çok kişi Yugoslavya dışında iş bula bilmiş ve evlerine önemli miktarda para göndermişlerdir.

7. Balkan İttifakı'nda Yugoslavya ve Türkiye

Tito, Balkanlar'da Yugoslavya'nı önderliğinde bir federasyon kurmak istiyordu ve bunun için bölge devletleriyle ittifak antlaşmaları yapmıştı. Sovyetler ise, böyle bir federasyona taraftar olmadığını söylemiştir. Sovyetler, Tito'nun böylesi bir federasyonun başına geçip Komünist Dünya'nın bağımsız ve bir numaralı önderi hâline gelmesini istememekteydi.⁶⁷

⁶³ *Time and Tide*, 6.09.1952; Stephen Tierney, *Accommodating National Identity: New Approaches in International and Domestic Law*, Martinus Nijhoff Publishers, 2000, p. 17.

⁶⁴ "The Silent Voice", *Time Magazine*, 21 October 1946.

⁶⁵ Peter Willetts, *The non-aligned movement: the origins of a Third World alliance*, 1978, p. xiv

⁶⁶ Stephen Tierney, *Accommodating National Identity: New Approaches in International and Domestic Law*, Martinus Nijhoff Publishers, 2000, p. 17.

⁶⁷ Fahir Armaoğlu, *age*, s. 435.

II. Dünya Savaşı süresince Sovyetler Birliği'nin Yugoslav devrimini veto etmesi, Yugoslavya'yı paylaşma pazarlıkları yapması ve özellikle Yugoslav Kızıldorusu'nun ülkeyi kendi gücüyle işgalden kurtarması gibi hâdiseler YKP ile Sovyet Birliği arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştu. Stalin'in, Tito'nun girişimiyle kurulacak olan Balkan Federasyonu tasarımına karşı çıkması ve Tito'nun Yugoslavya'yı Sovyetler Birliği'nin uydu devleti hâline getirmek isteğinde olmaması, bu ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak, Yugoslavya 1948'de Kominform'den çıkarılmıştır.⁶⁸

Tito, Sermayeci Batı ile SSCB odaklı sosyalist sistem arasındaki Soğuk Savaş'ın sürmesini istemekteydi. Nükleer dengenin, Sermayeci Batı ile SSCB Bölüğü arasındaki çatışmayı durağan hâle getirmesi Yugoslavya açısından güvence kaynağı idi. Bu durumda, Yugoslavya milletlerarası siyasetteki bağımsız konumunu netleştirip 'bağımsızlığı' milletlerarası bir siyasi iddiaya dönüştürmeye yöneldi.⁶⁹ 1953 yılında Devlet Başkanı seçilen ve Stalinle çatıştığı dönemi kazasız atlattığı Tito, Sovyetler Birliği başta olmak üzere, Türkiye vs. bütün ülkelerle münasebetlerini hızla geliştirmeye koyuldu.

Özellikle, 1952 yılında iki ülke arasında ticaretin geliştirilmesi amacıyla başlatılan görüşmeler Türkiye ile Yugoslavya'nın yakınlaşma adımları olarak dikkati çekti. Yapılan uzun temasların ardından 26 Şubat 1953 tarihinde "Ticaret ve Ödeme Antlaşması",⁷⁰ "Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi"⁷¹ ve buğday satışını düzenleyen bir protokol⁷² imzalandı. Bu antlaşmalar sayesinde Türkiye, Yugoslavya'dan kereste, kâğıt, pamuk ipliği, çimento, cam, alüminyum, çinko, kurşun ithal ederken; Yugoslavya'ya büyük miktarda buğday, pamuk, yağlı tohumlar, manganez ve hurda demir ihraç edecekti. İki ülke arasındaki ticareti düzenleyen ve uygulanacak ithalât ve ihracat esaslarını belirleyen bu antlaşmaların, iktisadî katkısıyla birlikte siyasî ilişkilere de olumlu bir etkisi oldu. Nitekim Yugoslavya Ticaret Heyeti Başkanı Sıtane Pavliç (Stane Pavlič)'in "*şüphesiz ki, bu anlaşmalar son defa imzalanmış olan üçlü dostluk ve işbirliği antlaşma-*

⁶⁸ Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavije, Socijalizam, Nacionalizam, Posledice*, Beograd, Standardt, 2001, str. 317.

⁶⁹ Janko Pleterski, Dr. Danilo Kecić and Dr. Miroljub Vasić, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Narodna knjiga, Beograd 1985, str. 391.

⁷⁰ *Düster*, 3. Tertip, Cilt 34, s. 1626-1646.

⁷¹ *Düster*, 3. Tertip, Cilt 35, s. 1754-1758.

⁷² *Düster*, 3. Tertip, Cilt 34, s. 1647-1650.

sıyla kendini göstermiş bulunan karşılıklı yakınlaşmanın bir neticesidir."⁷³ şeklindeki sözleri, bu noktaya vurgu yapıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya atılan ve kabûl edilemez Sovyet istekleri, Türkiye'yi fazlasıyla rahatsız ediyordu. Ayrıca, SSCB'nin Bulgaristan aracılığıyla Türkiye üzerinde oynamaya çalıştığı baskı çok kaygı verici idi. Bu yüzden, Yunanistan ile zaten sıkı bir işbirliği içerisinde olan Türkiye Balkanlar'da SSCB'yi tehdit olarak algılayan diğer bir devlet olan Yugoslavya ile yakınlaşma anlaşılabilir bir siyasettir.

Balkan İttifakı'nın şekillenmesine uzanan dönemde, Türkiye ile Yugoslavya arasındaki en üst düzeyde gerçekleşen ziyaretler, ülkeler arasında inşa edilmekte olan dostluk ve barış yaklaşımının pekişmesinde rol oynamıştır. Bu bağlamda, Yugoslavya Federe Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Tito, 1954 yılının başlarında Ankara'yı ve aynı yılın sonbaharında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Celal Bayar da Yugoslavya'daki Cumhuriyetleri ziyaret etmiştir.⁷⁴ Yine, 1953 yılında Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün ve Başbakan Andan Menderes, Yugoslavya'ya resmi ziyarette bulunmuşlardır. Ayrıca, son olarak İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay da Belgrad Belediye Başkanı'nın dâveti üzerine Belgrad'ı ziyaret etmiştir.⁷⁵

İlk olarak, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya'ya ziyaretinde, iki lider 'karşılıklı olarak ve doğrudan doğruya mektuplaşma suretiyle' iki ülkeyi ilgilendiren meselelerde görüş bildirme konusunda anlaşmışlardır. Ardından Mareşal Tito, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a bir mektup göndererek, Akdeniz'de beliren durumu ve Balkan İttifakı Anlaşması'nın yararına olacak olan şu meseleler hakkındaki görüşlerini ifade etmiştir:⁷⁶

- Yunanistan kral ve kraliçesinin davetlisi olarak Korfu Adası'na yaptığı ziyareti; Yunan hükümet Reisi Karamanlis ile görüşmeleri,
- Yunanistan ve Türkiye arasındaki Kıbrıs meselesi,
- Sovyet Rusya ile Yugoslavya arasındaki ilişki,
- Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkiler,
- Bled Antlaşması,
- Türkiye-Yugoslavya ilişkileri,

⁷³ *Cumhuriyet*, Sayı no: 10274, 7 Mart 1953, s. 7.

⁷⁴ *BCA*, 030.01.00/41.244.9.

⁷⁵ Bkz. Ayrıntılı seyahat raporu için, *BCA*, 030.00/01.111.703.3.

⁷⁶ *BCA*, 030.01.00/41.244.9.

Balkan İttifakı, 1950’li yılların ilk yarısında ve Soğuk Savaş şartlarını dikkate alarak, Türkiye’nin Balkan yarımadasına dönük ittifak stratejisinin yeniden üretilmesi şeklinde düşünülebilir. Dikkati çekebilecek bir husus, Balkan İttifakı içerisindeki üyelerinin tamamıyla uzlaşmaya varmamış olmasıdır. Bu konular; Kıbrıs meselesi sebebiyle Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginlik, SSCB’nin Stalin’in ölümünden sonraki devrede Yugoslavya ile olan ilişkilerini iyileştirmesi ve Tito’nun tarafsızlık siyasetine yönelmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, Balkan İttifakı konusunda, Adnan Menderes ve Josip Broz Tito arasında görüş farklılıkları da mevcuttur.

İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay, Belgrad, Üsküp ve Zagreb Halk Kurulları’nın dâveti üzerine gittiği Yugoslavya hakkında bir rapor düzenleyerek dönemin başbakanına sunmuştur. Bu raporda ilgi çeken noktalar şunlardır:

1-Üsküp Belediye Başkanı, Türkiye’nin devlet adamlarının ziyaretleri vesilesi ile yaptığı konuşmasında: “*Türk-Yugoslav dostluğunu hissetmekteyiz. Bu dostluğumuz Türk devlet adamları ile Mareşal Tito’nun eseri- dir. Kuruluş savaşında Yugoslav milletleri tarihte ilk defa olarak kendi hükümetlerini kurdular. İdareimiz demokrasi esaslarına göre kurulmuştur. Makedonya Cumhuriyeti bugün böyle esaslara dayanarak sosyalist hükümetini kurmuş bulunuyor.*”⁷⁷ diyerek, Makedonya’daki millî azınlıkların serbest yaşadıklarını ve Makedonya halkının yekvücut olarak Mareşal Tito’ya bağlı olduğunu ifade ederek, Tito idaresinden duydukları memnuniyeti dile getirmiştir.

2-Tito’nun Moskova’ya karşı değişen siyaset yaklaşımının etkilerini Üsküp Belediye Başkanı’nın konuşmasında da hissedilmiştir: “*Kurtuluş savaşımızda iki milyon kayıp verdik. Moskova’ya karşı durmakla diğer milletlere yardım ediyoruz. Bugün Türkiye ve Yugoslavya aynı düşmanla karşı karşıyadır. Ayrıca tarihi ve kültürel bağlar da bizleri bağlamaktadır.*”⁷⁸

3-Mareşal Tito ile olan görüşmede ise, Tito İstanbul’da dört ay kaldığını ve Atatürk’ün muvaffakiyetli ve verimli çalışmalarını takdirle karşıladığını, diğer taraftan ise Yugoslavya’daki rejimin insanlara faydalı olmak yolunu takip ettiğini; Sovyetlerde ise tamamıyla aksinin ve emparyalist bir

⁷⁷ BCA, 030.00.01, 111.703.3/2.

⁷⁸ BCA, 030.00.01, 111.703.3/2.

zihniyetin hakim olduğunu ifade ederek, Sovyetler ile olan fikrî anlaşmazlığa bir kez daha dikkat çekilmiştir.⁷⁹

4-Bu seyahat izlenimleriyle Yugoslavyanın iktisadî durumu hakkında da bilgi verilmiştir. Yugoslavya’da endüstri sahasında takip edilen başarılı gelişmeler Türk yetkililer anlatılmış ve Yugoslavya’da bine yakın fabrikanın yapılmış olduğu ifade edildikten sonra, yaşanan kuraklık sebebiyle ülkenin zarar görmüş olduğu anlatılmıştır.⁸⁰ Diğer taraftan da 1947 yılında kurulan Jablanica (Yablanisa) elektrik santralının Yugoslavya’nın büyük bir kalkınma hamlesi içinde olduğunu gösterdiği konusunda kanaat belirtilmiştir. Ayrıca, Yugoslavya’da tarihi eserlere ayrı bir önem verildiği ve bunların dikkatle muhafaza edildiği kaydedilmiştir.⁸¹

Yugoslavya Devlet Başkanı Tito, 20 Ağustos 1952 tarihli “*Her iki memleket arasındaki münasebetlerin iyi bir surette gelişmesi bilhassa dünya vaziyetinin aldığı duruma tâbi olmuştur. Filhakika, bu gelişmede, her iki memleketin istikballerinin emniyetini tazammun eden müşterek menfaatlerin büyük yeri olmuştur.*” şeklindeki demeci, Türkiye ile Yugoslavya’nın yakınlaşmasında milletlerarası alandaki değişmelerin etkisini ortaya koyması bakımından dikkat çekici olmuştur.⁸²

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Türkiye, iki kutuplu bir siyasi sistemin içinde yer almış, siyasi, iktisadi ve güvenlik stratejilerini bu sistemdeki yerine göre belirlemiştir. Türkiye Balkan Devletleri ile olan ilişkilerini de içinde bulunduğu Dünya çapındaki ve bölgesel gelişmeler çerçevesinde düzenlemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa devletleri iktisadî, siyasî ve stratejik açılardan uyumlu bir davranış içine girerek bir blok oluşturmuş ve aynı bütünlük içinde “Batı” olarak değerlendirilen bir siyaset uygulamıştır. Denilebilir ki, ABD, Truman (Truman) Görüşü ve Marşıl (Marshall) Plânı ile Türkiye’yi yardım çemberi içine almış, bundan sonra Türkiye’nin dış siyaseti ABD ile başlayan yakınlaşmanın paralelinde şekillenmiştir; Kore’ye asker gönderme kararının da etkisiyle NATO üyeliğine kabul edilen Türkiye, artık bütünüyle Batı yörüngesinde bir dış siyaset izlemeye başlamıştır.⁸³

⁷⁹ BCA, 030.00.01, 111.703.3/3.

⁸⁰ BCA, 030.00.01, 111.703.3

⁸¹ BCA, 030.00.01, 111.703.3/7

⁸² Bkz. *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1952, s. 6.

⁸³ Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, *agm*, s. 291.

Türkiye iki bloklu Dünya düzeni içinde tercihini Batı yönünde kullanmış ve Batı ile hemen her düzeyde ittifaklar kurmuştur. Ayrıca, Sovyetler'in Boğazlar'da üs ve toprak taleplerine tek başına karşı koymaya gücü olmayan Türkiye bu sorunu, Amerika Birleşik Devletleri ile girdiği yakın işbirliği ve ittifakla aşma yoluna gitmiştir. Türkiye'nin Batı'ya yönelmesinin sebeplerinden en önemlisi, Sovyet tehdididir.

Öte yandan, Tito'nun, 1950'li yılların başında Sovyet devlet adamları ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye-Sovyetler Birliği ile olan ilişkiler konusunu da gündemine aldığını, hatta iki ülke arasında arabulucu rolü üstlendiğini söylenebilir. Sovyet Rusya ile Türkiye arasında elçilik görevini üstlenen Tito, Sovyet Rusya'nın Türkiye ile olan siyasî ilişkilerini, 'ıslah' hususunda istekli olduğunu ifade etmiştir. Farklı sistemlere sahip devletlerin birlikte yaşama ilkesinden hareketle ve birbirlerinin içişlerine karışmaksızın, iyi ilişkiler geliştirmek ve işbirliği yapmak gerekliliğini de Tito şu sözleriyle vurgulamıştır.

*"Memleketleriniz arasındaki münasebetlerle ilgili olarak herhangi bir harekette bulunmaya Sovyet zimamdarları tarafından mezun kılınmış değilim. Ancak, müsaade buyurursanız bir telinde bulunacağım. Batı devletleri ile münasebatınıza halel gelmeyecek nisbette şimdiki Sovyet zimamdarlarının iyi niyetine hüsnü mukabelede bulunmanızda, diğer bir tabir ile, münasebatınızın ıslahına doğru gidilmesinde faide mülahaza ediyorum. Bunun dünya sulhunun istikrarına büyük nisbette hadim olacağına ve silahlı çatışma tehlikelerini ve gerginlik unsurlarını azaltacağına inanıyorum."*⁸⁴

Türkiye-Yunanistan ilişkileri özellikle 1952 yılında olumlu bir ivme yakaladı. Bu çerçevede Yunanistan Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Sofokles Venizelos 29 Ocak 1952 tarihinde Türkiye'ye geldi.⁸⁵ Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü, Venizelos'un ziyareti ile ilgili olarak verdiği nutukta *"hür dünyayı tehdit eden tehlikeye karşı sağlam bir kale kurmak hususunda Türk-Yunan işbirliği şüphesiz, pek verimli olacaktır."*⁸⁶ diyerek Türk-Yunan ilişkilerinin iki ülkenin ve Avrupa'nın güvenliği açısından değerini vurgulamıştır. Yayınlanan resmi bildiriden de anlaşıldığına göre

⁸⁴ BCA, 030.00.01, 1.244.9/3-4.

⁸⁵ Cumhuriyet, Sayı no: 9877, 30 Ocak 1952, s. 1.

⁸⁶ Cumhuriyet, Sayı no: 9878, 31 Ocak 1952, s. 5.

görüşmelerde, Türkiye ve Yunanistan'ın yakın işbirliğinin geliştirilmesi ve aralarındaki sorunların incelenmesi amacıyla bir Karma Komisyon kurulması kararlaştırıldı.⁸⁷

Türk ve Yunan temsilcilerinin yaptıkları toplantılardaki dikkat çekici bir gelişme de bu toplantılardan birine Yugoslavya Sefiri'nin de katılması olmuştur. Bu gelişme, İngiltere ve İtalya basınında da yankı bulmuştur. Üç devletin Balkanlar ve Kuzeybatı Akdeniz'in savunmasını göz önünde tutan bir askerî ittifakın esaslarını oluşturdukları yönünde haberler yayımlandı.⁸⁸

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında oluşturulacak işbirliği ABD'nin SSCB'yi çevreleme siyasetinin bir uzantısı olacak ve NATO'nun Balkanlar'daki boşluğunun doldurulmasını sağlayacaktı.⁸⁹

1952 yılının ortalarından itibaren artık bir Balkan İttifakı'nın imzalanması için şartların yavaş yavaş olgunlaştığı görülmekteydi. Nitekim Tito: *"her iki memleket arasındaki münasebet bugün artık öyle bir dereceye vassıl olmuştur ki, tahmin ediyorum Türkiye ile Yugoslavya arasında, bundan sonra sadece iktisadi ve siyasi değil, askeri mevzulara müteallik bazı tedbirlerin de alınması lazım gelecektir."*⁹⁰ şeklinde açıklamada bulunarak, iki ülke arasındaki işbirliğinin gelecekte daha geniş açılımlara yürüyeceğini vurguluyordu.

Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü 20 Ocak 1953 tarihinde Yugoslavya'ya gitti.⁹¹ Balkan İttifakı'nın kurulması sürecinde atılan adımların en önemlilerinden biri olan bu ziyaret neticesinde Yugoslavya'nın üçlü bir ittifak imzalamayı kabûl ettiğinin işaretleri ortaya çıkmıştır.⁹²

Nitekim, yayımlanan resmî bildiriye; *"Sulh ve emniyetin korunması sadedinde iki memleketin müstakbel işbirliğinin şekil ve istikametine sarıh bir mahiyet verilmesi lüzumu hususunda tam bir görüş birliği teessüs etmiştir."*⁹³ şeklinde belirtilmesi, Türkiye ve Yugoslavya'nın yazılı bir antlaşma yapılması konusunda uzlaştıklarının kanıtıydı. Yine Tito'nun; *"Biz simdiye kadar resmi antlaşmaların milletlerimizin hayati menfaatlerinden*

⁸⁷ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 128.26.14, Dosya: 76-2208, Karar No: 3/14743, Tarih: 8.4.1952.

⁸⁸ Cumhuriyet, Sayı no: 9881, 3 Şubat 1952, s. 1.

⁸⁹ "Yugoslavya'nın Siyasi Durumu," Cumhuriyet, Sayı no: 10083, 25 Ağustos 1952, s. 1.

⁹⁰ Cumhuriyet, Sayı no: 10079, 21 Ağustos 1952, s. 6.

⁹¹ Cumhuriyet, Sayı no: 10229, 21 Ocak 1953, s. 1.

⁹² Sander, age, s. 97.

⁹³ Ayın Tarihi, Sayı : 230, (Ocak 1953), s. 113.

doğan hakiki bir işbirliği kadar mühim olmadıklarını her zaman beyan etmiş bulunuyoruz. Hayati menfaatlerimizi ve bunların maruz bulunduğu tehlikeleri müdrük olduğumuz içindir ki, işbirliğimiz hakiki ihtiyaçlara uygun olarak bugünkü milletlerarası durumla hemahenk ve memleketlerimizin kendilerine has telakkilerine muvafık bir şekilde gelişmektedir.” şeklindeki demeci ve buna karşılık Köprülü’nün demecindeki şu sözleri iki ülke arasındaki bu uzlaşımın açıkça dile getirilmesi idi:

“Üç memleket arasındaki işbirliği mühim bir bağ teşkil edecektir. Şekillerin kıymeti haiz olduğu aşikârdır. Fakat her şeyden daha mühim olanı hakikatlerden mülhem bir hal çaresine varmak iradesiyle anlayış havası içinde, realist bir şekilde ve tamamıyla müşahhas olarak aynı gayeyi ilgilendiren büyük bir eser için anlaşma ve bunun maddi hüviyetidir. Burada karşılaştığım geniş görüşlülük, müşterek zaviyeden mütala ettiğimiz esas meselelerin bizi durumun icaplarına olduğu kadar mevcut imkânlara uyacak bir şekle ulaştıracağına beni ikna etti.”⁹⁴

Sonuçta, Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’nün Yugoslavya ziyareti, yeni bir Balkan İttifakı’nın temelini teşkil edecek resmi teşebbüslerin ilki olarak dikkati çekti.

Köprülü’nün Belgrad ve Atina’daki müzakereleri, Türkiye-Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir üçlü konferans tertip edilmesi konusundaki gayreti İngiliz basınında da yankı bulmuş ve Tito’nun, İngiltere’ye yapacağı ziyareti daha anlamlı kıldığı yorumu yapılmıştır. Çünkü, Yugoslavya ile İtalya arasındaki Trieste meselesindeki zıdlık Doğu Akdeniz’in güvenliğini ciddi olarak tehlikeye sokmaktaydı. İngiltere, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye arasındaki işbirliğine İtalya’nın da katılmasını arzu etmekteydi. Bu meseleyi görüşmek üzere Tito ile Eden bir araya gelecekti. Ne var ki, NATO üyesi Türkiye ve Yunanistan ile Yugoslavya arasında işbirliğini bakî kılacak anlaşmaların yapılmasında Yugoslavya’nın NATO üyesi olmaması bir mesele olarak ortaya çıkmaktaydı. İngiltere’ye göre; *“Resmi bir anlaşma imzalamaksızın da çok mühim ve faydeli bir işbirliği yapmak mümkündür. Gayri resmi de olsa, yakın bir anlayış havası, çok kuvvetli manevi tesirler icra edecektir. Bu ise, Rusya’nın, maneviyatı yıkmak teşebbüsünü en kuvvetli silah olarak kullandığı bir dünyada, ihmal edilmeyecek bir değer ve ehemmiyettir.”*⁹⁵

⁹⁴ *Cumhuriyet*, Sayı no: 10231, (23 Ocak 1953), s. 7; *Ayın Tarihi*, Sayı: 230, (Ocak 1953), s. 110.

⁹⁵ *Spectator (Londra)*, 30 Ocak 1953; *BCA*, 030.00.01, 103.641.10, 17.2.1953.

Nihayetinde, “Türkiye Cumhuriyet ile Yunanistan Krallığı ve Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması”⁹⁶ olarak adlandırılan Balkan İttifakı, 28 Şubat 1953’te Ankara’da imzalandı. Yugoslavya saldırıya uğradığında Türkiye ve Yunanistan yardıma koşacak, NATO da işe karışarak gerekli desteği verecekti. Ayrıca, dışişleri bakanlarından oluşan bir kurul kurulacaktı.⁹⁷ Böylece, Yugoslavya dolaylı olarak da olsa NATO ittifak sistemine bağlanıyordu. Bu anlaşmanın ana maddeleri şöyle idi:

- Ortak çıkarları ilgilendiren sorunlarda danışma ve dışişleri bakanlarının yılda en az bir kere toplanılması,
- Güvenliklerini ilgilendiren sorunları birlikte incelemek ve üç genel kurmay arasında işbirliğini devam ettirmek,
- Ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda işbirliği yapmak,
- Aralarında çıkacak sorunları barışçı yollarla çözmek, üyelerden herhangi yönelmiş ittifaklara girmekten ve bu Anlaşmanın hükümlerine aykırı düşecek anlaşmalar yapmaktan kaçınmak (5, 6 ve 7. maddeler).⁹⁸

Bu antlaşmayla birlikte, Türkiye-Yugoslavya ilişkileri milletlerarası gelişmelerin ekseninde bir görüntü kazandı. Bu tarihten itibaren, Yugoslavya’daki Türk mallarının tasfiyesi meselesi bir kenara bırakılırsa, iki ülke arasındaki ilişkileri yönlendiren temel etken Balkan İttifakı olmuştur denilebilir.

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında kurulan Balkan İttifakı, Balkanlar’da kısa süreli bir birlikteliğin kapısını aralamıştır. Dostluk Anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Türkiye-Yugoslavya ilişkileri daha samimi bir yapıya büründü. İki ülke arasında 16 Nisan 1953 tarihinde hava ulaştırmalarını düzenleyen bir antlaşmanın imzalanmasının ardından, 13 Nisan 1954 tarihinde Yugoslavya Devlet Başkanı Mareşal Tito Ankara’yı ziyaret etti.⁹⁹ Bu ziyaret çerçevesinde yapılan görüşmelerde Türkiye-Yugoslavya ilişkilerinin samimiliği teyit edilmekle birlikte temasların ana konusunu 28 Şubat 1953 tarihinde imzalanan Ankara İttifakı’nın geliştirilmesi oluşturdu.¹⁰⁰

⁹⁶ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 34, s. 1347-1350; İsmail Soysal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, Cilt 2., TTK, Ankara, 1991, s. 475-477.

⁹⁷ *Zafer*, 13 Ağustos 1954, Uçarol, *age*, s. 587.

⁹⁸ *Zafer*, 8 Kasım 1953.

⁹⁹ *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1954, s. 1.

¹⁰⁰ *Cumhuriyet*, Sayı no: 10675, 17 Nisan 1954, s. 1.

Türkiye-Yunanistan ve Yugoslavya arasında yapılan temasların ardından, 9 Ağustos 1954 tarihinde Bled’de Balkan İttifakı imzalandı.¹⁰¹ 1953 yılında Ankara’da imzalanan ittifak ile taraflar, savunma tedbirleri de dâhil olmak üzere güvenliklerini ilgilendiren meseleleri aralarında görüşeceklerini kararlaştırmakla birlikte, tarafların birbirlerine yardım edecekleri yönünde sağlam bir taahhüt yoktu. Ancak 1954 Bled Antlaşması bir yardım anlaşması olup tarafların birbirine hangi koşullar altında yardım edecekleri antlaşmanın 2. maddesinde ifade edilmiştir. Türkiye’nin ve Yunanistan’ın aynı zamanda NATO üyesi olması, Bled Antlaşması yoluyla güvenliği sağlanmış olan Yugoslavya’yı da dolaylı bir biçimde NATO’ya yaklaştırmaktaydı.¹⁰²

Balkan İttifakı’nın yarattığı olumlu atmosfer içinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1 Eylül 1954 tarihinde Yugoslavya’yı ziyaret etti.¹⁰³ Bu ziyaret de Tito’nun Nisan ayında Türkiye’ye yaptığı ziyaretin gölgesinde gelişti. Türk-Yugoslav dostluğunu vurgulayan konuşmalar yapıldı ve iki ülke arasındaki samimi ilişkiler teyit edildi. Bunun yanında görüşmelerin ana konusunu Balkan İttifakı ve bu ittifakın geliştirilmesi düşüncesi oluşturdu.

Tito’nun; *“Balkan İttifakı karşılıklı münasebetlerimizde yeni bir devir açmaktadır(...) Yugoslav Federatif Halk Cumhuriyeti milletleri ve hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Yunanistan Krallığı ile her gün daha sağlam ittifak münasebetlerinin tahakkuku yolunda sarfedilen fasılasız gayretleri harici siyasetlerinin esas unsuru ve devamlı menfaati, aynı zamanda karşılıklı saygı ve iç meselelere âdemi müdahale prensiplerine dayanan sağlam ve kuvvetli bir camianın kurulması yolunda da bir vasıta telakki etmektedirler.”*¹⁰⁴ sözlerine karşılık Celal Bayar’ın Türk-Yugoslav dostluğu ve Balkan İttifakı’nın önemine dair şunları ifade etti:

“Ben Yugoslav-Türk işbirliğini, gayet münbit bir toprağa atılmış tohuma benzetiyorum. Bu toprak, asırların yoğurduğu, menfaat ve kader birliği ile hiçbir ihtilaflı meselenin bulandırma-

¹⁰¹ *Düster*, 3. Tertip, C.36, s. 287-290. Yugoslavya’nın Bled şehrinde 9 Ağustos 1954’te imzalanan “İttifak, Siyasi İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” 14 maddelik klasik bir askeri ittifaktır. Hükümleri şu şekilde özetlenebilir. İttifak üç devletin de Birleşmiş Milletlere (BM), Türkiye ve Yunanistan’ın NATO’ya karşı yükümlerini kabul etmekte; üyelerden birine yapılacak saldırının hepsine karşı yapılmış olduğu, silahlı kuvvetlerin de kullanılması dâhil olmak üzere, tek tek ya da toplu olarak saldırıya uğrayan tarafa yardım edileceği belirtilmektedir. Bunun yanında üç ülkenin dışişleri bakanlarından meydana gelen Daimi Konsey kurulacaktır. Yirmi senelik bir devre için akdedilen bu antlaşmanın akid taraflarca kendi anayasa kaidelerine göre tasdik edilerek yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştı.

¹⁰² *Ayın Tarihi*, 1953, s. 91.

¹⁰³ *Ayın Tarihi*, 1954, s. 249-257.

¹⁰⁴ *Ayın Tarihi*, Sayı: 250, (Eylül 1954), s. 93-94.

dığı karşılıklı sevgi ve hürmetin feyizlendirdiği dostluk toprağıdır. Bu toprakta biten tohumun her sahada zengin dal budak salacağı, bol meyve vereceği muhakkaktır. Nitekim bu böyle olmaya da başlamıştır. Bu güzel dostluğa müşterek komşu ve dostumuz Yunanistan'ın da işbirliğinin ilavesiyle doğan Bled İttifakı(...) hayati ve devamlı ihtiyaçların neticesi olarak üç devlet arasında süratle olgunlaşan fiili bir ittifak vaziyetinin hukuki ifadesi şeklinde ortaya çıkmıştır.”¹⁰⁵

Celal Bayar'ın Türk-Yugoslav dostluğuna ilişkin bu ifadeleri Türk-Yugoslav ilişkilerinin seyrinde Balkan gelişmelerinin ve bu çerçevede ortaya çıkarılan Balkan İttifakı'nın ne denli etkili olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici olmuştur.

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkanlar'da bir ittifak yapılması, Batı Bloku'nun bu bölgede güçlenmesine yardımcı olmuştur. Zirâ, Balkan Paktı üç devletin karşılıklı iyi niyet ve çabalarının sonucu kurulmakla birlikte, onları bir araya getiren temel unsur Balkanlar'daki Sovyet tehdidiydi. Bu sebeple, gerek NATO, gerekse ABD Balkanlar'daki işbirliği çabalarına olumlu yaklaşmıştır. Balkan İttifakı, Yugoslavya'nın Batı ülkeleriyle olan ilişkilerine de olumlu etki yapmıştır. Ne var ki, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin Kıbrıs meselesi sebebiyle bozulmaya başlamasıyla birlikte, Balkan İttifakının zedeleneceğini düşünen Tito tarafından ilişkilerde işbirliğinin oluşturulmasının gerekliliği konusu dile getirilmiştir:

“Bizler, Yugoslavya'da iki dost memleket arasında Kıbrıs meselesi ve bazı diğer meseleler üzerinde bazı anlaşmazlıklar tahdüs eylemiş olmasına esef ediyoruz. Zira, bu anlaşmazlıkların Bled Antlaşması'nın müeseriyetini esaslı surette zayıflatabileceğini düşünüyoruz. Diğer taraftan bu vaziyetin idamesi, yalnız bu antlaşmayı tehlikeye düşürmekle kalmayıp her iki taraf aleyhine durumun vahimleşmesine sebebiyet verebilir. Bu meselenin tahli-line girişmek değil bu hususda bir telkinde bulunmak isterim. Hükmümlerimiz arasında her hangi bir temas tesis ederek aranızda mevcut olabilecek açık meseleleri realist bir şekilde ele almak kabül olmaz mı?...Çünkü dünyanın bu kısmında yapıcı ve sulhcu bir işbirliği tesisi meselesi bizzarur evvelemirde Türkiye Yunanistan ve diğer bazı memleketler gibi coğrafi bakımdan bu mıntikalarda bulunan memleketleri alakadar eder.”¹⁰⁶

¹⁰⁵ *Ayın Tarihi*, Sayı: 250, (Eylül 1954), s. 94.

¹⁰⁶ *BCA*, 30.01.00, 41.244.9/6

Yunanistan'ın Kıbrıs Meselesi'ni BM'ye götürmesi, meselenin ikinci aşamasının milletlerarası boyuta taşınmasını sağlamıştır.

Yunanistan'ın Kıbrıs Meselesi'ne milletlerarası bir boyut kazandırması ve 1954 yılından başlayarak, bunu her yıl Birleşmiş Milletler'in gündemine taşıması, Türk-Yunan ilişkilerini oldukça gerginleştirmiştir. İlişkilerdeki bu gerginlik, iki ülkenin üyesi bulunduğu Balkan İttifakı'nın işlevsiz kalmasına sebep olan etkenlerden biri oldu.

Yunanistan, Balkan İttifakı'nda yaşanan gerginliğin sorumluluğunu Türkiye'ye yüklemeye çalıştı. Nitekim, Yunanistan Başbakanı Karamanlis'in Yunan Millî Meclisi'nde yaptığı konuşmada; "*Balkan İttifakı, Türkiye'nin Kıbrıs Meselesi'nde takındığı tavırdan dolayı hâli hazırda ölü noktada bulunmaktadır (...) Türkiye, Kıbrıs Meselesi'ndeki hattı hareketini aynı noktada tuttuğu müddetçe bu ittifakı, ölü noktada tutmaktan başka bir şey yapmamıza imkân yoktur (...) Kıbrıs Meselesi muallâkta kaldığı sürece Balkan İttifakı'nın idamesi faydasız olacaktır (...)*"¹⁰⁷ şeklinde sözler söylemesi Yunanistan'ın, Kıbrıs Sorunu'nu istediği biçimde çözümlemek için Balkan İttifakı'nı bir koz olarak kullandığının bir kanıtıydı.

Yunanistan'ın bu tavrı karşısında, Türkiye'nin asgarî beklentisi, Balkan İttifakı'nın diğer üyesi olan Yugoslavya'nın bir denge görevini görmesi idi. Yugoslavya ise, Yunanistan'ın Kıbrıs siyasetine destek verince¹⁰⁸ Türkiye açısından yapılabilecek fazla bir şey kalmamıştı.

Balkan ittifakı 1955 yılından sonra iyice güç kaybetmeğe başladı. Mart 1953'te Stalin'in ölmesinden sonra gelişen Sovyet dış siyasetindeki yumuşamanın başlangıcı kendisini önce Balkanlar'da hissettirdi. Türkiye, Sovyetler'deki bu siyaset değişikliğini dikkate almadan, aynı siyasetin devamı düşüncesindeyken, Yugoslavya daha farklı bir siyaset izleme düşüncesindeydi. Yugoslavya, Balkan İttifakı'nı Sovyetlerle olan ilişkilerini düzeltmede kullanmaya girişince, Başbakan Menderes Yugoslavya ile dostluğu devam ettirmek için Belgrad'ı ziyaret etti.¹⁰⁹ Ancak çok müsbet bir sonuç elde edilemedi.

¹⁰⁷ TBMMZC, Devre 10, Cilt 15, 28-12-1956, s. 332.

¹⁰⁸ Yunanistan Başbakanı Karamanlis Aralık 1956'da Yugoslavya'yı ziyaret etti. Bu ziyaret her ne kadar ılımlı mesajlar verilmesine vesile olmuşsa da Yugoslavya ve Yunanistan'ın Türkiye'den ayrı olarak ikili işbirliğini geliştirmek düşüncelerinin işaretlerini verdi. Görüşmeler sonucunda yayınlanan ortak demeçte Yugoslavya Hükümeti Kıbrıs halkına kendi kaderlerini belirlemeleri için girişilen çabaları destekleyeceklerini açıkça ifade ettiler. Bkz. *Ayın Tarihi*, Sayı: 277, Aralık 1956, s. 488.

¹⁰⁹ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1955.

8. Sonuç

1948 yılı itibarıyla, Sovyetler ile Yugoslavya arasındaki gerginliğin ortaya çıkması ve Yugoslavya'nın Sovyet bölüğünden uzaklaşması, Batılı devletlerin Yugoslavya ile yakından ilgilenmelerine sebep teşkil etmiştir. Yugoslavya'nın siyasî düzenine karşı duydukları bütün şüphelere rağmen, bu devleti kendilerine bağlamak için, Batılı devletler ciddî bir çaba harcamışlardır. Diğer taraftan, Tito'nun Batılı ülkeler olan ilişkileri bir Balkan ülkesi olan gerek Türkiye ile olan ilişkilerini gerek diğer Balkan ülkeleri ile olan ilişkilerini şekillendirmiştir.

Bir Balkan ülkesi olan Yunanistan'ın ve Türkiye'nin NATO'ya kabûl edilmesinden sonra ise, Türkiye-Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir 'Balkan İttifakı'nın kurulması suretiyle bu amacın gerçekleştirilebileceği fikri izlenen siyasetin ana noktası olmuştur. İşbirliği ve ittifaklarla bir araya gelen üç Balkan ülkesinin ortak noktası, Sovyetler'in Balkan ülkelerini tehdit edebileceği endişesi olmuştur. Ancak, Kıbrıs meselesi bu ittifakın işlemez hâle gelmesine sebep olmuştur denilebilir.

Öte yandan Tito, Batı ülkelerinin yanısıra, üçüncü Dünya ülkeleri ile de de çok yakın ilişkiler kurarak hem Dünya siyaset sahnesinde çok etkili olmuş, hem de Yugoslavya'da yaşayan halklara refah, istikrar ve huzur getirmiştir. Bağlantısızlar Hareketi, Tito'nun siyasî zaferlerinden birisidir.

Tito'nun İngiltere ile olan münasebetleri konusunda kayda değer bir araştırma yapılmamıştır. Ancak, Milovan Cilas'ın hatıratı, 2. Dünya Savaşı sırasında basında çıkan haberler, savaştan sonra Fransız basınında çıkan yazılar ve Stalin yönetiminin Tito'ya yönelmiş olduğu suçlamalar Tito'nun öteden beri İngiltere ile yakın ilişkiler içerisinde bulunduğunu kuvvetle düşündürmektedir. Nitekim bu hususta elimizde kuvvetli deliller de vardır:

İngilizler 1943 yılında Tito'nun karargâhına askeri temsilci göndermişler ve bu tarihten sonra da Partizan ordusunu istihbarat, hareket, muhabere vs. konularda desteklemişlerdir. Ayrıca, silah, giyecek, gıda, muhabere malzemesi vs. ihtiyaçlar konusunda da zaman zaman 1943 senesinin sonbaharına kadar yardımlarda bulunmuşlardır. İtalya'nın Eylül 1943'te teslim olmasından sonra İngilizlerin emri üzerine Yugoslavya topraklarındaki İtalyan kuvvetlerine ait bütün askeri malzeme Partizan ordusuna teslim edildiği gibi İtalyan kuvvetlerinin işgalinde olan yerler de bu kuvvetlere teslim edilmiştir. Tito'nun Ağustos 1944 tarihinde Çörçil ile Napoli'de vaki görüşmesinden sonra da her türlü askeri malzeme desteği çok yoğun bir şekilde hem İngilizlerin hem de Amerikalıların eliyle yapılmıştır. İhmal

edilmemesi gereken bir başka nokta da İngiliz istihbarat birimlerinin tavsiye ve teşviği üzerine İngiltere'nin Yugoslavya krallık ordusu (Çentik) ile olan ilişkilerini kesmiş olduğu ve Yugoslavya'nın tek meşru gücü olarak Partizan ordusunu tanıdığıdır.

Buradan çıkarılacak sonuç, Tito'nun en geç daha 1943 tarihinden itibaren İngiltere'nin şahsında Batı dünyası ile sıkı bir ilişki kurmuş olduğu ve Komünist devletler takımından farklı bir yol izlemeye başlamış bulunduğudur.

1918 yılında Yugoslavya'yı kuran irade, İkinci Dünya Harbi'nden sonra da bunun devamını Tito'nun eli ile sağlamıştır. Aynı irade, Tito'nun ölümünden sonra, bu devletin parçalanmasını uygun bulunca, Yugoslavya'da 1990 yılında düşmanca çekişmeler başladı ve kanlı bir iç savaşa dönüştü; Yüzbinlerce insana işkence edildi, yüzbinlerce insan öldürüldü, soykırım işlendi, ülke tahrip edildi. Mostar Köprüsü gibi şaheserler, sanat doktorası sahibi kişilerin açmış olduğu topçu ateşi ile yıkıldı.

Bu kanlı ortamda, Türkiye dürüst, samimî, barışçı, istikrarlı, âdil ve fedakâr bir siyaset takip ederek Dünya'da ve bölgede denge ve istikrar unsuru olmuştur.

Günümüzde ise, Balkanlar'ın istikbali hakkında güvenilir bir söz söylemek zordur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri ve Yayımlanmış Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.00.01, 101.625.3.

BCA, 030.00.01, 103.641.10.

BCA, 030.00.01, 111.703.3/8.

BCA, 030.00.01, 102.636.7/2.

BCA, 030.00.01, 111.703.3

BCA, 030.00.01, 1.244.9/3-4.

BCA, 030.001.00, 102.636.5/2.

BCA, 030.01.00, 41.244.9.

BCA, 30.18.1.2, 128.26.14.

Ayın Tarihi, 153, Ağustos 1946.

Ayin Tarihi, 1953.

Ayin Tarihi, 1954.

Ayin Tarihi, Sayı: 230, Ocak 1953.

Ayin Tarihi, Sayı: 230, Ocak 1953.

Ayin Tarihi, Sayı: 250, Eylül 1954.

Ayin Tarihi, Sayı: 250, Eylül 1954.

Ayin Tarihi, Sayı: 277, Aralık 1956.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 34.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 34.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 34.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 35.

Düstur, 3. Tertip, C.36.

TBMMZC, Devre 10, Cilt 15, 28-12-1956, s. 332.

Army News, Vol.3, Sayı 933, 15.08.1944.

2. Gazeteler

“1941: Mass Murder”, *The Holocaust Chronicle*, Retrieved 10 June 2011.

“Rebirth in Bosnia”, *Time Magazine*, 19 December 1943.

“Rebirth in Bosnia”, *Time Magazine*, 19 December 1943.

“The Silent Voice”, *Time Magazine*, 21 October 1946.

“Tito and His People”, Marxist International Archive, Retrieved 7 December 2011.

“Yugoslavya’nın Siyasi Durumu,” *Cumhuriyet*, Sayı no: 10083, 25 Ağustos 1952.

“Excommunicate’s Interview”, *Time Magazine*, 21 October 1946.

Cumhuriyet, 21 Ağustos 1952.

Cumhuriyet, 13 Nisan 1954.

Cumhuriyet, 23 Aralık 1947.

Cumhuriyet, 4 Mayıs 1955.

- Cumhuriyet*, Sayı no: 10079, 21 Ağustos 1952.
Cumhuriyet, Sayı no: 10229, 21 Ocak 1953.
Cumhuriyet, Sayı no: 10231, 23 Ocak 1953.
Cumhuriyet, Sayı no: 10274, 7 Mart 1953.
Cumhuriyet, Sayı no: 10675, 17 Nisan 1954.
Cumhuriyet, Sayı no: 9877, 30 Ocak 1952.
Cumhuriyet, Sayı no: 9878, 31 Ocak 1952.
Cumhuriyet, Sayı no: 9881, 3 Şubat 1952.
Humanité, 30 Ağustos 1952.
Time and Tide, 6.09.1952.
Spectator (Londra), 30 Ocak 1953.
Zafer, 13 Ağustos 1954.
Zafer, 8 Kasım 1953.

3.Araştırma ve İnceleme Eserler

- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- Andjelic, Neven. *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, Frank Cass, 2003.
- Auty, Phyllis. *Tito: A Biography*, McGraw-Hill, New York, 1970.
- Banac, Ivo. *With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism*, Ithaca, Cornell University Press, New York, 1988.
- Cathal, Nolan. *The Greenwood Encyclopedia of International Relation*, S-Z. Greenwood Press, 2002.
- Cottam, Martha L, Beth Dietz-Uhler, Elena Mastors and Thomas Preston. *Introduction to political psychology*, Psychology Press, 2009.
- Dedijer, Vladimir. *Tito Speaks: His Self Portrait and Struggle with Stalin*, London, Weidenfeld and Nicolson, England, 1953.
- Dimitrijevic, Nenad. *Slučaj Jugoslavije, Socijalizam, Nacionalizam, Posledice*, Beograd, Standardt, 2001.

- Djilas, Aleksa. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1991.
- Djilas, Milovan. *Wartime*, Harcourt Brace Jovanovich, London, 1977.
- Frankel, Benjamin. *The Cold War, 1945–1991: Leaders and Other Important Figures in the Soviet Union, Eastern Europe, China, and the Third World. 2.*, Gale Research, England, 1992.
- Gürün, Kamuran. *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1983.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl 2*, Küre Yayınları, 1999.
- Kardelj, Edvard. *The Nation and International Relations*, Beograd, STP, 1975.
- Kocon, Ivan, Matej Jeličić and Ivan Škunca. *Stvaranje Titove Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Yugoslavia, 1988.
- Kurapovna, Marcia. *Shadows on the Mountain: The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, John Wiley and Sons, 2009.
- Leffler, Melvyn P. *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, 2009.
- McGoldrick, Dominic. “Accommodating National Identity in National Law and International Law”, *In Stephen Tierney*, 2000.
- Minahan, James. *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States*, Westport, Greenwood Publishing Group, 1998.
- Pleterski, Janko, Dr. Danilo Kecić and Dr. Miroljub Vasić. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Narodna knjiga, Beograd, 1985.
- Ramet, Sabrina Petra. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Bloomington, Indiana University Press, Indiana, 2006.
- Ridley, Jasper. *Tito: A Biography*, Constable and Company, England, 1994.
- Roberts, Walter R. *Tito, Mihailović and the Allies: 1941-1945*, Duke University Press, New Jersey, 1987.
- Soysal, İsmail. *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, Cilt 2, TTK, Ankara, 1991.

- Shapiro, Susan and Ronald Shapiro. *The Curtain Rises: Oral Histories of the fall of Communism in Eastern Europe*, McFarland, 2004.
- Swain, Geoffrey. *Tito: A Biography*, London, England: I.B. Tauris, 2010.
- Tierney, Stephen. *Accommodating National Identity: New Approaches in International and Domestic Law*, Martinus Nijhoff Publishers, 2000.
- Tito, J. Broz. *Özyönetimli Sosyalizm*, Koza Yayınları, İstanbul, 1979.
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 2001.
- Trbovich, Ana S. *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, England, 2008.
- Ülger, İrfan. *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2003.
- Vinterhalter, Vilko. *In The Path of Tito*, Abacus Press, England, 1972.
- West, Richard. *Tito and the Rise and fall of Yugoslavia*, Faber &Faber, England, 2012.
- Willetts, Peter. *The non-aligned movement: the origins of a Third World alliance*, 1978.
- Zulfikarpaşic, Adil. *The Bosniak*, Hurst and Company, London, 1998.

Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi

Djuneis NURESKİ¹

Öz

Balkanların önemli bir parçası olan Makedonya toprakları, XIV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak peyderpey Osmanlı hâkimiyeti altına alındı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine, yani 1912-1913 Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı coğrafyasının önemli ve doğal bir parçasını oluşturmaktaydı. Beş yüz elli yıllık süre içinde Osmanlı Devleti, Makedonya'da bir taraftan çok sayıda cami, mektep, medrese, külliye, tekke, zaviye, han, hamam, kervansaray, bedesten, imaret, çeşme, sebil, köprü inşa edip kalıcı yatırımlarla Türk imar kültürünün, diğer taraftan ise iskân politikasının gereği olarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Türkmenleri ve Yörük Türklerini buraya yerleştirmek suretiyle Türk kültürünün sosyal boyutuyla da buralarda kalıcı olmasını sağlamıştır. Beş yüz elli yıl boyunca bilfiil Osmanlı Devleti'nin siyasî ve kültür coğrafyasının can damarını oluşturan Makedonya toprakları, Balkan savaşlarından sonra da günümüze kadar Türk kültür coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmiştir. Bu makalede Osmanlı hâkimiyetine alınmasından günümüze kadar Makedonya'daki Müslüman-Türk kültürünün genel durumu yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı, Balkanlar, Makedonya, Türk, kültür, tarih.*

¹ Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı; djuneisnureski@trakya.edu.tr; dzuneis_nur@hotmail.com

Turkish Culture In Macedonia From The Ottomans Until Today And The Importance Of Macedonia In Turkish Cultural History

Abstract

Macedonia, a region in the Balkans, became a part of the Ottoman administration in the second half of the XIVth century. The Ottoman rule on Macedonian lands continued until the Balkan Wars (1912-1913). In 550 years of time, the Ottoman administration, on the one hand, constructed numerous mosques, schools, madrasahs, hammams, fountains and bridges, thus contributing to the Turkish architectural culture across the Macedonian lands. On the other hand, the Ottomans intensified the Turkish identity and presence at various levels across Macedonia by resettling Yoruk Turkmen communities living in different parts of Anatolia. In fact, lands of Macedonia that formed one of the primary parts of the political and cultural geography of the Ottoman Empire kept constituting one of inseparable parts of the Turkish cultural geography after the Balkan Wars. This study reflects upon various aspects of the Muslim Turkish culture in Macedonia from the Ottoman times till this day.

Keywords: *Ottoman, Balkan, Macedonia, Turkish, culture, history.*

1. Giriş

Her ne kadar Makedonya'daki Türk varlığının geçmişi Osmanlı öncesine dayanıyorsa da Türk kültürünün bu topraklara kalıcı olarak yerleşip günümüze kadar devam etmesi ancak Osmanlıların buraları fethedip Türk yurdu haline getirmesiyle mümkün olabilmıştır.

Türk kültürünü tarihî süreç içerisinde geçmişten günümüze doğru akan büyük bir nehre benzetecek olursak, Balkanları ve Balkanların merkezinde yer alan Makedonya'yı da akmakta olan bu kültür nehrini besleyen -özellikle Osmanlı fethinden sonra- önemli kaynaklarından veya kollarından biri olarak görmek mümkündür.

Bu çalışmada sırasıyla Makedonya topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girişi, Osmanlı hâkimiyeti döneminde buralarda kök salan ve Osmanlılar çekildikten sonraki dönemden günümüze kadar buralarda yaşayan Türk kültürü hakkında bilgiler verilecektir.

2. Makedonya'nın Osmanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi

Osmanlı Türkleri, Makedonya topraklarını ilk olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sultan I. Murad devrinde fethetmeye başladılar. 1364 yılında Edirne'nin batısında Meriç nehri önünde meydana gelen ve Osmanlı tarihinde Sırsındığı veya birinci Çirmen muharebesi diye bilinen savaşta Osmanlıların elde ettiği başarı, Türklerin Balkanlar'da hızla ilerlemelerini sağlarken,² yine 1372 ikinci Çirmen veya Meriç muharebesinde Batı Trakya ve Makedonya'daki Sırp Devleti'nin kuvvetlerine karşı elde edilen galibiyet, Osmanlılara Makedonya'nın fetih yollarını açmıştır.³ Nitekim 1373-1380 yılları arasında ara verilen Rumeli fetihlerine tekrar başlanınca, Sultan I. Murad Anadolu'dan Rumeli'ye geçmeden evvel Makedonya'da harekâta geçilmesini emrederek 1380'de Vardar'ın sol sahilindeki İştîp alındığı gibi, daha sonra büyük bir ordu ile Vardar nehrini geçen Timurtaş Paşa 1382'de Manastır ve Pirlepe şehirlerini aldı. Daha sonra Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, akıncı kumandanı Evrenuz Bey'le beraber Makedonya'nın batısına doğru harekâta başladı ve birkaç sene evvel Timurtaş Paşa tarafından haraca bağlanarak sonra elden çıkmış olan Manastır şehrini zapt ettiği gibi arkasından 1385 yılında Ohri'yi fethetti.⁴ Ohri, her ne kadar ilk olarak 1385 yılında fethedilmiş olsa da, Türklerin

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, C.1, s. 168

³ Age, C.1, s. 171

⁴ Age, C.1, s. 175-176

Ohri'de kalıcı olarak yerleşmeleri ancak Fatih Sultan Mehmed'in 1464 yılında ikinci bir fethi ile gerçekleşmiştir.⁵ Makedonya'nın kuzeyinde bulunan Üsküp şehri, Osmanlı hâkimiyeti altına giren son şehirlerden bir tanesidir.⁶ Birinci Kosova meydan muharebesi esnasında şehit düşen Sultan I. Murad'dan sonra tahta geçen Yıldırım Bayezid, Sırp sınırında bulunan Üsküp ve havalisini Paşa Yiğit'e havale ederek Üsküp ile Niş arasında Türk ve Tatar muhacirlerini de yerleştirdi.⁷ Kesin olmamakla birlikte Üsküp'ün, 6 Ocak 1392 tarihinde Paşa Yiğit tarafından fethedildiği kabul edilmektedir.⁸ Üsküp'ün Osmanlılar tarafından nasıl fethedildiğiyle ilgili kaynaklarda farklı birkaç görüş vardır. Bazı kaynaklar Üsküp'ün kılıç ve savaşla fethedildiğini, bazıları ise şehrin Osmanlı komutanı Paşa Yiğit Bey'e savaşımsız teslim edildiğini belirtmektedir. Osmanlı tarihçilerinden İbn-i Kemâl ise yazdığı tarihinde şehrin silahla fethedildiğini belirtmektedir.⁹ Üsküp, fatihi Paşa Yiğit Bey tarafından Batı Anadolu'daki Saruhan bölgesinden getirtilen Türkmenlerin burada iskân edilmesiyle Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda en önemli bir 'uç şehri' haline gelmiştir.¹⁰ Nihayet II. Murad döneminde Ekim 1448'de yapılan İkinci Kosova Savaşında,¹¹ Türklerin Haçlıları yenmesiyle bütün Makedonya kesin olarak Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altına girdi.

Bu fetihleri müteakip buralarda elde edilen topraklarda tımar ve zeamet teşkilatı yapıldı ve Türk nüfusunu arttırmak üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerinden her tarafa Türk göçmenleri yerleştirildi; şehir ve kasabalarda cami, mescit, tekke, zaviye, türbe gibi dinî, medrese, mektep, darü'l-kurra, darü'l-hadis gibi ilmî ve darüşşifa, bimarhane gibi sağlık; köprü, dükkân, arasta, kervansaray, han, hamam, imaret ve bedesten gibi içtimaî müesseseler vücuda getirilmek suretiyle buralara Türk ve İslâm damgası vuruldu. Bu suretle bir buçuk asır içinde Balkan, dolayısıyla Makedonya şehir ve kasabaları buralardaki ilmî, içtimaî müesseseleriyle tam bir Türk ve Müslüman ülkesi oldu.¹²

⁵ Mehmet Zeki İbrahimgil, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı", *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Nisan 2013, s. 111

⁶ Dragi Gjorgiev ve Daniela Nikolova, *Üsküp Osmanlı Darphanesi*, Makedonya Müzesi-Ulusal Tarih Kurumu Yayınları, Üsküp, 2008, s. 11

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Age*, C.1, s. 261

⁸ Mustafa Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi XIV-XIX Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 14

⁹ Dragi Gjorgiev ve Daniela Nikolova, *age*, s. 13

¹⁰ Mustafa Özer, *age*, s. 14-15

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, C.1, s. 446

¹² *Age*, C.1, s. 174, 180

3. Osmanlı Döneminde Makedonya’da Türk Kültürü

Kültür kavramı çok geniş bir kavram olmakla birlikte en kısa ifadeyle “*tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddî ve manevî değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların veya bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü*”¹³ şeklinde tanımlanabilir.

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girdikten, günümüze kadarki tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde Makedonya’da Türk-İslam kültürünün bütün maddî ve manevî değerlerin ifadesi olan ve aynı zamanda bu topraklarda söz konusu kültürün sonraki nesillere iletilmesini ve günümüze kadar ulaşmasını sağlayan birçok kültür eseri vücuda getirilmiştir. Burada daha çok XVII. yüzyıl kültür coğrafyasını yansıtan *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*’ndeki bilgilere dayanarak Makedonya’daki Türk kültür varlığına kısaca değinilecektir. Bütün bu kültür varlığını imar kültürü, sanat kültürü, yeme-içme kültürü, giyim-kuşam kültürü, bağ-bahçe kültürü gibi belli başlı başlıklar altında toplamak mümkündür.

3.1. İmar Kültürü

Osmanlılarda kurulacak veya imar ve iskânı arzu edilen bir şehrin yeni bir mahallesi veya semti genellikle bir vakıf eseri olan cami etrafında bulunan mektep, medrese, kütüphane, türbe, imaret, han, hamam, çeşme, aşhane ve meşruta binaları gibi yapıların oluşturduğu külliyelerle teşkil edilmekteydi.¹⁴ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer yerlerinde olduğu gibi Makedonya’da da vücuda getirilen kültürel varlıkların başında dış görünüş itibariyle kültürün maddî varlıkları arasına giren fakat fonksiyonu itibariyle daha çok manevî ve sosyal kültür varlıkları kategorisine giren camiler, mescitler, tekkeler, zaviyeler, türbeler, konaklar, medreseler, mektepler, kütüphaneler, sanatkâr odaları, hanlar, kervansaraylar, bedestenler, imarethaneler, çarşılar, dükkânlar, köprüler, çeşmeler, sebiller vs. gibi eserler gelmektedir. Bunlar yalnızca ibadet yeri, öğretim merkezleri ya da fakir mutfağı oldukları için değil; fakat çevrelerinde başka toplantı ve değişik faaliyetlerin yapılmasına yarayacak bina ve yerlerin gelişmesine dolayısıyla da şehirlerin fizikî yapısına yön verdikleri için birer katalizör rolü oynamışlardır. Etrafında gelişen yapılarla bir yerleşim birimi meydana getiren ve böylece şehrin fizikî yapısının şekillenmesinde katkıda

¹³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1282

¹⁴ Mustafa Özer, *age*, s. 29

bulunan tekke ve zaviyeler, XVI. yüzyıldan sonra işlevlerini kaybederek birer mahalle mescidi haline dönüşmüşlerdir. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Balkan coğrafyasındaki diğer yerlerinde olduğu gibi Makedonya'daki şehirlerde de yukarıda genel hatları ile belirttiğimiz tabloyla karşılaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Makedonya Millî Arşivi ve mahalli vakıf kuruluşlarında incelenebilen vakfiye ve defter kayıtlarından, Makedonya'da mimarî değeri olan 1.243 eserin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerin 818'i dinî, 151'i eğitim, 124'ü ticarî, 16'sı askerî, geriye kalan 134 tanesi ise köprü, çeşme, hamam ve imaret gibi sosyal yapılardır. Henüz incelenmemiş vakfiye ve vakıf kayıtları olabileceği ihtimali göz önüne alındığında verilen rakamların daha da artabileceğini düşünebiliriz. Dinî yapılardan 613'ü cami, 92'si mescit, 41'i zaviye, 40'ı türbe, 30'u tekke ve 2'si hânkâhtır. Eğitim amaçlı yapıların 86'sı mektep, 60'ı medrese ve 5'i kütüphanedir. Ticarî yapıların 120'si han ve kervansaray, 4'ü bedestendir. Askerî yapıların ise 12'si kule ve 4'ü kale olup sosyal amaçlı yapıların 103'ü çeşme, 30'u köprü ve 1'i su kemeridir.¹⁵

Bütün bu kültür eserlerinin, imar kültürü başlığı altında toplanması uygun görülmüştür. Dolayısıyla yukarıda da belirtildiği üzere aşağıdaki alt başlıklarda ağırlıklı olarak Evliyâ Çelebi'nin ve diğer bazı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda imar kültürüne bağlı olarak Makedonya'da vücuda getirilen kültürel varlıklar hakkında bilgiler verilecektir.

3.1.1. Evler-Konutlar

Geleneksel Türk ailesinin yaşam kültürü ve törelerine uygun şekil ve plan özelliklerini gösteren, asırlarca Türk insanının ihtiyaçlarına cevap vermiş bir konut tipi olan Türk evi, Osmanlı devletinin kapsadığı sınırlar içinde eski anlatımla Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yerleşmiş, gelişmiş ve 500 yıldan fazla bu topraklarda tutunarak bazı örnekleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gelişen Türk ev kültürü insanların sosyo-kültürel yapısına, yörenin iklimine, topografyasına, o yöredeki yerel yapı malzemesinin cinsine bağlı olarak da değişmiş ve gelişmiştir. Bu değişken coğrafi koşullar Türk insanının inanç ve değerleriyle birleşerek çeşitli yapısal farklılıklar oluşturmuştur. Bunlar bölgelere göre çeşitlilik göstermektedir.¹⁶

¹⁵ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, "Balkan Ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 526-527

¹⁶ S. Gülçin Bozkurt Azezli, *19. YY'da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekân Kurgusunun Safranbolu*

Türkler Balkanlara, dolayısıyla Makedonya'ya yerleştikten sonra kendi kültürlerine ve günün koşullarına uygun bir şekilde yüzyıllardır edindikleri deneyimlerini buralarda 'Türk evi' olarak nitelendirilen konut tipini yaratarak yaygınlaştırmışlardır.

Osmanlı döneminde Makedonya şehir ve kasabalarında yapılan ev ve konutlara dair ayrıntılı bilgiler verilmemesine rağmen bu ev ve konutların en önemli özelliği olarak kâgir yani taş, tuğla ve kerpiçten yapılmış, kiremitli, taş örtülü ve bağ-bahçeli 'müzeyyen' yani süslü olmalarıdır. Nitekim Evliyâ Çelebi, Üsküp'te 10 bin adet altı üstü kâgir yapı, kırmızı kiremitlerle örtülü süslü güzel ev;¹⁷ Manastır'da küçükü büyüklü tamamı kiremitli, tahtalı ve kâgir toplam 3000; İştîp'te¹⁸ bağ-bahçeli, kâgir, üstü başı mamur 2240 adet taş örtülü,¹⁹ Kratova'da²⁰ kaza içinde 800 adet kâgir yapı, altı üstü kırmızı kiremitli, bahçeli sulu;²¹ Ustrumca'da²² aynı şekilde kâgir yapı, üstleri kırmızı kiremitlerle örtülü 2040 adet büyük ve hepsi geniş bağ-bahçesi olan;²³ Ohri'de²⁴ 400 kiremitli, kâgir yapı, bağ-bahçe-

Evleri Örneğinde İrdelenmesi, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, Temmuz 2009, s. 4, 9

¹⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Seyahatname*, V. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Dr. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 288

¹⁸ İştîp, Kosova Vilayeti, Köstendil Sancağına bağlı bir nahiye idi. Zaman içinde gelişerek bir kaza merkezi haline geldi. Evlâd-ı Fâtihân ocaklarından Ofçabolu Yörüklerinin en yoğun yaşadığı yerlerdendir. 1566'da bu Yörük grubunun 97 ocak olduğu ve bunun 31 ocağının İştîp çevresinde bulunduğu görülmektedir. Ofçabolu Yörükleri, seferlerde Rumeli Ordusu'nun piyade kuvvetlerine katılırdı. (Bkz. Aydın Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 247)

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VI. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61

²⁰ Bugün Makedonya sınırları içinde bulunan Kratova, Osmanlı döneminde Rumeli'de maden yataklarıyla ünlü bir şehirdi. Üsküp Vilayeti Köstendil Livası'na tabi bir kaza merkezi idi. Burada linyit kömürü, gümüş ve kurşun madenleri çıkarılıp işletilirdi. Çok kaliteli gümüş çıkarılan Kratova'da Darphane Eminliği'ne bağlı bir de darphane bulunuyordu. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 290)

²¹ Evliya Çelebi, age, V. Kitap, s. 294

²² Ustrumca, Selanik Vilayeti Köstendil Livası'na bağlı bir kaza merkezi idi. Tarih içinde Manastır Livası'na da bağlanmış ve 1800'lü yılların sonlarında müstakil bir vilayet merkezi olmuştur. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 456)

²³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 330

²⁴ Ohri, Osmanlı döneminde Manastır eyaletinin kaza merkezlerindendi. Tarih boyunca çeşitli idari teşkilatlanmalar içinde, bazen Sancak merkezi, bazen kaza merkezi olan Ohri, Osmanlı Devleti'nin Rumeli Eyaleti'ndeki liva ve sancaklarından birisidir. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 322)

li;²⁵ Resne'de²⁶ toplam 180 kiremitli, mamur bahçeli²⁷; Radovişte'de²⁸ 300 kiremitli, çoğu ahşap, bahçeli;²⁹ Valandova'da 150 kiremitli, ahşap, sazla örtülü; Köprülü (Veles)'de³⁰ 1000 adet taş örtülü bağırsız bahçesiz;³¹ Pirlpe'de³² 1000 adet kâgir, geniş bahçeli;³³ Kumanova'da³⁴ kiremit örtülü, bahçeli 600,³⁵ Demir Hisar'da³⁶ ahşap, üstleri kırmızı kiremitlerle örtülü kâgir bina, mamur 1600³⁷ adet ev olduğunu belirtir.

3.1.2. Camiler

Osmanlılarda kurulacak veya imar ve iskânı arzu edilen bir şehrin yeni bir mahallesi veya semti genellikle bir vakıf eseri olan cami etrafında oluşturulurdu. Dolayısıyla camilerin Osmanlı toplumunun sosyal ve kültür hayatının merkezinde yer aldığını ve bu bakımdan müstesna bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Mahalleler genelde adlarını camilerinden almakta, medreseler, mektepler, bedestenler, hanlar, hamamlar, kahvehaneler vs. gibi sosyal ve ticarî hayatın diğer önemli yapıları caminin etrafında yer alırdı. Bu sebeptendir ki Osmanlı İmparatorluğu'nu diğer şehir ve kasabalarında olduğu gibi Makedonya şehir ve kasabalarında da camilerin yapımına ayrı bir önem verildiğini ve buralarda çok sayıda caminin yapıldığını görüyoruz.

²⁵ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 323

²⁶ Resne, Osmanlı döneminde Manastır Vilayeti, Ohri Sancağına bağlı büyük bir kaza merkeziydi. Tarihte; İttihad ve Terakki Fırkası adına Sultan Abdülhamid yönetimine karşı birliği ile dağa çıkan Kolağası yüzbaşı Resneli Niyazi Bey ile tanınmıştır. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 365)

²⁷ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 325

²⁸ Radovişte, Niş Eyaleti Köstendil Kaymakamlığına bağlı kaza merkezi idi. Yapılan idari bir değişiklikle Kosova Vilayeti Üsküp Sancağı'nın bir kazası haline getirildiği de görülen Radovişte halkının büyük bir kısmı "Evlâd-ı Fâtihân"dır. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 359)

²⁹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 327

³⁰ Köprülü, Osmanlı döneminde Üsküp Vilayeti Manastır Sancağına bağlı bir kaza merkezi olup asını Fatih Sultan Mehmed tarafından Vardar nehri üzerine yaptırmış olduğu köprüden alır. Bugünkü adı Veles'tir. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 278)

³¹ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298

³² Bugün Makedonya'nın sınırları içinde bulunan Pirlpe, Osmanlı Ordu merkezlerinden birisiydi. 1639'da Üsküp'e bağlı olan Pirlpe, 1669'da Paşa Sancağına bağlanmıştı. 1854'de Manastır Vilayetine bağlanan Pirlpe Atike Sultan "has"larındandı. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 334)

³³ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298

³⁴ Kumanova, Makedonya'nın kuzeyinde Prizren Sancağına bağlı bir kaza merkezi idi. Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine akınlar yaparak gelen, Kıpçak Türklerinden Kumanlar tarafından kurulduğu düşünülmektedir. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 292)

³⁵ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 293

³⁶ Demir Hisar, bugün Makedonya'da hâlen aynı adı taşımakta olan bir kent olup Osmanlı döneminde Selanik Vilayetinin Serez Kaymakamlığına bağlı bir kaza idi. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 153)

³⁷ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 61

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere XVII. yüzyılda Üsküp'te 45'i cuma namazının da kılındığı, büyük küçük tekke ve mescitleriyle birlikte toplam 120 cami vardır ki en meşhurları saat kulesi dibinde Hünkâr (Sultan Murat) Camii; aşağı şehir içinde Yıldırım Beyazıt Han'ın damadı Vezir Yahya Paşa yapısı, gök kubbesini andıran yüksek kubbesi İstanbul'daki Ayasofya kubbesine benzeyen, yüksek minaresi Niksar şehrindeki Mihaî Gazi caminin minaresine benzeyen, büyük haremünün (avlusunun) tam ortasında çınar ve servi ağaçlarının gölgesinde yuvarlak, tam bir sanat eseri, gözleri kamaştıran mermerden bir havuzu bulunan Yahya Paşa Camii; Vardar nehri köprüsü karşısında Karlızade Camii; Kale önünde Koca Mustafa Paşa Camii; (bugün bitpazarının bitişiğinde bulunan) Gazi İshak yapısı, aydınlık olan Alaca Camii ve İsa Bey Camii selatin camilerini andıran büyük camilerdir; mescidlerden ise İsa Bey Mescidi, İshak Bey ve Kepenekçiler Mescidi en meşhurlarıdır.³⁸ Bunlardan başka Muradiye (İbni Şahin Camii), Müezzîn Müslîhuddin Efendi Camii, Kocanlı Koca Mehmed Paşa Camii, Kebir Mehmed Çelebi, Sinan Paşa Camii, Beyhan Sultan Camii, Sultan Alaeddin Camii, Hayreddin Camii, Vasad Camii, Abdüllatif Camii, Canbeşezade Camii, Müezzîn Hoca Camii, Hacı Ömer Ağa Camii, Hacı Hüsrev Camii, Hacı Bekir Mescidi, İsmail Voyvoda Mescidi de kaynaklarda adları zikredilen Üsküp cami ve mescitleridir.³⁹

Manastır'da ise, 70 cami vardır ki en meşhurları ve cemaati çok olanları köprü başındaki İshak Efendi Camii, çarşı içinde Mahmud Efendi Camii, gayet sanatlı olan Gazi Haydar Camii, Çıkrıkçılar içinde Hacı Bey Camii ve Bedesten yanında Çavuş Camiidir.⁴⁰ Bunların dışında kaynaklarda Manastır'daki 13 cami ve 5 mescidin adları da geçmektedir ki bunlar Cami-i Atik (1434-35 arasında inşa edildi), Müftü Camii, Yeni Cami, Koca Kadı Camii, Hatuniye Camii, Davut Paşa Camii, Ömer Ağa Camii, Sungur Çavuş Bey Camii, Burak camii, İskender Bey camii, Emir Bey camii, Balî Voyvoda camii, Ali Paşa camii, Burgucu Mescidi, Hacı Doğan Mescidi, Karacabey Mescidi, Mısırlı Hoca Mescidi, Atmaca Bey Mescidi'dir.⁴¹

İştîp'te 24 cami ve 24 mescid olmak üzere toplam 48 ibadethane vardır ki içinde Cuma namazı kılınan selatin olan kale altında İkiyürekli Ali Bey tarafından fetih zamanında kiliseden camiye dönüştürülmüş eski, kü-

³⁸ *Age*, V. Kitap, s. 289

³⁹ Aydın Ayhan, s. 459-460

⁴⁰ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 299

⁴¹ Aydın Ayhan, *age*, s. 300

çük kubbeli ve alçak minareli Fethiye Camii; Orta Cami de denilen, cemaati çok, ahşap yapı, dört köşeli, süslü-sanatlı kubbesi, şehirde kâgir uzun minareli tek cami olan Birinci Sultan Murat Han Camii en meşhurlarıdır; sonra adları bilinen tepe başında bulunan, kurşunlu kâgir minareli ve sanat eseri olan Hüsameddin veya Hüsam Paşa Camii, süslü olan Adlî Efendi Camii, salihler ocağı olduğu söylenen Şhreküstü Camii, fakirler ocağı Aşağı Tekke Camii, ruhaniyetli Ahmed Paşa Camii, gayet ferah ve cemaati çok olan Kadın Ana Camiidir. Mescidlerden ise çarşı içinde cemaati çok olan Arasta Mescidi ve Tabahâne Mescidi, Hâniçi Mescidi, Ortamescid, Sücâh Mescidi, Karakadı Mescidi ve Sinân Bey Mescididir,⁴² bunlardan başka Cami-i Cedid veya Selimiye Camii de kaynaklarda İştîp camileri arasında zikredilmektedir.⁴³

Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre Kratova'da 21 adet cami vardır⁴⁴ ki kaynaklarda bu camilerden bazılarının isimleri Gazi Sultan Murad camii, Fethiye camii, Sultan Osman camii, Sultan Mehmed camii, Mustafa Bey camii, Karagöz Bey camii, Hacı Kemal Bey camii olarak zikredilmektedir.⁴⁵

Ohri'de yukarı kale içinde Hristiyan mahallesinde ve aşağı göl kenarında bulunan Paşa Sarayı içindeki 3 ve Müslüman mahallelerinde hepsi kırmızı kiremitle örtülü ve horâsânî kireçle boyalı 17, toplamda 20 adet cami ve her biri cami büyüklüğünde ve kendi vakıfları ve hizmetçileri bulunan 17 adet mescit olmak üzere toplam 37 ibadethane vardır ki bunlardan Paşa Sarayı dibinde, göl kenarında bulunan, aynı zamanda fetih camii olan yani kiliseden camiye dönüştürülen ve benzerine ancak Selanik, Karadeniz sahilinde Trabzon'da ve İstanbul'da (Küçük Ayasofya gibi) rastlanabildiği söylenen, fakat o dönemde (XVII. yüzyılda) Hristiyan mahallesinde bulunup cemaati az olduğu ve ancak haftada bir Cuma namazlarında açıldığı için sanat eseri pirinçten yapılma kapıları, sadefkârî pencere kanatları bozulmaya başlamış, gayet ulu olan Büyük Ayasofya Camii ve yukarı kale önünde yüksek bir yerde bulunan kurşunlu, tahta kubbe örtülü, kâgir bir minareli, sonradan sağ tarafında ilave edilen minareyle çifte minareli camiye dönüşen Ohrizade veya diğer adı Hünkâr Camii⁴⁶

⁴² Evliya Çelebi, *age*, VI. Kitap, s. 62

⁴³ Aydın Ayhan, *age*, s. 248

⁴⁴ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 294

⁴⁵ Aydın Ayhan, *age*, s. 292

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 322. Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre Ohrizâde camii ilk önce Ohrizadeler tarafından tek minareli bir cami olarak yaptırılmışken, Sultan Yıldırım Beyâzıt Hân bir keresinde bir gazaya giderken Ohri'den geçtiğinde camiyi çok beğendiğini söyleyince yanında bulunan Ohrizâde "*Hudâ kabûl eyleye, sevâbı ve binâsı pâdişâhuma hibe olsun*" deyince, bu söz Sultan'ın

en büyükleri ve meşhurlarıdır. Bunlardan başka cemaati çok olan, lacivert renkli has kurşunla kaplı, dört köşe tahta kubbeli, eski görülmemiş bir tarz minareye sahip olan Hacı Kasım Camii; ferah ve aydınlık olan Sultan Süleyman yapısı Tekke Camii; eski tarz olan Kuloğlu camii; yine eski bir cami olan Haydar Paşa Camii; aydınlık olan Zülmiyye Camii; Hacı Hamza Camii de meşhur camilerdendir; mescidlerden ise, İskender Bey Mescidi, Yunus Voyvoda Mescidi, Küçi Bey Mescidi, Emir Mahmud Mescidi, Çarşı Mescidi, Çınarlı Mescid, Kara Hoca Mescidi en meşhurlarıdır.⁴⁷ Bunların dışında Sultan Murad Han Camii, Mesih Bey Mescidi, Hacı Çelebi Camii, Manastır Camii, Hacı Hüseyin Camii, Karabey Camii, Zeynelabidin Paşa Camii de bazı kaynaklarda Ohri'de bulunan cami ve mescidler arasında zikredilmektedir.⁴⁸

Resne'de *Seyahatname*'de adları geçen çarşı içinde kiremitli, kâgir minareli ve haremde bir mektebi bulunan Manastır Şehirli Ramazan Bey Camii ve Hacı Murad adında yalnızca 2 caminin⁴⁹ dışında başka kaynaklarda Eski Cami, Kılınç Ağa Camii, Reşadiye Camii, Sultan Camii, Çarşı Mescidi gibi cami ve mescidlerin de adları zikredilmektedir.⁵⁰

Radovişte'de 5 cami, 2 mescid olmak üzere toplam 7 adet ibadethane;⁵¹ Valandova'da 1 cami ve 1 mescid⁵² olduğu bilgisi verilmektedir. Bunlardan birinin adı kaynaklarda Erdoğdu İbrahim Bey Camii olarak geçmektedir.⁵³

Pirlepe'de Evliyâ Çelebi'nin adlarını verdiği (çarşı içinde ahşap olan Alaybey Camii ile Arslan Paşa Camii) 2 adet cami ve mahalle mescitlerinin⁵⁴ dışında bazı kaynaklarda Hüsam Dede Camii, Mezid Bey Camii, Nasuh Dede Camii, Osman Bey Camii, Sultan Mehmed Han Camii, Çarşı Camii, Ak Mescid, Asım Ali Mescidi gibi 6 cami ve 2 mescidin daha adı zikredilmektedir.⁵⁵

hoşuna gider ve derhal caminin sağ tarafına bir yüksek minarenin daha yapılmasını emreder, böylece cami tek minareli iken çifte minareli olmuş ve Ohrizade tarafından sevabı ve yapısı Sultan'a hibe edildiğinden aynı zamanda Hünkâr camii olarak da zikredilmeye başlamış.

⁴⁷ Evliya Çelebi *age*, VIII. Kitap, s. 323

⁴⁸ Aydın Ayhan, *age*, s. 325

⁴⁹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 325

⁵⁰ Aydın Ayhan, *age*, s. 367

⁵¹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 327

⁵² *Age*, VIII. Kitap, s. 328

⁵³ Aydın Ayhan, *age*, s. 360

⁵⁴ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298-299

⁵⁵ Aydın Ayhan, *age*, s. 337

Ustrumca'daki camilerin sayısıyla ilgili bilgi verilmemesine rağmen Evliya Çelebi'de Tekke camiinin adı zikredilmekte, bundan başka mahalle meşitleriyle tekkelerin de bulunduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁶ Ustrumca'da bulunan fakat adı başka kaynaklarda geçen bir cami de Cami-i Evsad'dır.⁵⁷

Seyahatname'de genel olarak Demirhisar'da camilerin olduğu bilgisi verilirken⁵⁸ diğer bazı kaynaklarda bu camilerin adları Sultan Murad Han Camii, Kamerşah Sultan Camii, Çarşı Camii, Karataş Camii, Koca Mustafa Paşa Camii olarak verilmektedir.⁵⁹

Bugün Makedonya'nın küçük bir kasabası olan, Osmanlılar döneminde Debre-i Bâlâ ve Debre-i Zîr (Yukarı ve Aşağı Debre) veya ikisini birden ifade eden Debreteyn (İki Debre) olarak adlandırılan Debre'de de 11'i kasabanın merkezinde -Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Camii, Hasan Paşa Camii, Sultan Mahmud Camii, İsmail Beşe Camii, Bayram Bey Camii, Tekke Camii, Derviş Mustafa Camii, Yeni Cami, Hacı İbrahim Camii, Fatih Sultan'ın yaptırttığı Kandilli Camii, Kara Mustafa Paşa Camii- ve 3'ü köylerinde -Boruyan'da Hüsrev Bey Camii, Kocacık'ta Fatih Camii, Rohonik'te Fatih Camii- olmak üzere toplam 14 cami inşa edilmiştir.⁶⁰

Kaynaklarda Kalkandelen'de (Tetova'da) 13 caminin⁶¹ olduğu bilgisi verilir ki bunlardan tam bir sanat eseri olan ve 1438'de yapıldığı söylenen Alaca camii günümüzde de ayakta olup hizmet vermektedir. Bugün Makedonya'daki Türk nüfusunun önemli bir bölümünün yaşadığı Gostivar'ın⁶² Osmanlılar dönemindeki camilerin durumuyla ilgili kaynaklarda tam bir bilgiye rastlanmamakla beraber kimi kaynaklarda zikredilen Cam-i Atık Mahallesi, Cami-i Cedîd Mahallesi gibi mahalle isimlerinden bu dönemde bu küçük kabada en az 2 adet caminin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶³ Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre Gevgeli (Gevgili)'de⁶⁴ de Osmanlı dö-

⁵⁶ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 330

⁵⁷ Aydın Ayhan, *age*, s. 456

⁵⁸ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 62

⁵⁹ Aydın Ayhan, *age*, s. 154

⁶⁰ *Age*, s. 145-146

⁶¹ *Age*, s. 252

⁶² 1721'de Üsküp Sancağı Prilepe Nahiyesi'ne bağlı bir köy olarak gözüken Gostivar, 1761 yılına geldiğinde, Üsküp Sancağı Kalkandelen Kazası'na bağlı bir kasaba olmuştur. Gostivar zaman içinde daha da gelişerek 1797'de kaza merkezi haline gelmiştir. Daha sonra beklenen gelişmeyi gösteremeyen Gostivar, yeniden nahiyeye statüsüne indirilmiştir. Gostivar ancak 1903'de kaza merkezi haline getirilmiş, müdürlük makamı da kaymakamlığa tebdil edilmiştir. (*Age*, s. 192)

⁶³ *Age*, s. 192

⁶⁴ Gevgeli (Gevgili), Osmanlı döneminde Silistre Sancağı Prevadi Nahiyesi köylerinden iken, buradaki

neminde İbrahim Ağa Camii, Kale Camii, Çarşıiçi Camii, Medrese Mescidi, Mehmed Çelebi camii adlarında 5 adet cami ve mescid bulunuyordu.⁶⁵ Ayrıca Struga'da XIV. veya XV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Mustafa Kebir Çelebi, Kırçova'da Çarşı Camii olarak bilinen Sultan Bayezid gibi camiler bugün de ayakta olup hizmet veren camilerdendir.

3.1.3. Tekke, Zâviye ve Hânkâhlar

Değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda 'zâviye', 'hankah', 'dergâh', 'ribât', 'âsitâne', 'buk'a', 'imaret', 'düveyre', 'savmaa', 'mihrap', 'tevhidhâne', 'harâbat' gibi isimlerle anılmış olan tekkeler, daha ziyade toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşan, dolayısıyla mânevî, sosyal ve kültürel birçok hizmeti kendi çatıları altında yürüten kurumlar olup Osmanlı İmparatorluğunun hemen hemen her yerinde kurulup faaliyet göstermişlerdir.⁶⁶ Hânkâhlar da fonksiyon itibarıyla tekkelerin benzeri yapılar olup dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlardır. Hânkâhlar aynı zamanda yemek yenilen ve sofralar kurulan yerler olarak tarif edilmektedir. Osmanlı döneminde tasavvuf eğitiminin yanı sıra başta tefsir, hadis, fıkıh, akaid, Arapça olmak üzere hânkâhlarda çeşitli konularda dersler verilir, kitap yazılır, yazılan eserler çoğaltılırdı; bu arada dinî musikiye önem verilir, şiir ve ilâhiler okunur, semâ yapılırdı.⁶⁷

Kısacası tekke ve hânkâhlar hem dinî hem de sosyal fonksiyonu olan yapılar olarak Osmanlı toplum yapısında çok önemli bir yere sahip olup Osmanlı döneminde Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında birçok tekkenin yapıldığı görülmektedir.

Seyahatname'ye göre 17. yüzyılda Üsküp'te 20 adet tekke vardır ki adları bilinen ve en meşhurları daha önce bir paşanın hânedânı iken Melek Ahmet Paşa'nın talimatıyla âsitâneye dönüştürülen Mevlevîhane, Lokman Hekim Tekkesi ile Meddah Baba Tekkesi,⁶⁸ Şeyh Vefâ Tekkesi ve Şeyh Azmî Efendi Tekkesidir. Üsküp'te adları kaynaklarda geçen zaviyeler

menzil sayesinde gittikçe gelişerek, Selanik Sancağına bağlı bir nahiye, daha sonra da Avradhisar Kazası'na bağlı nahiye oldu. Ordu-yı Hümâyûn'un sefer yolu üzerinde bir menzil olması, Ordu beygirleri ve mîrî mandaların burada da kışlaması, Gevgili'nin zaman içinde gelişmesini sağlamıştır. Anadoludaki büyük Türkmen aşiretlerinden Tacirli aşiretinin büyük oymaklarından birisinin adının "Gevgili" olması, burayı kuran halkın, bu oymaktan olabileceğini düşündürmektedir. (Age, s. 191)

⁶⁵ Age, s. 191

⁶⁶ Mustafa Kara, "Tekke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, s. 368

⁶⁷ Süleyman Uludağ, "Hânkâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.16, s. 42-43

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289-290

olarak ise, Hacı Ömer Ağa Zaviyesi, Hacı Hüsrev Zaviyesi, Sersem Baba Sultan Zaviyesi ve Ali Baba Zaviyesi gibi zaviyeler zikredilebilir. Kaynaklarda Üsküp'te bulunduğu belirtilen hânkâh olarak da Kocanikli Mehmed Paşa Hânkâhını zikretmek mümkündür.⁶⁹

Seyahatname'de Manastır'da bulunan tekke ve zaviyeler hakkında bilgi verilmese de diğer bazı kaynaklarda burada bulunan 2 tekke ve 1 zaviyenin adı verilmektedir ki bunlar Şeyh Mehmed Halife Zaviyesi, Halvetiye Tekkesi ve Kanatlar köyünde bulunan Bektaşî Kır Tekkesi'dir.⁷⁰

İştîp'te toplam 7 adet ehl-i tarik hânkâh veya tekke vardır ki adları zikredilen ve meşhur olanları Bayramiye Tarikatının Sofyalı Bali Efendi Tekkesi, Adlî Efendi Tekkesi, Emir Çelebi Sultan Tekkesi, Yukarı ve Aşağı Tekke, Kadın Ana Tekkesi ve Oluk Mahallesi Tekkesidir.⁷¹

Radovişte'de 1 adet tekke ve 1 adet hânkâh,⁷² Resne'de 1 adet,⁷³ Köprülü'de 1 adet tekke,⁷⁴ Pirlepe'de 1 adet⁷⁵ tekke vardır. Kratova'da sayısı ve adları belirtilemese de tekkelerin olduğu bilgisi verilir.⁷⁶ Ohri'deki tekkelerin varlığı hakkında bilgi verilmese de Tekke mahallesinden sözü edildiğine göre⁷⁷ o dönemde Ohri'de de en az bir tekkenin bulunduğu anlaşılmaktadır ki bu tekke, bir Halvetiye tekkesi olup bugün de ayakta olup hizmet vermektedir.

Bunların yanı sıra Ustrumca⁷⁸ ve Kratova'da⁷⁹ sayıları ve adları zikredilmemekle birlikte tekkelerin olduğu bilgisi verilmektedir. *Seyahatname*'de Demirhisar'da tekke ve zaviyelerin olduğu bilgisi sayısı ve isimleri belirtilmeden verilirken⁸⁰ bazı kaynaklarda burada 2 tekke ve 4 zaviyenin olduğu belirtilmekte ve isimleri Kande Tekkesi, Halvetiye Tekkesi, Gey-

⁶⁹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

⁷⁰ *Age*, s. 302

⁷¹ *Age*, VI. Kitap, s. 62

⁷² *Age*, VIII. Kitap, s. 327

⁷³ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

⁷⁴ *Age*, V. Kitap, s. 298

⁷⁵ *Age*, V. Kitap, s. 299

⁷⁶ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁷⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

⁷⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

⁷⁹ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁸⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 62

van Ağa Zaviyesi, Ali Baba Zaviyesi, Şid Efendi Zaviyesi, İlyas oğlu Hacı Mehmed Efendi Zaviyesi olarak verilmektedir.⁸¹ Debre’de de kaynaklarda belirtildiğine göre Halvetiye Dergâhı, Hüseyin Baba Dergâhı, Hamidiye Bektaşî Tekkesi, Kâdirî Tekkesi, Kılıç Baba veya Fatih Baba Tekkesi, Kurt Baba veya Şeyh Şücâ Zaviyesi gibi tekke ve zaviyeler mevcutmuş.⁸² Pirlape’nin Kanatlar köyünde ise, Bektaşî Tekkesi olduğu belirtilmektedir.⁸³ Bunların yanı sıra *Seyahatname*’de geçmemekle birlikte 1538 yılında yapıldığı bilinen ve günümüze kadar ayakta kalan Harabatî Baba veya diğer adıyla Sersem Ali Baba Dergâhı olarak da tanınan Kalkandelen’deki, Struga’daki, Kırçova’da üçü de Halvetî olan ve günümüzde de ayakta kalıp hizmet veren tekkeler de vardır.

3.1.4. Mektepler

Karahanlılar ve Selçuklular’da mekteplere “sıbyan mektebi” denildiği ve Osmanlılarda da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri “dârü’tta’lîm, dârü’l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye” gibi adlarla da anmışlardır. Bu mekteplerin hocalarına “muallim”, yardımcılarına “kalfa” (halife) denilmiştir. Osmanlılarda XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış, hatta fakültelerin adında bile yer almıştır. Osmanlılarda çocuklara temel eğitimin verildiği yer olan mekteplerin hepsinin ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip olmadığı şüphesizdir; genellikle hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası kurarlardı. Ancak erken sayılabilecek bir devirde camilerin yanında müstakil mekteplerin yapıldığını söylemek mümkündür. Çocuklar mektepte okuma yazma öğrendikten ve Kur’an’ı hatmettikten sonra daha ileri seviye derslerine mescitlerde devam ederlerdi.⁸⁴

Evliyâ Çelebi’nin verdiği bilgilere göre Üsküp’te her biri bir caminin yanında yer alan 70 mektep içinden meşhurları Koca Mustafa Paşa Mektebidir.⁸⁵ Bundan başka, Alaaddin Mektebi, Gazi Yahya Paşa Mektebi ve Kayma Hatun Mektebi de kaynaklarda adları geçen Üsküp mekteplerindedir.⁸⁶ İştîp’te 11 adet sıbyan mektebi içinden meşhurları Kara Kadı

⁸¹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 154

⁸² *Age*, s. 146

⁸³ *Age*, s. 337

⁸⁴ Cahit Baltacı, “Mektep-Osmanlılarda Mektep”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.29, s. 5-6

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

⁸⁶ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

Mektebi, Cuma Mahallesi Mektebi ve Sinan Bey Mektebidir.⁸⁷ Ohri'de 7 adet sıbyan mektebi içinden meşhurları Ohri'zâde ve Ağa mektepleridir.⁸⁸ Ustrumca'da 6 adet sıbyan mektebi,⁸⁹ Resne'de 1 adet,⁹⁰ Radovişte'de 1 adet⁹¹ Şeyhî Ali Mektebi;⁹² Köprülü'de 1 adet,⁹³ Pirlepe'de 1 adet⁹⁴ mektep vardır. Kratova'da sayısı belirtilmese de *Seyahatname*'de sıbyan mekteplerinin varlığından bahsedilmektedir.⁹⁵ *Seyahatname*'de Manastır'ın mektepleri ile ilgili bilgi verilmemekle birlikte diğer bazı kaynaklar Manastır'da bulunan Pirî Bey Sıbyan Mektebi'nden bahsetmektedir.⁹⁶ Kaynaklarda Debre'de de 1 adet mektebin bulunduğu bilgisi verilmektedir.⁹⁷ Diğer şehirlerin mektep sayılarıyla ilgili bilgi verilmemiş olmamakla birlikte bu şehirlerde de mekteplerin var olduğu muhakkaktır.

3.1.5. Medreseler

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimarî özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır. Osmanlılarda yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası da yerleşmiş bir âdetti. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese teşkili sadece eğitim amacına değil İslâm dininin ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu. Özellikle Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına önem verildi.⁹⁸ Dolayısıyla Osmanlı dönemi boyunca Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da birçok medresenin inşa edildiği görülmektedir.

⁸⁷ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 62

⁸⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

⁸⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

⁹⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

⁹¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

⁹² Aydın Ayhan, *Age*, s. 360

⁹³ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 298

⁹⁴ *Age*, V. Kitap, s. 299

⁹⁵ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁹⁶ Aydın Ayhan, *Age*, s. 302

⁹⁷ *Age*, s. 146

⁹⁸ Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.28, s. 327-328

Seyahatnâme'deki bilgilere göre Üsküp'te çok sayıda medrese olup en meşhurları Sultan Murad Han Camii Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak Paşa Medresesi, İsa Paşa Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızade Medresesi ve Baba Lokman Medresesi⁹⁹ ve Hacı Davud Ağa Medresesidir.¹⁰⁰ Üsküp'ten başka Manastır'da 9 adet medrese içinde Dülbend Kadı Medresesi en büyüğüdür.¹⁰¹ Bunun yanı sıra diğer kaynaklarda Manastır'da bulunan ve adı zikredilen Hacı Bey Medresesi de vardır.¹⁰² İştîp'te Murad Han camii önünde hadis okutulan Muradiye adında 1 medrese¹⁰³; Ohri'de adları zikredilen 2 adet – göl kenarında Hacı Kasım Camiinin solunda yol aşağısında bulunan, haremî (iç avlusu) etrafında çok sayıda hücre, ders-i ammî ve talebesi olduğu söylenen Eski Siyavuş Paşa Medresesi ve Süleymân Han yapısı Tekke Medresesi'nin yanı sıra birçok zaviye medresesinin olduğu bilgisi verilir.¹⁰⁴ Resne'de 1 adet.¹⁰⁵ Köprülü'de 1 adet;¹⁰⁶ Pirlepe'de Evliya Çelebi'de adı zikredilmeyen 1 adet medresenin¹⁰⁷ dışında bazı kaynaklarda adları Mîr-i Âlem Yusuf Ağa Medresesi ve Debbağhâne Medresesi olarak verilen 2 adet medrese daha vardır.¹⁰⁸ Kratova'daki medrese sayısı belirtilmese de burada da medresenin olduğu bilgisi verilmektedir.¹⁰⁹ Aynı şekilde Ustrumca'da da medrese sayısı belirtilmemekle birlikte birçok sayıda medresenin olduğu bilgisi mevcuttur.¹¹⁰ Bazı kaynaklar Radovişte'de de Şeyhî Ali Efendi Medresesi adında 1 adet medresenin bulunduğunu belirtmektedirler.¹¹¹ Yine kaynaklarda, Demir Hisar'da da Abdullah bin Emin Ağa Medresesi adında 1 adet medresenin bulunduğu bilgisi verilmektedir.¹¹²

⁹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

¹⁰⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁰² Aydın Ayhan, *Age*, s. 302

¹⁰³ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹⁰⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁰⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁰⁶ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁰⁷ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁰⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 337

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 294

¹¹⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

¹¹¹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 360

¹¹² *Age*, s. 154

3.1.6. Dâru'l-Kurrâlar

Dâru'l-kur'ân ve dâru'l-huffâz adı da verilen dâru'l-kurrâlar, Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler veya Kur'ân ihtisas medreseleri olup¹¹³ Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında olduğu gibi Makedonya'nın bazı şehir ve kasabalarında da birçok dâru'l-kurrânın mevcut olduğu görülmektedir.

Gezdiği yerlerdeki dâru'l-kurrâları tespit edip bazı önemli özelliklerini aktaran Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgiye o dönemde Üsküp'te 9¹¹⁴ ve Ohri'de 1 adet¹¹⁵ daru'l-kurrâ vardır. Evliyâ Çelebi buradaki daru'l-kurrâlar hakkında bilgi verirken aynı zamanda bu iki şehirdeki Kur'an eğitimi ve şehir insanlarının konuyla ilgili bazı özelliklerine de dikkat çekmektedir. Meselâ Üsküp'teki daru'l-kurrâlar hakkında bilgi verirken bunların ayrı kubbeleri olan kurrâlar olmadığını, ayrıca bütün selatin camilerinde kurra şeyhlerinin yani Kur'an muallimlerinin olduğunu fakat Hıfz kıraatından başka Seb'a, Aşere ve Takrîb kıratlarının okutulmadığını, ayrıca Üsküp halkının o dönemde hafızlığa meraklı olmadığını ve Üsküp'te hafızların bulunmadığını da ilave eder.¹¹⁶ Ohri'deki daru'l-kurrâyı anlatırken de benzer şeyleri söylemektedir. Anlattığına göre buradaki daru'l-kurrâda tecvid ilminin yanında hadis ilminin de okutulduğunu yani buranın aynı zamanda bir daru'l-hadis görevini ifa ettiğini fakat Ohri'den muhaddis ve Kur'an hafızının pek çıkmadığını, dolayısıyla burada tecvid ilminde Hafs kıraatından başka bir kıraatından ve İmam Buhârî'nin hadis kitabından başka bir hadis kitabının okutulmadığını anlatır.¹¹⁷

3.1.7. Bedestenler

Bedestenler başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silâhlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı kapalı çarşı nevinden yerlerdir. Bedesten Osmanlı devrinde ortaya çıkmış bir ticarî yapı

¹¹³ Nebi Bozkurt, "Daru'l-Kurrâ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.8, s. 543

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

¹¹⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹¹⁶ "Cümle dokuz aded yerde dâru'l-kurrâları var, ammâ mahsûs kubâblarıyla mebnî kurrâlar değildir. Cümle selâtin cevâmî'lerde şeyhü'l-kurrâlar vardır, ammâ kirâ'at-i Hıfz'dan gayri Seb'a ve Aşere ve Takrîb kirâ'atları okunmaz, zîrâ halkı ilm-i hıfza mukayyed olmayup hâfızları yokdur", *Age*, V. Kitap, s. 289

¹¹⁷ "Cümle bir yerde ilm-i hadîs ve ilm-i tecvîd tilâvet olunur, ammâ muhaddisi ve hamele-i hâfız-ı Kur'ân'ı meşhûr değildir. Ilm-i tecvîdde ancak Hafs kirâ'atı tilâvet olunup ilm-i hadîsde Kitâb-ı Buhârî okunur.", *Age*, VIII. Kitap, s. 328

çeşidi olup en çok XV. ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmiş, XVII. yüzyılda da sadece münferit ve mütevazı örnekler halinde pek az sayıda yapılmıştır. Eski Osmanlı-Türk şehirciliğinin ana prensiplerinden biri şehirlerde dinî ve ticarî merkezlerin kurulması olmuştur. Ticaret hayatı da yeni Türkleşen her şehirde ilk kurulan tesislerden olan ve mimarisi bakımından ulu camiye benzeyen bir bedesten etrafında ve yakın çevresinde geliyordu. Bütün ticaret bölgesinin merkezi olarak kurulan bedesten, sağlam ve kâgir yapısı ile tüccarların değerli mallarını koruyan bir çeşit iç kale oluyordu.¹¹⁸

Seyahatname'deki kayıtlara göre Üsküp, Manastır ve İştîp'te 1'er adet bedesten bulunmaktadır.¹¹⁹ Evliyâ Çelebi'nin iki demir kapılı, yüksek kubbeleriyle bir kale gibi tavsif ettiği ve dillerle kalemlerin övmeye yetersiz kaldığını söylediği¹²⁰ Üsküp Bedesteni, vakfiyelere göre, 842'de (1438-39) burada bir zâviye-cami yaptırmış olan Gazi İshak Bey tarafından şehrin merkezinde hayratının evkafı olarak 1445'e doğru inşa edilmiştir. Etrafında geniş bir de çarşı bulunan bedesten, Üsküp Çarşısı'nı mahveden 1669 yangınında harap olmuş ve pek uzun süre yarı yıkık bir harabe halinde kalmıştır.¹²¹ Evliyâ Çelebi'nin yüksek iki kapılı, kurşun kubbeli diye tarif ettiği ve içinde yedi iklimin değerli eşyalarının satıldığını söylediği¹²² İştîp Bedesteni ise, bu türden bilinen yapıların en değişik biçimde olanıdır. Enlemesine bir dikdörtgen şeklinde inşa edilmiş olup iki pâyeye dayanan kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ortadaki büyük bir kubbe, yanlardakiler ise aynalı tonozlarla örtülmüştür. Bedestenin üç girişi vardır. Duvarların iç yüzlerinde buradaki dükkânlara ait nişler mevcuttur. Son yıllarda İştîp Bedesteni sergi salonu haline getirilmek üzere tamir edilmiştir. Plan bakımından normal ve klasik bedestenlerden farklı olan bu yapı Beçin'de Kızılhan, Edirne'de Ekmekçiöğlü Ahmed Paşa (Ayşe Kadın) keransaraylarına benzer.¹²³

3.1.8. Dükkânlar

Esnafın perakende satış yaptığı ya da küçük zanaat sahiplerinin çalıştıkları yer olan dükkânlar, Osmanlı döneminde özellikle *Seyahatname*'de genelde bedestenlerin dışında açık alanda bulunan çarşı içindeki dükkân-

¹¹⁸ Semavi Eyice, "Bedesten", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.5, s. 302-303

¹¹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap s. 290, 300, VI. Kitap s. 63

¹²⁰ *Age*, V. Kitap, s. 290

¹²¹ Semavi Eyice, "Bedesten-Üsküp Bedesteni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 310

¹²² Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap s. 63

¹²³ Semavi Eyice, "Bedesten-İştîp Bedesteni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 307

ları ifade etmektedir. Onun için burada onların ayrı bir alt başlıkta ele alınması uygun görülmüştür.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre onun buraları gezdiği dönemde bedestenlerin dışında esnafın perakende satış yaptığı ve küçük zanaat sahiplerinin çalıştığı ve aynı zamanda onların bir nevi atölyeleri olan bu tür dükkânlardan Üsküp'te 2150 adet;¹²⁴ Manastır'da 900 adet;¹²⁵ İştîp'te 450 adet;¹²⁶ Ustrumca'da 500 adet;¹²⁷ Kratova'da 350 adet; Prilepe'de 200 adet;¹²⁸ Ohri'de 150 adet;¹²⁹ Valandova'da 50;¹³⁰ Radovişte 70;¹³¹ Köprülü'de 50; Kalkandelen'de 25 (derici dükkânı);¹³² Resne 20 dükkân¹³³ bulunmaktadır. Bu rakamlar bir anlamda o dönemdeki zanaat kültürünün ne denli yaygın olduğunu da açıkça gözler önüne sermektedir.

3.1.9. Hanlar, Kervansaraylar, Misâfirhâneler ve Bekâr Odaları

Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirlerarasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı.¹³⁴

Osmanlı döneminde han ve kervansarayların dışında bulunan misâfirhâneler, daha çok erken Osmanlı çok işlevli camilerinde ana ibadet alanının iki yanında yer alan, bazen misafirhane bazen toplantı salonu olarak kullanılan ve tabhâne (veya tevhâne) olarak adlandırılan kısımlardır. Söz konusu işlev XVI. yüzyılın ikinci yarısında tamamen ortadan kalkıp tabhâneler cami işlevi kazanmışlardır.¹³⁵

¹²⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹²⁵ *Age*, V. Kitap, s. 300

¹²⁶ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹²⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

¹²⁸ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹²⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹³⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹³¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹³² Cüneys Nureski, *Tezkirelere Göre Makedonya'da Yetişen Osmanlı Divan Şairleri*, MATÜSİTEB Yayınları, Üsküp, 2008, s. 31

¹³³ Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹³⁴ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.25, s. 299

¹³⁵ Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 291-292

Bekâr odalarının ise, daha çok şehirdeki veya dışarıdan gelen bekâr maarif ve sanat erbabının kaldığı misafirhanelerin bir başka çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Osmanlı toplumunda sanata, ilime ve irfana dolayısıyla sanatçılara ve bilim insanlarına verilen önemin büyüklüğünü göstermesi bakımından büyük bir önem arz etmektedirler.

Üsküp'te Karlızade adında 1 adet kervansaray, 4 adet tabhâne -Yahyâ Paşa, Koca Mustafâ Paşa, İsâ Beğ, İshâk Beğ tabhânesi- ve bekâr sanat-kârların kaldığı 13 adet bekâr odası¹³⁶ mevcut iken; Ustrumca'da seçkin müşterileri olan 3 adet kervansaray, 7 adet tüccar hanı ve sanat ile maarif ehli misafirlerin kaldığı 6 adet bekâr odası,¹³⁷ İştîp'te 1 adet kervan sarayı, 7 adet han;¹³⁸ Ohri'de 3 han¹³⁹ vardır. Bunlardan başka Valandova'da 2,¹⁴⁰ Radovişte,¹⁴¹ Resne,¹⁴² Köprülü, Pirlepe¹⁴³ ve Kalkandelen'de¹⁴⁴ 1'er adet han vardır.

3.1.10. Hamamlar

Arapçada “ısıtmak; sıcak olmak” anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyen hamam (hammâm) kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup Türkçede “yıkanma yeri” manasındadır. Terim olarak ise, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için yapılmış tesis anlamında kullanılmaktadır. Hamam kültürü erken çağlardan başlayarak birçok medeniyetin kültüründe mevcut olmasına rağmen hamama en fazla önem veren Osmanlılar olmuş ve İmparatorluğun sınırlarının ulaştığı her yerde irili ufaklı hamamlar yapılmıştır. Ayrıca çarşı hamamları dışında büyük şehirlerde konak ve yalılarda, Anadolu'da ise âyan konaklarında esas binadan ayrı olarak küçük çapta kâgir özel hamamlar inşa edilmiştir.¹⁴⁵ Osmanlının çeşitli yerlerinde olduğu gibi Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da hem umumî hem husûsî birçok hamamın yapıldığı görülmektedir.

Üsküp'te adları zikredilen Yahya Paşa Camii yakınlarında bulunduğu söylenen Boyacılar içindeki Kızlar Hamamı, Şengül Hamamı ile İsa

¹³⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹³⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹³⁸ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹³⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁴⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁴¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁴² *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁴³ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁴⁴ Cüneys Nureski, *Age*, s. 31

¹⁴⁵ Semavi Eyice, “Hamam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, s. 402, 414

Bey Hamamı gibi 3 adet umumî hamamın yanı sıra 1060 saray hamamı da vardır.¹⁴⁶ Bunların yanı sıra günümüze kadar ayakta kalabilen 1489-1497 yıllarında inşa edildiği bilinen Davut Paşa Hamamıyla yine 15. yüzyılda inşa edilen Çifte Hamam da zikretmek gerekir. Üsküp'ten başka İştîp'te 2 adet;¹⁴⁷ Ohri'de Ohrizade ve Gazi Hüseyin Paşa adında 2 adet umumî ve 77 adet hususî saray hamamı;¹⁴⁸ Kratova'da 2 adet;¹⁴⁹ Valandova,¹⁵⁰ Radovişte,¹⁵¹ Resne;¹⁵² Köprülü ve Pirlepe'de¹⁵³ 1'er adet hamam vardır. Makedonya'daki Türk hamam mimarisinin güzel örneklerinden biri de Kalkan-delen'de bulunmaktadır. 1970'lere kadar harap durumda bulunan bu hamam Üsküp'te de vakıfları olan İsa Bey tarafından yaptırılmıştır ve yakın tarihlerde tamir görmüştür. Hiç şüphe yok ki Balkan topraklarında Türk hamam mimarisinin en değerli eserlerinden biri, Makedonya'da Üsküp'te bulunan Davud Paşa vakfına ait Çifte Hamam'dır. Bu hamam, 1948-1949 yıllarında iç düzenlemesini biraz değiştiren bir restorasyondan sonra göbek taşları ve kurnalar kaldırılarak resim galerisine dönüştürülmüştür.¹⁵⁴

3.1.11. İmaretler

İmâretler veya imârethâneler, Osmanlı döneminde fakirlere ve medrese talebelerine sıcak yiyecek dağıtmak amacıyla kurulmuş hayır müesseseleri olup¹⁵⁵ Osmanlı'nın bütün yerlerinde olduğu gibi Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da birçok imâret yapılmıştır.

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Üsküp'te 9 adet imaret vardır ki en meşhurları Yahyâ Paşa imâreti, Hünkâr imâreti, Koca Mustafâ Paşa imâreti, İshâk Beğ imâreti ve oğlu İsâ Beğ imâretidir.¹⁵⁶ Ustrumca'da 2 adet;¹⁵⁷ İştîp'te Şeyh Emri Sultan adında 1 adet¹⁵⁸ imaret bulunmaktadır. Ayrıca Pirlepe'de Koca Arslan paşa hayratı olan imaretlerin

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹⁴⁷ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹⁴⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁴⁹ *Age*, V. Kitap, s. 294

¹⁵⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁵¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁵² *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁵³ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁵⁴ Semavi Eyice, "Hamam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 425

¹⁵⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 219

¹⁵⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 291

¹⁵⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁵⁸ *Age*, VI. Kitap, s. 62

bulunduğu söylenmektedir.¹⁵⁹ Bazı kaynaklarda Debre’de de 1 adet imaretin bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰

3.1.12. Kahvehaneler

Yeme-içme alışkanlığı önceki yüzyıllarda daha içe dönük ve çoğunlukla evlerde gerçekleşen, aile mensubiyeti ve akrabalıkla sınırlı bir eylemken, gelişen koşullar ve değişimlerle ev dışında sosyal mekânlarda da gerçekleştirilebilen bir eylem halini almıştır. 16. yüzyılda bir gıda maddesi olarak keşfedilen ‘kahve’ ve ona bağlı olarak oluşan kurum ‘kahvehane’, kişilerin ev dışında da başka insanlarla iletişim kurmalarına olanak sağlamıştır.¹⁶¹

Osmanlı topraklarına kahvenin kesin olarak ne zaman girdiği, İstanbul, Anadolu ve Rumeli’de hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tartışmalı olmakla birlikte kahvenin ve kahvehane kültürünün Balkanlara hatta Avrupa’ya Türklerin eliyle taşındığı ve buralarda Türk kültürünün en önemli unsurlarından biri olarak yansıdığı şüphesizdir. Hal böyle olunca Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Rumeli’nin her tarafında olduğu gibi Makedonya’nın hemen her şehir ve kasabasında da bu kültürün bir yansıması olarak birçok sayıda kahvehanelere rastlanmaktadır.

Yine *Seyahatname*’de Ustrumca’da (özellikle panayır zamanında) 1000’den fazla kahvehane, bozahane ve meyhânenin olduğu bilgisi verilirken;¹⁶² Manastır’da 40 adet;¹⁶³ Ohri’de “mükellef ve müzeyyen mecca’ul’l-irfân” yani tam teşekküllü ve süslü, kültürlü insanların toplandığı 7 adet kahvehane;¹⁶⁴ Radovişte’de 2 adet¹⁶⁵ ve İştîp’te çok sayıda kahvehânenin olduğundan bahsedilir.¹⁶⁶ Diğer şehirlerdeki kahvehane sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte oralarda da kahvehanelerin bulunduğu muhakkaktır.

¹⁵⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁶⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 146

¹⁶¹ Leyla Durukan, “Çekirdek’ten Kültür’e: Türk Kültüründe Kahve ve Kahvehane”, *Bilim ve Kültür Dergisi*, Yıl 2013, Sayı: 2, s. 124-134

¹⁶² Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁶³ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁶⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁶⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁶⁶ *Age*, VI. Kitap, s. 62

3.1.13. eşmeler ve Sebiller

İslâmiyet suya büyük önem vermiş ve insanlara su sağlamanın sevabı çok olan hayır işlerinden biri olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Balkanlarda ve Makedonya’da yapılan çeşme ve sebiller basit birer yapı gözüyle bakılmamalıdır. Bu yapılara, belli bir dünya görüşünün ve hayrat kültürünün yansıması olarak bakılmalıdır. Hayrat olarak Türkler’in yaptıkları çeşmeler şehir, kasaba ve yerleşme yerlerinde olduğu gibi ana yolların kenarlarında, açıklık ve kırılık yerlerde de inşa edilmiştir. Yerleşme yerleri arasındaki yollarda bulunan çeşmeler “menzil çeşmeleri” olarak adlandırılır. Bunların, insanların ihtiyacını karşılayan lüle veya musluklarından başka hayvanların sulanması için ayrı lüleler ve önlerinde yalıklar vardır.¹⁶⁷

Sözlüklerde “yol” anlamına gelen sebîl kelimesinin terim anlamının “fî sebîli’llâh” (Allah yolunda, Allah rızası için) tabirinden geldiği belirtilmekte, daha önceleri fazla yaygın olmamakla birlikte sebbâle adının kullanıldığı da bilinmektedir. Osmanlılar başlangıçta dağıtılan suya sebîl ve dağıtıldığı yere sebîl-hâne demişlerse de zamanla “hâne” terk edilerek bugünkü şeklini almıştır. Günümüzde kalabalık insanların girip çıktığı binaların çeşitli yerlerine konulan, plastik bardaklarla soğutulmuş damacana suyu çilen elektrikli aletlere de sebîl denilmektedir. Sebiller buldukları yerlere ve biçimlerine göre müstakil yapı, köşe, cephe ve pencere sebilleri diye gruplandırılabilir. Bunlardan, halk arasında sebîl denilince ilk akla gelenler müstakil yapı türünde olanlardır ve genellikle dörtgen, çokgen veya yuvarlak planlı tasarlanmış, etek denilen mermer alçak duvar üzerinde sütunlar, sütunlar arasında bronz yahut mermer şebekeler, kornişler, kitâbeler ve saçaklardan meydana gelmiştir.¹⁶⁸

Osmanlılar devrinde şehirlerde hemen her mahallede çeşme ve sebiller yapılmıştır. Dolayısıyla Makedonya’daki şehir ve kasabalarının da hemen hepsinde çok sayıda çeşme ve sebillerin yapıldığı görülmektedir.

Seyahatname’de verilen bilgilere göre Üsküp’te 110 akar çeşme, 200 sebîl, 1000 adet hânedân kuyuları;¹⁶⁹ Ustrumca’da 12 adet çeşme vardır.¹⁷⁰ *Seyahatname*’de geçmemekle birlikte bazı kaynaklarda Radovişte’de de

¹⁶⁷ Semavi Eyice, “Çeşme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 277-279

¹⁶⁸ Nur Urfaloğlu, “Sebîl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, s. 249; Ayrıca Bkz. Betül Kızılcık-Yunus Arslan, “Kültürümüzde Saka, Sebîl ve Çeşme”, <http://www.ilem.org.tr/blog/?p=1131>

¹⁶⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹⁷⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

Sermende Çeşmesi adında 1 adet çeşmenin bulunduğu bilgisi verilmektedir.¹⁷¹ Yine *Seyahatname*'de çeşmeleriyle ilgili bilgi verilmemekle birlikte bazı kaynaklarda Manastır'daki Şaban Ağa Çeşmesi Vakfından bahsedilmektedir.¹⁷² Diğer şehirlerdeki çeşme ve sebillerin sayısı belirtilmese de oralarda da çeşme ve sebilhanelerin bulunduğu muhakkaktır.

3.2. Giyim-Kuşam Kültürü

Osmanlılarda kıyafet, toplum yaşamının bir ifadesi olup, giysinin kumaşı kadar, renginin de bir anlamı vardı ve giyenin ait olduğu toplum düzeyini ve milletini yansıtmaktaydı. Sarayda giyilen kumaş, biçim ve renkte kıyafeti halkın giymesi yasaklanmıştır. Ayrıca, giyenin mevkii ne olursa olsun, giysileri giydiği yere ve zamana göre değişmektedir. Törende ve seferde giyilenler günlük giyilenlerden farklıydı. Kıyafet hakkında seyahatnameler ve yabancıların hatıraları önemli bilgiler vermektedir.¹⁷³ Bu anlamda gezdiği yerlerdeki insanların kılık-kıyafetleriyle de önemli bilgiler veren Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnamesi, Balkanlar'da dolayısıyla Makedonya'daki insanların özellikle Türklerin giyim kültürleriyle ilgili bize değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu sebeptir ki burada Osmanlı dönemindeki Makedonya Türklerinin giyimlerine dair bilgiler de daha çok Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi esas alınarak verilecektir.

Giyim kültürünün her şeyden önce daha çok, elbise yapmak için gerekli malzemeye ve dinden gelen tesirlere bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür.¹⁷⁴ Makedonya Türklerinin Osmanlı döneminde giydikleri giysilerine bu açıdan baktığımızda bu giysilerin malzeme olarak daha çok çuha ve abadan (yünden) yapıldığını, renk olarak da başta beyaz olmak üzere siyah ve yer yer kırmızı rengin tercih edildiğini görüyoruz.

Dinen “elbisenin hayırlısı beyazdır” hadisi gereği Selçuklu ve Osmanlılarda beyaz renge özellikle önem verilmiştir.¹⁷⁵ Aynı hassasiyet Makedonya şehir ve kasabalarında yaşayan erkek ve kadınların kıyafetlerinde de görülmektedir. Nitekim Evliya Çelebi'nin anlattığına göre İştîp erkekleri çuhadan yapılmış ferace (üstlük), kontuş (en üste giyilen elbise, kollu yelek, bir tür hırka), beyaz destar, serhatli kürk, boğası (düğmeli) kaftan ve

¹⁷¹ Aydın Ayhan, Age, s. 360

¹⁷² Age, s. 301

¹⁷³ Ayten Sezer Arıç, “Türklerdeki Kıyafetin Kısa Tarihi”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>

¹⁷⁴ Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 2

¹⁷⁵ Ayten Sezer Arıç, *Agm*

ipek elbiseler; kadınları ise yassı başlı, çemberli tülbent, siyah boğası ve beyaz abadan ferace giyerlerdi.¹⁷⁶ Valandova'da siyah renk elbise giymek ayıp olup uğursuzluk getirdiğine inanıldığı için insanların hepsi de beyaz çuha gibi aba giyerlerdi.¹⁷⁷ Ustrumca'da kadınların ve erkeklerin çoğu beyaz süt gibi abadan yapılmış ferace ve dolamalar giyerler;¹⁷⁸ Ohri'nin genç yiğitleri kırmızı saya çuhali samur ve zerdevadan yapılmış kalpaklar, çeşit çeşit çuhadan dolamalar, kopçalı daracık sıkma çakşırlar ve ayaklarında sarı Kubâdî ayakkabılar giyip bellerine pala bıçaklar takıp gezerlerdi. İhtiyarları ise başlarına çeşit çeşit yıldızlı Muhammedî destarlar sarıp, çeşit çeşit çuhadan serhaddî, kontoşlar ve bol yenli feraceler giyerlerdi. Kadınları ise çeşit çeşit bol yenli feraceler giyip yassı başları üzerinde tülbent çemberleri bağlayıp pazar çarşısından başka sultânî çarşılarında da edepli bir şekilde gezerlerdi.¹⁷⁹ Köprülü kadınları güzel olup yassı başlı ve siyah bez feraceler giyerlerdi;¹⁸⁰ Valandovalı bütün güzel kızları başları altın, kuruş, para, Dobra-Venedik Frenk dinarı ile safi siyah süslü giysilerle süslüdür. Boyunlarında göğüsleri üzerinde birer ikişer vukıyye (400-800 dirhemlik) halhallar, maftullar, bazubendler ve nice gümüş tılsım takımları ile göğüsleri süslüdür.¹⁸¹

3.3. Yeme-İçme Kültürü

Yemek yeme eylemi, işlevsel bir bakış açısıyla bakıldığında biyolojik bir ihtiyaca verilen bir yanıt olarak görülebilir. Fakat yemek aynı zamanda güçlü bir kültürel işarettir, bu nedenle de kimliğin önemli bir parçasını oluşturduğu düşünülmektedir. Nitekim 18. yüzyılda yaşamış ünlü Fransız düşünürü ve gastronomu Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755-1826) “Bana ne yediğini söyle sana kim olduğunu söyleyeyim” diyerek bu düşüncüyü özetlemiştir.¹⁸²

Orta Asya'dan Anadolu'ya göçen Türkler, tarihsel geçmişleri nedeniyle zengin bir kültüre sahiptirler. Orta Asya göçebe insanının et ve malyalanmış süt ürünlerini kullanmaları, Mezopotamya'nın tahılları, Akdeniz

¹⁷⁶ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 63

¹⁷⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁷⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 331

¹⁷⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁸⁰ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁸¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁸² Selcan Gürçayır, “Türk ve Makedon Kültürlerinde Geçiş Törenleri ve Yemekler”, *Aynı Tadı Paylaşmak: Türkiye ve Makedonya Geleneksel Ortak Mutfağı*, UNESCO – Türkiye Millî Komisyonu ve Makedonya Millî Komisyonu, Ankara, 2010, s. 66

çevresinin sebze ve meyveleri, Güney Asya'nın baharatı ile birlikte kullanılarak zengin bir Türk yemek kültürünün oluşmasında etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi, Türk Mutfak kültürüne de yansımıştır. 15. yüzyılda yemekler çeşit olarak az ve sade; 16. yüzyılda ise en görkemli yıllarını yaşamıştır. 17 ve 18. yüzyılda da bu görkemli dönem devam etmiş ancak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak zayıflamaya başlaması Türk Mutfak kültürünü de etkilemiştir. Türk Mutfak kültürünün Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelişmesinin diğer bir nedeni de, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş coğrafi alana hâkim olması ve bunun sonucunda çok farklı kültürlerle tanışması ve etkilenmesidir. Türklerin yeme içme alışkanlıklarına bakıldığında, tarımsal yapının ve göçebe kültürünün etkisinin oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Türklerin temel gıda maddeleri arasında koyun eti ve süt ürünleri gelmektedir.¹⁸³ Bu açıdan baktığımızda Osmanlı döneminde Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında yaşayan Türklerin yeme içme alışkanlıklarının büyük ölçüde bu geleneğe uyduğunu görmekteyiz.

Makedonya'daki Osmanlı-Türk kültürü sadece mimariyle sınırlı kalmamıştır. Osmanlı mutfak kültürü de Balkanlardaki milletlerin yeme ve mutfak alışkanlıklarını etkilemiştir. Öyle ki bugün de Balkanlar'da birçok yemek ve tatlı çeşidi Osmanlı adları ile birlikte Balkan mutfaklarında yaşamaya devam etmektedir: kebab, köfte, büryan (biryan), çorba, somun, simit, gevrek, börek, çörek, bazlama, gözleme, süt pidesi, kol böreği, yahni, pastırma gibi tuzlu yemekler ve baklava, şekerpare, sütlaç, zerde, kadayıf, helva, hoşaf v.s. gibi tatlılar bunlardan bazılarıdır.

Evlîyâ Çelebi, "Der-medh-i ni'met-i nefîse-i me'kûlât" başlığı altında Üsküp'teki yeme içme alışkanlığını anlatırken Üsküplülerin yemeklerden çoğunlukla yer fırınında pişmiş kuzu biryanları, Vardar nehri balıklarından yapılan kapamaları ve balık yemekleri yediğini; içeceklerden ise bal suyu, hardaliye, poloniyye, vişne suyu ve üzüm şirasının meşhur olduğunu söyler.¹⁸⁴ Manastır'da da kebab çevirmelerinin meşhur olduğu söylenmektedir.¹⁸⁵ Evlîyâ Çelebi Ohri'den bahsederken ise, kış gecelerinde büyük küçük herkesin birbirine ziyafet çekmesi, bir sohbette yenilen yemeklerin başka bir sohbette yenmemesi, her bir ziyafette başka çeşit yemeklerin yenmesinin bu şehre mahsus bir adet olduğunu söyler. Ayrıca Ohri'nin hel-

¹⁸³ Sibel Güler, "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, Nisan 2010, s. 25-26

¹⁸⁴ Evlîyâ Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 292

¹⁸⁵ *Age*, V. Kitap, s. 301

valarıyla hoşaflarının çok meşhur ve benzersiz olduğu, hatta Ohri zîade'nin ziyafetlerinde yirmi altı çeşit hoşafın yendiğini ve kendisinin de bu hoşaf-lardan yediğini ve çok hoşaf yediğinden neredeyse öleceğini, dolayısıyla Ohri ziyafetleri ve hoşaflarının bütün Rumeli'de meşhur olduğunu anlatır.¹⁸⁶ Çelebi, Ustrumca'daki panayır yerinde ise bin yerde koyun ve kuzu kebabı çevrildiğini anlatır.¹⁸⁷ Dolayısıyla buradan Ustrumca'da da koyun ve kuzu etinin çok yendiğini anlıyoruz. Yaylalarında büyük sürüler otlayabilen Gostivar'ın peyniri ve tatlısı bütün Rumeli coğrafyasında çok ünlü idi.¹⁸⁸ Gostivar'ın tatlıları ve tatlıcı ustaları, Osmanlı idaresi sonrasında da günümüze kadar bu topraklardaki şöhretini korumuştur. Öyle ki bugün de Makedonya'nın genelinde pastanecilik sektörünün en meşhur tatlı ve tatlıcı ustaları Gostivarlılar olduğu gibi, eski Yugoslavya topraklarının Saraybosna, Novisad, Priştine gibi birçok yerinde pastane işletmeciliğiyle ve tatlıcılıktaki ustalıkları ile tanınan yine Gostivarlıların olduğunu belirtmek gerekir.

Bozacılık, Balkanların pek çok yerinde olduğu gibi Makedonya'nın da bazı kasabalarında yaygın bir sektördü. Meselâ kaynaklarda Rumeli'nin birçok yerinde olduğu gibi Kratova'da da bozacılığın oldukça gelişmiş bir gıda sektörü olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁹

3.3.1. Kahve Kültürü

Günümüzde kabul edilen şekliyle, kahvenin keşfedilmesi ve yayılması ile ilgili anlatıların özü kahvenin bitki olarak Etiyopya'da (Habeşistan) görüldüğü, buna rağmen içecek olarak İslam dünyasına 15. yüzyılda Yemen'den yayıldığı ve ilk olarak tasavvuf çevrelerinde içilmeye başlandığıdır. 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kahve; Yemen'den çıkmış, Hicaz ve Kahire'de de yaygın hale gelmişti. Çok geçmeden, cami yakınlarında satılmaya ve daha sonra Kahire'nin büyük bir bölümünde içilmeye başlandı. Hicaz ve Kahire'de tanınan kahve; Yavuz Sultan Selim döneminde, (1512 - 1520) Mısır'ın fethinden sonra Müslüman tüccarlar tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Ancak, kahve Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520 -1566) gündelik hayata taşınmış ve yaygın hale gelmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁸⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 332

¹⁸⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 192

¹⁸⁹ *Age*, s. 290

¹⁹⁰ Leyla Durukan, *Agm*, s. 124-134

Her ne kadar Arapça bir kelime olsa ve içecek olarak Osmanlıya Arap memleketlerinden ithal edilmiş olsa da, kahve ‘Türk kahvesi’ adı altında Balkanlara ve bütün Avrupa’ya Osmanlılar vasıtasıyla yayılmış ve bu kültür bugüne kadar bu coğrafyada canlılığını devam ettirmiştir. Öyle ki bugün de Makedonya dâhil olmak üzere Balkan ülkelerinin hemen hepsinde kahvehaneler var ve bunlara bugün de Türkçe “kahvehane, kafeana, kafana” ismi verilmektedir.

Yukarıda kahvehaneler başlığında Osmanlı döneminde Makedonya’nın bazı şehir ve kasabalarındaki kahvehanelerin sayısı ile ilgili bilgiler, kahve kültürünün o dönemde Makedonya’da çok yaygın olduğunun bir göstergesidir.

3.4. Bağ-Bahçe Kùltürü

Tarihte ‘bahçe’ kavramı çeşitli ve farklı anlamlarda değerlendirilmiştir. Çok eski dönemlerden beri, Türk kültüründe ‘bağ’ ve ‘bahçe’ sözcükleri ‘yarar bahçe’ olarak ifade edilmektedir ki bu özelliği halen günümüzde de özellikle Anadolu’nun birçok bölgesinde meyve ve sebze bahçeleri olarak nitelendirilmektedir. Türklerin, 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan göçer, yarı göçer ve kentli gruplar olarak kitleler halinde Anadolu topraklarına yerleşmeye başlamasıyla birlikte Anadolu’nun tarihsel, kültürel, demografik ve mimari yapısı değişim dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte ‘bahçe’ olgusu, Türk kültürünün önemli bir parçası haline gelmiştir¹⁹¹. İnsanın mekânsal kullanımları ve doğa ilişkisini en yakın noktada açıklayan mekân bahçedir. Tarih boyunca ‘bahçe’ insanların doğaya ve çevreye bakışını, sanatsal ve kültürel yaklaşımını, yaşam biçimini, yaşam isteklerindeki ayrıntıları ve kültürlerini özetleyerek yansıtmıştır. Türk bahçesi kültürü göçebeliliğin gereksinimlerine, yaşam biçimine, düşüncelerine ve ruhsal özelliklerine göre, her bakımdan doğallığı yansıtan bir tarz olarak göze çarpmaktadır.¹⁹²

Osmanlılar fethettikleri Balkan topraklarında yaşam mekânlarını, var olan doğal kaynakları en uygun şekilde kullanabilmek amacı ile suyun en bol, mekânın en havadar, bitki örtüsünün en zengin, av hayvanlarının en yoğun olduğu doğal alanlara kurmuşlardır. Makedonya’nın çeşitli şehir ve kasabalarında Türklerin kurdukları yaşam mekânlarının merkezinde de bağ ve bahçelerin olduğunu görüyoruz.

¹⁹¹ Ayşe Özdemir, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Türk Bahçe Kùltürü”, *Şehirlerin Sevdalıı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2015, s. 323

¹⁹² Ayşe Özdemir, *Age*, s. 322

Seyahatname'de Makedonya'daki şehir ve kasabalarındaki bağ ve bahçe kültürüyle ilgili birebir bilgiler olmamasına rağmen buralardaki evlerin hemen hemen hepsinin geniş bağlı-bahçeli ve sulu olduğundan ve oralarda meşhur olan meyvelerden bahsetmesi Makedonya'daki Osmanlı-Türk kültürünün Makedonya'daki şehir ve kasabalarına da aynen taşındığının en büyük göstergesidir.

Seyahatname'de anlattığı hemen her şehir bahsinde o şehirdeki meyveler için ayrı bir bahis açarak meşhur meyvelerinden de bahsetmektedir. Meyveler bağ ve bahçelerde yetiştiği için de Makedonya'daki şehir ve kasabalarında çok yaygın bir bağ ve bahçe kültürünün olduğunun en açık kanıtıdır. Nitekim Üsküp'ün hayevanî elması, ekme ayvası, bardak eriği ve şeftalisinin çok güzel özellikle at şeftalisinin "hayat-ı cân" olduğundan bahsetmektedir.¹⁹³ Ohri'nin ise dokuz çeşit ayvası, baba ayvası, ekme ayvası, özellikle yirmi dört çeşit eriği, yirmi dört çeşit armudunun sicillerde kayıtlı olduğunu belirtir ki böyle sulu ve lezzetli armut ne Malatya'da, ne Bitlis'te ne Tebriz vilayetinin Tesü ve Ordubar şehirlerinde gördüğünü söyler. Ayrıca Ohri meyvelerinin çok sulu oldukları için bir yerden başka bir yere gitmediğini, fakat Ohri elmasının kutularla başka diyarlara götürüldüğünü ve uzun zaman boyunca tadından ve renginden bir şey kaybetmediğini ifade etmektedir.¹⁹⁴ İştîp'in ceviz kadar sulu ve lezzetli 32 çeşit kirazının sicilde kayıtlı olduğu fakat keçimemesinin hepsinden meşhur olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁵ Ustrumca'da da bağ, bahçe ve bostanların olduğundan bahsedilmektedir.¹⁹⁶ Ayrıca Demir Hisar'da da çok sayıda bağ ve bahçelerin bulunduğu ve buranın bağ-bahçelerinde yetişen, Acem diyarındaki Şehriban ve Urfa, Maraş ile Niksar narlarından daha lezzetli, çekirdeği haşhaş danesi kadar olan, taneleri büyük ve sulu narlarıyla meşhur olduğu ve böyle güzel narların dünyanın hiçbir yerinde yetişmediği söylenir.¹⁹⁷ Halkının çoğu bağcılıkla uğraşan Köprülü'deki üzümlerden ise, çok kaliteli şarap ve rakı imal edilmiş.¹⁹⁸

3.5. Sanat-Zanaat Kültürü

Osmanlı döneminden itibaren Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında çeşitli el işi sanatları ve zanaatları da geliştiği görülmektedir. Öyle ki zamanla Makedonya'nın şehir ve kasabalarında üretilen sanat işi

¹⁹³ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 292

¹⁹⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁹⁵ *Age*, VI. Kitap, s. 63

¹⁹⁶ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁹⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 62

¹⁹⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 278

bu ürünler, bütün Balkanlarda hatta bütün İmparatorlukta ve dünyaca tanınmaya başlamış ve bu el işi sanatlar söz konusu şehir ve kasabaların markaları haline gelmiştir.

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Üsküp'te çuha ve aba çeşitlerinden oyali nakışlı yastıklar ve basma çit perde işlenmekte olup bu yastık ve perdelerinden diyâr-ı Acem'de yani İran'da bile bulunmadığını belirtir.¹⁹⁹

Manastır'ın etrafı bağlık ve zeytinlik olduğundan sabuncu esnafının kurduğu sabunhanede üretilen sabunlar, Selanik ve bütün Balkanlar'a satılırdı. Manastır'da ayrıca dericilik (ve buna bağlı olarak çarıkçılıkla semercilik), dokumacılık (bez ve kilim dokumacılığı), kebecilik, keçecilik ve kuyumculuk oldukça gelişmiş sanat ve zanaatları.²⁰⁰ Manastırda ayrı bir kuyumcular çarşısı olup 1757'de bu çarşıda 25 kuyumcu dükkânı bulunuyordu.²⁰¹

Evliyâ Çelebi, İştîp'te insanların çoğunun zanaat ehli olup kakma ve çok keskin çakılar yaptıklarını ve bu İştîp çakılarının Rumeli, Arap ve Acem avcıları arasında meşhur olduğunu, bunun yanı sıra burada bıçakların da yapıldığını fakat İştîp bıçaklarının pek fazla övülmediğini anlatır.²⁰² Ustrumca'da ise beyaz aba dokumacılığının yaygın olduğu fakat bunun yanında kırmızı güzel abalarla ihramların yapıldığını da ifade eder.²⁰³

Kratova'da da her çeşit esnaf bulunduğunu fakat en büyükleri Kazancılar çarşısının olduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi, şehirde bakır madeni bulunduğu burda işlenen bakır kap kaçakların ne Bosna'da, ne Kastamonu'da, ne Küre şehrinde ne de Tokat kalesinde işlendiğini söyler. Ayrıca kakma şamdan, buhurdan, fanus ve leğenlerin yanında çeşit çeşit nakışlı sürahiler, saf altın yaldızlı ibriklerin de yapıldığını ve burada bütün bunların çok büyük ustalarının olduğunu belirtir.²⁰⁴ Kaynaklarda Kratova'nın ayrıca değirmen taşların imalatıyla da meşhur olduğu, öyle ki Kratova'nın Besnova ve Drevne köylerindeki taş ocaklarından imal edilen değirmen taşlarının, mirî değirmenlere gönderildiği gibi, Rumeli'nin her tarafındaki değirmenlere gönderildiği ifade edilmektedir.²⁰⁵

¹⁹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 291

²⁰⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 300

²⁰¹ *Age*, s. 299

²⁰² Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 63

²⁰³ *Age*, VIII. Kitap, s. 331

²⁰⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 294

²⁰⁵ Aydın Ayhan, *Age*, s. 290

Kalkandelen ise, silah ustaları ve onların yaptığı silahlarıyla bütün Rumeli’de ün salmıştır. Özellikle Kalkandelen tüfekleri, piştovları ve silah imalatının yan ürünleri olan çakmakçılık ve silah süslemeciliği çok tanınmıştır. Kalkandelen silahlarının ününü, çeliğinin sağlamlığını orada çıkarılan krom madeni sağlamıştır. 1880’lerde tüfek ustaları içinde Abdurrahman Usta’nın ismi ön sıradadır. Bu ustanın yaptığı Martin Henri taklidi tüfekler orijinalini hiç aratmayacak kadar kaliteliydi. Kalkandelen imalatı tüfekler, yalnız Rumeli’de değil ucuzluk ve kalite bakımından çok tutulduğundan Samsun yolu ile bütün Anadolu’ya hatta İtalya’ya bile sevk edilirdi.²⁰⁶ Köprülü de çok mahir bir derici esnafına sahip olup burada üretilen çarıklar çok sağlam olduğundan her taraf gönderilirdi.²⁰⁷

Pirlepe’de bulunan mumhanede çok kaliteli mumlar imal edilir ve Rumeli’deki pek çok cami, mescid, medrese ve konak Pirlepe mumları ile aydınlanırdı. Bunun yanı sıra Pirlepe’de çok kaliteli kırmızı toprak boya çıkarılır, bu boya yün iplik ve dokuma kumaş boyamada kullanılırdı. Ayrıca burada bakır madeni çıkarıldığından bakırcılık zanaatı da çok gelişmiş zanaatlardan biriydi.²⁰⁸

4. Osmanlı İdaresi Sonrasında Makedonya’daki Türk Kültürü

Bütün diğer Balkan Türkleri gibi, Makedonya’da yaşayan Türkler de, Birinci Balkan Savaşı esnasında, ata yadigârı bu toprakları terk etmekten başka çaresi kalmayan Osmanlı askerinin geri çekilmesiyle birlikte başlayan göçle, göçü izleyen soykırımlarla, adeta Osmanlı’nın Balkanlar’daki beş yüz yıllık egemenliğinin “cezasını” ödemişlerdir. Fakat maruz kaldıkları bütün zulümlere rağmen yılmamış, ecdadının fethetmekle kalmayıp toplumsal hayatın her alanında yaptıkları büyük yatırımlarla damgalarını vurdukları bu topraklarda Türk kimliğini ve kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya devam etmişlerdir.²⁰⁹

Osmanlı egemenliğinin sona erdiği, Türklerin hâkim millet konumundan azınlık millet konumuna düştükleri Balkan Savaşlarından sonra Makedonya Türkleri ve Makedonya’daki Türk kültürü Sırbistan Krallığı, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Sosyalist Yugoslavya Federasyonu dönemlerinde uygulanan çeşitli asimilasyon, baskı ve “gönüllü” göç

²⁰⁶ Age, s. 252

²⁰⁷ Age, s. 278

²⁰⁸ Age, s. 334

²⁰⁹ Kültür Bakanlığı, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Makedonya-Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, Ankara, 1997, s. 63

politikalarına rağmen kısmen azalarak, kaybolarak veya yok edilerek de olsa günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiştir.

Makedonya'da Osmanlı idaresinin çekilmesinden sonra bilhassa şehir varoşları ile köylerde eski vakıf eserlerinin yerine yeni eserler inşa edilmiştir. Bu yeni inşa edilen yapılarla birlikte günümüzde Makedonya İslam Birliğine kayıtlı mevcut vakıf eserlerinin sayısı 491'dir. Bunların tamamı cami, mescit, türbe, tekke ve medrese gibi dinî yapılarıdır. Vakıf eseri olmayan köprüler, askerî kuleler, askerî okullar, su kemerleri ve diğer yapılar bu rakama dâhil değildir. Günümüzde Makedonya Anıtları Koruma Enstitüsü'nde 225 Türk eseri kayıtlıdır. Bunların 107 tanesi 'eski eser' statüsündedir. Bu statüye alınmış eserler koruma altında olup bunlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakkı sadece söz konusu kuruma aittir. Bu eserlerin 43'ü dinî, 64'ü sosyal amaçlı yapılarıdır. Bu kurumda halihazırda 118 Türk eseri de 'kültür varlığı' olarak kayıtlıdır. Kültür varlığı olarak kaydedilmiş bu eserler, eski eser statüsüne sahip olanlar gibi Makedonya Anıtları Koruma Enstitüsü'nün tasarrufu ve koruması altında değildir. Bu eserlerin 93'ü dinî, 25'i ise sosyal amaçlı yapılmış olan yapılarıdır. Makedonya'da Türk hâkimiyetinin çekilmesinden sonra Türk yapılarının büyük bir kısmı zamanla yıkılıp ortadan kaldırılmış, bir kısmı birkaç duvar parçası veya harabe halinde, çok az bir kısmı da eski halleriyle veya tamiratlarından geçerek ve değişerek günümüze ulaşabilmiştir. Osmanlı döneminden kalma bu kültürel mirasın büyük bir kısmının olmasında değişik tarihlerde meydana gelen savaşların, yangın ve deprem gibi tabii afetlerin yanı sıra mirasa sahip çıkması gereken kurum, kuruluş ve şahısların bilinçsizliği ile ihmalkâr tutumlarının da rolü olmakla birlikte en önemli sebep yönetimlerin, şehirlerini Osmanlı varlığı ve kültürüne ait bu yapılardan 'temizlemek' amacıyla şehir imar planlarını bahane ederek giriştikleri kasıtlı tutumlarıdır. Bütün bunlara rağmen Balkanlardaki Türk kültür mirasının durumuna genel olarak baktığımızda, Makedonya'daki eserlerin diğer Balkan ülkelerine nispetle daha bakımlı olduğu görülmektedir. Makedonya'daki bakımlı Türk eserleri, başkent Üsküp ile Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olarak bulunduğu Kalkandelen, Ohri, Struga ve Kırçova gibi şehirlerde bulunmaktadır. Manastır, Ustrumca, İştıp, Pirlepe gibi Türk ve Müslüman nüfusun çok azaldığı yerlerde bulunan Türk kültür eserleri ise bakımsız ve kendi hallerine terk edilmiş bir durumdadır.²¹⁰

²¹⁰ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, *agm*, s. 527-532

Türklerin büyük ölçüde göç etmesi neticesinde Türk ve Müslüman nüfusun azınlıkta kaldığı bölgelerde –özellikle Doğu Makedonya’da- bulunan Türk eserlerindeki tahribat çok daha büyük boyutlardadır. Manastır, Pirlepe, İştıp, Valandova, Kavadar, Kriva Palanka, Kratova, Tikveş, Radovişte, Ustrumca, Köprülü, Demir Hisar ve Doyran gibi şehir ve kasabalarda bulunan Türk eserlerinin büyük bir kısmı yıkılmış veya kendi haline terk edilmiştir. Ayakta kalmayı başarmış bir kısım eser de sahipsiz kaldığından dolayı farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Örneğin Manastır’da Haydar Kadı Camii yakın tarihe kadar bir içki fabrikasının deposu, Hacı Murad Camii marangozhane, Yeni Cami Resim Sergisi, Şerif Bey Camii oto tamirhanesi, Pirlepe’deki Kırık Cami bir fabrikanın deposu olarak kullanılmaktadır. Makedon yetkililerin birer Osmanlı eseri olan Pirlepe ve Manastır saat kulelerine haç taktırmaları, yapıların yapılış amacına ters düştüğü gibi orada yaşayan Müslümanlara ve Türklere hakaret olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra Ohri’deki Türk ev mimarisini Makedon millî mimarisi, Üsküp’te Taş Köprü olarak bilinen Fatih Sultan Mehmet Köprüsünü Çar Samoil veya Jüstinyanus Köprüsü olarak takdim etme gayretleri de dikkat çekmiyor değildir. Ayrıca Makedonya’da 2001 yılındaki iç çatışmalarda Manastır, Pirlepe, İştıp ve Kavadar bölgelerinde Osmanlı eseri olan birçok cami kundaklanarak hasar görmüştür. Bunların başında Pirlepe Çarşı Camii ve Manastır Yeni Camii gelmektedir. Pirlepe Çarşı Camii tarihi eser statüsünde olmasına rağmen hâlâ onarılmasına izin verilmemektedir.²¹¹

Osmanlı idaresi çekildikten sonra da Makedonya’da Türk kültürünü yaşatan önemli sayıda Türk nüfusu kalmıştır. Dolayısıyla Makedonya’da Türk kültürü dil, yeme-içme, kılık-kıyafet, adet, gelenek-görenek olarak günümüzde de yaşatılıp korunmaktadır. Burada Türk kahve kültürünün “Tursko kafe” adı altında Makedonya’da yaşayan bütün Müslüman-Türk ve gayri Müslimlerde istisnasız olarak yaşatılırken, Türk dil, yeme-içme, kılık-kıyafet, adet, gelenek-görenek kültürünün ise daha çok Osmanlı bakiyesi olan Türk nüfusu arasında yaşatılıp muhafaza edildiğini belirtmek gerekir ki günümüzde çoğu Batı Makedonya’da Üsküp, Gostivar, Tetova (Kalkandelen), Kırçova, Ohri, Struga, Resne, Manastır, Debre, Plasnitsa (Lisiçani ve Preglova dâhil), Merkez Jupa, Pirlepe-Debreşte ve Doğu Makedonya’da çoğunluğunu Yörük Türkleri’nin oluşturduğu İştıp, Ustrumca,

²¹¹ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, *agm*, s. 527-532; 2001 Yılında Makedonya’da meydana gelen iç savaşta kundaklanıp hasar gören dinî yapıların (daha çok camilerin) durumu hakkında daha geniş bilgiler için Bkz. Behicüddin Şehabi, *Kapanmayan Yaralar*, Özel Yayın, Üsküp, 2003.

Radovište, Valandova ve köylerinde resmî rakamlara göre 78 bin, gayri resmî rakamlara göre ise en az 100 ilâ 150 bin Türk yaşamaktadır. Bunların içerisinde Lisiçani, Preglova, Plasnitsa ve Dvortsi'yi içine alan Plasnitsa Belediyesi (%98) ile Atatürk'ün babasının doğum yeri olan Kocacık'ı da içine alan Merkez Jupa Belediyesi (%77) nüfusunun yüzde elliden fazlasını oluşturup Makedonya devlet bayrağının yanında resmî olarak Türk bayrağının da dalgalandığı ve Türkçenin resmî dil olarak kullanıldığı yani bütün resmî evrakların resmî dil Makedonca'nın yanı sıra Türkçe olarak düzenlendiği iki Türk belediyesi de mevcuttur.

Günümüzde Makedonya'da Türk kültürünün canlı olarak yaşatılıp muhafaza edilmesinde en etkin rol oynayan kurum olarak merkezi Üsküp'te olan MATÜSİTEB (Makedonya Türk Sivil Toplum Teşkilatları Birliği) ve kendisine bağlı olarak faaliyet gösteren Makedonya'nın bütün yörelerindeki Türk sivil toplum kuruluşları ile Makedonya'daki Türk siyasî oluşumlar zikredilebilir.

Burada Osmanlı Döneminden günümüze kadar Makedonya'da kalmış ve yıkılmaya yüz tutmuş veya yerli idareciler tarafından kendi kaderlerine terk edilmiş birçok Türk mimarî kültür eserinin onarılıp ayağa kaldırılmasında ve verdiği desteklerle burada günümüzde de Türkler arasında canlı olarak yaşayan Müslüman-Türk kültürünün yaşatılıp muhafaza edilmesinde son on yılda Makedonya'da koordinasyon ofisini açan TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)'nın özellikle de Makedonya'ya başından beri TİKA koordinatörü olarak gelen ve son derece gayretli çalışmalarda bulunan istisnasız bütün koordinatörlerin önemli katkılarını ayrıca zikretmeden geçemeyeceğiz.

5. Sonuç

Görüldüğü gibi Makedonya'da yer alan İştîp, bugün Türkiye Türkçesinin dolayısıyla Batı Türkçesinin merkezini oluşturan ve ancak 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilebilen İstanbul'dan tam 73, Manastır ve Pirlpe 71, Ustrumca 71 veya 72, Ohri ve Struga 68, Üsküp 61, Kalkandelen ve Gostivar da en az 60 yıl önce Osmanlılar tarafından fethedilip Türk-İslam kültürüyle tanışmış, dolayısıyla buralarda Türk-İslam kültürü ve edebiyatı çok daha önceden kök salmaya başlamıştır.

Osmanlılar'ın bu topraklarda hâkimiyet sürdüğü 500 yıllık süre için bu rakamlar bize belki az görünebilir fakat Osmanlı'nın dağılmasından sonra Balkanlarda kurulan bazı devletlerin ortalama ömürlerinin 30 ila 50 yıl hatta bazılarının ömürlerinin daha da kısa olduğu göz önünde bulun-

durulduğunda sanırım bu müddetin uzunluğu daha iyi anlaşılacaktır. Hatırlayalım Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı 1918 yılında kurulup İkinci Dünya Savaşının başladığı 1941 yılına kadar sadece 23 yıl varlığını sürdürürken bugünkü Balkan devletlerinden Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Slovenya, Karadağ, Makedonya ve Kosova'yı içine alan Federal Yugoslavya Devleti İkinci Dünya Savaşı sonrası 1944-1945 yıllarında kurulmuş Soğuk Savaş Dönemi sonrası 1990 yılında dağılıp ancak 45 yıl varlığını sürdürebilmiş, Yugoslavya'nın 1995 yılında kesin olarak dağılmasıyla birlikte Sırbistan-Karadağ Federasyonundan oluşan Sırbistan-Karadağ devleti ise Karadağ'ın bağımsızlığını ilan ettiği 2006 yılına kadar yalnızca 11 yıl varlığını sürdürebilmiştir.

Osmanlı döneminde bütün Balkanlarda hâkim bir kültür olarak yaşayan Türk kültürünün Osmanlı idaresinin çekilmesinden sonra azınlık konumunda da olsa günümüze kadar Makedonya'da yaşadığını ve günümüzde de burada yaşayan Türkler tarafından diliyle, kılık-kıyafetiyle, yemesi-içmesiyle, adet, gelenek-göreneğiyle canlı bir şekilde yaşatıldığı ve muhafaza edildiği görülmektedir. Dolayısıyla Makedonya'nın Osmanlı döneminde olduğu gibi, Osmanlı sonrası dönemde ve günümüzde de Türk kültür tarihinin bütününe oluşturan en önemli ve ayrılmaz bir parçası olduğu bir gerçektir.

Bütün bu bilgileri dikkate aldığımızda sanırım Makedonya'nın Türk kültür tarihi açısından öneminin büyüklüğünü idrak etmek daha kolay olacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Nasıl ki Balkan ve Makedonya tarihi Osmanlısız düşünülemez ve anlaşılabilir ise, keza modern Türkiye Cumhuriyeti dönemi dâhil olmak üzere Türk kültür tarihi de Balkansız ve Makedonyasız düşünülemez ve hakıyla anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Aydın, Ayhan. *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2013

Bozkurt Azezli, S. Gülçin. *19. YY'da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekân Kurgusunun Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, Temmuz 2009

Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 5, 8, 15, 16, 22, 25, 28, 29, 36, 40; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara

- Durukan, Leyla. “Çekirdek’ten Kültür’e: Türk Kültüründe Kahve ve Kahvehane”, *Bilim ve Kültür Dergisi*, Yıl 2013, Sayı: 2
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, V. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Dr. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, VI. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, VIII. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gjorgiev, Dragi ve Daniela Nikolova. *Üsküp Osmanlı Darphanesi*, Makedonya Müzesi-Ulusal Tarih Kurumu Yayınları, Üsküp, 2008
- Güler, Sibel. “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, Nisan 2010
- Gürçayır, Selcan. “Türk ve Makedon Kültürlerinde Geçiş Törenleri ve Yemekler”, *Aynı Tadı Paylaşmak: Türkiye ve Makedonya Geleneksel Ortak Mutfağı*, UNESCO – Türkiye Millî Komisyonu ve Makedonya Millî Komisyonu, Ankara, 2010
- İbrahimgil, Mehmet Zeki ve Funda Naldan. “Balkan Ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014
- İbrahimgil, Mehmet Zeki. “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Nisan, 2013
- Kızılıcak, Betül ve Yunus Arslan. “Kültürümüzde Saka, Sebil ve Çeşme”, <http://www.ilem.org.tr/blog/?p=1131>
- Kültür Bakanlığı, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Makedonya-Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, Ankara
- Nureski, Cüneys. *Tezkirelere Göre Makedonya’da Yetişen Osmanlı Divan Şairleri*, MATÜSİTEB Yayınları, Üsküp, 2008

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991
- Özdemir, Ayşe. “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Türk Bahçe Kültürü”, *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2015.
- Özer, Mustafa. *Üsküp’te Türk Mimarisi XIV-XIX. Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006
- Sezer Arıç, Ayten. “Türklerdeki Kıyafetin Kısa Tarihi”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>.
- Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011
- Şehabi, Behicüddin. *Kapanmayan Yaralar*, Özel Yayın, Üsküp, 2003
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2009

Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri

Meral JAHJAI¹

Öz

5 asırlık ortak tarih ve kültür, Arnavutlar ve Türkler arasında güçlü tarihi ve kültürel bağlar oluşturmuş bulunmaktadır. Beyteci Edebiyatı ya da Alhamijado Edebiyatı olarak anılan Osmanlı Yazısı ile Arnavut Edebiyatı da bu etkileşim sonucu ortaya çıkmıştır. İntibak etmeye çalıştıkları kültürün lisanında eserler vermeleri bu edebiyatın bir hazırlık safhasını teşkil etmektedir. Ancak bu yazılanlar çok dar bir çevre, eğitim almış elit tabaka ile sınırlı kalmaktaydı. Her eser sahibinin hayali olan ve bilhassa yaşamakta olduğu çevrenin teveccühünü elde etme isteği, eserverenleri geniş kitlelerin ve bilhassa etki alanı oluşturmaya çalıştığı çevrenin bu eserleri anlayıp okuyabileceği lisanda yazmalarını gerekli kılmıştır. Mensup bulunulan dinin alfabesini kullanma geleneği sonucu müslümanlaşmış Arnavutlar da Arap harflerinden oluşan Osmanlı alfabesi ile Arnavut dilinde eserler vermeye başlamaktadırlar. Eserlerin zenginleşmesi kültürel özgünlüğü sağlayan alfabe ile sınırlı kalmaz. Sahiplenmiş olduğu bu yeni kültürün etkisiyle gündelik hayata eklenmiş bulunulan ifadelerinin yanı sıra, etkisinde geliştirmekte olduğu Türk Edebiyatının muhteva ve formlarını da aktarma suretiyle zenginleşecek, edebiyatını sağlam temellere oturtmayı başaracaktır. Biz bu çalışmamızda, iki buçuk asrı aşkın bir süre bölgenin her köşesine Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatı vasfı ile yayılma imkanı bulan bu edebiyatın dini karakterini yazısına, içeriğine ve tarihçesine değinerek işlemeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı, Arnavut, edebiyat, din.*

¹ Uzman, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı; meraljahjai@trakya.edu.tr

Albanian Literature with the Ottoman Language Written in Religious Characters

Abstract

There is no doubt that, strong historical cultural connections between Albanian and Turkish nationality is created as a result of sharing common history and culture for five centuries. And, as a result of this interaction one Albanian literature was created, named as “Bejtexhi Literature” and then renamed as “Alhamijado Literature”, where it was written with Ottoman alphabet. And by composing literature articles in the cultural language that they tried to adapt they created preparation phases of this literature. However, these articles were limited to a small range of society mainly, dedicated to high educated elite people the ones that were able to understand that language. Including the society that they were influenced and also for being understood and the idea to effect readers mind bring the need for articles to be written in languages that larger society understands. Despite this facts, one another tradition of Albanian literature which was using an alphabet of the religion that they belong made Islamized Albanians to use Ottoman alphabet with Arabic letters while composing an article. But, for enrichment of a literature only new alphabet is not enough. They have to include in their articles new expressions added in their daily life as a result of culture influences. Finally, while trying to transfer content and forms for Turkish literature which was at developing phase and named as “Divan poetry” they succeeded to settle on solid foundations their literature who named as “Bejtexhi Literature” or “Albanian Literature With Ottoman Alphabet”. The aim of this study is to describe religious character of that Literature referring to his script, history and content.

Keywords: *Ottoman, Albanian, literature, religion.*

1. Giriş

15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hakimiyeti altına giren Arnavutlar, 1912 senesine kadar bu düzenin bir parçası olabilmıştır. Gitmiş olduğu her yeri ihya etmeye ihtimam gösteren Osmanlı yönetimi zengin fikirsel ve örgütsel birikimi sonucu kurmuş olduğu vakıf, inşa ettirmiş olduğu cami, medrese, kervansaray, tekke gibi müesseseler sayesinde yerel halkın gerek sosyal gerekse düşünsel yaşamını etki altına almayı ve yön vermeyi başarmıştır. Bunun neticesinde Arnavut halkının üçte ikisinden fazlası Müslüman olmuştur ve bu yeni inanç kültürünün sadece günlük yaşamına değil, eğitimine, diline, yazısına, edebiyatına dahi nüfuz etmesine izin verecektir.

Yeni kültürün gündelik hayattaki unsurlarını karşılamak için hakim kültürün dilinden de yararlanılmış şöyleki, araştırmacıların ortaya koyduğu şekliyle yaklaşık beş bin kelime; ekler, deyimler Arnavut dilinde yer etmiş bulunmaktadır. Osmanlı yazısının da alınmış olması sonucu kültür, inanç, eğitim, ve yeni eklenmiş sözcükler ile zenginleşen zihinlerden daha sonraları Beyteci Edebiyatı ya da Alhamiyado Edebiyatı diye isimlendirilecek olan Osmanlı Yazısı ile Yazılan Edebiyat ortaya çıkmıştır.

Biz bu çalışmamızda Türk kültürü etkisinde Osmanlı yazısı ile gelişen Arnavut edebiyatını ve bu konuda yapılan çalışmaların ışığında ortaya çıkan dini karakterini incelemeye çalışacağız.

2. Arnavutların Osmanlı Yazısı Olarak Kabul Edilen Arap Alfabesine Geçişi

Yazı kültürüne geç bir dönemde geçmiş olan Arnavutlar, Osmanlı ile karşılaştıklarında kendilerine ait bir alfabesi bulunmamaktaydı. Kuzeyde Katolik kilisesinin etkisiyle Latin alfabesi kullanılırken Güney’de de Ortodoks kilisenin etkisiyle Yunan alfabesi kullanılmaktaydı. 14. yüzyıla ait kilise *takdisnameleri*, Gjon Buzuku’nun *Meshari* (1555), Marin Barleti’nin *Historia e Skenderbeut* (1508) gibi eserler bu alfabeler ile yazılmış en eski eserler arasında gösterilmektedir.

Fethettiği ülkelerin toplumsal hayatında bir nizam sağlamak amacıyla idari teşkilatlanmaya önem veren Osmanlı, gittiği her yerde hem idari görevlerle yerleştirmiş olduğu halkının ihtiyacını gidermek hem de İslam dinini yaymak gayesiyle de gerekli olan bütün müesseseleri inşa etmeye önem vererek bu topraklarda da yeni bir medeniyetin filizlerini atmış bulunmaktaydı.

Bu gayretleri sonuç vermiştir. Şöyleki 1520 yılında Arnavutlardan İslamiyeti kucaklayanların sayısı, çoğunluğunu feodal kesimin oluşturduğu nüfusun %2'si iken, aynı yüzyıl boyunca İslam dininin yayılışı hızla devam etmiştir ve 17. yüzyıl ortalarında Arnavut nüfusunun üçte ikisi gibi yüksek bir oran bu yeni dini kabul etmiştir.²

Bu yeni dinin kabulü birçok alanda olduğu gibi yazı alanında da etkisini gösterecektir. Şöyleki artık Katolikler Latin, Ortodokslar ise Yunan alfabesini kullanırken Müslüman olanlar da Osmanlı-Arap alfabesini kullanmaktaydılar. Kabul edilmiş olan bu yazı ile eğitim gördükleri medreselerde öğretilen Klasik Türk Edebiyatının etkisinde kalarak divanlar, tercüme veya uyarlama olarak mesnevi tarzında eserler, tekkelerde okunan ilahi ve nefesler ile sözlükler de tertip edeceklendir.³

Bu durum 19. yüzyılın ortalarına kadar bu şekilde devam etmiştir. 1878 Berlin Konferansı'ndan sonra beraberinde birçok anlaşmazlık getirecek olan milli alfabe çalışmaları da başlamış oldu. Din eğitimi almış olan ulemanın ekserisi Osmanlı yazısına devam etmek için ısrar edecek ve bu gaye ile Arnavut dili ile uyumlu olacak alfabeler ve *elif-ba* 'lar da ihdas edeceklendir.⁴ Ancak ne yazık ki bu gayretler Yeniden Diriliş yazı devrimi önderleri tarafından itibar görmeyecek hatta savunucuları da milli davaya sahip çıkmama ile itham edilerek yalnızlaştırılacaklardır.⁵

Arnavutluk'ta bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra Latin alfabesinin tamamen hakim olduğu hatta 1920'lerden sonra dini karakterli eserlerin dahi Latin alfabesi ile yazıldığı görülmektedir. Arnavutluk Devleti'nin dışında kalan Arnavutların arasında özellikle savaş öncesi Yugoslavya'sında ve bilhassa Kosova'da ulema arasında 20. yüzyılın ilk yarısında bu yazının kullanımına devam edildiği görülmektedir.⁶

3. Osmanlı Yazısı İle Gelişen Arnavut Edebiyatı

Peter Bartl'ın da tespit ettiği gibi, 300 seneden aşkın bir süre nüfusun ekserisinin kendini müslüman olarak tanıtan Arnavutların beş asır boyunca Osmanlı hakimiyeti altında bulunması diğer Balkan halklarından çok daha

² Ali Hadri, *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtine 1973, p. 76.

³ Hasan Kaleşi, "Albanska Aljamijado Knjizevnost", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, Orijentalni Institut u Sarajevu, XVI-XVII, 1970 Sarajevo, pp. 49-74.

⁴ Kaleşi, *ibid*, pp. 68-71.

⁵ Bkz: Feti Mehdiu - Muhammed Aruçi, "Recep Voka", *DIA*, XLIII, s. 123.

⁶ Kaleşi, *ibid*; Osman Myderrizi, "Letërsia Shipe Me Alfabetin Arab", *Buletin I Shkencave Shoqërore*, 1955, pp. 150 – 151.

fazla Türk - Doğu kültürü etkisinde kalmasını anlaşılır kılmaktadır. Hatta bu etki sadece kullanılan dil ve maddi kültür ile sınırlı kalmayıp edebi yaratıcılığa da telkinde bulunarak sanatsal değeri yüksek düzenli bir Arnavut edebiyatının oluşturulmasına da etki etmiş bulunmaktadır.⁷

Konumuz olan Osmanlı yazısı ile yazılan Arnavut edebiyatının dini karakterini incelerken bu edebiyatın temsilcileri ve eserleri hakkında da genel bilgi vermeyi gerekli görmekteyiz.

Osmanlı hakimiyetinin ilk asırlarında, 15. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar süren evrede Arnavut asıllı oldukları halde Türk dilinde eser veren şairlere rastlamaktayız. Dönemin eğitim kurumları olan medreselerde yüksek tahsil görenler Klasik Türk Edebiyatı ile tanışıp etkisinde kalarak eserler vermeye çalışmışlardır. Bu topraklarda yetişen *Gazavatnâme* 'siyle meşhur Prizrenli Sûzî Çelebi (ö. 931/1524), Divan Edebiyatında ilk kez edebi bir tür olan *şehrengiz* kaleme alan Priştineli Mesihî (1470 – 1512), Taşlıcalı Yahya ya da Dukaginzâde Yahyâ bu dönemin temsilcileri olarak kabul edilmektedir.⁸ Hasan Kaleşi araştırmasında, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eserinde Ergiri Kasrı'ndan ve Elbasan'dan birer şair ve alim yuvası olarak bahsettiğini ve Bukâî, Nâleşî, Sukûnî ve Firâgî gibi şairlerin isimlerini zikrettiğini aktararak Prizren, Manastır, Berat ve İşkodra'nın da birer şair yuvası olduğunun ancak bu dönemin yeterince işlenmediğini de eklemektedir.⁹

16. yüzyılda Ahmed Dukaginzâde bir divan, 18. yüzyılda Nezim Frakulla iki divan ve 19. yüzyılda Hacı Ethem Tirana da dört divan tertip ederek bu geleneği devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin önemli kültür merkezlerinde yetişmiş olan bu şairlerin bilim dili olan Arapça, idari dil olan Türkçe ve de edebi dil olan Farsçayı öğrenme ve eser verme imkanı bulunmaktaydı. Türk dilinde eserler vermiş olan bu şairlerin Türk edebiyatını zenginleştirmelerinin yanı sıra Arnavut dilinde eserlerin hazırlık devresinin temsilcileri olarak kabul edilmesinden dolayı da önemli adedilmektedirler.¹⁰

⁷ Peter Bartl, *Myslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878 – 1912)*, (Arnavut diline ter. Nestor Nepravishta), *DITURIA*, 2006, p, 160.

⁸ Kaleşi, *ibid*, pp. 52 – 53.

⁹ *Ibid*, p. 54. Sadece Prizren'de 13 şair tespit ettiğini söyleyen Kaleşi, bunların üzerinde çalışılması gerektiğini de vurgulamaktadır.

¹⁰ *Ibid*.

18. yüzyıldan itibaren şairler, Osmanlı yazısı ile Arnavut dilinde eserler yazmaya başlayacaklardır ve bu gelenek 20. yüzyılın ortalarına kadar devam edecektir. Ekonomik ve ticari gelişmeye paralel olarak kültürel ilerleme de yaşanmış olan bu dönemde yurdun her tarafına yayılmış olan sıbyan mektepleri, rüştiye, medrese gibi eğitim kurumların varlığı önemli kültür merkezlerinin ve geniş okur yazar kitlesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak gerek Türkçe gerekse Arapça ve Farsçayı öğrenebilenlerin sayısının az olması ve bu dilde yazılacak şiirlerin dar bir çevreye hitap edecek olması şairleri, halkın çoğunluğunun anlayacağı dilden şiir kaleme almasına yönlendirmiştir. Yani, Arnavut dilinde eser verme ihtiyacı daha çok şairin anlaşılma ve geniş kitlelere ulaşma isteğinden ileri gelmektedir.¹¹ Zaten Türklerin de yaşadığı şehirlerde Türkçe eser verilirken bu şiirin başlangıçta Arnavut halkının çoğunluk oluşturduğu şehirlerde ortaya çıkmış olması bu tezi doğrular mahiyettedir ki bu aynı zamanda onları, araştırmacıların deyimiyle Slavlaşmadan da korumuş bulunmaktadır.¹²

İki asrı aşkın bir süreye yayılmış olan bu gelenekten elimizdeki en eski eser 1725 senesinden Muçi Zâde'nin *İmzot mos më lerë pa kahve* başlıklı şiiri iken en yakın tarihte yazılan eser ise 1947 yılında Hüsni Statovci'nin kaleme aldığı *Ni e permenje n'gjuhen shqip* başlıklı şiir olmaktadır. Gerek dil, gerek muhteva gerekse şekil açısından tamamen klasik Türk edebiyatının etkisinde yazılan bu eserler önceleri şeklinden yola çıkarak Beyteci Edebiyatı daha sonraları ise kullanılmış olan yazıdan dolayı Alhamiyado Edebiyatı olarak isimlendirilecektir.

Araştırmacılar, sözkonusu edebiyatın ilk dönemini daha laik bir hüviyette göstermektedirler. Ancak onların bu tanımlamaları, o güne dek dar kilise çerçevesine hapsedilmiş edebiyat anlayışına klasik Türk edebiyatının etkisiyle gerek form ve gerekse muhteva olarak zenginleşmesinden ileri gelmektedir. Yoksa doğayı, aşkı, insan sevgisini tasvir ederken şiirlerinde, dînî hassasiyetin olduğu gibi dînî unsurlarının da hakim olduğunu görmek mümkün olmaktadır. Nitekim sözkonusu döneme ait elimizdeki en eski yazılı şiir vasfına sahip¹³ Muçi Zâde'nin – ki kendisinin bir kahve tiryakisi olduğu anlaşılmaktadır - dini unsurları kullanarak bunu dua şeklinde sun-

¹¹ Myderrizi, *ibid*, H. Kaleşi, *ibid*, p. 63.

¹² Peter Bartl, Hasan Kaleşi, Muhammet Piraku gibi araştırmacılar bu kanıdadırlar.

¹³ Osman Myderrizi şiirdeki oturmuş imla ve usluptan yolla çıkarak bu şiirden önce de yazılmış şiirlerin olması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak malum odur ki bu dönemde yazılan eserlerin çoğu şairlerin not defterinde kaldığı için çok azı bugüne ulaşabilmiştir. (Myderrizi, *ibid*, p. 152.)

duğunu görmekteyiz. 1725 yıllarında şairin ileri yaşlarında kaleme aldığı tespit edilen bu şiirde şunları söylemektedir:

<i>Dhe këtë muaj mubareq</i>	Bu mübarek ay hürmetine
<i>Falna gjynahet se jemi pleq</i>	Yaşlıyız nail eyle mağfiretine
<i>Për gjithë sa janë meleq</i>	Meleklerin sayısınca
<i>Ëmzot, mos më lerë pa kahve!</i>	Rabbim beni kahvesiz bırakma!
<i>Për ismitë që je Gafur</i>	Gafûr olan isminin azametine
<i>Për Muhamednë q'është meshhur</i>	Meşhur Muhammed hürmetine
<i>Mos më lerë po me bullgur</i>	Beni sadece bulgur ile koma
<i>Ëmzot, mos më lerë pa kahve!</i>	Rabbim beni kahvesiz bırakma! ¹⁴

Elimizdeki ilk eser Muçi Zâde'nin şiiri olsa da bu edebiyatı sağlam temellere oturtan Beratlı Nezim Frakulla'dır. 1680 – 1685 yılları arasında Berat'ın Frakulla kasabasında doğan Nezim Frakulla, ilköğrenimini Berat'ta yüksek öğrenimine ise İstanbul'da devam eder. Türkçenin yanısıra Arapça ve Farsçayı da öğrenen şair, ilk şiirlerini Türkçe daha sonraları ise Farsça da yazarak her iki dilde iki divan tertip etmiştir. Arnavutça divanını İstanbul'dan döndükten sonra 1731 – 1735 yılları arasında yazdığı şiirlerinden tertip etmiştir.¹⁵

Berat'lı Nezim, bu akıma bir edebiyat vasfını kazandıracak zenginlikte ki eserlerinde daha lirik bir hava içerisinde doğadan, aşktan bahseden şiirler nazmedecektir. Şiirin ilâhî ilham ile oluştuğunu;

<i>Şiiri një hidajeti Hak</i>	Hak hidâyeti olan şiir
<i>Së si të ngrënë të kajmak.</i>	Kaymak yemek ile bir değildir. ¹⁶

ifade ederken ilk defa Arnavutça divan tertip edenin de kendisi olduğunu ifade etmektedir:

<i>Divan, kush pat folurë shqip?</i>	Daha önce Arnavutça Divan tertip eden mi vardı?
<i>Ajan e bëri Nezimi,</i>	Nezim bunu ayan eyledi.
<i>Bejan kush pat folurë shqip?</i>	Daha önce Arnavutça beyanda bulunan mı vardı?
<i>Ënjan e bëri Nezimi.</i>	Nezim bunu tam anlamıyla gerçekleştirdi.

¹⁴ H. Salihu, *ibid*, p. 132.

¹⁵ Abdullah Hamiti eserin edisyon kritiğini yaptığı çalışmasında Türkçe ve Farsça şiirlerinden mürettep divanlarının AnIX/F10 künyesi ile Arnavutluk Ulusal Kütüphanesinde, Arnavutça divanının iki kopyasının ise F.43, D.2 ve F.43, D.3 künyeleri ile Arnavutluk Ulusal Arşivinde bulunduğunu zikretmektedir. (Abdullah Hamiti, *Nezim Frakulla Dhe Divani i Tij Shqip*, Logos A, Shkup 2008, p. 12.)

¹⁶ Kaleşi, *ibid*, p. 56.

Nezim ile aynı dönemde yaşayan Beratlı Süleyman Naibi de Arnavutça bir divan meydana getirmiştir ancak günümüze divanın tamamı ulaşmamış diğer yazmalarda kayıtlı bulunan veya halk arasında ona nispet edilerek söylenen sınırlı sayıda şiirleri bulunmaktadır.¹⁷

Osman Myderrizi araştırmasında, aynı döneme ait olup aynı çizgide eser veren ancak şiirlerinin günümüze ulaşmadığı Beratlı İsmail Pashë Velabishti'den de bahseder ve bu üç temsilcinin gerek katmış oldukları yeni edebî türler gerekse muhteva açısından işlemiş oldukları konular ile eski edebiyatı, dar çerçevesinden sıyrıp geniş bir alana oturtmayı başardıklarını ifade etmektedir.¹⁸

Beyteci edebiyatının bir diğer önemli temsilcisi Hasan Züko Kamberi'dir. Starje'li olan H. Z. Kamber'inin doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Tepedelenli Ali Paşa zamanında yaşadığı ve hatta onunla birlikte Semendre Savaşı'na (1788) katıldığı bilinmektedir. Medrese mezunu olduğu düşünülen şairin, hayatının sonlarına doğru dervişliğe intisap ettiği, türbesinin de doğum yeri olan Starje'de Hasan Baba türbesi olarak ziyaret edildiği bilinmektedir. En eski mevlid yazarı olarak bilinen Hasan Züko Kamberi'nin uzun süre halk arasında yazma şeklinde dolaşan eserinden (*Mecmua*), bugün elimizde fazla uzun olmayan bir mevlid, elli kadar şiir ve on ilahî bulunmaktadır.¹⁹

Osmanlı yazısı ile Arnavutça yazma geleneğinde *mevlidler* önemli bir yer tutmaktadır. Önde gelen bir çok yazar, Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necat* adlı eserin nazirelerini veya özgün çalışma olarak bizzat kaleme alarak, çok sayıda eserin Osmanlı yazısıyla yazılmış olan Arnavut edebiyatının eserleri arasında yer almasını sağlamışlardır. Peygamber efendimize duyulan sevginin ifadesi olarak kaleme alınan mevlidlerin Arnavut dilinde yazılması ile hem dinî coşkuyu canlı tutmak hem de İslam akaidinin temel direği olan tevhid inancı, Hz. Muhammed'in hayatı, mucizeleri ve üstün ahlakı gibi konular işlenerek geniş halk kitlelerinin eğitimi hedeflenmiştir. Arnavut dilinde bilinen en eski *mevlid* yazarı olan Hasan Züko Kamberi'den başka, İsmail Floqi, Ülgünlü Hâfiz Ali, Tahir Popova, Hafız Abdullah Sëmbllaku, Sheh Ahmed Shkodra da Osmanlı yazısı ile mevlid yazan yazarlar arasında yer almaktadırlar.²⁰

¹⁷ Hajdar Salihu, *Poezia e Bejtexhinjve*, Prishtinë 1987, pp. 143 – 146.

¹⁸ Myderrizi, *ibid*, p. 152.

¹⁹ Birkaç şiiri için bkz: Salihu, *ibid*, pp. 147 – 164.

²⁰ Daha fazla bilgi için bkz: Faik Luli, İslam Dizdari, *Mevludet Në Gjuhën Shqipe*, Camaj-Pipa, 2002

Kosova'daki en eski Osmanlı yazısı ile Arnavut dilinde eser yazan şair olması hasebiyle önemli addedilen Derviş Hasan, Rahovec Halveti tekkesinin dervişidir. Tekkenin kurucusu Şeyh Süleyman'ın müridi olması onun 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını göstermektedir. Medrese mezunu olduğu tahmin edilen şairin şiirinden, onun İslam tasavvufunda derinleşmiş olduğu, uslubundan da elimize ulaşmamış olmasına rağmen bu alanda geniş bir külliyyatı bulunması gerektiği ifade edilmektedir.²¹

<i>Marifet osh t pèr mi dit</i>	Marifettir bilmek
<i>Kty dy emna pèr mi gjet</i>	Bu iki ismi keşfedebilmek
<i>Njonda osh t ah hidajet</i>	Bunlardan biri hidâyet
<i>Osh t e dyta dalalet.</i>	Diğeri ise dalâlet. ²²

18. yüzyılda Arnavut dilinde Osmanlı yazısı ile eser verenlerin arasında (her ne kadar bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamış olsalar da), Berat'taki Halveti tekkesi şeyhi Süleyman Temani, Türk dilinde de şiirleri bulunan Tiran'lı Hacı Ömer Kaşari, Güney'den Ömer Sadeddin Efendi, Zef Jubani'nin 1881 yılında Trieste'de yayımladığı *Raccolta di canti popolari e rapsodie di poemi albanesi* başlıklı eserinde şiirlerini tanıttığı Molla Hüseyin Dobraça, Molla Sali Pata, İbrahim Elbasani ve Süleyman, Pashë Elbasani da gösterilmektedir.²³

19. yüzyıla gelindiğinde daha çok sayıda Beyteci Edebiyatı temsilcisi karşımıza çıkmaktadır. Bunun başlıca nedeni tabii ki daha yakın bir tarih söz konusu olduğu için daha fazla sayıda eserlerin elimize ulaşmış olması şairlerini unutulmaya mahkum etmekten korumuş olmaktadır.

Muhammet Kyçyku (1784 – 1844) veya Muhammet Çami olarak ta bilinen şair, Güney Arnavutluk'tan, Çameria bölgesindeki Konispol köyündendir. 11 yıllık Kahire eğitiminden sonra ömrünün sonuna kadar din görevlisi vazifesini ifa eden Kyçyku, geniş birikimi sonucu Klasik Divan edebiyatının bazı eserlerinin başarılı uyarlamasını gerçekleştirdiği gibi kendine ait şiirleri de bulunmaktadır.

Shkodër. Meral Jahjai, "Arnavut Kültür ve Edebiyatında Mevlid Yazma Geleneği", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü*, IV, S. 2, s. 61 – 84. Faik Luli ve İslam Dizdari bu eserlerinde Arnavut dilinde bir kısmı Osmanlı alfabesi ile yazılmış olan 23 *mevlid* tespit etmiş bulunmaktadır.

²¹ Salihu, *ibid*, p. 165.

²² *Ibid*, pp. 165 – 167.

²³ *Ibid*, p.14.

Bûsirî'nin Peygamber efendimize yazmış olduğu *Kaside-i Burde*'sini tercüme eden Kyçyku, yazarını zikretmediği *Ravza* başlıklı eserin daha sonra *Erveheja* ismi ile meşhur olacak Arnavutça adaptasyonunu yapmıştır. Manzum bir aşk hikayesi olan *Jusufo dhe Zelihaja* adlı eserinden başka 100 mısradan oluşan ve toplumsal bir konunun işlendiği *Gurbetlità*, tarihi bir olayı tasvir ettiği *Zaptim i Misolongjit* ve dini nasihat konulu *Bekriu* başlıklı manzum eserleri de bulunmaktadır.²⁴

Arnavut edebiyatında *mesnevi* tarzındaki manzum hikayenin yerleşmesi konusunda önemli bir yeri olan Muhammet Kyçyku, İslamî edebiyatta önemli bir yeri olan ve özellikle Firdevsî'nin üslubuyla destanlaşan Yusuf ve Züleyha hikayesini, *Jusufo e Zelihaja* başlığı ile kaleme almıştır. Eserin konusu Kur'anı Kerim'den alınmış olup, Hz. Yusuf'un hayatı ve temsil etmiş olduğu iffetli erkek unsuru Kur'an'ı Kerim'de ve tefsir rivayetlerinde anlatıldığı gibi sanatsal değeri yüksek bir üslup ile ifade edilmektedir.²⁵

Dini-ahlakî didaktik bir eser olan *Erveheja* da yine tamamen İslâm öğretisi ile eğitilmiş ahlaklı bir kadının mücadelesini anlatmaktadır:

*Po eja e bën merhamet
për riza të Perëndisë
Mos e thuaj këtë suhbet
shejtani mos të ujdisë!*

Ama gel merhamet eyle
Rabbinin rızası için
Bu sohbeti kimseye söyleme
Şeytanın kandırmasına gelme!²⁶

Yine *Bekriu* başlıklı şiirinde Muhammet Kyçyk, tam bir din adamı üslubu ile içki içip ilahi emirlere uymayanları kınamaktadır.²⁷

²⁴ Kaleşi, *ibid*, pp. 60 – 61.

²⁵ Elez İsmaili, “Elementi Fetar İslam në Letërsinë Shqiptare” *El Hilal*, VII, No. 54, 1993, p. 17.

²⁶ 1888 yılında Arnavut Yeniden Diriliş önderlerinden biri olan Jani Vreto, eseri Latin yazısına çevirerek yayımlamıştır. Bunu yaparken de Arnavut olmayan kelimeleri metinden atmıştır. Osman Myderrizi eserin orjinalini yayımlayarak hem eserin orjinal halini korumuş olur hem de Jani Vreto'nun çalışması ile karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutma imkanını sağlamış olur. Her iki eseri karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutan Mahmud Hysa, Jani Vreto'nun, eseri yetkin olamayacağı derecede değişime tabi tutarak sadece alfabeği değiştirip Türk – Arap kökenli kelimeleri atmakla kalmadığını, esere profan bir karakter verecek şekilde İslamî konseptini tamamen yok ettiğini tespit etmiş bulunmaktadır. Bkz: Mahmud Hysa, “Zavendësimi i Konceptit İslam në Poemën ERVEHEJA e Muhamed Kyçykut, *El Hilal*, VII, No. 51 – 52, 1993, p. 17.

Bu karşılaştırmaya bir örnek:

*Erveheja i dha xhevap
U s'kam bërë zina kurrë!
dhe ishtë haram me qitap
që të marr burrë mbi burrë.*

*Ajo përgjigjet i thotë
S'kam bërë të ligë kurrë
İshtë turp në gjithë botë
që të marr burrë mbi burrë.*

²⁷ İsmaili, *ibid*, p. 17.

18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında yaşamış olan Yakova'lı Tahir Efendi Boshnjak'ın hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olamasak da kaleme almış olduğu *Vehbiyye* başlıklı mesnevi tarzındaki eseri günümüze dek bir bütün olarak ulaşan nadir eserlerden biri olmaktadır. Çok fazla edebi değeri olmasa da Kosova ağzıyla kaleme alınmış olması ve de Divan edebiyatı unsurlarının ağırlıkta olması eseri önemli kılmaktadır.²⁸ Tamamen klasik edebiyatın etkisinde *mesnevi* tarzında nesir ve nazım olarak kaleme alınan bu eser, dini didaktik bir eser olup çok sayıda hadis-i şerif, dînî – ahlakî nasihat, Arnavut ve tercüme edilmiş Türk atasözlerini barındırmaktadır. Hasan Kaleşi, eserde dünya hayatının geçiciliğinden, cennet, cehennem, dini yükümlülükleri ifa etmenin önemi, koğuculuk gibi temalarının işlenmesi, eserin yeterli eğitimi olmayan din görevlilerin ve geniş halk kitlelerinin eğitilmesi için kaleme alınmış olduğunu ifade etmektedir.²⁹

Arnavutların sosyal ve kültürel yaşamında oldukça etkili olan Bektâşiyye tarikatı tekkelerinde söylenen şiirler de Osmanlı yazısı ile yazılan edebiyatın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bektâşiliğin Balkanlarda iki aşamada yayılmış olduğu kabul edilmektedir. Birinci aşama olarak Osmanlıdan önce gezici dervişlerin İslam misyonerliği göreviyle boş ve tenha arazilere yerleşip tekke ve zaviye inşa etme yoluyla olmuştur. İkinci aşama olarak da Osmanlının fethinden sonra Bektâşi babalarının buralara yerleşmesi olarak gösterilmektedir.³⁰

Bununla birlikte Bektâşi edebiyatının başlangıcı olarak ikinci aşamanın önde gelenlerinden Baba Şemimi'nin (ö. 1807) şiirleri gösterilmektedir.³¹

<i>Unë jam mbreti dhe Sejji, fëmijë e Nebiut</i>	Ben Sultanım, Seyyidim, Nebi'nin oğluyum
<i>Dhe për Zotin ju betohem, që jam bir i Aliut</i>	Allahıma yemin ederim, Ali evladıyım
<i>Xhahilët le të më shajnë, sytë i kan të verbuar</i>	Cahiller bana sövsün gözleri kördür
<i>S'shohin Hënën e ndritur, me shkëlqimin e Rabbiut</i>	Rab'den feyz alan Ay'ın şevkini görmezler. ³²

²⁸ Kaleşi, *ibid*, p. 63-64; Eser için bkz: H. Salihu, *ibid*, pp. 212 – 234.

²⁹ Kaleshi, *ibid*, p. 63.

³⁰ Kaleşi, “Legjendat Shqiptare për Sari Salltukun”, *Përparimi*, Prishtinë 1976, No. 1, p. 86.

³¹ Osman Myderrizi, “Letërsia Fetare e Bektashive”, *Buletini i Shkencave Shoqërore*, 1955, No. 3, p. 133.

³² Abbas Yahya, *Makedonya'da Dini Müsiki Geleneği*, İstanbul 2016, s. 138.

Daha az bilinen Vuçitern'lı Molla Bekir, Ergiri Kasrı Bektaşî Babalarından Muharrem Mahzun Babai, Korça yakınlarındaki Melçan Bektaşî tekkesinin kurucusu Baba Abdullah Melçan, yine Bektaşî babalarından Baba Meleq, Kolonja'lı Baba İbrahim, Has bölgesinde yaşayıp halk arasında hatırasının hala canlı olduğu ve şiirlerinin sevilerek söylendiği Kadiri tarikatı dervişi Derviş Salih,³³ Yakovalı Şeyh Emin, Leskovik'li Baba Abedin, Ergiri Kasrı'ndan Nesibe, Melami şeyhi Şeyh Yonuz, Prizrenli Şeyh Hüseyin ve Debre'li Şeyh Dalip de eserleriyle Osmanlı yazısıyla yazılan Arnavut edebiyatının yerleşmesine katkı sağlamışlardır.³⁴

Bektâşî şairi Abdullah Melçani'nin (ö. 1852) şiirinden bir örnek:

<i>Do të bëhem dervish me aba</i>	Abalı derviş olacağım
<i>Shpirtin tim do ta bëj xhaba</i>	Canımı feda edeceğim
<i>Për ty Sari Salltuk baba</i>	Senin uğruna Sarı Saltuk baba
<i>Të them madhërinë tënde, Ja Shah</i>	Senin yüceliğini söyleyeyim, ey Şah
<i>Të them bukrin tënde, Ja Nur</i>	Senin güzelliğini dile getireyim, ey Nûr
<i>Ti je Ahmedi Myftar</i>	Sen Ahmed-i Muhtarsın
<i>Perëndia t'ka në nazar</i>	Sen Allah'ın nazarındasın
<i>Hazreti Aliu me zylfiqar</i>	Hazreti Ali zülfikar ile beraber
<i>Thonë trimninë tënde, Ja Shah</i>	Söylerler kahramanlığını ey Şah
<i>Thonë bukrin tënde, Ja Nur</i>	Söylerler güzelliğini, ey Nûr. ³⁵

19. yüzyılın sonlarında yaşamış, hem Türk dilinde hem de Arnavut dilinde şiir yazan Leskovik'li Abedin Baba'nın şiirinden bir örnek:

<i>Me myhyr të nubuvvetit</i>	Nübüvvetin mührü ile
<i>Dhe me shpat të velajetit</i>	Velayetin kılıcı ile
<i>Dhe nam të Emanetit</i>	Emânetin şânı ile
<i>Erdhi Zati Paq Hynqar.</i>	Geldi Seyyid Pâk Hünkâr.
<i>Me urtësinë e Hasanit</i>	Hasanın hikmeti ile
<i>Me xhemal të İmam Hysejnit</i>	İmam Hüseyin'in cemâli ile
<i>Me ibadet e Zejnelit</i>	Zeynel'in ibâdeti ile
<i>Erdhi Zati Paq Hynqar.</i>	Geldi Seyyid Pâk Hünkâr. ³⁶

³³ Şiirleri için bkz: Salihu, *ibid*, pp. 243 – 262.

³⁴ Hajdar Salihu adı geçen eserinde bütün bu zikredilen şairler hakkında elde edebildiği kadar bilgi verip, ulaşmış olduğu şiirlerinden de örnekler kaydetmektedir.

³⁵ A. Yahya, *age*, s. 139.

³⁶ *Age*, s. 140.

Bu ve benzeri örnekler verebileceğimiz zengin bir külliyyat oluşturan Bektâşî şiirinden bahsederken elbette ki Osmanlı yazısı ile yazılan Arnavut edebiyatının en hacimli eseri ve Bektâşî şiirinin bir şaheseri olarak kabul edilen Dalip Frasheri'nin *Hadika*'sını ve kardeşi Şahin Frasheri'nin *Muhtarnâme*'sini zikretmeden geçemeyeceğiz.

Bektaşî dervişi olan Dalip Frasheri 65.000'e yakın dizeden oluşan bu eseri, Konica tekkesindeyken yazmış bulunmaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi bu eser aslında Fuzûlî'nin *Hadikatü 's-Süeda*'sının bir naziresi olup ondan çok daha hacimli bir eserdir. İslam tarihinden Kerbela Vak'ası'nın anlatıldığı bu eser, tekkelerde matem günleri boyunca okunmaktadır. Osman Myderrî'zinin verdiği bilgiye göre tekkelerde matem esnasında önceleri Fuzûlî'nin *Hadika*'sı okunmaktaydı ancak halk Türk dilini bilmediği için bu eserin tercüme edilme ihtiyacı doğmuştur.³⁷

Osman Myderrizi, *Letërsia Fetare e Bektashive* başlıklı çalışmasında tekkelerde okunmak üzere Fuzûlî'nin bu eserinin birkaç tercümesinden daha bahsetmektedir.³⁸

Dalip Frasheri'nin *Hadika*'sından etkilenerak kardeşi Şahin Frasheri de Kerbela'da ki acının tasvir edildiği 12 bin dizeden oluşan *Muhtarnâme*'yi kaleme almıştır. Dalip Frasheri'nin *Hadika*'sından etkilenerak eser kaleme alan bir başka şair de Yeniden Diriliş edebiyatının temsilcisi olarak kabul edilen Naim Frasheri'dir. *Kerbela* adıyla bilinen bu eserini, Osmanlının XIX. yüzyıl büyük alim, fikir adamı, roman yazarı, ansiklopedist olan kardeşi Şemsettin Sâmî'nin hazırlamış olduğu alfabe ile yazmıştır.

Arnavutluk'un, bağımsızlığını ilan ettikten sonra latin alfabesine geçtiğini daha önce zikretmiştik. Dolayısıyla 20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yazısı ile eser verenlere daha çok Kosova'da rastlamaktayız.

Rahovec'li Melami Şeyhi Şeyh Mala olarak bilinen Hilmi Abdülmalîqî (1865–1928), yapmış olduğu tercümelerin dışında bizzat kaleme aldığı bir *Divan*, 29 harfli alfabeden oluşan bir *Elifba* ve *Risaleler*'i bulunmaktadır.³⁹

³⁷ Osman Myderrizi eser ile ilgili kapsamlı bir araştırma yayımlanmış bulunmaktadır. Bkz: Myderrizi, "Letërsia Fetare e Bektashive", *Buletin I shkencave shoqerore*, No. 3, 1995, pp.131 – 141.

³⁸ *Ibid*, p. 140.

³⁹ Divanı için bkz: Salihu, *ibid*, s. 380 – 429.

Rifaî şeyhi Şeyh Ahmet, Faik Efendi Maloku (1900 – 1935), Osmanlı yazısı ile Türk, Arnavut ve Slav dilinde şiir yazar Melâmî tekkesine bağlı Mamuşalı Şaip Zurnacı (1884 –1951),⁴⁰ Şeyh Osman, Hüsni Statovci ve Veysel Guta (1900 – 1979) 20. yüzyılda Arnavut dilinde Osmanlı yazısı ile şiir yazmaya devam eden şairler arasında zikredilmektedirler.⁴¹

4. Sonuç

Osmanlı yazısı ve Klasik Türk Edebiyatının etkisi ile gelişen Beytci veya Alhamiyado edebiyatı olarak isimlendirilen bu edebiyatın, bir kültür olarak sadece yazı ve edebiyatını değil bu değerleri oluşturan inancı da ne kadar güçlü bir şekilde benimsediğini görmek mümkün olmaktadır. Dini unsurların hakim olduğu söz konusu edebiyatın, iki buçuk asır gibi uzun bir süre bölgenin her köşesine yayılmış olması, Osmanlı kültürüyle tanışan halkın, yeni hakimlerinin referans aldığı İslam dini ve kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i de kendi kültür kimliğinin belirleyicisi ve de bileşeni olarak kabul ettiğini görme imkanı elde etmiş olduk.⁴²

Bu edebiyatın temsilcilerini incelediğimizde, şairlerin hemen hepsinin okumuş, eğitim almış zümreden geldiğini görmüş olduk. İslam dini temelleri üzerinde bina edilmiş Osmanlı Devleti'nin eğitim veren müesseseleri olan medreseleler de dini müfredat ağırlıklıydı. Dolayısıyla duygularını kaleme dökerlerken sahip oldukları birikim gereği şiirlerinde dini unsurların geniş bir yer tuttuğunu görmüş olduk.

Bunun yanında bu kurumlardan mezun olup da şiir yazarların hemen hepsi ya din görevlisi ya da bir tekkeye bağlı muhib, derviş veya baba makamında bulunmaktaydılar. İfa ettikleri görev icabınca yer yer dini kaygılarıyla eser kaleme almışlarsa da eserlerin çoğunda Allah, Peygamber ve ehli beyt sevgisini en güzel şekilde ifade etme gayreti olduğu gibi doğa, aşk, vatan veya toplumsal meseleleri işlerken bunları da mutlaka dini unsurlarla zengileştirmeyi ihmal etmemiş olduklarını görmekteyiz.

⁴⁰ Haydar Salihu adı geçen eserinde Zurnacı'nın 17 Arnavut dilinde, 20 Türk dilinde ve 5 Slav dilinde şiiri bulunduğunu kaydetmektedir. Salihu, *ibid*, s. 462.

⁴¹ Hajdar Salihu adı geçen eserinde bütün bu zikredilen şairlerin hayatları hakkında bilgi verip, şiirlerinden de örnekler kaydetmektedir.

⁴² Daha önce de son dönem araştırmacıların, halkın İslam faktörüne sarılmasını Slavlaşmadan korunma olarak açıklamak eğiliminde olduklarını zikretmiştik.

Araştırmacıların da belirttiği gibi dönem edebiyatın en belirgin özelliği dar dini çerçeveden çıkıp şekil, form ve muhteva açısından zenginleşmesi, dini unsurlardan soyutlanmasını gerekli kılmıyordu.⁴³

Osmanlı sonrasında, gerek ortaya çıkışını ve gelişimini etkileyen kaynak itibariyle gerekse işlenmiş olduğu içerik itibariyle artık itibar görmeyen bir döneme girmiş olan bu akım, uzun bir süre araştırmacıların görmezden gelme, ihmal etme hatta belki de hor görme yaklaşımına maruz kalmıştır. 90'lardan itibaren bu alanda çalışmaların artmış olması sonucu bu edebiyatın hem form hem de içerik olarak Arnavut edebiyatını geliştirici ve de zenginleştirici olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır. Molla Dervish'in de dikkat çektiği gibi:

<i>Medet emni na harrohet</i>	Medet, adımız unutuluyor
<i>Edhe vorri na rrafshohet</i>	Kabrimiz de yerle bir oluyor
<i>Ja bahçe ja bunar bohet</i>	Bir bahçe ya da kuyuda son buluyor.

var olan güçlü bağ geçmişinin üzerinin örtülmemesi, hem de bu bağın keyfiyetini ortaya çıkarmaya çalıştığımız bu çalışmanın ilerideki araştırmalara vesile olmasını dilemekteyiz.

KAYNAKÇA

- Bartl, Peter. *Myslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare* (1878 – 1912), (Arnavut diline terc. Nestor Nepravishta), DITURIA, 2006.
- Hadri, Ali. *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtine, 1973.
- Hamiti, Abdullah. *Nezim Frakulla Dhe Divani i Tij Shqip*, Logos A, Shkup, 2008.
- Hysa, Mahmud. “Zavendësimi i Konceptit İslam në Poemën ERVEHEJA e Muhamed Kçykyt”, *El Hilal*, VII, No. 51 – 52, 1993.
- İsmaili, Elez. “Elementi Fetar İslam në Letërsinë Shqiptare” *El Hilal*, VII, No. 54, 1993.
- Jahjai, Meral. “Arnavut Kültür ve Edebiyatında Mevlid Yazma Geleneği”, *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü*, IV, S. 2, 2015, s. 61 – 84.

⁴³ HLSH'den naklen Elez İsmaili, *ibid*, p. 17.

- Kaleşi, Hasan. “Albanska Aljamijado Književnost”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, Orijentalni Institut u Sarajevu, XVI-XVII, Sarajevo, 1970, pp. 49 - 74.
- Kaleşi, Hasan. “Legjendat Shqiptare për Sari Salltukun”, *Përparimi*, Prishtinë, 1976.
- Luli, Faik. İslam Dizdari, *Mevludet Në Gjuhën Shqipe*, Camaj-Pipa, Shkodër, 2002.
- Mehdiu, Feti ve Muhammed Aruçi. “Recep Voka”, *DIA*, XLIII, s. 122-123.
- Myderrizi, Osman. “Letërsia Shipe Me Alfabetin Arab”, *Buletin I Shkencave Shoqërore*, 1955, pp. 148 – 154.
- Myderrizi, Osman. “Letërsia Fetare e Bektashive”, *Buletin I shkencave shoqerore*, No. 3, 1995, pp. 131 – 141.
- Salihu, Hajdar. *Poezia e Bejtexhinjve*, Prishtinë, 1987.
- Yahya, Abbas. *Makedonya 'da Dinî Mûsiki Geleneği*, İstanbul, 2016.

Yazarın Kahramanına Âşık Olma Hâli: Vera ve Cem Olayı

Hüseyin MEVSİM¹

Öz

Ord. Prof. Dr. Vera Mutaşçieva (1929-2009) uzun yıllar ülkesi Bulgaristan'ın en ünlü Osmanlı tarihi uzmanı kimliği taşımasının yanı sıra, Bulgar romancılığının özgün temsilcileri arasında yer aldı. Bir noktadan sonra asırların tozu altından bilinmeyen hakikatleri ortaya çıkarmaktan tatmin olmayan bilim kadını, tarihî hadiselerin ardındaki insanı canlandırmak istedi. Bundan dolayıdır ki dar bir çevreyi alâkadar eden bilimsel araştırmalarını toplumun geniş katmanlarında yankı uyandıracak roman çalışmalarıyla yoğurmaya karar verdi. 1968'de yayımlanan *Cem Sultan Olayı* romanı Vera Mutaşçieva'nın kişisel yazgısı ve yazarlık serüveninde ayrıcalıklı bir yer tuttu. Çalışmada, Vera Mutaşçieva ve Cem Sultan üzerinden bir yazarın kahramanına âşık olma hâlinin ilginç örnekleri sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Bulgar edebiyatı, roman, Vera Mutaşçieva, Cem Sultan, Bursa.*

¹ Prof. Dr, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; hmevsim@gmail.com

The Author Who Fell in Love with Her Character: Vera and Cem Case

Abstract

Besides being the most famous Ottoman history expert in Bulgaria for many years, Dist. Prof. Dr. Vera Mutafchieva (1929-2009) was one of the genuine representatives of Bulgarian novel. After a point, the scientist was not satisfied by just unveiling the unknown facts from the dusty pages of history and started to revive the characters behind historical events. Therefore, she decided to mix her scientific researches appealing a narrow sphere with her novels in order to influence a larger proportion of the society. Published in 1968, *Cem Sultan Incident* novel had a privileged place for her personal fate and authoring adventure. In this study, some interesting examples of the situation in which an author falls in love with her character are presented on the basis of Vera Mutafchieva and Cem Sultan.

Keywords: *Bulgarian literature, novel, Vera Mutafchieva, Cem Sultan, Bursa.*

1. Giriş

Hemen açıklamakta fayda var: Metne konu edilen Vera, Bulgar asıllı ünlü Osmanlı tarihi uzmanı ve roman yazarı Vera Mutaşçieva'dan başkası değildir. Cem de, Osmanlı'nın tartışmasız en trajik şahsiyeti, beş asırdır Bursa'nın Muradiye külliyesinde yatan kara bahtlı şehzade.

Vera Mutaşçieva'yı özgün kılan husus; bilim ve sanatın, daha doğrusu profesyonel tarihçiliğin ve gönüllü romancılığın derin ve dalgalı sularında son derece başarıyla kulaç atmasında yatıyor. Öyle sanıyorum ki, yakın coğrafyamızda, kuru vesika ve arşiv tozunu hayal gücü ve sanatsal yetenekle bu denli beceriyle yoğuran ve harmanlayan, her iki uğraşı da birbirini gölgelemeden yürütebilen örnek sayısı çok azdır.

Öncelikle Vera'nın biyografisine kısaca bir göz atıp kendisini daha yakından tanıyalım.

Vera Mutaşçieva, Sofya'da dünyaya gözlerini açıyor (1929). Babası, ünlü Bizans ve Ortaçağ uzmanı Ord. Prof. Dr. Petir Mutaşçiev (1883-1943), annesi de tarih öğretmenidir. Bu durumda meslekî yönelim bağlamında Vera'nın başka seçeneği olmadığı, adeta mesleğiyle doğduğu düşünülebilir. Oysa o mimarlık okumayı hayal ediyor ve küçüklüğünden beri çok güzel ve düzgün çizim yaptığı göz önünde bulundurulursa, görünürde bu mesleği yapmasında hiçbir engel yoktur. Tabii, ailenin geçim sıkıntısı hesaba katılmazsa. Neticede, genç kızın meslekî seçiminde ekonomik gerekçeler belirleyici oluyor.

Babasını erken kaybettiğinden dolayı Vera'nın çalışması, annesi ve kardeşine bakması gerekiyor. Ayrıca, vefatının ertesini yılı ülkede gerçekleşen keskin toplumsal ve siyasî düzen değişikliğiyle, baba, burjuvazi tarihçisi olarak mimleniyor, adı bilimsel literatürden silinerek kitapları yeni ideoloji tarafından yasaklanıyor. Ailenin üzerine dışlanmışlığın kara bulutları çöküyor. O yıllarda üniversitede gıyaben sadece tarih bölümünde okuma imkânı olduğundan, Vera bu alana yöneliyor.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ve ülkede kurulan sosyalist düzenin son derece sıkıntılı geçen ilk yıllarında Sofya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oluyor (1951). Babasının düne kadar talebesi olan hocaları tarafından horlanması, kalbinde onulmaz yaralar açıyor. Alan olarak da, daha serbest hayal kurma ve kalem oynatma imkânı sağlayan Ortaçağı seçiyor.

Sofya'daki Millî Kütüphane'nin son derece zengin koleksiyona sahip Şarkiyat Bölümü'nde asistan olarak çalışmaya başlıyor (1950-1955); Bulgar Bilimler Akademisi'nin Tarih Enstitüsü'nde büyük başarıyla *Osmanlı İmparatorluğu'nda Feodal Rantiye (15. ve 16. Yüzyıllar)* konulu doktora tezini savunuyor (1958). Tarih Enstitüsü ve yeni kurulan Balkanistik Enstitüsü'nde uzun yıllar görev alıyor; gene Osmanlı üzerine yazdığı bir kitapla profesörlüğe yükseliyor (1978). Daha sonraki yıllarda Vera, Edebiyat Enstitüsü ve Demografi Enstitüsü'nde çalışıyor; bir ara Viyana Bulgar Kültür Merkezi müdürlüğüne atanıyor (1980-1982); rejim değişikliğini izleyen yıllarda kısa süreliğine Yurtdışı Bulgarlar Ajansı'nın (1997-1998) başkanlığını üstleniyor. Ord. Prof. Dr. unvanıyla da onurlandırılan (2004) Bulgar bilim kadını ve ülkesinin tartışmasız en ünlü Osmanlı uzmanı Vera Mutaçieva'nın hayat hikâyesi böyle özetlenebilir.

Ancak ülkesinde ve yurtdışında Osmanlı üzerine onlarca bilimsel kitabı, makalesi ve belgesi yayımlanan Mutaçieva, edebiyat alanında da, konusu genelde tarihî hadise ve şahsiyetlerden alınan, ancak sanatsal ve felsefî şekilde işlenen bir o kadar romana, tiyatro oyununa ve film senaryosuna ("Asparuh Han", 1980) da imza atıyor. Bunlar antikçağ (*Alcibiades*, 1976), Bizans (*Ben, Anna Komnene*, 1991), Bulgar, Balkan ve Osmanlı (*Bozgun Zamanı*, 1965) tarihinden esinlenilerek kaleme alınan ve okur nezdinde büyük başarı yakalayan eserlerdir.

2. Vera Mutaçieva'ya Yazar Kimliği Kazandıran Cem Sultan Olayı Romanı

Yukarıda sözü edilen eserler arasında, 1966-1967 yıllarında yazdığı ve ertesi yıl yayımlanan *Cem Sultan Olayı* (Sluçayat Djem) romanı, Vera Mutaçieva'nın kişisel yazgısında ve yazarlık serüveninde çok özel bir yer tutuyor. Talihsiz bir Osmanlı şehzadesinin hayatı 1960'lar Bulgaristan'ının kahramanlık anlayışıyla hiçbir şekilde örtüşmediğinden, Bulgar Yazarı (Bılgarski pisatel) yayınevi genç yazarın dosyasını reddediyor, hatta Vera, eserin okunduğundan bile şüphe ediyor. İyi ki bir tesadüf neticesi Vatan Cephesi (Oteçestven front) yayınevi dosyayı değerlendirme kararı alıyor.

Roman, Bulgar edebiyat çevrelerinde büyük şaşkınlık yaratıyor. Genç bilim kadınından 'yabancı' bir konunun işlendiği böyle bir eser beklenmiyordur. Osmanlı'nın 15. yüzyıl sonunun karanlık derinliğinden çıkartılan; yetmedi, sempatiyle canlandırılan tarihî bir şahsiyetin bu denli parlatılması, haliyle edebiyat çevrelerinde pek hoş karşılanmıyor. *Cem Sultan Olayı* öyle büyük bir yankı uyandırıyor ki, Vera'nın Osmanlıca hocası bunun

bir çalıntı olabileceğini düşünüyor. Daha da ötesi, Avrupa'daki belli başlı Osmanlı araştırma merkezleri ve kürsülerine sirküler yazıyla, arşivlerinde böyle bir eserin bulunup bulunmadığını sorma gereği duyuyor. Kısaca, bibliyografya ve Cem Sultan hakkındaki sayısız romanların kopyalarını göndererek hakikatin açığa çıkarılmasında yardımcı olunması ricasında bulunuyor. Utanç verici kampanyanın neticesinde sadece Vatikan arşivinden Cem'le ilgili bazı belgeler gönderiliyor ki Vera Mutaççieva bunlardan yararlandığını zaten daha önce açıklamıştır.

Daha sonra, ülkede hüküm süren Marks estetiğinin koruyuculuğuna soyunan bir edebiyat eleştirmeni, eserde tarihî gerçekliğe uyulduğu, ancak edebî gerçekliğe uyulmadığı şeklinde tutarsız bir eleştiriyle romanın başarısını gölgelemeye çalışıyor. Akademik alanda yaşanan bütün bu çalkantılara rağmen, Bulgar okuru canlı ve sürükleyici dilde yazılmış eseri çok beğeniyor; ertesini yıl hemen yeni baskıya gidiliyor ve o gün bugün, onlarca baskıya ulaşan roman, Bulgar edebiyatının en sevilen eserleri arasında yer alıyor.

Tabii ki, eserin yakaladığı başarı tesadüf değildir. Her şeyden önce Vera Mutaççieva'nın, romanı yenilikçi ve son derece özgün bir şekilde kurguladığı görülüyor; yazar, modern bir anlatı tekniği kullanmayı yeğliyor. Tarihte yaşanan gerçek Cem olayından beş yüz yıl sonra hayalî bir mahkeme kuruluyor ve hadiselere birincil tanıklık etmiş olan Nişancı Mehmet Paşa, İsmetoğlu Ethem, şair Sadi, Selçuk Hatun, Mısır Emiri Kayıtbey, Pierre d'Aubusson, Ayas Paşa gibi birçok kişinin, kronolojik akış içinde ifadesine başvuruluyor. Yazara göre, gıyaben ve şartlı yapıldığından dolayı böyle bir soruşturma ve yargılama kimseye zarar vermiyordur.

Romanın kurgusu, geçmişle bugün arasında sürekli bir karşılaştırma ve gerçek bir diyalog kurma imkânı sunuyor. Tanıklar aynı zamanda anlatıcı olduğundan, tarihle ilgili görüş ve düşüncelerini açıklamış oluyorlar. Yazarınkiyle örtüşen bakış açıları da okurun bakış açısıyla eşzamanlılık arz ettiğinden, okur, hayalî mahkemenin bir üyesi konumuna geliyor. Çoklu anlatım ve bakış açısıyla kurgulanan roman, özellikle Doğu-Batı ikileminin çıplak gözle görülemeyen bazı boyutlarını ve bireyin farklı dünyalar arasında sıkışmışlık durumunu sarsıcı bir şekilde ortaya koyuyor.

Romanın önsözünde Vera Mutaççieva birkaç nedenden dolayı Cem olayına el attığını açıklıyor; her şeyden önce günümüzde Cem'in unutulmuş olduğundan yakınıyor. Oysa 17. yüzyılda Batı'da, Zizim olarak adlandırılan Cem'den daha sürükleyici ve heyecan verici konu bulmak son

derece zordur. Ancak bu eserlerde temiz kalpli Cem, kara bahtlı ve saray oyunlarının kurbanı olan bir esir ve ihanete uğramış âşık olarak gösteriliyordur. Dolayısıyla, 17. yüzyıl gerçek Cem’i değil, Doğulu oluşundan dolayı gizemlilik de içeren kendi Cem’ini yaratıyor.

İkinci sebep, Cem’in sadece hüznü ve çaresiz bir romantik kurban olarak gösterilmesinde yatıyor. Mutaşçieva’ya göre, “*kişiyile yurdu arasın-da hâlâ tam olarak saptanamayan bileşik bir bağımlılıktan söz edilebilir. Bu gerçek eskimez, vakti geçmez, kişiler ve yurtlar var oldukça, sürgünün kaderi her zaman konu olacaktır.*”

Bulgar tarihçi ve yazar, Cem olayını Şark Meselesi’nin başlangıç noktası olarak da değerlendiriyor. Cem, 15. yüzyılın sonunda 15 yıl boyunca Batı ve Doğu arasındaki siyasete yön vermekte; karşılıklı ötekileşmenin ve ötekileştirmenin hatları bu olayla iyice netleşmekte ve belirginlik kazanmaktadır.

Bulgar edebiyatının 1944’ten sonra ilk modern ve polifonik romanı dört bölümden oluşuyor. Birincide 12, ikincide 11, üçüncüde 5 ifadeye yer veriliyor, dördüncü bölüm de, eserde Cem’in defterdarı konumundaki şair Sadi’nin tuttuğu günlükten alıntılarını içeriyor. Zamansal açıdan eser 3 Mayıs 1481’den Mayıs 1499’a kadar olan 18 yıllık zaman dilimini kapsıyor.

3. Cem Sultan Olayı Türkçede

Cem Sultan Olayı, Vera Mutaşçieva’nın yabancı dillere en çok çevrilen eseri olma özelliğini de taşıyor. İlk Romenceye, ardından da Naime Yılmaer’in² çevirisiyle Türkçeye aktarılan roman, şimdiye kadar on üç yabancı dilde okuruyla buluşmuştur.

Kitap, İstanbul May Yayınları’ndan 1971’in hemen başında çıkıyor. Vera, Türk okuruna yönelik özel bir önsöz kaleme alıyor. Dönemin gazetelerinde romanın tanıtım notlarına rastlanıyor. Sözgelimi, *Milliyet* (sayı

² Bulgarcadan Türkçeye yapılan edebî çeviri faaliyetlerinin duayeni olarak gördüğümünden, ayrıca çeviri yoluyla çok önemli bir kültürel işlevi yerine getirdiğinden dolayı, bugün hakkında pek bir şey bilinmeyen Naime Yılmaer’den biraz söz etme gereği duyuyorum. Kendisiyle 23 Mart 2014 tarihinde İstanbul Gayrettepe’deki evinde yaptığım görüşmeden edindiğim bilgiye göre, Karadeniz kıyısındaki Burgaz kasabasında dünyaya geliyor (1927); Filibe Yüksek Ziraat Enstitüsü’nden mezun oluyor. Dayısının yaptığı istida üzerine ailesiyle İstanbul’a göç ediyor (1950) ve Taşlıtarla’ya (Bayrampaşa) yerleşiyor. Eğitimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde sürdürüyor. Daha sonra gazeteci Hasan Yılmaer’le evleniyor. Spor yazarı Esat Yılmaer’in annesi olan Naime, ilerleyen yıllarda Bulgar ve Sovyet edebiyatından birçok eseri Türkçeye kazandırıyor. Vera Mutaşçieva’yla, 1960’ların sonunda Bulgaristan’da yabancı çevirmenlerin katılımıyla düzenlenen seminerlerde tanıştığını, *Cem Sultan Olayı* çıktıktan sonra kendisini Türkiye’de misafir ettiğini anlattı.

8336, 18 Ocak 1971) kitabın çıkışını, “*Dünyada geniş yankılar uyandıran roman yayınlandı. Cem Sultan olayında adı geçenlerin yargılanmaları şeklinde bir anlatımla kaleme alınan roman, sürükleyiciliği yanı sıra yabancı kaynaklardan edinilen belgelerle birçok gizli kalmış yanlarını da açıklığa kavuşturmuştur. Kitap 500 sayfa, lüks kapak içerisinde 20 Lira’ya satışa çıkarılmıştır.*” diye duyuruyor. *Cumhuriyet*’te de (sayı 16741, 7 Mart 1971), “*Bulgar kadın yazarı Vera Mutaşçieva Cem Sultan’ın hayatını yabancı kaynaklardan da yararlanarak roman haline getirdi.*” şeklinde kısa bir not dikkat çekiyor.

Aynı gazetede (sayı 16833, 17 Haziran 1971) Ali Hikmet ‘Kitaplar’ adlı köşesinde roman hakkında bir değerlendirme yazısı kaleme alıyor. Burada eser, W. Scott, Balzac, Tolstoy’a kadar uzanan tarihî roman geleneğinin klâsik biçimine bağlı “büyük ve anıtsal bir roman” olarak niteleniyor; Vera Mutaşçieva’nın, “Cem Sultan’ın duyguları, düşünceleri ve tutkularıyla “insan” yanını vurgulamayı ozan Sadi’de temellendirdiği tiplerle gerçekleştirdiği” tespiti ve “tarihî roman türünün soylu yapıtlarından biri olarak anılacağı” vurgusu yapılıyor.

Türk okurun büyük ilgisini çeken romanın yeni baskısı hemen ertesi yıl Osmanbey Matbaası’nda yapılıyor; *Sürgünde Bir Şehzade Cem Sultan* başlığıyla Nokta Yayınları’ndan (2000; 2. baskı 2005); ardından Sabri Mollov, Stefan Velikov ve Nurer Uğurlu çevirisiyle *Cem Sultan*³ adıyla Örgün Yayınları’ndan (2002); son olarak *Bizans’ın Elinde Bir Şehzade: Cem Sultan* adıyla gene Nokta Kitap’tan (2016) çıkıyor ve böylece Türkçede en çok baskıya ulaşan Bulgarca eser kimliğini kazanıyor.

4. Yazarla Kahraman Arasındaki Karşılıklı Bağımlılık

Birçok mülakatta Vera Mutaşçieva, her eserin bir yazılış hikâyesi ve yazarla kitap kahramanı arasında adı konmamış karşılıklı bir bağımlılık olduğuna işaret ediyor. Talihsiz Osmanlı şehzadesi, yazarını, daha doğrusu onu unutulmuşluğun dehşetinden çekip çıkaran yaratıcısını hayatı boyunca bırakmıyor. Özel yaşantısında erkeklerden yana kısmeti olmadığını birçok kez belirten Vera, ona gerçek mutluluğu Cem’in verdiğini, hatta kendisini bir anlamda Cem’in dulu olarak gördüğünü itiraf ediyor.

Peki, Vera, Cem’le ilk olarak ne zaman karşılaşılıyor?

³ Naime Yılmaer’in tercümesiyle neredeyse birebir örtüşen bu çeviride, “okurların Cem Sultan romanını tat alarak okumalarına yardımcı olmak” amacıyla kaleme alınan Nurer Uğurlu imzalı *Cem Sultan Olayı* yazısı, ayrıca Cem’in kasidelerinden örnekler sunuluyor.

Mühendis olan kardeşi Boyan'ın gittiği Fransa'dan dönmemesi, 1960'ların puslu siyasî ortamında Mutaşçieva'nın biyografisine kara bir leke olarak sürülüyor. Yarım yıllığına, kendi deyişiyile sürgüne gönderildiği Sovyetler Birliği'nde Leningrad arşivlerinde çalışırken ilk kez kahramanıyla, Avrupa'nın riyakârlığı ve Osmanlı'nın kayıtsızlığına kurban giden bedbaht şehzadeyle karşılaşılıyor.

Kitabın Türkçe baskısında Türk okuruna seslendiği ve edebiyat tarihçisi açısından önemli ipuçları içeren Kasım 1970 tarihli önsözünde, konuyla ilgili başka itiraflar da buluyoruz: *“Mesleğim olan Osmanlı tarihi üzerine çalışmalar yaparken fazla ilgilenmeden Cem Sultan olayının yanından birçok kez geçmişim. O sıralarda daha çok tımar, zeamet ve vakıflarla uğraşılıyor; ama bu tarihî olayların ardındaki insanları göremiyordum. (...) Üçüncü Selim'i yazarken Cem Sultan karşıma çıktı ve acıklı sonuyla sanki beni kendine kabul ettirdi. Bu öyle bir son ki her an bir sorun ortaya koyuyor. (...) Cem yeniden yeryüzüne çıkmak için diretiyordu. O doğdu ve insanlar onu kendilerinden biri saydılar.”*

Roman üzerinde büyük içtenlikle çalıştığını ve Cem'in “bugüne kadar yaşadığım kişilerin en sevimli kahramanı” olduğunu itiraf eden Mutaşçieva, kahramanının bir dileğinden söz ediyor: “Bir mayıs ayında 18 gün idare ettiği vatanına dönmesi.”

Eserin her sayfasında yazarın kahramanını ne denli büyük bir sempatiyle, hatta sevgiyle canlandırdığı ve betimlediği, onu olabilecek en seçkin sıfat ve tanımlarla yücelttiği, adeta ilâhlaştırdığı hissediliyor. Gençliği, yakışıklılığı, yetenekliği, ama aynı zamanda da zarafeti, gökselliği ve saflığı simgeleyen talihsiz şehzade sanki menfaatin, ihanetin ve riyakârlığın olmadığı başka bir âlemi temsil ediyordu.

Bulgar kadın yazar, kahramanının sadece sayılı günler sürecek zirve anlarını yaşadığı Bursa'yı da özenerek tasvir ediyor. İşte, Cem'in defterdarı olan şair Sadi'nin fırçasıyla bir Bursa tablosu:

“Kundaktaki çocuktan ölüm döşegindeki hastaya kadar bütün Bursa sokaklara dökülmüştü. Her pencere, çardak ve avlu duvarından halılar, işlemeli örtüler, hatta ipek yorgan, bornoz ve havlular sarkıyordu; şehrin onlarca minaresi ta tepeye kadar süslüydü. Aylardan mayıs olduğunu da bir düşünsenize! Avlu duvarları üzerinden kabarık ceviz ve incirler yükseliyor; asmalardan taze ve parlak yeşil filizler uzanıyordu. Bu, adeta sarhoş ve kudurmuş yeşilliği koyu serviler deliyor; aralarında da manolyaların narin beyazlığı ve salkımların sarılığı gözleri kamaştırıyordu. Ya leylaklar? Mayıs'ta Bursa'da leylakları görmeyen birisine hiç yaşamış denir mi?”⁴

⁴ Çeviri tarafımca yapılmıştır.

5. Vera Mutaşçieva'nın Günübirlik Bursa Kaçamağı (1971)

Ancak işin ilginç yanı, Vera Mutaşçieva, romanda olayların geçtiği coğrafyayı hiç görmeden kıt kaynaklara, ama daha çok hayal gücüne dayanarak canlandırmasıdır. Babası ve kardeşinden dolayı yurtdışına çıkamayan, pasaport bile alamayan Vera'nın coğrafya atlasları en sevdiği kitaplarla dönüşüyor; bunlar üzerinden dünyanın dört bucağını defalarca hayalen dolaşıyor. Sözelimi, Cem'in geçtiği yerleri –Bursa, Kilikya, Likya, Rodos vs.– ansiklopedilerden edindiği bilgilere dayanarak tasvir ediyor. Bu konuda sırf kırmızıyla resmettiği Kilikya tasvirinde yanıldığını yıllar sonra Yaşar Kemal'den öğreniyor. Bir görüşmelerinde büyük Türk yazarı Kilikya'nın kırmızı değil, yeşil olduğunu, ama buna rağmen romandaki tasviri çok çarpıcı bulduğunu itiraf ediyor.

Vera Mutaşçieva, Cem'in 18 gün saltanat sürdüğü, adına para bastırıldığı Bursa'yı ve ebedî uykusuna yattığı Muradiye'yi haliyle çok merak ediyor. Bir söyleşide, 1970'te bir konferans vesilesiyle yurtdışına çıkış izni aldığını, ancak kendisine verilen vizenin sadece İstanbul'u kapsadığını anlatıyor. Arşivlere girmemesi için de bilhassa uyarılıyor. Çevirmeni Naime Yılmaer ise Vera'nın kendisinin daveti üzerine Türkiye'ye geldiğini aktarıyor. Öyle veya böyle, bütün riskler göze alınarak, Naime ve Hasan Yılmaer çiftiyle İstanbul'dan arabaya atlanıyor, günübirlik Bursa kaçamağı yapılıyor ve Muradiye'de Cem'in mezarı ziyaret ediliyor. İlginçtir ki, iç siyasî çalkantılar, istifa ve gerginliklerle damgalı yoğun Türkiye gündeminde, Vera Mutaşçieva'nın Bursa ziyareti gazetelere haber konusu oluyor.

13 Mart 1971 tarihli *Akşam* ve *Milliyet* (sayı 8387) haberi, benzer başlık ve içerikle sayfalarına taşıyorlar. *Milliyet*, *Cem Sultan Olayı* Yazarı Bulgar Kadın Doçenti Bursa'da", *Akşam* da "Cem Sultan'ın Yazarı Bulgar Kadın, Bursa'da Türbeyi Ziyaret Etti" başlığını kullanıyor. THA kaynaklı her iki yazıda da Vera'nın Balkanistik Enstitüsü'nde Osmanlı uzmanı olduğu ve bir süre önce Üçüncü Selim konusunda bir eser yazdığı belirtiliyor: "Osmanlıca üzerine 15 yıl çalışsan ve eski yazıyı da öğrenen genç kadın doçent Cem Sultan'ın hayatını roman diliyle anlatmakta ve bilinmeyen yerlerini belgelerle açıklamaktadır."

Cem Sultan'ın mezarını ziyaret eden yazarın, "Hayatımın en duygulu anında bulunuyorum. Kitap üzerinde çalışmaya başladığımdan beri yaşıntısı ve kaderiyle beni son derece etkileyen Cem Sultan'ın kabrini ziyaret etmek en büyük dileğimdi." şeklindeki sözlerine vurgu yapılıyor (*Milliyet*). Yazarın Bursa'ya çevirmeniyle geldiği ve tarihî yerleri gezdiği belirtiliyor.

Akşam'da, Vera Mutaşçieva'nın yoğun duygular yaşadığı Cem'in mezarı başında bir fotoğrafına yer veriliyor.

Bulgar kadın yazarın Türkiye'ye yaptığı bu ilk gezisi sırasında *Mil-liyet* (22 Mart 1971) kendisiyle bir söyleşi yayımlıyor. Zekai Muratçay imzasını taşıyan ve yazarın yalnız ve çevirmeni Naime Yılmaer'le birlikte iki fotoğrafi da yer alan söyleşi, "Yazar Tarafsız Olamaz" başlığını taşıyor. Roman yazmaya yöneliş nedeni şöyle açıklanıyor: "*Yüzyılların tozları altında bilinmeyen gerçekleri ortaya çıkarmak beni mutlu kılıyordu, ama ben tarihî olayların ardındaki insanları canlandırmak istiyordum. Üstelik ilmî çalışmalar kuru oluyor ve küçük bir çevrenin ilgisini çekiyor. Bu nedenle ilmî çalışmalarımın yanı sıra –toplumun geniş çevrelerinde geçerli olan– roman çalışmalarımı da yürütmeye karar verdim. Kişisel gelişimim için de böyle bir çıkış yapmam gerekti.*"

Mutaşçieva, Vatikan ve Venedik arşivleri ve Osmanlı belgelerinden yararlandığını, bu bakımdan olayı tarafsız bir şekilde incelediğini açıklıyor: "*Ancak bir yazar tarafsız olamaz. Ben Cem'e sempati duyduğum için bu konuyu ele aldım. Ama bu gerçekleri değiştirdiğim anlamına gelmesin. Yalnızca kuru ifadelerden kurtarabilmek ve romanın gerektirdiği havayı verebilmek için bazı değişiklikler yaptım. Romanın ve oyunun akıcılığı için bazı değişikliklere karşı değilim, ama yazarın söylemek istediği uğruna tarihi değiştirmesini kabul etmiyorum.*"

Türk edebiyatından Bulgarcaya çevrilen Mahmut Makal'ı, Aziz Nesin'i, Orhan Kemal'i, Nazım Hikmet'i, Sabahattin Ali'yi tanıdığını söyleyen Mutaşçieva, muhtemelen Osmanlı tarihinin sunduğu müthiş imkânları kastederek, "*Neden yazarlarınız ilmî araştırma yapmıyorlar?*" şeklinde bir serzenişte de bulunuyor.

Her milletin kendi tarihi konusunda hassas olduğunu çok iyi bilen yazarın, yaptığı işle büyük bir riske girdiğinin bilincinde olduğu görülüyor. "*Bir yazar olarak, kendi ırktaşlarına ne dereceye kadar yakın ve anlaşılır yapabildim Cem'i?*" sorusunun cevabını çok merak ediyor. Bu bağlamda Vera Mutaşçieva'nın rahat olması gerekiyor, çünkü eserin yeni baskıları ve *Nokta Yayınları*'nın arka kapağa taşıdığı "tarih otoritelerinin Cem Sultan'la ilgili, şimdiye kadar yazılmış en iyi roman olarak gösterdikleri" yargısı bunu net şekilde kanıtlıyor. Roman da böyle noktalanmıyor muydu zaten? "*Herhalde, bütün insanları kapsayan, acıdan daha ortak bir duygu bulunamaz.*"

6. Ezber Bozmanın Ağır Bedeli

Demir Perde'nin kaldırılmasından sonra ülkesindeki demokrasi ve liberal ekonomi dönemini eleştirenlere, “*Daha ne istiyorsunuz, ayol? Dilediğinizi yazabildiğiniz, söyleyebildiğiniz yetmiyor mu?*” diye kendine özgü tatlı sert üslubuyla çıkışan Vera Mutaşçieva, ne gariptir ki, bizzat kendisi, bazı konularda istediğini istediği şekilde yazamıyor ve konuşamıyordu. Toplum önünde büyük bir itibara sahip, sesi duyulan ve her zaman özgün fikirleriyle şaşırtan tarihçi ve yazar, özellikle seçkin uzmanı olduğu Osmanlı'yla ilgili meselelerde ezber bozmayı seviyordu.

Bazen söyleşi ve demeçlerinde sarf ettiği “*Bulgar topraklarında en çok kilise Osmanlı döneminde inşa edildi*”, “*Bulgarlar en yüksek iktisadî refaha Osmanlı döneminde erişti.*” gibi nokta atışlı saptamaları, aynı zamanda Osmanlı'yı ülkesindeki resmî tarih yazımının alacakaranlığından çıkarma, hafızalardaki birikmiş tortuları kazıma çabasıydı. Ancak bu demeçlerden sonra ünlü tarihçi ve romancı bazı malûm çevreler tarafından hedef gösteriliyordu. Bundan dolayı, yayıncısı ve sırdaşı olan Bojana Apostolova'ya, ölümünden sonra yayınlanması şartıyla, bir gün oturup Osmanlı dönemiyle ilgili bütün gerçekleri yazacağını dile getiriyordu. Sanırım, ömrü vefa etmedi. Son yıllarında, her şeyden soyutlanıp yoğun olarak babasının yarım kalmış eserlerini tamamlıyor ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkesinin gayri resmi tarihi olarak okunulabilecek hatıratı üzerinde çalışıyordu.

7. Cem'le İkinci Buluşma ve Gönül Kapısı

1997 yılında Vera Mutaşçieva, öğrencisi ve yakın sırdaşı Dr. Antonina Jelyazkova ile Türkiye hakkında, daha çok tanıtım niteliği taşıyan ortak kitabı yazmak için Türkiye'yi enine boyuna dolaşma imkânı buluyor. Bu bağlamda Bursa da ziyaret ediliyor. Tabii ki, Vera için Uludağ eteğindeki eski payitaht, her şeyden önce Cem demektir. Gene büyük bir heyecanla Muradiye'ye geliyor, ancak her nedense o gün külliye ziyaretçiye kapalı olduğundan bir türlü içeri giremiyor. O zaman Osmanlıcasını devreye sokuyor ve biraz da Dr. Jelyazkova'nın yardımıyla güvenlik elemanına, hakkında kitap yazmış olduğu Cem'in türbesini mutlaka ziyaret etmek istediğini izah ediyor. Böylece külliye ve türbeye giriş izni alınıyor. Vera, Cem'in kabrine bırakmak üzere bir şeyler getirmiştir. Antonina Jelyazkova kenara çekilerek duayla dilek arası bir şeyler terennüm eden Vera'yı Cem'le baş başa bırakmayı yeğliyor.

Yeni yüzyılın başında yayıncı Bojana Apostolova kendisine bir kitap dizisi projesinden söz ediyor. Proje kapsamında karşılıklı olarak edebî

eserlerin çevrilmesi ve yayımlanması, böylelikle Balkan halklarının kültür yoluyla birbirini tanımalarına katkı sağlanması hedefleniyor. Projeyi Yunanlılarla başlatmayı tasarlayan Apostolova; konuyu Vera'ya danıştığında, "İyi mi, bunu Türklerle yap; Türkler sözünün eridir." tavsiyesini alıyor. "Gönül Kapısı" (Duhovna vrata) olarak adlandırılan bu tasarı kapsamında Bulgar taraf beş Bulgarca kitabı Türkçeye çevirdi ve yayımladı,⁵ ancak karşı adım bir türlü atılmadı ve böylece projeden beklenen netice elde edilemedi.

8. Türkuaz Gümüş Yüzük ve Vera Mutafçieva'nın Son Arzusu

Gerek yayıncısı ve yakın arkadaşı Bojana Apostolova'dan, gerekse Balkani Yayınevi sahibi Georgi Grozdev'den Vera Mutafçieva'nın sağlık durumunun gittikçe ağırlaştığını, hareket etmekte zorlandığını ve sadece en yakınlarıyla görüştüğünü öğreniyordum.

O yüzden, 8 Haziran 2009 (pazartesi) sabahı, Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu ve Bursa Büyükşehir Belediyesi'nce düzenlenen *Zorunlu Göçün 20. Yılı Etkinlikleri* kapsamında eski Cumhurbaşkanı Dr. Jelyo Jelev'le Bursa'ya gelen Antonina Jelyazkova'yla buluştuğumuzda, ilk işim Vera'nın durumunu sormak oldu. "*Durumu çok ağır. Hükümet Hastanesi'ne kaldırıldı. Aklım Sofya'da kaldı; diken üzerindiyim, her an acı haberi bekliyorum.*" cevabını aldım.

Daha sonra da Dr. Jelyazkova, Bursa'ya yola çıkmadan önce vedalaşmak üzere uğradığı hocasının son arzusunu anlattı. Büyük romancı hasta yatağında, bir zamanlar Türkiye'den satın aldığı türkuaz gümüş yüzüğü parmağından çıkarmış ve Cem'in mezarı üzerine bırakmasını istemiş. Birçok söyleşisinde de vurguladığı "*Hayatta bana sadece Cem sevinç ve mutluluk verdi.*" itirafını tekrarlamış ve "*Ben artık yolcuyum; Cem'e, beni beklemesini ve karşılmasını söyle!*" ricasında bulunmuş.

Antonina Jelyazkova yüzüğü almamış, ama Muradiye'ye gidip Cem'e Vera'nın son arzusunu ileteneğine dair söz vermiş. 8 Haziran'da Tayyare Kültür Merkezi'nde "Türklerin Bulgaristan'dan Kovuluşunun 20. Yılı ve Tarih Yazımı"⁶ konulu duygulu bir konuşma yapan Dr. Jelyazkova, ertesi

⁵ Janet 45 Yayınevi'nin yayımladığı beş kitap şunlardır: Vera Mutafçieva, *Ben, Anna Komnene* (2005, Çeviri Sabriye Tete); Anton Baev, *Kadınlar ve Gezegener* (2005, Çeviri Hüseyin Mevsim); Petr Mutafçiev, *Bulgarlara ve Bizans'a Dair Bir Kitap* (2006, Çeviri Aziz Nazmi Şakir – Taş); *10 Bulgar Kadın Şair* (2006, Çeviri Hüseyin Mevsim); Hristo Karastoyanov, *Kocama Karı Arıyorum* (2006, Çeviri Hüseyin Mevsim).

⁶ Metnin Türkçe çevirisi için, bkz: *Tarihe Not Düşmek: 1989 Gözü*, Giriş, Editörler: Hüseyin Mevsim & Muzaffer Kutlay, USAK Yayınları: 63, s. 55-59, Ankara, 2013, Çeviri Hüseyin Mevsim.

sabah Cem'in Muradiye'de türbesini ziyaret etti ve büyük yazara verdiği sözü yerine getirdi. Hatta bir ara kendisini tutamadı ve hıçkırıklara boğuldu. O akşam da Sofya'dan acı haber alındı.

Ünlü tarihçi ve yazarın yakın çevresine göre, önceki yıl (2008), ilgili komisyonca Vera Mutaçieva'nın 1969'dan itibaren Devlet Güvenlik Teşkilâtı'yla işbirliğinde olduğunun açıklanması ve haksızca eleştirilere uğraması, kaçınılmaz sonunu hızlandırdı. Haber, Türk medyasında da yer aldı⁷. Bunun üzerine, içine kapanan ve dış dünyadan soyutlanan Vera Mutaçieva, yakalandığı kansere yenik düştü; yakınlarından, büyük baskı altında işbirliğini kabul etmek zorunda kaldığını, ancak hiçbir zaman kimseyi karalamadığını itiraf ederek af diledi.

Vasiyeti üzerine ölümünden bir ay sonra Vera Mutaçieva'nın külle-ri kıtasal Yunanistan'ın en güney noktası olan Sunion Burnu açıklarına, Cem'in ruhuna daha yakın olacağını düşündüğü Ege'nin derinliklerine savruldu.

Cem Sultan Olayı romanının ilk baskısının kapağı (1967).

⁷Sözgelimi, *Hürriyet*, Anadolu Ajansı'na dayanarak 11 Haziran 2008 tarihli sayısında haberi, "Bulgaristan'ın İki Ünlü Yazarı Ajan Çıktı" başlığıyla veriyor: "Mutaçieva ile Danailov'un komünizm döneminde ajan olarak çalıştığı ortaya çıkması, edebiyat dünyasında şok etkisi yarattı. Zira Mutaçieva ve Danailov, ülkedeki rejim değişikliğinden sonra komünizm dönemini sert dille eleştiren görüşleriyle tanınıyordu."

KAYNAKÇA

- Tağızade–Karaca, Nesrin. “Batılı Üç Eserde ‘Romantik Kurban’ Cem, *Bilig*, Kış/2006, Sayı 36, s. 167-186.
- Mevsim, Hüseyin ve Muzaffer Kutlay(Ed.). "Giriş", *Tarihe Not Düşmek: 1989 Gözü*, Çeviri Hüseyin Mevsim. USAK Yayınları: 63, Ankara, 2013.
- Mutafchieva, Vera. *Bizans'ın Elinde Bir Şehzade Cem Sultan*, Çev. Naime Yılmaer, Nokta Kitap, 2016.
- Mutafçıyeva, Vera. *Cem Sultan*, Çev. S. Mollov, S. Velikov, N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mutafçıeva, Vera. *Sluçayat Djem*, İzdatelstvo Stefanka Bankova, Sofya, 1999.
- Mutafçıeva, Vera. *Zasega*, İzdatelstvo Balkani, Sofya, 2004.
- Mutafçıyeva, Vera. *Cem Sultan Olayı*, Çev. Naime Yılmaer, MAY Yayınları, İstanbul, 1971.
- Mutafçıyeva, Vera. *Sürgünde Bir Şehzade Cem Sultan*, Çev. Naime Yılmaer, Nokta Yayınları, İstanbul, 2000.

Sevdalinka Sevdalinka mıdır?

İbrahim GÜLTEKİN¹

Öz

Sevdalinka, Ayşe Kulin'in bizzat kendisinin misyon romanlarından saydığı ve Boşnakların, Sırların katliamına maruz kalmasını dramatik bir kurgu içinde anlattığı belgesel nitelikli tarihî bir romanıdır. Roman adını, Boşnak kültürünün önemli yapı taşlarından olan sevdalinka kavramından almaktadır. Bu çalışma, yazarın bir metafor olarak kullandığı sevdalinka kavramına, roman boyunca ve romanın bütünlüğü içinde hangi anlamları yüklediğinin sorgulanması üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca, bu kavramın Boşnak kültürü içindeki yerine çalışmanın başlangıç kısmında kaynaklardan hareketle ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Böylelikle sevdalinkanın asıl anlamı ile romandaki karşılığı eşleştirilmiş; kavramın, metafor olarak kullanılsa bile anlam boyutu ile deforme edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Ayşe Kulin, Sevdalinka, Bosna tarihi, Boşnak kültürü.*

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü;
ibogultekin2000@yahoo.com

Is *Sevdalinka* *Sevdalinka*?

Abstract

Sevdalinka is a documentary, historical novel which is regarded by Ayşe Kulin as one of her mission novels in person and in which she narrates the event that the Bosniaks were exposed to the massacre by Serbs in a dramatic fiction. The novel takes its name from the concept of *sevdalinka* which is one of the important foundations of the Bosnian culture. This study is based on examining which meanings the author attributed to the concept of *sevdalinka*, which was used by the author as a metaphor, during the novel and within its integrity. Moreover, the importance of this concept in the Bosnian culture was also explained thoroughly in the introduction section of the study by using references. Therefore, the original meaning of *sevdalinka* and its connotations used in the novel were matched, and it was found that although the concept was used as a metaphor, it was deformed with the aspect of meaning.

Keywords: *Ayşe Kulin, Sevdalinka, history of Bosnia, Bosnian culture.*

1. Giriş

Sevdalinka, Türk edebiyatının yaşayan yazarlarından Ayşe Kulin'in, 1990'lı yılların başında Boşnakların Sırp tarafından bütün dünyanın gözleri önünde insanlık dışı bir etnik temizliğe tabi tutulmalarını ve bu çerçevede Bosna tarihini anlatan belgesel nitelikli bir romandır.

1941 İstanbul doğumlu olan Ayşe Kulin baba tarafından Boşnak asıllıdır. Kulin'i böyle bir roman yazmaya iten en önemli sebep ise kendi ifadeleriyle "*Boşnakların Sırp tarafından katliama uğratılmasını kendi okurlarına duyurmak*" biçiminde değerlendirilebilir.

Sevdalinka, Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti'nin dağılma sürecinde Sırp lider Miloşević'in Büyük Sırbistan hayaliyle Balkanları ateşe vermesini ve özellikle Bosna Hersek'in bağımsızlık ilanından sonra Sırpların bu topraklarda ve bütün dünyanın gözleri önünde korkunç bir Boşnak katliamını gerçekleştirmesini anlatır. Bunun dışında romanda, Boşnakların tarihî seyirde vatanlarında uğradıkları zulüm ve acı dile getirilir. Boşnakların 1200'lü yıllardan başlamak üzere Osmanlı Dönemine kadar, 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlılardan kopuşu ve Avusturya Macaristan İmparatorluğuna geçişi ve İkinci Dünya savaşı dönemi ve sonrasında uğradıkları sıkıntıları yine belgelerden hareketle bir tarihçi titizliğiyle gözler önüne serilir. Dolayısıyla roman, belgesel nitelikli tarihî bir roman hüviyeti taşımaktadır.

Roman hakkında yapılan çalışmalar ve yazılanlar kitabın Boşnakların acılarını, uğradıkları mezalimi çok tesirli bir biçimde dile getirdiği yönünde olmuştur. *Sevdalinka*'nın sonunda yazar, romanını hazırlarken yararlandığı eserlerin listesini verir. Bunun dışında yazarın, romanı yazmadan evvel belge ve bilgi toplamak için bizzat Bosna Hersek'e gittiği ve yakın tarihe ait Sırpların yaptıkları korkunç zulmü birebir tanıklarından dinlediği ve bu bilgilerden hareketle romanını kaleme aldığı bilinmektedir. Bu romanın yazılma aşamalarında yazar, dinlediklerinden ve öğrendiklerinden öyle etkilenmiştir ki, kendisiyle yapılan bir röportajda "*Sevdalinka'yı yazarken Batılı politikacılar bir anda gözümden düştü. Batıya hayranlığımın yerini derin bir hayal kırıklığı aldı; güven yerini güvensizliğe bıraktı.*"² ifadelerine yer vermiştir.

² Gülenay Börekçi, "*Ayşe-Kulin-Ayşe-Kulin'i-anlatıyor*", <http://egoistokur.com>, Erşim:21.10.2016

2. Romanın Özeti

Romanın ana kahramanları evli ve iki çocuklu televizyon muhabiri Nimeta ile yine mesleği gazetecilik olan Stefan'dır. Nimeta Boşnak asıllı bir Müslüman, Stefan ise Hırvat asıllı bir Hıristiyan'dır. Nimeta'nın kocası Burhan, annesi, çocukları, erkek kardeşi ve iş arkadaşları da romanın diğer karakterlerini teşkil etmektedir.

Nimeta ile kocası Burhan, üniversite yıllarında tanışmış, birbirlerine âşık olmuş ve birbirlerini severek evlenmişlerdir. Ancak geçen zaman, iş sebebiyle Burhan'ın ailesinden uzak kalışı, dolayısıyla hem karısı hem çocuklarıyla yeterince ilgilenemeyişi Nimeta ile Burhan arasında ilişkilerini olumsuz etkileyebilecek şeffaf bir duvarın örülmesine sebep olmuştur.

Nimeta mesleği gereği hareketli bir hayatın içinde yer alır. Mesleği onun Saraybosna dışına da yolculuklarda bulunmasını gerektirir. Yugoslavya'nın kaderinde önemli bir rolü olan bir tarih aynı zamanda Nimeta'nın da yazgısına yeni bir boyut kazandırır. Yazar bu durumu şu şekilde ifade eder: *"Hem Nimeta'nın özel yaşamını, hem de Yugoslavya'yı alt üst edecek, olayların tohumu aynı tarihte atılmıştı: 20 Ağustos 1983'te."*³

Nimeta, yukarıdaki tarihte Bosna Televizyonu'nun görevlisi olarak Sırp kökenli Aleksandar Rankoviç'in cenazesini izlemeye Belgrad'a gelir ve burada Zagreb'den gelen gazeteci Stefan Stefanoviç ile tanışır. Nimeta ile Stefan birbirlerine bir görüşte âşık olurlar. O günden sonra onlar için yazarın yasak aşk olarak tavsif ettiği süreç başlar.

Nimeta ile Stefan'ın bu aşkları gizliden gizliye üç yıl sürer. Onlar bu üç yıl boyunca daha çok Saraybosna'da bazen de farklı şehirlerde bir araya gelirler ve alabildiğince aşklarını yaşarlar. Ancak Stefan Nimeta'yı, ya kendisini veya eşi ve çocuklarını tercih etmeye mecbur eder. Nimeta için zor bir karar aşamasıdır. Çok bocalar lakin bir türlü kocasına ondan ayrılmak istediğini, başkasını sevdiğini söyleyemez. Nimeta'nın kararsızlığı ve ailesinden kopamayışı Stefan'ı bir karar vermeye zorlar ve Stefan gazetesinin Londra temsilcisi olarak bu şehre gider.

Sevgilisi Stefan'ın ondan tamamen kopuşu Nimeta'yı psikolojik olarak etkiler ve bir müddet psikolojik tedavi görür. Kendine geldiğinde ise Bosna'yı kendisinin derdinden daha büyük acıların sardığını fark eder. Artık Boşnaklar için bireysel aşk acılarından öte toplumsal bir var olma yok

³ Ayşe Kulin, *Sevdalinka*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 15.

olma mücadelesi başlamıştır. Bir televizyoncu olarak da Nimeta kendisini bu mücadelenin tam ortasında bulur.

Nimeta'nın kocası Burhan, karısının Hırvat bir gazeteci ile yaşadığı yasak aşkı bir şekilde öğrenir. Sadece kendi dünyası içinde yaşıyormuş gibi görünen Burhan, karısının kendisini aldatmış olduğunu öğrenince öfke ile evden ayrılır ve Sırlara karşı vatani için savaşmak üzere dağa çıkar.

Roman kurgusu içinde olay örgüsü bir takım ilginç süreçlerle gelişirken yazar bu sırada romanda asıl vermek istediği mesajı, Bosna tarihi ve Boşnakların Sırlar tarafından kuşatılma sürecini bütün çıplaklığıyla ortaya koyar. Kronolojik olmayan Boşnak tarihinin anlatımında geçmişle günümüz arasında dramatik yapı çerçevesinde köprüler kurar.

3. Çalışmanın Amacı

Yazarına göre diğer bazı kitapları gibi *Sevdalinka* da bir misyon kitabıdır. Kendisiyle yapılan görüntülü bir röportajda “*Sevdalinka*’yı bir misyonla yazdım. Orda yapılan soykırımını kendi okurlarıma taşımak ve duyurmak amacıyla yazdım. Onun bir misyonu vardı.”⁴ der.

Yazarın ifadesinden hareketle misyon nitelikli bu romanda, özetle aşağıdaki hususlara yer verilir.

1. Roman, Boşnakların tarihî seyirde şu veya bu sebeple uğradıkları haksızlıkları/sıkıntıları ve zulmü anlatmaktadır.

2. Romanda Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte Bosna-Hersek'in Aliya İzzet Begoviç liderliğinde bağımsızlığına kavuşması ve bundan sonra Sırlar tarafından toplu katliama maruz kalmaları/bırakılmaları dile getirilmektedir.

3. Yazar, 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Sırp katliamına Batı ülkelerinin bilinçli olarak seyirci kaldığına vurgu yapmaktadır.

4. Yazar, Boşnakların uğradığı katliamdan hareketle savaşın çirkin yüzünü ortaya koymak istemektedir.

5. Hangi din olursa olsun bütün dinlerin insanlığa sadece acı, kan, gözyaşı ve savaş ortamı sunduğu ve Boşnakların tarihî seyirde dinî sebeplerle büyük acılar çektiğini ifade etmektedir.

6. Siyaset kurumunun kirli ve gayr-i ahlaki bir yapıya sahip olduğu dile getirilmektedir.

⁴ Yazının Ustaları, <https://www.youtube.com/watch?v=vgK6f74wqZc>, Kanal 24, Erişim, 21.10.2016.

7. Romanda dramatik yapıyı sürükleyen ve merkez konumda olan kavram aynı zamanda romanın da adı olan sevdalinka kavramıdır.

8. Romanda, 'sevdalinka' kavramı bir metafor olarak işlenmektedir.

9. Bu kavram, bireysel anlamda Müslüman ve evli Boşnak bir kadınla Hıristiyan ve bekâr bir adamın yasak ve imkânsız aşkının da tavsif ve tasvirinde hâkim alanı teşkil etmektedir.

10. Yazar, bu ikilinin aşkıdan hareketle karşı iki cins arasındaki şehvetten doğan arzu ve isteği de anlatır. Bu anlatımda da sevdalinka kavramından örtük veya açık bir biçimde istifade eder.

11. Aynı kavram diğer taraftan Boşnakların acı ve ıstırap dolu tarihleri için de bir metafor görevi üstlenmektedir.

Bu çalışmanın tam olarak yoğunlaştığı husus da yazarın sevdalinka kavramından yararlanma biçimi üzerine olacaktır. Dolayısıyla çalışmada amacın, aşağıdaki soruların cevabını aramaya yönelik olduğu söylenebilir.

1. Kavram olarak sevdalinka nedir? Müslüman Boşnak kültüründe ne anlama gelmektedir?

2. Yazar, aynı zamanda romana adını veren sevdalinka kavramından hangi boyutlarda istifade etmektedir?

2. Kavram, romanın bütünlüğü içinde bir metafor olarak nerede ve nasıl kullanılmaktadır?

Sorulardan hareketle çalışmanın bir roman incelemesinden ziyade metafor olarak istifade edilen sevdalinkanın, Boşnak kültürü içindeki yeri ve anlamıyla romanda kullanıldığı anlamının yerindeliliğinin tespiti üzerine olduğu söylenebilir.

Hemen söyleyelim ki kavramsal çerçeve olarak sevdalinka, Boşnakların sözlü/yazılı ve musiki kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu hususa yazının devamında ayrıca yer verilecektir. Boşnakların kültür dünyalarında bu denli önemli bir kavramı ise roman bağlamında tespitlerimiz gösteriyor ki yazar, metafor olarak kullanırken epeyce anlamından koparıp onu daha geniş alanda değerlendirmekte sakınca görmemiştir. Hatta denilebilir ki yazar, sevdalinkayı yeniden işleyip yoğurarak kendi zihin dünyasındaki anlamına kavuşturmuştur. Hâlbuki bu kavram, kendine ait formu ve içeriği ile sınırları belirli, tanımı yapılmış ve kodları çözülmüş bir anlam derinliğine sahiptir.

Yazar, romanına *Sevdalinka* ismini koyma hikâyesini TRT’de kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle açıklar:

“Kitaplara nasıl isim koyarsınız?”

“ Bitiririm önce. Bitirilmesini beklerim kitabın.”

“Zorlanır mısınız isim koyarken?”

“Çok zorlanırım. İsim korken çok zorlanırım. Mesela *Sevdalinka* çok cuk oturmuş bir isimdir. Bosna’ya gittiğimde *Sevdalinka*’yı yazmak için müzikler almıştım, CD’ler almıştım. Üstlerinde *Sevdalinka* yazıyordu. Onu gördüm. Yoksa bir Bosna Hikâyesi gibi filan bir adı olacaktı herhâlde ama *Sevdalinka* çok hoş oturdu ona. İsim en zor tarafı biliyor musunuz bir kitabın. Çünkü vitrini...”⁵

Yukarıdaki ifadeler, yazarın romana isim verirken roman içeriğini dikkate almaktan ziyade bir tesadüf eseri bu isimlendirmeye başvurduğunu göstermektedir. Bununla birlikte *sevdalinka* kavramının Boşnak kültürü içinde anlam çerçevesi ve bu kavramın roman boyunca kullanılış biçiminin araştırılmaya değer olduğu söylenebilir.

Böyle bir çalışma her şeyden evvel yazarının eleştirisine maruz kalabilir. Yazar, *Gizli Anların Yolcusu* adlı romanı için dediği gibi *Sevdalinka* için de “Bir kere bu bir roman yahu. Kurgu. Bir kadın masanın başına oturmuş ve bir hikâye yazmış.”⁶ diyebilir ve bunu söylediğinde haklı da olur. Ancak romanın belgesel nitelikli olması ve yazarın başından sonuna kadar Boşnakların tarihini verirken oldukça titiz hareket etmesi araştırmanın endişelerini de dağıtabilme vasfını taşımaktadır.

4. Tarihte Boşnaklar ve Kültürel Bir Değer Olarak *Sevdalinka*

“Milattan önceki dönemlerden başlayarak Boşnakların yaşadığı topraklar İliryalılar, Keltler, Germen boylarından Gotlar, Persler, Avarlar, Peçenekler, Hunlar, Slavlar, Türkler, Hırvat ve Sırp boyları gibi birçok farklı soya ev sahipliği yapmışlardır. Roma İmparatorluğu, Bosna-Hersek Krallığı (1377-1463), yaklaşık 400 sene Osmanlı Devleti (1463-1878), Avusturya-Macaristan Devleti (1878-1918), Yugoslavya Krallığı (1918-1945), Eski Yugoslavya Devleti (1945-1992) ve Yeni Dönem Bosna-Hersek Cumhuriyeti (1992- bugün) yönetimlerinde kalmışlardır.”⁷

⁵ TRT Haber, 11.05.2013, <https://www.youtube.com/watch?v=ldqJLLtRkJ8>, Erişim: 21.10.2016.

⁶ Melis D. Çalapkulu, “*Ayşe Kulin:Türkler yazarlarını sevmiyor*”, 27.11.2011, <http://www.sabah.com.tr/pazar>, Erişim, 20.10.2016.

⁷ F. Belma Kurtişoğlu, Ş. Şehvar Beşiroğlu ve Çağlayan Kovanlıkaya, “*Boşnak kültürel kimliğinin simgeleri: Akordeon ve gusla*”, itüdergisi/b, sosyal bilimler, Cilt: 5, Sayı: 2, Aralık 2008.. s. 35-44.

“Akdeniz kıyısındaki diğer şehirler gibi Bosna da tarih sahnesindeki yerini Roma İmparatorluğu içerisinde almıştır. Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra Bosna’nın yönetimi 1200’lü yıllarda bağımsızlığını elde edene kadar çeşitli kereler el değiştirmiştir. Bağımsızlığını 260 yılı aşkın bir süre koruyan Bosna Krallığı bu süre boyunca Macarlar ve Sırlara karşı topraklarını savunmak zorunda kalmıştır.”⁸

“Boşnakların ana yurdu olan Sancak (Raşka), Bosna ve Hersek bölgeleri sırasıyla 1455-1465, 1463 ve 1483 yıllarında Osmanlılar tarafından fethedildi. Bu bölgeler 1580’de ‘Bosna Beylerbeyliği (Eyaleti)’ bünyesinde birleştirildi ve 1878’e kadar Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. 1878 Berlin Antlaşması’nın 25. Maddesi, Bosna Eyaleti’ni Avusturya İmparatorluğu’na bıraktı. Böylece Bosna Eyaleti ve Boşnaklar Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopmuş oldu. Bugünkü Bosna-Hersek toprakları fethedildiğinde Osmanlı Devleti üç büyük etnik-dinsel toplulukla karşılaştı: Ortodoks Slavlar (Sırlar), Katolik Slavlar (Hırvatlar) ve Hıristiyan Slav Bogomiller.”⁹

Bosna Eyaletinde İslamlaşma süreci Osmanlı Devletinin bu coğrafyayı fethi ile başlar. “Ortodoks ve Katolik beylerin ve kiliselerin büyük baskılarına maruz kalan Bosna-Hersekli Bogomiller, Osmanlı hâkimiyeti altında kitlesel olarak Müslümanlaştılar.”¹⁰

Adı geçen makalede Bosna Eyaletinde İslamlaşma süreci yedi madde etrafında açıklanırken tüm bu tarihsel olaylar / nedenler sonucunda Bosna Eyaleti’nde bir ‘Müslüman Slav’ topluluğun ortaya çıktığı belirtilir.¹¹

Balkan Yarımadası’nın ortabatı/kuzeybatı kesiminde yer alan Bosna Hersek bir Avrupa kıtası ülkesidir. 626- 640 seneleri arasında Sırp ve Hırvat kimliği taşıyan kabileler Balkan yarımadasının kuzeybatısını istila eder. Hırvatlık, Katoliklik, Sırpılık da Ortodoksluk ile başlar. Bosna’da Katoliklik ve Ortodoksluk arasındaki çekişme sürecinde ne Macar Krallığına ne de Sırp Krallığına itaat etmek istemeyen ve şiddetli baskıya rağmen Bosna tarihinde orijinal bir iz bırakan Bogomiller ortaya çıkmıştır.¹²

⁸ “Bosna-Hersek Tarihi”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/>, Erişim, 10.10.2016.

⁹ Caner Sancaktar, “Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu”, *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries), Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2015 (23-44), 23.

¹⁰ Age, s. 26.

¹¹ Age, s. 28.

¹² Yasin Şafak, *Bosna Savaşı ve Yugoslavya’nın Parçalanması*, YLT, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2010.

Bosna ismi “cumhuriyeti sulayan Bosna ırmağından gelir ve büyük bir olasılıkla İliryen dili kökenlidir. Bosna-Hersek halkının %44’ü Müslüman, %31’i Sırp, %17’si ise Hırvat’tır. Komşuları Sırbistan, Karadağ ve Hırvatistan’dır. Dalmaçya’da sadece 20 km. uzunluğunda bir kıyı ile denize çıkışı vardır. Fakat bununla beraber hiç limanı yoktur.”¹³

“Türkler’le aynı dinden oldukları için Bosna-Hersek’in yerli Müslüman halkı kendilerine Türk (Turci) dedikleri gibi bazen Türklerden ayırt edilmek amacıyla Boşnak (Bosnalı, Bosnyak) ismini de kullanmışlardır. Özellikle bu sonuncusu XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek yaygınlık kazanmıştır. Avusturya- Macaristan idaresi zamanında milliyetçilik cereyanları sebebiyle Ortodokslar kendilerini Sırp, Katolikler ise Hırvat olarak gösterip II. Dünya Savaşı’na kadar olan devrede Müslümanlarla etnik birlik iddiasında bulundularsa da bazı şehirli aydın kesimi dışında taraftar bulamadılar. Müslüman halk, Avusturya-Macaristan idaresinin gayretlerine rağmen Boşnak adını fazla benimsemeyip Müslüman tabirini kullandı. Daha sonra Yugoslav idaresinin “entegral Yugoslav milleti” oluşturma çalışmaları da bir sonuç vermedi. Müslüman halkın büyük kısmı II. Dünya Savaşı’ndaki istiklal mücadelelerine katıldıklarından resmî kaynaklarda Müslüman milleti olarak kabul gördüler. Fakat savaş sonrası resmî idare bu tabiri kabul etmediyse de 1967’de bu isim resmen tasdik edildi.”¹⁴

“Bosna – Hersek’i kendine özgü kılansa karma nüfus olgusudur. Osmanlı idaresinden önce Bosna kilisesi/Katolik kilisesi/Ortodoks kilisesi şeklinde üç unsura bölünen Bosna, Osmanlı döneminde Müslümanlar/Katolikler/Ortodokslar şeklinde süregider, Avusturya döneminde bu üçlü durum aynen devam eder, uluslaşma ile birlikte Boşnaklar/Sırp/Hırvatlar hâline gelir.”¹⁵

“Çoğunlukla Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ’da yaşayan Boşnaklar, bu coğrafyanın diğer Slav kökenli toplumları olan Sırp ve Hırvatlarla akraba bir topluluktur. Aynı coğrafyada yaşayan aynı dilin farklı ağızlarını konuşan Sırp, Hırvat ve Boşnakları birbirinden ayıran temel husus, din ve mezhep farklılığıdır. Bu üç toplumun kültürel farklılaşmasını; Hırvatların Katolik, Sırpların Ortodoks, Boşnakların ise Müslüman olması belirlemektir.”¹⁶

¹³ Mediha Akarslan, *Bosna Hersek ve Türkiye*, Ağaç, İstanbul, 993, s. 6.

¹⁴ Branislav Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992, cilt: 6, s. 297-305.

¹⁵ Yasin Şafak, *Bosna Savaşı ve Yugoslavya’nın Parçalanması*, YLT, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 5.

¹⁶ Fatih İyiyol ve Alena Catovic, “Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları”,

Bosna Hersek, 1945-1990 yılları arasında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti bayrağı altında yer alır. Soğuk savaş döneminin 35 yılı Tito'nun liderliği altında geçer. "1971'de Yugoslavya Devlet Başkanı Tito, Müslümanlara ulus statüsü tanıdı ve Bosna-Hersek'te büyük "M" ile yazılan Müslüman kelimesi sadece din değil, bir milliyetin de adı oldu."¹⁷

"1986-1992 yılları arasında yaşanan kanlı iç savaşların sonrasında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti parçalandı. Aşırı milliyetçi Slobodan Miloseviç ve onun desteklediği militanlarca büyük Sırbistan'ı kurma hayalleri ile sistematik bir soykırım gerçekleştirildi. Bu dönemde 10.000'nin üzerinde Boşnak yaşamını kaybetti. Sırların başta Saraybosna olmak üzere kuşatma altında tuttuğu şehirleri bombalamasına, sniper ateşi ile masum sivilleri öldürmesine, başta aydınlar olmak üzere seçilmiş kişilerin toplama kamplarında öldürülmesi ile gerçekleştirilen etnik temizlik hareketine batılı ülkeler uzun süre gereken tepkiyi göstermeyerek soykırımı seyirci kaldı."¹⁸

Şubat 1992'de bağımsızlığını ilan eden Bosna - Hersek 7 Nisan 1992'de ABD ve diğer batılı ülkelerce tanındı ve 22 Mayıs 1992'de Birleşmiş Milletler'e yaptığı üyelik başvurusu kabul edildi.

Bosna'daki savaş 1992 yılının ilkbaharında başladı. Bosna'nın kuzeyini hedef alan saldırıların amacı bu bölgelerden Boşnak ve Hırvatları uzaklaştırarak Sırp devletini kurmaktı. Sırların bu saldırıları bölgedeki diğer etnik gruplar için tam bir felakete dönüştü. Kuşatma altındaki şehirler ve mülteci kamplarında pek çoğu öldürüldü ve işkenceye uğradı.

Srebrenitza Katliamı'nın ardından o güne kadar olaylara kayıtsız kalan Batı kamuoyunda Sırlara karşı baskılar arttı ve 1995 yılı sonlarında Nato'nun müdahalesiyle savaş son buldu.¹⁹

4.1. Osmanlının Bölgede Hâkimiyeti ve Türkçenin Etkisi

Bosna-Hersek'in önemli bir bölümü Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463 yılında fethedilince fethin sosyo-kültürel sonuçları ve bölgeye yerleşen Türk dervişlerinin etkisiyle kalabalık kitleler Müslüman olmuştur. Bosna-Hersek'te İslamiyet'in kabul edilişiyle birlikte, sosyo-kültürel açıdan değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Yeni dinin kavramları ve hayat

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 1/1 2012 s. 247.

¹⁷ "Bosna-Hersek Tarihi", www.turkcebilgi.com/, Erişim: 10.08.2016.

¹⁸ "Bosna-Hersek Tarihi", <https://tr.wikipedia.org/wiki/>, Erişim, 10.10.2016.

¹⁹ "Bosna-Hersek Tarihi", <https://tr.wikipedia.org/wiki/>, Erişim, 10.10.2016.

şekli, müesseseleri (medreseler-tekkeler vd.) Bosna-Hersek'te hissedilmiş; Saraybosna, Banya Luka, Travnik, Mostar gibi bölgenin önemli şehirleri mimarîsi, toplumsal yapısıyla klasik bir Osmanlı şehri görünümü kazanmıştır. Toplumsal yapıdaki bu değişikliklerle birlikte, Balkan Slavcasında (Boşnakça, Sırpça, Hırvatça) Osmanlı Türkçesinin kadim tesiri görülme-ye başlanmıştır. Türkçe kelimeler, deyimler, kalıp sözler günlük hayatta kullanılmış; bu durum zamanla edebî metinlere de yansımıştır. Osmanlı'nın bölgeyi terk etmesinden yaklaşık bir asır sonra Abdulah Škaljić'in 1966 yılında yayınladığı, "*Turcizmi u Srpsko-Hrvatskom Jeziku / Sırpça ve Hırvatçada Bulunan Türkçe Kelimeler Sözlüğü*" başlıklı çalışmada, 8.878 Türkçe kelime tespit edilmiştir. Osmanlı'nın bölgeyi terk etmesinden bir asır sonra dahi Boşnakçadaki (Sırpça ve Hırvatça) Türkçe söz varlığının niceliği ve işlevselliği Osmanlı Türkçesinin Balkan dillerine tesirini göstermesi açısından dikkat çekicidir.²⁰

4.2. Bosna – Hersek Kültürel Kimliğinin Oluşmasında Sevdalinkanın Yeri

Yığınları ve toplulukları millete dönüştüren kültür kavramı milletlere özgü evsafi ile geçmişten günümüze maddi ve manevi birikimlerin tamamı olup birçok alt bileşeni sayesinde var olduğu ve var ettiği milletin kimliğini ve karakterini temsil eder. Kültürün hamuru içinde yer alan bileşimler arasında şiirin ve müziğin çok özel bir yeri ve anlamı olduğu söylenebilir. "Özellikle toplumsal değerleri taşıyarak ve aktararak kültürel kimliğin oluşturulmasını, aidiyetin meydana gelmesini ve sürdürülmesini sağlayan etkenlerden biri müziktir."²¹ Milletleri başka milletlere yaklaştırarak onları ortak hislerde buluşturan müzik, bu yönüyle evrensel bir mahiyete sahiptir. Diğer yandan millete özgü ses, söz ve tınısıyla içine doğduğu kültürün ayırt edici niteliklerini ortaya koyan önemli bir kültür enstrümanı olarak kabul edilir. Dolayısıyla müzik için hem bireysel, hem millî hem de evrensel hüviyeti haiz evsafıyla insanlığın müşterek değeridir denilebilir.

Örnek olarak bize özgü sesi ve tınısıyla Türk halk müziği her şeyden evvel Türk milletine aittir, Türk'ün türkü dinlerken aldığı lezzeti ve duyduğu hissiyatı ancak bir başka Türk hissedebilir. Kaldı ki bu müşterek hissiyat onu diğer milletlerden farklı ve kendine özgü kılar. Bununla birlikte

²⁰ Fatih İyiyol ve Alena Catovic, "Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012 s. 247.

²¹ F. Belma Kurtişoğlu, Ş. Şehvar Beşiroğlu ve Çağlayan Kovanlıkaya, "Boşnak kültürel kimliğinin simgeleri: Akordeon ve gusla", *itüdergisi/b, Sosyal Bilimler*, Cilt:5, Sayı:2, Aralık 2008.. s. 35-44.

türkünün bir müzik türü olması hasebiyle onu dinleyen başka milletlere mensup milletler ondan farklı lezzetler alabilirler. Ancak bu lezzetler söylenildiği üzere başka başka olabilir ve müşterek bir hissiyatta birleşmez. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun da mısralarında ifade ettiği üzere “*Ana sütü gibi candan, ana sütü gibi temizdir türküler. Memleketin dağı, yaylası, köyü köylüsü türkülerde tüter. Dilin tuzu biberidir türküler. Mis gibi insan kokar köy türküleri, mis gibi toprak.*”

Türk milleti için türkü ne ise Boşnaklar için de sevdalinka odur. Boşnakların kültürel kimliğini oluşturan en önemli unsurların başında şüphesiz din (İslam dini/Müslümanlık) gelir. Diğer bir unsur ise Osmanlı dönemine ait geleneklerden etkilenen yaşam biçimleridir. Bir diğer unsur ise Boşnakların, güney Slav dili olan Sırp-Hırvatça konuşmalarıdır.²²

Özellikle yaşam biçimi bağlamında kültürel kimliği taşıyan ve onu geleceğe aktaran unsurların başında genelde müzik özelde Boşnak halk kültürününün temel taşı sevdalinkalar gelir. “*Sevdalinkaların diğer Balkan topluluklarında görülmemesi göz önünde bulundurulduğunda; bu anonim türün Boşnak milli kültürününün, Boşnak kimliğinin tamamlayıcı bir kültürel unsur olduğu görülmektedir.*”²³

4.3. Sevdalinka Nedir?

Kelime, “*Aşk, sevgi; aşırı sevgiden doğan bir çeşit hastalık; istek, heves, arzu* (Devellioğlu, 2008: 946) anlamına gelen Arapça “sevda” kelimesinden türemiştir. “Sevda kelimesi Boşnakçada, Türkçe anlamıyla özdeş olarak; *sevda/sevdah* şeklinde kullanılmaktadır. Türkçede “*âşık*” anlamına gelen, *sevdalı* kelimesi; Boşnakçada aynı anlamda; *sevdalija/sevdahlja/sevdelija* şeklinde ifade edilmektedir. Türkçedeki, “*âşık olma eylemi*” anlamındaki, *sevdalık* ifadesi; Boşnakçada, *sevdaluk/sevdahluk* şeklinde telaffuz edilmektedir. Anonim bir tür olan sevdalinka, “*Boşnakça aşk şarkıları*” anlamına gelmektedir.”²⁴

Sevdalinkalar, Boşnak halk kültüründe iki sevgilinin iletişim kurma aracıdır. “*Sevgiliye olan duygularını erkekler, sevdalinka söyleyerek dile getirmişler; sevgilinin penceresinin altında sevdalinka söyleyerek ilan-ı aşk etmişlerdir. Sevgili de erkeğin sevdalinkasına karşılık yine sevdalin-*

²² Age, s. 35-44.

²³ Fatih İyiyol ve Alena Catovic, “Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012 s. 262.

²⁴ Age, s. 247.

ka söyleyerek iletişim kurmuştur. Sevdalinkalar, böylece âşık ile maşukun buluşması, birbirlerine olan duygularını ifade etme aracı olmuşlardır.”²⁵

Boşnakların İslamiyet’i kabul etmesiyle değişen kültürel yapının sonucunda ortaya çıkan sevdalinka, müzikle ve makam eşliğinde söylenen Boşnak Anonim Halk Edebiyatı’nın en yaygın lirik şarkı/şair türüdür. Özellikle ev, bahçe (Boş. *Bašča/bahča/bašta*), çardak (Boş. *čardak*) avlu (Boş. *avlija*), mahalleden (Boş. *mahala*), cami (Boş. *džamija*), tekke (Boş. *tekija*), bezistan (Boş. *bezistan*) vd.’den teşekkül eden Osmanlı şehir yapısı; Müslüman Doğu’nun kadın-erkek ilişkileri, Boşnak halk kültüründe yeni davranış kalıpları oluşturmuştur. Doğrudan bir araya gelemeyen sevdalılar, okudukları sevdalinkalarla birbirlerine seslerini duyuruyorlardı. Sevdalı iki gencin buluşma yerleri ise genellikle pencere dibi oluyordu. Âşğın pencere dibinde söylediği sevdalinkaya, maşuk kafes arkasında bir başka sevdalinka ile ya da aynı sevdalinkanın bir bölümüyle cevap verirdi. Böylece iki âşık birbirlerine duygularını ifade ederlerdi.²⁶ Bu çerçevede sevdalinkalar aşkın, sevdanın ve hasretin şarkılarıdır ve Boşnak halkının anonim eserleridir.

“*Sevdalinkalar, anonim bir tür olduklarından, hangi tarihten itibaren ortaya çıktıkları konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte; XVI. yüzyıldan itibaren Boşnak halk kültüründe görülmeye başlandığı kabul edilmektedir. Yazılı bir kaynakta ilk olarak 1574 yılında Hırvat yazar, Luka Botić bahsetmiştir. Onlu hece vezniyle yazılmış bu sevdalinka, altı dizeden oluşmaktadır. Botić, Split pazarında Adil isimli Müslüman Boşnak delikanlının Marija isimli Hristiyan genç kıza olan aşkını dile getirdiği sevdalinkayı eserinde kaydetmiştir. Botić, Osmanlı-Venedik sınırında bu tarz aşkların-olayların çok olduğunu vurgulamıştır.*”²⁷

1780-81 yılında Mula Mustafa Başeski Saraybosna’yı konu edindiği ve Türkçe olarak yazdığı *Rûz-nâme*’de, Saraybosna’da kadınların haftada bir kez toplandığını, bu toplantılarda sohbet helvası yaptıklarını, ney üflediklerini ve sevdalinka söylediklerini yazar. Rus tarihçi Aleksandar F. Giljferding, Hersek’te Stolac şehrinin kaymakamı Hamza Bey Rizvanbegović’in konağında akşamları tambur eşliğinde sevdalinkaların söylendiğini

²⁵ Sibel Bayram, “Sevdalinka ve Türkülerde Sevgili Ve Aşk Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 41 Aralık 2015, s. 113.

²⁶ Fatih İyiyol ve Alena Catovic, “Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012 s. 248.

²⁷ Age, s. 248; Sibel Bayram, “Sevdalinka ve Türkülerde Sevgili ve Aşk Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 41 Aralık 2015, s. 113.

belirterek bey konaklarında özellikle Ramazan akşamları sevdalinkaların okunduğunu ifade etmiştir. Bosna'daki Evlenme Adetleri isimli kitabının yazarı Fransisken Antun Knežević'e göre Türk erkeklerin kız evine girmeleri yasaktı; bundan dolayı kızlar akşamları pencere önüne geçer sevdalinka okurlardı. Oğlanlar ise tambur eşliğinde sevdalinkalara karşılık verirlerdi. Kızlar sevdalinkayı bitirip pencereden uzaklaşınca oğlanlar rüyadan uyanmış gibi kalkıp giderlerdi.²⁸

1893 yılında Çek etnomüzikolog Ludvig Kuba, Mostar şehrinde Ramazan geceleri ailelerin bir evde toplandığını, erkeklerin bu toplantılarda sevdalinka okuyup tambur çaldıklarını, kızların ise tepsi çevirerek sevdalinka söylediklerini ifade eder. 1894 yılında Hırvat seyahatname yazarı Ferde Hedele, İstanbul'a giderken Bosna'dan geçer ve sevdalinkaların kahvehanelerde müzik eşliğinde söylendiğini belirtir.²⁹

"Sırp dilbilimci Vuk S. Karadžić, 1814 yılında yazdığı *Küçük Slaven-Sırp Halk Şiiri Kitabı*'nda bazı sevdalinkaları kaydetmiş ve bu şiirleri 'Muhammed'in dinine inanan Sırpların şiirleri' olarak tanımlamıştır."³⁰ Munib Maglajlić de: "Sevdalinka olarak adlandırılan ünlü aşk şarkıları ortaçağ döneminde İslam'ı kabul eden Bosna halkının bir kısmı tarafından Güney Slav bölgesinde Doğu ve İslam kültürünün etkisiyle meydana getirildi." ifadelerini kullanır.³¹ Erkekler, o dönemde daha özgürlerdi. Boş vakitlerinde kahve içmeye çarşıya giderler, uzun yolculuklara çıkarlardı. Kutsal hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye, Medine'ye, avlanmaya, askere, İstanbul'a, Dubrovnik'e, Venedik'e giderlerdi. Bu ayrılıklar, sevgililer arasındaki hasreti büyütmekteydi. Bilinen ilk sevdalinka örneği 16. yüzyılda "Adila i Splićanke Marije" adlı sevdalinkadır.³²

4.4. Sevdalinkaların Müslüman Boşnak Kültürüne Ait Olması Hususu

"Sevdalinka, Boşnaklarla aynı coğrafyada yaşayan, aynı dili konuşan Sırp ve Hırvatların halk kültüründe görülmemektedir. Sırp dilbilimci Vuk S. Karadžić, 1814 yılında yazdığı *Küçük Slaven-Sırp Halk Şiiri* kitabında

²⁸ Fatih İyiyol, Alena Catovic, "Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012 s. 249.

²⁹ Age, s. 249.

³⁰ Age, s. 33.

³¹ Sibel Bayram, "Sevdalinka ve Türkülerde Sevgili ve Aşk Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 41 Aralık 2015, s. 113.

³² Age, s. 113.

bazı sevdalinkaları kaydetmiş ve bu şiirleri “Muhammed’in dinine inanan Sırpların şiirleri” olarak tanımlamıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Polonyalı şair, Adam Mickiewicz sevdalinkalara değinmiş; bu şiirlerin/sarkıların hangi topluluğa ait olduğunu belirtmiştir. Mickiewicz, sevdalinkaların Müslüman şiiri olduğunu ve İslam dinine inanan Slavların, bu şiirleri Slavca söylediklerini belirtmiştir. Sevdalinkalarda mübalağa sanatının yaygınlığına da değinen Mickiewicz, bu sanatın Boşnak şiirinde, Doğu şiirinin bir tesiri olarak görmüştür. Vuk Karadžić ve Adam Mickiewicz’in tespitleri, sevdalinkaların günümüzde olduğu gibi geçmişte de Boşnak halk kültürüne has bir tür olduğunu göstermektedir. Sevdalinkaların Müslüman olmayan diğer Balkan Slavlarında görülmeyip Boşnak folklorunda görülmesi, Türk toplum hayatının Boşnak halk kültürüne etkisinin bir tezahürüdür.”³³

Hece vezni ile yazılan sevdalinkalar, ikili, üçlü, dörtlü, beşli ya da daha fazla mısradan oluşabilirler.

Sevdalinka ile Türk halk edebiyatının bir türü olarak türkü arasında münasebet olduğu söylenebilir. “*Türk Halk Edebiyatı’nda türkünün makamla söylenmesi ve hece ölçüsü kullanılması sevdalinkayla benzer yönleridir. Türkü ve sevdalinkaların benzer yönleri olmakla birlikte birçok yönden farklılaşmaktadırlar. Türkülerde mısra sayısı değişmekle birlikte bentlerin mısra sayıları çoğunlukla düzenlidir. Aynı sevdalinkanın bentleri arasındaki mısralarda bile düzensizlik söz konusudur. Türkünün enstrümanı çoğunlukla bağlamadır, sevdalinka ise genellikle şargı ya da tambur eşliğinde söylenir. Türküde her konu ele alınmakla birlikte; sevdalinka çoğunlukla bir sevda/aşk hikâyesi anlatılır. Türküde, şehir hayatı da köy hayatı da ele alınabilir; sevdalinkalar çoğunlukla şehir hayatının etrafında örgülenmişlerdir.”³⁴*

“Sevdalinkalar; çoğunlukla kız-erkek buluşmalarında, Ramazan gecelerinde, düğünlerde ve halk oyunlarında, sohbet meclislerinde, hamamlarda söylenirler.

“Boşnak halk kültüründe, erkeklerin sevdalinka okudukları görülebilir ancak; geleneksel icra ortamında sevdalinka okuyucuları çoğunlukla kadınlardır. Sevdalinkaların daha çok kadınlar tarafından söylenmesi, bu türe, ‘Kadın Şarkıları’ denilmesine neden olmuştur.”³⁵

³³ Fatih İyiyol ve Alena Catovic, “Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012 s. 249.

³⁴ Age, s. 250.

³⁵ Age, s. 250.

Sevdalinkalar, aşk üzerine kurulu olduğundan bu türde sevgilinin tasviri; güzellik unsurları, kıyafetleri ve sevgiliye ithaf edilen kavramlar üzerinde durulur.

4.5. Osmanlı Hanedanlığının Sevdalinka Türüne Etkisi

Osmanlı Devleti Bosna-Hersek'te 450 yıl siyasi hâkimiyetini sürdürmüştür. Osmanlı devlet sistemine ait; paşa, vezir, sultan ve bey unvanlarının sevdalinkalarda sık sık ele alınması, bu hakimiyetin kültürel etkisinin sevdalinkalarda görülmesini sağlamıştır. "*Sevdalinkalarda anlatılan kısa hikâyelerin kahramanları çoğunlukla; paşa, vezir ve beylerdir. Sevdalinkalarda Sokullu Mehmet Paşa gibi bazı devlet adamlarının ismi açıkça ifade edilmektedir.*"³⁶ Bunda şüphesiz Sokullu'nun Balkan coğrafyasından olmasının önemli etkisi söz konusudur.

"*Sevdalinkalarda bir kadının paşa ile sevda ilişkisi üzerinde durulduğu gibi; bazı sevdalinkalarda Sokullu Mehmet Paşa gibi tarihî şahsiyetler doğrudan konu edilmiştir. Sevdalinkalarda Osmanlı paşaları; azametli, zengin ve ata binen otoriter insanlar olarak gösterilmektedir.*"³⁷

4.6. Sevdalinkalarda Din ve Dinî Hayat

"*İslam dini, Türk ve Boşnak halk kültürünü belirleyen önemli bir unsurdur. Boşnakların bir kültürel unsur olarak İslamiyet'i Türkler gibi benimzedikleri görülmektedir.*"³⁸

"*Boşnakların İslam inancına sahip bir Balkan topluluğu olmaları, sevdalinkalarda İslam inancına ait birçok unsurun görülmesini sağlamıştır. İslam dininin ibadetleri olan; namaz, oruç, zekât ve kurbanın yanında; imam, müezzin, kadı, hacı ve hoca gibi İslam dinine ait kavram-unvanlar sevdalinkalarda işlenmiştir. Sevdalinkalarda gün namaz vakitlerine göre; sabah, öğlen, ikindi, akşam ve yatsı şeklinde dilimlenmiştir.*"³⁹

Boşnak halkının Müslüman olmasıyla oluşan bu türün, Osmanlı toplumunun İslami kültürü etkisinde geliştiği görülmektedir. Sevdalinkalarda, Osmanlı şehir hayatı, kültürü, Müslüman günlük hayatının hususiyetleri yansımaktadır. Dolayısıyla sevdalinkalar, özelde Müslüman Boşnak kültürünün genelde müşterek bir İslam kültürünün anonim ürünüdür.

³⁶ Age, s. 263.

³⁷ Age, s. 264.

³⁸ Age, s. 263.

³⁹ Age, s. 258.

Bosna-Hersek'in Osmanlı hakimiyetinden çıkması ve Avusturya-Macaristan hakimiyetine girmesi, daha sonra da 20. yüzyıldaki diğer siyasi oluşumlar sevdalinkaların içeriği ve konularında da farklılıklara sebep olmuştur.⁴⁰

5. Bir Metafor Olarak Sevdalinka Kavramının *Sevdalinka*'da Yeri ve Anlamı veya *Sevdalinka* Sevdalinka mıdır?

Yukarıda da ifade edildiği üzere sevdalinka; sözü, müziği ve anlam dünyası ile Müslüman Boşnak kültüründe sınırları belirli bir o kadar da hayatın canlı bir tanığıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde sevdalinka kavramının romana nasıl yansıtıldığı veya sirayet ettiği gösterilecek ve eserin tanıklığından hareketle sevdalinkanın örtük veya açık kullanılan anlam çerçevesi tespit edilip yorumlanacaktır.

Romanın baş kahramanı Nimeta'dır. Yazar, daha ilk bölümde okuru Nimeta ile tanıştırır. Bu bölümde Nimeta dışında Nimeta'nın dünyasından hareketle onun kocası da bir takım özellikleriyle tasvir edilir.

Yazar anlatıcı, Nimeta yerine konuşur. İç sıkıntılarıyla okurun karşısına çıkarılan Nimeta, üç yıldır kendisine yakışmayacak derecede içki içmektedir. Nimeta'nın, kısaltılmış şekliyle Fiko adında on bir yaşında bir oğlu vardır. Nimeta, oğlunun, içini okumasından korkmaktadır. Çünkü Nimeta, "*Yüreğinde olmaması gereken bir sevgiye yer vermiştir.*"⁴¹

Nimeta'nın yüreğinde olmaması gereken sevgi yasak bir aşktır. Evli ve iki çocuk annesi olan Nimeta, kendisi gibi gazeteci olan Hırvat asıllı Stefan ile üç senedir yasak bir aşk yaşamaktadır.

Kitabın devam eden sayfalarında yazar anlatıcı, Nimeta'nın iç dünyasından hareketle onların bu yasak aşkını adeta meşrulaştırmaya çalışır.

Nimeta, "*Bu sevgiyi, filizlenmeden başladığı andan itibaren yeşertmek, büyütmemek için elinden geleni yapmıştır aslında.*"⁴²

Yazara göre sevgi, iki sevgilinin doyasıya sevişmesi ya da birbirlerinden fizikî olarak uzak olmaları durumunda silinip gidecek bir duygudur.

"*Esasında suç Nimeta'nın değildir, o ve Hırvat sevgilisinin yasak aşkın en şiddetlisine tutulmaları için her türlü şartı ustaca hazırlayan kaderdedir suç.*

⁴⁰ Muhamed Zero, *Sevdah Bošnjaka*, 2009, Sarajevo: Tugra, s. 6.

⁴¹ Ayşe Kulın, *Sevdalinka*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 42.

⁴² Age, s. 9.

Nimeta, çaresiz ve utanç içindedir. Bu durumu da içkiyle yenmeye çalışmaktadır.”⁴³

Yazar anlatıcı aracıyla okur, Nimeta'nın içinde bulunduğu durumu görmeye devam etmektedir. Nimeta, yasak aşkını üç yıldır kocasına söylemeye çalışır, çünkü bunu sevgilisi Stefan istemektedir. Ancak Nimeta, kocasıyla konuşmasını hep geciktirmiştir. Bahane olarak da çocukların küçük olmasını, babasının hastalığını, küçük kızı Hana'nın okula başlamasını ileri sürmüştür.⁴⁴ Bütün bunlar esasında Nimeta'nın ne kadar masum bir insan olduğunu zihinlere yerleştirmeye yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir.

Esasında Nimeta, Stefan kendisini bir seçim yapmaya zorlamasa bu yasak aşkı gizli bir şekilde devam ettirmeye hazırdır. Nimeta'nın böyle bir ruh hâlini yaşamasına sebep olan Stefan'ın isteğidir.

“Bir seçim yapmak zorundasın Nimeta,” demişti Stefan. “Ben bu şekilde devam edemeyeceğim. Ya beni seç, ya kocanı. Sevdiğim kadının başka biriyle evli olmasına daha fazla dayanamayacağım.”⁴⁵

Yukarıdaki sözleri söyleyen Stefan'ın Nimeta'dan daha namuslu ve kıskanç bir âşık olduğu rahatlıkla söylenebilir.

“Ona boşanmak istediğimi söyleyeceğim. Bu hayattan bıktığımı çok yalnız kaldığımı...”⁴⁶

Nimeta, bu sözleri söylemekte pek de haksız sayılmazdı. Çünkü Nimeta'nın kocası, her zamanki gibi eve yorgun argın ve toz toprak içinde gelecektir. Yemekte, *“Nimeta'yi hiç ilgilendirmeyen mühendislik projelerini anlatıp duracaktı, en ufak ayrıntısına kadar. Hep o konuşacak, o anlatacaktı. Nimeta'nın yaptığı iş değilmiş gibi sanki, aklına bile gelmeyecekti karısına neler yaptığını sormak. Yemekten sonra çocuklarıyla şöyle bir ilgilenecek, Fiko'nun derslerinin nasıl gittiğini öğrenecek, Hana'nın ısrarla söylediği yeni okul şarkısını dinler gibi yapacak, televizyona bakarken Bozo'yu kucağına alıp usul usul okşayacak, sonra da karısını yatak odasına sürükleyip, çocukların odaya dalmasına karşı kapıyı kilitleyerek Nimeta'yla sevişmek isteyecekti. Günün en zor anı da o zaman başlayacaktı işte.”⁴⁷*

⁴³ Age, s. 10.

⁴⁴ Age, s. 10.

⁴⁵ Age, s. 10.

⁴⁶ Age, s. 10.

⁴⁷ Age, s. 11.

Evet, Nimeta'nın kocası ve onun çocuklarının babası böyle bir insandır. Yazar anlatıcı Nimeta'nın düşünce dünyasından onun kocasını işkolik, ailesine karşı vurdumduymaz, bencil, çocuklarına karşı ilgisiz ve ruhsuz bir koca olarak tasvir eder. Anlatılanlar doğrultusunda, değil Nimeta, dünyanın hiçbir kadını böyle bir adamla evli olmak istemez. O hâlde Nime-ta'nın kendisine bir sevgili bulmasından daha tabii ne olabilirdi ki(!)

Romanın adı *Sevdalinka*'dır. Yazarın, romanın bütünü ve özellikle Boşnak Nimeta ile Hırvat Stefan'ın aşklarının anlatımını bu kavramın üzerine inşa ettiği söylenebilir. Sevdalinkalar her şeyden evvel Boşnakların Müslüman olmalarıyla birlikte bu dinin sosyal hayata yansımalarının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Din eksenli gündelik hayat bekâr erkek ve bekâr kızların aşklarını birbirlerine duyurma aracı olur. Çalışmanın başlangıç kısmında da söylendiği üzere seveda şarkıları olan sevdalinkalar âşıklar arasında bir iletişim kurma aracı ve biçimidir. Bu çerçevede Sevdalinkalar, sosyal hayatın önemli bir parçası hatta bu hayatın bir düzen vericisi de kabul edilebilir. Dolayısıyla Balkanlarda sadece Müslüman Boşnakların kültürü içinde var olan sevdalinkalar, aynı zamanda bu milletin kültürünün yapı taşları arasında önemli bir değer ifade etmektedir.

Sevdalinkalar imkânsız bir aşkı da anlatabilir. Ancak romanda anlatılan imkânsız bir aşktan ziyade yine yazarın tanımlamasıyla yasak bir aşktır. Yasak aşkla imkânsız aşk tam olarak aynı şeyler değildir. Yasak aşk, şu veya bu sebeple gayri meşru bir ilişkiyi de ifade edebilir. Nitekim evli ve iki çocuk sahibi Nimeta ile Hırvat Stefan arasındaki ilişki roman kurgusuna göre her ne kadar karşılıklı bir aşk olsa da evrensel ahlâk kaideleri gereği her hâlükârda yasak bir aşktır. Özellikle Nimeta'nın içinde bulunduğu şartlar bu aşkı imkânsız kılabilir ancak meşru bir aşk zeminine taşımaz. İmkânsız aşkın sebepleri ile yasak aşkın mevcut durumu aynı değildir.

*“Nimeta için başka bir adama âşık olduğunu söyleyip, Burhan'dan boşanmaktan başka çıkış yolu yoktu. Defalarca tekrarlamıştı bunu Stefan. Ama, boyunca bir oğlu, bir de küçük kızı olan, otuzunu geçmiş bir kadın bunca yıllık evliliğini nasıl yıkardı? Bunu, ona karşı hiçbir kusuru olmayan kocasına nasıl izah ederdi? Çocuklarına, ailesine, arkadaşlarına ihanetini nasıl anlatırdı?”*⁴⁸

“Hiçbir kusuru olmayan kocası.” ve *“ihanel”*. Nimeta'nın duygu dünyasından ve Nimeta yerine konuşan yazarın, bir önceki paragrafta Nime-

⁴⁸ Age, s. 11.

ta'nın kocası Burhan için söyledikleri ile bu söyledikleri arasında önemli bir çelişki söz konusudur.

Yazarın çelişkili anlatımı bölümün hemen devamında Burhan'ın düşünceleriyle ilgili bir hususu dile getirirken de kendisini gösterir. Nime-ta'nın gözünde bencil, ruhsuz ve işkolik Burhan, birden başka bir adam olarak karşımıza çıkar.

*“O huysuz kızı aslında en çok Burhan özliyordu.”*⁴⁹ Bu cümle ile Burhan'ın insani bir vasfı olduğu hatırlatılmış oluyor. Ancak bu durum çok uzun sürmez, bu kez yazar anlatıcı, Burhan'ı aşırı çıkarıcı, aşırı bencil biri olarak tanıtır.

*“Burhan, eski Nimeta'yi özlemekle birlikte, uzun ayrılıkların sonunda evine döndüğünde, sessiz suskun bir kadın bulmanın kıymetini de biliyordu için için. Yorgun oluyordu ekseri. Yalnızlığına, sessizliğine alışmış oluyordu. Eskiden, kendininkinden çok başka bir dünyayı ona aktarmaya çalışan karısını ilgiyle dinler gibi de yapsa, sıkılırdı. Medya çalışanlarının o hareketli, renkli, bir saati diğer saate uymayan çalkantılı yaşamları onun planlı, programlı, rakam dünyasına çok yabancı düşerdi. Bir tek şey isterdi evine döndüğü zamanlar. Nimeta'nın, on beş yıl içinde biraz kalıplaşmış, duru beyaz bedenine sımsıkı sarılarak, başını dolgun memelerinin arasına gömerek, onu doyasıya sevmek ve onun kokusunu duyarak sabaha kadar uyumak. Bu arzusu hiç ama hiç değişmemişti Burhan'ın.”*⁵⁰

Bu paragrafta anlatılanlara göre Nimeta'nın eşi sadece çekilmez bir koca değil aynı zamanda çıkarıcı ve bencil bir koca olarak yıllarca yüzüne maske takmış ve karısını tensel ve fizikî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir tatmin aracı olarak görmüş bir oyuncudur da.

Yazar anlatıcının asıl niyeti görünürde Nimeta'nın kocasından ayrılmaya yönelik gerekçeler oluşturmasına yardımcı olmaktır. Belki de Burhan gerçekte böyle değildir. Bunu en azından okur, kitabın başlangıç kısmında bilememektedir. Yazar anlatıcının Nimeta'nın içinde bulunduğu yasak aşk ilişkisini meşrulaştırma çabalarının referans kavramı içten içe veya örtük olarak “sevdalinka”dır. Bu söylenmiyor ama okurun bunu hissetmesi, anlaması bekleniyor veya bunun için yazar tarafından hususi bir zemin hazırlanıyor.

⁴⁹ Age, s. 13.

⁵⁰ Age, s. 14.

Bütün bunlar Nimeta'nın kendine özgü dünyasıdır. Bir gazete haberi, onu bu dünyadan *zınk diye* alıp gerçek dünyaya döndürür.⁵¹

Nimeta, Stefan ile Bosna Televizyonu'nun görevlisi olarak Aleksandar Rankoviç'in cenazesini izlemeye Belgrad'a gittiğinde 20 Ağustos 1983'te tanışır. Bu tarihi yazar "*Ve ne gariptir, hem Nimeta'nın özel yaşamını, hem de Yugoslavya'yı alt üst edecek olayların tohumu aynı tarihte atılmıştır: 20 Ağustos 1983'te.*"⁵² şeklinde ifade eder. Randoviç, eski bir gizli polis ajanı olup aşırı milliyetçi ve ırkçı bir Sırp'tır. Sırplar tarafından gövde gösterisine dönüştürülen cenaze merasimi, bu toprakları bekleyen kaderin de başlangıcını temsil eder.

Nimeta ile Stefan cenaze sonrası büyük bir otelin barına diğer gazetecilerle birlikte içki içmeye gittiklerinde tanışırlar. Yazar, onların tanışmasını şu cümlelerle tasvir eder: "*Stefan'ın kapkara gözleri, Nimeta'nın mavi bakışlarına kilitlenmiş gibiydi bütün gece. Genç kadın, tuhaf bir büyüünün etkisine girmiş gibi, sadece Stefan'ı görüyordu onlarca kişinin arasında. Sadece onun sesini duyuyordu, onun sıcaklığını hissediyordu. Yıllardan beri ilk kez yeniden canlanıyordu, varlığını bile unuttuğu duyguları. Kocasına ihanet etmek aklının ucundan bile geçmemişti o güne kadar. Ama o gece, bir zombi gibi, daha önce hiç tanımadığı bu esmer adamın, gece boyunca sadece onunla konuşmasına, onu kolundan çekip dansa kaldırmasına, bedenine sımsıkı sarılmasına, boynunda hissettiği sıcak nefesine, onu esir alıp başka kıyılara taşımaya, onu kul köle eylemesine hiç ses çıkarmıyordu. Uzun gecenin sonunda, kendi otellerine döndüklerinde, elinden tutup odasına sürüklemesine, bluzunun düğmelerini teker teker açmasına, onu soymasına, çırıl çıplak etmesine (...) karşı çaresiz, savunmasız kalıyordu. İçindeki yangını söndüremiyor, hiç itiraz etmeden, hiç sorgulama- dan, o ne isterse yapıyordu.*"⁵³

Yazar, bu paragraflarla okura, Nimeta ile Stefan arasındaki yasak aşkın hangi saiklerle başladığını, Nimeta'nın çırılçıplak vücudu gibi bütün çıplaklığıyla anlatmaktadır. Hatta o derece ki bu iki sevgilin aşk oyunu adeta erotik bir sahnenin pornografiye dönüşü gibi oldukça sıcak, şehvet ve arzu dolu samimiyet ifadeleri ile gözler önüne serilir.

Açık bir biçimde söylenebilir ki, hiç itiraz etmeden, hiç sorgulama- dan, Stefan ne isterse yapan Nimeta'nın söndüremediği içindeki yangın,

⁵¹ Age, s. 14.

⁵² Age, s. 15.

⁵³ Age, s. 16.

sevdalinkalarda anlatılan Boşnak kültürünün tertemiz aşklarını temsil eden âşıkların gönül yangınına pek benzememektedir.

Sabah olduğunda Stefan'ın yatağında utançtan, pişmanlıktan ve mutluluktan ağlayan Nimeta, *“Dün cenazesine tanıklık ettiğim iblis, ruhumu esir almış Stefan, nasıl yapabildim bunu ben!”*⁵⁴ diye pişmanlığını dile getirince imdadına, *“Ruhumuzu sevda esir aldı, sevgilim.”*⁵⁵ sözü ile dün geceden beri büyüüne kapıldığı Stefan yetişir ve sevgilisini bu romantizm dolu sözle teskin eder.

Sevdalinkanın kökü bu yazının giriş kısmında da ifade edildiği üzere Arapça sevda kelimesinden gelir. Bu kelimedede şehvet ve arzudan doğan bir aşk değil, gönül bağı ile birleşen ve çarpan kalplerin aşkları saklıdır. Biri erkek ve diğeri dişi olmak üzere hiçbir iki insan birbirlerine karşı çok kısa bir süre/zaman içinde onları tensel birleşmeye götürebilecek bir aşk ve bağlılık duygusunu yaşamazlar. Bu olsa olsa iki farklı cinsin tenlerinin birbirini çekmesi ve bunun sonucu olarak arzu ve şehvet ateşinin fizikî bir birleşmeyle neticelenmesi olarak ifade edilebilir. Tasvir edilenin, bir metafor olarak kullanılma çabası içinde olunan ‘sevdalinka’ ile uzak yakın herhangi bir bağının söz konusu olmadığı görülmektedir.

Nimeta'nın yaşadığı bu aşkı, yazar bir de onun arkadaşı üzerinden tavsif eder. *“Çocukluğundan beri her sırrını paylaşan Mirsada, “Yandın sen, kardeşim.” demişti, “yasak meyvenin tadını bir kere tattın mıydı, dönüşün olmaz”. Yandın ki ne yandın Nimeta.”*⁵⁶

Yazarın ‘yasak meyve’, göndermesi de manidardır. Çünkü burada da kutsal kitaplarda geçtiği üzere Âdem ile Havva'nın yasak meyveyi yemesi üzerine cennetten kovulmalarına gönderme yapılmaktadır. Hâlbuki Âdem ile Havva kendilerine çizilen çizgiyi ihlal etmeleri ve şeytanın iğvaları karşısında iğfal edilmeleri sonucu cennetten kovulmuşlardır. Ayrıca onların bu kaderi, insanlık tarihinin yeryüzü serencamının başlangıcına vasıta olabilecek ve insanın yaratılış gayesine uygun düşen bir anlamı ifade etmektedir.

Nimeta, kocasına Stefan'ı sevdiğini ve dolayısıyla kocasından ayrılmak istediğini anlatamaz. Bu durumu Stefan'la paylaşır. Bunun üzerine aralarında şöyle bir konuşma geçer:

⁵⁴ Age, s. 17.

⁵⁵ Age, s. 17.

⁵⁶ Age, s. 17.

“Sen bana âşıkısın ama kocanı seviyorsun.”

“Nerden çıkarıyorsun bunu?”

“Bunu, onu incitmek istememenden anlıyorum. İnsan, kendi saadeti pahasına ancak sevdiklerine böyle duyarlı davranır. Nereden mi biliyorum? Çünkü ben sana hem âşığım hem de seni seviyorum Nimeta. Sevdiğim için de, üzülmeni istemiyor, bağışlıyorum seni.”⁵⁷

Stefan’a göre Nimeta, bir seçim yapmış ve kocasını tercih etmiştir. Bunun üzerine Stefan, aşkı paylaşamayacağını ve bundan dolayı da uzun bir süre Londra’ya gideceğini söyler.

Stefan ile Nimeta arasında geçen bu konuşmalar artık aşklarının imkânsız olduğunu da göstermektedir. Ancak bu durum her ikisi için özellikle de Nimeta için çok zor günlerin başlangıcını ifade eder. Yasak aşk, nihayetinde imkânsız aşka dönüşmüştür.

Stefan’ın Londra’ya gitme kararı Nimeta’nın üzerinde derin bir tesir bırakır. Bu sırada Stefan’la geçirdiği onunla birlikte olduğu üç yıllık geçmişini düşünür. “Stefan, Ali Paşino Polye’de, Nimeta’nın iş yerine yakın bir daire tutmuştu. Burhan kent dışına çok sık çıktığı için, buluşmaları kolaydı. Nimeta işten çıktıktan sonra Stefan’ın evine gidiyor, birkaç saat kalıyordu. Orada geçirdiği zaman içinde, iki çocuklu orta yaşa yelken açmış, bezgin ve yorgun bir kadından, içinden yaşama sevinci ve şehvet fişkırان bir dişiye dönüşüyordu. Stefan ona dokunduğunda, sanki göğüsleri dikleniyor, kalçaları yuvarlanıyor, gençleşiyor, enerji doluyor, birazdan yaşayacağı o dayanılmaz hazzı vücudunun her bir zerresiyle emebilmek için bir yay gibi geriliyor, farkına bile varmadan hazırlanıyordu sevişmeye.”⁵⁸

Bu satırların sahibi, Nimeta’nın duygu dünyasından hareketle yazarın kendisidir. Bu satırlarda anlatılan cinsel arzu sahnelerinin sevdalinka ile bağlantısını kurmak ise mümkün görülmemektedir. Esasında ortada her iki tarafı da mutlu eden bir oyun vardır ve bu oyunu bu şekilde sürdürmekten Nimeta pek de rahatsız değildir. “Sonra yavaş yavaş yorgunluğu başlamıştı sevdanın. Birlikte geçirdikleri zaman, Stefan’a yetmiyordu. Bu ikili yaşam Nimeta’nın da hoşuna gitmiyordu ama esas mızıkçılık Stefan’dan kaynaklanmıştı. Sonunda bir seçime kilitlenmişti Nimeta’yi.”⁵⁹

⁵⁷ Age, s. 19.

⁵⁸ Age, s. 21.

⁵⁹ Age, s. 21-22.

Nimeta'nın, ailesi ile birlikte henüz gençken yazları İstanbul'a gelmeleri ve burada bir gençle tanışıp o gencin Nimeta ile evlenmek isteyişi bunun üzerine Nimeta'nın annesinin bu evliliğe şiddetle karşı çıkışı ve kızını bir daha İstanbul'a göndermeyişinin anlatıldığı bölümlerde sevdalinka kavramı yeni bir boyut kazanır. Artık sevdalinka Boşnakların tarih sahnesinde çıktıkları acıları temsil der. Bu bölümde doğrudan sevdalinka kavramı elbette geçmez ancak örtük bir şekilde Boşnaklar hakkında anlatılanların üzerine anlamı sinmiş vaziyettedir.

“Osmanlı'nın dört yüz yılı aşkın saltanatı sona erdiğinde, Balkan'ın o uzun dönem içindeki efendileri, kendilerini göç yolunda bulmuşlardı. Ve o gün bugündür hep göçüyordu Boşnaklar. Savaş rüzgârlarının her estiğinde, ki Balkanlar'da çok sık eserdi bu rüzgâr, Bosnalı, dengini toplayıp düşer olmuştu yollara.

“İstanbul ayrı düşen ana oğullar, karı kocalar, kardeşler, sevgililer demektir. Sönen ocaklar, solan bahçeler demektir. Dönüşü olmayan gidişler, hasreti dinmeyen gurbetler demektir. Ne zaman birileri gitmeye kalksa Bosna topraklarından İstanbul'a doğru, acı ve özlem eşlik ederdi gidene, sonsuza kadar.

“Bosna ve İstanbul, aynı kaynaktan fışkıran ama değişik yataklarda çağıldayan iki nehir gibi, asırlardır birbirlerine kavuşmadan akıp duruyorlardı mecralarına doğru.”⁶⁰

“Gurbet Ne Yana Düşer, Usta? (1878)” bölümü ile birlikte roman tarihî bir hüviyete bürünür.

Bu bölümün giriş cümlesi, sevdalinka kavramına gönderme yapar niteliktedir. *“En umarsız, en yakıcı ayrılıkları Osmanlı'nın Bosna'yı gözden çıkardığı 1878 yılında yaşamıştı Boşnaklar.”⁶¹*

Yazar, bir yandan romanına tarihî bir kimlik kazandırırken diğer taraftan bu işi roman dokusu içinde örme gayretindedir. Yazar, 1878 yılının tarihî arka planına giderken dramatik yapıyı da canlı ve diri tutma çabasını sürdürmektedir. Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı'nın Bosna Hersek'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakışı roman kahramanlarından Nimeta'nın büyük dedeleri üzerinden tasvir edilir. Burada özellikle dikkate değer husus ise Boşnakların acılarının hâkim bir mahiyet taşımasıdır. Bu durum da okuru yine sevdalinka çağrışımlarına götürmektedir.

⁶⁰ Age, s. 23.

⁶¹ Age, s. 24.

“Raziyanım’ın büyük dedesinin yüreği kan ağlıyordu. Ateşten bir el sıkıştırıyordu bağırını... Çaresizlik... Kararsızlık... Ya bundan böyle “hacın gölgesinde” onursuz ve boynu bükük sürdürecekti kalan ömrünü ya da kökünden, toprağından sökülecek, evini barkını, işini gücünü bırakıp düşecekti yollara... kendi gibi yüzlerce garibin yanı sıra, denkler, yükler, torbalar ve mekkare arabaları arasında Stanbol’a doğru... işsiz güçsüz, yersiz yurtsuz kalmaya. Bir karar ki, iki yüzü keskin bıçak!”⁶²

Bahsi geçen yılların anlatıldığı bu bölümde İstanbul, vatansız kaldığını düşünen Boşnaklar için hem bir vatan hem de aileleri parçalayan ve gönüllerde gurbeti büyüten bir şehirdir.

“Demin buralardan ayrılacağınızı söylediniz. Stambol’a mı gitmeyi düşünürsünüz?”

“Düşünürüm Hüsrev Ağa. Gavurun idaresi altına geçtikten sonra bir hayrı kalmaz artık buraların. Ailenin yarısı zaten göçmüş. Ben de doğacak çocuğum Müslüman topraklarda doğsun isterim.”⁶³

“İstanbul, çocukların analardan ayrı düşmesi demektir.”⁶⁴

“İstanbul, kızlarını sevmeyen baba demektir. Allah’tan ikizlere kol kanat gelecek, babalık edecek, genç, neşeli ve yeğenlerine düşkün bir dayı vardı ailede. Çok sevilen, ancak ailesi yine İstanbul yüzünden parçalanmış, yalnız kalmış bir dayı...”⁶⁵

“Dağılan aileler demektir, kardeş acısı demektir İstanbul.”⁶⁶

İkinci Dünya Savaşı yılları da Boşnaklar için yeni acılar ve ıstıraplar demektir. “Acılar zaten dinmezdi dünyanın bu bölgesinde. İkinci Cihan Savaşı dünyayı kavurduğu zaman da, Balkanlar’da en büyük acılar yine Boşnaklardan yana düşmüştü.”⁶⁷

“Sırpların Büyük Sırbistan hayalinden dolayı Çetnikler, 1942 yılında acımasızca katletmişlerdi Boşnaklar’ı. 1943 yılında yine Çetnikler, sekiz binini çocukların ve yaşlıların oluşturduğu dokuz bin Müslüman’ı öldürmüşlerdi.

⁶² Age, s. 24.

⁶³ Age, s. 26.

⁶⁴ Age, s. 27.

⁶⁵ Age, s. 27.

⁶⁶ Age, s. 27.

⁶⁷ Age, s. 27.

Sonra Ustaşeler denen faşist Hırvatlarla savaşmaya başlamışlardı Boşnaklar... Daha fazla ölü, daha fazla yaralı, daha fazla söndürülmüş ocak... açlık... acı ve sefalet! Canlarını kurtarabilmek için, Hitler'in 13. SS Birliği'ne, Haçer'e bile katılmışlardı sonunda. Boşnaklar hayatta kalabilmek için, Almanların yanında Partizanlar'a karşı, Hırvatların yanında Sırlara karşı, Sırların yanında Hırvatlara, Çetniklerin yanında Ustaşelere, Ustaşelerin yanında Çetniklere karşı ve Partizanların yanında hepsine karşı savaşmışlardı. Hiç kimseye yaranamamışlardı. En çok ölüyü onlar vermişlerdi. 1945'in Nisan ayında, Saraybosna kurtarıldığında, Balkanlar'da yetmiş beş bin Müslüman ölmüştü. Bu sayı Hırvat ya da Sırp ölülerinden daha fazlaydı.”⁶⁸

Savaşlar, yıkımlar, acılar Boşnakları birbirinden ayırmış hatta aynı aileden iki kardeşin birisi Yugoslav Ordusunun mensubu bir diğeri de Harbiyeli olarak Türkiye Ordusunun mensubu olmuştu. “*Fikret dağlara çıkmıştı. Tito'nun birliklerine katılmıştı. Devrim başarılı olunca, orduda kalmış, yükselmişti... Yıllar sonra bir resmî ziyaret sırasında Türkiye'ye gitmişti. Yugoslavya'dan ayrıldığında on iki yaşında küçük bir oğlancık olan kardeşi de, Harbiye çıkışlı, yakışıklı bir kurmay subaydı Türk ordusunda. Ağabeyi ile buluşmak üzere izin almış, İstanbul'a gelmişti.*

Yıllar sonra buluşan iki kardeş, üstlerinde Yugoslav ve Türk Cumhuriyetlerinin subay üniformaları, kol kola, bir baştan bir başa yürümüşlerdi Beyoğlu'nda. Sonra annelerinin evine gitmiş, üstlerini değiştirip geri dönmüşlerdi. Aralarında yarı Boşnakça yarı Türkçe, sıkıştıklarında Almanca ve İngilizce konuşarak hasret gidermişlerdi. Rakıları devirip devirip Rumeli türküleri, sevdalinkalar söylemişlerdi.”⁶⁹

İki kardeşin sevdalinkalar söylemesi esasında romanda onların hayatı hakkında anlatılanlara uygunluk göstermektedir.

Romanın ana eksenini Nimeta ve onun imkânsız aşkı üzerine temerküz ettiğinden yazar tekrar olaylar üzerinden hareketle okuru bu iki sevgilinin aşklarına götürür.

Nimeta, kocasını aramaya gittiği, Hırvatlarla Sırların savaşa tutuşmak üzere olduğu veya savaşın artık başladığı Knin'de bile Stefan'la bir şekilde buluşabiliyor ve son kez olmak üzere onunla birlikte olabiliyordu.

“Stefan yatağın ucunda oturdu. Nimeta ayakta örtüye sarılı, Stefan yatağın ucunda bir süre sessiz durdular.

⁶⁸ Age, s. 28.

⁶⁹ Age, s. 29.

“Yanıma gel Nimeta,” dedi Stefan. Nimeta kıılmıdamadı.

“Yanıma gel, çünkü sanırım bu beni gerçekten son görüşün olacak. Dışarıda tahmin edemeyeceğin kadar gaddar bir savaş var. Hiç kimsede insanlıktan eser kalmamış. Ne Sırp'larda ne de bizde. Size de sıra gelecek yakında. Ama önce ölmek bize düştü. İki gün sonra orduya yazılıyorum. Sırp'lar çok güçlü. Onların ağır silahlarına, toplarına, tanklarına ve profesyonel ordusuna karşın biz tencere, tava, av tüfeği gibi nesnelere karşılık vereceğiz. Hiçbirimiz asker değiliz, yurdunu korumak isteyen adamlarız sadece. Hepimiz öleceğiz, hiç kuşkun olmasın.”⁷⁰

Sevdalinkanın doruk noktasıdır bu an. En azından Nimeta öyle hissetmektedir. Daha doğrusu yazar, Nimeta adına okurun öyle hissetmesini ve algılamasını arzu etmektedir. Stefan'ın bu tarihe geçecek konuşmasından sonra olay akışı şu şekilde cereyan eder:

“Nimeta, örtü ayaklarına takılarak yürüdü yatağa doğru...”

“Stefan elini uzattı, Nimeta'yı sarmalayan örtüyü ucundan tutup çekti. Nimeta'nın beyaz dolgun gövdesi sedef gibi parladı loş ışıkta. Yaşlar yanaklarından kayıp, göğüslerinin üzerine damlıyordu. Stefan o damlalara dudaklarını değdirdi. Ateş gibiydi dudakları.

“Sev beni Stefan”, dedi Nimeta. Beni hiç durmadan sev... gidene kadar.”⁷¹

Öyle görülüyor ki sevdalinka kavramı, Nimeta'nın şu sözlerinde anlamını buluyordu.

“Nimeta artık her türlü bahanenin tükendiğini düşündüğü, iradesine hâkim olduğunu sandığı anda, hiç aklına gelmeyen bir nedenle, yine onunlaydı. Stefan'ı ölüme yollamadan önce 'son kez' için. Onun kollarında, onun dudaklarının, ellerinin arasında defalarca 'son kez' sevişmek için.”⁷²

Nimeta, kaldığı otel odasında ve savaşın alabildiğine tüm yakıcılığı ile sokakları sardığı o hengâmede yasak aşkı Stefan ile sevişirken yazara göre kocası Burhan'ı da koruma dürtüsüne sahipti.

“Mate'nin, iki gününü kocasına aramakla geçireceğini ya da onu bulduğunu sanacağından emindi. Israrla Hırvatistan'a gelmek istemesinin

⁷⁰ Age, s. 84.

⁷¹ Age, s. 85.

⁷² Age, s. 85.

nedenini biliyorlardı arkadaşları. Bu satırları yazarken utançtan kıpkırmızı kesilmişti... Kocasını da alet ediyordu üstelik suçuna. O anda farkında değildi ama yüreğinin en derinliklerinde, dedikoduları önleyerek, Burhan'ı korumak dürtüsü de vardı. Vazgeçmediği kocasını korumak.”⁷³

Esasında Nimeta ile Stefan'ın aşkları her ne kadar yasak bir aşk denilse de olabildiğince masum, hissî ve insani alanlara açık tarafları içeriyordu (!)

“Sevişmekten yorgun düştükleri zamanlar konuşmuşlar, atışmışlar, hayal kurmuşlar ve gülmüşlerdi Stefan’la.

Stefan, “Eğer benimle evlenmeyi kabul etseydin, sana benzeyen çocuklarımız olurdu. Kızımıza adını sen seçerdin, oğlumuzun adını Stefan koyardık,” demişti. “Babamın adını yani...”⁷⁴

Bu iki âşğın hâli tıpkı romantik Yeşilçam filmlerindeki bir türlü kavuşamayan zengin kız fakir oğlan iki sevgili tipini yansıtmaktadır. Yalnız yazarın gözden kaçırdığı bir husus söz konusudur. 70’li yıllardaki o romantik Yeşilçam filmlerindeki âşıklardan her ikisi de ya da ikisinden biri evli veya başka birilerine bağlı değillerdir.

Nimeta, televizyon kanalı tarafından Türkiye’nin başbakanı ve Dışişleri bakanı ile röportaj yapmak ve sokaklardaki insanların Bosna’ya gönderilecek Barış Gücü hakkında nabzını tutmak için Türkiye’ye gönderilir. Ankara’da Kızılay Meydanı’nda vatandaşıla TRT’den bir kadın muhabir vasıtasıyla röportaj yapar:

“İlk durdurdukları orta yaşlı bir kadındı.

“Bosna? Haa, Bosna... Evet, tabii çok mühim bizim için. Çok Boşnak var burada. Dolu. Benim komşumun damadı da Boşnak’tır... Hayırlı olur inşallah!” dedi, yürüdü gitti.

Bir başkası, “Boşnaklar, Türkler hepimiz biriz. Müslüman değil miyiz? Elbette, kardeş millet onlar.” dedi, altın işini göstererek sırttı, el salladı kameraya.

“Yahu, bir zamanlar bizim ordu hep oradan devşirildi zaten,” dedi gözlüklü yaşlı bir adam. Sonraaa, neydi adı... Sokullusu... Hüsrev Bey’i... şeysi... Boşnakları severiz de ilgileniriz de. Gitsinler bizim askerler, korusunlar Boşnaklar’ı...”

⁷³ Age, s. 85.

⁷⁴ Age, s. 85.

Genç bir adam, sigarasını yere tükürdü, “Başımızda bir bu Boşnaklar eksikti,” dedi hırsla. “Kıbrıs belası yetmiyormuş gibi bir de Balkanlara bulaşalım. Artık elli sene de Bosna yüzünden kötü kişi oluruz.”...

Bir genç kız, “Kimler? Boşnaklar mı? Ay bana ne! N’aparlasa yapsınlar.” dedi, acelesi vardı, koştu otobüse yetişmek için.”⁷⁵

Her ne kadar *Sevdalinka*, bir roman olsa da ve bir kurgu üzerine inşa edilse de yazarın bize anlattığı bir tarih söz konusu. Bosna tarihi ve özellikle de yakın Bosna tarihi. Yazar, romanı yazarken belgelerden hareket ediyor. Roman kahramanları dışında romanda geçen tarihe ait her türlü figür hakikatte olduğu gibi ifade edilmeye çalışılıyor. Nimeta’nın yerine o tarihlerde Türkiye’ye Boşnak gazeteci gelmiş olabilir. Geldiğinde de nasıl bir intiba ile ülkesine döndüğü araştırılabilir. Ancak kurgu da olsa Nimeta’nın gazeteci kimliğiyle Ankara’da Bosna üzerine yaptığı röportaj bir ülke halkının Boşnakların Balkanlardaki mevcut durumuyla ilgili okurda bir fikir de oluşturmaktadır. Romanda, Türk halkının o zamanki Bosna meselesine karşı ne kadar ilgisiz, ruhsuz ve duyarsız olduğu intiba verilmiştir. Türk halkının meseleye bakışı yani hakikatin kendisi ise yazarın bu romanda Nimeta üzerinden Türk halkının Bosna izleniminde anlattığı gibi olmasa gerektir. Bu ancak hakikatleri ters yüz etme, olumsuz algı oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Romanın tamamından şu sonuç dahi çıkarılabilir ki Türkiye ve Türk halkı Boşnakların acısına ve onların Sırp tarafından katledilmesine Hırvat gazeteci Stefan kadar bile duyarlı olmamıştır. Yazarın kitabın başından sonuna kadar Hırvatlarla özel bir anlam yüklemesi ve Hıvatları daima Boşnakların yanında göstermesi de bir başka dikkate değer husustur.

Nimeta, Türkiye dönüşü televizyon kanalında çalışanlara hediye olarak rakı getirir. Aynı günlerde Bosna, Yugoslavya’dan ayrılmak isteyen diğer cumhuriyetler gibi Avrupa Topluluğuna başvuruda bulunmuştur. Televizyon çalışanları ise bu haberi Nimeta’nın İstanbul’dan getirdiği rakılarla kutlamışlardır. Zil zurna sarhoş olan televizyon ekibi “*Hep bir ağızdan avaz avaz sevdalinkalar söylüyorlardı.*”⁷⁶

Ayşe Kulin’in romanında dikkati çeken bir diğer husus, yazarın tarih boyunca Boşnaklara esas düşmanlık yapanın devamlı Sırp olduğu buna mukabil Hırvatların masum bir görüntü ve tasvir içinde verilmesidir. Bu durumun romanın geneline yansıdığı söylenebilir.

⁷⁵ Age, s. 98-99.

⁷⁶ Age, s. 99.

Sevdalinka, sadece ferdî anlamda değil ayrıca roman boyunca Boşnak toplumunun kaderini de anlatan bir kavramdır.

“Hiçbir şeyi atmadan, sandıklarda saklamak Boşnakların vazgeçemedikleri alışkanlıklarından biridir. Her an savaş yüzünden göçmeye, yerlerinden edilmeye alışmış bir kavmin alışkanlıkları... Bir gün lazım olur, bir gün muhtaç kalınır kaygısıyla tutumluluk, mal kıymeti bilmek! Osmanlıdan beri kaç el değiştirmiş, kaç savaş görmüştü memleket. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’ndan, Sırbistan Krallığına, cumhuriyetinden diktatörüne, Balkan Savaşı’ndan Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarına savrulup durmuştu. Her bulduğunu sandığa atar, Boşnaklar. Ne olur ne olmaz diye.”⁷⁷

Yazar Ayşe Kulin, Sırpaları, yaptıklarından hareketle ne kadar çirkin ve insanlık dışı tasvir ve tavsif ediyorsa Hırvatları da sebebi çok açık olmamakla birlikte o denli iyi niyetli ve Boşnakların yanında olarak anlatma gayreti içinde olmuştur. Boşnakların Sırpalar tarafından katliama maruz bırakılmasını sanki neredeyse dünyaya tek başına Hırvat gazeteci Stefan duyurmuştur. Gerçi romanın ilerleyen bölümlerinde Hırvat gazeteci Stefan’ın esasında Ban Kulin’in oğlu Stefan’ın gayri meşru oğlu olduğu dolayısıyla Stefan’ın soyundan geldiği, onun da hakikatte bir Boşnak olduğu romantik bir kurguyla okura sunulmaktadır.

“Dünya, Cumhurbaşkanı İzzetbegoviç’in, Birleşmiş Milletler’in Bosna Elçisi Mehmet Sacirbey’in çarpınmalarına kulaklarını tıkamış, dosyalanıp gönderilen delillere gözlerini yummuş gibiydi. Bu gidişe ‘dur’ diyebilecek yegâne güç olan Batı Devletleri, inanılmaz bir umursamazlıkla, yanı başlarında olup biten insanlık dışı uygulamayı görmezden geliyordu.

“Ama bu kamplardan görüntüler uluslararası televizyonlarda gösterilmeye başladığı zaman, dünyada bir kıpırdanma oldu. Sanki dünya liderlerinin vicdanına giden tek yol, televizyon ekranlarından geçiyordu. Onca uyarıya, anlatmaya, yalvarmaya, dosyaya, delile kulaklarını tıkayan adamlar televizyon programlarını seyredince ilk defa duyuyormuş gibi şoka girdiler.

“Cumhurbaşkanının, elçilerin yapamadığın televizyon yayını yaptı Stefan. Hepinizin eline sağlık”, dedi Rasim.”⁷⁸

Şüphesiz televizyon yayınlarının Bosna dramını dünya kamuoyunun gözleri önüne sermesi dikkatlerin Bosna’ya çevrilmesinde etkili olmuştur

⁷⁷ Age, s. 164.

⁷⁸ Age, s. 190.

ancak belgesel nitelikli bir tarihî romanda böyle bir tarihsel sürecin en etkili aktörü olarak televizyon muhabirlerinin gösterilmesi ne denli tarafsızlıktır, tartışılması icap edebilir.

Yazar, bu bölümde de Stefan'ın Boşnaklara yardım edişini yaşadığı imkânsız ama derin aşka bağlamayı ihmal etmemektedir.

*“Hırvatistan’da ülkesi için çarpışırken ölmek nasip olmamıştı, belki eceli Bosna’da, sevdiği kadının memleketinde yakalardı. Kaybedeceği nesi vardı ki? Ne karısı ne çocukları vardı. Sevdiği kadını yaşam, yaşam sevincini de savaş alıp götürmüştü. Bu toprakların insanları için, zaten umut değil elem vaat ediyordu gelecek.”*⁷⁹

Yazar, romanın kılcal damarları içinde kutsal dinler üzerine düşüncelerini de kahramanlar üzerinden söylemeyi ihmal etmez.

Stefan ile Rasim arasında geçen diyalogdan:

“Ben Müslümanım oğlum, elbette inanıyorum. Sen Tanrı’ya inanmaz mısın? Nasıl Katoliksın sen öyle?”

“Bana Katolik demek pek doğru olmaz aslında,” dedi Stefan. “Biliyor musun Rasim, hiç kiliseye gitmem ben.”

“Aaa! Ateist misin yoksa? Ben seni Katolik sanıyordum.”

*“Değilim. Dünyada en korkunç savaşların din yüzünden çıktığını, kanın en çok din uğruna aktığına inananlardanım.”*⁸⁰

Hâlbuki yazarın da çok iyi bildiği üzere hiçbir kutsal din insanlara birbirini öldürmeyi ve kan dökmeyi emretmez. Tam tersine yaşamayı ve yaşatmayı emreder. Tarih kitaplarına bakıldığında görülecektir ki bütün savaşlar ya kişisel ya da toplumsal çıkarlar ve menfaatlerin çatışması veya çakışması neticesinde vuku bulmuştur. Bu savaşlarda din ise daha çok savaşın bir kılıfı olarak tebarüz eder.

Sevdalinkanın yüklendiği diğer bir anlam şüphesiz Boşnakların acılarıyla dolu tarihî kaderidir.

“Fiko, babasının kollarında, aşağıda uzaktan gözüken Milaçka’ya bakıyordu. Nehir, ufukta yeni beliren güneşin etkisiyle kıpkızıldı.”

“Bak baba, şuraya bak” dedi Fiko. “Milaçka kıpkırmızı.”

⁷⁹ Age, s. 190.

⁸⁰ Age, s. 193.

“Boşnakların asırlardır akıttıkları kanın hatırına, gün doğarken bu rengi alır Milačka, oğlum” dedi Burhan.”⁸¹

Roman kurgusu içinde benzer cümleleri Boşnakların Balkanlardaki tarihinin derinliklerinin anlatıldığı bölümde rast gelinir. Bu defa Ban Kulin, oğlu Tvrtko'nun sorusu üzerine,

“Birkaç yıl önce, hayatının ilk avına çıktığında, babasıyla yine böyle çok erken bir saatte gelmişlerdi nehir kenarına ve sularının rengini görünce, şaşırıp kalmıştı.

“Baba, baba, şuraya bak! Sular kıpkırmızı!”

“Elbette oğlum. Bosna'ya yıllar boyunca Boşnakların kanı aktı. Her sabah güneş doğarken, Bosna nehri bütün kollarıyla bir an için tüm o savş kahramanlarının hatırına, bu rengi alır.”⁸²

Boşnakların tarihinin bir parçası olarak kabul edilen sevdalinkanın anlam dünyası, Ban Kulin'in oğlu Stefan ile Stefan'ın âşık olduğu kızın (Rujiça) aşklarında da kendini gösterir. Yazar, bu iki sevgilinin aşkları ile 20. yüzyıl sonundaki Hırvat Stefan'la Boşnak Nimeta'nın aşkları arasında benzerlikler oluşturmaya gayret etmiştir ancak bu benzerlik durumu pek de münasip düşmemektedir. Çünkü 13. yüzyılda iki sevgili arasında neşv ü nema eden aşkın filizleri Ban Kulin'in oğlu başkasıyla evlenmeden önce atılır. Ban Kulin'in oğlu Boşnakların geleceği ve güvenliği için herhangi biriyle değil de siyaseten soylu biriyle evlenmek zorunda bırakılır. Dolaşısıyla onların aşkları kavuşma imkânı mümkün olmayan aşklar sırasında değerlendirilebilir. Bu itibarla sevdalinka kavramının içini dolduracak nitelik taşıyabilir.

“Yıllar sonra akşam rüzgârında nazlı bir yelpaze gibi sallanan bir ulu çamin altında.... Bu kez adlarının baş harflerini kazınmıştı Stefan ağaca. Ama çamin gövdesi müsaade etmediği için, hemen yandaki komşu ağacın gövdesine kazınmıştı harfleri. Sonraları hep bu ağacın altında buluşmuşlardı... Rujiça, mutluluğu hiç bitmeyecek sanmıştı. Evlenmelerinin mümkün olmadığını bildiği hâlde, içinden bir ses, çok güçlü bir bağın onları ölünceye kadar birbirlerine bağlayacağını söylüyordu.

Şimdi aralarında bir kadın vardır; Stefan'ın karısı.”⁸³

⁸¹ Age, s. 231.

⁸² Age, s. 232.

⁸³ Age, s. 272.

Bu satırların arka planında bu iki sevgili arasındaki aşkın samimiyetini ve masumaneliğini, Nimeta ile Stefan'a yükleyebilme gayreti içinde bulunduğu söylenebilir.

6. Sonuç

Yazar romanda, bir aşk hikâyesi üzerinden Bosna tarihini anlatmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın sonunda büyük bir katliama uğrayan Boşnakların başına gelen felaketi bütün çıplaklığıyla tasvir eden kitap, belgelerden ve yaşanılardan hareketle belgesel nitelikli tarihî bir roman vasfı taşımaktadır. Yazarın, yine roman kurgusu içinde Boşnakların İslam öncesi tarihine de yer vermesi romana baştan sona bir Boşnak tarihi kitabı hüviyeti kazandırmaktadır. Dramatik yapı dışında Boşnakların tarihi hakkında anlatılanlar yazarın araştırmalarına ve belgelere dayanmaktadır. Burada esas mesele yazarın özellikle dramatik yapıyı, Boşnak dili ve kültürünün en birleştirici değeri olarak kabul edilen sevdalinka üzerine kurmasıdır. Daha doğrusu romandan hareketle söylenebilir ki yazarın altı çok dolu bu kavramı hoyratça kullandığı ve onu kendi anlam dünyasından çıkarıp roman kurgusunun dünyası içinde deforme ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak Boşnak Müslüman kültürünün müşterek bir ürünü olan sevdalinka kavramının roman kurgusu içinde ifsat edilerek dokusunun zedelenmesi, Müslüman Boşnakların aile yapısı üzerine olumsuz algı oluşmasına zemin hazırlamak anlamı taşıyabilir.

KAYNAKÇA

- Akarşlan, Mediha. *Bosna Hersek ve Türkiye*, Ağaç, İstanbul, 993, s. 6.
- Bayram, Sibel. “Sevdalinka ve Türkülerde Sevgili Ve Aşk Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 41 Aralık 2015, s. 113.
- “Bosna-Hersek Tarihi”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/>, Erişim, 10.10.2016.
- Börekçi, Gülenay. “Ayse-Kulin-Ayse-Kulin’i-anlatıyor”, <http://egoistokur.com>, Erişim: 21.10.2016.
- Djurdjev, Branislav. “Bosna-Hersek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992, cilt: 6, s. 297-305.
- İyiyol, Fatih ve Alena Catovic. “Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 1/1 2012, s. 247.

- Kurtişoğlu, F. Belma, ř. şehvar Beşiroğlu ve ağlayan Kovanlıkaya. “Boşnak kültürel kimliğinin simgeleri: Akordeon ve gusla”, *itdergi-si/b, sosyal bilimler*, Cilt: 5, Sayı: 2, Aralık 2008, s. 35-44.
- Kulin, Ayşe. *Sevdalinka*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 15.
- Çalapkulu, Melis D. “Ayşe Kulin: Trkleryazarlarını sevmiyor”, 27.11.2011, <http://www.sabah.com.tr/pazar>, Erişim, 20.10.2016.
- Sancaktar, Caner. “Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu”, *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries), Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2015 (23-44), 23.
- TRT Haber, 11.05.2013, <https://www.youtube.com/watch?v=ldqJLLtRkJ8>, Erişim: 21.10.2016.
- şafak, Yasin. *Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması*, YLT, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2010.
- Yazının Ustaları, <https://www.youtube.com/watch?v=vgK6f74wqZc>, Kanal 24, Erişim, 21.10.2016.
- Zero, Muhamed. *Sevdah Boşnjaka*, 2009, Sarajevo: Tugra, s. 6.

İvo Andriç'in *Drina Köprüsü* Adlı Romanında Osmanlı Algısına Genel Bir Bakış

Musa DEMİR¹

Öz

Dünyaca ünlü Sırp yazar İvo Andriç'in birçok dile çevrilen ünlü romanı *Drina Köprüsü*, edebi/estetik değerinin yanı sıra, yazarın doğup büyüdüğü topraklar olan Bosna-Hersek'in yaklaşık dört yüzyıllık zaman dilimine yayılan kültürünün de tarihi bir panoraması niteliğindedir. Andriç, diğer pek çok anlatısında olduğu gibi, söz konusu eserinde de sanatkârane gözlem gücüyle sosyal bilimci dikkatini birleştirerek, olabildiğince objektif bir bakış açısıyla Vişegrad adlı kasaba üzerinden Bosna-Hersek ve daha da genelde Balkan halklarının, Osmanlı yönetiminin başlangıcından Avusturya-Macaristan yönetimine geçinceye kadarki tarihi macerasına ışık tutmak istemiştir. Tarihi bir dikkat ve dokümanter bir tavırla kaleme alınan romanda, bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel tarihine dair pek çok veri bulunmaktadır. Bu incelemede, eserin bu kültürel arka planından hareket edilerek, kendisi de bir Balkanlı olan yazarın bakış açısından, romandaki genel Osmanlı algısı/intibai üzerinde durulmuştur. Söz konusu algının izleri aranırken yazar-anlatıcının mukayeseli anlatım tutumu takip edilmiş ve esere yansıyan Osmanlı algısı, genel olarak, Avusturya algısına olan nispeti üzerinden belirtilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, söz konusu romanda, tarihsel gelişmelerin de etkisiyle, Avusturya ve genel olarak Batı algısına oranla daha iyimser/olumlu bir Osmanlı algısının/imajının öne çıktığı gözlemlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *İvo Andriç, Drina Köprüsü, Bosna, Osmanlı algısı.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü; musademir76@mynet.com

A General Overview to Ottoman Perception in the Novel *Drina Bridge* by Ivo Andric

Abstract

A worldwide known Serbian writer Ivo Andric's *Drina Bridge* which has been translated into numerous languages is a historical panorama of her homeland Bosnia Herzegovina and its culture that extends about four centuries as well as its literary/ aesthetic value. As she did in her prior narration, in order to bright light to the historical past of not only Bosnia Herzegovinian but also other Balkan folks beginning with Ottoman sovereignty and going on Austria-Hungary empery, Andric again integrated her artistic observation ability with her social scientist attention with a relatively objective point of view through a story in a town called Visegrad. In this novel written with a historical attention and documentary manner, there are a great many of data including political, social and cultural history of this region. In this review, thanks to cultural background of novel, it is laid emphasis on general Ottoman perception/impression in the novel from the viewpoint of the writer who is also Balkan. As we tracked down aforesaid perception, we pursued the comparative expression manner of the writer-narrator, therefore the Ottoman perception that we got is generally tried to explain through a correlation about Austria. As a result, in this novel owing to historical events it has been observed that there is a more optimistic/positive Ottoman perception in comparison with Austria and the West perception

Keywords: *Ivo Andric, Drina Bridge, Bosnia, Ottoman perception.*

1. Giriş: İvo Andriç ve *Drina Köprüsü* Romanı

Aslen bir Hırvat olan fakat bir Sırp olarak yaşamayı seçen İvo Andriç, Osmanlı döneminde 1686-1851 yıllarında Bosna eyaletinin merkezi olan, ancak o sırada Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan Travnik kasabasının Dolaç köyünde 9 Ekim 1892’de doğmuştur. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Drina ırmağı kıyısındaki Vişegrad’ta geçiren yazar, ilk ve orta öğrenimini de bu yörelerde tamamladıktan sonra yüksek öğrenimine Zagreb, Viyana ve Krakov gibi yerlerde devam etmiştir. Buradaki üniversitelerde Slav tarihi ve edebiyatının yanı sıra felsefe eğitimi de gören Andriç, aynı zamanda, 1924 yılında hazırladığı *Türklerin Yönetimi Altındaki Bosna-Hersek’teki Kültürel Hayat* adlı teziyle de felsefe doktoru olmuştur.

Üniversite yıllarında politikayla da yakından ilgilenen yazar, Birinci Dünya Savaşı’nı fiilen başlatan Avusturya Veliahdı Ferdinand cinayetinin faili olan Gavrilo Princip’in de bağlı olduğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Slavların kurtuluşunu ve birliğini sağlamayı amaçlayan Ulusal Devrim Gençlik Örgütü (Mlada Bosna-Genç Bosna)’nde yer almıştır. Yazar, 1924-1945 yılları arasında çeşitli yerlerde büyükelçilik görevlerinde bulunmuş, 1949 yılında Yugoslav Meclisi’ne Bosna temsilcisi olarak seçilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Komünist Parti’ye üye olan Andriç, gözlem kabiliyeti yüksek, Avrupa ve dünya kültürüne sahip bir entelektüel olarak Yugoslavya Yazarlar Birliği başkanlığı görevini de yürütmüştür.

Edebiyatla ilgisi Birinci Dünya Savaşı yıllarında şiirle başlamış olan yazar, asıl edebi kişiliğini oluşturan ve kendisini dünyaya açan anlatılarını ise ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında görevinden ayrıldığı yıllarda yazabilmiştir. Bu dönemde yazdığı ve Bosna Üçlemesi olarak adlandırılan *Travnik Kroniği*, *Drina Köprüsü* ve *Saraybosnalı Kadın* adlı anlatılarının kaynağını ve konularını ise -eser adlarından da anlaşılacağı üzere- doğup büyüdüğü ve yaşadığı topraklar olan Bosna oluşturacaktır. Bunlardan özellikle *Drina Köprüsü* adlı roman öne çıkmış ve yazara 1961 Nobel Edebiyat Ödülü’nü kazandırmıştır.²

2. Osmanlı ve Bosna-Hersek Tarihi

Drina Köprüsü adlı eserdeki Osmanlı algısına geçmeden evvel, ana hatlarıyla, söz konusu coğrafi bölgenin (Bosna-Hersek) kısa tarihçesine ve Osmanlı’nın bölge üzerindeki yönetim anlayışına göz atmak faydalı olacaktır:

² Abdurrahman Kolcu, “İvo Andriç ve *Drina Köprüsü* Romanı”, *TÜBAR-XIV/2003-Güz*, s. 219-244

“(…) Birçok çeşitliliği kendisinde barındıran Bosna-Hersek kültürel, dini bir mozaikten oluşmaktadır. Başkent Saraybosna için Avrupa'nın Kudüs'ü tabiri kullanılmaktadır: Antik Butmir kültürüne beşiklik eden Bosna, Keltler, İlliryalılar, Romalılar vd. toplulukların hakimiyeti altında kalmıştır. Avar Türkleriyle yakın ilişkileri bulunan Slav halklarının 6. yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye göçü, Hristiyanlık ve İslam, Bosna-Hersek'in etnik yapısını belirleyen en önemli unsur olmuştur. Bosna-Hersek tarihinde önemli bir olay da Osmanlı'nın Bosna'yı 1463'te fethetmesidir. Fatih Sultan Mehmed'in maiyyetinde seferlere katılan ve aynı sultanın biyografisini yazan Dursun Bey, Bosna'nın fethini anlatırken, 'Fi'l-cümle bu mübârek seferde dört vilâyeti feth ve istihlâs edüb sancakbeyi ve kadılar nasb edüb me'âdinleri üzere emînler konulub re'âyâyâ cizye-i şer'i olundu. Bu feth-i mübinle ganâyim-i azâyim-i bî-nihâyetle mürâca'at buyurdu ve dârü's-saltana İstanbul'a geldi' demektedir. Bu ifadeden Sultan II. Mehmed'in İstanbul'a dönüşünden önce, hemen fethi müteakip Bosna sancağının kurulduğu ve sancakbeyinin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Bosna sancağında altı kadılık oluşturulmuştur: Yeleç Vilayeti ve Yeleç Kadılığı, Saray Vilayeti ve Saray Kadılığı, Kral Vilayeti ve Bobovats ve Neretva Kadılıkları, Pavli Vilayeti ve Vişegrad Kadılığı, Kovaç Vilayeti (Pavli Vilayetiyle birlikte Vişegrad Kadılığı), Hersek Vilayeti ve Drina ve Blagay Kadılığı. Hersek vilayetinde iki kadılık bulunuyordu. Bunlar merkezi Foça'da olan Drina kadılığı ve merkezi Blagay olan Blagay kadılıkları idi. (...) Drina kadılığına tabi nahiyeler şunlardır: Sokol, Samobor, Kukany, Mileşevo, Dubštitsa, Bohoriç, Poblatye ve Kava'dır. Blagay kadılığı nahiyeleri ise Blagay, Gorajde, Zagorye, Bistritsa, Osanitsa, Tocevats, Vişeva, Kom, Neretva, Nevesinye, Blagay, Trebinje, Popovo, Vidoška, Dabri, Konats Polye, Vatnitsa (Fatnitsa), Gatsko, Mostar, Drejnitsa, Onogoşt, Dubrava.” (...)

“Osmanlı'nın Bosna fethi siyasi olduğu kadar yeni bir kültürel dönemin de başlangıcı olmuştur. Çünkü bu tarihten sonra Bogomil mezhebine bağlı olan Bosnalılar topluca İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu tarihten 1908 Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun egemenliğine kadar Osmanlı'nın sınır ucundaki sınır ülkesi olmuştur. Bu topraklar doğu ve batı arasında tampon görevi görmüştür. Bosna topraklarında pek çok asker devlet adamı yetişmiş buralar İstanbul yönetimine her zaman yakın olmuştur. 1877-1878 Türk-Rus savaşından sonra ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bu toprakları almasından sonra 1918 yılında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın bir parçası haline gelmiştir. '1970'li yılların

*dünyaya model olan Güney Slav ülkesi aslında, Osmanlı'dan sonra pandoranın kutusu hâline gelmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Tito'nun kadife kaplı demir yumruğuyla kapatılan kutu, ölümünün ardından yeniden açılacaktır. 'Din Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasında en önemli kimlik olup aralarındaki derin fay hattını ortaya çıkarmıştır. Tito döneminde din ögesi ortadan kaldırılırken Tito'dan sonra yine baskın ve ayırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.'*³

İşte, ele alınan *Drina Köprüsü* adlı roman, aynı zamanda bir sosyal bilimci olan yazarın söz konusu bu kültürel coğrafyanın Osmanlı yönetimi altındaki tarihi kesitine oldukça objektif bir açıdan tuttuğu ayna olarak dikkati çekmektedir. Nitekim, birçok dile çevrilen eserin İngilizce çevirisini üstlenen William H. McNeil, romanın bu yönüyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

*“(Bu eserden başka) Ne Balkan ve Osmanlı tarihi alanında daha iyi bir giriş, ne de bizimkinin dışındaki başka bir medeniyeti okuyucuya daha ikna edici bir şekilde tanıtan herhangi bir edebi eser biliyorum. Drina Köprüsü, heybetli başlangıcı ve sarsıcı sonu arasında Andriç'in sayfaları boyunca Osmanlı dünyasıyla bizi karşı karşıya getiren duygusal ve entelektüel bir maceradır. Kısacası Drina Köprüsü, olağanüstü bir çalışmadır, bir şaheserdir ve oldukça da sui generis (nevi şahsına münhasır / kendine özgü)'dir... Uzak Bosna'daki sosyal değişimin Andriç tarafından çizilen bu hassas portresi, ortaya çıkan büyük bir güce sahiptir.”*⁴

3. Drina Köprüsü Romanında Osmanlı Algısının Yansımaları/İzleri

Drina Köprüsü adlı eser, yazarı İvo Andriç'in sosyal bilimci kimliğine rağmen, hiç şüphesiz, öncelikle edebi bir eserdir. Andriç, söz konusu eserinde, Drina Köprüsü'nün yapılışından yıkılışına kadarki süre içinde, asıl olarak, Vişegrad Kasabası üzerinden bölgenin siyasi ve sosyal hayatının değişip dönüşmesini anlatmak istemiştir. Bunu yaparken, esere merkez motif olarak, son derece isabetli bir seçimle, Drina Köprüsü'nü yerleştirmiştir. Bu seçim yazara, bölgede, tarih boyunca bir arada ve genel itibarıyla barış ve huzur içinde yaşayagelen çeşitli etnik ve dini kökenden halkların, zamanla nasıl keskin kamplara ayrıldığıнын nedenlerini göstermek imkânını da vermiştir. Şöyle ki eserde merkez sosyal mekân olan Vişegrad kasabası, bir ucu Müslüman diğer ucu Hristiyan olan iki halkın

³ Sibel Bayram, “İvo Andriç'in Drina Köprüsü Adlı Romanı Bağlamında Hayatlara Uzanan Köprüler”, *Turkish Studies*, Volume 9/9 Summer 2014, s. 271-282.

⁴ Abdurrahman Kolcu, age, s.221

köprü sayesinde (Kapiya'daki sosyal hayat) birleşerek bir arada yaşadıkları bir yerdir. Ayrıca burası, tarih boyunca, Avusturya-Macaristan işgali gibi, çeşitli siyasi nedenlerle pek çok farklı milletin de gelip yerleştiği bir yer olmuştur. Bu itibarla, Drina Irmağı üzerine inşa edilen köprü, coğrafi olarak Bosna-Hersek'i doğu-batı yönünde Asya ve Avrupa'ya bağlarken öte yandan da bütün bu farklı milletleri kaynaştıran yegane birleştirici unsur olarak tasvir edilmiştir. Romanda, köprüyü yapan iradenin –her ne kadar bölgeden devşirilen bir Osmanlı sadrazamı olan Sokollu'nun kişisel geçmişine bir borç ödemesi olarak lanse edilse de nihayetinde- Osmanlı iradesi olduğu tarihi bir hakikattir:

“Devşirilen sadrazamlar, ‘devşirilip Türk olduğu için büyük bir günah işlediklerini düşünüyorlardı. Vicdanlarını rahatlatmak ve memleketlerine borçlarını ödemek için köprüyü yaptırdıkları söylene de bu kanıtlanmamıştır. Ancak bu köprüler daha çok ülkenin bütünlüğü için inşa edilmiştir. Hırvat ders kitaplarında da romandan bu devşirme ile ilgili bölümün alıntı yapıp okutulması ayrıca ilginç bir durumdur. Andriç ise bunun tersine bir yorumda bulunur. Sadrazamın artık yepyeni bir insan olduğunu ancak yıllar geçtikçe uzaklardan memleketini, köprüsüz Drina Nehri'ni düşünüp göğsünün sızlandığını ifade eder: Sokollu Mehmet Paşa köprüyü memleketine çok yakın bir yerde yaptırmış ancak bunun asıl sebebi bu bölgenin merkezle Orta Avrupa'yı bağlayan en önemli yer olmasıdır. Sokollu, sadece memleketi Vişegrad'da köprü yaptırmamıştır. Başka yerlerde de köprüler yaptırmıştır. Podgorica'da Trebišnica'da da birer köprü yaptırmıştır. Bu köprüler o dönemde Dubrovnik ve Hırvatistan'da büyük rol oynamışlardır. Yazar, Sokollu'nun duygusal sebeplerden değil ekonomik ve stratejik sebeplerden dolayı bu köprüyü inşa ettiğini ifade eder. Evliya Çelebi Vişegrad'da köprüünün sağ tarafında kervansaray ve bir imaret olduğunu yazmaktadır. Çelebi, bu kervansaraya on bin deve, katırın sığıdığını yazar. Çelebi bu sayıyı abartılı anlatsa da hayranlıkla bahsettiğine göre gerçekten kaliteli ve büyük bir yapı olduğu, halk arasında ‘taş han’ olarak bilindiği bir gerçektir.”⁵

Ayrıca, devlet ileri gelenlerinin kurdukları bu vakıflar yoluyla memlekete hizmet etmelerinin tarihi-stratejik gerekçeleri de bilinmektedir. Osmanlı, merkezden uzak bölgelerdeki bu tür hizmetler yoluyla merkezi otoritesini de tahkim etmiştir. Şöyle ki merkez dışında biriken gelirleri yine o bölgelere harcamak suretiyle, hem oralarda Saraya karşı oluşabilecek

⁵ Sibel Bayram, age, s. 275.

siyasi ve ekonomik tehdit ve isyanların önüne geçmiş hem de Batıda görülen Burjuva sınıfının Osmanlı içinde de oluşmasına mani olmuştur.

Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminin bir gereği olarak vakıf, imaret anlayışıyla yapılan köprü ve hemen yanına yapılan kervansaray, romanda, -bu anlayışı teyit edercesine- Avusturya işgaliyle gelen modern Avrupalı yönetim anlayışıyla (kapitalizm) yıkılana kadar, tarihi fonksiyonlarıyla bölge halklarına hizmet eden iki önemli simge olarak takdim edilmişlerdir.

Bu dikkatle eser, tarihsel gelişmelerin, yörenin sosyal hayatı üzerindeki etkileri açısından okunduğunda, iyiden kötüye doğru bir gidiş çizgisi takip edilmektedir. Köprünün yapılış aşamalarının anlatıldığı ilk kısımlarda göze çarpan bazı sert uygulamalar -ki bunlar da dönemine göre her devletin kendi otoritesinin tesisi ve devamı için, icabı halinde uygulayabildiği tedbir kabilinden uygulamalar (angarya, kazığa geçirme cezası vb.) olarak görülmektedir- dışarda tutulduğunda, yaklaşık 400 yıllık Osmanlı idaresinde kalan bölgede, hissedilebilir bir tarzda sosyal barış ortamının yaşanageldiği fark edilmektedir. Bu genel sükûn halinin, dünyadaki siyasi gelişmelere (milliyetçilik cereyanları gibi) de bağlı olarak, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Sırbistan ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki sürtüşmeler dolayısıyla ortaya çıkan Avusturya işgaline kadar sürdüğü görülmektedir. Söz konusu işgalle birlikte ise bölgeye, ilk bakışta hayatı kolaylaştırıyor gibi görünen bazı teknolojik, ekonomik ve sosyal yeniliklerle (tren, banka, borsa, otel, eğlence merkezleri vb.) birlikte Avrupa menşeli modern yönetim anlayışları (kapitalizm, sosyalizm, milliyetçilik vb.) girmiş ve böylelikle bölgede, etkileri bugünlere kadar gelen istikrarsızlığın ve yıkımın tohumları atılmıştır. Romanda, genel planda yazar-anlatıcının bakış açısından aktarılan söz konusu tarihi geçiş süreci, hemen her fırsatta önceki Osmanlı dönemiyle mukayeseli olarak takdim edilip değerlendirilmektedir. Çoğunluğu yazar-anlatıcı olmak üzere, yer yer kahraman-anlatıcıların (Duşceli kısa boylu hoca, Ali Hoca, Rahip Nikola vb.) anlatımlarına ve bakış açılarına da yansıyan Osmanlı algısı/imajı/izlenimine bakıldığında, ortaya çıkan durumun, Bizanslı Grandük Notoras'ın İstanbul'un fethi sırasında, tarihi bir anekdot olarak kaydettiği "*Başımızda kardinal külahlı görmektense, Osmanlı sarığı görmeyi arzu ederiz.*" sözünü haklı çıkarır bir ikrar/itiraf tablosu arz ettiği görülmektedir. Nitekim yazar, romanın sonunda, bu istikrarsızlaştırıcı ve yıkıcı tohumların en somut meyvesi olan savaşı ve onun yol açtığı tahribatı, yerli Müslümanlardan Ali Hoca'nın bilinciyle köprünün yıkılış sahnesi üzerinden idrak ettirmektedir:

“Gözü köprüye ilişti. Kapiya yerinde duruyordu. Ama hemen sonra köprü ikiye ayrılıyordu. Yedinci sütun ortada yoktu. (...) Haincesine, zalimcesine ikiye bölünmüştü. (...) Bütün bu araçların, makinelerin, o çalışma ve acelenin ne olduğu, neye yaradığı şimdi anlaşılıyor. (...) Yıllarca onların köprü üstünde çalışmalarını seyretmişti. Onu güzelleştirmiş, temizlemiş, su boruları döşemiş ve elektrikle aydınlatmışlardı. Sanki faydalı bir hayrat değil de alelade bir kaya parçasıymış gibi... (...) Allah’a vakfedilmiş olan en güzel... en sağlam şeye el uzatmışlardı. (...) İşte sadrazamın köprüsü bile ince bir gerdanlık gibi dökülmeye başlamıştı.”⁶

Eserdeki genel akışı ve özellikle yukarıda bahsedilen geçiş (Osmanlı yönetiminden Avusturya yönetimine geçiş) sürecini takip etmek suretiyle, Osmanlı imajına/algısına dair izleri/izlenimleri, aşağıya alınan pasajlar üzerinden göstermek mümkündür.

Eserde, özetle, bir Boşnak kasabası olan Vişegrad’ın 16-20. yüzyıllar arasındaki tarihsel, siyasal, sosyal ve kültürel macerası anlatılmaktadır. Dört yüz yıllık bu dönem içinde, romanda anlatılanların arka fonunu ana hatlarıyla; köprünün yapılışı, Osmanlı’nın zayıflaması, Sırp isyanları, su baskınları, Bosna’nın Avusturya tarafından işgali, Balkan Savaşı, Avusturya-Sırbistan Savaşı, I. Dünya Savaşı gibi tarihi olaylar oluşturmaktadır.

Söz konusu tarihsel aralık, kasabada bulunan Drina Irmağı üzerine Sokollu Mehmet Paşa tarafından inşa ettirilen ve esere adeta merkezi bir kişilik olarak yerleştirilen köprü üzerinden/gözünden anlatılmaktadır. Tarihsel olduğu kadar sembolik değeri de (bağlama görevi) son derece belirgin olan köprü, eserde takdim edilen sosyal hayatı tanzim eden, çok çeşitli bir demografik yapıda olan kasaba halkı üzerinde-yapılışından 20. yüzyılın başlarına kadar- birleştirici bir denge unsuru olarak varlığını sürdüren sembolik bir roman kahramanı durumundadır.

Köprünün bu sembolik durumu, daha romanın başlarında, son derece olumlu ifadelerle takdim edilmektedir. Köprü ve kasabanın genel olarak tanımlandığı ilk bölümlerde köprünün Sarayevo’nun iki yakasıyla birlikte aynı zamanda kasabayı dış mahalleye de bağlamasına işaret edildikten sonra, anlatıcı tarafından bu ‘bağlama’ işlevi, şu sözlerle betimlenmektedir:

“Burada ‘bağlar’ kelimesi; güneş sabahları, biz insanların çevremizi görmemiz ve işlerimize gitmemiz için doğar, akşamları da uyuyarak günün yorgunluğunu dindirmemiz için batır; dediğimiz zamandaki kadar bir gerçeğin anlatımıdır.

⁶ İvo Andrić, *Drina Köprüsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 346-348.

*“Çünkü değerli bir eser ve eşsiz güzellikte olan bu yapı, daha zengin, ticaret bakımından daha gelişmiş şehirlerde bile bulunmayan bu köprü (eskiden böylesi koca İmparatorluk’ta ancak iki tane var derlerdi) Drina’nın yatağı üstünde güvenilir, temelli biricik geçittir; Bosna’yı Sırbistan’a, oradan da daha uzaklara, Osmanlı İmparatorluğu’nun öteki bölgelerine, hatta ta İstanbul’a kadar bağlayan biricik bağıdır. (...) Kasaba köprü sayesinde yaşadı ve sağlam bir kökten güç alır gibi büyüdü.”*⁷

Alınan pasajdaki *“sağlam bir kök”* ifadesi, köprü üzerinden, aslında köprüyü oraya yaptıran Sokollu’ya ve dolayısıyla Osmanlı iradesine gönderme yapması bakımından dikkat çekicidir. Gerçi eserin ilerleyen sayfalarında köprünün mimarı olarak *“...kim olduğu bilinmeyen masallaşmış bir üstad”* nitelemesiyle Mimar Rade isimli bir mimarın adı geçse de, köprünün asıl mimarının -kendisi de tıpkı köprüyü yaptıran büyük Osmanlı veziri Sokollu gibi bir devşirme olan- Mimar Sinan olduğu bilinmektedir.⁸

Bölge halkı tarafından Drina Köprüsü’ne büyük bir önem ve adeta kutsiyet yüklenir. Örneğin, Avusturyalılar kasabayı işgale gelirken, halk, esatirî bir ruh coşkuluğu içinde, köprünün Müslüman olmayan bir milletin eline geçmesine izin vermeyeceğine inanmaktadır:

*“Bu köprü bir vezirin hayratıdır. Bu köprünün gavur kuvvetlere geçit vermediği yazılıdır. Onu biz değil de ne kılıcın ne de tüfeğin etkilemeyeceği ‘bir evliya koruyor. Düşman gelince o mezarından kalkacak, köprünün ortasında dikilecek...”*⁹

Roman boyunca çeşitli vesilelerle anlatıcının diline ve bakış açısına da yansımış olan Avusturya işgali öncesindeki barış/huzur ortamı, aynı zamanda, yörenin Osmanlı yönetimindeki durumuna ilişkin bilimsel bir çalışma da yapan anlatıcı-yazarın dikkatini işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Çünkü, yazarın biyografisine dair bu ayrıntı, romanın hâkim konumlu anlatıcısına, romanda yansıtılan Osmanlı algısının hem daha objektif hem de yöre halkının genel algısını yansıtır bir tarzda nakledebilmesi için bir bakış açısı/genişliği kazandırmıştır. Zaten aşağıda da yer yer işaret edileceği gibi anlatıcı, genel olarak *“biz”* zamiriyle konuşmakta ve böylelikle de romanda olup bitenlere içeriden birisi olarak baktığını gizlememektedir.

⁷ İvo Andrić, age, s.14

⁸ Abdurrahman Kolcu, age, s.225

⁹ İvo Andrić, age, s.128

Sokollu tarafından köprü yapımı için görevlendirilen Abid Ağa karakteri, son derece olumsuz bir tip olarak çizilmiştir. Abid Ağa'nın haksız ve canice uygulamaları, Hristiyan, Müslüman farketmeksizin tüm yöre halkını canından bezdirmiştir. Durumu, gözlem için görevlendirdiği kişilerden öğrenen Sokollu, Abid Ağa'yı hemen işten el çektirmiş, cezalandırmış ve yerine son derece hakkaniyetli, dürüst ve iyi bir devlet görevlisi olan Arif Bey'i göndermiştir.¹⁰ Böylece yazar, objektif bakış açısının da bir yansıması olarak Osmanlı'nın yanlıştan dönmesini bilen, titiz, adil ve hakkaniyetli yönetim anlayışına işaret etmiş olmaktadır.

Her ne kadar romanın başlarında Sokollu'nun devşirilme macerası üzerinden Osmanlı'nın devşirme sistemi/uygulaması, son derece hazin sahnelerle ve gaddarca bir uygulama¹¹ olarak anlatılsa da, tarihi olarak, söz konusu devşirme sistemi, devşirilen çocukların aileleri tarafından bilhassa talep edilen, devrine göre çocukları için ikbal imkânı olarak görülen bir uygulama olarak da nitelendirilmektedir:

"(...) Milliyetçi hareketlerle oluşan bu düşüncelerin kendi içinde haklılığı vardır. Fakat tarihi şartların getirdiği yapılanmaları da yine kendi şartları içinde değerlendirmek gerekir. Sokollu Mehmet Paşa, bir Türk'ten, bir Müslüman kökenliden belki daha fazla Osmanlı'ya hizmet etmiştir. Ne Hristiyan asıllı olduğu için yerilmiştir ne de Sırp olduğu için. Osmanlı'nın, birçok kavmi yüzyıllar boyunca idaresinde bulundurmasının sebepleri arasında bu da vardır. Sokollu'nun devlete hizmeti esas alınmıştır, etnik kökeni değil.

*'Sokollu Mehmet Paşa'nın hayatıyla ilgili eserler yazan Radovan Samarcic ve Giovanni Sagredo ise, Sokollu'nun devşirildiğinde 16 veya 18 yaşında olduğunu yazmaktadırlar. Bu da aslında devşirme için epey geç bir yaştır. Bayo Sokoloviç, o dönemde eğitim ve yükselme açısından bir araç olan devşirmeliği çok iyi kullanmış, sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Radovan Samarcic'in kitabında yoksul ailelerin, çocuklarının yükselip hayatlarını kurtarması için devşirme eminlerine rüşvet verdiklerini bile yazmıştır.'*¹²

Romanda, Osmanlı dönemindeki barış atmosferini örnekleyen en tipik kısımlardan birisi, Avusturya işgalinden önce, Vişegrad kasabasının karşı

¹⁰ İvo Andriç, age, s.64-65

¹¹ İvo Andriç, age, s.25-27

¹² Muharrem Kaya, "Drina Köprüsü ve El Greko'ya Mektuplar Romanlarında 'Öteki' Türkler, Müslümanlar", *Hürriyet Gösteri*, Sayı: 313, (Temmuz,Ağustos,Eylül),2014, s.90-110.

iki tarafında oturan Hristiyan din adamı Rahip Nikola ile Müslümanların kanaat önderlerinden olan Molla İbrahim arasındaki dostluktur:

*“Onlar o çağda Müslümanlarla Sırplar arasında ne ölçüde bir dostluktan söz etmek mümkünse o derece eski dost ve çocukluk arkadaşlarıydılar. (...) Şaka olarak birbirlerini ‘komşu’ diye çağırırlardı. (...) Şakayı seven kasabalılar iyi anlaşılan kişilerden söz ederlerken: ‘Papazla hoca gibi sevişiyorlar’ derlerdi. Bu söz atasözü gibi yerleşip kalmıştı.”*¹³

Eserde, Osmanlı döneminde kasaba halkında yerleşen ve benimsenen huzurlu yaşama düzeniyle Avusturya işgalinin getirip dayattığı yeni Avrupai yaşama tarzının meydana getirdiği huzursuzluğu anlatan aşağıdaki satırlar, genel olarak bölge halkı üzerindeki olumlu Osmanlı algısını dışarı vuran örnekler olarak dikkati çekmektedir:

*“Görünmeyen, ama her gün kendini biraz daha hissettiren kanun, düzen ve yönetmeliklerden ördükleri ağın içine, insanı, hayvanı ve eşyasıyla, bütün hayatı almak ve etrafta ne varsa hepsini değiştirmek istiyorlardı. Sanki şehrin dış görünüşünden başka insanların da gelenek ve göreneklerini, beşikten mezara kadar her şeyi alt üst etmek niyetindeydiler.”*¹⁴

Bu sözlerin ardından yazar, ileriki sayfalarda, ‘biz’ zamiriyle konuştuğu Müslüman karakteri Şemsi Bey’in ağzından, bu yeni düzenin ‘yabancılar’ının getirdiklerinin, halk üzerinde meydana getirdiği endişe ve korkuyu şu sorularla dile getirmektedir:

*“-Bu bizi nereye sürüklüyor? Sonu nereye varacak?.. Evet bu durmak dinlenmek nedir bilmeyen, ne ölçü, ne rahat, ne sınır tanıyan yabancılar ne idiler? Ne istiyorlardı? Ne maksatla gelmişlerdi? Sanki hepsi birbirine bağlıymış gibi neden bu kadar çok şeye ihtiyaçları vardı? Bütün bunları ne yapacaklardı? Sonu gelmeyen bu çeşit girişimlere onları sürükleyen endişe ne biçim şeydi?”*¹⁵

Müteakip sayfalarda, yazar-anlatıcı yine “biz” kipiyle kasabada yaşanan bu zoraki değişimin halk indinde oluşturduğu olumsuz intibaları ve endişeyi anlatmaya devam eder. Nitekim köprünün yapılışının ardından geçen üç yüz yılın ardından sarf edilen şu sözler, adeta, halkın hiçbir zaman gerçekleşmeyecek ortak temennisi/arzusu olarak dile getirilmektedir:

¹³ İvo Andrić, age, s.139

¹⁴ İvo Andrić, age, s.145

¹⁵ İvo Andrić, age, s. 148

“Köprü, vaktiyle en büyük sellerin, azgın ve karanlık suları altından sanki hiç dokunulmamış ve yeniden canlanmış gibi nasıl bembeyaz çıktıysa, bu yenilik tufanından da öyle muzaffer çıkacağına benziyordu.”¹⁶

Bölge insanı üzerindeki her iki yönetim anlayışını karşılaştıran şu ifadeleri de yine, yukarıda işaret edilen ‘iyiden kötüye doğru gidiş’in dile getirilişi olarak okumak mümkündür:

“(…) Türklerin zamanındaki o tatlı ve sakin yaşam yoktu ama (bu zaten imkânsızdı) yeni anlayışa göre her şey düzenleniyordu. Tam o sırada yeni kargaşalıklar başladı. (...) Alınan yeni tedbirlerden kimse hoşnut değildi. Bu tedbirler, anlayışlarına, yaşayış biçimlerine, geleneklerine tamamen aykırıydı.”¹⁷

“19. yüzyıldan itibaren Drina Köprüsü’nde modernizm yakından takip edilir. Kasabaya tren gelir. Vişegrad’a trenin gelmesiyle köprüünün doğu ile batıyı birleştirme görevi sona erer. Ancak halkın sosyal yaşamındaki önemi devam eder. Halk yine Kapiya’ya gidip dinlenir, sohbet eder: ‘Halk köprüünün o eski köprü olmadığına, köprüden geçen yolun artık batı ile doğuyu birleştirmedikğine inanır ve bunu kolayca kabul eder.’ Ülkedeki yönetim biçimi değişiklikleri köprüünün üzerindeki bildirilere yansır. Daha önce Türkçe yazılan bildiriler Osmanlının gitmesiyle birlikte artık asılmaz. Türkçe yerine Sırpça yazılır. Prag’a, Graz’a, Zagreb’e okumak için giden gençler yanlarında getirdikleri kitaplarla kasabada farklı bir hava estirirler. İhtiyarlar ‘ah’ çekerek Balkanlardaki yeni sınırlardan ve Türk hâkimiyetindeki Lika’dan İstanbul’a uzanan coğrafyada geçen çocukluklarından bahsederler. Robert Hodel’e göre Osmanlı dönemi romanda ‘tatlı bir sessizlik’ olarak görülür, Avusturya dönemi ise karmaşadır. Türk sınırının Edirne’ye çekilmesinden sonra artık köprü doğuyu da bağlamaz. Sadece Vişegrad’ın iki yanını bağlama görevi kendisine kalmıştır.”¹⁸

“Daha dün oracıkta olan ve onu yaratan Doğu... Son zamanlar çok sıkışmış, kemirilmiş olmasına rağmen daimi ve gerçek olan doğu, şimdi bir hayalet gibi birden kayboluvermişti. Artık köprü, şehrin iki yanı ile... Drina’nın iki yanındaki yirmi kadar bucak ve köyden başka bir yeri birleştirmiyordu.”¹⁹

¹⁶ İvo Andriç, age, s. 149-153

¹⁷ İvo Andriç, age, s. 164-165

¹⁸ Sibel Bayram, age, s. 277

¹⁹ İvo Andriç, age, s. 249

Yukarıdaki alıntıda “*daimi ve gerçek olan doğu*” ifadesi, romanda, Avusturya işgaliyle gelen modernizm, kapitalizm ve emperyalizmin bölge hakkında meydana getirdiği yalancı zenginliğe/illüzyona işaret etmektedir. Kasabaya trenin gelişiyle beraber gelen kapitalist anlayış çok kısa sürede hayatı ve insanları müreffehleştirip zenginleştiriyor gibi görünse de aslında tam tersine, fakirleştirmekte ve onların emeklerini, hayallerini sömürmektedir. Osmanlı ve Avusturya yönetimlerinin uygulamalarının mukayeseli olarak verildiği aşağıdaki kısımlarda, yazar-anlatıcının bakış açısından, Osmanlı dönemi uygulamalarının daha hakkaniyetli olduğunu ve halk tarafından daha olumlu karşılandığını çıkarmak mümkündür:

*“19. Yüzyıl, milyonlarca insanın gözleri önüne çeşitli imkânlarını seriyor, elverişli fiyat ve ödeme ile herkes için bir konfor ve mutluluk serabı yaratıyordu.”*²⁰

*“İlk anlaşmazlık ve çatışmalardan sonra yeni hükümet, gücünü dolaylı olarak hissettiriyor, onun için de halk onu eski Osmanlı düzeninden daha kolay sindiriyordu. Açgözlülüğünü ve zulmünü, geleneksel biçimlerle bir ağırbaşlılık ve parlaklık maskesi altında gizliyordu. Halk hükümetten korkuyor ama, ölümden ve hastalıktan korkar gibi korkuyor, zulüm, felaket ve fenalık karşısında titrer gibi değil!”*²¹

*“Bu yeni yaşantı, hiçbir kasabalının ta ezelden beri ruhunda beslediği emeli, kanında taşıdığı şeyi gerçekleştiremiyordu. Hepsi de Hıristiyanı da, Müslümanı da, bu yeni hayata, ihtiyatla her türlü çekingenliklerle giriyordu. (...) Bu yeni yaşam, eskisinden, Osmanlılar zamanındakinden daha az koşullara bağlı değildi. Yalnız bu koşullar daha kolaydı. (...) Onun için de halka, sanki etrafında her şey değişmiş, zenginleşmiş ve genişlemiş gibi geliyordu. (...) Yeni devlet, iyi bir idare sistemiyle, insanların cebinden Osmanlı idaresinin zorla çektiğini, acısız ve kimseyi sarsmadan çekip alıyordu. O kadar ki, halk ödediği vergilerin, yükümlülüğünün belki farkında bile olmuyordu. Böylece Avusturyalılar Osmanlılar zamanından fazla para çekiyor, ama bunu daha kolay, daha çabuk ve daha emin bir biçimde yapıyorlardı. (...) Para, o zamana kadar görülmemiş bir bolluk, taze bir kan gibi memlekette dolaşmaya başladı. En önemlisi de genel bir biçimde hiç çekinmeden, açıkça dolaşmasıydı.”*²²

²⁰ İvo Andrić, age, s. 186

²¹ İvo Andrić, age, s. 187

²² İvo Andrić, age, s. 188-199

Romanda Avusturya işgaliyle birlikte kasabalının hayatına giren bir yenilik de, dükkân ve kantinlerle birlikte açılan oteldir. Bunlardan özellikle Lotika adlı Yahudi kadının işlettiği otel, kasabada kapitalist anlayışla oluşan yeni sosyal hayatın merkezi durumundadır. Otel, aynı zamanda, köprünün ‘Kapiya’ sı üzerinde yüzyıllar içinde şekillenen barışık, kaynaşık sosyal hayatı da yok etmiş, yerine, sosyal tabakaların belirginleştiği sınıfsal bir toplum yapısı getirmiştir. Otelle birlikte, eğlence ve israf üzerine bina edilen yeni bir tüketim modasının başladığı kasabada, Osmanlı zamanında köprü ile birlikte yapılan kervansarayın /Taş Han’ın imaret/hayrat anlayışıyla gördüğü işlevin yerini, tamamen kâr ve insanları sömürme üzerine kurulu ve merkezinde otelin bulunduğu yeni Avrupalı bir tüketim kültürü almıştır. Osmanlı vakıf sisteminin bir parçası olarak ‘hayır’ amaçlı yaptırılan kervansarayla; Avusturya/Avrupa’nın kapitalist zihniyetiyle ‘kâr’ amaçlı yaptırılan bu iki yapıya dair kanaatler, genel olarak ‘biz’ anlatım kipiyle konuşan anlatıcının bakış açısına da sinmiş durumdadır. Her iki yapıya dair kanaatlerin yansıdığı aşağıdaki pasajlar, aynı zamanda, bu iki karşıt zihniyetin bölge halkı üzerindeki etkilerinin/izlenimlerinin de açık ifadeleri durumundadır:

“Türklerin Macaristan’dan çekilmeleriyle, Kervansarayın gelirini sağlayan vakıf malları da imparatorluğun sınırları dışında kaldı. Kasaba halkı olsun, yüz yıldan beri bu taş hana inen yolcular olsun, ona öyle alışmışlardı ki, bu masrafın ne ile karşılandığını, kaynağının nereden geldiğini hiç düşünmemişlerdi. Kimsenin olmayan ve herkesin malı sayılan bir yerdi orası! Yolun kenarında yetişmiş verimli bir meyve ağacı gibi herkes ondan yararlanıyordu. Vezir’in ruhuna bir Fatıha okuyorlardı ama, onun yüz yıl önce öldüğünü ve şimdi İmparatorluğun olan vakıf mallarını kimin idare ettiğini ve koruduğunu hiç düşünmüyorlardı. Dünya işlerinin bu kadar uzaktan birbirine bağlı olabileceğini kim düşünebilirdi ki? .. Onun için de gelir kaynaklarının kurumuş olduğunun kimse farkına varmadı. (...) O çağda vakıfları idare etmekle görevlendirilen Davut Hoca Mütevelli (halk onu öyle çağırıldığı için Mütevelli adı ona soyadı olmuştur), her yana baş vuruyor, ama hiçbir karşılık alamıyordu. (...) Davut Hoca, hanı yaşatmak ve kurtarmak için elinden geleni yaptı. İlkın cebinden masraf etti. Sonra akrabalara borçlandı ve her yıl yapıyı onarıp güzelleştirdi. Böyle giderse iflas edeceğini söyleyenlere, parasını sağlam yere yatırdığı cevabını veriyordu. Çünkü o, işini Allah’a havale etmişti. Herkesin bırakıp unuttuğu o mübarek vakıfları elbette ki Allah koruyacaktı.”²³

²³ İvo Andrić, age, s. 77-78

“Otelin üst katında müşterilere ayrılmış derli toplu, tertemiz altı oda vardı. Birinci katta, biri son derece büyük, öteki küçük olmak üzere iki salon vardı. Büyük salona küçük rütbeli subaylarla esnaf takımı gibi sıradan, gösterişsiz kişiler gelirdi... Küçük salon, büyük olandan, çift kanatlı camları buzlu bir kapı ile ayrılmıştı. Orası sosyal hayatın merkeziydi. Oraya memurlar, subaylar ve şehrin zenginleri gelirdi. (...) Lotika’da içilir, şarkı söylenir, kağıt oynanır, dans edilirdi. Ya da ciddi konuşmalara dalınır, işler çözümlenir, güzel yemekler yenir, temiz yataklarda yatılırdı. (...) Burada insanın daima emin olduğu yalnız iki şey vardı: Parasını ve vaktini israf etmek... Üst yanı var gibi görüldüğü halde varlığı hiç de kesin değildi. Her iki kuşağın zengin ve hovarda beyleri için Lotika adeta bir serap, duyguları ve iştihaları ile oynayan, pahalı, parlak ve soğuk bir hayaldi. (...) Kısacası, pek güzel ve namuslu bir mesleği olmayan Lotika’ya sağduyusu olan, iyi yürekli, iyi huylu bir kadın denebilirdi. Gerektiğinden çok para harcayanların, gerektiğinden çok oyunda kaybedenlerin imdadına da yetişmesini, onları avutmasını da bilirdi. Onları deli ediyordu. Çünkü onlar aslında deli idiler. Onları aldatıyordu. Çünkü aldanmak istiyorlardı. Nihayet onlardan nasılsa kaybetmeye ve israf etmeye niyetli oldukları şeyi alıyordu. Çok para kazanıyor, parasının hesabını da biliyordu. Daha ilk yıllarda küçük bir servet biriktirmişti.”²⁴

Romanda, bölge halkının birlikte yaşama alışkanlığını bozup, onları kamplara ayıran ve aynı zamanda adım adım savaşın eşiğine götüren bir sürecin başlangıcı olarak takdim edilen tren (Doğu Demir Yolları) de yine Avusturya işgalinin ardından Avrupa kaynaklı olarak gelen yeniliklerdendir. Trenin gelişi, bir yönüyle Drina köprüsünün tarihi bağlayıcılık işlevini kaybetmesini beraberinde getirirken bir yönüyle de Osmanlı’nın bölgedeki varlığının gittikçe kaybolduğunu sembolize etmektedir. Bir başka ifadeyle, bölgede köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip köprü (Osmanlı), teknolojik yeniliklerle beraber emperyalizmin temsilcisi olan tren (Avusturya /Avrupa) karşısında yenilgiye uğramıştır. Bu rekabet ve onun tarihi sonucu olan I. Dünya Savaşı, ilk önce Bosna olmak üzere tüm dünyaya önu alınmaz ve etkileri 20.yüzyıl boyunca sürecek olan yıkımlar ve felaketler getirmiştir. Yazar, bu durumu, romana merkez kişiliklerden biri olarak yerleştirdiği ve Avusturyalıların getirdiği yenilikleri hiçbir şekilde kabul edip benimsemeyen, onlara karşı hep şüphe ve ihtiyatla bakan Ali Hoca’nın bakış açısından bir öngörü olarak şöyle işaret etmektedir:

²⁴ Ivo Andrić, age, s. 191-193

“Eğer gittiğin yer bir cehennemse daha ağır gitmek daha hayırlı olur. Eğer Avusturyalıların bu makineyi senin gideceğin yere daha çabuk gitmen için icat ettiğine inanıyorsan aptalın birisin. Sen yalnız bir yerden öbür yere gittiğini görüyorsun. Ama makinenin seninle birlikte, senin gibilerden başka neler getirip götürdüğünü hiç sormuyorsun!.. (...) Bir gün gelecek Avusturyalılar seni, trenleriyle istemediğin ve gitmeyi hiç düşünmediğin yerlere sürükleyecekler.”²⁵

Romanda, eskiden (Osmanlı) yeniye (Avusturya) olmakla beraber aslında iyiden kötüye doğru gidişin sebeplerinden bir başkası olarak, kaynağını yine Batıdan alan milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm gibi modern düşünce akımları ve ideolojiler gösterilmektedir. Romanda adı geçen Yanko Stikoviç, Yakov Herak, Ranko Mihayloviç, Nikola Glansinçanın, Vlado Mariç, Zorka, Zagorka... gibi gençler tahsil için gittikleri çeşitli Avrupa merkezlerinde bu zararlı/zehirli ideolojilerin etkisinde kalarak döndüklerinde ateşli tartışmalara girişirler. Bu etkilenme, romanda anlatıcı tarafından kamplaşmanın ve giderek bölünüp parçalanmanın ayak sesleri olarak takdim edilir. Bunlardan bilhassa ihtilalci milli gençlik örgütlerinin faal bir üyesi olan milliyetçi Sırp genci Galus’un Müslüman Bahtiyaroviç’le giriştiği tartışma sahnesinde sarf ettiği sözler göze çarpmaktadır. Bu kısımlar, Galus’un görüş açısından, öteden beri Osmanlı’nın bölgede nasıl anlaşıldığına/karşılandığına dair kanaatlerin sadece belli bir yönüne işaret etmesi bakımından dikkati çekmektedir. Eskinin yani Osmanlı’nın savunucusu durumunda olan Bahtiyaroviç’le Galus arasında geçen uzun tartışma diyalogundan aşağıya alınan bu sözler, 1. Dünya Savaşı’nın başlamasına sebep olan tarihi kıvılcımı (Ferdinand suikastını) ve bu kıvılcımı çıkaran kişiyi (bir Sırp milliyetçisi) hatırlatması ve de yazarın biyografisiyle kesişmesi bakımından da ayrıca sembolik öneme sahiptir. Nitekim birinci büyük savaş başlatan bu tarihi hadise, romanın ileriki sayfalarında da²⁶ zaten yer alacaktır:

“Galus ateşli ateşli konuşuyordu:

-Bu çeşit sorunlarda sizler, bey oğulları, çoğu zaman yanılıyorsunuz. Yeni zamanlar düzeninizi bozduğu için dünyada artık kendinizi rahat hissetmiyorsunuz! Sizler için doğu gelenekleri ve düşüncesi, yüzyıllarca egemenliğinizin temelini meydana getirmiş olan sosyal ve hukuk düzenine sıkıca bağlıdır. (...) Tam tersine, bu toprakların biricik efendilerisiniz... Ya da

²⁵ İvo Andriç, age, s. 232

²⁶ İvo Andriç, age, s. 309

daha doğrusu idiniz! Yüzyıllar boyunca egemenliğinizi genişlettiniz, güçlendirdiniz. Onu kah kılıçla, kah kitapla, dini, hukuki ve askeri bakımdan savundunuz! Bu da sizi savaşçı, idareci, devlet adamı yaptı. Bu sınıfa giren insanlar, dünyanın hiçbir yerinde soyut bilimle uğraşmazlar. Ekonomi, politika, hukuk öğrenimi sizin içindir. Çünkü sizler olumlu bilgiler için yaratılmış insanlarsınız. Egemen sınıftan olanlar her zaman ve her yerde böyledirler. (...) Şimdi köprüden ve onu yaptırandan söz açmışlardı. Galus'un sesi çok daha yüksek ve anlamlıydı. Bahtiyaroviç'in böyle anıtlar yaptıran Sokollu Mehmet Paşa ile Osmanlı idaresi üzerine söylediği övücü sözleri doğrulamakla birlikte Sırp milletinin, geleceği, geçmişi, kültürü ve uygarlığı üzerine milliyetçi görüşlerini ateşli ateşli anlatıyordu. (...)

Galus da:

-Hakkın var, diyordu. Herhalde bir dahi olması gerek. Bizim kanımızdan olup yabancı bir imparatorun hizmetinde yükselenlerin ne birincisi ne de sonuncusudur. Biz İstanbul, Roma ya da Viyana'ya, devlet adamı, asker ve sanatçı olarak bu ayarda yüzlerce insan verdik!.. (...) Şimdiden sonra değerlerimiz ülkemizde kalacak.. Burada gelişecek ve genel kültüre yarımını yabancı merkezlerden değil, buradan ve bizim ismimizle yapacak.

(...)

-Demek Sokollu Mehmet Paşa, yukarda Sokoloviç'te bir köylü olarak kalsaydı yine bu mertebeye yükselecek... ve şu dakika üstünde konuştuğumuz köprüyü yaptıracaktı, öyle mi?..

-O çağda elbette hayır!..”²⁷

4. Sonuç

Genel itibariyle tarihi bir roman hüviyetinde olan *Drina Köprüsü*, son derece geniş ve zengin dokusuyla, adeta, altından akıp giden sular gibi geçip giden zamana/tarihe tanıklık etmek isteyen canlı/bilinçli bir köprü üzerine kurgulanmıştır. Bu bilinçli seçimle yazar, “köprü”nün bütün metaforik özelliklerinden yararlanarak hem onun altından akıp giden zamana şahitlik etmiş; hem de onunla, bir taraftan farklı millet ve kültürleri bir taraftan da geçmişle yaşanan anı birbirine bağlamıştır. Romanın hissedilir derecedeki masalsı havasına rağmen oldukça mesafeli ve de objektif bir anlatım tutumu takınan yazar, gerek anlatıcı olarak kendisi gerekse de sözü emanet ettiği diğer karakterlerinin bakış açısından, bölge insanının yaşa-

²⁷ Ivo Andrić, age, s. 264-268

yışını belirleyen önemli tarihi ve siyasi olayların deterministik bir akış halinde akarken, bölgeye ve dünyaya neler getirip neler götürdüğünü, halkın onları nasıl anlayıp karşıladıklarını aktarmak istemiştir. Bu anlatımlardan hareketle, özellikle, bölgenin Avusturya-Macaristan işgalinden sonraki döneminde yaşanan son derece hareketli ve de ayrıştırıcı, yıkıcı uygulamalar, gelişmeler göz önüne alındığında, ondan önceki dönem olan yaklaşık dört asırlık Osmanlı hakimiyeti dönemi genel bir huzur dönemi ve “tatlı bir sessizlik” olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Drina Köprüsü adlı romanda söz konusu edilen bölge üzerinde, neredeyse köprünün tarihiyle yaşıt bir tarihe sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nun, değişik tarihi gerekçelerle zaman zaman olumsuz olabilese de, kendisinden sonraki döneme kıyasla, genel olarak olumlu ve barışçıl intibalar bıraktığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Andriç, İvo. *Drina Köprüsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Bayram, Sibel. “İvo Andriç’in Drina Köprüsü Adlı Romanı Bağlamında Hayatlara Uzanan Köprüler”, *Turkish Studies*, Volume 9/9 Summer 2014, s. 271-282.

Kaya, Muharrem. “Drina Köprüsü ve El Greko’ya Mektuplar Romanlarında “Öteki” Türkler, Müslümanlar”, *Hürriyet Gösteri*, Sayı: 313, (Temmuz, Ağustos, Eylül), 2014, s. 90-110.

Kolcu, Abdurrahman. “İvo Andriç ve *Drina Köprüsü* Romanı”, *TÜBAR*, XIV, 2003-Güz, s. 219-245.

Türk Anlatı Geleneği ve *Saltıknâme*¹

Mehmet KAHRAMAN²

Öz

Türk edebiyat tarihinin başından beri var olan bir anlatı geleneğimiz vardır. Bu geleneğin bulabildiğimiz en eski ve en tam örneği, *Dede Korkut*'tur. *Dede Korkut*, olaylar, kişiler, çevre, kültürel unsurlar, anlatım teknikleri vb. detaylar bakımından yeterli düzeydedir. Bu bakımdan *Dede Korkut* üzerine yapılan çalışmalar, Türk anlatı geleneğinin tespitinde önemli ipuçları vermektedir. Türk anlatı tarihinde yer alan metinler, boy, dâstân, hikâye, roman, hangi isimle anılırsa anılsınlar, sonuçta bu geleneğin bir halkasını oluşturmaktadırlar. Bu metinler ayrıca Türk anlatı geleneğinin gelişim çizgisini takip etmemize de imkân sağlamaktadırlar. *Saltıknâme*, Anadolu'yu ve Balkanları içine alan uzun bir 'gazâ' metni, bir 'gazavâtname'dir. Onun için kullanılan bu 'gazavâtname' adı, Türk anlatı geleneğinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. İslam medeniyeti dairesinde yer almaya başlayan Türk toplumu, anlatılarının büyük çoğunluğunu bu türde yapmıştır. *Saltıknâme*'yi Türk anlatı geleneği içinde değerlendirmek, söz konusu geleneğin daha net anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. *Dede Korkut* metinlerinde ve mesnevilerde karşımıza çıkan anlatı teknikleri ile *Saltıknâme* ve ona benzer metinlerde rastladığımız anlatı teknikleri neredeyse birebir örtüşmektedir. Bunlara bakarak Türk anlatı geleneğinin esas omurgası tespit edilebilir.

Anahtar kelimeler: *Dede Korkut*, *Türk anlatı geleneği*, *Saltıknâme*, *Battalname*.

¹ Bu makale, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü tarafından 06-09 Mayıs 2015 tarihlerinde Saray-Bosna'da düzenlenen 2. *Uluslararası Sarı Saltık Gazi Sempozyumu*'nda sunulan "Saltıknâme'nin Türk Anlatı Geleneğindeki Yeri" adlı tebliğin gözden geçirilerek genişletilmiş ve makale formatında düzenlenmiş şeklidir. (2. *Uluslararası Sarı Saltık Gazi Sempozyumu Bildiri Kitapçığı*, İstanbul, 2015, s.137-144)

² Dr, TBMM Genel Sekreter Müşaviri; uveyska@windowslive.com

Turkish Narrative Tradition and *Saltıknâme*

Abstract

We have a narrative tradition that has existed since the beginning of the history of Turkish literature. The oldest and most complete example of this tradition that we have ever discovered is *Dede Korkut*. *Dede Korkut* is a sufficient literary work in terms of events, persons, environment, cultural elements, narrative techniques etc... In this regard, the studies on *Dede Korkut* give important clues in the determination of Turkish narrative tradition. The texts existing in Turkish narrative history that appear in different names such as 'boy', epos, story or novel are the fragments of this tradition. These texts also give an opportunity for us to follow the development line of the Turkish narrative tradition. *Saltıknâme* is a long 'gazâ' text, a 'gazavâtnâme' which includes Anatolia and Balkans. This 'gazavâtnâme' name used for it is an important piece of Turkish narrative tradition. Turkish people who began to take part in the circle of Islam civilization has made the great majority of their narrations in this genre. Evaluating *Saltıknâme* within the Turkish narrative tradition will also contribute to a clearer understanding of this tradition.

Keywords: *Dede Korkut, Turkish narrative tradition, Saltıknâme, Battalname.*

1. Giriş

Saltıknâme, Anadolu'dan başlayarak Avrupa'ya uzanan ve Balkanlar da içinde olmak üzere o coğrafyanın en uç noktalarına kadar süren fetih çalışmalarının anlatıldığı 2 ciltlik bir metindir. Eserin son taraflarında yer alan bilgilere göre *Saltıknâme*, 15. yüzyılda Cem Sultan'ın isteği üzerine maiyyetinde bulunan Ebu'l-Hayr-ı Rûmî tarafından yazıya aktarılmıştır. Fatih'in Uzun Hasan ile mücadele ettiği sıralarda Edirne'de yerine vekâleten bıraktığı Cem Sultan'ın, Tuna Baba'yı ziyaret etmiş, orada dinlediği bazı vakaların derlenip toplanarak bir kitap şekline getirilmesini Rûmî'den istemesi üzerine *Saltıknâme* kaleme alınmıştır. 7 sene süren bir çalışmanın ürünü olan eser, tahminen 1473-1480 yılları arasında yazıya aktarılmıştır. Rûmî'nin, bu süre boyunca coğrafyayı dolaşarak dinlediği kıssaları derlediği, sonunda bu kitabı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Elimizde Rûmî'nin orijinal nüshası yoktur. Ele geçen en tam nüsha, Necati Demir'in özel kitaplığında bulunan ve Rûmî'nin orijinal nüshasından Yusuf oğlu Ömer tarafından 1863 yılında istinsah edilen nüshadır.³

Saltıknâme'den anlaşıldığına göre Sarı Saltuk XIII. yüzyılda yaşamış, Anadolu ve Rumeli'nin Türkler adına fethinde birinci derecede rol almış bir Türk kahramanıdır.

'Türk anlatı geleneği' ifadesinden, Türk edebiyatında baştan beri var olduğunu kabul ettiğimiz anlatma esaslı metinlerin karakteristik niteliklerini anlamalıyız. Bunun içine Türk edebiyat tarihi boyunca ortaya çıkan, adı boy, hikâye,⁴ dâstân,⁵ roman vb. ne olursa olsun her türlü anlatı metni girer.

Bireyler birbirlerine konuşarak veya yazarak bir şeyler anlatma ihtiyacını tarih boyunca hissetmişlerdir. Anlatma yeteneği gelişmiş kişilerce oluşturulan sözlü veya yazılı bütün metinler, hangi teknik kullanılırsa kul-

³ Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir ve M. Dursun Erdem, UKİD, İstanbul, 2013, s. 25-26.

⁴ *Dede Korkut* metinlerinin elimizde bulunan iki nüshasından birinde metin başlıklarında 'boy', diğerinde 'hikâye' kullanımı ile karşılaşılır. Sözgelimi Dresden nüshasında ilk metnin adı, "*Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunu Beyan İder Hanım Hey*" biçimindedir. Vatikan nüshasında ise aynı metnin adı, "*Hikâyet-i Han Oğlu Boğaç Han*"dır. (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 71.) Buradan, anlatı metinlerine bazen 'boy' bazen de 'hikâye' dendiğini anlıyoruz. Hikâye Arapça bir kelime olduğuna göre Türkler İslam'a girmeden önce boy, girdikten sonra ise hikâyeyi kullanmışlardır.

⁵ Divan Edebiyatı döneminde yazılan 'mesnevi'lerin anlatıya ayrılan bölümlerinin başında genellikle 'âgâz-ı dâstân' ifadesi kullanılmaktadır. 'Dâstân' kelimesi Farsçadır ve modern Farsçada roman anlamına gelmektedir. Fuzuli'nin *Leyla ve Mecnûn*'unun başında da, eserin adı, '*Dâstân-ı Leyli vü Mecnûn*' şeklinde geçmektedir.

lanılsın, sonunda bir anlatma gerçekleştiği için ‘anlatma esaslı bir metin’ kabul edilirler.

Bizi düşündüren ve duygulandıran metinleri elbette bunun dışında tutuyoruz. Çünkü bu türlü metinler sadece anlatmazlar; muhatabının da bir eylemde bulunmasını amaçlarlar. Muhataplar da düşünsün veya duygulansın isterler. Bu amaçla üretilen metinlerin daima bir arka planları vardır, fikirlerimizle ve hislerimizle oynarlar.

Anlatma esaslı metinler ise daha çok dinlenmek için tasarlanmışlardır. Bu türlü metinlerin en önemli niteliği bir olayı veya olayları merkeze almış olmalarıdır. Metin, daima bu çekirdek etrafında gelişir. Türkçede bu türlü metinleri ifade eden en karakteristik kelime, ‘hikâye’dir. Bu bakımdan anlatı veya anlatma esaslı metinler yerine ‘tahkiyeli metinler’ ifadesi de kullanıla gelmiştir.

2. Türk Anlatı Geleneği

Türk anlatı geleneği, bazı temel özellikleri bakımından bir devamlılık, bir bütünlük arz eder. Çünkü her anlatı, bir kişi tarafından oluşturulmakla birlikte, aynı zamanda, ait olduğu toplumun kültürünün bir yansıması ve meyvesidir. Yani anlatılar, kendilerini oluşturan kişi ile birlikte kendilerini oluşturan kültürün de damgasını taşırlar. Bu bakımdan kültürün oluşmadaki o uzun ve ağır tempo, anlatı geleneğinde de karşımıza çıkar. Anlatılar da kültürler gibi, çok uzun süreçlerle değişiklik gösterirler. Burada, anlatıları oluşturanların kişileri olduğunu da gözden irak tutmuyoruz. Ama o kişiler, sonuçta ait oldukları toplumun bir ferdidirler. Dolayısıyla kültür, anlatıyı oluşturan kişileri de belirlemektedir.

Türk anlatı geleneğinin ulaşabildiğimiz ilk mükemmel örneği *Dede Korkut* hikâyeleridir. *Divan-u Lügat’it-Türk*’te ve daha başka kaynaklarda bazı Türk anlatı örneklerine de rastlanmaktadır. Ancak bu örneklerde bir bütünlük olmadığı için anlatma geleneğinin tam yansımasını bulamayız. *Dede Korkut* hikâyeleri ise bir anlatı metni olarak tam özellik göstermektedirler. Bu hikâyelerde, anlatanı, muhataplarını, konularını, anlatının etrafında oluştuğu çekirdeği, zamanı, mekânı, dili, kültürü, gelenekleri, eşyaları, yani bir anlatı için gerekli her şeyi buluruz. Dikkatli bir göz bu metinlerdeki olgunluğu ve özgünlüğü hemen fark eder. Buradan anlaşılıyor ki *Dede Korkut* metinleri Türk anlatı geleneğinin başlangıç noktası değildir. Ancak onlardan öncesine ait elimizde tam bir metin olmadığı için söz konusu geleneği *Dede Korkut* hikâyelerine bakarak çözümlenmeye çalışmak durumundayız. Bu metinler bazı tanımlamalar yapmamıza imkân verecek bütünlüktedir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

2.1. Türk Anlatı Geleneğinin İlk Örneği *Dede Korkut*

Dede Korkut anlatılarında olayları oluşturan ve anlatan usta bir kişi, bir sanatçı vardır. O, hem bilge, hem sanatkâr, büyük bir ihtimalle şair, hem de toplumun önde gelen ulu bir kişisidir. Dede Korkut'un metinler içindeki etkin konumundan bunu anlıyoruz. En zor işlere o koşmakta, her türlü töreni o icra etmekte, problemleri konuları o çözmektedir. Metinlerin başında Dede Korkut'la ilgili verilen bilgiler, onun kutsal ve bilge bir kişi olduğunu açıkça ifade etmektedir. Her metnin sonunda yer alan ve o olayla ilgili düzenlenmiş bir törene işaret eden ifadeler, Dede Korkut'un toplumdaki konumunu göstermektedir.⁶

Dede Korkut metinlerinin ilk oluşturulduğunda yazılı olup olmadığını bilemiyoruz. Bazı araştırmacılar elimizde bulunan nüshaların bir dip nüshadan istinsah edilmiş olduğu kanaatindedirler.⁷ Ancak bu dip nüshanın da sözlü geleneğe yaşamakta olan anlatılardan derlenmiş olması mümkündür. Bu bakımdan Dede Korkut için 'yazar' yerine belki de 'anlatıcı' demek daha uygun olabilir.

Metinlerde Dede Korkut, olay veya olayların bitiminde ortaya çıkar. Yazar veya anlatıcı kimliği ile metni oluşturur, şadılık çalar, dua eder ve oradakilere küçük nasihatlerde bulunur. Yani hem metnin oluşturucusudur, hem de metnin bizzat içindedir. Deli Karçar ile ilgili metinde olayın da önemli bir kahramanıdır. Deli Karçar'dan herkes çekindiği için bir kız isteme olayını Dede Korkut üstlenir.

⁶ *Dede Korkut Kitabı*'nda yer alan Deli Dumrul hikâyesinin sonundaki metin şöyledir: "Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı. Bu boy Delü Dunrulun olsun, menden sonra alp ozanlar söylesün, alını açık cömerd erenler dinlesün didi." (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 184.)

⁷ "Elimize erişen nüshaların metinlerinin, XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısını içine alacak bir zaman aralığında Türkiye sahasında bilindiği veya yazıya alındığı anlaşılmaktadır. Fakat bu metinlere kaynaklık eden arkaik nüshanın, en erken V.-VIII. yüzyıllar arasında yazılmış olacağı, dip nüshanın ise, IX.-XIV. yüzyıllar arasında Harezmi veya Kaşgar sahalarda Uygur yazısıyla yazılmış bir nüshadan yeni yazıya [Arap harfleri Türk alfabesine] çekildiğini; tasarruf edilerek XIV-XVI. yüzyıllarda istinsah edildiklerini düşünüyorum. Dönüşüm ve değişimi dip nüsha ile geçirmiş olduklarını, ama bundan sonra geçen zaman aralığı içinde gerçekleşmiş herhangi bir sözel ortam yaratıcılığında yer alan herhangi bir icra sırasında metinlerin yazıya alınıp, tespit edilip bize gelmedikleri üzerine kanaatim yoğunlaşmaktadır. Ortada bu görüşün aksini kanıtlayacak herhangi bir güvenilir kanıt, kayıt ve açıklama yoktur. Ancak daha önce de değindiğim gibi, en eski biçiminin (ki bu nüshanın varlığı konusunda tarihi kayıtlar var ama kendisi elde yok) sözel ortam yaratıcılığında yer alan icralar yoluyla, (V.-VII. yüzyıl gibi bir zaman aralığında) yazıya alındıkları ve bir mufassal mecmua halinde toplanmış oldukları tartışılmaz." (Dursun Yıldırım, "Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?", *TürkBilgi*, 2002/3, s.164-165)

Olaylarda, ‘olmuş’ ya da ‘olabilecek’ gibi nitelikler söz konusu edilemez. Çünkü toplumun o günkü ‘gerçeklik’ anlayışı, bugün düşünebildiğimiz gerçeklikle bağdaşık değildir. Bugün çevrimi içinde yer aldığımız batı uygarlığının belirlediği ‘gerçeklik’ anlayışı, seküler, fizik kanunları ile sınırlı, zaman zaman pozitivist bir bakış açısı ile tanımlanabilir bir yapıdadır. Günümüzde geçerli olan batı kültürüne göre, gözle görülmeyen, elle tutulmayan bir şeyin varlığından söz edilemez. Hâlbuki *Dede Korkut* hikâyelerinin üretildiği kültür çevriminde, inançlar, algılar, beslenen bilgi kaynakları, daha zengin ve katmanlı bir evren algısını desteklemektedir. İnsanlar bu evrende yalnız değildir. Bizler dünyayı melek, şeytan, cin gibi varlıklarla birlikte paylaşmaktayız. Bunu bir inanç meselesi gibi sunmak çok yetersiz bir açıklamadır. Savaş gibi çok hassas dönemlerde yaşanmış sıra dışı hikâye örnekleri bunun bir göstergesidir. Bu bakımdan olayların bazı masal unsurlarıyla zenginleştiğini söylemek, batı uygarlığının çevriminde düşünmekten kaynaklanmaktadır.

Anlatmaya çalıştığımız bu, kendi dünyamızın gerçekliğinin seküler batı dünyası gerçekliğinden farklı oluşu konusunu daha açık olarak şu örnekle desteklememiz gerekiyor:

Kur’an’da yer alan Süleyman Peygamber’le ilgili anlatıda Belkıs’ın tahtının Süleyman Peygamber’e getirilişi şöyle anlatılır: “(Süleyman,) ‘ey ileri gelenler, dedi, onun tahtını, kendilerinin bana Müslüman olarak gelmelerinden evvel, hanginiz bana getirir?’ Cinlerden bir ifrit, ‘sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Ben buna karşı her halde güvenilecek bir kuvvete malikim’ dedi. Nezdinde kitaptan bir ilim olan (zat), ‘ben, dedi, gözün sana dönmeden (gözünü yumup açmadan evvel) onu sana getiririm.’ Vaktâki (Süleyman), onu yanında durur bir halde gördü. ‘Bu, dedi, Rabbimin fazl (u kerem)indedir.’”⁸

Kur’an’da geçen bu anlatıdakiler masal veya efsanelerle yoğrulmuş olaylar değildir. *Kur’an*’da anlatılıyor olması, onların biz Müslümanlar için ‘gerçek’ olduğunu göstermektedir. Bunun bir inanma konusu olması, daha başta, İslam dünyasının bir ferdi olma noktasında söz konusu olabilir. Bu nokta elbette inançla başlayan ve inançla örülen bir yapıdır. O dünyaya giriş, zaten ‘iman’ ile mümkündür. Bir kere iman edilerek o evrene girilmişse, karşımıza çıkan ayrıntılarda ‘inanç’ gibi bir mükellefiyet söz konusu değildir. Bundan sonrası artık bir ‘bilgi’dir. İnanmış insan, kendi kaynaklarına dayanarak bilgilerini geliştirir ve pekiştirir. Kendi ürettiği bilgiler de yine bu kaynaklar çerçevesinde doğruluk kazanır.

⁸ *Kur’an-ı Kerim*, En-neml suresi, âyet: 38-40.

Bu bilgiler ışığında *Dede Korkut* hikâyelerinin de olağan bir anlatı olduğunu söylememiz gerekiyor. Sözelimi Deli Dumrul'a bir kuş olarak gözüken Azrail, bir masal unsuru değildir. Çünkü bizim bilgi evrenimizde Azrail adlı bir melek vardır. O, bizim bir gerçeğimiz, bir hakikatimizdir. Azrail insanlara çeşitli suretlerde gözükebilir. Nitekim bir diğer melek Cebrail, Hz. Peygamber'e çok değişik suretlerde gözükmüştür. Onu, Hz. Peygamber'in arkadaşları da görmüşlerdir.⁹ Yani bu anlatılarda fizik değil metafizik bir evren söz konusudur, denebilir. Ama günümüz bilgilerine göre artık 'fizik' de 'madde'den ibaret değildir. Atomun parçalanması ve son zamanlarda elektronik dünyasındaki akıl almaz gelişmeler, bizi, görmediğimiz, elle dokunamadığımız ve kütesini duyularımızla algılayamadığımız bir takım gerçekliklerin var olduğu bilgisine götürmektedir.

Dede Korkut anlatıları yiğitlik teması etrafında gelişen olaylarla örülüdür. Bu, biraz da dinleyici kitlesinin beklentileri ile alakalı bir durumdur. Anlatıların üretildiği toplum, yiğitliği öne alan bir toplumdur. Hayatta en büyük kazancın Allah yolunda şehid olmak olduğunun bilincinde olan bir toplum, yiğitlik üstüne anlatılanları daha bir zevkle dinler. Yiğitliğin daha başka görüntüleri de vardır: Sözelimi *Dede Korkut*'ta bireylere ad verirken, genellikle onların gösterecekleri yiğitlikler dikkate alınmaktadır.¹⁰ Yani asıl marifet yiğit olabilmektir. Bir kız evlenmek için kendi dengini seçerken onun ne kadar yiğit olduğuna bakmaktadır. Hatta *Dede Korkut* metinlerinde kendisiyle evlenmek isteyen delikanlı ile bir müsabakaya tuşan örnekler vardır.¹¹

Hikâyelerin başında 'mukaddime' sayabileceğimiz, Dede Korkut hakkında verilmiş bilgiler dışında Allah adının anılması gerektiğine dair açıklamalar, Hazret-i Muhammed ve sahabenin anılıp övüldüğü kısımlar, en başta 'besmele' ve her hikâyenin sonunda 'dua' cümleleri yer almaktadır.

⁹ "Bir gün Rasûlullah (s.a.s.)'in yanında bulunduğumuz sırada âniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zat çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanıyamıyordu. Doğru peygamber (s.a.s.)'in yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu. "Ya Muhammed! Bana İslâm'ın ne olduğunu söyle" dedi... Bundan sonra o zat gitti. Ben bir süre bekledim. Sonunda Allah Rasûlü bana: "Ya Ömer! O soru soran zatın kim olduğunu biliyor musun?" dedi. "Allah ve Rasûlü bilir" dedim. "O Cibril'di. Size dininizi öğretmeye gelmişti" buyurdular." (Buhârî, İman 1; Müslim, İman 1).

¹⁰ Boğaç Han ile ilgili anlatıda onun adının nasıl verildiği genişçe anlatılmaktadır: Bu, kısaca daha çocuk yaştaiken bir boğayı alt edişinin hikâyesidir. Dede Korkut, bu olay üstüne onun adını Boğaç koyar.

¹¹ Beyrek ile Banı Çiçek bunun en tipik örneğidir. Beyrek de evleneceği kızın nitelikleri konusunda şöyle düşünmektedir: "Ben yerimden kalkmadan o kalkmış olmalı, ben ata binmeden o binmiş olmalı, ben düşmanıma varmadan o baş getirmiş olmalı." Beyrek ile Banı Çiçek, evlenmeden önce birbirlerini tartmak için birlikte ata biner, ok atar ve güreşirler. Onların tanışma evreleri de bu tür faaliyetlerle geçer.

Bu nitelikler İslam medeniyetinin bir gereğidir. Bir şey, Allah'ın adı ile başlar ve dualarla biter. Bu kural her şeye uygulanmaktadır.¹²

Anlatımda, şiirsel öğeler sıklıkla kullanılmaktadır. Metinlerde bir şiir tadı vardır. Kıvrak bir dil, neredeyse ölçülü sayılabilecek ve kafiyeli ifadeler, bu şiirselliği sağlayan önemli unsurlardır.

Hikâyelerin sonundaki bitiş cümlelerinden açıkça anlaşıldığı gibi *Dede Korkut* hikâyelerini oluşturan Dede Korkut, aynı zamanda bazı hikâyelerde olay kişisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu, postmodern romanlarda karşılaştığımız çok özel bir durumdur. Klasik roman türü anlatılarda yazarın kendinden bahsetmesi bir tarafa kendini hissettirmesi bile anlatıya gölge düşüren önemli bir hata olarak değerlendirilir. Bu yüzden 'anlatıcı' dediğimiz öge hiçbir zaman 'yazar' değildir. Postmodern metinlerde ise yazar kendisinden bahseder; hatta kendisi kendi adıyla kişiler arasında yerini alır.¹³

Bu hikâyelerdeki kişilerin birçoğu tarihte de yer almaktadır. Olaylar, az çok bildiğimiz bir coğrafyada geçmektedir. Anlatılara yansıyan kültür ve gelenekler, son derece nettir. Bireysel nitelikler ve toplumsal yapı, olayların geçtiği tarih dönemini tanımamıza büyük katkılar sağlamaktadır.

2.2. Mesneviler

Türk anlatı geleneğinin daha sonraki dönemlerde görülen en önemli halkalarından birini *Battal Gazi* ve benzeri anlatılar teşkil eder. Bu halka *Saltıknâme* ile genişletileceği için bir sonraki halkaya dikkat çekmekte yarar vardır:

Halk arasında yaşatılmakta olan bazı anlatılar, kutsal metinlerde geçen olaylar veya farklı metinlerde nüvesine rastlanan önemli muhtevalar, usta sanatçılar eliyle yeniden ele alınarak Türk edebiyat tarihlerinde 'mesnevi' adıyla anılan anlatı metinleri oluşturulmuştur. Bu anlatılarda nazım tekniği kullanılmıştır. Bu metinler, 'mesnevi' adını da kullanılan nazım tekniğinden dolayı almaktadırlar. Bu teknik sayesinde, her beyit kendi içinde kafi-

¹² "Aslında bu, anlatı dışında yer alan çerçeve metinler mesnevi geleneğinde sanatkârın uymak zorunda olduğu bazı kurallar gereğidir. Bu türlü metinlerin gelenekte yer bulmasında sanatkârın içinde bulunduğu kültürel ortamın ve medeniyetin de şüphesiz önemli bir katkısı vardır. Çünkü her işin başında Allah'ın anılması ve Hz. Peygamber'e salât u selâm getirilmesi ile her işin sonunda dua edilmesi bu medeniyetin bir uygulamasıdır." (Mehmet Kahraman, "Nevai ve Roman", *Avrasya Etüdleri* dergisi, 2013-1, S. 43, s. 172)

¹³ *Kar* romanının yazarı Orhan Pamuk, roman içinde, sonlarına doğru, arkadaşı ve romanın başkışisi şair K.'nın yaşadığı yerleri birer birer dolaşır ve onun hayatını daha doğru kaleme almak için araştırmalar yapar. Dolayısıyla romanın önemli bir kişisi de yazarın bizzat kendisidir.

yelendirildiği için çok uzun metinlerin oluşturulması mümkün hâle gelir. Böylece binlerce beyitlik anlatılar oluşturulmuştur.

Sonradan gelen daha başka sanatçılar aynı anlatıları kendi sanatçılıklarını ortaya koyarak yeniden kaleme almışlar, bunu bir çeşit yarışma havasında yapmışlar, dolayısıyla bu anlatıların mükemmelleşmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Başka başka sanatçılar, daha mükemmel anlatılar elde etmek adına, aynı olayları yeniden yazmaya girişmişlerdir. Divan Edebiyatında önemli bir yer tutan bu ‘nazire’ geleneği, sanat çalışmalarına bir yarışma özelliği katar. Daha çok şiirde gündeme gelen bu yarışma, mesnevilerde de bir biçimde karşımıza çıkar. Aynı konuyu ele almış önceki sanatçılar, mesnevilerin başında zikredilir; onlara kasideler yazılır. Onların hakları teslim edilir.¹⁴ Bu anlatı metinleri, olayların çoğunluğu birbirine çok benzer olmakla birlikte, sonuçta hangi sanatkâr tarafından kaleme alındıysa onun sanat mührünü taşıyordu. Ortaya çıkan eserlerin orijinalliği, kullanılan dilde, ifadelerde, konunun ele alınış biçiminde kendini gösterir.

Postmodern romancılar da, anlatılarında metinlerarasılık yöntemine başvurduklarını açıkça söylemektedirler.¹⁵ Mesnevi yazarlarının yaptığı da postmodern romanlarda metinlerarasılık denen tekniğin çok benzeri denebilecek bir uygulamanın kullanımından başka bir şey değildir. Türk edebiyatında bu uygulamanın adı, ‘nazire’dir. Hatta bu uygulama metinlerarasılık denen uygulamadan çok daha net, kendine özgü kuralları olan, gizli kapaklı değil, açıkça yapılan bir sanatkârlık gösterisidir.¹⁶

¹⁴ “*Leyli vü Mecnun*’un baş taraflarında beş gizli hazineyi açığa çıkaran, yani birer söz ustası sanatkâr olarak beşer mesnevi ortaya koyan Nizami, Hüsrev, Eşref ve Câmi’ye övgüler yazarak kendilerine dikkatimizi çeken Nevai...” (Mehmet Kahraman, “Nevai ve Roman”, *Avrasya Etüdüleri*, Ankara, 2013, S. 43, s. 163.)

¹⁵ Bu konuda Borges’in ve Orhan Pamuk’un ifadelerini hatırlamak yeterlidir. Borges, metinlerarasılık konusunda şöyle düşünmektedir: “*Özgünlük denen şeyin olanak dışı olduğunu düşünüyorum. Geçmiş belli belirsiz çeşitleyebilirsiniz ancak. Her yazar yeni bir tonlamaya, yeni bir nüansa sahip olabilir, ama hepsi bundan ibarettir. Belki her kuşak aynı şiiri yazıyor, aynı öyküyü yineliyor, ama küçük, benzeri olmayan bir tonlama, bir ses farkıyla yazıyor ve yineliyor. Bu da yeterli.*” (“Susan Sontag, Borges’le Konuşuyor”, Çev: Yavuz Baydar, *Çerçeve dergisi*, Haziran 1989, s. 16) Orhan Pamuk da *Kara Kitap*’ının son cümlelerinde, aynı konuya açıklık getiren ifadeler kullanmaktadır: “*Eski, çok eski, çok çok eski hikayeleri yeniden kaleme almaktan ibaret yeni işime daha bir şevkle sarılıp kara kitabımın sonuna geliyorum.*”

¹⁶ “*Bir şairin manzum bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiye yazılan şiir*” diye tanımlanır... *Nazireyle esas alınan şiir arasında mâna bütünlüğünün de bulunması gereği vurgulanmaktadır... Türk edebiyatında hemen her nazım türündeki şiirler tanzir edilmekle beraber nazire en çok gazel ve mesnevi şekillerinde yazılmıştır... Nazirelerin gazel üzerine yoğunlaşmasının sebebinin gazelin klasik dönem şairlerinin şiir kudretini ispata en yakın tarz olmasında, mesnevîde ise bilhassa Nizâmî-i Gencevî’nin Hamse’sine nazire yazmanın Türk şairleri arasında âdeta bir gelenek haline gelmesinde aramak gerekir... Bazı retorikçilerle edebiyat tarihçilerine göre bir şiirin nazire sayılabilmesi için esas alınan şiirle aynı vezin ve kafiye olması yeterliken bazılarına göre aralarında*

Bu anlatıların başında genellikle bir nevi ‘mukaddime’ sayılabilecek, ‘hamdele ve salvele’ olarak nitelenen bölümler yer almaktadır. Bu anlamda, en azından ‘tevhid’, ‘na’t’ ve ‘sebeb-i te’lif’e yer verilir. Sonunda da ‘dua’ türünde bir metin yer alır. Bunlar, asıl metni çerçeveleyen çerçeve metinlerdir. Ortada ise anlatının kendisi bulunur.¹⁷

Bu çerçeve metin uygulaması *Dede Korkut* anlatılarıyla ilgili söylediğimiz, İslam medeniyetinin karakteristik bir özelliğidir. Bu, olmazsa olmaz bir durumdur.

Anlatıların asıl metinlerinde de dini amaçlara yönelik kurgular yoğunluktadır. Metinlerin içinde bu asıl anlatılar genellikle ‘dâstân’ olarak adlandırılmaktadır. Edebiyat tarihçileri ne yazık ki bu adlandırmaya bir türlü dikkat çekmemektedirler. Hâlbuki mesnevi olarak adlandırılan bu anlatı metinlerinin sadece asıl metne değil, metnin tamamına da ‘dâstân’ denmektedir. Sözelimi Fuzuli’nin *Leyla ve Mecnun* mesnevisinin adı, ‘*Dâstân-ı Leylî vü Mecnûn*’dur.

Bu arada ‘dâstân’ kelimesinin günümüz Farsçasında ‘roman’ anlamına geldiği de hatırdan çıkarılmamalıdır.¹⁸

Hüsn ü Aşk ile yaklaşık aynı yıllarda kaleme alınan Giritli Aziz Efendi’nin *Muhayyelât-ı Ledünn-i İlâhî*’si ise konusu bakımından daha da farklı bir anlatı tarzıdır. Mesnevilerden en önemli farkı, mensûr olarak kaleme alınmasıdır. *Hüsn ü Aşk*, ‘mesnevi’ olarak anılan anlatıların en mükemmeli kabul edilmektedir. Onun muhatabı, münevverlerdir. *Hüsn ü Aşk*’ın muharriri, Padişah da içinde olmak üzere devrin Osmanlı bürokrasi ve sanatkârlarının müdavimi olan Galata Mevlevihanesinin post-nişînidir. *Hüsn ü Aşk*’ın hedef kitlesi bu seçkin insanlardır. *Muhayyelât* ise avâma hitap eder. Yani bu iki sanatkârın marifetleri, görececeklerini tahmin ettikleri iltifata göre tecelli etmiştir. Ancak iki eserde de bol bol insan hayalinin erişebileceği zenginlikte dünyalardan esintiler vardır. İki eser de tasavvuf dünyasının gerçekliklerini anlatmaya çalışır. Seyr u sülûk merhalelerinde atlatılan zorluklar yansıtılır. Eserlerden birinin manzum,

ifade ve konu birliği de aranır. Bazılarına göre de nazîre esas şiiri her bakımdan geçmeli veya en azından onun seviyesine ulaşabilmelidir.” (İsmail Durmuş, Nazîre maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 32 s. 456)

¹⁷ ‘Mesnevi’ olarak da adlandırılan bu anlatı metinleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Kahraman, *Leyla ve Mecnun Romanı*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000; 2. Baskı, Akçağ, Ankara, 2011.

¹⁸ “roman: Nesirle yazılan, yazarının hayâl ürünü olaylarını içeren ve bölümleri bulunan dâstân” (*Ferheng-i Fârisî*, Muhammed Muîn, 6 cilt, ‘roman’ maddesi)

diğerinin mensur oluşu da büyük ihtimalle hedef kitlelerinin farklılığından kaynaklanmış olmalıdır.

3. *Saltıknâme*

Bizim edebiyat dünyamızda bu anlatıların yanında başka bir vadede gelişen bir anlatılar zinciri daha vardır: *Hazret-i Ali Cenklere, Hamzanâme, Ebu Müslimnâme, Battalnâme, Danişmendnâme, Saltıknâme*.

Bu anlatılardan *Battalnâme* ve *Saltıknâme*, birbirlerinin ‘mütemmim’i sayılabilecek niteliktedir. Buna genel anlatı dilinde ‘nehir roman’ denmektedir.

Bu anlatılardan *Battalnâme*, Allah’a hamd ve senadan sonra Hazreti Muhammed döneminde Battal Gazi’nin gelişini haber veren bir olayla başlar. Bir gün Cebrail, Hazreti Muhammed’e gelir ve kendisinden iki yüz yıl sonra bir yiğidin geleceğini ve Rum diyarını fethedeceğini müjdelere. Hazreti Peygamber Battal Gazi’ye verilmek üzere bir mektup hazırlar ve sahabeden Abdülvehhab’a teslim eder. Asıl anlatı 8. yüzyılda Malatya’da başlar. Metni kaleme alan kişi bilinmemektedir. Ancak 13. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilmektedir.

Saltıknâme anlatısı da aynı soydan yani Battal Gazi soyundan gelen Sarı Saltık adıyla maruf kişi etrafında gelişir. Asıl adı Hızır’dır. Battal Gazi rüyasında Hazret-i Peygamber’i görür. Rüyasında kendi soyundan Hızır adlı bir yiğidin geleceği ve İslam dininin yayılmasına çok katkıda bulunacağı müjdelendir. O da ilerde gelecek olan Hızır’a bir vasiyetname yazarak zamanı gelince Hızır’a ulaştırılmak üzere birilerine teslim eder. Vasiyetnamesinde meşhur atı Aşkar’ı da sakladığı mağaradan almasını söyler. *Saltıknâme*’nin 13. yüzyılda yaşanmış bir dizi maceradan oluştuğu tahmin edilmektedir. Yazıya geçirilişi ise 15. yüzyıldır.

Bu iki metinde olaylar aynı soydan gelen birbiriyle bağlantılı iki kişi etrafında teşekkül eder. Olay türü bakımından biri Anadolu’da, diğeri Anadolu ile birlikte Rumeli’de geçen fütihat olaylarıdır. Bu, Anadolu ve Balkanların fethi ile ilgili kronolojiyle de uyumaktadır. Yine olaylar yan yana konulduğunda fark edilemeyecek kadar benzerlikler göstermektedir. ‘Nehir roman’ niteliği göstermekte oluşu da bu, birbirlerinin devamı gibi duruşlarına dayanmaktadır. ‘Birbirlerinin tamamlayıcısı’ oluşlarına istinaden ‘mütemmim’ kelimesi de kullanılabilir.

Gerek *Battalnâme*’de, gerekse *Saltıknâme*’de her bir olay bir ‘râvî’den, anlatı diliyle söylersek bir ‘anlatıcı’dan nakledilir. Ancak ‘râvî’ sadece

‘anlatıcı’ değil, ‘bir başkasından aktaran’ demektir. Anlatıları kaleme alan kişi, bunların uydurulmadığını, her birinin bir ‘râvî’sinin olduğunu bildirmektedir. Arapçada bu türlü metinlere ‘rivâye’ denmektedir. Günümüz Arapçasında ‘er-rivâye’ ‘roman anlamına gelmektedir.

Râvî kavramı İslâmî ilimlerde, özellikle hadis ilminde çok önemlidir. Hazret-i Peygamber’in hadislerinin sonraki dönemlerde toplanması sırasında, en çok, hadisin ‘râvî’leri üstünde durulmuş; râvîler silsilesinin tamamlığına ve bu silsilede yer alan kişilerin güvenilirliğine dikkat edilmiştir.¹⁹

Saltıknâme’nin daha başında ‘hamdele’ ve ‘salvele’ cümlelerinden sonra gelen ilk ifadelerde bu râvî konusu şöyle geçer: “*Râviyân-ı ahbâr ve nâkilân-ı âsâr ve muhaddisân-ı rûzigâr şöyle rivâyet ederler ki Sarı Saltık rahmetullahi aleyh ’ün ism-i şerîfleri Hızır ’dur.*”²⁰ Metnin yaklaşık her bölümü buna benzer ifadelerle başlar.

“*Hikâyeler, Sarı Saltık’ın şeceresini, çocukluk yıllarını, daha sonraki hayatını, savaşlarını, üç kıtaya Tanrı’nın adaletini götürüşünü, kerametlerini ve XIII-XIV. yüzyılda cereyan etmiş bazı olayları içermektedir... Saltıknâme’nin mekânı çok geniştir. Daha açık bir ifade ile Anadolu’dan başlayıp Avrupa, Asya ve Afrika’nın en uç bölgelerine uzayan bir sahayı içine almaktadır.*”²¹

Saltıknâme’nin ilk sayfasında bu anlatıların ‘gazânâme’ olduğu belirtilmektedir. Metni derleyip yazıya aktaran Ebu’l-Hayr-ı Rûmî’nin verdiği ad da bunu doğrulamaktadır: *Hâzâ Gazâ-yı Sarı Saltık*. Türk edebiyatında

¹⁹ “Bir hadisin sıhhatini tesbitte en önemli unsur râvidir. Senedde yer alan râvilerden biri veya birkaçı güvenilir değilse sıhhat için gerekli sayılan diğer ölçülere bakılmaksızın hadisin sahih olmadığına hükmedilir. Râvilerin güvenilir olması kendilerinde bazı özelliklerin bulunmasıyla mümkündür, bunlar da adâlet ve zabt sıfatlarıdır. Tamamı adâlet sahibi kabul edilen sahâbe dışındaki râvilerde aranan adâlet vasfında Müslüman olmak, bulûğa ermiş olmak, akıllı olmak, takvâ sahibi olmak ve mürüvvet (kötü davranışlardan uzak durmak) gibi özellikler bulunur. Bunlardan birinin yokluğu halinde râvî güvenilirliğini kaybeder. Adâlet sahibi râvinin hadisine itibar edilebilmesi için onun zabt vasfına da sahip olması gerekir. Zabıt vasfında unutkan ve dalgın olmamak, ezberden rivayet ediyorsa hadisi kusursuz bir şekilde ezberlemiş olmak, kitaptan rivayet ediyorsa kitabını dikkatli bir şekilde yazmış, kontrol etmiş ve korumuş olmak, mâna ile rivayet ediyorsa hadis metninde değiştirdiği kelimelerin mânalarını iyi bilmek ve hadisin mânasında herhangi bir değişikliğe yol açmamak gibi hususlar yer alır. Bu özelliklerden biri veya birkaçında kusuru bulunan râvilerin hadisine itibar edilmez. Adâlet ve zabt özelliklerine sahip olan râviye “sika” (güvenilir) denir ve rivayet ettiği hadisle amel edilir. Bu vasıfları değersiz kılacak nitelikte kusuru veya kusurları varsa “metâin-i aşere” denilen on tenkit noktası açısından durumu araştırılır ve kusuruna uygun ifadelerle değerlendirilerek cerhedilir.” (Mehmet Efendioğlu, “Râvî” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 34, s. 473).

²⁰ Ebu’l-Hayr-ı Rûmî, *Saltık-nâme*, s. 37.

²¹ Age, s. 24.

‘gazâ’ konulu metinler için ‘gazavâtnâme’ adı kullanılmaktadır. Necmettin Türinay bir yazısında ‘gazavâtnâme’ler ve roman ilişkisi konusunda dikkate değer ve alışılmadık bir değerlendirmede bulunur. Bu değerlendirme, makalenin başlığına da yansımıştır: “Romana Bir Adım Kala: Gazavâtnâmeler ve Osmanlı Tarih Nesri”²² *Leyla ve Mecnun Romanı* adlı çalışmamızın ‘roman’ konulu bölümünde Türinay’ın düşüncelerini aktardıktan sonra şu değerlendirmeyi yapma ihtiyacı duymuştum: “*Türinay’ın söyledikleri, gazavâtnâmelerin, Tanzimat döneminde ‘roman’ adı altında üretilen edebi eserlerin öncesinde, eğer kültürel bir farklılığı önemseyeceksek, bu ihtiyacı gidermekte olan eserler olarak değerlendirilebileceği şeklinde anlaşılmalıdır. Bu, bir bakıma romanı gereksiz kılan bir durum demektir. Çünkü bu tür, Türinay’a göre, batı toplumlarının romandan beklediğini bize verecek karakterdedir. Başka bir açıdan da, kendimize özgü bir roman olacaktıysa, bu, bu türlü eserler öne çıkarılarak gerçekleştirilebilecek demektir.*”²³

Saltıknâme’nin başında yer alan Ebu’l-Hayr-ı Rûmî’nin bir ifadesinde metinlerle ilgili şu tespitler de metinlerin adlandırılması konusunda bilgi verici niteliktedir: “*Ebu’l-Hayr-ı Rûmî demekle ma’rûf idüm, bana buyurdu kim, bu azîzün sahihan kanda kim menâkıbın bulam, dervişlerden soram, bilem, tâ ki bu azîzün kıssaların cem idem. Pes Cem Sultan emriyle memlekette yürüdüm, kangı yerde kim bunun*

²² Necmettin Türinay, “Romana Bir Adım Kala: Gazavâtnâmeler ve Osmanlı Tarih Nesri” adlı bu makalesinde ‘gazavâtnâme’lerin ‘roman’dan bir adım arkada olduğunu, ama aslında bizim için ‘roman’dan bir adım ilerde düşünülmesi gerektiğini ifade eder. Bir adım arkadadır, çünkü “*eğer bu tarihi olaylar içinden şahıslar biraz daha ön plana çıkarılsa idi, bu tarih basbayağı bir roman olup çıkardı.*” Ona göre Osmanlı tarihçileri özellikle bu noktada durmuşlardır. “*Bunu ‘romandan bir adım öte’ şeklinde hükme bağlasak daha yerinde olur... Zira roman batıda belli fertler üzerine kurulurken, Osmanlı tarihleri hareket halindeki bir toplumun yekpareliğini yansıtmaya çalışıyordu. Ferdin ve ferdî davranışların ötesinde, bütünleşmiş bir toplumun ifadesiydi tarih...*” Bu anlayıştan dolaydır ki, Osmanlı toplumunda tarih, batılı anlamda ne romana ne de tarihe benzer: “*Bu hâl Osmanlı tarihine, romanın ve tarihin dışında bir başka boyut ekler: Hareket halindeki bir toplumun sosyolojik yorumlarını ya da uygulamalı bir siyâsetnâme özelliğini...*” Yani kendine ve belki de daha çok kendi toplumuna özgü bir tarih metni. Öne çıkarılmak istenense, bu metinlerin, bugünkü bilgilerimiz ışığında, ne türlü ihtiyaçları giderecek yapıda olduklarıdır. Türinay, Kadı Ömer Efendi’nin, niçin, şahısları tarihi olayların içinde bir adım öne çıkararak, bir romana ulaşmadığını sorar ve cevabını da yine kendisi verir: “*Osmanlı tarihlerinin bu özelliği bizi bir mukayeseye zorlar. İki medeniyetin insan ve kültür anlayışındaki farklılık burada yatıyor aslında: Batı için insan yani fert esas! O her şeyden önde gelir. Bir İslam toplumu olan Osmanlıda ise, fert değil, cemaat, yani toplum ön plandadır. Bu anlayıştan birincisi, sınıflı batı toplumlarını yaratırken; ikincisi, tarihin en itibarlı ve insan tabiatına en uygun sistemini ortaya koydu.*” (Necmettin Türinay, *Geleneğin Dünyası Yeniliğin Ufukları*, s. 147.) Bu değerlendirme, Osmanlı tarihi ve roman üstüne önemli araştırma ve tespitleri olan Kemal Tahir’in bizim ‘roman’ımız için gerekli gördüğü bir gerçekliği hatırlatmaktadır: ‘Türk özü’.

²³ Mehmet Kahraman, *Leyla ve Mecnun Romanı*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 51.

menâkıbın işitdüm, yazdum, birbirine tertip üzere uydurup, bir kitab idüb yedi yılda tamamladum."²⁴

Rûmî, metinlerin 'menkıbe' ve 'kıssa' niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Bunları da bizzat kendisinin dervişlerden dinleyerek kayda geçirdiğini söylemektedir. Ayrıca 'sahihan' nitelemesini de kullanmakla, derlenen menkıbe ve kıssaların doğru bir şekilde toplandığını, uydurulmadığını ifade eder.

Bu değerlendirmeler dikkate alınca *Saltıknâme*'ye 'destan' deyi-vermek biraz kolaya kaçmak demektir.

Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlüğü* destanı şöyle açıklıyor: "*destan: Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope.*"²⁵ Bir kere destanın bu tanımı bile *Saltıknâme*'nin destan olarak algılanmasına manidir. Çünkü bu anlatıda ne tanrı, ne tanrıça ne de yarı tanrılar vardır. Sarı Saltuk, yiğit, becerikli, korkusuz, gayretli bir kişi olmakla birlikte bir 'kahraman'dan çok Allah'ın 'veli' bir kulu olarak temayüz etmektedir. Metin içerisinde Sarı Saltık'tan 'Seyyid', 'Aziz', 'Baba', 'Server', 'Şerif' gibi Allah'ın veli kulları için kullanılan isimlerle bahsedilmektedir. Bu sıfat ve isimler, söz konusu şahısların kutsallıklarını gösterir, ama onları tanrı veya yarı tanrı olarak değerlendirmemize imkân vermez. Bu bakımdan Sarı Saltık'a salt 'kahraman' da denilemez. Onun için söylenebilecek en doğru adlandırma veya tasnif, Allah'ın velâyet makamını verdiği bir şahsiyet oluşudur. Onun gibi kişilerin 'kerâmet' sahibi olmaları söz konusudur. Böyle şahısların hayatları genellikle de 'menkıbe'lerden oluştuğu için ortaya çıkan eserlere de 'menâkıbnâme' denmektedir. Rûmî'nin yukarıya alıntılıdığımız cümlelerinde derlediği metinlerin 'menkıbe' olduğu açıklıkla belirtilmektedir.

Batılı edebiyat tarihçileri kendi anlatı tarihlerini yazarken ve tasnif çalışmaları yaparken 'olağan' olarak maddeyi, fizik varlığı esas almakta ve gerçek olarak sadece onu kabul etmektedirler. Batılı kültürün ürettiği bir mantıkla değerlendirildiğinde *Saltıknâme* anlatısının da olağanüstü öğeler taşıdığı söylenebilir. Ama İslam kaynaklarına ve kültür geleneğine göre burada anlatılanların gerçekliği üzerine yeniden düşünmek gerekmektedir. Çalışmanın baş taraflarında da *Kur'an*'dan bir örnekle

²⁴ Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltık-nâme*, s. 35.

²⁵ *Türkçe Sözlük*, 'destan' maddesi, TDK. 10. Baskı, Ankara, 2009.

açıklamaya çalıştığımız, kaynaklarımız çerçevesinde neyin gerçek olup olmadığı konusu bizim dünyamızın anlatıları için yeniden araştırılmalı, tartışılmalı ve bu çerçevede tespit edilmelidir.

Kur'an'da geçen âyette Belkıs'ın tahtını Sabâ'dan Hazret-i Süleyman'ın yaşadığı yere 'göz açıp kapayıncaya kadar' kısa bir sürede getiren zatın, "*nezdinde kitaptan bir ilim olan (zat)*" olduğu belirtilmektedir. Bu, Allah'ın veli kullarına bahsettiği bir nitelik, bir yetenek olarak kabul edilmelidir. Sarı Saltık da Allah'ın kendisine bahsettiği nitelik ve yeteneklere sahiptir. Anlatılarda yaşadıklarından bunu anlıyoruz. Bu nitelikler gerçek midir, dediğinde batılı bir zihin yapısıyla değil de İslam kültürünü özümsemiş bir zihinle düşündüğümüzde 'mümkün' demek gerekiyor. Elimizde bulunan belgeler bunu doğruluyor. Nemrut'un ateşi Hazreti İbrahim'i yakmamıştır. Kızıldeniz Hazreti Musa'nın yürüyerek karşıya geçmesine izin vermiştir. Hazreti Peygamber'in Hicret yolculuğunda Sevr mağarasının girişi, bir anda örümcek ağlarıyla örülmüş ve içinde sıcacık yumurtaları olan bir güvercin yuvası ortaya çıkmıştır. Bunlar Peygamberlerin mucizeleridir. Veliler içinse kerâmetler sözkonusudur.

Rûmî, *Saltıknâme*'nin son sayfasında bu konudaki kanaatini açıkça belirtmektedir: "*Her yerde dahi vilâyet-i Şerif meşhurdur ve hem gazâları vâfirdür. Kankı birini şerh idelüm? Mübalağa sanma kim Hakk Te'âlâ ilham kılup itdüğün yazdum, söyledüm ve her âşıktan ve âriften işitdiğüm bu kitaba yazdum... Gerek vâki ola, gerek olmaya; bu hikâyetler sıhhat üzere olduğın ötesin Allah bilür ve hemân bu azizleri medh itmektir murad. Zira bundan artuk itmeğe bunlar kâdirdürler. Allah Te'âlâ'nun velileridür.*"²⁶

Saltıknâme ve benzeri anlatılar için açıklığa kavuşturulması gereken önemli konulardan biri de anlatının hedef kitlesinin beklentileridir. En büyük amacı 'îlâ-yı kelimetullah' olan, bu uğurda gerekirse şehid olmaya can atan bir toplumun büyük bir zevkle dinleyebileceği anlatılar *Saltıknâme* türü anlatılardır.

Saltıknâme'nin derlendiği çevreler, Rûmî'nin verdiği bilgilere göre tekkelerdir. Zaten Cem Sultan da Tuna Baba tekkesi denen bir yerde bu anlatıları dinlemiş ve çok hoşuna gittiği için Rûmî'yi derleme işiyle görevlendirmiştir. Bu mekânlar, öncelikle Horasan erleri ve erenleri tarafından oluşturulmuş, toplumun belli başlı bilgilenme mekânlarından

²⁶ Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir ve M. Dursun Erdem, UKİD, İstanbul, 2013, s. 616

olmuş, buralarda bilinçlenen insanlar hem Anadolu'nun hem de Balkanların İslam coğrafyasına katılmasına en büyük desteği sağlamışlardır. Baş döndüren bir yiğitliğin, bir gazâ anlatısının, bu insanlara fazlasıyla haz ve zevk verdiği bir gerçektir. Gazâyı yapan kişinin 'evliyâullah'tan olması, olağanüstü güçlerle donanmış olması, var olduğuna inandığı her türlü manevi varlıkların ona yardım ettiğine şahit olması, onların en önemli beklentileridir.

Bu anlatılarda elbette psikolojik tahliller, kişilik gelişim süreçleri, iç dünya betimlemeleri gibi artistik gösteriler olmayabilecektir. Çünkü İslam kültüründe insanın içinde olup biten şeyler özellikle açığa vurulmaz. İnsanlar, işlenmemiş günahlardan dolayı hesaba çekilmezler. Bu kültürün anlatılarında bu türlü duygular varsa bile geçilir, örtbas edilir. Olayların hızlı akışı içinde tahliller yapmaya ne zaman vardır, ne de gerek.

Bu anlatılardaki olaylar çoğunlukla, iyilerle kötülerin, Müslümanlarla Müslüman olmayanların savaşıdır. Bunlara bir cins çatışma da diyebiliriz. Batıyı tanıdıktan sonra yazılan anlatılarda sıkça karşımıza çıkan batılı ve doğulu tiplerin çatışması da bu özelliğin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bunun örneklerine Tanzimat dönemi anlatılarında ve özellikle Peyami Safa'nın anlatı metinlerinde sıkça rastlıyoruz.²⁷

4. Sonuç

Yetişme döneminde bütün Fransız klasiklerini okuyan ve kendini onlarla besleyen Halid Ziya'dan sonra batının realist romancılarının öne çıkarılması ve onların temsilcisi gibi kabul edilen Halit Ziya'nın takip edilmesi sonucu bütün Türk edebiyat tarihi boyunca var olduğunu bildiğimiz anlatı geleneğimiz neredeyse unutulma noktasına gelmiştir. Maalesef batı anlatısının nitelikleri esas alınarak kıymet hükümleri verildiği için Türk anlatı tarihi sadece bir Türk roman tarihi olarak tasarlanmış, önceki anlatılar da içinde olmak üzere kendimize özgü bir anlatı geleneği hâlâ netleştirilememiştir. Hatta böyle bir geleneğimizin olmadığı ihsas edilmiştir.

Batı anlatısı için yapılan çalışmalarda ilk çağlardan beri neleri varsa hepsi bir gelişim çizgisi içinde değerlendirilirken²⁸ Türk anlatısı için,

²⁷ Mehmet Kahraman, "Peyami Safa", *Bir Tereddüdün Aydını Peyami Safa* (Hece dergisi Peyami Safa Özel Sayısı), Ankara, Ocak 2015, s. 407-408.

²⁸ "Tarih-i Hikâye adıyla başlayan bölümde sanatkar hikâyenin gelişimini, 'ezmine-i atika/ilkağ', 'ezmine-i mutavassıta/ortaçağ' ve 'ezmine-i cedide/yeniçağ' safhalarını göz önünde bulundurarak incelemektedir. Hikâyenin tarih ve kasıdeyle olan ilişkisi üzerine duran yazar, bu türün en evvel

Tanzimat'la başlayan bir anlatı tarihi oluşturulmuş, ondan öncesi yok sayılmıştır. Hâlbuki Ömer Seyfettin'in bazı metinleri ile *Saltıknâme* birbirine ne kadar yakındır! Bugünlerde (2016) dizisini izlemekte olduğumuz Diriliş'teki İbn-i Arabi'nin Allah'ın bir 'veli' kulu gibi duruşu, Sarı Saltık'la ne çok benzerlikler taşımaktadır!

Batılılaşma döneminde oluşturulan anlatı metinlerinin, birer acemilik örneği değil, var olan anlatı geleneğimizin izlerini taşıdıkları, Türk anlatısının Tanzimat döneminde başlamadığı, zaten var olan anlatının Tanzimat'tan itibaren bir tahavvülü, bir değişimi yaşadığı konusu üzerinde durulmalıdır. Postmodern anlatı döneminde kendi öz yatağını da aramaya başlayan anlatı sanatı, Türk anlatı geleneğinin yeniden keşfedilmesi ile birlikte hem doğru yönlendirilmiş, hem de zenginlik kazanmış olacaktır. Türk edebiyat bilimcileri yapacakları geniş ve derin araştırmaları ile bu kapının açılmasına katkıda bulunmalıdırlar.

Bu meyanda *Dede Korkut* hikâyeleri yalnızca bir dil ve tarih malzemesi olarak değerlendirilmemelidir. O, bizim anlatı sanatımızın önemli ürünlerinden biri, hatta en önemli örneğidir. Onun üzerinde daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Postmodern metinler üzerine yapılan teorik çalışmalar, *Dede Korkut* metinlerinin daha doğru değerlendirilmesinin kapısını aralayabilir. Çünkü postmodern anlatılar ile birlikte anlatı teknikleri daha bir genişlemekte ve tarihte gerçekleştirilmiş anlatıların imkânlarına da tevârüs etmektedirler. *Muhayyelat*'ın manzum olmadığı için Eski Edebiyatçılar, Tanzimat'tan önce yazıldığı için de Yeni Edebiyatçılar tarafından gözardı edilmesi Türk edebiyat tarihi açısından önemli bir kayıptır. Anlatı sanatı sahasını uhdelerinde tutan Yeni Türk Edebiyatı araştırmacıları, en güzel Türk anlatı örnekleri olan yüzlerce ciltlik kocaman bir 'mesnevi' dünyasını fark etmeli ve üzerinde anlatı sanatı bakımından gerekli ve yeterli çalışmalar yapmalıdırlar.

Türk anlatı tarihinin en karakteristik eserlerinden olan 'mesneviler' üzerine birer anlatı metni bakış açısıyla yapılacak araştırmalar da önümü zü açacak bilgi ve bulgulara ulaşmamızı sağlayacaktır. *Leyla ve Mecnun Romanı* adlı çalışma, bu konuda önemli sonuçlar vermektedir.

Yunanlılarda ortaya çıktığını belirtirken Çinlilerin onları bu hususta geçmiş olduklarını fakat bunu ispat etmenin de mümkün olmadığını kaydeder. İlkçağ filozoflarının adını zikrederek mitolojik kahramanlar ve bu filozofların hayatları etrafında meydana getirilen hikâyelerin, bu türün gelişmesine önemli katkı sağladığını belirten yazar; Homeros ve Vergilius'un Truva Savaşları çevresinde yeni hikâyeler oluşturduklarını ifade etmektedir." (İbrahim Tüzer, "Roman Sanatı Üzerine Düşünen Bir Yazar Halit Ziya Uşaklıgil ve Poetik Bir Metin Olarak *Hikâye*" http://www.ibrahimtuzer.com/FileUpload/ks23107/File/halit_ziya_hikaye.pdf. Erişim: 15.12.2016)

Bütün bu sonuçları görmek ve yeni çalışmalarla konuya yeni boyutlar kazandırmak için ‘batılı’ değil, bize özgü, ‘milli’ bir niteleme ile adlandırılabilir bakış açıları kullanmak gerekecektir.

Postmodern anlatı imkânları, modern batıda toplanan tek tür bir anlatı tekniğini değil, tarihte var olan, yerli anlatı tekniklerini de günümüze taşıyarak geliştirilmektedir. Postmodern metinlerde anlatı tekniklerinin tartışmaya açıldığı görülmektedir. Bize ait öteden beri var olan anlatı tekniklerinin araştırılarak tespit edilmesi ve gün yüzüne çıkarılması, bu tartışmaları zenginleştirecektir. Bunun gerçekleşmesi için Türk edebiyat tarihçilerine de önemli görevler düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Durmuş, İsmail. “Nazire” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 32.
- Ebu'l-Hayr-ı Rûmî. *Saltık-nâme*, Haz. Necati Demir ve M. Dursun Erdem, UKİD, İstanbul, 2013.
- Efendioğlu, Mehmet. “Râvi” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 34.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989,
- Fuzuli. *Dâstân-ı Leylî vü Mecnûn*, Hurşid Matbaası, İstanbul, 1315.
- İmam-ı Buhârî. *Sahih-i Buhârî*, Sağlam Yayınları, İstanbul.
- İmam-ı Müslim. *Sahih-i Müslim Mutasarı*, Diyanet Yayınları, Ankara.
- Kahraman, Mehmet. “Nevai ve Roman”, *Avrasya Etüdleri* dergisi, 2013-1, S. 43
- Kahraman, Mehmet. “Peyami Safa”, *Bir Tereddüdün Aydını Peyami Safa* (Hece dergisi Peyami Safa Özel Sayısı), Ankara, Ocak 2015.
- Kahraman, Mehmet. *Leyla ve Mecnun Romanı*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000; 2. Baskı, Akçağ, Ankara, 2011.
- Kur'an-ı Kerim*.
- Muîn, Muhammed. “roman” maddesi, *Ferheng-i Fârisî*, Tahran.
- Pamuk, Orhan. *Kar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Pamuk, Orhan. *Kara Kitap*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Sontag, Susan. “Susan Sontag Borges’le Konuşuyor”, Çev: Yavuz Baydar, *Çerçeve dergisi*, Haziran 1989.

Türinay, Necmettin. “Romana Bir Adım Kala: Gazavâtnâmeler ve Osmanlı Tarih Nesri”, *Geleniğin Dünyası Yeniliğın Ufukları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

Türkçe Sözlük, ‘destan’ maddesi, TDK. 10. Baskı, Ankara, 2009.

Tüzer, İbrahim. “Roman Sanatı Üzerine Düşünen Bir Yazar Halit Ziya Uşaklıgil ve Poetik Bir Metin Olarak Hikâye”, http://www.ibrahimtuzer.com/FileUpload/ks23107/File/halit_ziya_hikaye.pdf

Yıldırım, Dursun. “Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?”, *TürkBilig*, 2002/3.

Necati Cumalı'nın *Dila Hanım* Kitabında Dil ve Üslup

Mustafa BALCI¹

Öz

Balkan coğrafyası, Osmanlı asırları boyunca Türkçe için büyük ve renkli bir iklim olmuştur. Türkçe, Bölgedeki Osmanlı teb'ası bütün halklar tarafından devlet dili, farklı etnik yapıdaki birçok halkın ortak yaşadığı bir ortam olduğundan toplumsal iletişim dili, sanat, edebiyat ve son dönemde de basın dili olarak kullanılmıştır. Balkan Harbinden sonra sayısal olarak zayıflayan Türk nüfusla birlikte gerileyen Türkçe, Mübadele ile birlikte özellikle bugünkü Yunanistan coğrafyasında Batı Trakya hariç tamamen kaybolmuştur. Osmanlı asırları boyunca gazel, kaside, mesnevi, şehrengiz gibi farklı birçok edebî metin örnekleri Bosna Hersek'e kadarki coğrafyada devrin gözde dili olarak Türkçe ile üretilmiştir. Balkan topraklarındaki günlük hayatı konu alan kurgusal metinler, roman ve hikâye türünde o coğrafyadaki zengin ve tarihî birikimin yansıması olarak hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Nadir örnekler arasında Necati Cumalı'nın bir romanı ve on bir hikâyesinin konusu, Balkanlarda -Yunanistan- yaşayan son Türklerin hayatını konu almaktadır. Bu çalışma, Balkan coğrafyasında asırlar boyu farklı topluluklar için ortak anlaşma dili olmuş; türkölere, şiirlere ilham olmuş, o bölgede Türkçeyi son konuşan insanlara dair hikâyelerin dili ve anlatımı üzerine bir değerlendirmeyi içermektedir.

Anahtar kelimeler: *Balkan coğrafyası, Türkçe, hikâye, Necati Cumalı, söz varlığı.*

¹ Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edb. Bölümü;
mustafabal@yahoo.com

Language and Style in *Dila Hanım* by Necati Cumalı

Abstract

For long centuries the Balkans under the Ottoman rule was a vibrant environment for the flourishing of Turkish language. Both Turks living in the peninsula and other subject peoples of the Empire used Turkish as the language of daily communication, art, literature and finally as media language in the Late Ottoman period. Suffering a serious decline with the shrinking Turkish population following the Balkan Wars, Turkish language disappeared altogether in present-day Greece, with the exception of Western Thrace, as a result of the Greco-Turkish Population Exchange of 1923. Under the long Ottoman rule various examples of poetic genres such as gazel, kasıde, mesnevî and şehrengiz were composed in Turkish, which was the most valued language in these vast lands extending up to present-day Bosnia-Herzegovina. Yet, fictional texts about daily life in the Balkans, such as novels and stories, unfortunately failed to attract due attention as the products of such a rich historical heritage of the lands in question. In one of his novels and eleven of his stories, i.e. rare examples of such type, Necati Cumalı was inspired by the lives of the last remaining Turks in the Balkans (particularly Greece). Thus, the present study contains an analysis of the language and narrative of the stories about the last Rumelian speakers of Turkish language, which, as a living language, gave birth to folk songs and poems for centuries in the Balkans.

Keywords: *Balkan Geography, Turkish language, story, Necati Cumalı, vocabulary.*

1. Giriş

Kurmaca karakterli edebiyat eserleri, yazarın indî duygu, görüş, gözlem, tahlil, algı, tahayyül ve yaklaşımlarına dayandığı için ilmî araştırmalarda veri olarak kullanılamayacakları gibi bir genel kabul söz konusudur. Nihayetinde yazarın kendi gözlem, düşünce ve değerlendirmelerine dayandığından özellikle tarih gibi veriye dayalı ilim alanları için zikredilen genel kabule itibar edilebilir. Tarih gibi alanlar olmasa da edebî metinlerin inceleme nesnesi olarak kabul edilebileceği ilmî alanlar mevcuttur.

Edebiyatın bilim olarak kabul edildiği her durum için edebî eserler araştırma nesnesidir. Edebiyat araştırmaları haricinde edebî metinler, dil ile ifade edildikleri için dil ile alakalı çeşitli araştırmaların temel verisini teşkil eder. Yazıldığı devrin genel dil durumunu aksettirdiklerinden, dil araştırmaları için edebî metinler vazgeçilmez kaynaklardır. Yazarın veya şairin eserini kaleme alırken tercih ettiği dil, devrinin dil durumu için veridir. Dil tarihi dışında bahis mevzusu alanın alt dalları olarak sözlük bilimi, söz varlığı incelemeleri, ad bilimi, yazar tarafından kullanılmış farklı cümle şekilleri ve söz öbekleri açısından söz dizimi, ağızlara dayalı bir metin olduğunda ağız araştırmaları, her türlü üslup incelemeleri açısından üslup bilimi gibi pek çok alan için edebiyat metinleri veri sunarlar. Anlatıların konu alındığı devir ile eserin kaleme alındığı devir zaman olarak yakınsa tarih, halk bilimi, toplum bilimi, antropoloji, siyaset bilimi gibi alanlar için edebî eserler ikinci dereceden başvuru kaynağı olarak kabul edilebilir.

Edebiyat metinleri, dil ile inşa olunsa da dilin taşıdığı mana ve çağrışımlar üzerinden anlatılan hayatı, toplumsal ilişkileri, cemiyet hayatındaki yaygın kanaat, inanış, âdet, gelenek ve alışkanlıkları, ferdî ve içtimai düzeyde ele alır. “Edebî eserler bize insanların duygularını, düşüncelerini, hayallerini, özlemlerini, tabiatı, eşyayı kısaca toplumu anlatırlar.”² Fakat edebî eser, yaşanan gerçeği olduğu gibi yansıtmaz. Ancak gerçeğin veya hayatın belirli bir anlama göre dil aracılığıyla yeniden yorumlanmasıyla oluşur. Edebî metni yazar, hayatı zihninde kurgulayarak, tasarlayarak sunar. Bu tasarlama sırasında anlattığı konuya, hadiseye koşut olarak kendi ifade tarzı çerçevesinde dili yeniden kurar. Edebî metinler dil vasıtasıyla şekillenir, dil vasıtasıyla gerçeğe çok yakın, çok benzer bir dünyayı canlandırır.

² Mustafa Özkan, “Edebiyatta Dil Kullanımı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76, İstanbul, 2015.

Edebiyat dil ile ortaya konan bir sanat olduğu için, yaşattığı her türlü düşünce ve estetik duygu dile dayalıdır. Dolaylı anlatım dizgesi olarak her yazarın elinde yeniden kurgulanır.³ Yazar dil ile kurduğu dünyada veya yaşanmışlıklar üzerine yeniden inşa ettiği hayat parçalarında millî dile dayanır. Bu süreçte hem mevcut verili dilin imkânlarından faydalanır hem de o dilden kendine has özgün kullanımlarla yeni bir dil üretir. Her iki durumda da dil yazar tarafından işlenir, zenginleştirilir. Yeni bir dünya kurduğunda yeni kelime ve kavramlar veya yeni anlamlar, çağrışımlarla dili zenginleştirir. Yaşanmışlıklardan yola çıkarak kurduğu metinlerde ise duruma göre dilin terk ettiği söz varlığını günümüze taşır, yitip gitmekte olan söz varlığını diriltmiş veya en azından dondurmuş, kendi metniyle sabitleştirmiş olur. Yaptığı asıl işin yanında dil için, dilin her yönden gelişmesi ve zenginleşmesi için bir yazarın metinleri her zaman tabiatı sulayan yağmurlar, akarsular gibidir.

2. Necati Cumalı ve Balkanlar

Balkan coğrafyası, Türkler ve Türkçe açısından hem tarihî olarak hem de günümüz Türkiye Türkçesi ağızları bakımından önemlidir. Osmanlı öncesi Balkan bölgesinde mevcut olduğu bilinen çeşitli Kıpçak boylarının yerel kavimlerle karışmış olduğu dikkate alındığında⁴ Türkçenin Balkan bölgesindeki tarihî tabakalaşmalarının durumu mahallî dillerdeki arkaik kalıntıların araştırılması sonrasında ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasından sonra yaşanan Türk göçleri farklı coğrafyalarda Türkçenin yayılma alanlarını genişletmiştir. Ayrıca Osmanlı asırları boyunca Türkçenin bölgenin idarî, ticari ve siyasi olarak toplumsal iletişim dili olmasının bölge dillerine ciddi bir kelime akışına yol açtığı görülüyor. Bununla birlikte, bölge dillerinin etkisiyle birtakım kelime alış verişleri yanında ses bilgisi ve söz dizimi özellikleri bakımından bölge dillerinin etkisinin Türkiye Türkçesinin gelişmesinde ve dönüşmesinde muayyen bir tesir bıraktığı da kabul edilir.⁵

Balkan coğrafyasında etkileri günümüzde bariz bir şekilde hissedilen Türkçenin Osmanlı Devleti döneminden miras kaldığı malumdur. Osmanlı fetihleri akabinde bölgede oluşan Türk iskânı zamanla Türkçenin bölgeye has ağızlarının oluşmasını sağlamıştır. Bu ağızların oluşumunda İslamiyet'in kabulüyle Türkleşen Balkan halklarının anadillerinden taşı-

³ Süheyla Bayrav, *Dilbilimsel Edebiyat Eleştirisi*, Multilingual Yay., İstanbul, 1999. s. 19.

⁴ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev: Osman Karatay, Karam Yay., Çorum, 2002, s. 290-309.

⁵ Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yay., İstanbul, 2009. s. 153-234.

dıkları unsur ve yapılarla Türkçede oluşan ağız özellikleri, Anadolu'dan taşınan dil özelliklerine ilave olunarak Balkan ağızlarında özgün yapı ve ses durumlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bölge dilleri açısından da komşuluk ilişkilerine ilaveten yönetici unsurun dili olarak mahallî dillerde kültürel, siyasi ve dinî birtakım Türkçe kaynaklı sözlerin ve yapıların oluşmasını sağlamıştır.

Necati Cumalı, 1921 yılında Florina'da doğmuş, mübadele ile Türkiye'ye göç etmiş ve İzmir'in Urla ilçesine yerleşmiştir. Hikâyelerinin konusunu daha çok büyüdüğü ve uzun yıllarını geçirdiği İzmir ve yöresinde yaşayıp gözlemlediği hadiselerle dayandırmış olsa da *Viran Dağlar*⁶ romanı ve *Dila Hanım*⁷ adlı kitabındaki hikâyelerinin konusunu doğduğu yer olan Florina, bu şehrin bağlı olduğu Cuma kazası ve mücavir alanlarında yaşanmış hadiseler üzerine kurgulamıştır. *Dila Hanım* adlı eserinin ilk sayfalarında; eserini, hikâyelerini anne ve babasından dinlediği anlatılar üzerine kurduğunu zikrederek onlara teşekkür etmektedir.

Dilâ Hanım (1978) kitabında toplam on bir hikâye bulunmaktadır. Kitabın ilk hikâyesi, *Dilâ Hanım* (s. 9-54) adını taşımaktadır. Eşi bir çatışmada öldürülen Dilâ Hanım'ın eşinin katilini öldürüp intikam almak istemesi üzerine kurulmuş bir hikâyedir. *Dilâ Hanım* adlı hikâyenin konusu, 20. asrın başlarında Balkan coğrafyasından, bugün ise Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk ve kısmen Kosova gibi dört ayrı ülkeye paylaştırılmış bir bölgenin toplumsal hayatından sunulan kesitlerdir.

İkinci hikâye, *Zole Kaptan'ın Ölümü* (s. 55-84) adını taşımaktadır. Zole Makedonya'da Bulgar asıllı bir eşkiyadır. Yaşadığı bölgeyi Bulgaristan'a bağlamak için toprak sahibi Türk ve Rum köylülere karşı 8-10 kişilik çetesiyile büyük katliamlar, tecavüzler, soygunlar yürütmüş, eli kanlı acımasız bir katildir. 1908 Meşrutiyeti'nde çıkan aftan sonra silahlarıyla birlikte sokağa inmiş ve elini kolunu sallaya sallaya istediği gibi gezip dolaşmaktadır. Hikâye, babasını döverek öldürttüğü bir Türk delikanlı tarafından intikam almak amacıyla öldürülüşünü konu alır.

Kurt Kanı (s. 85-117), Zole Kaptanı öldüren Türk köylüsü delikanlının, babasının intikamını aldığı bu eylemden sonra Saadettin Kaptan-eşkiya- oluşunu, bölgede cinayet işlemeye devam eden Bulgarlara karşı Türk ve Rumlar için bir koruyucu olarak ortaya çıkıp meşhur bir eşkiya

⁶ Necati Cumalı, *Viran Dağlar Makedonya 1900*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1995.

⁷ Necati Cumalı, *Dilâ Hanım Makedonya 1900*, E Yay., İstanbul, 1978.

-kaptan- oluşunu, sırası gelince kendi toplumuna da zarar verebileceğini ve nihayetinde su testisinin su yolunda kırılışını anlatır.

Dördüncü hikâye, *Arif Kaptan ile Oğlu* (s. 119-144) adını taşımaktadır. Balkan Harbi sonrasında Yunan askerleri ile çatışmaya girip birkaçını öldüren Arif Kaptan ve oğlunun dağlarda kaçak yaşayıp yakalandıktan sonra idama mahkûm edilişleri, idam edilecekleri mahalle giderken askerlerin elinden kurtulup Türkiye'ye gelişleri anlatılmaktadır.

Bundan sonraki *Evimiz* (s. 145-156), *Babam* (s. 157-171) ve *Dayım* (s. 173-180) adlı hikâyelerle *Bazen Bir Savcı* (s. 221-250) adlı hikâye Necati Cumalı'nın ailesinin Florina'daki yaşadıklarından farklı kesitler sunar. Bu yönüyle günlük hayata dair birtakım yaşanmışlıkları, aile ilişkilerini, Balkan coğrafyasındaki Müslümanların dinleriyle ilişkilerini, dinî ve ailevi bağlılıklarını, evlerini, işlerini, yeme-içme alışkanlıklarını Balkan coğrafyasında yaşayan bir Müslümanın günlük hayatını evini merkeze alarak anlatmaktadır.

Son olarak *Mavi Tencere* (s. 183-191), *Uçak* (s. 193-199) ve *Korku* (s. 201-220) adlı hikâyelerde de yakın planda konu-komşu ilişkileri ve genel olarak da Müslümanlarla gayrimüslim ahalinin münasebetleri ayrıntılı bir şekilde yansıtılmaktadır. Ayrıca anne babaların çocuklarının geleceğine dair düşünceleri, toplumun bu düşüncelere bakışı, tepkileri, gençlerin hayata hazırlanmaları, toplumun çocuklara, gençlere yaklaşımı, eğitim, eğitime karşı toplumsal bakışlarına dair birçok hususiyet hikâyeye kurgusu ile okura sunulmaktadır. Müslüman topluluğun iman-hayat ilişkileri, dindar ve modern bilginin uzağındaki insanlar olarak Batıdan gelen birtakım icatlara karşı gösterdikleri olumsuz tavırlar, yeni icatların zorladığı hayat tarzını değiştirmeye mesafeli, tarafsız bir anlatımla hikâyeye edilmektedir. Batıdan gelen icatlara veya yaşayış biçimlerine karşı derin inançsal tavırlar zaman zaman örtük bir şekilde eleştirilse de yazarın genelde tarafsız kaldığı gözlemlenmektedir. Yazarın temel kastı olmasa da Batıdan gelen her türlü yeniliğin reddi veya kabulündeki güçlüklerin bilinçsiz de olsa dinî temeller üzerine oturduğu anlaşılmaktadır. Balkan Müslümanlarının toprağa bağlılıkları ve dindarlıkları kapitalist olamamanın da bir tür izahı gibi tebarüz etmektedir. Eğitimsel bilgiye dayanmayan inançlarındaki safiyetin insan ve toplum hayatında nasıl derin bir yapıyı temellendirdiğine dönük muhtelif kesitler zevkle okunan birer kurgu şeklinde okura sunulmuştur.

3. *Dilâ Hanım*'da Anlatım Özellikleri ve Balkan Türklerinin Türkçeye Bıraktığı Yadigârlar

Edebî metinlerin dil incelemeleri için muazzam veriler sunabileceği daha önce zikredilmişti. Her metin, anlattığı konu, kişilerin özellikleri, yaşama şartları, işlenen konunun sunuluş tarzı ve tarihî durumuna göre farklı konularda inceleme nesnesi olarak ele alınabilir. Necati Cumalı'nın *Dilâ Hanım* kitabındaki hikâyeler terk edilmiş bir hayatın farklı yönlerini anlatır. Bu açıdan bakıldığında artık kullanılmayan eşyalar, yer adları, tarihin bir devrinde kalmış alışkanlıklar, yeme-içme alışkanlıkları, bunlara dair günlük hayatta kullanılan araç-gereçler, coğrafi mekânlar, yer adları, lakaplar, hayvanlara verilen adlar, çeşitli bitki adları, coğrafya adları, renk adları, devrin gözde mesleklerine ait adlar, ulaşım araçları, mesafe anlayışı ve algısı, ev türleri, evin bölümleri, ev eşyaları, yaşama araçlarıyla özdeşleşen deyimler, kalıp sözler vs. yitik zenginliklerimiz olarak hikâyelerin satır aralarında beklemektedir.

İlk hikâye olan *Dilâ Hanım*, bir Arnavut beyinin girdiği çatışmada ölmesi ve adamları tarafından çiftliğine taşınması ile başlar. Vakit 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında kış mevsimidir. Komşu arazi sahipleri ile bir anlaşmazlığa düşülmüş, çıkan çatışmada bey ölmüştür. Adamları, beylerine karşı yerine getirecekleri son vazife olan cenazenin evine, hanımına teslimini, devrin en etkili nakliye aracı at arabası ile icra edeceklerdir. Bugünkü Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluk sınırlarında kalan bir coğrafyada yaşanan hadiseler, hayvancılık ve ziraata dayalı hayat tarzının beyler hâkimiyetinde sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Arabacısından çobanına, işçisinden yamağına kadar herkesin hayatının merkezinde bey yer almaktadır. Türk ve Arnavut beylerinin kendi gelecekleri içinde gelişen yaşayış tarzları ve buna bağlı olarak beyle irtibatlı kişilerin davranış biçimleri hikâye boyunca ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Bu çerçevede beylerin, sürekli yanında bulunanlar ve süreli olarak beye çalışanlar şeklinde iki tür çalışanı söz konusudur. Süreli çalışanlar, zamanla bir beyin yanından ayrılıp diğer birinin yanına girebilmektedir. Arazi sahiplerinin mera ve otlakları zaman zaman ellerinden çıkarmaları, “tapu senet sepet”in aranmadığı, alış satış işlemlerinin söze dayandığı ve göz kararı ölçülerle verilip alındığı devirlerde yaşanmıştır anlatılanlar: “*Otlakların kira anlaşması, at gezintilerinde, çoklukla da çiftlikte, konağın önünde, sofranın kurulduğu asmanın altında rakı masası başında konuşulurdu. Manastırlı Bey, cebinin kaşındığı sırada kolunu kaldırır, bazı tepeler, hendekler, dere yatakları, değirmenler gösterir; 'İşte bu gördüğün yerler' diye bağlardı sözü.*” (s. 13)

Başlangıç kısmı özet olarak verilen ve arazi satışını konu alan kısa bir bölümü aynen alıntılanan hikâye, dil açısından değerlendirildiğinde aşağıdaki birtakım neticeler elde edilmiş olacaktır.

İktibas edilen cümleler, her ne kadar büyüklerin anlattığı hadiselerle dayansa da elbette Necati Cumalı'ya aittir. Yazar, anne ve babasından dinlediği hatıraları düzenleyip bir hikâye kurgusu dâhilinde okura aktarırken özgün ifade şekilleri ile metni kendine has kılmaktadır. 20. asrın başlarında Makedonya'nın Goriçka bölgesinde yaşayan insanların arazi alışverişlerinin zamanını -Manastırlı beyin cebinin kaşındığı zaman-, sınır anlayışlarını -kolunu kaldırıp gösterdiği arazi şekilleri-, maddi değerini -400 altın- ve alım satım usulünü -senet sepet aranmadan- bize öğretmektedir. Okurun anlatımdan öğrendiği Necati Cumalı'nın naklidir; bilginin dile getirilişi ise yazarın kendi üslubunu ortaya koyar. Arazi satışında vakti tayin eden nakit para ihtiyacını "cebin kaşın"ması sözü, yazara ait özgün bir anlam aktarmasıdır. Daha sonra arazi sahibi Manastırlı beyin bu satışı unutup aynı toprakları bir de kiralaması Arnavut beyinin ölümüyle sonuçlanan çatışmayı kaçınılmaz kılacaktır. Arnavut beyinin na'sının çiftliğine taşınması esnasında yaşananlardan devrin nakil vasıtalarını, nakil şeklini ve ihtiyaç duyulan diğer araçları, bunlarla ilgili kavramları, özel fiilleri, yolculuk sürecindeki yol şartlarını, karşılaşılan zorlukları, çözüm şekillerini öğrenmek mümkündür. "Gocuk" ve "çizme" giymiş olan Arnavut beyinin na'sı, "iki beygir"nin "koşulduğu" "ok başına" ve "tentesi"ne birer "gemici feneri"nin asıldığı "üstü kapalı bir yaylı" ile nakledilmektedir. Yaylıya iki beygir de "yedek" olarak bağlanmıştır. Cenaze alayı, "sırtında çapraz vurulmuş mavzer" olan bir sürücü, koruma görevindeki beyin çobanları "iri yarı iki Gega" ve "kâhyası" ile "koç büyüklüğünde bir çoban köpeği"nden müteşekkildir.

Arnavut beyinin na'sının taşınmasına dair iktibas edilen bu birkaç cümle, bize devrin yaygın nakliye aracını, bağlı donanımlarla ilgili eşyanın isimlerini ve söz konusu isimlere has fiilleri verir. Günümüz okurunun tamamen yabancı olduğu beygir, koşmak ve koşulmak fiilleri, ok, ok başı, yedek (beygir), mavzeri çapraz vurmak gibi söz varlığı bu birkaç cümlede göze çarpan dil zenginliğidir.

Edebiyat eserini vücuda getiren yazarın terk edilmiş hayata dair sözlerle metinlerde yer vermesi okur için bir zenginliktir. Yazar tıpkı terk edilen hayat gibi dilden sessiz sedasız çekilen sözleri en azından geçmişte yaşanan bir süreyi dondurup kurgular. Böylece artık yaşanmayan bir hayattan

farklı kesitleri hikâye olarak sahneler. Okur hem o hayatı tanır hem de o hayata dair kelime, kavram ve filleri öğrenir. Edebî eserde ölümsüzleştiği için de bahse konu edilen söz varlığı unutulmaktan korunmuş olur.

Karlı yollarda köpek tarafından eşilip bulunan zemin üzerinde mesafe kat eden yaylı, bazen sürücü tarafından çekilen atlarla çok zor şartlarda yolculuğunu devam ettirebilmektedir. Kurtların her an bir yerlerden saldırabileceği bu cenaze alayı, geceyi Perleşevitsaya köyünde beyin tanıdığı bir köylünün evinde geçirir. Yollardaki karları küreye küreye, yoldan çıkan yaylıyı omuzlaya omuzlaya ertesi gün akşam karanlık bastıktan sonra çiftliğe ulaşır.

Arnavut beyi, vurulduğu Gorička'dan kendi çiftliğinin bulunduğu kasaba olan Bogradiç'e (bugünkü Pogrades) götürülecektir. İki yerleşim yeri arasındaki mesafe zorlu kış şartlarında yaklaşık iki günde tamamlanır. Bu iki kasaba arasında bir asır önce Türkler için çok şeyler ifade eden Malinka Dağı, Prespa ve Ohri gölleri bizler için uzak diyarların, neredeyse masal mekânlarının imgeleri gibidir. Sarıgöl, Kaylar, Gölünç, Kozana gibi kelimeler de yaşanmayan, terk edilen bir hayatın mekânı olarak şimdi hiçbir dilde bilinmeyen, kullanılmayan, yitik zenginliklerin göstergesi olan tarihî yer adlarıdır.

Hikâyenin bundan sonrası devrin çeşitli yaşama şartlarının zaman zaman canlı sahnelerle zaman zaman yalın tasvir ve tahkiye ile aşk anlatısı şeklinde sürer. Hikâye boyunca Dilâ Hanım'ın intikam peşinde koşarken kanlısına sevdalanması, kin ve aşk duyguları arasında gidip gelmesi üzerine kurulu ruhsal gerilim, çevre baskısı, yaygın anlayışlara karşı koyamayışı, derinden derine yasak aşkın verdiği heyecan üzerine kurulmuş olaylar anlatılırken devrin yaygın davranış biçimleri, insanlar arası ilişkiler mümkün olduğu oranda kendi kavram ve filleri ile işlenmiştir. Okur, aşk anlatısını takip ederken farklı kişilikleri, devrin gözde eşyalarını ve bunlara bağlı zengin bir söz varlığını tanımış olur.

Balkan coğrafyası, yaklaşık bir asır önce Türk hâkimiyetinden çıkmış, ilerleyen yıllarda da nüfus mübadelesi ile Türklerin (Müslümanların) yaşadığı birtakım topraklar tamamen terk edilmiştir. Nüfus mübadelesinden sonra tamamen Yunan toprağı olan yerleşim yerlerinde vuku bulan hadiseleri, ayrıca hâkimiyet el değiştirdince Müslüman ahalinin yaşadığı vatansızlık duygusunu babasının ağzından şu satırlarda dile getirir Necati Cumalı:

“Bir yere vatanım diyebilmek için orada doğup büyümenin yetmediğini pahalı öğrenmiş bir kuşağın çocuklarıydık biz. Balkan Savaşı çıktığı yıl

ondokuzundaydım. Üstünde doğduğumuz, çocukluğumuzun geçtiği, vatan bildiğimiz topraklar el değiştirmişti. Bizleri de kendiliğinden uyruk değiştirmiş sayıyorlardı. ... Bu saçmalıkları gerçekten utku bilerek hora tepen, çalım satan bazı görmemişlerin çiğliklerine katlanmak kolay değildi bizler için. Balkan yenilgisinden sonra acılar birbirini izlemişti. Ard arda gelen yenilgilerin onur kırıcılığı, küçük düşürücülüğü ile yaralıydık. Hele Yunan ordusunda askere alınmak ölüm gibi geliyordu bize.” (s. 224)

Doğduğu, büyüdüğü, dağına, taşına, yaylasına, ovasına, ormanına, havasına, suyuna, kışına, yazına alıştığı topraklar üzerinde inşa ettiği hayat tarzını terk etmek, insan neslinin en geri alınmaz kayıplarından biri olmalıdır. Ömrü boyunca gidip geldiği yollar, yolların birbirine bağladığı şehirler, kasabalar, köyler, dağlar, göller kendileri ve sonraki nesilleri için yabancı ve ulaşılmaz mekânlar olarak unutulup gidecektir. Göçe muhatap olan insanların yaşadığı derin acıya şahitlik eden Türkçe yer adları bugün hangi devletin sınırlarındaysa o devletin resmî dilinde başka bir göstergeye sahiptir. Bu bağlamda *Dilâ Hanım* adlı kitabında Necati Cumalı'nın zikrettiği ve artık kullanılmayan adlar şöyledir:

Ekşisu, Ekşisu Tiren İstasyonu, Manastır, Selanik, Gölünç, Görice, Malarika Dağı, Malinka Dağı, Goriçka, Sarıgöl, Bogradiç, Zeleniç, Kaylar, Poteska, Kozana, Prespa Gölü, Çalcılar köyü, Yenice, Cuma, Karaferye, Yenişehir, Çotul köyü, Avlonya, Sarımeşe köyü.

Necati Cumalı, mübadillerin yaşadığı memleket ve vatan kaygılarını, toprağa bağlılıklarını, yaşadığı topraklara olan tutkularını, dedesinin hikâyesinde hüznü bir üslupla anlatır. Dedesinin terk etmeyi göze alamadığı topraklar için verdiği son umutsuz mücadeleyi felç geçirerek sona erdirişini şöyle anlatır Necati Cumalı:

“Lozan Antlaşması imzalanıp da Batı Trakya Türkleri olarak bizlerin Batı Anadolu Rumları ile yer değiştireceğimiz duyulunca inanmak istemedi. “Olmaz öyle şey” diyordu. Haber kesinlik kazanınca “Ben Florina’dan ayrılmam” diye tutturdu. “Bre baba, bre İbrahim efendi, yapma etme, geçti o günler, unuttun mu üç yıldır çektiklerimizi. Yunanlılar Anadolu’dayken? Ordumuz nerde, hükümetimiz nerde biz de orda, bize orası yakışır...” dedik. Ben söyledim, dostlar söyledi, dinletemedik.

...

“Babam Selanik’e kadar ağzını açmadı. Trenin penceresinden Makedonya topraklarına, dağlara taşlara baktı durdu. Meşe ağacından yüksek

arkalıklı bir koltuğu vardı. Selanik'te vapura bineceğimiz gün, yolculukla ilgili işlemleri tamamlarken yorulmasın diye gümrüğün rıhtımına inen merdivenleri önünde koltuğuna oturtmuştuk onu. Koltuğunda yine öyle dalgın oturuyordu. Vapura geçeceğimiz sıra birden iki eliyle kavradı rıhtım merdivenlerinin parmaklıklarını. Doksan üç yaşındaydı. Hala güçlü kuvvetliydi. Ben, Fehim Çavuş, Salih Bey ellerini çözemedik bir türlü parmaklıklardan. 'Benim yerim Florina' diyordu. 'Ölülerimi kimsesiz bırakamam! Toprağımı bırakamam. Siz gidin, bindirin beni trene, Florina'ya döneyim, Florina'da öleyim...' vapur kalktı kalkacak, söz anlamıyordu. Zorlukla, sonunda üç kişi koltuğu yerden havalandırdık, ayırdık ellerini parmaklıklardan. Ayırdık ama ayaklarına felç inmişti. Vapura koltuğunda elden ayaktan kesilmiş olarak bindi." (s. 170)

Necati Cumalı'nın *Dilâ Hanım*'ını değerli kılan bir başka cihet de anlattığı barınma mekânları hakkında verdiği ve 19. asrın sonu 20. asrın başlarında Balkanlarda yaşayan Müslümanların evlerine ve devrin konaklama ihtiyacını karşılayan hanlarına dair tafsilatlı anlatımlardır. Hem Balkanlardaki Müslüman evlerine dair kalıcı bilgi ve imgeler hem de o evlere dair dil malzemesi zenginlik olarak zikredilmeyi hak etmektedir. Aşağıdaki alıntılarda evlere dair tasvir ve tanımların yanında davranış şekilleri de günlük hayatın sosyolojisine dair zengin göstergelere sahiptir:

"Bir ya da iki gece selâmlığında kalmalarına izin istedi. Konuşmayı uzatmadan kalktı. Bineğini, yaylının beygirlerini selâmlığın ahırına çektiler. Yaylıyı avluda bıraktılar." (s. 19)

"Gölünçte haremın avlu kapısı önünde atından indiği sırada, iyi bir rastlantıyla, Hayrettin Ağa, oğlu ile avludaydı. ... Açılan kapı aralığından Rıza Beyi görünce, bir sevinç kapıya atıldı. Birlikte avluya geçtiler. Rıza Beyin atını haremın ahırına çektiler, ilk karşılaşma sözleri ardından Hayrettin Ağa 'Kismetine selâmlık dolu, dedi, konuklar var...'

...

Hareme geçtiler. Kahveler içildi. Az sonra sofanın ortasına sofra kuruldu. Evin kadınları mutfakyanında bir odadayemeklerini yediler. ... Onlar konudan konuya geçerlerken, duvarın öte yanında selâmlıktan, karışık sesler, gürültülü konuşmalar geliyor, Hayrettin Ağa arada bir 'Selâmlıktakiler...' 'Ne de olsa kalabalıklar...' 'Dağ köylüleri, usul erkân bilmezler...' gibi açıklamalarda bulunuyordu." (s. 25)

“Yatak çarşafı çivit, sabun, lavanta çiçeği kokuyordu. Hafif kolayla ütülenmiş, şıkır şıkırdı.” (s. 44)

Han da günlük hayatın konaklama ihtiyacını karşılayan ve atlı kültürün içinden süzülüp gelen barınma mekânı olarak 19. asır Balkanlarında mimari açıdan ve kullanım özellikleri bakımından güzel bir tasvirle okura sunulmuştur:

“Çevredeki otlakları dolaşırken yolculuklarının üst üste iki gecesini Sarıgöl’de bir handa geçirdiler. Han, yüksek duvarlarla çevrili, çok geniş bir avlunun içinde kalıyordu. Çift kanatlı yüksek avlu kapısından girince, sağda arabalık olarak kullanılan bir sundurma; solda yolcuların bineklerini bağladıkları ahır ile samanlık uzanıyordu. Küçük bir kervansaray görünüşü veren bağdadi yapılı üç katlı han, avlunun sonunda kalıyordu. Alt katta, kahvehane, lokanta olarak kullanılan çok büyük bir salon ile mutfak, kiler, ardiye, hancının odası vardı. Dıştan bir merdivenle çıkılan üst katlarda, ağaç parmaklıklı birer balkon boyunca yolcu odaları sıralanıyordu. Hancı güvercin meraklısıydı. Sundurmanın çatısına yakın güvercinlikler yerleştirmişti.” (s. 36)

19. asır Balkanları, acıların, isyanların, zulümlerin ve cinayetlerin devri olmuştur. Bahse konu sosyoloji, insanlara tedbir olarak silahla yaşamayı mecbur kılmıştır:

“Makedonyalı her Türk evi gibi, daha doğrusu her Makedonyalı gibi çeşitli silahlarla doluydu evimiz. Bir Alman, bir Yunan mavzeri, bir kırma çifte, bir otomatik parabellum ile bir de Bulgar nagantımız vardı. Fişegimiz boldu.” (s. 237)

Şartların gerektirdiği silah türleri de kitap boyunca çeşitli durumlarda zikredilmiştir: Mavzer, nagant, Bulgar nagantı, çifte, gra,⁸ Alman filintası, parabellum otomatik tabanca, brovning otomatik tabanca, Alman mavzeri, Yunan mavzeri, kırma çifte silahlar o devirde Balkanlarda yaygın olarak kullanılıyordu.

⁸ Fusil Gras Modèle 1874 M80, 19. yüzyılda kullanılan bir Fransız piyade tüfeğidir. Fransız ordusu tarafından kullanılan Gras, Chassepot model arkadan dolmalı, metal fişekli tüfeğin Albay Basile Gras tarafından uyarlanmış halidir. Basile Gras’ın 1873’te getirdiği teklif, 1874’te kabul edilerek silahın seri üretimine başlanmıştır; bu kapsamda Chassepot model on binlerce tüfek Gras modeline dönüştürülmüştür (1866-1874 modeli). Gra tüfeği, silah eksikliği nedeniyle 1914 yılında son kez yenileştirilmiş, bu kapsamda 8 mm Lebel mermisini atabilecek şekilde namluda bir değişiklik yapılmıştır. Bu tüfekte, 11 mm kalibreye sahiptir. Her biri 25 gram ağırlığındaki merkezi vuruşlu karabarutla ateşlenen fişekler kullanılıyordu. Sağlam ve geri tepmesi kuvvetli bir silah olmasına rağmen şarjörü yoktu. Dolayısıyla doldurduktan sonra ancak tek el atışı yapılabiliyordu. Granın süngü olarak bilinen, üçgen şeklinde kılıç tipi bir kaması vardı. (Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1981, s. 98.)

Silaha duyulan ihtiyacın göstergesi olarak komitacı tasvirini de burada zikretmek gerekir:

“Komiteciler ... Çifte çifte tabancalar ve bıçaklar sıralı kalın deri kuşakları, omuzdan bele çapraz fişeklikleri ile ayakta dolanan birer küçük cephanelik gibiydiler. Kaşlarına yıkık başlıkları, bol kollu siyah ipek gömlekleri, göğüsleri üstünde sallanan boyun zincirlerinin ucuna asılı istavrozları, bacaklarına yapışık dar şayak külot pantolonları, uzun, beyaz yün çorapları, tay derisi çarıklarıyla tepeden tırnağa silahlı, yıllardır evlerini ambarlarını yaktıkları yakınlarını kurşunlayıp öldürdükleri insanların gözü önünde çalımı çalımı dolanıp duruyorlardı.” (s. 56)

Günlük hayatın dili, alışılmış, bilinen anlam ve çağrışımların yüklendiği kelimelerden ve sıradan söz dizimi kalıplarından oluşur.⁹ Sanat metinlerinin farkı, dilin yazar veya şair tarafından bilinen, sıradan kullanımı dışında; olayları, duyguları ve durumları kendine has bir anlatım ve üslupla ifade etmesidir. Şair veya yazar dilin sunduğu imkânları kendi ifade kabiliyeti ile birleştirip sanatsal söyleyişini eserinin en bariz yönü olacak şekilde kullanır. Bir şairin, yazarın nev’i şahsına münhasır sanatçı olabilmesinin temel şartı özgün bir ifade tarzına ulaşabilmesidir.

Necati Cumalı, *Dilâ Hanım* adlı kitabında yakınlarından dinlediği anlatıları hikâyeleştirmiştir. Kendi yaşadıkları olmasa da yakın aile çevresinden dinlenen anlatılar bir yönüyle biyografik kabul edilebilir. Yaşanmış, zengin ve renkli bir hayatın kesitlerini tahkiye ederken bir yazarın hazır metinlere sahip olması diğer kurgulara göre zaaf olarak değerlendirilebilir. Çünkü yazar, hazır kurgu, cümle ve kelimelerle karşı karşıyadır. Dinlediği hadiseleri biraz tahayyül gücü ile destekleyip kolay hikâyeler yazabileceği düşünülebilir. Bir yazar için zaafiyet olarak kabul edilebilecek bu tür değerlendirmeleri Necati Cumalı, kendi özgün dilini bariz bir şekilde hissettiren cümlelere imza atmakla ve böylece eserin gerçek sahibi olduğunu göstermekle bertaraf etmektedir. Aşağıdaki alıntılarda yazarın özgün anlatım tarzını gösteren örnekler mevcuttur:

“Çok uzaklarda Prespa, Ohri gölleri soluk mavi sularıyla göğün yere düşmüş birer parçası gibi yamanıyorlardı bu kar örtüsüne. Göllerin batısında yine çok uzaklarda karlar arasında bir avuç böcek gibi dağıl-

⁹ Özkan, Mustafa. “Edebiyatta Dil Kullanımı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76), İstanbul, 2015.

miş pencere camlarının, kapılarının kara kara lekeleri, tek minaresiyle Bogradiç'i seçtiler” (s. 11)

“Aralık ortalarındaydılar. Sürüleri iki aydır Goriçka'daydı. Bir hafta önce çobanlarından bir haber geldi. Komşu otlak sahibi Rıza beyin adamları, bazı sınırlarda sürülerini geri çeviriyorlardı. Bey atına bindi. Yanında Kâhya ile gitti. O gidişin dönüşüydü bu.” (s. 12)

“Dila Hanım on dört yaşında gelin olmuştu. Beyin yedi yıllık karısıydı. Çocuksuzdu henüz. Yalnız başörtüsünün altından görüldüğü kadarıyla, sayısız örgülerini ensesinde topladığı sarı saçlarının mayıs çayırlarını hatırlatan ışıltısı açığa vuruyordu gençliğini tazeliğini. Her zamanki pembediği çekilen yanakları solmuş, bakışları kararmıştı. Çizgilerinde donakalmış acısıyla, ne zaman, kimin elinden çıktığı kestirilmesi olanaksız bir yontu gibiydi yüzü.” (s. 14-15)

“Soğuk camların gerisindeki koyu lacivert gökte yıldızlar üşür gibi titreşiyorlardı.” (s. 44)

“Seni görür görmez davullar zurnalar vurdu yüreğimde. Düşüne düşünene kim olduğun içime doğdu.” (s. 47)

Aşağıdaki cümleler, yazarın anlattığı devrin zor şartlarını ve ikinci metinde de güzelliklerini ve adını sıklıkla zikrettiği dağların, ovaların renkli bitki örtüsünü bütün canlılığı ile ifade ederken gösterdiği özgün ifade yönüne örnek olarak okunabilir:

“Otlaktan çıktıkları sırada hava kuru soğuktu. Donmuş toprak yolda beygirler tırsıyla yol alıyorlar, bir dizi tıkırtılar gıcırtilarla sürükleyip götürüyorlardı arkalarındaki sallantılı yaylıyı. Sürücü öndeki yerindeydi. Çobanlar yedek beygirlere binmişlerdi, kâhya da atına. Bir saat sonra Malinka Dağı eteklerinde yol bayıra vurduğu sırada soğuk kırıldı. Çok geçmeden kar başladı. Yolculuklarının ikinci saati dolarken, kar, beygirlerin toynaklarını aştı, izledikleri dağ yolunu örttü, yükseldikçe yükseldikçe kalınlaştı. Sürücü öne düşerek beygirlerin başını çekmeye başladı. Çobanlar, geride, karda açılan toynak izlerine, tekerlek izlerine uydurdular adımlarını. Kâhya karı zor söken atını yedeğine aldı. Yıllardır gidip geldikleri yolu, iki yanındaki ağaçların, kayaların, kar yüklü çalılıkların arasından seçerek ilerliyorlardı. Köpek, sık sık öne geçiyor, yolun kokusunu alıncaya kadar karı eşeliyordu.

Gemici fenerlerinden birini arabanın ok başına astılar. Öbürünü geride tentenin çemberine. Perleşevitsiya köyüne girdiklerinde gecenin karanlığı indirmişti. Fenerlerden yayılan sallantılı ışığın birer kulaç ötesinde birbirine karışan karaltılar yığınydılar artık. Karın, kararan ağaçların üstünde büyüyen gölgeleri biribiri üstüne yıkıla yıkıla yol alıyorlardı.” (s. 10)

“Sık purnallıklar, erguvan, defne, alıç kümeleri yer yer yolu boğuyor, dallara, birbirine karışan sürgünlere sürünerek birerli kolda ilerliyorlardı. Arada bu karışık bitki yığınları arasından sıyrıldıkça, sağlarını, bir kaç adım ötede çatlaklarından yanlamasına yaban incirleri, çamlar fışkıran, aşağıya dikine inen büyük kayalıklar kestiğini görüyorlardı.” (s. 19)

“Bayırdaki gürgenlerin altında, yüzleri Florina’dan gelen yollara dönük oturdular, beklemeye başladılar. ... Yola çıkmadan önce dağ havasını özlediğini duydu. Katırtırnakları, erguvanlar açmıştı. Dağ yolu, şimdi, sarıçiğdemler, pamukçuklar, daha sayısız yayla çiçekleri ile renk renk, kekiklerin, kedinanelerinin kokularıyla soluk alınmasına doyulmaz tazelikteydi.” (s. 19)

4. Sonuç

Necati Cumalı, Dilâ Hanım adını verdiği kitabındaki hikâyelerde büyük oranda yakın çevresinden dinlediği hatıralardan kurgulamıştır. Bu anlatılanların tamamı Balkanlarda olup bitmiş, yaşanmış ve terk edilmiştir; tarzıyla, mekânıyla, coğrafyasıyla, her türlü donanımı, alışkanlıklarıyla. Cumalı, söz konusu hikâyelerinde; Osmanlı Balkanlarının günlük hayatını, toplumsal yapısını, Müslüman ve gayrimüslim halkın günlük yaşayışını, sokağını, siyasi ve toplumsal durumlarını, bölgedeki diğer halklarla ve dinî cemaatlerle olan ilişkilerini, dostluklarını, düşmanlıklarını, eğlenme ve hüznlenmelerini, din ve inançları ile irtibatlarını, saplantılarını ve bazı yeni icatlara karşı gösterdikleri yabancılardan tavırlarını, şartlanmışlıklarını olabildiğince soğuk, tarafsız bir anlatımla kelimelere dökmüştür.

Hikâyelerde genellikle birinci ağızdan konuşan bir anlatıcı tercih edilmiştir. Gerek birinci şahıs anlatıcı olarak gerekse gözlemci anlatıcı olarak kaleme alınan metinlerde, bir yazar olarak Necati Cumalı’nın üslubu kendini hissettirir. Ancak *Dilâ Hanım* adlı kitaptaki metinlerin dil mirası açısından bakıldığında daha farklı bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Edebî eserlerin sanatsal işlevi yanında dil için sundukları taşıyıcı ve koruyucu özelliklerine örnek olarak kaydedilmelidir.

KAYNAKÇA

- Headrick, Daniel R. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 1981.
- Erbulak, Füsün ve Altan Erbulak. *Delikır ile Kırmızı Başlıklı Seyirci*, Güneş Yay., İstanbul, 1989.
- Karaağaç, Günay. *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yay., İstanbul, 2009.
- Özkan, Mustafa. "Edebiyatta Dil Kullanımı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 52, S. 52, s. 65-76), İstanbul, 2015.
- Cumalı, Necati. *Dilâ Hanım Makedonya 1900*, E Yay., İstanbul, 1978.
- Cumalı, Necati. *Vıran Dağlar Makedonya 1900*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1995.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev: Osman Karatay, Karam Yay., Çorum, 2002.
- Bayrav, Süheyla. *Dilbilimsel Edebiyat Eleştirisi*, Multilingual, İstanbul, 1999.

Kadının Dönüşüm Mekânı: Rumeli Türküleri Örneği

Selma SOL¹

Öz

XX. yüzyılın başından beri, özellikle kadınları konu alan ya da kadının bir problematik olarak ele alındığı çeşitli kültürel çalışmalar hız kazanmıştır. Söz konusu çalışmalarda dinî, ekonomik, sosyolojik ya da siyasi açıdan kadının toplum içindeki statüsü, dezavantajları farklı bağlamlarla değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar arasında, kadın ve erkeği biyolojik farklılıklarından öte, kültürel bir inşa olarak ‘toplumsal cinsiyet’ açısından değerlendiren çalışmalar da oldukça dikkat çekicidir. Toplumsal cinsiyet kavramından hareketle, kadın ve erkek olmanın kültürel anlamları olarak yorumlanan ‘toplumsal cinsiyet rolleri’, çok disiplinli pek çok çalışmaya zemin hazırlamaktadır. Halk biliminin ve edebiyatının inceleme alanına giren, insana dair sözlü, yazılı, maddi, manevi bütün kültürel ürünler, şüphesiz ki sosyal bilimler dâhilindeki pek çok bilim dalıyla da yakından ilgilidir. Bu düşünceden hareketle, sosyolojik kuramlarla halk bilimini buluşturan çalışmaların, her iki disiplin araştırmacılarına da farklı bakış açıları katacağı düşünülebilir. Türklerin yaşadığı her coğrafyada, Türk halk kültürünün müştereklerini yansıtmaları ve konu bakımından da oldukça geniş bir alana hitap etmesi bakımından türkü metinleri, çok disiplinli çalışmalar için sağlam veri kaynaklarından biridir. Bu çalışmada, Rumeli türküleri çerçevesinde toplumsal cinsiyet rolleri açısından “kadın”ın dönüşümleri ele alınmıştır. İncelenen Rumeli türkü metinlerinde, toplumsal cinsiyet rolü olarak kadınların sırasıyla, ‘genç kız/sevgili’, ‘gelin/eş’ ve ‘anne/kaynana’ dönüşümleri yaşadığı tespit edilmiştir. Olağan hayat döngüsü içinde kadınların geçirdiğı bu dönüşümlere hiç şüphesiz bir takım zorunluluklar, beklentiler ve idealler yüklendiğı de ortadadır. Bu noktada, asırlardır halkın beğenisini, değerlerini, kabullerini, duygusal çeşitliliğini yansıtan ‘türkü’ türünün, iddia edilen dönüşümlere dair, toplumsal kadın kimliğinin izdüşümlerini sergileyen sağlam veri kaynakları olduğunu da düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: *Rumeli türküleri, toplumsal cinsiyet rolleri, halk bilimi, kadın.*

¹ Yrd. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, selmasolergin@trakya.edu.tr

Women's Transformation Space: The Case of Rumeli Folk Songs

Abstract

Since the beginning of the XX. century, various cultural studies that take woman as their subject, or deal with women as a problematic have gained impetus. In these studies, societal status of women, and their disadvantages with respect to religious, economic, sociological or political terms have been evaluated in different contexts. Among these studies, those that evaluate men and women in terms of 'cultural gender' as a cultural construct, aside from their biological differences, are quite remarkable. Moving from the concept of cultural gender, 'cultural gender roles' that are interpreted as cultural meanings of being a man and a woman, lay the foundation for many multi-disciplinary studies. All cultural products about mankind, verbal, written, physical, or spiritual, that are within the scope of folklore and literature, are no doubt closely related to many disciplines within social sciences. From this point, it can be thought that the works that bring folklore and sociological theories together, will give different perspectives to researchers of both disciplines. In every region where Turks live, texts of folklore songs, since they reflect the common threads of Turkish folklore and address a very large area in terms of the subject, are important information sources for multi-disciplinary studies. In this study, transformation of 'woman' in terms of societal gender role has been studied in the context of Rumeli folk songs. Within the examined Rumeli folk song texts, it has been found that women have experienced gender role transformations of 'young girl/lover', 'bride/spouse' and 'mother/mother-in-law' respectively. Within the ordinary cycle of life, it is clear that certain requirements, expectations and ideals have been attached to these transformations. At this point, we think that 'folk songs', reflecting the tastes, values, acceptances, and emotional diversity of the people for centuries, are important sources of data that display the projections of social woman identity regarding the alleged transformations.

Keywords: *Rumeli folk songs, cultural gender roles, folklore, women.*

1. Giriş

İnsanoğlu topluluklar halinde yaşamaya başladığından beri sosyal bir yapının bireyi olarak kabul edilir. Ait olduğu sosyal yapının belirlediği değerlere göre şekillenen bireyin, kendini fark etmeye başladığı andan itibaren yine aynı değerler bütününe uygun olarak kimlik geliştirmesi doğal ve beklenen bir süreçtir. Kimlik gelişimi sürecini etkileyen ve sürece yön veren çevresel, genetik ve kültürel birçok faktörden bahsedilebilir. Bu süreçte, bireyin doğduğunda sahip olduğu biyolojik cinsiyetine uygun olan toplumsal cinsiyet rolleri de devreye girer. Kadın ya da erkek birey, çocukluk sayılan yaşlardan itibaren taşıdığı cinsiyetine uygun olarak -sürekli değişken faktörler sebebiyle- hayatı boyunca birbirinden farklı toplumsal cinsiyet rollerinden birini benimsemek durumundadır.

Rol terimi tiyatrodan ödünç alınmış sosyolojik bir terimdir. Rol, örgütlü sosyal bir yapı içinde bireyin bulunduğu pozisyonu, bu pozisyonlardaki insanlarla etkileşimi yönlendiren kuralları gösterir. Annelik, babalık, öğretmenlik, askerlik gibi farklı rollerden söz edilebilir. Kadınlara ve erkeklere verilen farklı roller ise toplumsal cinsiyet rolleri olarak bilinir. Kadınların ve erkeklerin, toplumun yazdığı 'senaryo'ya bağlı kalarak rollerini 'oynamaları' beklenir. Toplumsal cinsiyet rolleri terimi, cinsiyet kalıp-yargılarını ya da toplumun belirlediği cinsiyet farklılıklarını yansıtmak üzere kullanılır. Daha özelden bu terim, geleneksel olarak kadınlara ve erkeklerle ilişkili olduğu kabul edilen rolleri ifade eder.²

2. İnceleme

Dünya üzerindeki bütün toplumlarda ve kültürlerde, kadına ve erkeğe daha bebeklikten itibaren biyolojik cinsiyetine göre belirlenmiş belli değer yargıları yüklenir. Çocukluk sayılan yaşlardan itibaren biyolojik cinsiyetiyle uyumlu gelişim gösteren bireyler, ilerleyen yaşlarda da içinde buldukları sosyal/kültürel ortama uygun toplumsal cinsiyet rollerinde değişiklikler yaşarlar. Halk kültüründe, kitleselleşip kültür birikimine dönüşmüş doğum ve düğün ritüelleri gibi kimi uygulamalar, söz konusu toplumsal cinsiyet rol değişikliklerin rahatça gözlemlenebildiği yerlerdir.

Çocuklar, toplum tarafından kız ya da erkek olarak etiketlenmelerinin ardından cinsiyetin kültürel anlamlarını öğrenmeye ve kazanmaya başlarlar. Cinsiyetin kültürel anlamları, toplumsal cinsiyet rolleri olarak görülür. Toplumsal cinsiyet rolü, toplumun tanımladığı ve bireylerin yerine

² Zehra Dökmen, *Toplumsal Cinsiyet*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 28-29.

getirmelerini beklediği cinsiyetle ilişkili bir grup beklentidir. Kız ve erkek çocuklar sosyalleşme süreciyle, çeşitli nesnelere, etkinlikleri, oyunları, meslekleri ve hatta kişilik özelliklerini onlar için ‘uygun’ ya da ‘uygun değil’ olarak ayırt etmeyi öğrenirler.³ Toplumsallaşma süreci olarak da adlandırabileceğimiz bu dönemde bireyler, her kültürde değişken olma özelliği olan duygu, davranış ve rol farklılıklarını da öğrenirler. Bu noktada, kadın ve erkek olmaya dair toplumun ürettiği kalıplar ‘toplumsal cinsiyet farklılıkları’ olarak karşımıza çıkar. Bu sayede, çok katmanlı anlamları olan erkek ve kadın olmanın biyolojik anlamının ötesinde sosyolojik ve psikolojik olarak anlamlar içerdiği daha iyi gözlemlenebilir. Toplumsal cinsiyet farklılıklarına örnek olarak, kadınların erkeklere göre daha hassas, duyarlı, şefkatli olmalarını beklemenin yanı sıra öncelikle ev hanımı olmalarını, ancak çalışıyorsa büyük oranda düzenini ve kontrolünü sağladıkları aile hayatlarını ikinci plana itmeyecekleri öğretmenlik, hemşirelik gibi meslekleri yapmalarını istemek gösterilebilir. Buna mukabil erkekler için de belirlenmiş cesur, atak, girişken olmalarını beklemek ve daha ziyade asker, polis, mühendis ve iş adamlığı gibi vasıflarla anılacakları bir meslek seçmelerinin yakıştırıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda, ataerkil gelenek sistemini benimsemiş bütün toplumlarda geçerli olabilecek, erkeklerin doğal olarak daha güçlü ve akılcı oldukları, dolayısıyla egemen olmak ve hükmetmek için yaratıldıkları; kadınların ise doğal olarak zayıf, akil ve rasyonel yetenekler açısından daha aşağı, duygusal bakımdan da dengesiz oldukları önkabulü yaygınlaşmıştır denebilir.⁴

Toplumsal olarak kadına bakışı etkileyen ve biçimlendiren en önemli unsurlardan biri de dinsel öğreti ve inanışlardır. İslam hukukunda kadına, aileye ve toplumsal cinsiyete dair düşüncelerini dile getiren Tucker, “geçimi sağlayan tarafın toplumsal rolünün, ona bağımlı olan kişiler üzerindeki egemenliğiyle toplumsal cinsiyet haline getirilmesidir.” diyerek konuya İslam düşüncesinden hareketle şöyle yaklaşır: “İslam hukuku düşüncesi birçok durumda kadın ve erkeğe farklı toplumsal roller isnat etmiştir. Hukukçular Kur’an ve hadislerden aldıkları verilere dayanarak erkeğin ailede geçimi sağlayan taraf olması gerektiğini ve dolayısıyla ev içinde (ve dışında) yasal otorite hakkında faydalandığını öne sürmektedir.”⁵

³ Age. s. 29.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 26.

⁵ Judith E. Tucker, *İslam Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet* (Çev. Zeynep Esra Koca), Açılım Kitap, İstanbul, s. 55-56.

Söz konusu kitleleşmiş kabullerle şekillenen toplumsal cinsiyet rolleri ve bu roller arasındaki farklılıklar noktasında içinde bulunulan kültürel değerlerin önemi yadsınamaz. Çünkü her toplum, bireyelerine, sahip olduğu kültürel değerleri doğduğu andan itibaren gerek çeşitli inanışlarla gerekse pratik ve uygulamalarla yüklemeye başlar. Bu süreçte karşımıza toplumsal ve kültürel olarak belirlenmiş kadına ve erkeğe has özellikler, oluşumlar, beklentiler ve muhtemel davranış modelleri çıkar. Toplumsal ve kültürel değerlerin, ilgili toplumun edebiyatına ve sözlü geleneğine etkisi şüphesiz tartışılmaz. Halk edebiyatı/folklor çatısı altında bahsettiğimiz sözlü gelenek ürünleri, ait olduğu milletin kültürel kodlarını taşır. Asırlarca sosyal hafızada taşınan bu ürünler, zaman zaman kısmî değişikliklere uğrasa da sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılırlar. Bu bağlamda, toplumların temelde sosyal ve kültürel yapılanmasını; özde değerlerini, beklentilerini, beğenilerini veya hoşnutsuzluklarını en iyi yansıttığını düşündüğümüz sözlü gelenek ürünlerinden biri de türkülerdir.⁶ Bu düşünceden hareketle, bu çalışmanın konusu Rumeli⁷ türküleri tanıklığında Türk halk türkülerine yansıyan ‘kadına dair’ toplumsal cinsiyet rollerini tespit etmek olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamındaki türkü metinlerinde tespit edilen kadın cinsiyet rolleri üç maddede değerlendirilmiştir.

3. ‘Kız Çocuğu’ndan ‘Genç Kız/Sevgili’ye Dönüşüm

Toplumsal algı olarak kız çocuğundan genç kıza dönüşümün ilk fark edilen tarafları şüphesiz gözle görülebilen somut değişikliklerdir. Fiziksel görünümdeki değişiklikler bedensel gelişimin tamamlanmaya başladığı-

⁶ Duygu, düşünce, hayal ve birey ya da toplum olarak doğumdan ölüme kadar yaşanan, insan ve toplumlarda iz bırakan bütün olayları dile getiren, sevinçli ya da üzüntülü zamanlardaki coşku ve heyecanı yansıtan, kaynakları genellikle ozan, türkü yakıcı ve söyleyicisi kişilerden oluşan, hangi edebiyat şubesine ait ya da hangi biçim ve türde ortaya çıkmış olursa olsun halka mal edilerek anonimleşen, şölende, düğünde, toplantıda ve her türlü icra ortamında dillerden düşürülmeyen, icracısı, icra ortamı ve konusuna göre kendine has bir ezgiyle söylenen manzum ürünlere türkü denir. Bk. Ali Yakıcı, *Halk Şiirinde Türkü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 58.

⁷ Osmanlıların Balkan yarımadasına verdikleri coğrafi isim ve bu bölgeyi içine alan eyalet. Bizanslıların kendileri ve ülkeleri için kullandıkları Romaioi, Romania kelimeleri İslâm dünyasında onların Rum, Doğu Roma İmparatorluğu ülkesinin de “bilâdü’r-Rûm” veya “memleketü’r-Rûm” şeklinde tanınmasına yol açmış, bu tabirler, Anadolu’nun Türk-İslâm hâkimiyeti altına girmesinden sonra Rum ismiyle Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu’yu gösteren bir coğrafi ad olarak yaygınlaşmıştır. Batılı seyyahlar, XIII. yüzyılda Türklerin idaresindeki Anadolu’ya Turquemenie (Turquie) ve Bizans İmparatorluğu’na tâbi yerlere Romanie (Romania) diyorlardı. Nihayet bu tabir, daha ziyade Ortodoks Yunan mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını ifade etmeye başladı. Osmanlı Türkleri, Balkanlar için Rum-ili adını Romania’dan aldılar ve Anadolu’ya karşı denizin ötesinde Bizanslılar’dan fethettiler bölgeler için kullandılar. Yalnız Rum adı ise eski mânasını muhafaza ederek Anadolu’da Selçuklular’ın hâkim olduğu yerleri gösteren coğrafi bir isim olarak kaldı. Bk. Halil İnalçık, “Rumeli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, s. 232.

nın bir işaretidir. Sağlıklı genç kız adayları için bu durum, aynı zamanda üreme olgunluğuna da erişmenin ilk izlerini taşır. Fiziksel ve bedensel gelişim gösteren “genç kız adayı” için, bu sürece uygun olarak duygusal gelişim göstermesi de beklenir. Hem bedensel hem de duygusal gelişimini bir başka ifadeyle genç kıza dönüşme sürecini, kendisine biçilen toplumsal cinsiyet rolünü de içselleştirerek tamamlamış olur.⁸

İnceleme alanımız olan Rumeli türkülerinde ‘genç kız’a dönüşümün en belirgin vurgusu yaşla birlikte yapılan göndermelerdir. 13, 14 ve 15 yaşlarına girdiği söylenen ‘genç kız’ toplumsal cinsiyet rolü açısından artık bir cazibe merkezi halindedir.

*Uzun kavak ne uzarsın boşuna
Henüz girmiş on üç on dört yaşına
Nail oldum kirpik ile kaşına*

*Laleli sünbüllü meşeli dayler
Bir elin koynumda bir civan aylar.*⁹

Muhtemel bir eş adayı olarak görülen genç kızın, hoşça giden fiziksel özelliklerinin övülmesi ve cinsel anlamda arzalandığının da ifade edilmesi sıklıkla karşılaştığımız bir durumdur.

*Kaşların ince ince
Ölürüm görmeyince
Ben sana yar diyemem
Koynuma girmeyince*

*Ay doğdu düze düştü
Çifte ben yüze düştü
Gel bana bir buse ver
Ayrılık bize düştü.*¹⁰

⁸ Beden imgesi gelişiminin yanında, ergenlik dönemindeki önemli fiziksel değişimlerden biri üreme olgunluğunun başlangıcına işaret eden ikincil cinsiyet özelliklerinin gelişimidir ve bu gelişim gencin kendisini toplumsal açıdan çocukluktan farklı bir kız ya da erkek kimliğinde algılamasına neden olur. Beden görünümünün değişmesi, dürtülerin artması, cinsel kimliğin daha fazla algılanması gencin toplumsal olarak da bazı cinsiyet rollerini edinmesini gerektirir. Ergenlik döneminde cinsiyete uygun biçimlerde davranmaya yönlendirici çevresel tutumların etkisiyle toplumsal cinsiyet rollerinin içselleştirilmesiyle cinsel kimlik oluşumu tamamlanır. Bk. Orhan Derman, “Ergenlerde Psikososyal Gelişim”, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, *Adolesan Sağlığı II*, Sempozyum Dizisi No:63, İstanbul, Mart, 2008, s. 20.

⁹ Aluş Nuş, *Rumeli Türküleri*, Say Yayınları, İstanbul, 1996, s. 93.

¹⁰ Age, s. 97.

“Atice’ m” adlı bir Makedonya türküsünde ise bu durum şöyle dile getirilir:

*Dağlar dağladı beni
Gören ağladı beni
Ben bu yoldan geçtim Atice’ m
Sevda bağladı beni*

*Dağları dolantırma
Suları bulantırma
Açma gül Atice’ m
Ağzımı sulantırma.¹¹*

Rumeli türkülerine yansıyan ‘genç kız’ algısı, toplumsal cinsiyet rolü açısından bir takım kalıpyargıları¹² (stereotypes) taşımaktadır. Güçlü kalıpyargıların söz konusu olduğu kategorilerden biri de cinsiyettir. Toplumun, bir grup olarak kadınların ve bir grup olarak da erkeklerin göstermelerini beklediği özelliklere toplumsal cinsiyet kalıpyargıları denilir. Kadın ve erkek için uygun görülen rol ve faaliyetlere “*cinsiyet rollerine ilişkin kalıpyargılar*” denilir.¹³ Her iki cinsiyet için de hareket alanını belirleyici ve sınırlayıcı olduğunu gördüğümüz söz konusu kalıpyargılar, aynı zamanda olması gereken ya da beklenen kadın ve erkek modellerini de toplumun genel yargısı olarak sunarlar. Kültürden kültüre değişkenlik gösterse de genelleme yapıldığında birçok farklı kültürde, benzer özellikler cinsiyet kalıpyargıları olarak karşımıza çıkar. Kadınların her zaman sadık, güzel ve çekici, güvenilir, duygusal, evcimen, mülayim, fedakâr, namusuna, ailesine düşkün vb. özellikler taşıması beklenirken erkeklerden de güçlü kuvvetli, çalışkan, ailesine bakan, koruyup gözetten, atak, girişken, bağımsız, gerektiğinde savaşçı vb. gibi sıfatları taşıması istenir.

Bu bağlamda, Türk halk kültürü dairesinde şekillenmiş Rumeli türkülerinde, ‘genç kız/sevgili’ olarak karşımıza çıkan toplumsal cinsiyet rolünün de genellemelere paralel özellikler taşıdığı söylenebilir.

¹¹ Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2008, s. 89.

¹² İnsanlar gruplar hakkında kalıpyargılar geliştirme eğilimindedir. Kalıpyargılar, bir gruba ilişkin bilgi, inanç ve beklentilerimizi içeren bilişsel yapılardır. Bk. Zehra Dökmen, *Toplumsal Cinsiyet*, s. 31.

¹³ Age, s. 32.

*Üsküp kızı kıvrak beli
Beyaz tenli narin elli
Al yanağı kara benli ah
Gördüm seni oldum deli*

*Yüreğimde var bir sızı
Kızların en insafsızı
Üsküp kızı Üsküp kızı
Kalbimin güzel kızı*

*Kara kaşlı kara gözlü
Yüce endam parlak yüzlü
Şakrak gülüş oynak sözlü
Üsküp kızı Üsküp kızı.¹⁴*

Bu türküde olduğu gibi, Üsküp kızı örneğinden hareketle toplumsal algı olarak genç kızların, aşığına kök söktürecek kadar naz yapması, işveli, neşeli, her zaman güzelliği ve çekiciliği ile cazibe merkezi olması dolayısıyla cinsel olarak da arzulanmasına yönelik toplumsal cinsiyet klişeleriyle yansıtıldığı söylenebilir.

İncelenen türkülerde, ‘genç kız’a dönüşüm evresinin, kız çocuklarını yetişkinlerin dünyasına taşıyan birçok farkındalığın geliştiği bir dönem olduğu da görülmektedir. Türküler vasıtasıyla genç kızlar, hayata, sevgiye, aşka dair bireysel düşüncelerini, beğenilerini ya da hoşnutsuzluklarını dile getirirler. Bu anlamda türkü metinleri, bireysel olarak içinde buldukları ruhsal ve toplumsal ilişkiler ağında kendilerini özgürce dile getirebildikleri bir mecra olmuştur. Türk halk kültürü içinde özel ve bireysel görülen birçok konuda isteklerini ya da muzdarip oldukları konuları türküler vasıtasıyla kolayca dile getirebilmişlerdir. Hacı Sarıklı Molla¹⁵ adlı türküde evlenmek istediğini açıkça dile getiren genç kız, “Bahçelerde Enginar”¹⁶ adlı türküde de adeta sevdiğine evlenme teklifi yapar. Aldatılmış veya karşılıksız aşka

¹⁴ Aluş Nuş, *Rumeli Türküleri*, s. 268.

¹⁵ *Hacı sarıklı molla
Babama dünür yolla
Eğer babam vermezse
Dere boyunu kolla.* (Age, s. 119.)

¹⁶ *Bahçelerde enginar
Enginarın adı var
Alacaksın al beni
İsteyenim çok var.* (Osman Baymak, *Geçmişten Günümüze Rumeli Türküleri*, Balkan Aydınları ve Yazarları Yayınları, Prizren, 2006, s. 34.)

düşen, gönlüne göre âşık bulamayan ya da aşığının kararsızlığından muzdarip genç kızlar yine bu türkülerde icracı kimlikleriyle karşımıza çıkar.

4. ‘Genç Kız / Sevgili’den ‘Gelin’e Dönüşüm

Yalnızca insanlara özgü toplumsal bir kurum olan evlilik, kadın ve erkek arasındaki en önemli sözleşmedir. Delaney’e göre “çoğu antropolojik çözümlemede evliliğin temel işlevlerinden birinin insanların meşru yoldan üremesi olduğu”¹⁷ kabul edilir. İster ilkel bir kabileye isterse modern bir topluluğa ait olsun insanoğlu, temelde soyunun devamlılığını sağlamak için mensup olduğu kültürün belirlediği kurallara göre evlilik gerçekleştirir. Modern zamanlarda evlilik, daha ziyade yazılı kanunlarla çerçevelenmiş ve meşrulaştırılmış dolayısıyla kurumsallaşmış gibi görünse de hemen hemen her kültürde var olan toplumsal genel kabul ve kurallarla şekillenmektedir.

Yapısal-işlevselci görüşe göre aile kurumu, toplumsal düzenin temel güvencesi ve toplumsal dengenin temel unsuru olarak kabul edilir. Bu amaçla, gelişmekte olan ve gelişmiş/sanayileşmiş toplumları gözlemleyen yapısal-işlevselciler, düzenin sürekliliğinde cinsiyet rolü farklılaşmasının gerekli olduğunu ileri sürerler.¹⁸ Bu bağlamda düğün ve evlilik törenleri, kadına atfedilen toplumsal cinsiyet rollerinden ‘genç kız’ rolünden ‘gelin’ rolüne geçişin kültürel mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk düğün gelenek ve törelerini kapsamlı bir şekilde içeren Rumeli düğün türkülerinde, evlenmeye aday veya yeni evli genç kadını temsil eden ‘gelin’ rolüne dair toplumsal algıyı rahatlıkla görebilmekteyiz.

Türk halk kültürü dâhilinde, evlenmeye namzet olarak görülen genç kızlar için söz konusu toplumsal cinsiyet rolüne yönelik kültürel olarak yorumlanmış bazı beklentiler mevcuttur. Türkü metinlerine yansıyan bu beklentilerin bir kısmı fiziksel görünüş ve cazibe ile ilgilidir. “Üsküp Gelini”¹⁹ adlı türkü metni, fiziksel özellik olarak gelinleri, görenlerin âşık olacağı sürmeli gözlü ve cilveli hareketli olarak betimler. Öyleki bu özelliklerinden dolayı sevenlerinin, âşıklarının çok olacağı da dile getirilir.

¹⁷ Carol Delaney, *Tohum ve Toprak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 125.

¹⁸ Türkan Erdoğan, “Toplumsal Sistemin Düzen Sağlayıcı Unsuru Olarak Cinsiyet Rolü Farklılaşması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, Ankara, 2008, s. 127.

¹⁹ *Çiçeği atsam, başına düşer
Yar seni güren, aşkına düşer
Ah seni gelin, sürmeli gelin*

Cilveli gelin, gel beri gelin... (Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 239.)

Bir kısım beklentiler ise role uygun davranış kalıpları sergilemek üzerinedir. Türk kültürü, baba otoritesinin mutlak ve nihai olduğu ataerkil aile sistemini benimsemiştir. Dolayısıyla aile bireylerini ilgilendirecek her türlü karar bu sistem dâhilinde verilir. Evlilik gibi oldukça ciddi bir konuda da evlenecek bireylerin bu sisteme itaat etmeleri istenir.

Ataya ve babaya karşı gelmek, onların sözünden çıkmak şu ya da bu şekilde ceza gerektiren bir suçtur. Evlilik kurumu özelinde bu konu, evlenecek gençlerin kimlerle evleneceğine ailenin ve daha çok erkeklerin karar vermesini veya en azından onların bütün gelenek biçimleri korunarak alınan rızalarını içermektedir. Kız isteme, söz kesme, nişan, kına gecesi, düğün vb. törenler bu otoriteyi tanımlayan ve destekleyen pratiklerdir.²⁰ Bu bağlamda gelin adayının, evlilik konusunda ana babasının rızasını alması veya ebeveynlerinin isteği doğrultusunda karar vermesi beklenir. Bu durum, bazen gelin adayını istemediği bir evlilikle karşı karşıya bırakırken, gerçekte evlenmek istediği kişiye kavuşmasına da engel olabilir.

*Sıra sıra leylekler
Düz duvarı delecekler
Gel be yarım aların
Başkasına verecekler*

*Sıra sıra kazanlar
Kara yazı yazanlar
Cennet gözü görmesin
İkimizi bozanlar.²¹*

Türk halk kültüründe “kız beşikte, çeyiz sandıkta”, “on beşinde kız ya erde gerek ya yerde” anlayışını içeren atasözleri genç kız ve evlilik müessesesi arasında kurduğumuz cinsiyete dayalı kalıp yargıların (stereotype) dile gelmiş halidir. Role uygun şartları taşıyan her genç kız için evlilik zorunludur. Rumeli türkü metinlerine yansıyan bir başka kalıp yargı (stereotype) bekâret olgusudur. Gelin adayı olarak görülen genç kızların, evliliğin ön koşullarından biri olarak bakire olmaları beklenir. “Ay İlene İlene”²²,

²⁰ Öcal Oğuz, “Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri”, *Milli Folklor*, Yıl 24, Sayı 95, Ankara, 2012, s. 95.

²¹ Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 228

²² ...

*Almay attım yokarı
Ben istemem dul karı
Olur ise kız olsun da vay vay vay*

Al yanağında gül olsun... (Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 93-94.)

“Fatime’ m”²³ ve “Köpri Altında Tiken”²⁴ adlı türkülerde bekâret olgusu doğrudan sorgulanırken, “Bağa Girdim Bağ Budanmış”²⁵ adlı türküde ise metaforik olarak dile getirilmektedir. Türkünün icracısı, ilgili dizelerde ‘genç kız’ ve ‘bağ’ arasında metaforik bir ilişki kurarak genç kızın el değmemişliği/bekâreti hakkında yaşadığı hayal kırıklığını ifade etmiştir. Türk halk hikâyelerinden hareketle kadın bedeni ile bağ, bahçe arasında kurulan ilişkiyi çözümleyen çalışmasında Akbalık, “*Bağ, bahçe imajları ile kadın bedeni arasında kurulan ilişki öncelikle kadının sahip olduğu doğurma ve üretebilme özelliği dolayısıyla olmalıdır. Zira kadın, toprak ve üretkenlik arasında kadim bir ilişkiden söz edilebilir. Toprağın verimliliği ile kadının doğurganlığı arasında gizemli bir bağ vardır.*”²⁶ demektedir. Toprağın dışıl kabul edilmesi ve kadın bedeni ile bağ, bahçe, tarla kısacası toprak arasında kurulan metaforik anlatım geleneği, yaygın bir kanı olarak tarımın kadınlar tarafından icat edilmiş olmasına bağlanarak açıklanmaktadır.²⁷

İlgili türkü metinlerinde dile getirilen ‘bekâret’ olgusunun Türk halk kültürü evlenme pratikleriyle yakından ilişkili olduğu açıktır. Bu konuda Oğuz; “*Türk toplumu ataerkil olduğu gibi aynı zamanda baba soyludur. Yani Doğan çocuklar babanın soyuna aittir ve soy erkek çocukla devam eder. Bu nedenle doğan çocukların babasının kim olduğu bilinmelidir. Bekâret uygulamasının bir diğer nedeni soyun sürme güvencesini vermesidir. Telli duvaklı gelin olmak deyimi, baba veya erkek kardeş tarafından bele bağlanan kuşak, kırmızı kurdele vb. uygulamalar bu güvencenin kız*

²³

...
Koca dere buz musun
Fatime’ m gelin misin kız mısın
Ne gelinim ne kızım
Odamda yalnızım” (Age, s. 142-143.)

²⁴

Köpri altında tiken
Seni sevdim kız iken
Ağlama sen kız iken
Ağlama be yavrum
Soracağım dul iken. (Age, s. 185.)

²⁵

Bağa girdim bağ budanmış
Güle bülbül dadanmış
Ben sandım yâr benim aman
Yâra eller dadanmış. (Age, s. 97.)

²⁶

Esra Akbalık, Halk Hikâyelerinde Bir imaj Olarak Bağ ve Bahçenin Kadın Bedeni ile İlişkisi”, *Millî Folklor*, Yıl 26, Sayı 101, Ankara, 2014, s. 116.

²⁷

Reed’e göre, kadınların daha baştan beri yiyecek sağlama, biriktirme ve geliştirme, yeni yiyecek kaynakları bulma ve bunun korunması için yeni bilgiler edinme yolunda sürekli olarak çalıştıkları bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Evelyn Reed, *Kadının Evrimi*, Payel Yayınları, (Çev. Şemsa Yeğin), İstanbul, 2012, s. 145.

tarafından erkek tarafına verildiğinin sembolleridir.”²⁸ demektedir. Türk düğün geleneklerine göre, söz konusu güvencenin beklentiler doğrultusunda çıkması durumunda ise erkek tarafınca, adeta gelinin bekâreti kutsanarak ayrı bir kutlama ve tören yapılmaktadır. “Türk Düğünlerinde Gerdek Sonrası Duvak Geleneği” adlı çalışmasında Köse, “...çiftlerin karı koca olması, gelinin bakireliğini ispat etmesi halinde tertip edilen bir törendir. Gerdek sabahı kadınların (genellikle oğlan tarafından biri olup sözü dinlenen, akıllı biridir ve düğünde sağdıç olarak da görev yapmıştır) gelinin yatağını toplayıp çarşıfta gördüğü değişikliklere bakarak verdikleri kararlar düzenlenen bu törende eşlerin birleşmelerinden ziyade genç kızın namusunu, şeref ve haysiyetini koruyarak gelin olması fikri daha çok ön planda yer almaktadır. Aslında ‘duvak’ nikâhtan önce gelinin beline bağlanan gayret-bekâret kuşağı ile de aynı anlama gelmektedir. Zira kızın babası, dayısı, ağabeyi ‘duvak’ı örterlerken bir anlamda kız üzerindeki velayet haklarını da damada teslim etmiş sayılırlar.”²⁹ demektedir.

Türk köy toplumu üzerine yaptığı antropolojik çalışmasında Delaney de “Türk köyünde bir kadının değeri, yalnızca herhangi bir kadının sağlayabileceği genel bir besleme aracı olan doğurganlığına değil, daha önemlisi, bir erkeğin tohumlarının meşruluğunu güvence altına alma yeteneğine bağlıdır.”³⁰ diyerek yaygın toplumsal algıda, doğurganlığın ‘en önemli özellik’ olmadığı, kadını değerli kılanın evliktan önceki bekâreti, evlilikten sonra da sadakati olduğunun altını çizer. Halk kültürünün, bekâret olgusuna yüklediği önem ve anlamları taşıyan bir Makedonya türküsünde bu durum açıkça görülmektedir. “Şükriye” adlı türküde, gelin adayı olan nişanlı genç kızın bekâretine hanel geldiği için erkek tarafı nişanı bozar, dolayısıyla evlenmelerine mani olur.

“Gradişte bağlarında Şükriye’ m

... çözüldi

Bu duyulunca dilber Şükriye’ m

Nişanımız bozuldi

Ah dedim vah dedim Şükriye’ me doyamadım

Ah dedim vah dedim Şükriye’ mi alamadım.”³¹

²⁸ Öcal Oğuz, “Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri”, *Milli Folklor*, Yıl 24, S. 95, Ankara, 2012, s. 109-110.

²⁹ Nerin Köse, “Türk Düğünlerinde Gerdek Sonrası Duvak Geleneği”, *Milli Folklor*, Yıl 15, S. 60, Ankara, 2003, s. 93.

³⁰ Carol Delaney, *Tohum ve Toprak*, s. 60.

³¹ Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 316-317.

Blank'e göre ise, birçok ataerkil toplumda olduğu gibi Türk kültüründe de kadınlar, bedensel ve cinsel olarak birçok kontrol mekanizmasına maruz kalırlar. Namus kavramıyla ayrılmaz bir bütün oluşturan bekâret olgusu, bu kontrol mekanizmalarının en güçlüsüdür.³²

Evlilik yoluyla yeni bir toplumsal cinsiyet rolüne adapte olan 'gelin', bedensel olarak da onandıktan sonra, evlendiği eşi ile eşinin ailesinin yönetim ve iktidarını da kabul etmiş sayılır. Aynı zamanda "yeni evli genç kadının/ gelin" in koruyuculuğunu da söz konusu yeni aile üstlenmiş sayılır. Köysüren'e göre, "erkek kadını korurken –namus olgusu açısından- gerçekte kendini korumaktadır. Kadın şüphesiz erkeğin onurunu sürdürdüğü sürece var olacaktır. Dolayısıyla namus ve toplumsal algı, erkeğin gücünü sürdürmek için vardır. Erkeğin varlığının ve tanınmasının gerisinde namuslu kadın olacaktır. Bu kadın, namus sembolü olarak kocasına tabi ve onun iradesinin gerçekleşmesine bir araçtır."³³

5. 'Gelin'den 'Anne/Kayınvalide'ye Dönüşüm

Kadınlara atfedilmiş toplumsal cinsiyet rollerinden, zengin kültürel kavramlar ihtiva eden rollerden biri de 'anne'lik kavramıdır. Annelik, birçok kültürde kadın olmanın hem doğal bir parçası hem de tamamlayıcı unsuru olarak görülmektedir. Bu nedenle, toplumsal bir beklenti olarak meşru bir evlilik gerçekleştirmiş kadınlardan bir an önce çocuk sahibi olmaları da istenir. Sosyolojik olarak annelik konusunda yaygınlaşmış iki görüş vardır. Birincisi anneliğin kadın olmanın doğasında olduğu; ikincisi ise toplum tarafından anneliğe şartlandırılmalarıdır. Köysüren'e göre de kadın, doğası gereği anne olmaya şartlandırılır: "Kadının doğası özellikle annelik açısından düşünülürse, namus eksenli algı anneliği kutsadığı için diğer boyutlarından çaldığı kadını, doğal anaç yönüyle baş başa bırakarak cinsiyeti bir görev boyutuna kilitleyecektir. Onun rolü anne olmak olacaktır."³⁴ Bu konudaki yaygın toplumsal kabuller neticesinde yeni evli çiftler için cinselliğin anlamı, daha ziyade çocuk sahibi olma/üreme odaklıdır denilebilir. Doğurganlık ve üreme konusunda, kadının çok fazla söz sahibi olduğu da söylenemez. Bununla beraber, kadının doğurganlık özelliği konusundaki kalıp yargılara dönüşmüş bütün beklentiler, toplumsal cinsiyet rollerinden baskın olan eril söylemin hâkimiyetinde gelişmiştir. Dolayısıyla kadının, birinci derecede eşinin söz sahibi olduğu bedeni üzerinden de hissedilir bir baskıyla doğurganlığına dair özelliğini ne zaman ve ne sıklıkla kullanacağı da eril toplumsal yargılarla belirlenmiştir.

³² Hanne Blank, *Bekâretin el Değmemiş Tarihi, İletişim yayınları*, (Çev. Emek Ergün), İstanbul, 2013, s. 11.

³³ Aliye Çınar Köysüren, *Kültürel ve Dini Algıda Toplumsal Cinsiyet*, Sentez Yayınları, Ankara, 2013, s. 99.

³⁴ Age, s. 113.

Toplumsal bir inşa olarak kabul edilen cinsiyet kültürü içinde ‘annelik’ kavramı, kadını hem hemcinsleriyle hem de karşı cinsle olan ilişkilerini de düzenleyen bir mekanizmadır. Eril söylemin baskın olduğu toplumlarda, kadınların statülerinin doğurganlık yetileriyle paralel oranda artmakta olduğu da bilinmektedir. Türk halk kültüründe de anne olan kadın, özellikle de soyun sürdürülmesini sağlayacak bir erkek çocuk doğurduğunda koca evindeki yerini ve statüsünü sağlamlaştırmış sayılır.

Biyolojik ve toplumsal olarak ‘anne’ rolüne yüklenen ve onu adeta ailenin görünmez merkezi idarecisi haline getiren görevler vardır. Genellikle “ev”le sınırlanmış mekânda eve dair işler, çocukların ve diğer aile bireylerinin bakımı ve sosyal ilişkileri düzenleme gibi görevleri yerine getiren anne bu sayede geleneğin ve kültürün aktarıcısı durumundadır. Türk kültürü, ailenin dirlik ve düzenini emanet ettiği ‘anne’ mefhumunu kutsallaştırmış ve dini anlamlar da yüklemiştir. Türk halk inanışlarında, gerek toplumun en önemli unsurunun kutsal kabul edilmiş aile olması gerekse ailede kültürel ve toplumsal formasyonun temel sağlayıcısının anne olmasından dolayı ‘ana hakkı Tanrı hakkı’ olarak kabul edilmiştir.

İnceleme alanımız olan Rumeli türkülerine yansıyan, toplumsal cinsiyet rolü olarak Türk halk kültürüyle şekillenmiş ‘anne’ye dair geleneksel algıları birkaç noktada değerlendirebiliriz.

Anneliğin kendine özgü davranış kalıplarından biri, zorlu ve uzun bir süreç sonrası dünyaya getirdiği ve büyüttüğü evlatlarını, hayatı boyunca koruması altında tutma isteğidir. Bu sebeptendir ki evlatlarına yönelik muhtemel tehditlere karşı koruyucu bir tavır üstlenebilir. Annenin koruması dolayısıyla kontrolü olmayan evlatlarına karşı duyduğu hasret, hatta elim tecrübeler olarak nitelendirilebilecek evlat acısı yaşaması türkü metinlerine olanca gerçeklikleriyle sindirilmiştir. “Hamdi” adlı türkü, askerden eve izinli gelen oğlunu orman bekçisiyle arasında geçen bir tartışma neticesinde kaybeden bir annenin ağzından söylenmiştir.

*“Arabalar gelir geçer Hamdi ’m
Çöl ovada dayanır
Hamdi ’nin beyaz beni
Al kanlara boyanır*

...

*Radoviş kasabasında Hamdi ’m
Duman pürüdü
Hamdi ’nin beyaz tenleri
Yerde Çürüdü.”³⁵*

³⁵ Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 344-345.

Oğlunu askere veya savaşa yollamak ya da kızını evlendirmek gibi tecrübeler de bir anne için oldukça zor dönemlerdir. “Yemeninin Yeşil Olur Mazesi” adlı türkü ise evlatlarını asker olarak Yemen’e yollayan anneler için yakılmıştır. Türkü metnine göre anneler, evlatlarının Yemen’e gitmesinden duydukları üzüntüyü, hasreti ve çaresizliği İslâmî bir kabullenişle alın yazısı olarak görmektedirler.

*“Yemenimin yeşil olur mazesi
Yemenimin yeşil olur mazesi
Yemen’dedir anaların yavrusu
Yemen’dedir anaların yavrusu*

*Böyle imiş anlımızın yazısı
Zalım yemen açtın sineme yareler
Gelsin doktor bulsun derdime çareler
Yemenimi elim ile bağlasın...”³⁶*

“Sıkılma Nanoşum”³⁷ adlı türküde kızı evlendiği/evden ayrıldığı için hüznlenen ama yine de kızının içini ferahlatmak isteyen anneyi “Elifim Noktalanmış” adlı türküde ise evli olan kızına âşık olan delikanlıyı caydırarak isteyen dolayısıyla kızını muhtemel bir tacizden ve namus meselesinden korumak isterken görürüz.

...
*“Elifim incesi var aman da
Gündüzün gecesi var
Sever isen kızımı sen oğlan
Gelinin kocası var...”³⁸*

Annelik rolüne biçilmiş cefakâr/vefakâr, şefkatli, korumacı vb. olması gibi kalıp yargılar (stereotypes), genellikle olumlu özellikler olarak ad-

³⁶ Age, s. 265.

³⁷ *Sıkılma Nanoşum*
Sıkılma evladım
Saraya gidiyorsun
Ev açıyorsun
Beni fenada bırakıyorsun
Ömürler olsun. (Age, s. 396.)

³⁸ Age, s. 337.

dedilmiştir. Ancak bazı türkü metinlerinde, insani ilişkilerde hayatın her alanına yayılan çatışmalar özellikle de aile içi anne /kız çatışmaları neticesinde ortaya çıkan anne rolüne biçilmiş olumsuzlamaları da görmekteyiz. İlgili türkü metinlerinde genç kızlar, annelerinden ya sevdikleriyle evlenmelerine mani olduğu için ya da aşığıyla görüşmesine izin vermediği için şikâyetçidirler.

“Arda Boylarında Kırmızı Erik” adlı türküde annesi tarafından sevdiği ile değil de daha zengin olan bir başka damat adayıyla evlendirilmek istenen bir genç kızın yaşadığı trajedi anlatılmaktadır.

*“Arda boylarında kırmızı erik
Halime'nin ardında on yedi belik*

*Ah anneciğim, ah anneciğim yaktın ya beni
Şu genç yaşta denizlere attın ya beni*

*Aliverin feracemi anneciğim diksın
O giymatlı İsmail'e kendisi gitsin*

*Ah anneciğim, ah anneciğim yaktın ya beni
Şu genç yaşta denizlere attın ya beni*

*Uyan uyan Receb'im senin olayım
Ardalar aldı ya nerde bulayım...”³⁹*

Söz konusu türküye dair Mirzaoğlu, “Türküde, söz konusu evlilik üzerine anne-kız çatışması açıkça görülmektedir. Aslında Halime, kendisinden istenen evliliği yapmayı reddetmesiyle kaderine boyun eğmeyen bir kadın tutumu sergiler. Bununla birlikte, kendini denize atarak canına kıyması onun çaresizliğini gösterir.” der ve bu türkünün aşkı ile ahlaki kurallar ve toplumsal davranış normları arasında sıkışmış kararlı ve güçlü bir kadının psikolojisini, iç çatışmasını ve kültüre özgü (öğrenilmiş) çözümünü gösterdiğini de ilave eder.⁴⁰

“Uzun Kavak” adlı türküde ise ‘anne’ rolü, kızını, sevdiği delikanlının görmesine engel olmak için suya göndermez. Bu sebeple şikâyet/eleştiri konusudur.

³⁹ Osman Baymak, *Geçmişten Günümüze Rumeli Türküleri*, s. 27.

⁴⁰ F. Gülay Mirzaoğlu, “Lirik Türkülerde Kadın Tipleri”, *Türkbilgi*, S. 20, Ankara, 2010, s. 153.

“ ...

*Evlerinin önü a güzel susam darısı
Kızını suya koyvermiyor aman o domuz anası
Kızı buradan geçmeden de aman yoktur çaresi*

*Gel he benim ela gözlüm aman ağlatma beni
Yüreğimde sevdam çoktur aman söyletme beni.”⁴¹*

Türkülerde karşımıza sıklıkla çıkan sosyal mekânlardan biri olan çeşme veya pınar başı, fonksiyonel olarak karşı cinslerin birbiriyle iletişim sağlamalarına yarar. Başgöz, türkülerde geçen çeşme ya da pınarı kırsal alanda önemli bir iş yeri sayar ve toplum içine katılmanın bir çeşit sosyalleşmenin kapısı olarak görür. Aynı zamanda, eve su getirmenin erkek değil genç kız işi olduğunu, bu nedenle kızın hemen her gün çeşmeye gideceğini, dolayısıyla kendisine hareket alanı sağlayan bu mekâna gitmesi engellendiğinde türkülerde şikâyet konusu olduğunu da ekler.⁴²

Doğurganlık özelliğine sahip olarak ‘annelik’ rolünü kazanan kadın, çocuklarının büyüüp evlenmesi ve onların da çocuk sahibi olmaları akabinde yeni toplumsal cinsiyet rollerine bürünür. Anneanne, babaanne ya da kaynana olmak gibi yeni kazanılmış toplumsal cinsiyet rolleri, kadının sosyal statüsünü ve toplumsal dikkat çekiciliğini olumlu yönde artırır. Bu rollerden özellikle ‘kaynana/kaynana’ rolü, gerek ihtiva ettiği kültürel anlamlar bakımından gerekse Türk halk edebiyatı geleneği dairesinde tematik kullanımıyla dikkat çekicidir. Gelin-kaynana ilişkisine dair genel durumu ortaya koyan mâni, türkü, atasözü ve deyimlerin bolluğu da saha çalışanları tarafından bilinmektedir.

Gelin-kaynana konulu, söz konusu sözlü gelenek ürünlerinin hemen hemen hepsinde imalı, alaycı ve gerilimli ortamı yansıtan bir dil kullanılmıştır. Özellikle bu temayı taşıyan Türk atasözleri, toplumsal cinsiyet rolleri bakımından hem ‘gelin’ hem de ‘kaynana’ cephesinden bir bakış açısı sunmaktadır. “Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse, gelinin başını yarar” ve “Yerine düşmeyen gelin yerine yerine, boyuna düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir” gibi atasözleri her iki tarafın da konuya yaklaşımını dile getirmektedir. Bununla birlikte gelin-kaynana arasındaki mevcut gerilimli ortamı yumuşatmaya çalışan “Üveye etme özünde bulursun, geline etme kızında bulursun”, gibi atasözlerimiz de mevcuttur.

⁴¹ Aluş Nuş, *Rumeli Türküleri*, s. 263.

⁴² İlhan Başgöz, *Türkü*, Pan yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 20-21.

Gelin-kaynana çatışması, sosyolojik olarak geleneksel Türk ailesinin en eski ve karmaşık sorunlarından biridir. Delaney'e göre, "*Gelin-kaynana ilişkisi öncelikle çok hassastır, sorunlara en açık olanıdır. Ailenin devamı, bireylerin geçiminin sağlanması ve oğulların üretilmesi için gelin ile kaynananın anlaşmaları çok önemlidir. Anne ve oğlu arasındaki güçlü bağ nedeniyle genç gelinin gelişi, anneye duyulan ilginin bir ölçüde yer değiştirmesine yol açacağından kıskançlık ve kavga kaynağı olabilmektedir. Ama aynı zamanda, gelinin gelmesi kaynananın uzun süredir beklediği rolü oynamasının habercisidir de; yaşlılığın nimetleri iş yükünün hafiflemesi, gezmeye ve oturmaya daha çok vakit olmasıdır.*"⁴³

İnceleme alanımız olan Rumeli türküleri çerçevesinde, halk kültüründeki genel imaja paralel olarak, 'kaynana' rolünün çoğunlukla olumsuz özellikleriyle dile getirildiği görülmektedir. "Sarı Kaun Dilimi" adlı bir Makedonya türküsünde kaynanalar için atfedilmiş birçok olumsuzlama "gelin" bakış açısıyla gözler önüne serilmiştir.

*"Sarı kaun dilimi sık kaynana dilini
Eger sıkmasen dilini ne alırsın gelini
Kaynanalar ilandır hep sözleri yalandır
Gelin anım mor çiçektir hep sözleri gerçektir
Davulun ipi sıkır kaynanam da benden bıkar
A onun pis yüzünden her saba kavgalar çıkar
Kaynanalara ne yapmalı merdivenden atmalı
Çatla patla kaynana ben oğlunle yan yana"*⁴⁴

"Kaynana" adlı bir başka Makedonya türküsü de aynı bakış açısıyla benzer olumsuzlamaları dile getirmektedir.

*"Kaynana suya gider, paçası sokak siler;
Paçasından utanmaz, oturmuş gelin düzer.
Kaynananın dilleri, öldürür gelinleri,
Çatla da patla kaynana
Gel iki gözüm kaynana..."*⁴⁵

Bingöl'e göre, "*Geleneksel Türk ailesinde "erkek çocuk doğurmak ve hanede kıdem kazanmak güç dengesini kadın lehine değiştirirse de, kadın,*

⁴³ Carol Delaney, *Tohum ve Toprak*, s. 219.

⁴⁴ Hamdi Hasan, *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, s. 307.

⁴⁵ Age, s. 303.

gücün doruğuna kaynana olarak ulaşır... Anne oğul ilişkisi hayati önem taşır ve anne gelecekteki güvencesi olarak gördüğü oğlunu kayırır; böylece genç erkeğin kendi eşinden hizmet beklentilerini şekillendirir. Gelin kaynana çekişmesi olarak ortaya çıkan olgu ataerkil kalıbın bir ürünüdür".⁴⁶ Sirman'a göre ise, "gelin kaynanaya bağlı olduğu müddetçe ev içi iş ve hizmetin çoğunu yüklediği halde, bunların iyi yapılmasından doğan takdir ve itibar kaynanaya tahakkuk eder. Gelinin çalışkan olması, aile içinde geçimsizlik olmayışı hep kaynanadan, daha doğrusu evin büyük kadınından bilinir. Dolayısı ile gelin yalnızca emeğine el konmasından veya özverisinin görünmez kılınmasından değil, aynı zamanda toplumda bir yer, bir kimlik edinmenin yollarının kendisine kapanmasından şikâyetçidir. Kaynana için de gelinin varlığı çeşitli sorunların kaynağıdır: Bir yandan üzerinden yükü alabilecek biri olarak gördüğü gelin, yeni bir ailenin tohumlarını atacağından aynı zamanda hane içindeki çelişkileri artıracaktır. Oğlu gittikçe kendi çocuklarına, kardeşleri ve ebeveynlerinden daha fazla önem vereceğinden gelinin gelmesi hane içi ayrılıkları daha da belirgin kılacaktır. En son kertede korku, yaşlılıkta tamamen yalnız kalma ihtimalidir. Bu durumda kaynana ayrılık sürecini kendi ailesinin çıkarlarına uygun bir zamana ertelemeye ve bu olayı mümkün olduğunca çalkantısız atlatmaya çalışacaktır. Bunu sağlamanın bir yolu, üzerinde otorite kurabileceği bir gelin sahibi olmaktır."⁴⁷

6. Sonuç

Bu çalışma, Rumeli türkü metinlerinin tanıklığında toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında, 'kadın'ın temel rol değişimlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Her birey için doğumla başlayan biyolojik cinsiyet etiketlemesi, hayatın ilerleyen dönemlerinde farklı değişkenlerle ve kültürel faktörlerle yeni anlamlar kazanmaktadır. Bu nedenle kız ya da erkek olarak dünyaya gelmenin ve biyolojik varoluşun ötesinde cinsiyetimiz, kültürel anlamlarla şekillenmektedir. Aynı zamanda her kültür, kendi belirlediği normlara göre kadına ve erkeğe, cinsiyetine dayalı sorumluluklar, beklentiler ve kalıp yargılar yükler.

Toplumsal bir inşa süreci sonrasında oluşarak kadına ve erkeğe atfedilen, cinsiyete dayalı söz konusu farklı yorumlamalar toplumsal cin-

⁴⁶ Orhan Bingöl, "Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye'de Kadınlık", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı I), Karaman, 2014, s.112-113.

⁴⁷ Nükhet Sirman, "Köy Kadınının aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Yayına Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 263-264.

siyet rollerini de oluşturmuştur. Toplumsal cinsiyete ve cinsiyet rollerine dair çalışmaların genellikle kadınlar üzerine yoğunlaştığı da görülmektedir. Hiç şüphesiz bu noktada, ataerkil sistemi benimsemiş çoğu toplumda baskın ve belirleyici tarafın eril söylem olması ve kadınların bu noktada daha dezavantajlı konumda olduğu çıkarımları da etkilidir.

Her toplumun, asırların birikimiyle gelişen sanatında, edebiyatında ve sözlü geleneğinde kendi kültürel ve toplumsal değerlerinin etkisi göz ardı edilemez. Özellikle halk edebiyatını oluşturan ürünlerde bu etki halk düşüncesini ve toplumsal algıyı yansıtmaya bakımından dikkat çekicidir. Bu kapsamda Türk halk türküleri de asırlarca, kısmî ve bölgesel değişikliklerle sosyal hafızada muhafaza edilerek halkın düşüncesini, sevincini, üzüntüsünü dile getiren eserler olmuştur. Doğumdan ölüme kadar insana dair duygu ve düşünceleri, adeta asırların süzgecinden geçirerek günümüze kadar ulaştıran türkü metinlerinin sosyoloji ve halk bilimini buluşturan pek çok çalışmaya kaynak olabileceğini düşünmekteyiz. Bu nedenle söz konusu çalışmada, Türk halk türküleri üzerinden özellikle kadınlara dair düşüncelerimiz, kısacası toplumsal cinsiyet açısından kadınlara biçtiğimiz temel roller tespit edilerek üç bölümde değerlendirilmiştir.

Bu değerlendirmeler neticesinde görülmüştür ki kadına dair biçilen toplumsal cinsiyet rolleri, temelde aile içinde şekillenerek binlerce yıllık Türk kültüründe oluşan ‘kadın’ algısını yansıtmaktadır. Şüphesiz temsil ettiği toplumsal cinsiyet rolüne göre, farklı beklentiler ve kalıp yargılarla oluşturulan ‘kadın’ algısında ‘değişmez yargılar’ ve yüklenen sorumluluklar da mevcuttur. Örneğin, söz konusu sınırlı inceleme alanından seçilmiş türkü metinlerindeki ifadelerden, gelin adayı bir genç kız ile anne ya da kayınvalide toplumsal cinsiyet rolünü temsil eden bir kadına dair toplumsal beklentilerin aynı olmadığını görmekteyiz. Buna rağmen, inceleme bölümünde verilen türkü metinlerinin hemen hemen hepsinde, satırlara sindirilmiş olarak ‘kadın’ olmakla ilgili bütün toplumsal cinsiyet rollerine yüklenen değişmez yargıların olduğu da görülmüştür. Aile otoritesine itaat, namuslu, fedakâr, çalışkan, becerikli ve doğurgan olmak gibi beklentilerle örülen kadın algısının görünürde pasif ancak aile içi ilişkilerin ve soysal düzenin yürütülmesinde, sürekliliğinin ve koruyuculuğunun sağlanmasında son derece etkili ve işlevsel olduğu da söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akbalık, Esra. “Halk Hikâyelerinde Bir imaj Olarak Bağ ve Bahçenin Kadın Bedeni ile İlişkisi”, *Millî Folklor*, Yıl 26, S. 101, Ankara, 2014, s. 113-124.
- Başgöz, İlhan. *Türkü*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Baymak, Osman. *Geçmişten Günümüze Rumeli Türküleri*, Balkan Aydınları ve Yazarları Yay, Prizren, 2006.
- Berktaş, Fatmagül. *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yay, 5. Basım, İstanbul, 2014.
- Bingöl, Orhan. “Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 16 (Özel Sayı I), Karaman, 2014, s. 108-114.
- Blank, Hanne. *Bekâretin el Değmemiş Tarihi* (Çev. Emek Ergün), İletişim Yay, 3. Baskı, İstanbul, 2013.
- Delaney, Carol. *Tohum ve Toprak*, İletişim Yay, 5. Baskı, İstanbul, 2014.
- Derman, Orhan. “Ergenlerde Psikososyal Gelişim”, *Adolesan Sağlığı II*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Sempozyum Dizisi No:63, Mart 2008, s. 19-21.
- Dökmen, Zehra. *Toplumsal Cinsiyet*, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul, 2015.
- Erdoğan, Türkan. “Toplumsal Sistemin Düzen Sağlayıcı Unsuru Olarak Cinsiyet Rolü Farklılaşması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Ankara, 2008, s. 123-145.
- Hasan, Hamdi. *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2008.
- İnalçık, Halil. “Rumeli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, 2008, s. 232-235.
- Köse, Nerin. “Türk Düğünlerinde Gerdek Sonrası Duvak Geleneği”, *Millî Folklor*, Yıl 15, S. 60, Ankara, 2003, s. 92-109.
- Köysüren, Aliye Çınar. *Kültürel ve Dinî Algıda Toplumsal Cinsiyet*, Sentez Yay, Ankara, 2013.
- Mirzaoğlu, F. Gülay. “Lirik Türkülerde Kadın Tipleri”, *Türkbilig*, S. 20, Ankara, 2010, s. 127-164.
- Nuş, Aluş. *Rumeli Türküleri*, Say Yay, İstanbul, 1996.

- Oğuz, Öcal. “Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri”, *Millî Folklor*, Yıl 24, S. 95, Ankara, 2012, s. 103-113.
- Reed, Evelyn. *Kadının Evrimi*, Payel Yayınları, (Çev. Şemsa Yeğın), İstanbul, 2012, s. 145.
- Sirman, Nükhet. “Köy Kadınının aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi”, *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Yayına Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yay, 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- Tucker, Judith E. *İslam Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet* (Çev. Zeynep Esra Koca), Açılım Kitap, İstanbul, 2015.
- Yakıcı, Ali. *Halk Şiirinde Türkü*, Akçağ Yay, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Bosna Hersek Örneğinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Çocukların Dinleme Alışkanlıkları

Deniz MELANLIOĞLU¹

Öz

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi faaliyetleri ülke sınırlarını aşarak yurtdışındaki pek çok ülkede etkin bir biçimde devam etmektedir. Bu ülkelerden biri de Balkan coğrafyası dendiğinde ilk akla gelen ülkelerden biri olan Bosna Hersek'tir. İlkokul, lise ve üniversite kademesinde ülke genelinde Türkçe, yabancı dil olarak öğretilmektedir. Türkçenin öğretiminde ilk aşama dinlemedir. Dinleme, diğer dil becerilerinin gelişimi için ön koşuldur, denilebilir. Bu nedenle hedef dil öğrencilerinin dinleme alışkanlıklarının bilinmesi gerekir. Bu çalışmada ilkokul düzeyinde Türkçe öğrenen çocukların dinleme alışkanlıklarını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmada nitel ve nicel araştırmanın sunduğu imkânlar kullanılmıştır. Sonuçta çocukların hedef dile yönelik bir dinleme alışkanlığı geliştiremedikleri bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, dinleme becerisi, dinleme alışkanlığı, Bosna Hersek.*

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, denizmelanlioglu@hotmail.com

The Listening Habits of Children Learning Turkish as a Foreign Language: An Example from Bosnia and Herzegovina

Abstract

The activities of teaching Turkish as a foreign language have exceeded the national boundaries and are now performed in many countries. One of these countries is Bosnia and Herzegovina, the first country that comes to mind in the Balkans. Turkish is taught as a foreign language in primary schools, high schools and universities across the country. The first stage in Turkish language teaching is listening. Listening is a prerequisite for the development of other linguistic skills. Therefore, the listening habits of the learners of the target language should be known. The aim of this study is to determine the listening habits of children learning Turkish at the primary school level. The study used a qualitative and quantitative research design and found that the children were not able to develop listening habits for the target language.

Keywords: *Turkish as a foreign language, listening skills, listening habit, Bosnia and Herzegovina.*

1. Giriş

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi faaliyetleri ülke sınırlarını aşarak yurtdışındaki pek çok ülkede etkin bir biçimde devam etmektedir. Kimi ülkeler, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi meselesini bir devlet politikası olarak ele almakta ve eğitim sistemlerinde yabancı diller arasında Türkçenin öğretilmesini benimsemektedirler. Bu ülkelerden biri de Balkan coğrafyası dendiğinde ilk akla gelen ülkelerden biri olan Bosna Hersek'tir. Boşnaklar, kendilerini Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varisi olarak görmekte ve bunu yaşamlarında da hissettirmektedirler. Solak,² bu durumun geçmişle değil bugünle ilişkili olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: *“Bosna'daki Osmanlı kültürü bir tarihi obje değildir, bir müze malzemesi değildir. Hâli hazırda yaşanan canlı bir realitedir.”*

İfade edilen bu gerçek, dilde ve kültürde de bir birlikteliğin oluşmasını sağlamıştır. İki millet arasındaki kültürel mirasın izleri o kadar derindir ki bu derinlik, Boşnakların Türkçeye olan ilgi ve merakını tek başına açıklamak için dâhi yeterli olabilir. Günümüzde Boşnakların Türkçe öğrenme isteği, kişisel istek ve girişimlerin ötesine taşınmış, her eğitim kademesinde Türkçe, zorunlu seçmeli yabancı dil statüsüne kavuşmuştur. Bu özelliği ile Bosna Hersek toprakları, hedef kitle bakımından Türkçenin öğretildiği en küçük yaş grubunu da içinde barındırmaktadır. Güncel veriler incelendiğinde 10 ilâ 17 yaş aralığındaki ortalama altı bin öğrencinin Türkçe öğrendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu öğrencilerin Türkçeyi nasıl öğrendiği, öğrenme sürecinde neler yaşadıkları vb. unsurlar, daha iyi bir Türkçe öğretimi için bilinmesi gerekenler olarak düşünülmektedir. Okullarda derslerin genellikle anlatım esasına dayalı şekilde işlenmesi, başka bir ifadeyle öğretmenin konuşan, öğrencinin dinleyen durumunda olduğu bir yöntemle derslerin sürdürülmesi, yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dinleme becerilerinin ne ölçüde geliştirildiği veya geliştirilmesi gerektiği hakkında bilgi sahibi olunmasını zorunlu kılmaktadır.

2. Dinleme Becerisi

Yeni bir dil öğrenmede dinleme; konuşma, okuma ve yazma becerilerinin gelişimine temel oluşturur.³ Dinleme, becerilerin *“Külkedisi”* olarak nitelenmekte ve beceriye yönelik süregelen bir ihmalin olduğunu belirtilmektedir.⁴

² E. Solak, “Bosna Hersek'te Türkçe ve Türk Dili Eğitimi ile İlgili Çalışmalar”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 2011, 165-174.

³ R. L Oxford, “Research Update on Teaching L2 Listening”, *System*, 21 (2), 1993, 205-211.

⁴ D. Nunan, *Second Language Teaching and Learning*, Heinle & Heinle, Boston, 1999.

Bu ihmalin nedeni, hedef dili öğrenmede en az etkiye sahip beceri olarak görülmesinden kaynaklandığı şeklinde ifade edilmektedir.⁵

Dinleme yabancı ya da ikinci dil öğreniminde dinleyicinin sözel iletiyi anlamlandırması ve anlamlandığı materyali ön bilgilerle sentezlenmesini içerdiği için öğrenilmesi ve kullanılması zor bir beceridir.⁶ Ayrıca dinlenenlerin uzun süreli belleğe taşınması, yorumlanması ve ihtiyaç hâlinde çağırılması yabancı dil öğretiminde dinleme için oldukça zor aşamalar olarak değerlendirilmektedir.⁷ Bu nedenle yabancı dil sınıflarında iyi dinleyici özelliğine sahip öğrenci sayısı oldukça azdır.⁸ Oysa öğrenci diğer becerileri de öğrenmek ve kullanmak için dinleme materyali hakkında yorum yapmalı, soru sormalı ve yöneltilen sorulara cevap vermelidir. Dolayısıyla dinleme pek çok adımdan oluşan karmaşık bir süreçtir.⁹ Bu süreç hedef dilde yeterli kelime bilgisine sahip olmayan öğrenci için daha da karmaşık bir hâl almaktadır. Öğrencinin dinleme seviyesini geliştirmek için yapılacaklar şu şekilde sıralanabilir:¹⁰

- Dinleme materyalinin ne hakkında olduğu ile ilgili tahminde bulunma
- Dinleme esnasında bilinmeyen kelime ya da kelime grubuyla karşılaşıldığında tedirgin olmadan anlamına yönelik tahminde bulunma
- Dinleme materyalini anlamak için ön bilgilerini kullanma
- Dinleme materyalindeki gerekli ve gereksiz bilgiyi ayırt edebilme
- Dinleme materyalinin gerekli görülen yerlerini not etme ya da özetleme
- Bağlaç, edat ve ünlem gibi unsurların metne kattığı anlamı fark etme
- Vurgu, tonlamanın verdiği ipuçlarını anlama
- Dinleme materyalinde sunulan bilgiyi yorumlama

Yukarıda sıralanan maddeler yabancı ya da ikinci dilde dinlemenin geliştirilmesi için hayati öneme sahiptir denilebilir. Çünkü öğrenci, ana dilinde

⁵ J. C. Richards, "Second Thoughts on Teaching Listening", *RELC Journal*, 36 (1), 2005, 85-92.

⁶ S. J. Nagle and S. L. Sanders, "Comprehension Theory and Second Language Pedagogy", *TESOL Quarterly*, 20 (1), 1986, 9-26.

⁷ D. Mendelsohn, "Learning How to Listen Using Learning Strategies", (In E. & Uso-Juan), *Current Trends in the Development and Teaching of the Four Language Skills*, Heinle & Heinle, Boston, 2006, (pp. 52-65).

⁸ M. 'Bagheri and S. Karami, "The Effect of Explicit Teaching of Listening Strategies and Gender on EFL Learners' IELTS Performance", *Journal of Language Teaching and Research*, 5 (6), 2014, 1387-1392.

⁹ L. Vandergrift, "Orchestrating Strategy Use: Toward a Model of the Skilled Second Language Listener", *Language Learning*, 53 (3), 2003, 463-496.

¹⁰ J. Willis, *Teaching English Through English*, Longman, London, 1981.

dinlerken duyduklarını kelime kelime anlamlandırma gayreti içerisine girmez, bütünü kavrar ve içeriği oluşturur.¹¹ Oysa yabancı dil öğreniminde bu durum tamamen farklılaşır ve her duyulanın anlamlandırılması söz konusudur. Belirtilen nokta da öğreticinin sorumluluğu oldukça fazladır, denilebilir.

Öğretmen, öğrencileri dinleme becerisi bakımından geliştirmek istiyorsa dinleme sürecinde yaşanan problemleri belirlemeli ve bunları gidermeye yönelik çözüm önerileri getirip etkililiğini değerlendirmelidir. Öğretmen, dinleme etkinliklerinde karşılaşılan problemleri ortadan kaldırma aşamasında dinleme stratejilerinden yararlanabilir. Bunun için öğretmenin sınıfın dinleme seviyesi, hangi stratejileri aktif olarak kullandığı ya da bildiği konusunda bilgi sahibi olması gerekmektedir. Bu nedenle öğrencilerin dinleme davranışlarına dikkat edilmesi gerektiği araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır.¹²

Dinlemenin çok aşamalı karmaşık bir süreci içermesi, dinleyicinin süreç içerisinde kendi dinleme etkinliğini yönetmesini ya da kendi dinleme süreci hakkında farkındalık düzeyinin yüksek olmasını gerekli kılmaktadır. Bunun için öğrenci, dinleme faaliyetlerinde birtakım stratejilerden yardım almak durumundadır. Bunlar, dinleme stratejileri olarak adlandırılmaktadır. Dinleme stratejilerinin kullanımı, aynı zamanda öğrencilerin dinleme alışkanlığı kazanmaları anlamına gelmektedir.

3. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dinleme Stratejileri

Söyleneni anlayıp anlamlı bir şekilde geribildirimde bulunmak başka bir ifadeyle iletişimi sürdürmek için dinleme, stratejik olarak sürdürülmelidir.¹³ Stratejik dinlemede amaç, anlamanın derecesini yükseltmektir. Stratejik dinleyicilerin tahmin becerisi gelişmiştir ve metindeki ipuçlarını etkin bir şekilde kullanabilirler.¹⁴ Dinleme stratejileri öğrencinin dinlerken herhangi bir nedenle sürecin sekteye uğraması ya da sonlanması durumunda dinleme sürecine yeniden dâhil olmak ve süreci devam ettirmek için bilinçli gösterdiği çaba sırasında kullandığı işlemler olarak tanımlanabilir.¹⁵ Bilgiyi alma, depolama,

¹¹ A. Chen, "EFL Listeners' Strategy Development and Listening Problems: A Process-Based Study", *The Journal Of Asia TEFL*, 10 (3), 2013, 81-101.

¹² S. Owca, E. Pawlak and M. Pronobis, *Improving Student Academic Success Through the Promotion of Listening Skills*, Saint Xavier University Press, London, 2003.

¹³ B. Elemen, *Türkçeyi İkinci Dil Olarak Öğrenen Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Lisans Düzeyinde Kullandıkları Dinleme Stratejileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, 2014.

¹⁴ H. Akyol, *Türkçe Öğretim Yöntemleri*, Kök Yayıncılık, Ankara, 2006.

¹⁵ A. U. Chamot, "Learning Strategies and Listening Comprehension", In D. J. Mendelsohn and J. Rubin (Eds.), *A Guide for the Teaching of Second Language Listening*, Dominic, San Diego, 1995, pp. 13-30.

ihtiyaç anında bellekten çağırma ve kullanma için öğrenci, dinleme stratejilerini kullanabiliyor olmalıdır. O'Malley ve Chamot¹⁶ öğrenme stratejilerini; üstbilgi, biliş ve sosyo-duygusal olmak üzere üçe ayırmakta ve bu stratejilerin dinlemeye de uyarlanabileceğini ifade etmektedirler. Üstbilgi stratejilerini kullanmak dinlediğini anlamayı artırmak, hedef dilin söz varlığına hâkim olmak için planlama, izleme ve değerlendirme aşamalarını gerçekleştirmeyi kapsamaktadır.¹⁷ Öğrencinin üstbilgi stratejilerinden faydalanabilmesi biliş stratejilerini biliyor ve kullanıyor olmasına bağlıdır. Biliş stratejileri, dinleyicinin dinleme materyaliyle ilgili çeşitli yöntem ve tekniklerden yararlanması, çıkarımda bulunması, tercüme yapması gibi aşamaları içermektedir. Sosyo-duygusal stratejiler ise dinleme kaygısının giderilmesi için sınıf ortamında iş birliğine dayalı çalışmaların desteklenmesidir.¹⁸ İfade edilen stratejiler ve basamaklar dikkate alındığında bunların, öğrencinin dinleme sürecinin her bir aşamasında gerçekleştirebileceği uygulamalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde dinleme stratejilerinin süreç temelli ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü öğrenci bir aşamada hem biliş hem üstbilgi hem sosyo-duygusal stratejiyi bir arada kullanabilir. Bir başka ifadeyle stratejiler; *dinleme öncesi*, *dinleme sırası* ve *dinleme sonrası* olarak değerlendirilmelidir. Böylece öğrencinin kendi sürecine yönelik farkındalığını daha kolay kavraması da sağlanmış olur.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde her ne kadar iletişimsel yaklaşımın benimsendiği, buna yönelik bir eğitimin verildiği ifade edilse de dinleme materyallerinin özelliklerine ve etkinliklerinin uygulanma biçimine bakıldığında durumun farklı olduğu görülmektedir. Dinleme sürecinde dil bilgisi çeviri ile işitsel dilsel yöntemin sunduğu imkânlardan faydalanıldığı, vurgulanan ve tekrarlanan yapı ile desenlerin varlığından anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu sürece dinlediğini anlama testleri eşlik etmektedir. Chen'e²⁰ göre yapılan

¹⁶ M. J. O'Malley and A. U. Chamot, *Learning Strategies in Second Language Acquisition*, Cambridge University Press, England, 1990.

¹⁷ D. Melanlioğlu, "Dinleme Becerisine Yönelik Ölçme Değerlendirme Çalışmalarında Üstbilgi Stratejilerinin Kullanımı", *Turkish Studies*, (Kış, 2012), s. 583-1595; D. Melanlioğlu, *Üstbilgi Stratejileri Eğitiminin İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Dinleme Becerilerine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2011; M. Katrancı, *Üstbilgi Stratejileri Öğretiminde Dinlediğini Anlama Becerisine ve Dinlemeye Yönelik Tutuma Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2012.

¹⁸ L. Vandergrift, "The Comprehension Strategies Of Second Language (French) Listeners: A Descriptive Study", *Foreign Language Annals*, 30, 1997, pp. 387-409.

¹⁹ M. Rost, *Teaching and Researching Listening*, Longman, New York, 2002.

²⁰ Chen, *ibid*, p. 87.

bu uygulamalar, dinleyiciler için engelleyici bir niteliğe sahiptir. Sürekli tekrarlar, öğrenciyi etkinlikten ya da süreçten kopartabilir.

Dinleme becerisinde öğrencilerin dinleme problemlerinin başında dinleme stratejilerini kullanamamaları gelmektedir.²¹ Öğrencilerin ana dilindeki öğrenme geçmişleri hakkında bilgi sahibi olmayan öğretici, hedef dilde dinleme becerisini geliştirirken öğrencinin bilmediği dinleme stratejilerini kullanabilir, bu da becerinin gelişimini olumsuz yönde etkiler. Dinleme eğitiminde öncelikle öğrencilerin dinleme stratejileri konusunda kendilerini geliştirmeleri sağlanmalıdır. Dinleme becerisinde karşılaşılan engellerde öğrenci kadar öğreticinin pedagojik alt yapısının da önemli bir yeri vardır.²² Öğretici, öğrencinin dinleme sürecinden ziyade dinleme materyaline yönelir ve etkinliğini metin temeline yerleştirirse öğrencinin pek çok dinleme engeliyle karşılaşmasına ve dinlemeyi etkin olarak kullanamamasına zemin hazırlamış olur. Sadece öğreticinin talimatları doğrultusunda sürece katılan, bağımsız hareket edemeyen ya da bunun farkına varamayan öğrenci de dinleme becerisini aktif kullanamamakta ve bir dinleme engeliyle karşılaştığında nasıl bir strateji geliştirmesi gerektiğini bilememektedir.²³ Test odaklı dinleme eğitiminden öğrenci odaklı dinleme eğitime geçmek, etkin dinleme becerisi için bir zorunluluktur.²⁴ Her biri farklı dinleme süreçlerine sahip öğrencilerin dinlediğini anlama ve hedef dili geliştirmelerini sağlamak açısından ifade edilen noktanın önemli olduğu düşünülmektedir.

İkinci ya da yabancı dil öğreniminde dinlediğini anlamanın önemi ve dinlediğini anlama stratejilerinin dinleme alışkanlığına olan katkısı bilinmesine rağmen Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dinleme stratejileri üzerine yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Öğrencilerin Türkçede dinleme becerileri geliştirilmek isteniyorsa öncelikle hangi aşamalarda eksiklikleri olduğunun tespiti gerekir. Yapılan tespit sonucunda yapılacak etkinlikler dinleme stratejilerini kazandırmaya yönelik olmalıdır. Öğrenci Türkçeyi sadece sınıf içi uygulamalarda değil sınıf dışı iletişimde de kullanacaktır. Dolayısıyla dinleme stratejileri eğitimiyle öğrencilerin özerk olması sağlanabilir. Özellikle Türkçeyi küçük yaşlarda öğrenenler için bu durum bir zorunluluktur denilebilir. Küçük yaşlarda hedef dilde dinleme sürecine yönelik farkındalık geliştirecek öğrenci, dinlemeyi bir alışkanlığa

²¹ Elemen, Age, s. 52.

²² L. Vandergrift, "Listening to learn or learn to listen?", *Annual Review of Applied Linguistics*, 24, 2014, pp. 3-25.

²³ A. Chen, "Effects of Listening Strategy Training For EFL Adult Listeners", *The Journal of Asia TEFL*, 7 (1), 2010, pp. 135-169.

²⁴ Richards, *ibid*, p. 90

dönüştürecek ve diğer becerileri öğrenmesi de kolaylaşacaktır. İfade edilenler doğrultusunda bu çalışmanın amacı, kendi ülkelerinde (Bosna-Hersek) ilkököl düzeyinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin dinleme stratejilerini kullanma durumlarını belirleyerek dinleme alışkanlığı kazanma durumlarını ortaya koymaktır.

4. Çalışma Grubu

Araştırma kapsamındaki katılımcılar iki grup şeklinde ele alınabilir: Dinleme stratejilerini kullanma durumları tespit edilmek istenen öğrenciler ve dinleme etkinliklerini gerçekleştiren öğretmenler. Çalışma grubunda yer alan öğrenciler Bosna Hersek'te yaşamaktadır. Bosna Hersek eğitim sistemi ilkököl, lise ve üniversite olmak üzere üç kademedir oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğrenciler, ilkökölde seçmeli yabancı dil olarak Türkçe dersini seçen 6, 7, 8 ve 9. sınıf öğrencileridir. Yaş aralıkları 10 ilâ 15 arasında değişmektedir. 76 katılımcının 46'sı kız, 30'u erkektir. Çalışma grubundaki öğrencilerin ailesinde Türkçe bilen yoktur ve sınıf dışında Türkçe etkileşime geçme imkânları bulunmamaktadır. Sınıf düzeylerine göre araştırmaya katılım oranı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 1: Çalışma Grubunun Sınıf Düzeyine Göre Dağılımı

Sınıf Düzeyi	f	%	Okul Sayısı
6	21	28	3
7	18	24	
8	20	26	
9	17	22	
Toplam	76	100	

Çalışma grubunun dağılımına bakıldığında verilerin üç okuldan toplandığı görülmektedir. Bunun nedeni, Türkçenin her ilkökölde seçmeli yabancı dil dersi olarak okutulmamasıdır. Türkçenin ders olarak programa alınması, okulun tercihidir. Dolayısıyla bazı okullar, dersi yeni vermeye başladığı için üst sınıflar bulunmamaktadır. Araştırma kapsamında her sınıf seviyesinde öğrencinin durumu değerlendirilmek istendiği için farklı okullarda çalışılmıştır.

Veri toplanan bir başka grup öğretmenlerdir. Katılımcılar, ülkelerinde Türkoloji bölümünü bitirmişlerdir. Eğitimleri sırasında dil öğretimine yönelik herhangi bir ders daha sonrasında da herhangi bir hizmet içi eğitim almamışlardır. 2 bayan 1 erkek öğreticinin kıdemleri 2 ilâ 4 yıl arasındadır. Öğreticilerin Türkiye'de bir hafta gibi kısa süreli bulunma imkânları olmuştur.

5. Yöntem

Katılımcıların çeşitliliği nedeniyle araştırmada öğrencilerin dinleme alışkanlıklarının gözlemlendiği birinci kısımda yapılandırılmış gözlem formu kullanıldığı için nicel, öğretmenlerin görüşlerine başvurulduğu ikinci kısımda ise yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan yararlanıldığı için nitel araştırmanın sunduğu imkânlardan faydalanılmıştır.

6. Veri Toplama Araçları

Kendi ülkelerinde (Bosna-Hersek) ilkökul düzeyinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin dinleme alışkanlıklarını belirlemeyi amaçlayan araştırmanın verileri, öğrencilerden araştırmacı tarafından hazırlanan gözlem formu ile öğreticilerden ise açık uçlu sorular yardımıyla toplanmıştır.

“Yabancı Öğrenciler İçin Dinleme Alışkanlıkları Gözlem Formu” araştırmacı tarafından konuyla ilgili kaynaklarda geçen dinleme stratejilerinin derlenip bir araya getirilmesi ile hazırlanmış, kaynaklardan hareketle listede dinleme öncesi, sırası ve sonrası şeklinde gruplandırılan stratejilere yönelik 43 madde yer almaktadır. İkinci aşamada hazırlanan listenin yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin dinleme alışkanlıklarını karşılama durumu uzman görüşüne sunulmuş, yabancılara Türkçe öğretimi alanında çalışan 4, ölçme değerlendirme alanında çalışan 1 uzmandan alınan görüşler doğrultusunda 43 maddelik listeden 22 madde çıkarılmış ve 21 maddelik “Yabancı Öğrenciler İçin Dinleme Alışkanlıkları Gözlem Formu”na son şekli verilmiştir. Gözlem formu *yeterli değil* (1), *yeterli* (2), *mükemmel* (3) şeklinde üçlü derecelendirilmiştir.

Araştırmanın nitel verileri ise yarı yapılandırılmış açık uçlu sorularla toplanmıştır. Soruların hazırlanmasında yine yabancılara Türkçe öğretimi alanında çalışan 4, ölçme değerlendirme alanında çalışan 1 uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşleri neticesinde 7 sorudan oluşan görüşme formu, 4 soru olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu sorular öğreticilerle yapılan görüşmelerde kullanılmıştır. Çalışma kapsamında veri toplamak amacıyla aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. *Dinleme etkinliklerini nasıl düzenliyorsunuz?*
2. *Dinleme etkinliklerinin öğrencilerinizin Türkçesini geliştirdiğini düşünüyor musunuz?*
3. *Dinleme etkinliklerini gerçekleştirirken farklı uygulamalardan yararlanma durumunuz nedir?*

4. *Dinleme sürecinde hangi dinleme stratejilerinden faydalandığınızı anlatabilir misiniz?*

Araştırmacı, öğretmenlerden randevu alarak görüşmelerini, öğretmenlerin buldukları okullarda gerçekleştirmiştir. Öğreticilerden görüşmenin ses kayıt cihazıyla kaydedilebilmesi için izin istenmiş ancak öğretmenler, Türkçelerinin yeteri kadar iyi olmaması gerekçesiyle görüşmenin kayıt altına alınmasını istememişlerdir Görüşmeler 20-30 dakika aralığında tamamlanmıştır.

7. Verilerin Analizi

Araştırmanın gözlem formundan elde edilen nicel verileri, SPSS 17 paket programından yararlanılarak yüzde ve frekans olarak analiz edilirken öğretmenlerle yapılan görüşmelerden ulaşılan verilerin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır. Bu tip araştırmalarda veri analizi, yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmaya yöneliktir.²⁵ Bu amaçla yapılan içerik analizinde verinin kavramsallaştırılması ve olguyu tanımlayabilecek temaların ortaya çıkarılabilmesi çabası vardır. Araştırma verileri üzerine yapılan içerik analizinde araştırmacı, bir alan uzmanı ile birlikte çalışmıştır. Dört soruya verilen cevaplar, sınıflandırılmıştır. Bu sınıflamadan sonra temalar oluşturulmuştur. Uzman ve araştırmacı tarafından ulaşılan temalar böylece son hâlini almıştır. Ana anlamlar etiketlenmiş, kavramlar gruplanıp temalar oluşturulmuş ve temalar adlandırılmıştır. Temaların belirlenmesinden sonra tablolar hazırlanmış ve temalara örnek olabilecek cümlelerle tablolar zenginleştirilmiştir. Araştırmaya katılan üç öğreticinin isimlerine ve cinsiyetlerine bakılmaksızın birden üçe kadar numara verilmiştir. Tablolarda bulunan temaların ve örnek konuşma cümlelerinin yanında bulunan numaralar katılımcılara ait numaralardır (K1: Görüşleri alınan birinci öğretici gibi.).

8. Bulgular

Araştırma kapsamında “Yabancı Öğrenciler İçin Dinleme Alışkanlıkları Gözlem Formu” ile öğrencilerden elde edilen verilerin analizi sonucu ulaşılan bulgular şu şekildedir:

²⁵ A. Yıldırım ve H. Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.

Tablo 2: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Çocukların Yabancı Öğrenciler İçin Dinleme Alışkanlıkları Gözlem Formu'na Göre Dinleme Alışkanlıkları

Süreç	Alışkanlık ifadeleri	Katılım oranı					
		1		2		3	
		n	%	n	%	n	%
<i>Dinleme Öncesi</i>	Dinlenecek konu hakkında genel bilgi toplama	47	62	20	26	9	12
	Dinleme materyalinin içeriği hakkında tahminde bulunma	31	41	30	39	15	20
	Dinleme amacını belirleme	62	82	14	18	-	-
	Amacına uygun tür, yöntem, teknik seçme	68	89	8	11	-	-
	Dikkatini dinlenecek metne yoğunlaştırma	43	57	21	28	12	15
<i>Dinleme Sırası</i>	Vurgu ve tonlamaya dikkat ederek dinleme	56	74	18	24	2	2
	Önemli yerleri not alma	21	28	40	53	15	19
	Metnin anahtar kelimelerini belirleme	68	89	5	7	3	4
	Bilinmeyen kelimeleri bağlamdan hareketle tahmin etme	37	49	30	39	9	12
	Önceki bilgilerini harekete geçirme ve dinlenenle ilişkilendirme	43	57	21	28	12	15
	Dinleme sürecini izleme	73	96	2	3	1	1
	Dinlediklerini zihninde canlandırma	15	20	49	64	12	16
<i>Dinleme Sonrası</i>	Dinlenen materyalin ana fikrini bulma	32	42	35	46	9	12
	Ana fikri destekleyen yardımcı fikirleri belirleme	47	62	21	28	8	10
	Dinledikleri hakkında sorulan sorulara cevap verme	23	30	44	58	9	12
	Dinlediklerini özetleme	19	25	41	54	16	21
	Dinlediklerine yönelik görselleri akış sırasına koyma	15	20	42	55	19	25
	Metne farklı başlıklar bulma	27	36	36	47	13	17
	Yeni öğrendiği bilgiyi günlük hayatında nasıl kullanacağını sorgulama	54	71	18	24	4	5
	Dinleme sürecindeki eksikliklerini belirleme	69	91	6	8	1	1
	Dinlediklerine yönelik çıkarımda bulunma	54	71	19	25	3	4

Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin dinleme sürecinde dinleme öncesine ilişkin gösterdikleri dinleme alışkanlığı kazanımlarını tam olarak yerine getiremedikleri görülmektedir. Öğrenciler özellikle dinleme amacını belirleme (%82), dinleme tür, yöntem ve tekniğini belirleme (%89), dinlenecek konu hakkında bilgi toplama (%62) basamaklarında yetersizdir, denilebilir. Öğrenciler, dinleme öncesinde metnin içeriğine yönelik tahminlerinde başarılıdır (%39-%20), ifadesi tabloya göre ulaşılabilecek bulgulardan biridir.

Dinleme sırasına yönelik alışkanlık ifade eden maddeler incelendiğinde öğrencilerin, üstbilgi stratejilerini kapsayan dinleme sürecini izleme (%96) noktasında yetersiz kaldıkları söylenebilir. Başka bir ifadeyle öğrenciler, Türkçe öğrenirken üstbilgi stratejilerini kullanamamaktadır. Dinlerken önemli yerleri not etmeyi tercih eden öğrenciler (%53), aynı zamanda bağlamdan hareketle bilmedikleri kelimelerin anlamlarına yönelik çıkarım yapabilmekte (%39) ancak metne ilişkin anahtar kelimeleri belirlemede yetersiz kalmaktadır (%89), şeklinde bir yorumda bulunulabilir.

Dinleme sonrasına bakıldığında ise öğrencilerin dinlediklerine yönelik görselleri akışa koymada (%55) başarılı oldukları; dinleme sürecindeki eksikliklerini belirleme (%91) ve dinlediklerine yönelik çıkarımda bulunma (%71) aşamalarında istenen performansı gösteremedikleri anlaşılmaktadır.

Öğrenci gözlemlerinin yanı sıra dinleme alışkanlığı kazandırmada öğretmenin de sorumlulukları dikkate alınmıştır. Öğretmenlerle gerçekleştirilen görüşmeler sonrasında ulaşılan bulgular ise aşağıdaki tablolarda ifade edilmiştir.

Tablo 3: Dinleme Etkinliklerinin Uygulanışı

<i>Dinleme etkinliklerini nasıl düzenliyorsunuz?</i>	
Kastedilen	İfade edilen
Görsel-ışitsel araçlar (K3)	Okulda birçok teknolojik aletler yok. Ben kendim yapıyorum. Telefonumdan ve bilgisayarımdan kaydettim. Dinletiyorum. (K3)
Etkinlik düzenlememe (K1-K2)	Türkçe ders saati çok az. Kitap bitmiyor. Televizyonda Türk dizileri var. Hepsini Elif'i izler. Altyazılı zaten. Oradan dinleme yapıyorlar. (K1) Etkinlik yapmam çünkü derste soru soruyorum onlar da cevap veriyor. Başka bir şey yapmıyorum. (K2)

Tablo 3 incelendiğinde katılımcılardan sadece birinin dinleme etkinliklerinden yararlandığı görülmektedir. Diğer katılımcılar, dinleme becerisinin gelişimini, öğrencilerin bireysel çabasına bırakmıştır, denilebilir. K2, Türkçe dersinde soru-cevap tekniğinden yararlandığını dile getirmiştir ancak hedef dilin öğretiminde üç öğretmen de Boşnakçayı kullanmaktadır. Bu durumda dinleme becerisi, hedef dilde geliştirilememektedir.

Tablo 4: Dinleme Etkinliklerinin Türkçeyi Geliştirmeye Katkısı

<i>Dinleme etkinliklerinin öğrencilerinizin Türkçesini geliştirdiğini düşünüyor musunuz?</i>	
Kastedilen	İfade edilen
Evet (K1-K3)	Öğrenciler yeni kelimeler için dinlemeli. Ayrıca telaffuz çok önemli. Çocukların Türk arkadaşı yok. Kelimeleri tam söyleyemiyorlar, utanıyorlar. Bunun için dinleme çok önemli. (K1) Türkçe konuşmak istiyorlarsa öğrencilerim dinlemeli. Yoksa konuşamazlar. Bunun için etkinlik yapıyorum. (K3)
Hayır (K2)	Bana sorarsan okuma en önemlidir. Öğrenciler okur ve öğrenir. Dinleme çok önemli değil. Çünkü bilmiyorum beni dinler mi? Sınıflar 20 kişi. Hangisi beni dinledi, ben bilmem. (K2)

Tablo 4'e bakıldığında konuşma becerisi üzerindeki etkisi bakımından dinleme etkinliklerinin olumlu bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, öğrencilerin hedef dili öğrenmeyi, sözlü iletişim becerilerini gerçekleştirme ile eş değer gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5: Dinleme Etkinliklerinde Farklı Uygulamalara Yer Verme

<i>Dinleme etkinliklerini gerçekleştirirken farklı uygulamalardan yararlanma durumunuz nedir?</i>	
Kastedilen	İfade edilen
Film izletme (K1)	Çok komik Türk filmleri var. Öğrencilerime onları izletiyorum. Hem buradaki Yunus Emre filmler izletiyor. Çocukları, onlara götürürüm. Seviyorlar. (K1)
Drama (K3)	Kitaptaki bölümler var. Sınıfta öğrencilere onları canlandırma yaptırıyorum. Çok gülüyoruz. Konuşurken dinliyorlar. (K3)
Farklı uygulama yapmama (K2)	Dinleme etkinliğine zaman yok. (K2)

Hedef dilin öğretimi, çocuklarla ders kitabı aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ders kitabında dinleme becerisinin gelişimine yönelik etkinlikler mevcuttur. Tablo 5’te öğretmenlerin ders kitabı haricinde farklı dinleme uygulamalarından yararlanan durumları ifade edilmektedir. Tablo incelendiğinde dinlemenin görselle somutlandığı uygulamalar kullanıldığı belirtilmektedir.

Tablo 6: Dinleme Sürecinde Kullanılan Stratejiler

<i>Dinleme sürecinde hangi dinleme stratejilerinden faydalandığınızı anlatabilir misiniz?</i>	
Kastedilen	İfade edilen
Adını bilmeyip kullanma (K1-K3)	Öğrencilere dinledikleri hakkında soru sorarım, anlatma yaptırırım. Bazen de oynatırım ama strateji hiç yaptırmadım. (K1) Şarkı dinletip kelime soruyorum, not aldırıyorum çünkü hatırlamazlar. (K3)
Kullanmama (K2)	Strateji nedir bilmiyorum. Ders kitabını takip ediyoruz burada. Başka bir şey kullanmıyoruz. (K2)

Tablo 6 incelendiğinde öğretmenlerin dinleme stratejileri konusunda bilgi eksiklikleri vardır. Dinleme stratejilerinin dinleme alışkanlığı kazanmada önemi göz önüne alındığında bu bulgunun oldukça önemli olduğu söylenebilir.

9. Sonuç ve Tartışma

Dinleme stratejileri eğitiminin dinlediğini anlamayı olumlu yönde etkilediği, öğrencilerin dinleme alışkanlığı kazanmalarına katkı sağladığı konuyla ilgili yapılan çalışmalarda vurgulanmaktadır.²⁶

Bosna Hersek’te Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi yapılan sınıflara dinleme eğitimi açısından bakıldığında pek çok faktörün bu süreci olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Haftada iki saat Türkçe dersi alan öğrencilerin bu iki saatte hangi becerisini geliştirmeye yönelik bir eğitim yapılabileceği noktasında tereddütlerin olduğu söylenebilir. Ayrıca öğretmenlerin motivasyonlarının yeterli olmadığı, dinleme eğitiminin nasıl yapılması gerektiği hususundaki bilgi eksiklikleri de bu olumsuzluklara eklendiğinde sonuç hiç de iç açıcı gözükmemektedir. Öğreticiler, üniversitelerin Türkoloji bölümler-

²⁶ K. A. Carrier, “Improving High School English Language Learners’ Second Language Listening Through Strategy Instruction”, *Bilingual Research Journal*, 27 (3), 2003, pp. 383-408; Y. Chen, “Barriers to Acquiring Listening Strategies for EFL Learners and Their Pedagogical Implications”, *TESL-EJ Journal*, 8(4), 2005, pp. 1-20; V. Harris, “Exploring Progression: Reading and Listening Strategy Instruction with Near-Beginner Learners of French”, *Language Learning Journal*, 35 (2), 2007, pp. 189-204.

rinden mezun olmuşlardır ve lisans eğitimi sırasında genelde dil özelde ise becerilerin öğretimine yönelik herhangi bir ders almamışlardır. Ders işleme sürecinde edindikleri deneyimleriyle hareket etmektedirler. Kıdemleri dikkate alındığında ise bu deneyimlerin yeterli olduğunu ifade etmek güçtür. Dolayısıyla Bosna Hersek'te yabancı dil olarak Türkçe öğrenen çocukların dinleme alışkanlığı kazanma bakımından yeterli düzeyde olmadığı ifade edilebilir.

Türkçe öğrenen yabancıların dinleme stratejileri kullanımına yönelik yapılan bir araştırmada dinleme eğitimi stratejilerinin hemen hepsini genel olarak kullandıkları, bununla birlikte dinleme sırası ile dinleme sonrası stratejileri daha fazla kullandıkları, dinleme öncesi stratejilerini ise az kullandıkları tespit edilmiştir.²⁷ Bu araştırma kapsamında bakıldığında ise dinleme öncesi stratejilerinin kullanımı diğer iki basamağa göre daha iyi bir düzeydedir, denebilir.

Tahmin, tekrar ve çözümleme dinleme etkinliğinde en çok başvurulan üç stratejidir.²⁸ Yavuz,²⁹ öğrencilerin tahmin, tekrar, bağlamsallaştırma, detaylandırma, çözümleme, dikkatini yoğunlaştırma, izleme, yorumlama, değerlendirme, anahtar sözcükleri fark etme stratejilerini kullandığını ifade etmektedir. Sözel derslerde dinleme stratejilerinin üçte ikisi kullanılmakta; öğrenciler genelde biliş ve sosyal stratejileri kullanarak süreci tamamlamakta, üstbiliş stratejilerini ise yeterli düzeyde kullanamamaktadırlar.³⁰ Dinleme becerisi gelişmiş öğrencilerin en belirgin özelliği üstbiliş stratejilerini dinleme amaçlarına uygun şekilde ihtiyaç hâlinde kullanabiliyor olmalarıdır.³¹

Konuşma, okuma, yazma becerilerini öğretme ile dil bilgisi kurallarını kavratmada dinleme temel beceridir. Bu nedenle hedef dili öğrenenlerin öncelikle Türkçe dinleme becerilerini geliştirmeleri gerekmektedir. Özellikle kendi ülkelerinde Türkçe öğrenenler için bu beceri daha da önemli bir yere sahiptir. Konuya bu açıdan bakıldığında öğreticilere büyük sorumluluklar düşmektedir. Yerel öğreticilerin dil öğretimine yönelik aldıkları eğitim yetersizdir. Ayrıca Türkçe düzeyleri de hedef dili öğretecek düzeyde değildir. Bu nedenle ders, Boşnakça işlenmektedir. Özelde Bosna Hersek genelde ise

²⁷ Elemen, Age, s. 99.

²⁸ Chamot, ibid, p. 17.

²⁹ F. Yavuz, "İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Dinleme Becerilerinde Kullandıkları Strateji ve Taktikler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (25), 2011, pp. 288-299.

³⁰ S. Yükselci, *Teachers' Practices and Perceptions Regarding Listening Strategies, and Perceptions of Difficulties Likely to Arise in English Listening Comprehension Lessons*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

³¹ J. M. O'Malley, A. U. Chamot and L. Küpper, "Listening Comprehension Strategies in Second Language Acquisition", *Applied Linguistics*, 10, 1989, pp. 418-437.

kendi ülkelerinde Türkçe öğrenenler için bir öğretici eğitim programı düzenlenmeli, eğitimde becerilerin öğrenenlere seviyeye uygun nasıl verileceği aktarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akyol, Hayati. *Türkçe Öğretim Yöntemleri*, Kök Yayıncılık, Ankara, 2006.
- Bagheri, Morteza and Samaneh Karami. “The Effect of Explicit Teaching of Listening Strategies and Gender on EFL Learners’ IELTS Performance”, *Journal of Language Teaching and Research*, 5 (6), 2014, pp. 1387-1392.
- Carrier, Karen A. “Improving High School English Language Learners’ Second Language Listening Through Strategy Instruction”, *Bilingual Research Journal*, 27 (3), 2003, pp. 383-408.
- Chamot, Anna Uhl. Learning Strategies and Listening Comprehension, In D. J. Mendelsohn and J. Rubin (Eds.), *A Guide for the Teaching of Second Language Listening*, Dominic, San Diego, 1995, pp. 13-30.
- Chen, Ai-hua. “Effects of Listening Strategy Training For EFL Adult Listeners”, *The Journal of Asia TEFL*, 7 (1), 2010, pp. 135-169.
- Chen, Ai-hua. “EFL Listeners’ Strategy Development and Listening Problems: A Process-Based Study”, *The Journal Of Asia TEFL*, 10 (3), 2013, pp. 81-101.
- Chen, Yiching. “Barriers to Acquiring Listening Strategies for EFL Learners and Their Pedagogical Implications”, *TESL-EJ Journal*, 8(4), 2005, pp. 1-20.
- Elemen, Bünyamin. *Türkçeyi İkinci Dil Olarak Öğrenen Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Lisans Düzeyinde Kullandıkları Dinleme Stratejileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, 2014.
- Harris, Vee. “Exploring Progression: Reading and Listening Strategy Instruction with Near-Beginner Learners of French”, *Language Learning Journal*, 35 (2), 2007, pp. 189-204.
- Katrançı, Mehmet. *Üstbiliş Stratejileri Öğretiminin Dinlediğini Anlama Becerisine ve Dinlemeye Yönelik Tutuma Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2012.
- Melanlioğlu, Deniz. *Üstbiliş Stratejileri Eğitiminin İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Dinleme Becerilerine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2011.

- Melanlioğlu, Deniz. “Dinleme Becerisine Yönelik Ölçme Değerlendirme Çalışmalarında Üstbiliş Stratejilerinin Kullanımı”, *Turkish Studies*, (Kış, 2012), 583-1595.
- Mendelsohn, David. “Learning How to Listen Using Learning Strategies”, (In E. &. Uso-Juan), *Current Trends in the Development and Teaching of the Four Language Skills*, Heinle & Heinle, Boston, 2006, pp. 52-65.
- Nagle, Stephen J. and Sara L. Sanders. “Comprehension Theory and Second Language Pedagogy”, *TESOL Quarterly*, 20 (1), 1986, pp. 9-26.
- Nunan, David. *Second Language Teaching and Learning*, Heinle & Heinle, Boston, 1999.
- O’Malley, Michael J., Anna Uhl Chamot and Lisa Küpper. “Listening Comprehension Strategies in Second Language Acquisition”, *Applied Linguistics*, 10, 1989, pp. 418-437.
- O’Malley, Michael J. and Anna Uhl Chamot. *Learning Strategies in Second Language Acquisition*, Cambridge University Press, England, 1990.
- Owca, Sally, Emmie Pawlak and Melanie Pronobis. *Improving Student Academic Success Through the Promotion of Listening Skills*, Saint Xavier University Press, London, 2003.
- Oxford, Rebecca. “Research Update on Teaching L2 Listening”, *System*, 21 (2), 1993, pp. 205-211.
- Richards, Jack. “Second Thoughts on Teaching Listening”, *RELC Journal*, 36 (1), 2005, pp. 85-92.
- Rost, Michael. *Teaching and Researching Listening*, Longman, New York, 2002.
- Solak, Edina. “Bosna Hersek’te Türkçe ve Türk Dili Eğitimi ile İlgili Çalışmalar”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 2011, s. 165-174.
- Vandergrift, Larry. “Listening to learn or learn to listen?”, *Annual Review of Applied Linguistics*, 24, 2014, pp. 3-25.
- Vandergrift, Larry. “Orchestrating Strategy Use: Toward a Model of the Skilled Second Language Listener”, *Language Learning*, 53 (3), 2003, pp. 463-496.
- Vandergrift, Larry. “The Comprehension Strategies Of Second Language (French) Listeners: A Descriptive Study”, *Foreign Language Annals*, 30, 1997, pp. 387-409.

- Willis, Jane. *Teaching English Through English*, Longman, London, 1981.
- Yavuz, Fatih. "İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Dinleme Becerilerinde Kullandıkları Strateji ve Taktikler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (25), 2011, s. 288-299.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.
- Yükselci, Sema. *Teachers' Practices and Perceptions Regarding Listening Strategies, and Perceptions of Difficulties Likely to Arise in English Listening Comprehension Lessons*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştığı yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkis Çorakçı Dişbudak), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.

Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.

Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) GMK Bulvarı No:164 Çankaya-Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. *Post scripting:*

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book:

David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article:

Thomas G. Weiss, "The Illusion of UN Security Council Reform", *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource:

Akira Uegaki, "Russian Federation's Foreign Economic Relations", March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing standards:

An alphabetical surname ordered "References" section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can't be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author's information if the articles is not compatible with the TİKA's publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA's Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.